

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission

THE
KĀSHI SĀNSKRIT SERIES

(HARIDĀS SĀNSKRIT ŚRĀNTHAMĀLĀ,

(Alankāra Section, No. 4.)

NO. 121.

THE
VYAKTIVIVEKA
OF
ŚRĪ RĀJĀNAKA MAHIMABHATTA

Edited with

A COMMENTARY OF RĀJĀNAKA PUYYAKA

AND

THE MADHUSŪDANI COMMENTARY

BY

SĀHITYĀCHĀRYA

Pandit Śrī Madhusūdana Miśra

PUBLISHED & SOLD BY
JAYA KRISHNADAS—HARIDAS CUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
BENARES.

1936.

(All Rights Reserved by the Publisher)

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

BENARES.

Printed at the Vidya Vilas Press, Benares

1936.

हरिदाससंस्कृतप्रस्थानसमाख्य-

काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

१२१

अलङ्कारविभागे (४) चतुर्थं पुष्पम् ।

* श्रीः *

व्यक्तिविवेकः

श्रीराजानक-महिमभट्टप्रणीतः

श्रीराजानकरुय्यकेन विरचित्या व्याख्यया
साहित्याचार्यश्रीमधुसूदनशास्त्रिविरचितया
मधुसूदनीविवृत्या च समेतः ।

तेनैव सम्पादितः ।

—११०—

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

वै० सं० १९६३

[वास्य सर्वे पुनर्मुद्रणायाधिकाराः राजकीयनियमानुसारं प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय

बनारस सिटी ।

॥ श्रीः ॥

सम्पादकीयम् ।

विदितचरमेव विश्वेषामपि विदुषां यदर्थं राजानकमहिमभट्टप्रणीतो ^{व्यक्तिविवेक-} नामा ग्रन्थो विद्वन्मूर्धन्यशेखरभूत इति ।

उच्चतमाचार्यपरीक्षार्थां सन्निवेशो नाम न कैवलमस्य महत्त्वमाख्यापयति अपि तु एतादृशप्रौढग्रन्थानुशीलनमेव परिचाययति परीक्षाध्यक्षमहोदयानां तेषां तेषाम् । एतस्य विश्वातिशायिसमुत्कर्षवतो ग्रन्थस्य कठिनत्वेऽपि स्पृष्टणीयत्वे दिव्यफलवत् दुःप्राप्यत्वं समीक्ष्य समेषामपि मानसमासीदेवाकुलम् तत्राऽपि राजानकदृष्यकप्रयत्नस्य व्याख्यानप्रणयनस्य अर्धवसितत्वमवलोक्य गण्डस्योपरि पिटकोद्भेदमिव धेतो नितान्तं द्युते ।

गुरुवरेषु महामहोपाध्यायकविचक्रवर्तिदेवीप्रसादशुक्लेषु नवीनव्याख्यानप्रणयनेन तथा दूनजनमानसोन्लासाय प्रयतमानेष्वपि हन्त । दुर्दैववशात् प्रथमविमर्शमप्यपूरयत्स्वेवासमये देवभूर्यं गतेषु विदुषामुल्लसदानन्दाङ्कुरः अकस्मात् दुष्कालकवलतामुपागमत् ।

इत्थं सर्वथा सर्वतो निराशागह्वरे पतयालुं सकलं लोकमालोक्य श्रेष्ठिप्रवरजयकृष्णदासप्रार्थितः विद्याबुद्धिप्रभृतिषु कनीयानपि महोयसोऽस्य अशुद्धिप्रस्तस्य ग्रन्थस्य शोधनपूर्वकं विवृतिकरणे प्रावर्तिषम् ।

अन्तरायसंतमसाकुलेनापि मया भगवत्यभ्युपपत्याः कथमप्यपूरि । कीदृशी विवृतिरिति मात्सर्यलेशशून्याः विद्वांसः पाठका एव प्रमिष्वन्तु । अहन्तु स्वान्तःसुखाय ग्रन्थपरिचयस्यैर्याय च कार्येऽस्मिन् पदमदधाम् । एवमभ्यस्यतो मम अकारणवत्सलायाः जगन्मातुरसीमानुप्रहेर्षयेयं स्वसमयेन समापत् ।

अनेकस्थलविशेषे गुरुचरणैः श्रीदामोदरशास्त्रिभिः श्रीबालकृष्णमिश्रैश्च स्वसदृजवात्सल्येनाहं बालद्वादिशिक्षि इति तेषामधमर्ण एवायं जनः ।

अस्य प्रणेतुः समयदिविषये तत्र भवतां भवतां श्रीकविराजमहोदयानामनुग्रहमनुसरन्तः साहित्याचार्याः पण्डितचरश्रीकृष्णपन्ताः भूमिकालेखने प्रयतमानाः संतिष्ठन्ते । अतस्तेषामपि महान्तमुपकारं विभर्ति । प्रार्थये च पाठकान् यत्तेषां मदा-
नुभाषानां लेखनोपसृतायाः भूमिकाया रसमास्वादयन्तु सविलक्षरिमतिमिति ।

निषेधति

विदुषामाश्रयो

मधुसूदनशास्त्री

चिरावाभिजनः

व्यक्तिविवेकस्य विषयानुक्रमः

प्रथमे विमर्शे ध्वनिलक्षणाक्षेपः ।

- १ मङ्गलाचरणं स्वस्य ग्रन्थप्रणयनप्रयोजनादिकथनं च.
- ७ ध्वनिलक्षणखण्डनारम्भः,
- ८ लक्षणे अर्थस्योपसर्जनीकृतात्मत्वदूषणम्, शब्दस्यानुपादेयत्वम्, शब्दे स्वार्थाभिधानातिरिक्तव्यापाराभावश्च,
- २१ शाब्दव्यवहारस्यानुमानरूपत्वम्, शब्दद्वैविध्यम्, तत्र पदविभागः, पदानां क्रियाशब्दत्वपक्षसमर्थनम्,
- ३५ तेन वत्वः कर्तृभेदविरोधपरिहारेण बहुलक्ष्यसाधनम्,
- ३६ आख्यातादिस्वरूपकथनम्,
- ३८ वाक्यस्वरूपम्, अर्थद्वैविध्यम्, अनुमेयार्थस्य वस्त्वलङ्काररसात्मना त्रैविध्यं, वाक्यार्थस्य विधेयांशसिद्धत्वासिद्धत्वाभ्याम्, द्वैविध्यम्, तदुदाहरणानि,
- ४५ साध्यसाधनभावस्य शाब्दत्वार्थत्वभेदप्रभेदास्तदुदाहरणानि च,
- ५३ वाच्यविषयवदनुमेयविषयेऽपि साध्यसाधनयोः क्रमप्रतीतिकथनं, रसादि-विषये व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्यौपचारिकत्वम्, अर्थस्य काकभिधेयतायामनु-मेयतायां च चमत्कारित्वम्, तदुदाहरणं च,
- ५७ वस्त्वलङ्कारयोरौपचारिकव्यङ्ग्यत्वस्याप्यसम्भवः,
- ५८ रत्यादिप्रतीतेर्विभावादिसमकालत्वशंकातत्परिहारौ,
- ६४ ध्वनेः परार्थानुमानरूपता, वाक्यार्थमात्रस्य साध्यसाधनभावगर्भतायां दृष्टा-न्तोपादाननियमशङ्कातत्परिहारौ, रत्यादीनामनुमेयानां सुखहेतुत्वाच्चेपस्त-त्परिहारश्च,
- ६८ विभावादिहेत्वादीनामभेदशङ्का, तत्स्वरूपाख्यानेन भेदस्यापनम्,
- ७३ कृत्रिमैर्विभावादिभिरसत्यरत्यादिप्रतीतिपरामर्श एव रसात्वादः, तत्र प्रमा-णम्, गम्यगमकयोर्वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योश्च सत्यासत्यत्वविचारानुपयोगः,

- ७६ वाच्यप्रतीयमानयोर्मुख्यवृत्त्या व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभावः, व्यक्तिच्छर्णं,
तत्रैविध्यं, व्यक्तिच्छर्णस्यासम्भवः, अद्याप्तिः,
- ८२ वाच्याद्वस्तुव्यवहितवस्तुमात्रप्रतीतिस्थलेऽतिव्याप्तिः, तादृशस्थलत्रयोदाह-
रणम्,
- ८७ वाच्याव्यभिचारिभावालङ्कारव्यवहितप्रतीतौ विशेषः,
- ८९ 'अर्थः सहृदयश्लाघ्य' इति ध्वनिकारश्लोके पाठपरिवर्तनं, लक्षणे वाश-
ब्दस्यानुपादेयत्वम्, अर्थवैशिष्ट्यशब्दवैशिष्ट्यद्विवचननिर्देशात्स्वर्गुस्त्वा-
नां दूषणम्,
- ९१ प्रसङ्गात् 'प्रतीयमानं पुनरन्यदेव' इति ध्वनिकारश्लोकपरिवर्तनम् ।
- ९७ काव्यस्य विशिष्टत्वखण्डनं, कर्तृनिर्देशखण्डनम्,
- १०५ शुद्धं लक्षणं, तस्य चानुमानलक्षणतया पर्यवसानम्,
- १०८ शब्दस्य व्यापारान्तरकल्पनखण्डनं, लक्षणास्थलेष्वर्थव्यापारलक्षणाद-
नुमानादेवार्थान्तरप्रतीतिः, न तु सा शब्दोक्तिः,
- ११९ भक्तिर्ध्वनिरिति पक्षसमर्थनम्,
- १२२ 'इयुवद् दीर्घदीर्घः शब्दस्य व्यापार' इति मतस्योपत्तेपाक्षेणै,
- १२४ वक्रोक्तिकारकृतकान्यलक्षणस्य खण्डनं, वक्रोक्तेरप्यनुमाने प्रवेशनम्,
- १२७ शब्दस्य व्यञ्जकत्वानुपपत्तिः, गमकत्वमपि सामग्र्या एव, न शब्दस्येति
शब्दपक्षस्यार्थपक्षात् पृथगुपन्यासस्य दूषणं, प्रादीनां द्योतकत्वस्य-
भाकत्वम्,
- १३१ भक्तौ निमित्तं, तत्प्रसङ्गाद्विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपादिनिरूपणं, प्रादीनां
व्यवधानप्रयोगेऽनौचित्यम्,
- १३६ काव्यस्य सामान्येन लक्षणमनाख्याय गन्धार्यप्राधान्याप्राधान्यकृतप्रकार-
द्वयकथनासाङ्गत्यम्,
- १३७ तत्प्राधान्याप्राधान्ययोर्विशेषानवगतेऽहदाहरणेषु प्रदर्शनम्,
- १४२ ध्वनिलक्षणदूषणोपसंहारः,
- १४३ अविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्याव्यप्रकारद्वयखण्डनम्,
- १४७ शान्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्यासम्भवः;

द्वितीये विमर्शे शब्दानौचित्यविचारः ।

- १४९ शब्दानौचित्यविचारोपोद्धातः, तस्य पञ्चविधत्वं, तत्सामान्यलक्षणं, विधेयाविमर्शस्योदाहरणं, 'सरम्भः करिकोट' इति श्लोके,
- १५४ तत्र 'असरब्धवान्' इति नन्समासप्रसङ्गात् प्रसङ्गप्रतिषेधादिनिरूपणम्
- १६३ 'योऽसौ' इति प्रसक्त्या तत्तच्छब्दार्थगतविचारः,
- १८३ 'अम्बिकाकेसरी' इति षष्ठीसमासप्रसक्त्या समासस्वरूपविवेचनं, समासे विशेषणशस्य विधेयत्वविवक्षायां वृत्त्या न भाव्यमित्यस्यार्थस्योदाहरण-प्रत्युदाहरणानां भूयसां प्रदर्शनेन व्युत्पादनम्,
- २१७ प्रधानेतरभावाविवक्षायां समासासमासकामचारः,
- २२३ विधेयत्वस्य प्राधान्योपलक्षणत्वं, तेन प्रधानाविमर्शोऽपि दोषत्वम्,
- २२७ प्रधानेतरभावविवक्षायां वृत्त्यभावस्य समर्थग्रहणात् सिद्धिः,
- २३५ 'अम्बिकाकेसरी'त्यत्र विधेयाविमर्शदोषस्य सङ्गमनम्,
- २४० 'सरम्भः करिकोटे'ति श्लोके पाठपरिवर्तनम्,
- २४३ प्रक्रमभेदस्य स्वरूपम्, उदाहरणैस्तत्प्रपञ्चनम्,
- २८० क्रमभेदस्योदाहरणैर्व्युत्पादनम्,
- २८८ पौनरुक्त्यस्य स्वरूपम्, उदाहरणैस्तत्प्रपञ्चनम्,
- ३३२ वाच्यावचनस्योदाहरणैर्व्युत्पादनम्,
- ३७६ वाच्यावचनेन सामर्थ्याद्वाच्यवचनस्यापि सहप्रदः, तस्योदाहरणैर्व्युत्पादनम्,
- ३९० अर्थस्याव्यभिचरितस्य वाच्यत्वप्रसङ्गात् स्वभावोक्तेरलङ्कारत्वाभावशङ्का-तत्परिहारौ, स्वभावोक्त्युदाहरणानि.
- ३९३ 'काव्यस्यात्मा' इति ध्वनिकारश्लोके प्रक्रमभेदपौनरुक्त्यादिदोषनिदर्शनम्.
- ३९७ तस्य श्लोकस्य पाठान्तरपरिकल्पनम्.

तृतीये विमर्शे ध्वन्युदाहरणानामनुमानान्तर्भावोपदर्शनम् ।

- ३९९ 'भम धम्मिअ' इत्यत्र किञ्चिदनौचित्योद्गात्रनम्.
- ४०३ 'अत्ता एत्य' इत्यत्र केपाञ्चिद् दोषाणामुद्गात्रनम्.

- ४१७ 'इत्तानन्दा' इत्युदाहरणप्रसङ्गान् माध्वसाध्वपशव्शानां निरूपणं, स्वाभि-
मत्तापशब्दयोदाहरणद्वारानिरूपणम्,
- ४१३ 'तां जानीया' इति कालिदासरलोके कस्यचिदपव्याख्यानस्य खण्डनं,
'प्राप्तेऽस्मिन्' इति श्लोके कस्यचिदपव्याख्यानस्य खण्डनम्,
- ४३१ 'लावण्यकान्ति' इत्युदाहरणे कश्चिद्विचारः, सत्रोदाहरणे दोषोद्भावनेन
पाठपरिवर्तनम्,
- ४४३ वर्णपदवाक्यसहस्रतादीनां गमकत्वनिरूपणम्,
- ४४७ 'प्रातुं धनै' इत्यस्य पदप्रकाशतानुदाहरणत्वम्,
- ४४८ 'वाणिअअ' इत्यस्य वक्तृविशेषनिर्धारणं, पाठविपरिणामश्च,
- ४५५ प्रथार्थनिगमनम्,

॥ श्रीः ॥

श्रीराजानकरुद्यककृतोऽः

व्यक्तिविवेकः ।

श्रीराजानकरुद्यककृतव्याख्यया

साहित्याचार्यश्रीमधुसूदनशास्त्रिरचितमधुसूदनीविष्ट्या च समुद्भासितः ।

प्रथमो विमर्शः ।

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्गस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।

व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

राजानकरुद्यककृतं

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

प्रथमो विमर्शः ।

ग्रन्थारम्भे ग्रन्थकारः शिष्टाचारस्मरन्नुच्चितदेवताप्रणामपुरस्सरं स्वप्रवृत्तिप्र-
योजनमाचष्टे—अनुमानेऽन्तर्भावमित्यादिना । तत्र वाचो विचार्यत्येन प्रस्तुत-
त्वात् प्रणामसमुचितत्वम् । व्यक्तिव्यञ्जनं तद्विषयेऽप्य करणं स्वप्रवृत्तिः । तस्याः प्रयो-
जनं ध्वनेरनुमानान्तर्भावप्रकाशनम् । सर्वप्रहणेन निरवदोपतामाह अन्यथा काव्यानु-
मानस्याव्याप्तिः स्यात् । महिमेति नामपदं कीर्त्यर्थम् ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ मधुसूदनी-विष्टिः ॥

परिशीलितगुह्यवना विषमन्धलपाततोऽनुरक्षन्तो ।

योधितपरमरहस्या नगर्यमाता विषेऽहम् जयति ॥

धामद्विद्वत्तलजलजराभजिलालान् पितृनहं नौमि ।

येषां ह्यलनपालननिक्षामैरिधितो यत्ते ॥

स्निग्धपरिष्कृतवचसा झटिति दुस्वार्थबोधने दक्षान् ।

रक्षामणोन्नितान्ते-यसतां तांस्तौमि बालवृष्णगुह्यम् ॥

समुद्भूतविरुक्तिः ।

सत्यं पदार्थज्ञातं यत्तद्विशेषं गुरोः श्रुतम् ।

असत्यं यद्भवेद्यत्तद्विशेषं तु मामनम् ॥

शक्तस्तिष्ठन्ति विज्ञातो यद्यप्यस्या विदुष्टता ।

आद्रियेत विना नाम्नु को लोके गरलं मलम् ॥

समस्तशिक्षाचारपरम्परामनुष्ठानः यस्नुनिर्देशं कुर्वन् समुचितदेवमानमन्कारात्मकं मङ्गलमाचरति ग्रन्थकारः—अनुमान इति । महिमा महिममहः परां सूक्ष्मां वाचं तदधिष्ठातृदेवीं प्रणम्य व्यक्तिविवेकं कुरुते इति योजना । महिमेति स्व्यनामनिर्देशः सम्भावनाप्रत्ययोत्पादनाय । यस्यात्सनाम गुरोर्नामेति स्मृतौ; स्वकर्तृस्त्वनामग्रहणं प्रतिपिद्धम्, तथापि यागीयर्हिमाविधिना “मा हिंस्यात्सर्वा भूतानि” इति सामान्यनिषेधस्य वैधर्हिसातिरिक्तविषयकत्वकल्पनायत् स्वनामग्रहणरूपसामान्यनिषेधस्य वैधनामग्रहणातिरिक्तविषयकत्वकल्पनायत् क्षोपः । विधिश्चास्य नामग्राहमभिवादेदिति धर्मशास्त्रे प्रसिद्धः । यद्वा—श्राद्धे विवाहे संन्यासेऽप्यापत्कालादिषु क्वचित् । स्वनामग्रहणं कुर्वन् श्रेयस्कामोऽन्यदोषभागिति तदपवादस्मृतावादिष्वेन ग्रन्थारम्भ-सन्ध्यावन्दन-प्रोषिताभियादनाप्रभृतौ नामग्रहणस्य ग्रहणाद्य क्षोपः । यस्नुतो नामोच्चारण एव क्षोपो न तु छेदन इति तत्त्वम् ।

परंति । परापराभेदेन वाग् द्विधा । सत्र पराशब्देन शाब्दप्रवृत्तौऽप्यवभूता सूक्ष्मा गुणैर्दान्तरालवर्तिमूलाधारकत्वा शक्तिरभिधीयते । अपराशब्देन परयन्ती-मध्यमा-त्रैलरीतिशक्तयोऽभिधीयन्ते । तदुक्तम्—

येषं विमज्जरूपैव परमार्थचमल्लुतिः ।

सैव सारं पदार्थानां परं वागभिधीयते ॥

नादाख्या सर्वभूतेषु जीवरूपेण संस्थिता ।

अनादिनिघना सैव सूक्ष्मा वागनपाथिनी ॥

अनादिनिघने ग्रहं शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

ध्वजने शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा स्मृतिगोचरा ।

धोमिशार्थस्य परयन्ती सूक्ष्मा ग्रहैव केषुम् ॥ इति ॥

अप्रासङ्गिकमपि बहुपकारकत्वात्परयन्तीनां स्वरूपं निर्दिश्यते । सर्वत्र सदादि-त्वाया बहिरुन्मिवन्त्याः शब्दग्रहणः शक्तैः प्रथमो विवर्तः परयन्ती, यतः सा शक्ति-स्तदख्या सती पराया मध्यमायाश्चावस्थां परयतीति परयन्तीत्युच्यते । तत उत्तरं हि एतत्कथयामीति अन्तः सद्गुणरूपो मानसिकवर्णोच्चारणक्रमेण द्वितीयो विवर्तो मध्य-मा, यतः सा परयन्तीत्रैलरीतिसंज्ञयोर्द्वयोर्वाग्विवर्तयोर्नन्तराचारिणीति मध्यमेति निग-

मधुसूदनो विवृतिः ।

घटे । स्थानादिक्रमव्यञ्ज्यमानः पदवाक्यात्मकस्तृतीयो विवर्त्तो वैखरीति कथ्यते । विशिष्टं मुखरूपं खमाकाशं राति गृह्णाति इति विखरो वर्णोच्चारस्तेन तदभिध्वञ्जिका वैखरी ।

प्रणम्येति । भक्तिश्रद्धातिशयरूपः, प्रकर्षोऽत्र प्रशब्देन प्रकाशयते । तादृगेयहि नमस्कारात्मकं मङ्गलमन्तरायसन्तानशान्तिं सन्तनोति । अन्यथा घृतोऽपि प्रणामः कादम्बरीवत् प्रारिप्सितस्य परिसमाप्तिं न सम्पादयेत् । ननु नमतेरकर्मकत्वात्कथं परावाचः कर्मत्वमिति चेत्, शृणु । नमिधातुर्जयतिवदकर्मकः सकर्मकोऽपि । अयमत्र विवेकः । यथा जयतिः प्रकर्षेण वर्त्तनेऽकर्मकः पराजये सकर्मकः । तथायमपि नमिः प्रह्वीभावेऽकर्मकः । नमस्कृतौ सकर्मकः । अनंसीदभूर्भरेणास्येति नमामि भक्त्याश्रयणाम्बुजद्वयमिति च भट्टिकादम्बर्यादिपूभयथा प्रयोगदर्शनात् ।

व्यक्तिविवेकमिति । व्यज्यतेऽर्थोऽनयेति व्यक्तिव्यञ्जना तस्या विवेकः चित्तिष्ठो विचारस्तम् । वैशिष्ट्यं च ध्वनेः विशकलनपूर्वकानुमानगाताद्येन सम्यग्धेन ।

कुरुत इति । अत्र अहं करोमीति उत्तमपुरुषीयक्रियां परस्मैपदं चानिर्दिश्य प्रथमपुरुषीयक्रियाया आत्मनेपदस्य च निर्देशः स्वस्य अलङ्कारशास्त्राभिज्ञत्वं यशोरूपफलभोक्तृत्वं च ध्वनयति । दर्शितं चैतन् "नियतं यशसे प्रपत्स्यते" "सहसा यशोऽभिसत्तुमि" इति च वदता ग्रन्थकृता स्वयमेव । ननु यद्यपि यशोरूपफलस्य स्वभोक्तृतया कर्तृगामित्वम् तथापि ध्वनेरनुमानान्तर्भावप्रकाशनरूपफलस्य लोकोद्देश्यकत्वेन परगामित्वात्परत्वात्परस्मैपदेन बाधात्कथं पुनस्तद्विदिति चेत् । गन्धनावक्षेपणेति सूत्रेण प्रकथने कृञ् आत्मनेपदस्य विशिष्याभिधानादात्मनेपदम् ।

ननु कस्ते हेतुंतावत्प्रयासे यतः प्राक्तनैर्वनिकारादिभिरियं बहुधा विवेचितैवेत्यत आह अनुमान इति । सर्वस्यैव भेदप्रभेदात्मकस्य सकलस्यैव न तु एकदेशस्य ध्वनेः, अनुमानं । अत्रार्थं भावः । ध्वननमिति भावव्युत्पत्त्या ध्वनिः व्यञ्जकयोः शब्दार्थयोः व्यङ्ग्यविषयो व्यापारः । ध्वन्यते इति कर्मव्युत्पत्त्या ध्वनिः व्यङ्ग्योर्थः । ध्वनतीति कर्तृव्युत्पत्त्या ध्वनिः शब्दः अर्थश्च अर्थात् शब्दार्थयुगलरूपं कान्यमिति ध्वनिवादिनामभ्युपगमस्तथैव व्यग्रहारश्च । अनुमितिरिति भावसाधनेन अनुमाने व्याप्यस्य दर्शनेन व्यापकस्य निश्चयः । यथा व्याप्यस्य धूमस्य दर्शनेन व्यापकस्य यस्मिन्निश्चयः । अनुमीयतेऽनेनेति करणसाधनेन अनुमानम् अनुमितेः करणं व्याप्तिज्ञानम् । इति नैयायिकानामभ्युपगतिर्व्यवहृतिश्च । श्रुतेरेव स्वतः प्रामाण्यं यत्र श्रुतिः साक्षात् ध्रुयते तत्र स्मृत्यादिना श्रुतिद्वयीयते इति ध्रुत्यनुमापकं स्मृत्यादिवाक्यमप्यनुमानपदेनाभिधीयते इति मीमांसकानां सरणिः । एवं चात्र "व्यक्तिविवेक" इति ग्रन्थस्य व्यञ्जनाव्यापारसमालोचनपरतर्या ध्वनेः व्यञ्जनाव्यव्यापारस्य । यथाचोक्तम्—ध्वनिनां व्यापारोऽप्यनुमानो व्यापारो व्यञ्जनात्मकः । इति । अनुमाने व्याप्यदर्शनेन व्यापकनिश्चये

युक्तोऽयमात्मसद्दृशान् प्रति मे प्रयत्नो
नास्त्वेष तज्जगति सर्वमनोहरं यत् ।
केचिज्ज्वलन्ति विकसन्त्यपरे निमील-
न्त्यन्ये यदभ्युदयभाजि जगत्प्रदीपे ॥ २ ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

युक्तोऽयमित्यादिनाधिकारिनिरूपणम् । केचिदिति । स्तेपहेतुऽन्यासः । ज्व-
लनं क्रोधः सूर्यकान्तसम्बन्धगन्तुत्थानं च । विक्रासः प्रमोदानुभवः पद्मगतं प्रफुल्ल-
त्वं च । निमीलनमसूपाकृतोऽनुत्साहः कुमुदगतः सङ्कोचश्च । अभ्युदयो महोत्सवः
अभिसुखमुद्गमश्च । जगत्प्रदीपो विद्यादिना, विषयप्रकाशकः रविश्च । एतच्च गुणगर्वाभ्या-
समात्मानमुद्दिश्य भङ्गया कथितम् ॥ २ ॥

मधुसूदनीविवृतिः ।

अनुमितौ “परकासुकोपभोगवती इयम्” “राधिकामुखं चन्द्रः” इत्याकारिकायामिति ।
पद्यपि ध्वनिकारादिभिः व्यङ्ग्यस्यैव प्रभेदाः निर्दिष्टाः न व्यञ्जनायाः तथापि कार्याणा-
मानन्त्यात् यथा कारणानामानन्त्यं सुतरां स्वतः आपद्यते एवं व्यापारिणो व्यङ्ग्यस्य
भनेकभेदभिन्नत्वेन व्यापारस्य व्यञ्जनाया अपि तथात्वं न्याप्यमिति सूक्तमेव सकल-
स्येति विरोधमिति च । [ध्वनति स्फोरयति वाच्यलक्ष्यतात्पर्यार्थातिरिक्तं धनुर्धक-
हानिविष्टं व्यङ्ग्यरूपमर्थं यः स ध्वनिः काव्यविशेषः उत्तमं काव्यमिति यावत् । तमर्थं
व्यङ्ग्यः, काव्यविशेषः स ध्वनिरित्युक्तेः । तस्य अनुमाने अनुमीयते अनेनेति अनुमा-
नम् अनुमापकवाक्यं तस्मिन्] अन्तर्भावो तादात्म्यं प्रकाशयितुं शापयितुम्, न तु
अन्तर्भावयितुम्, अन्तर्भावस्तु ध्वनेरस्त्वैव मया तु स केवलं प्रकाशयते लोकेभ्यः ।
नर्हीदानीं यावत्केनापि ह्यतः प्रयत्नेन, ध्वन्युमानवोरभेदो निर्दिष्टः मयैवेतावत्क्रियते
इति न प्रयासे वैयर्थ्यशङ्काकलङ्क इति भावः ।

ननु निर्माणकर्माणो मानस्यवत् वचसो विषयनेत्यं बोधयितुं सर्वधियादिवाक्ये-
भिधानप्रयोजनादिकमुच्यते । ततश्च कथम् “मिदार्थं सिद्धसम्बन्धं ज्ञानं श्रोता प्रव-
र्त्तते” इत्युक्तस्य श्रोतृप्रवृत्तिकारणस्य विरहात्तत्र प्रवृत्तिरिति चेदप्रोच्यते । व्यक्तिवि-
वेको धन्याभिधानम् । अन्तर्भावप्रकाशनं तस्य च यथा प्राप्तिः प्रयोजनम् । प्रतिपाद्यो
व्यक्तिविचारः । ग्रन्थः प्रतिपादकः । तयोश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावकक्षणः सम्बन्धः ॥ १ ॥

ननु अज्ञ-संदिहान-विपर्यस्तानामज्ञान-सन्देह-विषयोऽनिरासाय विज्ञानां मनो-
विनोदाय वा तत्रापि स्वयमानस्त्वापकृतस्योन्वयानामधिकारिणां हृते धन्यप्रणयनं
भवति । तत्रापि कस्य हृतेऽदः सम्पाद्यते इत्यत आह—युक्तः इति । मे ममार्थं धन्य-
प्रणयने प्रयत्नः आत्मसद्वान् स्वतुल्यान् नैयायिकान् प्रति युक्तः सङ्गतः । युक्तित्वात्
इत्येव, यत्तेऽनुमानव्यसनिनो ज्ञानसिद्धमीषरमपि कायां धनुमेयमिच्छन्ति, एतां ध्वनेरपि
अनुमानेनैव यदा गातार्ये स्थासदा तेषां महान् प्रमोदविषयो भविष्यति इति ।

इह सम्प्रतिपत्तितोऽन्यथा वा ध्वनिकारस्य वचोविवेचनं नः ।
नियतं यशसे प्रपत्स्यते यन्महतां संस्तव एव गौरवाय ॥ ३ ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अनुमानान्तर्भावनरूपस्य स्वप्रवृत्तिप्रयोजनस्य ध्वनिकृद्ब्रह्मविवेचनाख्यस्य यशः-
वृत्तिलक्षणं प्रयोजनमाह—इहेत्यादिना । अन्यथा वेति । यदि सम्प्रतिपत्त्या सौज-
न्यमूलया परीक्षया न बुध्यते तद्विप्रतिपत्तिमाश्रयाम इत्यर्थः । (विप्रतिपत्तिः) विप्र-
तिपत्त्या कथनम् । निश्चितयशःप्रपत्तिसमर्थनं यन्महतामिति । संस्तवः परिचयः ।
अत्र च 'ध्वनिकृद्वाक्यविवेचनं तदेतद्' इति पठनीयम् । यथास्थितपाठे तु ध्वनिकार-
स्येति वचनशब्दान्वितमिष्यमाणं प्राधान्याद्विवेचनशब्दान्वितं प्रतीयते । एतच्चास्य
साहित्यविचारदुर्निरूपकस्य प्रमुख एव स्फुरितमिति महान् प्रमादः ॥ ३ ॥

मधुसूदनीविवृतिः ।

अन्येषां कृते कुतो नायं प्रयत्नः । इत्याह—नास्तीति । तद्वस्तु एव जगति संसारं
नास्ति यत्सर्वमनोहरं निखिल (विप्रतिपत्त्याऽविप्रतिपत्त्यामाधारण) जनचित्ताकर्षकं
भवेत् । कुत एतदित्याह—केचिदिति । यद्यस्मात् जगतः प्रदीपे, सूर्येऽभ्युदयभाजि
उदिते सति केचिद् सूर्यकान्तमणयः ज्वलन्ति, अपरं पद्मादयो विकसन्ति, अन्ये कुमु-
दिनीप्रभृतयो निर्मूलन्ति सङ्कुचिता भवन्ति । एवं बोधजनकतया प्रकारके मद्ग्रन्थे-
ऽभिमुखमागते सति विप्रतिपत्त्याः कोपमेप्यन्ति, सुहृदः प्रसन्ना भविष्यन्ति, दुर्हृदो दुःखं
भाप्स्यन्ति । अत्र ज्वलनकोपकरणादीनां, विम्बप्रतिविम्बभावेन लब्धप्रसरः उपमेयवा-
क्यस्य स्वशब्दानिर्दिष्टतयाऽर्थोक्तिस्तो इष्टान्तालङ्कारो ध्यज्यते । यत्रोपमानोपमेयवा-
क्ययोर्मिमांसेव धर्मो विम्बप्रतिविम्बभावेन निर्दिष्टो तत्र इष्टान्त इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

ननु यदि ग्रन्थस्य सर्वमनोहरत्वं नास्त्येव किन्ते वैलक्षण्यमन्यथा त्वद्ग्रन्थसदृशा
यहवो ग्रन्थाः सन्त्येवातो निष्फलं त्वया प्रयत्यते इति चेन्नेत्याह—इहेति । इह ग्रन्थे
सम्प्रतिपत्तितो ध्वनिकारोक्त्याङ्गीकरणाद्वा अन्यथा वा विप्रतिपत्तितोऽङ्गीकरणाद्वा ।
यदा परीक्ष्यापि तद्ब्रह्मसो यायाद्यर्थं नावबुध्यते तदा विप्रतिपत्तिराधीयते स्फुट्यन इति
भावः । नोऽस्माकं ध्वनिकारस्य वचोविवेचनं नियतमवश्यं यशसे कीर्त्तिं प्रसारयितुं
प्रपत्स्यते भविष्यति । नियतयशः प्राप्तिमर्थान्तरन्यासेन ब्रह्मयति—यन्महतामिति ।
यद्यनो महतां गुरुभूतानां संस्तवः परिचय एव गौरवाय यदा महद्भिः साकं परिचय एव
गौरवं किमुत व्यवहार इति अनेप्यस्य प्रयत्नस्येति भावः । "संस्तवः स्यात्परिचयः"
इत्यमरः । अत्र ध्वनिकारस्य वचोविवेचनमिति वाक्ये ध्वनिकारस्येति पदस्य वचःपदे-
नान्वयव्यो विवक्षितः किन्तु वचोविवेचनयोः एकार्थभावात् विवेचनमित्यनेन साक-
म्प्रतीयते इत्यनः अभवन्मतयोगो दोषः । एतच्चास्य पुरोभागिनः स्वार्थमनिरूपणमिति ।
महतां संस्तव एव गौरवायेत्युक्त्वा स्वस्य ग्रन्थकरणप्रवृत्तिप्रयोजनं निर्दिष्टम् । एतेन
अप्यपि दोषाः किन्तु यशसे रचनाप्रदेन एव इति ध्यनितम् ॥ ३ ॥

सहसा यशोऽभिसर्तुं समुद्यताद्दृष्टदर्पणा मम धीः ।
 स्वालङ्कारविकल्पप्रकल्पने वेत्ति कथमिवावधम् ॥ ४ ॥
 ध्वनिवर्त्मन्यतिगहने स्वलितं वाण्याः पदे पदे सुलभम् ।
 रभसेन यत् प्रवृत्ता प्रकाशकं चन्द्रिकाद्यद्रूपैव ॥ ५ ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

यदि परमत्र विवेचने स्वलितं सम्भाव्यते । तत्र यदौर्जनसम्भ्रमप्रवृत्तत्वादनु-
 प्रत्यान्तरापरिशीलनाच्च बुद्धिर्न चेतयत इत्युक्तं—सहसेति । अभिसर्तुम् आभिमु-
 ख्येन गन्तुम् अभिसारिकात्वेन च प्राप्तुम् । दर्पणो हृद्यदर्पणाख्यो ध्वनिध्वंसजन्यो-
 ऽपि । स्वालङ्कारो व्यक्तिविवेचनाख्यस्तत्र । यद्वा ध्वनिकारं प्रति विकल्पप्रक-
 ल्पनं तत्र च, स्वल्पं च यदलङ्कारं हारकटकादीनां प्रकल्पनं यथास्थानविरचनं तत्र ।
 अवद्यं दोषम् । विशेषणसाम्याद्वियोगमिसारिकाव्यवहारप्रतीतिः ॥ ४ ॥

नन्विसम्भवत एव स्वलितस्य कथं सम्भावनं क्रियत इति ध्वनिवर्त्मनीत्यादिना
 स्वलितस्य सम्भवमाह । अतिगहनं प्रमेयाकुलं सन्तमसावृत्तं च । स्वलितं पदभ-
 ङ्गोऽपि । रभसमावेगो(शो)बेगश्च । चन्द्रिका ज्योत्स्ना ध्वनिविचारणजन्योऽपि ॥५॥

मधुसूदनीविवृतिः ।

अथ यथाप्यत्र विवेचने दूषणं संभाव्येत तत्र सर्वप्रथमं ध्वनिध्वंसजन्ययशोलि-
 प्तया रभसप्रवृत्तत्वात्, अनुस्यन्त्यान्तरापरिशीलनात् भ्रान्तीनां च मनुष्यस्वभाव-
 सुलभत्वात् न मे बुद्धिपरिधेयं भवतीति माञ्शुष्या कर्तव्येत्याह—सहसेति । मम धीः
 ममैव बुद्धिर्नान्यस्य । अनेनास्यासहायशुर्व्वं ध्वन्यते । सहसा अकस्मादेव । यावद्वा-
 न्यस्य ध्वनिध्वंसजन्यं यशः प्रसरति तावतः कालात्प्रागेवेति भावः । यशः प्रति अभि-
 सर्तुं ध्वनिध्वंसजन्ययशः प्रति गन्तुम् सत्प्राप्तुमिति भावः । समुद्यता सोधोगा सो-
 त्साहेति, यावत् वर्त्तते । किन्तु अदृष्टदर्पणा । अदृष्टो दर्पणो, ध्वनिध्वंसजन्यो यथा सा
 तथाभूता स्ती । स्वालङ्कारे त्वनिर्मांस्यमाणे व्यक्तिविवेकाख्ये काव्यालङ्कारे ये विक-
 ल्पाः भेदाः । ध्वनिखण्डनानीति हृद्यम् । तेषां प्रकल्पने, स्वयथास्थानविन्यासे विवेचने
 इति परमार्थः । अवद्यं दोषं कथमिव कथं वा वेत्ति शानुं शक्नोति । यथा समयविलम्ब
 मनुभूय रभसेन नायकमभिसर्तुं प्रवृत्ता नायिका दर्पणमनुदर्शनम् स्वालङ्काराणां
 हारकटकेयूरादीनां यथास्थाने विन्यासः कृतो न वेति शानुं न प्रभवति स्वन्था दृष्ट-
 दर्पणा तु तथाकतुं शक्नोत्यपि तथा मद्बुद्धेरपि दशा श्रेयेति भावः । अत्र श्लिष्टविशेषा
 साम्याद्बुद्धौ अभिसारिकाव्यवहारप्रतीत्या समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ४ ॥

अथ विचारपूर्वके क्रियमाणेऽपि प्रकल्पने ध्वनिमार्गस्यातिगहनतया स्वलनं ना
 ध्वनिकारमिति विनयं प्रदर्शयति—ध्वनिवर्त्मनीति । अतिगहने प्रमेयैरतिगहरे ध्वनि
 वर्त्मनि ध्वनिमार्गं वाण्या भास्त्याः स्वलितमसम्यक्कथनं पदे पदे, स्थाने स्थाने सुल
 लुप्रापम् । कुत एतदित्याह—रभसेनेति । यद्यतः इयं वाणी प्रकाशकं ध्वनिध्वन्धीषि

किन्तु तद्वर्धोर्ध्यायैर्गुणलेशे सततमवहितैर्भाव्यम् ।

परिपवनवदथवा ते जात्यैव न शिक्षितास्तुपग्रहणम् ॥ ६ ॥

तत्र ध्वनेरेव तावत्प्रज्ञां वक्तव्यम् । कोऽयं ध्वनिर्नामेति । तत्र ध्व-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

स्खलितमत्र सुलभम् । कथं तद्व्याख्यायत इत्याह—किन्त्विति । तत् स्खलितम् ।

परिपवनमिति तितउः तुषं दोषोऽपि । वैधर्म्यदृष्टान्तमूलो व्यतिरेकः ॥ ६ ॥

तत्रेति व्यक्तिविवेके प्रस्तुते सति तावदग्रहणं विवेकक्रमद्योतनार्थम् । लक्षणं वक्तव्यं कुत इत्याह—कोऽयं ध्वनिर्नामेति । यत इत्थंविधमथ प्रश्नस्यावतार इत्यर्थः । तथाहीति लक्षणपदद्वयपणक्रमेण ध्वन्यन्तर्भावं सपीडिकाग्रन्थं दर्शयति । तद्व्यभिचारस्योपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचारस्याभावात् । तथा हि । सम्भवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावो भवति, न केवलेन सम्भवेन उष्णोऽग्निरिति वत्, न केवलेन व्यभिचारेण शीतोऽग्निरिति वत् । नीलोत्पलादौ तु स्वरूपे सम्भवाद्द्रक्तोत्पलादि(प्व)भावाच्च सम्भवव्यभिचारौ विद्येते इति भवत्येव विशेषणविशेष्यभावः । अर्थस्य पुनरर्थान्तरप्रकाशनं प्रत्युपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचारो नास्ति

मधुसूदनीविवृतिः ।

धरणं चन्द्रिकादि । आदिपदात्त्वोचनं गृह्यते । अदृष्टवानालोच्यैव रभसेनावेगेन प्रवृत्ता भनुप्रविष्टा । अन्या अभिसारिकापि कामातुरा ज्ञानशून्याऽतिमन्तममावृते चन्द्रिकारहिते मागं वेगाद्गच्छन्तीपदे पदे पदमद्गमसुभवति । अत्रापि श्लिष्टविशेषणसाम्याद्वाण्यामभिसारिकाव्यवहारप्रतीतिः ॥ ६ ॥

केतकी कण्टकेद्वाऽपि सौरभेणातिशस्यते इत्युक्तिदिशा नात्रातीवदोषावकाशः गुणलेशोऽपि वर्तते । तत्रैवादो विधेय इत्याशंसद्वाह—किन्त्विति । किन्तु तथापि आर्यैस्तत्स्खलनमवधोर्ध्यायै तिरस्कृत्य अपहायेत्यर्थः । गुणलेशे गुणलेशे मत्तं निरन्तरमवहितैः सावधानैर्भाव्यम् । अथवा ते आर्षाः परिपवनवत् शूर्पवत् जात्यैव जन्मनैव तुपग्रहणं बुसग्रहणम् । आर्यपक्षे दोषग्रहणम् । न शिक्षिताः न परिचिताः । अत्र गुणविषये आर्यैः सावहितैर्भाव्यमिति पूर्वं निरूप्य, पश्चाच्च अथवा मया किं वक्तव्यम् तेषां गुणे एव पक्षपातः प्रसिद्धो न दोषग्रहणे इत्यार्यपरिपवनौ गुणग्रहणक्रमग्रहणे अर्थातो दृष्टान्तीकृत्यपुनः तुष्य (दोषस्य च) ग्रहणं निषिद्धमिति वैधर्म्यदृष्टान्तमूल आधेपः । आधेपः स्वपमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणादित्युक्तेरिति श्रीगुरुचरणाः । वैधर्म्यदृष्टान्तमूलो व्यतिरेकः इति प्राप्तनट्टकाकाराः ॥ ६ ॥

तत्रेति । ध्वन्यारम्भोपाद्घातमाटीक्रे । तत्र व्यक्तिविवेके प्रस्तुते सति तावदादौ । तावत्पदोपादानं स्वकृतविद्वेजस्य क्रमन्वनिदर्शनाय । ध्वनेरेव लक्षणं वक्तव्यम् ।

कोऽयं ध्वनिर्नामेति । सत्यान्तर्भावं कर्तुं मिच्छति स ध्वनिः कः तस्य पुनर्लक्षणं वक्तव्यमिति प्रदर्शनाय । उत्तरति—तद्वचेति । तद्व्यनिलक्षणं ध्वनिकारेणैव स्यत

निकारेणैवोक्तं । तद्यथा—

“यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थो ।

व्यङ्ग्यः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

ततो न तस्य विशेषणत्वं घटते । नहीत्यादिनार्थान्तरप्रतीत्यर्थोपात्तव्याप्यस्य उपसर्ज-

मधुसूदनो विधृतिः ।

उक्तम् । तद्यथेति तद्वक्षणं दर्शयति—यत्रार्थो इति । यत्र काव्यविशेषे । अर्थे अभिधेयः शब्दो वाचको वा उपसर्जनीकृतः गुणीकृतः स्वमात्मा, अर्थः स्वप्रतिपाद्यो धार्या तौ तथाभूतौ सन्तौ तं “सत्स्यती स्वाद् तदर्थवन्तु निप्यन्दमाना महतां कवी नाम् । आलोकमानान्यमभिव्यनक्ति परित्स्फुरन्ति प्रतिभाविनपम्” इति पदुक्तम् । उभक्तकारनिदानम् अर्थम् (व्यङ्ग्यम्) व्यक्तः । ध्वन्यमानार्थप्रतिपादनावसरे अर्थः स्वमात्मानम्, शब्दः स्वाभिधेयमर्थं गुणीकरोतीति भावः । याशब्दस्य व्यङ्ग्य इति द्विवचनस्य चायमाशयः । अर्थस्य शब्दवैद्यतयैव व्यङ्ग्यकत्वात्तत्र शब्दस्य सहकारिताञ्ज्वरयः मङ्गीकार्या किन्तु तस्य गुणीभावः अर्थस्य प्राधान्यम् । एवं शब्दस्यापि अर्थव्यवहित-तथा तथात्वादर्थस्य सहकारित्वम् अन्यथा अज्ञातार्थोपि शब्दो व्यङ्ग्यकतामियात् । परन्तु तस्योपसर्जनत्वं शब्दस्य प्राधान्यमित्येवं सर्वत्रापि शब्दार्थयोर्व्यङ्ग्यकत्वमिति सिद्धान्तः । स काव्यविशेषः । काव्यं च तद्विशेषश्चासौ तथा । ध्वनिरिति संज्ञया सूरिभिः विद्वद्भिः न तु एकेन सूरिणा विदुषा कथितः एकस्य तथारुधने प्रमादत्वेनापि संगृह्येत अर्थोत्-विद्वत्प्रक्रान्तमिदं कथनं न तु यथा तथा प्रवृत्तमित्यतो मात्र असांख्यिकत्वशंका फरणी-येति भावः ॥

अत्रादन्तत्वम् । पूर्वं हि विद्वानो वैयाकरणाः ते च वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यं न्यात् । यमुच्येत प्रस्योरुमानार्थस्य सत्समुदायस्य वाचकत्वमभ्युपेयम् । तदपि न वि-चार्यहम् । समुदायोऽपि उत्पद्यमानाभिधेयज्यमानत्वेन द्विधा । तत्र आद्यस्य उत्पद्य-मानवर्णसमुदायस्य वाचकत्वे यौगपदेन तेषामुत्पत्यभावात् । अन्त्यस्य अभिव्यञ्ज-मानवर्णसमुदायस्य वाचकत्वे क्रमेणैवाभिधेयकत्वा समुदायस्यैवाभावात् । ननु पक्षद्वये, अपि पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहजतान्त्यवर्णानुभवहेतुकैकम्बन्धुपारुधानां तेषां वाच-कत्वमिति चेत् तर्हि सरो रसः नदी दीनः जरा राजा इत्यादायर्थप्रतिपत्यविशेषप्रम-क्तिर्दुर्वारा । अतः अनित्यैस्तैः समुदायभूतैः घटपटादिशब्दरूपैः स्फोटसंज्ञको-त्पत्तयः शब्दः शब्दोपाध्यनुगते प्रहेति यावत् अभिव्यन्यते । अभिव्यक्तात्तस्मात् स्फोटादायर्थस्य प्रतीतिः । तादृशानां स्फोटाभिधेयजनानां घटपटादिशब्दानां ध्वनिरिति संज्ञा । तथा स्फोटः शब्दः । ध्वनिः शब्दगुणः इतिभाष्यात् स्फोटरूपस्य शब्दस्य ध्वनेः भेदोऽपि प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः इति । तस्माद् ध्वनिः शब्दः इति च भा-

प्रथमो विमर्शः ।

इति । एतच्च विविच्यमानमनुमानस्यैव सङ्गच्छते; नान्यस्य । तथा हि-
अर्थस्य तावदुपसर्जनीकृतात्मत्वमनुपादेयमेव । तस्यार्थान्तरप्रतीत्यर्थमुपा-

मधुसूदनो विवृतिः ।

व्यादेवाऽभेदोऽपि ध्वनिशब्दयोरिति वैधाकरणाणां सिद्धान्तसरणिः । एतन्मतानुसरण-
शीलैरालंकारिकैरपि गुणीभावितस्वार्थस्य शब्दार्थयुगलस्य उत्तमकाव्यस्येति यावत्
“सरस्वती स्वादु तदर्थयस्तु” इत्युक्तचमत्कृतिभूमिभूतार्थव्यञ्जनभ्रमत्वेन व्यञ्जकत्व-
नाधर्म्यात् ध्वनिरिति संज्ञा कृता । ध्वनतीति ध्वनिः काव्यमिति व्युत्पत्तेः ।
तथा रसध्वनिः अलंकारध्वनिः वस्तुध्वनिरिति वर्मधारयधिया प्रयुक्तप्रयोगदर्शनाद-
भेदोऽपि आपातत स्वीकृत इति ।

ननु निर्मित्साविषयो ग्रन्थो व्यक्तिविक्रमस्तस्य च व्यञ्जनासमालोचनमित्यक्षरा-
र्थः । एवं हि व्यञ्जनाया एव लक्षणादिकं वक्तव्यं किमिति काव्यविशेषस्य ध्वनेर्लक्षण-
मुच्यत इति चेत्स्तस्यम् । व्यञ्जना नाम वृत्त्यर्थप्रत्यायनाय स्वीकृतो व्यापारः । व्यापारो
हि विषयादिमुखप्रेक्षितया विषयव्याधयद्धारैव स्वरूपं प्रतिभन्ते, अत एव स्वस्वरू-
पमात्रेण क्षोदं न सहते । सहते च तद् विषयो वृत्त्योऽर्थः, तदाश्रय उत्तमकार्थ्यं ध्वनिः ।
अतस्तादृशस्य ध्वनेरेव तावदलक्षणमुक्तमिति निरवद्यम् ।

इतिः स्वरूपनिर्देशे एतच्चेति । एतद् ध्वनिलक्षणं विविच्यमानम् आलोच्य-
मानं सन् अनुमानस्यैव संगच्छते सङ्गतं भवति न अन्यस्य अनुमानातिरिक्तस्य कस्य-
चिद् ध्वनिनामरूप्य । एवं नानुमानात्पृथग्भूतो ध्वनिरित्याशयः ।

लक्षणे दोषदत्तकोपदर्शनक्रमेण ध्वनेरनुमानान्तर्भावमुपपादयितुं पीठिकामाद्यञ्जाति-
तथाहीति । अर्थस्य वाच्यार्थस्य उपसर्जनीकृतत्वत्वमिति विशेषणं सर्वथा नोपादेयम् ।
अनुपादाने हेतुं दर्शयति—तस्येति । अर्थान्तरप्रतीत्यर्थम् व्यङ्ग्यार्थज्ञानार्थमुपात्तस्य
काव्यान्तररूपस्थापितस्य तस्य वाच्यार्थस्य तद्ब्यभिचाराभावात् उपसर्जनीकृतात्मत्व
व्यभिचारविरहात् ।

अर्थे भावः । संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवदितिनयबलादुभय-
सत्तायामेव विशेष्यविशेषणभावः संज्ञाघटीति, न केवलायां संभवसत्ताया-
मुष्णोभिरितिम्, न वा केवलायां व्यभिचारसत्तायां शीतोभिरितिम्, उभयम-
त्तायां यथा नीलोत्पलादिषु विशेषणीभूतस्य नीलस्य उत्पलादिषु संभवात् रक्तो-
त्पलादिषु तस्य व्यभिचाराच्च संज्ञाघटीत्येव विशेष्यविशेषणभावः । एवं यथा अर्थस्य
द्वितीयार्थप्रकाशनदत्तायामुपसर्जनीकृतात्मत्व्यं संभवति तथैव यदि तस्य तदशायां तत्त्वं
व्यभिचारेऽपि तदा उपसर्जनीकृतात्मत्वस्य अर्थविशेषणत्वं मंगतिमत्स्यात् । किन्तु
नात्र अर्थे तस्य व्यभिचारः । इत्यन्यायत्या सिद्धं भवति यत् न तदर्थे-य विशेषणं भवि-
तुमर्हतीति ।

स्तस्य तद्यभिचाराभावात् । न ह्यग्न्यादिसिद्धौ धूमादिरुपादीयमानो गुणतामतिवर्नते । तस्य तन्मात्रलक्षणत्वात् । यत् पुनस्तस्य क्वचित् समासोक्त्यादौ प्राधान्यमुच्यते तत् प्राकरणिकत्वापेक्षयैव । न प्रतीय-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

नीकृतात्मत्वव्यभिचाराभावं निदर्शयति । गुणताम् उपसर्जनत्वम् । तस्येति गुणस्य । तन्मात्रलक्षणत्वादिति । अन्यसिद्ध्यर्थमुपादीयमानत्वं गुणस्य लक्षणमिन्वयः । तत्प्राकरणिकत्वेति । इदं द्विविधं प्राधान्यं प्राकरणिकत्वरूपं प्राधान्यं प्रतीयमानत्वरूपं चेति । तत्र प्राकरणिकत्वरूपं प्राधान्यं प्रतीयमानार्थप्रतीत्यर्थमुपात्तव्यार्थस्य समासोक्त्यादौ कामं विधत्ते । नतु तदिह लक्षण उपयुज्यते । प्रत्याप्य-
मधुसूदनीविवृतिः ।

अर्थान्तरप्रतीत्यर्थमुपात्तस्य उपसर्जनीकृतात्मत्वाद्यभिचारं दृष्टान्तेन साधयति-
नहीति । संदिग्धसाध्यके पक्षे पर्वतप्रभृतौ अग्न्यादेः सिद्धौ साधनविषये । नाधनं सिद्धि-
स्त्वन्धां सिद्धौ । तदर्थमिति भावः । उपादीयमानः हेतुत्वेन गृह्यमाणो धूमादिः गुणता-
मुपसर्जनत्वं नातिवर्त्तते नातिक्रामति । अर्थात् अग्न्यादीन् प्रति धूमादयो गुणा एव ।
कुत एतदिति पथेनुयोगे हेतुमुपन्यस्यति—तस्येति । तस्य धूमादेर्गुणस्य । तदेव
तन्मात्रम् अन्यसिद्ध्यर्थमुपादीयमानत्वमेव लक्षणं स्वरूपं ज्ञापकं वा यस्य सः । तस्य
भावस्तत्त्वं तस्मात् ।

नतु यदिह साधितम् वाच्यार्थस्य अर्थान्तरं प्रति उपसर्जनत्वमव्यभिचारि ततः
विशेषणत्वसाध्यव्यभिचाररहिततया उपसर्जनीकृतात्मत्वस्य अर्थविशेषणत्वं न संगच्छत
इति । तन्मन्दम् । यतो हि समासोक्त्यप्रस्तुतप्रदर्शनादौ अलंकारे गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदे
व्यङ्ग्यमुपसर्जनमेव किन्तु वाच्यं चमत्काम्भूमिमधिनेते इति प्रधानम् । एवं च अर्थ-
स्य उपसर्जनत्वव्यभिचारदर्शनेन ध्वनिकारस्य उपसर्जनीकृतात्मत्वविशेषणप्रदानं जया-
य इत्याशङ्क्यापामाह—यत् पुनस्तस्येति । अत्र वाक्ये प्रक्रान्तार्थविषयत्वेन तदा वच्छ-
दशब्दात्पः आलोचनस्य प्राधान्याप्राधान्यविषयकत्वात्प्राधान्यस्य प्रक्रान्तत्वात् ।
अस्य वाच्यार्थस्य ऋचिस्पुनः समासोक्त्यादौ । आदिपदाद्गुणीभूतव्यङ्ग्यानामन्वेषणं
ग्रहणम् । यत्प्राधान्यमुच्यते तत् प्राधान्यं तस्य प्राकरणिकतया एव संगच्छते ।
अर्थात् गुणीभूतव्यङ्ग्येषु वाच्यार्थः प्राकरणिः अतस्तस्य प्राकरणिकत्वेहेतुक्रमेव
तत्र प्राधान्यं न तु अर्थान्तरस्य प्रतीयमानस्य अपेक्षयापीति । तत्र प्राकरणिकत्वमस्ती-
ति तस्य प्राधान्यम् ।

इदमत्रानृतम् । सामान्यविशेषभावेन अर्थं प्राधान्यं द्विविधं संभवति सामान्यतो
'कार्यत्वेन विशेषतः स्वस्वरूपत्वेन अर्थात् वाच्यत्वेन लक्ष्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च । तत्र
कार्यत्वनिमित्तं प्राधान्यं वाच्यत्वव्यङ्ग्येतिरूपेऽपि अर्थं सामान्यं , ते च भवन्तु वा
श्रित्तीयार्थप्रत्यायनार्थमुपात्ता मा वा । स्वस्वरूपत्वेन प्राप्ते प्राधान्यं स्वस्मिन्नेवास्ति

मानापेक्षया । यथा—

“उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहोतं शशिना निशामुखम् ।

यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम् ॥

अत्र हि प्रतीयमानेनानुगतं वाच्यमेव प्राधान्येन प्रतीयते समारोपित-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

प्रत्यायकभावजीवितत्वं हि ध्वनिलक्षणम् । तत्र प्रत्याय्यस्योपेयत्वात् प्राधान्यं, प्रत्यायकस्य पुनरुपायन्त्रादप्राधान्यम् । एवं च प्राकरणिकत्वसमुत्थापितं भवदपि तस्य प्राधान्यं ध्वनिलक्षणे नोपयुज्यत इति नोपसर्जनीकृतात्मत्वस्य तद्भावत्यं भवतीति न तद् विभेपगमुपादेयम् । अत्र च वाच्यस्यैव प्राकरणिकत्वादन्वयस्य च प्राकरणिकमपेक्ष्येत्यर्थो व्याख्येयः । एवं प्रतीयमानापेक्षयेति न प्रतियोग्यन्तरमपेक्षणीयम्, अपि तु पूर्ववत् स्वापेक्षया व्याख्येयम् । भावप्रत्ययपाठः पुनरानार्पः । अत्र हीत्यादिना मधुसूदनीचिह्नितः ।

किन्तु यदि एषु परस्परप्राधान्याकलनप्रसङ्गः, तदा परं परं प्रधानं पूर्वं पूर्वं गुण उपायत्वात्परस्य । एवं च यद्यपि वाच्यार्थे वर्ण्यत्वनिमित्तं प्राधान्यं प्रकामं विद्यते, किन्तु तादृशं प्राधान्यमिह ध्वनिलक्षणे नोपयोगि । यतः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावप्राणो ध्वनिः । समुद्रद्विक्तं चैतद् “व्यङ्ग्यः” इति वदता ध्वनिकारेण । ततश्च मृतरां व्यङ्ग्यस्योपेयत्वात्प्रधानत्वम्, व्यञ्जकस्य पुनरुपायत्वादुपसर्जनत्वमिति । नच वाच्यम् अर्थस्य उपसर्जनीकृतात्मत्वविभेपणमाहात्म्यात् प्राकरणिकत्वसमुत्थापितं प्राधान्यं परिद्वियेतेति । तादृशं प्राधान्यं प्रकृतानुपयुक्ततया न तद्विभेपणेन परिहरणीयमित्यनुपादेयमेव तद् ।

यथेत्यनेन प्राकरणिकत्वनिमित्तमेव वाच्यार्थस्य प्राधान्यं भवतीति उदाहरणमुद्येन साधयितुमुपक्रमते—उपोढेति । उपोढः घृतः । प्रेम्णो घृहनीयत्वोक्त्या गुस्तमत्वं सूच्यते, रागः सांध्योऽरुणिमा प्रेमा च । शशिना मृगाङ्केण कलङ्किना उपनायकेनेति यावत् । अन्यथा चन्द्रेन्दुपदानां परश्रुतानामपि योजयितुं शक्यत्वात् । विलोलाश्चञ्चलाः तारका नक्षत्राणि कनीनिकाश्च यत्र तत् । निदाया रात्रेः नायिकायाश्चमुपं प्रारम्भो वरत्रं च । तथा क्षटित्वेव प्रेमरभनेन गृहोतमाभामितं चुम्बितुमाक्रान्तं च । यथा पुरः पूर्वस्यां दिशि रागात् सांध्यारुणिम्नोऽनन्तरं तथा रात्र्या करणेन समस्तं मिथितं तिमिरांशुकं च गलितं प्रशान्तमपि न लक्षितं चन्द्रस्य क्षटिति स्मृदितत्वात् कदा तिमिरांशुकं प्रशान्तमिति ज्ञातुं न पारितम् । चन्द्रोदयोत्तरं तिमिरांशुकं गलितं अर्थात् स्फुटालोके जाते सति प्रदोषो लोकेन लक्षितो यतन्तिमिरसंबलितांशुमद्भावे प्रदोषो ज्ञातुं शक्यते न स्फुटालोकोत्तरमिति रात्रिपक्षेऽर्थः । नायिकापक्षे च पुरोऽपे गलितमपि पतितमपि तिमिरांशुकं नीलाम्बरं रागात्प्रेम्णः हेतोः तथा नायिकया न लक्षितं न ज्ञातम् ।

अत्र हि पक्षे प्रतीयमानेन व्यङ्ग्येन अनुगतम् अनुयातम् वाच्यमेव वाच्यार्थं

नायिकानायकव्यवहारयोर्निशाशशिनीरेव वाच्यार्थत्वात् । तदपेक्षया च तस्य लिङ्गत्वाद् उपसर्जनीभावव्यभिचार एव । व्यभिचारेऽपि वैकल्यादनुपादेयमेवेतद्, गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि वाच्ये चारुत्वप्रकर्षदर्शनादिति ध्वन्यते ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

वाच्यार्थत्वादित्यन्तेन प्राकरणिकत्वनिमित्तं प्राधान्यं समर्थयते । तदपेक्षयेत्यादिना तु प्रतीयमाननिमित्तम् । समारोपितनायिकानायकव्यवहारयोरिति ध्वनिकारं प्रति सोत्प्राप्तं कथितम् । नायिकानायकव्यवहारयोरिति ध्वनिकारपाठ एकशेषाभावसमर्थनाकल्पना स्यात् । व्यभिचारेऽपीति । वाच्यस्य प्रतीयमानापेक्षया चारुत्वनिमित्तं प्राधान्यं व्यभिचारः । तत्र सत्यपि तस्य व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमुक्तं निष्फलत्वाद्, यतो यत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये व्यङ्ग्यपेक्षया वाच्यस्य चारुत्वं तदिह व्यावर्त्तनीयम् । नच तत्र वाच्यस्यैव चारुत्वमिति नियमः व्यङ्ग्यस्यापि प्रकृष्टचारुत्वदर्शनात् । एतदिति

मधुसूदनीविवृतिः ।

एव प्राधान्येन प्रतीयते । वाच्यार्थस्य प्राधान्ये हेतुमाह—समारोपितेति । समारोपितः नायिकानायकयोर्व्यवहारः समाचरो ययोस्तयोः । यद्यपि पुमान् त्रिपेति सूत्रेण स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते इत्यर्थेन नायिका च नायकरचेति एकशेषाभावे नायकौ तयोर्नायकयोरित्येव भवितुं न्याय्यम् । तथापि नायिकाया यो व्यवहारः स निशायां समारोपितः । नायकस्य च यो व्यवहारः स शशिनि समारोपितः इति व्याख्यानानेन न कोपि दोषः तथा महामहतामुक्तिः कथंचिन्नेयापि स्यात् । निशा च शशी चेति निशाशशिनौ तयोरेव वाच्यार्थत्वात्प्रधानतया परामृष्टत्वात् । पृथमपि वाच्यस्य प्राकरणिकापक्षेयैव प्राधान्यं समापातीति भावः । तदपेक्षया अर्थान्य प्रतीयमानापेक्षया व्यङ्ग्यार्थनिरूपितमितियावत्, एतस्य लिङ्गस्येऽन्वयः, तस्य वाच्यस्य लिङ्गत्वम् अनुमापकत्वम् । अतः उपसर्जनीभावस्य गुणत्वस्य अव्यभिचारः त्वेयमर्थस्य विधीयणत्वसाधकाभाव इति प्रथमनितम् ।

ननु समासोक्त्यप्रस्तुतप्रतीसादौ प्रतीयमानापेक्षया वाच्यस्य चारुत्वमस्ति, न वा । तत्र नान्त्यः अनुभवस्यापक्षपितुमशक्यत्वात् । आद्यरचेत् समापातं वाच्ये प्राधान्यम् । ततश्च उपसर्जनीहृतात्मत्वस्य व्यभिचारं पुनेत्यभ्युपगम्य मूले—व्यभिचारेऽपीति । व्यभिचारेऽपि वाच्ये चारुत्वनिमित्तप्राधान्येन उपसर्जनीहृतात्मत्वस्य अभावेऽपि एतद्विशेषणमुपसर्जनीहृतात्मत्वमनुपादेयमेव अप्रयोक्तव्यमेव, यतो न केवलं तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि वाच्ये वाच्यस्यैव चारुत्वप्रकर्षः क्वचिद्व्यङ्ग्यत्वापीति विकलमेव उपादानं स्यादिति ध्वन्यते काव्यवैशिष्ट्यनिराकरणप्रस्तापे । ययमपि तत्रैव विधेयम् ।

उक्तं गुणीकृतात्मत्वं यदर्थस्य विशेषणम् ।

गमकत्वात् तत् तस्य युक्तमव्यभिचारतः ॥ ७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

शब्दस्यैवोपनि

शब्दः पुनरनुपादेय एव । तस्य स्वार्थाभिधानमन्तरेण व्यापारान्त-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

उपसर्जनीकृतात्मत्वम् । यद्यत इति । काव्यवैशिष्ट्यनिराकरणप्रस्तावे । गमकत्वेनोपायत्वादुपसर्जनीकृतात्मत्वव्यभिचाराभावः । तदेवमव्यभिचाराभावः । तदेवमव्यभिचारादर्थस्य विशेषणमुपपन्नम् ॥

+ अत्र व्यक्तित्वादिनोऽयमभिप्रायः—यदेतदर्थस्य गुणीकृतात्मत्वं तदर्थान्तरप्रत्यायकत्वेनोपायत्वात्प्राधान्यं, प्रतीयमानापेक्षया अचारत्वं, विश्रान्तत्वेनार्थान्तरानुपकार्यत्वं चेति त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति । तत्रार्थं पक्षद्वयमनूद्य कामं दूषितम् । तथा हि । वाच्यमर्थान्येन्ये प्रतीयमानापेक्षया अप्राधान्यमुपायत्वाद्वाच्यव्यभिचारि 'यो हि यदर्थमुपादीयत' इत्याद्युक्तेः । अचारत्वेऽस्य पुनर्व्यवच्छेदं नास्ति, गुणीभूतव्यवच्छेदोऽपि वाच्यस्याचारत्वदर्शनात् । नृतीयस्तु पक्षो गुणीभूतव्यवच्छेदव्यभिचारस्य सिद्धान्तितः । तथा हि । समासोक्त्यादौ प्रतीयमानोऽर्थो वाच्यार्थोपयकोऽपि न स्वात्मनि विश्रान्तिं भजते, प्रत्यावृत्त्य वाच्यार्थोपकाराय प्रवृत्तत्वान् । एतच्चोक्तं 'समारोपितनायिकानां यकव्यवहारयोर्निशाशशिनोरेव धाक्यार्थत्वादि'ति । ततश्च गुणीभूतव्यवच्छेदे वाच्यस्य स्वविश्रान्तत्वेनार्थान्तररोपकार्यत्वं व्यावर्त्तयामिति विशेषणमुपपन्नम् ।

गुणीकृतात्मतार्थस्य न प्रतीतावुपायता ।

नाचारत्वमपि त्वर्थैर्वादैरनुपकार्यता ॥ १ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

उक्तार्थं मध्येषु बोधयितुं संप्रहश्लोकं संप्रथ्नाति—उक्तमिति । यदर्थस्य गुणीकृतात्मत्वं विशेषणमुक्तम्, तद्विशेषणं तस्यार्थस्य न युक्तम् । तत्र हेतुः—वाच्यार्थस्तत्र गमक एव प्रतीयमानं प्रति उपाय एव, तत्र उपसर्जनीकृतात्मत्वमपि तत्र न व्यभिचारति । इति संप्रहश्लोकार्थः ।

एवमर्थस्य उपसर्जनीकृतात्मत्वाभावं प्रसाध्य शब्दस्यानुपसर्जनीकृतार्थत्वं साधयितुमाह—शब्द इति । उपसर्जनीभावाकलनद्वारां शब्दः पुनः शब्दन्तु । पुनरिति तोर्ये । अनुपादेय एव अनुल्लेख्य एव । ध्वनिलक्षणे शब्दोऽनुपादेय इति न किंचिदेतत् । कुतः अनुपादेय इत्यत आह—तस्येति । तस्य शब्दस्य स्वार्थाभिधानमन्तरेण स्वार्थकथनं विहाय व्यापारान्तरस्य क्रियान्तरस्य हानुपपत्तेः अयुक्तत्वस्य उपपादयित्वात्मान्यात् । युक्तिभिः साधयित्वात्मान्यात् । अर्थ भावः । शब्दात्तद्व्यवस्थायाश्च शब्दात्तद्व्यवस्थायाश्च

+ अर्थविवेकव्यवस्थानुपपत्त्यर्थं संप्रहश्लोकात् साधयितुं, तद्व्यवस्थानुपपत्त्यर्थं समासोपनि

रानुपपत्तेरुपपादयिष्यमाणत्वात् । न च तस्यानुकरणव्यतिरेकेणोपसर्जनीकृतार्थत्वं सम्भवति यथा—

“तं कर्णमूलमागत्य पलितच्छन्नना जरा ।

कैकेयोशङ्खयेवाह रामे श्रीन्यस्यतामिति ॥”

कुतस्तर्हि तदर्थावगतिः । अनुकार्यादिति श्रूमः तस्य सार्थकनिरर्थक-

व्यक्तिविवेकव्याख्यासम् ।

शब्दस्वरूपस्यानुपादेयत्वमुक्तम् । तद्विशेषणस्यापि तदाह—न चेति । अनुकरणे शब्दप्राधान्याद्विद्यमानोऽप्यर्थ उपसर्जनीभूत एव । तदर्थावगतिरिति रामे श्रीन्यस-
नलक्षणव्यवहारार्थावगतिरित्यर्थः । अनुकार्यादिति जरासम्बद्धाहवनादित्यर्थः । द्वि-
मधुसूदनीवृत्तिः ।

त्वमपह्नियेतर्हि नापरः कश्चिद् व्यापारोऽवशिष्येत दीपात् प्रकाशकत्वरूपव्या-
पारापहरण इव । अतः अज्ञातज्ञापनार्थे तदुपादानमावश्यकं स्यात् । एवं हि दीपे
यथा प्रकाशकत्वमेव व्यापारः नान्यः । तथा शब्दे अज्ञातज्ञापनमेव व्यापारः; नान्यः
अर्थोपसर्जनीकरणरूपः । अतः अर्थोपसर्जनीकरणव्यापारप्रकरणे शब्द अनुपादेय इत्युक्तं
भवतीति । यत्र शब्दे स्वार्थाभिधानातिरिक्तः अर्थोपसर्जनीकरणव्यापारो दृश्यते
स स्थलविशेष एवेति साधयितुमुपक्रमते—नचोति । अनुकरणव्यतिरेकेण अनुकरणे
विहाय तस्य शब्दस्य उपसर्जनीकृतार्थत्वं न संभवति अर्थात् अनुकरणस्थल एव
शब्दे अर्थोपसर्जनीकरणव्यापारः संभाव्यते नापरत्वेति ।

इदं च प्रासंगिकं ज्ञेयम् । भेदाभेदाभ्यां द्विप्रकारमनुकूलं भवति । तत्र यत्र भेदा-
नुकरणं तत्र शक्तिरक्षणोऽन्वयतसम्बन्धेन पदबोधव्यवस्थापर्यवत्वात् अर्थवत्सूत्रेण प्राति-
पदिकसंज्ञया स्वायुत्पत्तिः । अनुकार्यमूतरशब्दस्तदर्थः । यथा—युत्सद्स्मद्स्मन्व्यामिति
युत्सद्स्मदोःपठोचतुर्थीतिप्रवृत्तिषु । यत्र च अभेदानुकरणं तत्र सादृश्यसम्बन्धेन यत्र
पदार्थोपस्थितिरिति तत्र प्रातिपदिकसंज्ञेति गदित्ययमाहेत्यादिमहाभाष्यप्रयोगानुदर्शनसि-
द्धकल्पनायाः जागरूकतया प्रातिपदिकत्वाभावात् स्वायुत्पत्तिः—यथा गदित्ययमाहे
स्यादिः । एवं भेदानुकरणे अनुकार्यशब्दरूपार्थः व्यग्रहार्थोपस्थित्या गुणोभूतः “तदेतद्-
भ्यते हान्यस्य रूपसर्जनीभावाव्यभिचार एते”ति ।

अनुकरणस्थले प्रदर्शयति—तं कर्णमूलमिति । जरा पार्थस्य पलितच्छन्नना प-
क्षोऽशक्तव्याजेन; नैर् पलितम् अपि नु जर्बेति अपह्नुतिरन्वृत्तिः । कैकेयीशङ्खयेवाह
कर्णमूलं श्रुतिप्रदेनमागत्य “रामे धीः राज्यलक्ष्मीन्वस्यता” मिति तं दशरथं राजा
नमाह । अन्तोऽपि परश्रुतिमिया गुप्तमर्थे वर्णममोपमागत्य निरूपयति । अत्र
कविना रामे श्रीन्यस्यनरूपं जरावाक्यमनुहृत्य स्वकाव्ये उल्लिखितमिति स्वाव्यव-
हितपूर्ववर्तिवत्परामर्शेन इतिशब्देनापेदिनम् ।

मन्त्रानुकरणस्थले अर्थोपसर्जनीकरणरूपव्यापारोऽभ्युपगते स्वार्थाभिधानारमक

त्वभेदेन द्वैविध्यतः । न त्वनुकरणात्, तस्येतिना व्यवच्छिन्नस्य स्वरूप-
मात्रेऽवस्थानात् । अन्यस्य तूपसर्जनीभावाद्यभिचार एव, तस्य तदर्थमु-
पादानतः यो हि यदर्थमुपादीयते, नासौ तमेवोपसर्जनीकरोतीति युक्तं

व्यक्तिवियेकव्याख्यानम् ।

विधो ह्यर्थोऽनुकार्यशब्दरूपः तत्प्रतिपादितव्यवहारार्थरूपश्च । तत्राद्योऽनुकरणशब्दस्या-
र्थः । तत्रानुकरणशब्दाद्यपि न व्यवहारार्थप्रतीतिस्तथाप्यनुकार्यशब्दस्तदर्थं प्रत्याय-
येदित्यर्थः । सार्थकत्वं चानुकार्यस्य यथा-‘हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्
सस्मित,मित्यादौ, निरर्थकत्वं यथा-‘दात्यूहव्यूहकेलीकलितकुहकुहारावकान्ता वना-
न्ताः’ इत्यादौ । अन्यस्यतिविति । अनुकरणशब्दव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रतया वाचकस्य
अनुकार्यशब्दस्य च । उपसर्जनीभावाद्यभिचार एवेति । वाच्यं प्रतीति शेषः ।

भधुसूदनीविवृतिः ।

व्यापाराभावेन कुतस्तदध्यावगतिरित्याशङ्कते—कुत इति । कुतः कस्माच्छब्दात् तस्य
अनुकरणस्य अनुकरणसम्बन्धिन अर्थस्य रामे श्रीन्यसनरूपव्यवहारार्थस्य अव-
गतिः ज्ञानं जायत इति शेषः । उत्तरति—अनुकार्यादित्येति । अनुकार्यदिव सार्थ-
कत्वनिरर्थकत्वयोः भेदेन द्विविधादपि अनुकरणोपशब्दादेव तस्य अनुकरणसम्बन्धिनोऽर्थ-
स्य प्रतीतिरिति प्रमः प्रतिपाद्यामः । तुरित्यवधारणे । नैव अनुकरणात्तदध्यावगतिः ।
कुत एतदित्याह—तस्येति । इतिशब्देन व्यवच्छिन्नस्य विशेषितस्य तस्य अनुकरण
शब्दस्य स्वरूपमात्रे आकारे एव अवस्थानात् स्थितेः । स्वरूपमात्रपरतया च ततो
नार्थावगतिर्भवेदिति शक्तेति भावः ।

अत्रेदं हृदयम् । शब्दोपस्थाप्योऽर्थो द्विविधः अर्थक्रियाकारिरूपः अनुकार्यशब्द
रूपश्च । तत्राद्यः घटादिव्यक्तिरूपः तत्तत्पदशक्तिबोध्यः । द्वितीयोऽनुकरणशब्दस्यार्थः
द्विविधः सार्थकत्वनिरर्थकत्वभेदेन । यद्यपि अनुकरणशब्दात् व्यवहारार्थावगतिस्तथापि
अनुकार्यशब्दस्तदर्थं प्रत्याययतीति तत्त्वम् । अनुकार्यस्य सार्थकता यथा—रामे श्रीन्य-
स्यतामिति । हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितमित्यादि । अत्रोभयत्र
कविना क्रमशो जरोक्तिः शिवोक्तिश्चानुकृता । अनुकृतोक्त्योश्च वर्णात्मकपदतया
सार्थकत्वम् । निरर्थकता यथा वनस्वरूपवर्णनाऽवसरे “दात्यूहव्यूहकेलीकलितकुहकु-
हारावकान्तावनान्ताः इत्यत्र “दात्यूहव्यूहेन केल्यां कलितो यः कुह कुह इत्यात्मकः
आरावस्तेन कान्ता” इत्येवंरूपेण कुहकुहेति ध्वन्यात्मकशब्दतया निरर्थकत्वम् ।

अन्यस्यतिविति । अन्यस्य अनुकरणान्निन्नस्य स्वतन्त्रतया वाचकस्य अनुकार्यस्य
तु वाच्यं प्रति उपसर्जनीभावस्य गुणीभावस्य अद्यभिचार एव सत्ता एव । अभावा-
भावस्य मद्रूपत्वात् । यतः तदर्थं वाच्यशोचायैव तस्य अनुकार्यस्य शब्दस्य उपादानं
भवति ।

दृष्टान्तेन प्रकृतमुपपादयति—यो हीति । यत् किमपि वस्तुज्ञातम् (घटादि)

वक्तुं यथोद्काद्युपादानार्थमुपात्तो घटादिस्तदेवोद्कादि । अन्यथा प्रधाने-
तरव्यवस्था निर्निबन्धनैव स्यात् । अत एव घटादिरेव प्रतिनिधीयते नो-

व्यक्तिविवेकन्याख्यासम् ।

ननु शब्दाभिप्रायेणोपसर्जनीकृतार्थत्वं प्रकृतम् । शब्दस्य स्वरूपेणोपसर्जनीभावः किञ्चि-
रूपितः । सत्यम् । अर्थस्य तावच्छब्दं प्रत्युपसर्जनीभावसम्भवः प्रकृतः । स एव श-
ब्दान्तरार्थं प्रत्युपसर्जनीभावाव्यभिचारणं प्रकाशयते । य एव ह्यर्थस्य शब्दं प्रत्युपसर्जनी-
भावाभावः स एव शब्दस्योपसर्जनीभावाव्यभिचारस्तयोः परस्परापेक्षया गुणप्रधानभा-
वस्य व्यवस्थितत्वात् । ततश्च शब्दापेक्षयार्थस्य प्राधान्याच्छब्दस्य गुणीभूतार्थत्वमसम्भ-
वि । अयमत्र पिण्डार्थः—शब्दस्य गुणीभूतार्थत्वं स्वाधीपेक्षया प्रतीयमानापेक्षया चेति
द्वैतम् । तत्र स्वाधीपेक्षयासम्भव उक्तः । प्रतीयमानापेक्षया पुनरर्थन्यायेनाव्यभिचारो
योजनीयः, यथानन्तरमेव वक्ष्यते 'नोद्कादीति' । यथाहुः—'गुणाः प्रतिनिधीयन्ते
घटादीनां न जातयः' इति । ननु मुख्यसदृशः प्रतिनिधिरित्युच्यते । मुख्यं च प्रधानम् ।
एवञ्च कथमुच्यते प्रधानस्य न प्रतिनिधिरिति । सत्यम् । प्रतिनिधीयमानोऽमुख्यः
मधुसूदनीविष्टितिः ।

यद्यर्थं धनकृते (जलाद्यर्थम्) उपादीयते गृह्यते अमौ गृहीतधनविशेषः (घटादिः)
तमेव उपादातुमिष्टमेव (जलादिकमेव) उपसर्जनीकरोति तस्यैव गुणभावं सम्पादयति
इति न वस्तुं युक्तम्—यथा उद्कादेरुपादानार्थमुपात्तो घटादिस्तदेव उद्कादिकं
नोपसर्जनीकरोति; अन्यथा पूर्वोक्ताऽस्वीकारे यो यद्यर्थमुपात्तः स तमुपसर्जनीक-
रोति इत्यस्य च स्वीकारे प्रधानेतरव्यवस्था गुणप्रधानभावव्यवस्था निर्निबन्धना
निष्कारणा स्यात् ।

अर्थं भावः । अर्थं बोधयितुमुपादीयमानः शब्दः नार्थं गुणीकरोति किन्तु स्वय-
मेव गुणीभवति । यथा जलानयनार्थं घट उपादीयते स उपादीयमानो घटे जलं न
गुणीकरोति अपि तु स्वयमेव न तथा भवति । यदि च जलाद्यर्थमुपात्तो घटः जलमेव
गुणीकुर्यात् तर्हि गतं प्रधानेतरव्यवस्थाया । यतो हि प्रधानेतरव्यवस्था तत्रैव भवति
यत्र पदार्थानां मुख्यामुख्यभावः स्यात् । मुख्यश्च स एव यत्र सर्वानां क्रियाणां सर्वेषां
प्रयोजनानां च संभूय निरतनम् अङ्गमिति यावत् भवति । निरतयमानाश्च सर्वे
अमुख्यकौटोभादीकुरुन्ते । एवं च घटादीनां प्रयोजनं जलाधारातिरिक्तं न किमप्यव-
शिष्यते इति घटादेरुत्पत्त्येव जलादेश्च मुख्यत्वमेवेति ।

अत एवेति । अत एव प्रधानेतरव्यवस्थायाः सनिबन्धनत्वादेव, घटादिरेव प्रति-
निधीयते मुख्यरूपतया स्थाप्यते नोद्कादिः प्रतिनिधीयते । मुख्यतुल्यरूपस्यैव प्रति-
निधिशान्दार्थत्वात् । एवमेव अर्थं बोधयितुं प्रकृतः शब्द एव विनोपणम् उपसर्जन-
मिति यावत् न बोध्यमानोऽर्थस्तादृशः इति शब्दस्य गुणीभूतार्थत्वकथनेऽप्यस्मवो
लक्षणदोषः ।

दकादीत्यसम्भवो लक्षणदोषः । व्यभिचारसम्भवयोरपि चा यत् स्वार्थ-
योरुपसर्जनीकृतत्ववचनं तत् पुनरुक्तं, तयोरर्थान्तराभिव्यक्त्यर्थमुपात्त-
योस्सामर्थ्यादेव तद्वगतेरित्युक्तम् । न च स्वरूपमात्रानुवादफलमेतदि-
ति शक्यं वक्तुं तस्य पुनरुक्तिप्रकारत्वोपपादनतः । एवञ्च यत् 'सुवर्ण-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानाम् ।

एव भवति केवलं मुख्यामुख्यानां प्रतिनिध्यहानाममुख्य एव प्रतिनिधीयते न मुख्यः
प्रधानत्वादित्युक्तं नोदकादीति । व्यभिचारसम्भवयोरपीति । प्रौडत्वा-
द्यमभ्युपगमवादः । अर्थाभिप्रायेण व्यभिचारः, गुणीभूतव्यङ्ग्ये प्रतीयमानापेक्षया
वाच्यस्य चास्तुत्वाभ्युपगमात् । शब्दाभिप्रायेण सम्भवः अर्थान्तरापेक्षया शब्दस्य
गुणीकृतार्थत्वात् । स्वार्थयोरिति स्वस्यार्थस्य च । तद्वगतेरिति उपसर्जनीकृत-
त्वावगतेः । तस्येति स्वरूपमात्रानुवादस्य । एवञ्चेति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो हि परमा-
र्थतो गम्यगमकभावः । एवञ्च शब्दस्य व्यञ्जने 'सुवर्णपुष्पामि'त्यादौ शब्दस्य व्यापा-
रान्तराभावात् साध्यसाधनाख्यबोधर्मयोरनुगमस्य सम्बन्धस्यासिद्धत्वाद्यङ्ग्यव्यञ्जक-
भावो न सिद्ध इत्यर्थः । व्यक्तिजादिनः पुनर्मते शब्दस्य शक्त्यन्तरसमर्थनात् स्वरूपेणो-
पादानस्य सार्थकत्वं विवक्ष्यते । तस्य उपसर्जनीकृतार्थत्वं विशेषणं सप्रयोजनमेव तथा
मनुसूदनीविवृतिः ।

ननु पूर्वमुक्तं गुणीभूतव्यङ्ग्ये चास्तथा वाच्यस्य प्रधान्यम्, ध्वन्यपेक्षया च तस्या-
प्रधान्यमिति संभवश्च व्यभिचारावपि दृश्येते ततो न पौरोभाग्यमात्रणीयं ध्वनिकारस्य
लक्षणे इत्यभ्युपगम्य ब्रूते—“व्यभिचारसंभवयोरपि” इति । व्यभिचारश्च सं-
भवश्चेति व्यभिचारसंभवौ । तौ यत्र स्तः इति व्यभिचारसंभवौ तयोः । स्वं च
अर्थश्चेति तयोः स्वार्थयोः । यथासंख्येन अन्ययः । अर्थे गुणत्वव्यभिचारः गुणीभूत-
व्यङ्ग्ये तस्य चास्तुत्वदर्शनात् । शब्दे च स्वार्थकृतगुणतासंभवः अर्थान्तरापेक्षया
तथादृष्टत्वात् । तथा च—व्यभिचारसंभवयुक्तयोः स्वार्थयोः अर्थशब्दयोः यत् उपसर्जनी-
कृतत्ववचनं गुणीभावकथनं तत् पुनरुक्तं नामशेषः । अर्थान्तरस्य व्यङ्ग्यार्थस्य अभिव्य-
क्त्यर्थं व्यञ्जनाय उपात्तयोः तयोः स्वार्थयोः सामर्थ्यादेव तद्विद्विशक्तिस्वाभाव्यादेव
तद्वगतेः तस्य उपसर्जनीकृतत्वस्य अवगतेः ज्ञानाद्धेतोः शब्दः पुनरनुपादेय इत्युक्तम् ।

ननु पार्थ एव धनुर्धर इत्यत्र यथा “नान्यः” इति पुनर्वचनं स्वरूपमात्रानुवादफलं
भवति तथा अत्रापि सत्यपि तथोदयसर्जनीकृतत्वे यत्तादृशं कथनं तत्तदनुवादफलकमि-
त्यत आह—नचेति । एतन् उपसर्जनीकृतात्मत्वकथनम् स्वरूपमात्रस्य अनुवादफलक-
मिति वस्तु न शक्यम् । तस्य तादृशकथनस्य पुनरुक्तिप्रकारत्वेन पुनरुक्तिभेदत्वेन
उपपादनतः कथनात् ।

उक्तमनुगमयन्तुपसंहरति—एतन् चेति । अर्थ भावः । उक्ततीत्या शब्दस्य व्या-

पुष्पां पृथिवीमित्याद्युदाहरणमुपदर्शितं, तदसिद्धसाध्यसाधनधर्मानुगतमित्यवगन्तव्यम् ॥

किञ्च यथाभिधेयोऽर्थस्तद्विशेषणं चोपात्तं तद्वदभिधायुपादानमर्हत्येव । अन्यथा यत्र दीपकालङ्कारादलङ्कारान्तरस्योपमादेः प्रतीतिस्तत्र

व्यक्तिविवेकव्याख्यानाम् ।

हि 'दृष्ट्वा केनच न गोपरागल्लया' इत्यादौ प्रतीयमानस्यार्थस्य शब्दप्रवृत्त्याद् वाच्यं प्रत्युपस्कारकत्वाद् वाच्यार्थापेक्षया शब्दस्य गुणीकृतार्थत्वं नास्ति । तद्वचच्छेदार्थं विशेषणमुपादेयमेव । तदेतत् कदाचित् 'यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि मा' इत्यत्र ।

तद्वदभिधायुपादानमर्हत्येवेति । अत्र व्यक्तिवादिनोऽपमारायः—इह चिरन्तनैरलङ्कारतन्त्रप्रजापतिभिर्महोद्भयप्रभृतिभिः शब्दार्थधर्मा एवालङ्काराः प्रतिपादिताः नाभिधाधर्माः, यतोऽर्थप्रतिपत्त्युन्नेयः शब्दव्यापारः शब्दोच्चारणव्यापारो वाभिधा । न च तत्प्रकारत्वमलङ्काराणां युक्तिमत्र । चारुत्वं हि वैविध्यपरपर्यायं प्रकाशमानमलङ्कारैः । न च शब्दोच्चारणस्यार्थप्रकाशनस्य वा चारुत्वं प्रकाशनं, उच्चार्यमाणस्य च प्रतिपाद्यमानस्य च चारुत्वं प्रतीतेः । तेन चारुत्वस्य सद्भावाच्छब्दार्थधर्मा एवालङ्कारा न्याय्याः, नाभिधाधर्माः । शास्त्रोतिहासं वैलक्षण्यं तु काव्यस्य शब्दार्थवैशिष्ट्यादेव नाभिधावैशिष्ट्यादिति महोद्भयादीनां सिद्धान्तः । ततश्च तन्मत्ताक्षणेन शब्दार्थयोर्व्यङ्ग्यकत्वमुच्यमानं तद्वर्माणामलङ्काराणामपि पर्यवसितमिति तत्स्वीकारार्थं पृथग्भिधानपक्षेण न किञ्चित् । यद्यपि दीपकादाद्युपमादि प्रत्यक्षत्वरत्वं कृपितं, तदस्मद्भिधायुपादापराधोचनादेव, यतः प्रागुक्तव्यायाग्न प्रतीत्युपापत्त्वमचारुत्वं वा तत्परत्वं, यत्प्रतिपक्षभूतमत्परत्वंमस्माभिरुक्तम् । अपि तु प्रत्याख्यानानुपकार्यत्वम् । न चैतद् दीपकादावस्ति,

मधुसूदनीविवृतिः ।

पारान्तराभावे सुसिद्धेऽपि "अभिधालक्षणामूला" शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा—इति स्वीकृत्य यत्र लक्षणमूलाविवक्षितवाच्यत्वेनेददाहरणम् "सुवर्णपुष्पामि"ति प्रदर्शितम्; तत्प्रदर्शनम्, असिद्धो स्वरूपमनापद्यो यः साध्यसाधनधर्मः कार्यकारणभावः तस्यानुगतमनुकूलम् । एवं यदा शब्दे अभिधातिरिक्तव्यापारसद्भावो भवेत्तदा कः स व्यापार इति लक्षणादिरिष्येत यदि म एव न सिद्ध्येत् तर्हि कारणमन्तरा लक्ष्यादिकार्यस्य उदाहरणप्रदर्शनं नितरामभिद्धमिति भावः ।

लक्षणवाक्ये न्यूनत्वमुपदिष्टव्युदाह—किञ्चेति । यथा अभिधेयो वाच्योऽर्थः तद्विशेषणं शब्दश्च उपात्तं लक्षणवदकल्पेन स्वीकृतम्, तथैव अभिधाऽपि भङ्गिमणितिरपि भङ्गकार इति यावत् उपादानं लक्षणवदकल्पेन अवश्यं स्वीकारमर्हति ।

अन्यथेति । अन्यथा लक्षणे अभिधानुपादाने यत्र काव्ये दीपकदेः स्काशान

ध्वनित्वमिष्टं न स्यात् तल्लक्षणेनाव्याप्तेः । अलङ्काराणां चाभिधात्मत्व-
मुपगतं तेषां भङ्गिभणितिभेदरूपत्वात् ।

“अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥”

इत्यादिना तत् प्रतिपिद्धमित्युच्यते । तत्प्रतिषेधहेतोः काव्यातत्परता-

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

तत्रोपमादिना दीपकादेरुपकार्यत्वाद् । अत एव प्राधान्यादुपमादिव्यपदेश-
मुक्त्वा तत्र दीपकादिव्यपदेश एव कृतः ततश्चात्रातत्परत्वमेव साधीय इति ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

अलंकारान्तरस्य उपमादेः प्रतीतिरत्वगतिः तत्र काव्ये इष्टं स्वीकृतं ध्वनित्वं न स्यात् ।
ध्वनिलक्षणास्य व्याप्त्यभावात् ।

ननु तद्विषेदं लक्षणाव्याप्तिरूपं दूषणं स्यात् चेदलंकारा अपि व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादने
वाच्यार्थस्य केनापि रूपेण साहाय्यमादधुः किन्तु न एवम् । ततः किमिति अभि-
धेति अन्तर्गद्भूतमुपक्षेप्यमिति विप्रतिपन्नं प्रत्युच्यते-अलङ्काराणामिति । अलङ्कारा-
णां दीपकादीनामभिधात्मत्वम् सादृश्यं प्रतिपादयितुमभिधास्वरूपत्वमुपगतं स्वीकृतम्,
तेषामलङ्काराणां भङ्गिभणितिरूपत्वात् ।

अर्थ भावः । यथा पदस्य अर्थप्रतिपादनवेलायां वृत्तिधीः महकारिणी, तथैव “मदेन
भाति कलभः प्रतापेन महीपति” इति दीपकस्थानीये भातिपदमौपम्यप्रतिपादनवेलायां
वाच्यमुपनिषीदति । अयमिह परमार्थः । अभिधा हि वाच्यवाचकभावापरपर्यायः शब्दा-
र्थयोः सम्बन्धः । स च तन्निष्ठधर्मविशेष एव । अत एव “अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचक्यं
नियन्त्रिते” इति मम्मटकारिकाव्याख्याने वाचकत्वमभिधेति प्रदीपकारा व्याचक्षुः ।
स एव शब्दार्थनिष्ठो धर्मः कविप्रतिभोत्थापितः सन् चारुस्तदा अलंकार इति व्यपदेश-
भाक् । नहि लौकिककृत्ककुण्डलादिवत् उपमादयः अङ्गेष्विव काव्येषु पृथक् स्थिताः
सन्निवेशयन्ते किन्तु शब्दाधानामेव तेषामिधा यथाऽलंकारत्वेन प्रतिभायुरिति ।

ननु ध्वनिकारणं तत्र दीपकादौ औपम्यस्य ध्वनित्वमेव अलंकारान्तरस्यापीत्या-
दिना प्रतिपिद्धमिति चेत् । उच्यते समाधीयतेऽस्मारिति शेषः । अत्र मूढे प्रति-
पिद्धमित्युच्यते इतिपाठ्योजने इतिपदस्यापि चेदर्थकं पदं निरदयम् ।

अलङ्कारेति । अत्र अलङ्कारान्तरादित्यव्याहार्यम् । यत्र काव्ये अलङ्कारान्तरात्
दीपकादितः । अलङ्कारान्तरस्य उपमादेः प्रतीतौ (ध्वनी) सत्यामपि वाच्यस्य अर्थ-
स्य तत्परत्वं ध्वन्यप्रतिपादोन्मुखीभावो न भासते न प्रकाशते अगौ- तत्परत्वाभावः
ध्वनेर्मार्गः ध्वनेरप्या न मतो नामीष्टः । चारुर्हि व्यपदेशभाक् । दीपकादिपुपमादेः प्र-
तीयमानत्वेऽपि नोपमामुत्प्रेतं चारुत्वं व्यतितिष्ठत इति न ध्वनित्व्यपदेशः ।

तत्प्रतिषेधहेतोरिति । अलङ्कारान्तरप्रतीतिः (पक्षः) न ध्वनिः (माध्यम)

पुष्पां पृथिवी'मित्याद्युदाहरणमुपदर्शितं, तदसिद्धसाध्यसाधनधर्मानुगतमित्यवगन्तव्यम् ॥

किञ्च यथाभिधेयोऽर्थस्तद्विशेषणं चोपात्तं तद्वदभिधाप्युपादानमर्हत्येव । अन्यथा यत्र दीपकालङ्कारादलङ्कारान्तरस्योपमादेः प्रतीतिस्तत्र

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

हि 'दृष्ट्या केदाव ? गोपरागहतया' इत्यादौ प्रतीयमानस्यार्थस्य शब्दमृष्टत्वाद् वाच्यं प्रत्युपस्कारेकत्वाद् वाच्यार्थविक्षया शब्दस्य गुणीकृतार्थत्वं नास्ति । तद्यच्चोदायं विशेषणमुपादेयमेव । तदेतन् कदाचित् 'पस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दसाम्युक्तवो हि सा' इत्यत्र ।

तद्वदभिधाप्युपादानमर्हत्येवेति । अत्र व्यक्तिवादिनोऽप्यभारायः—इह चिन्तनैरलङ्कारतन्त्रप्रजापतिभिर्भेदोद्भूतप्रभृतिभिः शब्दार्थधर्मा एवालङ्काराः प्रतिपादिताः नाभिधाधर्माः, यतोऽर्थप्रतिपत्त्युन्नेयः शब्दव्यपारः शब्दोच्चारणव्यापारो वाभिधा । न च तत्प्रकारत्वमलङ्काराणां युक्तिमत् । चारत्वं हि वैचित्र्यपारपर्यायं प्रकाशमानमलङ्कारः । न च शब्दोच्चारणस्यार्थप्रकारानस्य वा चारत्वं प्रकाशाने, उच्चार्यमाणस्य च प्रतिपाद्यमानस्य च चारत्वं प्रतीतेः । तेन चारत्वस्य सद्भावाच्छब्दार्थधर्मा एवालङ्कारा न्वाप्याः, नाभिधाधर्माः । शास्त्रेतिहासवैलक्षण्यं तु काव्यस्य शब्दार्थवैशिष्ट्यादेव नाभिधावैशिष्ट्यादिति भेदोद्भूतादीनां सिद्धान्तः । सतश्च सन्नमताध्ययनेन शब्दार्थयोर्व्यञ्जकत्वमुच्यमाने तद्वसांशमलङ्काराणामपि पर्यवसितमिति तत्स्वीकारार्थं पृथगभिधानग्रहणे न किञ्चित् । यद्यपि दीपकादाहुपमादि प्रत्यतत्परत्वं दूषितं, तदस्मदभिप्रायापर्यालोचनादेव, यतः प्रागुक्तन्यायाद्यं प्रतीत्युपायत्वमचारत्वं वा तत्परत्वं, यत्प्रतिपक्षभूततत्परत्वमस्माभिरशोक्तम् । अपि तु प्रत्याख्येनानुपकार्यत्वम् । न चैतद् दीपकादावस्ति,

मशुमूदनोविवृतिः ।

पारान्तराभावे सुसिद्धेऽपि "अभिधालक्षणांमूला"शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा"इति स्योक्तस्य यत् लक्षणमूलाविवक्षितवाच्यत्वेनेदाहरणम् "सुपर्णपुष्पामि"ति प्रदर्शितम्; तत्प्रदर्शनम्, असिद्धो स्वरूपमनापन्नो यः साध्यसाधनधर्माः कार्यकारणभावः तस्यानुगतमनुकूलम् । पूर्वं यदा शब्दे अभिधातिरिक्तव्यापारसद्भावो भवेत्तदा कः स व्यापार इति लक्षणादिरिष्येत यदि स पूर्वं न सिद्ध्येत् तर्हि कारणमन्तरा लक्ष्यादिकार्यस्य उदाहरणप्रदर्शनं नितरामसिद्धमिति भावः ।

लक्षणवाच्ये न्यूनत्वेमुपदिष्टुदाह—किञ्चेति । यथा अभिधेयो वाच्योऽर्थः तद्विशेषणं शब्दश्च उपात्तं लक्षणघटकत्वेन स्वीकृतम्, तथैव अभिधाऽपि भङ्गिभणितिरपि अलंकार इति यावत् उपादानं लक्षणघटकत्वेन अवश्यं स्वीकारमर्हति ।

अन्यथेति । अन्यथा लक्षणे अभिधानुपादाने यत्र काव्ये दीपकादेः प्रकाशान

ध्वनित्वमिष्टं न स्यात् तल्लक्षणेनाव्याप्तेः । अलङ्काराणां चाभिधात्मत्व-
मुपगतं तेषां भङ्गिभणितिभेदरूपत्वात् ।

“अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥”

इत्यादिना तत् प्रतिपिद्धमित्युच्यते । तत्प्रतिषेधहेतोः काव्यात्तत्परता-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तत्रोपमादिना दीपकादेरुपकार्यत्वाद् । अत एव प्राधान्यादुपमादिव्यपदेश-
मुक्त्वा तत्र दीपकादिव्यपदेश एव कृतः ततश्चात्रातत्परत्वमेव साधीय इति ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

अलंकारान्तरस्य उपमादेः प्रतीतिरत्रगतिः तत्र काव्ये इष्टं स्वीकृतं ध्वनित्यं न स्यात् ।
ध्वनिलक्षणस्य व्याप्त्यभावात् ।

ननु तद्वैभेदं लक्षणाव्याप्तिरूपं दूषणं स्यात् चेदलंकारा अपि व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादने
वाच्यार्थस्य केनापि रूपेण साहाय्यमादधुः किन्तु न एवम् । ततः किमिति अभि-
धेति अन्तर्गद्भूतमुपशेष्यमिति विप्रतिपन्नं प्रत्युच्यते-अलङ्काराणामिति । अलङ्कारा-
णां दीपकादीनामभिधात्मत्वम् सादृश्यं प्रतिपादयितुमभिधास्वरूपत्वमुपगतं स्वीकृतम्,
तेषामलङ्काराणां भङ्गिभणितिरूपत्वात् ।

अर्थ भावः । यथा पदस्य अर्थप्रतिपादनशैल्यां वृत्तिधीः सहकारिणी, तथैव “मदेन
भाति कलभः प्रतापेन महीपति” इति दीपकस्थानीये भातिपदमौपम्यप्रतिपादनशैल्यां
वाच्यमुपनिषीदति । अयमिह परमार्थः । अभिधा हि वाच्यवाचकभावापरप्रायः शब्दा-
र्थयोः सम्यन्धः । स च तन्निष्ठधर्मविशेष एव । अत एव “अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वं
निपन्निरे” इति मम्मटकारिकाव्याख्याने वाचकत्वमभिधेति प्रदीपकारा व्याचक्षुः ।
स एव शब्दार्थनिष्ठो धर्मः कविप्रतिभोत्थापितः सन् चारस्तदा अलंकार इति व्यपदेश-
भाक् । नहि लौकिककटकट्टण्डलादिवत् उपमादयः अङ्गेष्विव काव्येषु पृथक् स्थिताः
सन्निवेशयन्ते किन्तु शब्दार्थानामेव तयोर्भिधा यथाऽलंकारत्वेन प्रतिभायुरिति ।

ननु ध्वनिकारणेन तत्र दीपकादौ औपम्यस्य ध्वनित्वमेव अलंकारान्तरस्यापीत्या-
दिना प्रतिपिद्धमिति चेत् । उच्यते ममाधीयतेऽस्मारिति शेषः । अत्र मूढे प्रति-
पिद्धमित्युच्यते इतिपाठ्योजने इतिपदस्यापे चेदर्थकं पदं निरन्दयम् ।

अलङ्कारेति । अत्र अलङ्कारान्तरादित्यव्याहार्यम् । यत्र काव्ये अलङ्कारान्तरात्
दीपकादितः । अलङ्कारान्तरस्य उपमादेः प्रतीतौ (ध्वनी) सत्यामपि वाच्यस्य अर्थ-
स्य तत्परत्वं ब्रूयप्रतिपादनात्मनोऽप्युपमाभाषो न भासते न प्रकारान्ते असौ तत्परत्वाभावः
ध्वनेर्मार्गः ध्वनेरप्या न मनो नाभीष्टः । चार्ह इव व्यपदेशभाक् । दीपकादिपुपमादेः प्र-
तीपमानत्वेऽपि मोपमासुरेन चारत्वं व्यतितिष्ठत इति न ध्वनित्वव्यपदेशः ।

तत्प्रतिषेधहेतोरिति । अलङ्कारान्तरप्रतीतिः (पक्षः) न ध्वनिः (साध्यम्)

लक्षणस्यासिद्धत्वाद् उपमानोपमेयभावाद्यभिधानपरत्वैव दीपकाद्य-
लङ्कारभङ्गिभणितिसमाधयणतः प्रतीयमानस्यैव चालङ्कारादेश्चास्तत्वाति-
शययोगात् तावन्मात्रनिबन्धनत्वाच्च तद्ध्वनिव्यवहारस्येति कथं तत्र-
तिपेक्षसिद्धिः ।

अथार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यैव सद्भावाद्यगमः, अर्थशब्दयोरुपसर्जनीकृ-
तस्वार्थत्वाभिधानसामर्थ्याच्च तदुपसर्जनीभावाद्यगतिः, तस्याः प्राधान्येन
तयोरुपसर्जनीभावादिति व्यर्थस्तदुपादानप्रसङ्ग इति । एवं तर्ह्यर्थस्यै-
वोपसर्जनीभावोऽभिधेयो न शब्दस्य, तस्याभिधाया इव तदुपसर्जनी-
भावाभिधानसामर्थ्यादेव तदवगतिसिद्धेरिति लक्षणवाक्ये ध्वर्यं शब्द-

मधुसूदनीविवृतिः ।

वाच्यस्य व्यङ्ग्यत्वाभावात् (हेतुः) इत्यनुमाने यः व्यङ्ग्यात्परत्वरूपः ध्वनिप्रति-
पेक्षस्य हेतुः प्रदर्शितः स स्वरूपासिद्धः । तत्कथं तस्य ध्वनेः प्रतिपेक्षसिद्धिः अभावसि-
द्धिः । हेतोरसिद्धत्वे कारणं दर्शयति— उपमानेति । उपमानोपमेयभावादेश्चमादेः
अभिधाने प्रतिपादने परः तस्य भावस्तत्ता तथा एव दीपकाद्यलङ्काराणां भङ्ग्या कया-
चित्परिपाठ्या या भणितिरभिधानं तस्य समाधयणतः स्वीकारात् । यदा दीपकाद्यल-
ङ्काराः प्रतीयमानोपमादेरभिधानं कुर्वन्ति तदैव भङ्गिभणितिरूपतास्वीकार इति हेतोः
तथा अलङ्कारादेश्चक्षया च प्रतीयमानस्य ध्वनेरेव चास्तत्वातिशययोगात् वैशिष्ट्याति-
शयसम्बन्धात् । तद्ध्वनिव्यवहारस्य च तादृशध्वनित्वसाधकव्यापारस्य च तावन्मा-
त्रनिबन्धनत्वात् चास्तत्वातिशययोगकारणत्वात् इति । अत्र चतुस्रमन्वाक्ये ।

✓ अथमत्र संविष्टितार्थः । भङ्ग्या भणितिरलङ्कारस्तथाभणितिरेव अभिधे । एव-
मलङ्काराणाम्भङ्गिभणितिरूपाभिधात्वस्वरूपत्वं प्राप्तं भवति । ततश्च वाच्ये दीपकादौ
व्यङ्ग्य उपमादौ च भङ्गिभणितिरूपाभिधात्वं समानमेव, किन्तु यदि वाच्येवदुमिधा गु-
णीक्रियते तर्हि गुणीभूता वाच्यकोटिनिविष्टा सा दीपकादिस्वरूपतां भजति । तदेतदुक्तम्-
अभिधाप्युपादानमर्हसीति । तदतिरिक्ता च प्रधानीभूता, व्यङ्ग्योपमादिकोटीमादीकने
इति । स्वादेतत् । परन्तु अलङ्कारान्तरप्रतीतिरतत्परतया ध्वनेरेवतामेव नोपयाति इति
चेन्मैवम् । उपमाद्यभिधानत्रयैव दीपकादिषु भङ्गिभणितिरूपसिद्धिः तादृशदीपकादे-
रक्षया च प्रतीयमानस्य चास्त्वम्, चास्त्वनिबन्धना च ध्वनिव्यवहतिः । एवं च
प्रतीयमानोपमादेश्चास्त्वेन तत्परत्वमेव वाच्यस्य प्राप्तं तथा “अलङ्कारान्तरन्यापि प्रती-
ता”पक्षेऽप्यत्र तत्परत्वं न वाच्यस्येति उक्तिः स्वरूपतोऽसिद्धा । इति ।

ननु अन्यथानुपपत्तिसिद्धन्वार्थस्य शब्देनोपादाने व्यर्थमिति परं किमनूय
प्रकृतं “लक्षणे शब्दानुपादानम्” उपपादयितुमारभते—अथार्थेति । अर्थप्रतीतेरन्यथा-
नुपपत्त्या एव अभिधायाः सद्भावात्स्य सत्ताया अवगमः । अनन्तरं च अर्थशब्दयोः उप-
सर्जनीकृतस्वार्थत्वोपेः हेतोरभिधाया उपसर्जनीभावस्य गुणोभावस्य अवगतिरिति उप-

ग्रहणम्, अन्यथाभिधानग्रहणमपि कर्तव्यं प्रसज्येत विशीषाभावात् । न चास्य स्वार्थाभिधानमात्रपर्यवसितसामर्थ्यस्य व्यापारान्तरमुपपद्यते, येनायमर्थान्तरमवगमयेत्, तदपेक्षं चोपसर्जनीकृतार्थत्वमियात् । अर्थस्यैव तदुपपत्तिसमर्थनात् ।

सर्वं एव हि शाब्दो व्यवहारः साध्यसाधनभावगर्भतया प्रायेणानुमानरूपोऽभ्युपगन्तव्यः, तस्य परप्रवृत्तिनिवृत्तिनिवन्धनत्वात् तयोश्च सम्प्र-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

सर्वं एवेति । इह यः कश्चिच्छब्दो व्यवहारः स सर्वः परप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थः, स्वप्रवृत्तिनिवृत्त्योः शाब्दव्यवहारमन्तरं ध्वनमात्रादेव सिद्धत्वात् । प्रवृत्तिनिवृत्ती च सम्प्रत्ययासम्प्रत्ययौ युक्तिरूपानुमाननिमित्तौ तेन विना निर्निवन्धने, अन्यथा सशङ्कत्वे प्रवृत्तिनिवृत्त्योरप्रवृत्तिनिवृत्तिकल्पत्वात् । सम्प्रत्ययासम्प्रत्ययौ च युक्तिरूपानुमाननिमित्तौ, तेन विना निर्निवन्धनत्वाच्छब्दव्यवहारे ध्वनमात्रात् तयोरनुपपत्तेः । अनुमानं च साध्यसाधनभावगर्भाकारेण व्यवस्थितम् । तच्च परप्रवृत्तिनिवृत्तिफलम् । शाब्दव्यवहारमाश्रयता तत्र साध्यसाधनभावोऽवश्यमङ्गीकार्यः । स चाखण्डत्वात् पद-

मधुसूदनीविवृतिः ।

सर्जनीभावाथर्मभिधोपादानप्रसङ्गो व्यर्थ इति प्राप्ते । अत्रेति शब्दः प्रासार्थः तथा “न व्यर्थः” इति मूलपाठे “न” इति पाठो व्यर्थः । उत्तरति । एवं तर्हीति । तर्हि एवमपि अभिधाया उपसर्जनीभावस्य अन्यथानुपपत्त्या प्राप्तावपि । अर्थस्यैव केवलस्य उपसर्जनीभावो विधेयः । अभिधाया इव तस्य शब्दस्यापि अर्थोपसर्जनीभावकथनबलादेव उपसर्जनीभावावगतिसिद्धेः । इत्यतः लक्षणवाक्ये “ध्वनिलक्षणवाक्ये शब्दग्रहणं शब्दोपादानं व्यर्थम्” । अन्यथा अनुपपत्तिप्रासार्थास्वीकारे अभिधोपादानमपि कर्तव्यमिति प्रसज्येत प्राप्येत, शब्दाभिधयोर्द्वयोर्विशेषाभावात् । अनुपपत्तिप्रासोपसर्जनत्वस्य सामान्यात् । अन्यच्च केवलं स्वार्थाभिधाने समासशक्तेरस्य शब्दस्य व्यापारान्तरं ध्वननादिकं नोपपन्नं भवति येन ध्वननाख्यव्यापारान्तरेण अर्थं शब्दः अर्थान्तरं वाच्यातिरिक्तमवगमयेद्बोधयेत् । तथा तदपेक्षं अर्थान्तरयोर्धाधोने च अनुसर्जनीकृतार्थत्वमियात् प्राप्नुयात् । उपपत्तिद्वारा अर्थस्यैव केवलमुपसर्जनीभूतत्वं सिद्धयति । न शब्दस्य तत्सिद्धयति इत्यतो लक्षणे शब्दो नोपादेयः इति प्रचट्टार्थः ।

सर्वं एवेति । यः कश्चिच्छब्दन्यो व्यवहारः स सर्वं एव साध्यमनुमाप्यम् साधनमनुमापकं हेतुः । तयोर्भावः । तत्स्वरूपः सम्बन्धो गर्भे यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा । अनुमाप्यानुमापकभावरूपसम्बन्धमध्यगत्यहेतुना स शाब्दो व्यवहारः प्रायेण बाहुल्येन अनुमानरूपः अभ्युपगन्तव्यः स्वीकार्यः । तस्य शाब्दव्यवहारस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कारणत्वान्निवन्धनत्वात् सम्प्रत्ययासम्प्रत्ययात्मनोः ज्ञानाऽज्ञानस्वरूपयोः तयोः

त्ययासम्प्रत्ययात्मनोरन्यथाकर्तुमशक्यन्वतः । न हि युक्तिमनवगच्छन्
 कश्चिद्विपश्चिद्वचनमात्रात् सम्प्रत्ययभाग् भवति । द्विविधो हि शब्दः
 पदवाक्यभेदात् । तत्र पदमनेकप्रकारं नामाख्यातोपसर्गनिपातकर्म-
 प्रवचनीयभेदात् । तत्र सत्त्वप्रधानानि नामानि । तान्यपि बहुप्रकाराणि
 सम्भवन्ति । जातिगुणक्रियाद्रव्याणां तत्प्रवृत्तिनिमित्तानां बहुत्वात् ।
 तद्यथा घटः पट इति जातिशब्दः । शुक्लो नील इति गुणशब्दः । पाचकः
 पाठक इति क्रियाशब्दः । दण्डी विपाणीति द्रव्यशब्दः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यासम् ।

मात्रे न सम्भवतीति पदसमूहात्मकं वाक्यमवलम्ब्यते । सम्प्रत्ययासम्प्रत्ययात्मानौ
 निमित्तत्वेन व्यापकत्वात् । सत्त्वप्रधानानीति सत्त्वं सिद्धं वस्तु । यदृच्छाशब्दां जा-
 तिशब्दाश्च । एवं द्विविधा जातिरर्थजातिरर्थस्वरूपजातिश्च । तदुक्तम्—

“स्वा जातिः प्रथमं शब्देः सर्वैरेव प्रकाशयते ।

ततोऽर्थजातिरूपेण तद्व्यवहारोपकल्पना ॥”

इति । तत्र यदृच्छाशब्दानां जातिशब्दत्वम् । यदि वा इत्यादिषु वाक्याद्य-
 स्थाभेदात् भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिबन्धनं जातिः । तद्गशाद्यदृच्छाशब्दानां
 जातिशब्दत्वम् । ये तु द्रव्यसम्बन्धादर्थान्तरे वर्धन्ते ते द्रव्यशब्दा दण्ड्यादयः ।
 वैयाकरणानां तु गुणशब्दा एवमादयः । दण्डादेर्वैहिरङ्गत्यादिति । अग्न्य ग्रन्थम्य सहस्र-
 कारिकायान्यग्रन्थेन सह विरोधो दृश्यते । तथा हि । अत्र सामान्यभूताया भवन्कि-
 मधुसूदनीषिवृत्तिः ।

प्रवृत्तिनिवृत्तयोश्च अन्यथाकर्तुम् अनुमानं विना प्रवृत्तिनिवृत्ती सम्पादयितुमशक्यत्वात् ।
 नहि युक्तिमनुमानम् अनवगच्छन् अज्ञानम् कश्चिद् विपश्चिद् केवलं यचनात् सम्प्रत्यय-
 भागं ज्ञानवान् भवति । सम्प्रत्ययासम्प्रत्ययार्थं तु अनुमानमेवावधारणीयं भविष्यतीति
 भावः ।

शब्दे व्यवहारे कारणस्य शब्दस्य स्वरूपं दर्शयितुमुपक्रमते—द्विविध इति ।
 शब्दः द्वित्वरूपः । एकं पदम् । अन्यच्च वाक्यम् । इदं तत्त्वम् । साध्यसाधनभा-
 यो हि सम्बन्धः अनुयोगिप्रतियोगिभाषेक्षः, अस्मिन्ने पदे न तत् संजावतीति । अतस्तदुप-
 योगि सस्मिन्ने वाक्यमेव । किन्तु वाक्यं पदसमूहात्मकमिति पदमपि परम्परया शाब्दव्य-
 वहारोपयोगीति संगृहीतमिति । तत्र तयोः पदवाक्ययोर्मध्ये पदं सुयन्ततिदन्त्वरूपमने-
 प्रकारं नानाजातीयं नामादिभेदैः । नाम च द्योत्वयुन्त्वनतुंस्वदधविशिष्टम्, आख्यातम्
 कर्तृकर्मभाववचनम् । उपसर्गः आटादिः । निपात इवादिः । कर्मप्रवचनीयः प्रतिपर्य-
 मुपगृहीतः । तत्र सत्त्वं लिङ्गसंख्ययोःसद्भावः प्रधानं येषु ज्ञानि नामानि नमन्त्याख्यात-
 शब्दे गुणभावेन, नमयन्ति वा स्वमर्थमाख्यातशब्दे गुणभावेनेति । ताभ्यपि नामान्यपि

केचित् पुनरेषां क्रियैवैका प्रवृत्तिनिमित्तमिति क्रियाशब्दत्वमेव सर्वेषां नामपदानानुपगच्छन्ति । तथा हि—घटादिशब्दाः स्वार्थं प्रवर्तमाना घटनादिक्रियामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिमित्तभावेनावलम्ब्यमाना दृश्यन्ते । न घटत्वादिसामान्यम् । सा चैषा घटनादिक्रिया घटत्वसामान्ययोगादन्यथा वास्तु । नैतावता तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्याघातः । न च सत्यपि घटत्वसामान्ये स्वयमघटन् घटात्मतामनापद्यमान एवासौ घटव्यपदेशविषयो भवितुमर्हति । एवं हि पटोऽपि घटव्यपदेशविषयः स्यात् । घटनक्रियाकर्तृत्वाभावाविशेषात् । न हि शुक्लत्वमना-

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

याया बहिरङ्गत्वं विशेषक्रियाणामन्तरङ्गत्वमुक्तम् । तत्र विशेषक्रियाणां बहिरङ्गत्वं सामान्यक्रियायास्त्वन्तरङ्गत्वं प्रतिपादयिष्यते । स एव एको विरोधः । किञ्चेह गम्यमानक्रियां मुक्त्वा प्रयुज्यमानक्रियापेक्षमेव पौर्वकाल्यमित्युच्यते । 'यन्मेऽल्पमपि तद्गु' इत्यत्र प्रतीयमानक्रियापेक्षं पौर्वकाल्यं वक्ष्यत इति द्वितीयो ग्रन्थविरोधः । नैव विरोधः । इह तावत् सामान्यक्रियाया बहिरङ्गत्वमप्रयुज्यमानत्वापेक्षयोच्यते, विशेषक्रियाणास्त्वन्तरङ्गत्वं प्रयुज्यमानत्वापेक्षया, तत्र पुनर्विशेषक्रियाणां बहिरङ्गत्वं व्यभिचारित्वात्, सामान्यक्रियायास्त्वन्तरङ्गत्वमव्यभिचारित्वादित्यपेक्षातो भेदादाद्य-

भङ्गसूदनीविवृतिः ।

बहुप्रकाराणि बहुभेदवन्ति सम्भवन्ति । तेषां नाम्नां प्रवृत्तिनिमित्तानां संकेताश्रयाणां जातिगुणक्रियाद्रव्याणां बहुत्वात् । तद्यथा- घटः पट इति जातिशब्दः जातिवाचकः शब्दः । एवं गुणवाचकः क्रियावाचकः द्रव्यवाचकः शब्द इति योजनीयम् ।

केचिदिति । केचिदाचार्याः पुनरेषां जातिगुणक्रियाद्रव्यवाचकानां शब्दानां क्रिया एव एका प्रवृत्तौ व्यवहारे निमित्तं कारणमित्यतः सर्वेषां नामपदानां क्रियाशब्दत्वमेवोपगच्छन्ति स्वीकुर्वन्ति । तथाहि इत्यादिना तन्मतमुपन्यस्यति—

घटप्रभृतिशब्दाः स्वार्थं घटत्वादिरूपे प्रवर्त्तमानाः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणाभ्यां प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन घटनादिरूपां क्रियामेव अवलम्ब्यमाना आश्रयमाणा दृश्यन्ते । न घटत्वादिरूपं सामान्यं जातिमवलम्ब्यमाना दृश्यन्ते । अन्वयव्यतिरेकौ च घटतीत्यस्य सद्भावे घटत्वमपि भवतीत्यन्वयः, अघटन् सन् अर्थात् घटतीत्यस्याभावे घटत्वमपि नास्तीति व्यतिरेकः । सा च एषा घटनादिक्रिया घटत्वरूपसामान्यस्य जातेः योगात्सम्बन्धात् अन्यथा रूपान्तरं गता वास्तु भवतु । किन्तु एतावता अन्यथाभावेन तस्या क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य अर्थत्यस्येति यावत् व्याघातः तिरस्कारो न भवति । एवं च घटत्वरूपायां जातौ सत्यामपि यदि स्वयं स्वरूपेण अघटन् घटनरूपया क्रियया रहितस्तदा घटात्मतां घटत्वरूपत्वमनापद्यमानः अप्राप्नुवन्-

पद्यमान एवार्थः शुक्ल इति व्यपदेशं शक्यते, अपचन्नेव पाचक इति । तस्माद् घटनक्रियाकर्तृत्वलक्षणमेव घटत्वं घटशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्त-
भवसेयम् । न घटत्वमात्रम् । तदेव चेह घटनमित्युक्तम् ।

ननु चेष्टाद्योश्च घटत्यादेर्घातोराजादौ घटत इत्याद्यर्थे घटनादिक्रियैव सर्वेषां घटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तभावेनास्माभिरप्योष्यत एवेति व्यर्थः । पक्षान्तरापन्यासः । सत्यमिष्यत एव भवद्भिः । किन्तु सा शब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्तं, न प्रवृत्तिनिमित्तम् । अन्यद्भिः व्युत्पत्तिनिमित्तम्, अन्यच्च

व्यक्तिविवेकप्रयासानम् ।

स्तावन्न विरोधः । सामान्यक्रियां ह्यव्यभिचारिणीं प्रतीयमानामपेक्ष्य पौर्वेकाल्यं सम-
र्थितं विशेषणपेक्ष्यत्वेन प्रतीतेः समन्वयाविरोधाच्च । तेन द्वितीयोऽप्यत्र न विरोध
इति । अत एव 'प्रायेणे' त्युक्तम् ।

घटत्यादेरिति । 'इकृत्तिपौ धातुनिर्देशे' इति रूपम् । पक्षान्तरं प्रकारान्त-
मधुसूदनीविवृतिः ।

पूर्वं भवति । तत्रश्चासौ घटः घट इति व्यपदेशभाक् भवितुं नार्हति न योग्यः । एवं हि
घटनादिक्रियायां आभारे हि पदोपि घटव्यपदेशभाक् घट इति नासौ विषयः स्यात् ।
यदि घटनादिक्रियायां अन्वयव्यतिरेकाभावेऽपि घटः घटव्यपदेशभाक् तदा घटनक्रि-
याकर्मत्वाभावस्य घट इव पदेऽपि अविशेषात् सौल्यात् पदोपि घटव्यपदेशयो भव-
त्विति भावः । नहि शुक्लत्वमनापद्यमानः शुक्लत्वमनाप्नुवन्नेवार्थः शुक्ल इति व्यपदेशं
कीर्तयितुं शक्यते इति । सम्मात्कारणात् घटनक्रियाकर्तृत्वं लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्र
तथाभूतमेव-घटत्वं सामान्यं घटशब्दस्य प्रवृत्तौ अर्थाभिधाने निमित्तं कारणमिति
अवतरेणं ज्ञातव्यम् न केवलं घटत्वं प्रवृत्तौ निमित्तम् । तदेव घटत्वमिह शास्त्रे घट-
नमित्युक्तं भवतीति सिद्धम् ।

पक्षान्तरापन्यासस्य वैषम्यमुपजिहीर्षुः प्रवृत्तावगतिमरपदार्थमाचिनोति-नन्विति ।
नन्विति शङ्कयाम् । चेष्टादिरर्थो वाच्यो यस्य तस्मात् घटत्यादेः धातोः सकारणाद् घटत
इत्याद्यर्थे अजादौ प्रत्यये हृते निष्पन्नघटशब्दनिष्ठा घटनादिक्रिया एव सर्वेषां घटादि-
शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तभावेन अस्माभिरपि हृष्यत एव इत्यतः पक्षान्तरस्योपन्यासः व्य-
र्थः । उच्यते- सत्यमिति । सत्यमिति अर्थाङ्गीकारे । भवदिरिष्यते एव किन्तु सा
घटनादिक्रिया शब्दस्य व्युत्पत्तौ निमित्तम् कारणम् । न प्रवृत्तौ निमित्तम् । तयोर्वैद-
क्यमिष्यत आह-यथेति । यथा एकेषामाचार्योणां मते सिद्धान्ते गत्यादिशब्दानां
गमनादिक्रिया व्युत्पत्तौ निमित्तम् । एकस्मिन् गोरूपेऽर्थे गमनक्रियागोजात्योः सम्-
वायात् नित्यमन्वन्धात्, जातिव्यपत्तयोः क्रियाक्रियावनोश्च समवायसम्बन्धोक्तोः ।
गोत्वादियामान्धं प्रवृत्तिनिमित्तोतीति । अत एव गमनादिक्रियागोत्वादिरूपयोर्भावो

प्रवृत्तिनिमित्तम् । यथैकेषां मते गमनादिक्रिया गवादिशब्दानां व्युत्पत्ति-
निमित्तम् एकार्थसमवायात् गोत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तो करोति । अत एव
गच्छत्यगच्छति च गवि गोशब्दः सिद्धो भवति ।

एवमिहापि चेष्टादिक्रिया घटादिशब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमिति
सिद्धं भवति । तदपेक्षमेव च विपच्य घटो भवतीत्यादौ विपाकादिक्रि-
यायाः पौर्वकाल्यं क्त्वाप्रत्ययस्य विषयो वेदितव्यः, यथाधिश्चित्य पाचको
भवतीत्यादौ पाकाद्यपेक्षमधिश्चयणादेर्न भवनक्रियापेक्षम् । सा हि नाचश्यं
प्रयुज्यते । प्रतीयते तु पदार्थानां सत्ताव्यभिचारात्, न तु तावता तदपेक्षं
तदिति मन्तव्यं, तस्या बहिरङ्गत्वाद् अर्थस्यासङ्गतिप्रसङ्गाच्च ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

रेण क्रियाशब्दत्वात् । एकेषाम् उपाधिवादिनाम् । एकार्थसमवायादिति एकत्र
द्रव्ये गमनक्रियागोजांत्योः समवायात् । तदपेक्षमेव चेति घटनादिक्रियापेक्षम् ।
तावतेति प्रतीतिमात्रेण । तदपेक्षं सत्तापेक्षम् । तत् पौर्वकाल्यम् । तत्पूर्वकाल-
त्याभावादिति । अव्यभिचरितप्रतीयमानभवनक्रियापूर्वकालत्याभावादित्यर्थः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

द्रव्येण सह समवायसम्बन्धस्वीकारादेव गच्छति संचलति अगच्छति असंचलति च
गवि व्यक्तौ गोशब्दः सिद्धो भवति ।

एवं गोशब्दवत् । इहापि घटेऽपि चेष्टादिरूपा क्रिया घटादिशब्दानां व्युत्पत्तिनि-
मित्तमिति सिद्धं भवति । तदपेक्षमेव घटनादिक्रियापेक्षमेव च (चेष्टादिक्रियापेक्षमेव)
विपच्य घटो भवतीत्यादौ प्रयोगे विपाकादिक्रियायाः पौर्वकाल्यं पूर्वकालत्वं क्त्वाप्रत्य-
यस्य विषयः स्थलं वेदितव्यम् । यथा अधिश्चित्य पाचको भवति इत्यादौ उदाहरणे
पाकाद्यपेक्षमधिश्चयणादेः पूर्वकालत्वं क्त्वाप्रत्ययस्य विषयोः न तु भवनक्रियापेक्षम् ।

अर्थ भावः । “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” इति सूत्रम् । समानस्तुल्यः कर्ता ययो-
स्तयोः धात्वर्थयोर्मध्ये यो धातुः पूर्वकाले विद्यमानस्तस्माद् धातोः क्त्वाप्रत्ययो भव-
तीति तस्यार्थः । दृष्टान्तः—“सम्बन्धिनां भुक्त्वा प्रजनं भवति” इत्यत्र भुजिप्रज्योरैकः
कर्ता । स पूर्वं भुजि कृत्वा पश्चाद् भर्जि करोतीत्यतः प्रज्यपेक्षया भुजौ पूर्वकालत्वं
वर्त्तते, एवमिहापि अधिश्चित्य पाचको भवतीति प्रयोगे पूर्वं सुल्यमधिश्चयति पश्चा-
त्पचति इत्यतः अधिश्चयतेः पूर्वकालत्वं तदेव क्त्वाप्रत्ययस्य विषयो न तत्र भवत्यपेक्षम्
तद्वद्विपच्य घटो भवतीतीहापि इति ।

ननु कुतोऽत्रं न भवत्यपेक्षेत्यत आह—सेति । सा भवति क्रिया अवश्यं न प्रयुज्यते;
वाक्येषु तां विनाऽपि (अथवा आक्षेपेणापि) व्यवहारसिद्धेः । किन्तु अनुक्ताऽपि सा
पदार्थानां मध्ये प्रतीयते सत्ताया अव्यभिचारात् । नैवं तावता अव्यभिचरितप्रत्ययेन तद-
पेक्षं भवत्यपेक्षं तत् पूर्वकालत्वमिति मन्तव्यम् स्वीकार्यम् । तस्याः भवतिक्रियायाः प-

प्रयुज्यमानक्रियापेक्षमेव च प्रायेण पौर्वकाल्यं कथो विषयो न प्रतीयमानापेक्षम् । इतरथा—

“श्रुत्वापि नाम यधिरो दृष्ट्वाप्यन्धो जडो विदित्वापि ।

यो देशकालकार्यद्वयपेक्षया पण्डितः स पुमान् ॥”

इत्यादि प्रयोगजातमनुपपन्नमेव स्यात्, श्रवणादीनां तत्पूर्वकालत्वाभावात् । अत्र तु श्रुत्यादिशक्तिविरहलक्षणवाधिर्यादिक्रियापेक्षमेव श्रवणादीनां पौर्वकाल्यमिति न काचिदनुपपत्तिः ।

यद्वापि च तासूत्तरोत्तरक्रियापेक्षं पूर्वपूर्वक्रियापौर्वकाल्यम्, यथा स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीत्यादौ । अत्र च विपचनघटनभवनरूपा घट्टयः क्रिया इत्यत्रापि घटनापेक्षं विपचनस्य तद् भवितुमर्हत्येव, उभयत्रापि कर्तृप्रत्ययनिर्देशाविशेषात् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अत्र त्विति प्रयुज्यमानक्रियापेक्षे पौर्वकाल्ये । उभयत्रापीति । घट इति भवतीति मधुसूदनीविद्युतिः ।

व्यादिक्रियापेक्षया बहिरङ्गत्वान् अर्थस्य असंगतिप्रसंगत्वात् पदार्थस्य अवकृताप्रसक्तेश्च ।

असंगतिमुज्जिघटिपुराह—प्रयुज्यमानेति । प्रायेण बाहुल्येन प्रयुज्यमानक्रियापेक्षमेव उच्यते माणाक्रियासम्बद्धमेव पूर्वकालत्वं क्त्वाप्रत्ययस्य विषयोः न प्रतीयमानक्रियापेक्षे तदिति । इतरथा प्रयुज्यमानक्रियापेक्षमेवेति नियमस्वीकारे—

श्रुत्वापि नामेति । यः देशकालकार्याणां व्यपेक्षया नियमेनेति परमार्थः, श्रुत्वाऽपि यधिः अश्रुवत्, दृष्ट्वापि अन्धः अपश्यन्, विदित्वापि जडः अजानन् । अस्तीति भवनेरप्राक्षेपः कर्तव्यः । स पुमान् पुरुषः पण्डितः सदसदिबेकशीलः । इत्यादिप्रयोगजातम् (जातराश्रौ गणवाची) अनुपपन्नमसङ्गतमेव स्यात् ध्वगादीनां क्रियाणां मध्ये तस्या नियमेन प्रतीयमानाया भवतेरपेक्षया पूर्वकालत्वस्याऽभावान् पूर्वकालत्वभवनयोग्यत्वाविरहात्, नदि यः शृणोति सोऽस्ति इति वाक्यार्थेन एतद्गुणविशिष्टः पुमान् पण्डित इति पार्थन्तिके वाक्यार्थे कापिदिच्छित्तिराधीयते इत्यर्थसङ्गतिरेष स्यात् । ननु श्रवणादीनां मध्ये नियतप्रतीयमानभवतिक्रियापेक्षस्य पूर्वकालत्वस्य अनङ्गीकारात् क्रियान्तरस्य चात्र अभावात् किमेतदनुपपन्नं प्रयोगजातमित्यत आह—अत्र त्विति । अत्र तु प्रयुज्यमानक्रियापेक्षमेवेति नियमस्वीकारे तु धृत्यादिरूपायाः । आदिपदान् दर्शनज्ञाने प्राह्ये । शक्तेः विरहलक्षणा अभावरूपा या वाधिर्यादिक्रिया । आदिशब्दात् अन्धत्वजडत्वे ज्ञेये । तस्या अपेक्षा यस्मिन्स्तदेव ध्वगादीनां मध्ये पूर्वकालत्वमिति रीत्या न काचिदनुपपत्तिः अर्भगतिः ।

ननु किमेवं भवतेः केवलं योजने प्रयोजनमित्याह—यद्वापि च तासु

केवलं कृद्वाच्यतया कर्तुरुपाधिभावं गमितेति भिन्नकर्तृकत्वभ्रमः ।
यथा—

“शिशिरकालमपास्य गुणोऽस्य नः क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः ।
इति धियास्तल्पः परिरेभिरे घनमतो नमतोऽनुमतान् प्रियाः ॥”

इत्यत्र कुचोष्मणः कर्तुर्हरणक्रिया । अत एव केचिदपास्येत्ययं ल्य-
वन्तप्रतिरूपको निपात इति व्याख्यातघन्तः । यथा चा—

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

घ द्वयोरपि यथाक्रमं गुणप्रधानक्रियावाचिनोः, कर्तरि अचस्तिपञ्चोत्पत्तेः ।
कर्तुरुपाधिभावमिति अप्राधान्यात् कर्तारं प्रति विशेषणभावं प्रापिता तेन तस्या
निमग्नत्वात् तदपेक्षपूर्वकालयाभावभ्रमः । कर्ता च द्विविधः—शुद्धः क्रियान्तरापेक्षया-
नुभूतकारकान्तरसम्बन्धश्च । आद्यो यथा विपच्येत्यादौ । द्वितीयो यथा ‘यां दृष्ट्ये’
मधुसूदनीविवृतिः ।

उत्तरोत्तस्यां क्रियायामपेक्षितं पूर्वपूर्वक्रियानिष्ठं पूर्वकालत्वं संगतिमत् । यथा स्नात्वे-
त्यादौ भुज्यपेक्षं स्नातेः, पिवत्यपेक्षं भुजे; द्रव्यपेक्षं पिवतेः । एवमत्रापि विपचनादि-
क्रियाणां बाहुल्ये घटनापेक्षं विपचनस्य भवत्यपेक्षं घटनस्य तत्पूर्वकालत्वं भवितुमर्ह-
त्येव युक्तमेव । उभयत्रापि घट इति भवतीति द्वयोर्मध्ये कर्तृवाचकप्रत्यययोरुत्तिपोः
निर्देशस्य अविशेषात् तुल्यत्वात् । एवं यत्र यत्र एककर्तृकत्वं तत्र सर्वत्रापि उत्तरो-
त्तरक्रियापेक्षं पूर्वपूर्वक्रियापूर्वकालत्वं बोध्यमिति भावः ।

ननु यद्येवं तर्हि कुतो न सर्वत्र प्रतीयते इति चेत्प्रतीयते परं यत्र क्रिया कृदादिभिः
पिहितस्वरूपा भवति तत्र भ्रमो भवतीति निरूपयति—केवलमिति । कृता लक्षणया
कृतसंज्ञकप्रत्यययेन वाच्या कृद्वाच्या तस्या भावस्तत्ता तथा प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं
द्रुतस्तत्र प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नयेन कृतः प्राधान्यात् तत्प्रकृतेः क्रियाया अप्राधा-
न्यात् । सा कर्तुरुपाधिभावं विशेषणत्वं गमिता प्राप्ता । इति हेतोः तत्र भिन्नकर्तृ-
कत्वभ्रमः । यथा—

शिशिरकालमिति । शिशिरकालमपास्यविहाय, शीतं हरतीति तस्य शिशिर-
ताविनाशकस्य नोऽस्माकमस्य कुचोष्मणः स्तनतापस्य क इव गुणः फलं स्यात् ; इति
धिया बुद्ध्या अस्ता रूपो धाभिस्ताः त्यक्तक्रोधाः प्रिया नायिका नमतः प्रणतान् अत
एव अनुमतान् स्वान् प्रियानिति शेषः । घनं दृढं यथा स्यात्तथा परिरेभिरे वाशि-
रिल्युः । इति धियेतिरोपत्यागपूर्वकपरिरम्भः कुचोष्मसाफलयायोत्प्रेक्ष्यते तच्चोत्प्रेक्ष्यं
व्यञ्जकशब्दाप्रयोगाद्भ्रम्यम् ।

अत्र पद्ये कुचोष्मणः कर्तुर्यां शीतहरणक्रिया तदपेक्षमपासनक्रियायाः पूर्वकालत्वम् ।
किन्तु हस्तेऽनुघमनेऽत्रिति कृताचा वाच्यतया कर्तुः कुचोष्मणो विशेषणभावं प्रापिते-
ति भिन्नकर्तृकत्वमिति संभावयति । अत एव तादृशभ्रमादेव । केचिद्विद्वांस अपास्ये-

निरोक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम् ।

असंस्कृतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥”

इत्यत्र निरीक्षणक्रियाकर्तुर्मृत्योर्भयपक्षपतनक्रिये विषयविषयिभावमङ्गयोपात्ते ।

यथा वा 'यां दृष्ट्वापि समुत्सके मनसि मे' शान्त्या करोत्यास्पदम्' इत्यत्र दर्शनक्रियाकर्तुर्मनसोऽन्यकर्तृकास्पदक्रियानधिकरणभावेनोपात्तस्यौत्सुक्यक्रिया विशेषणभावेनोपात्ता ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

त्यादौ । विषयविषयिभावेति । भयपक्षपतनक्रियाद्वयापेक्षे निरीक्षणस्य पौर्वकाल्यम् । मृत्युरेव हि निरोक्षते विभेति पक्षे च पतति । केवलं पक्षपतनापेक्षया भय-
मधुसूदनीविवृतिः ।

त्यर्थं यवन्तप्रतिरूपको निपातः । अपरे महिनाथादयोऽत्र विद्यमानस्येत्यादि गम्यमानक्रियापेक्षया कत्वानिर्देश इति व्याख्यातवन्तः ।

मतान्तरे अपात्येत्यस्य निपाततया उदाहरणान्तरमुपन्यस्यति—निरीक्ष्येति । संरम्भेण कोपेन निरस्तं त्याजितं धैर्यं निर्विकारचिरत्वं येन तं तथाभूतम् । आराधितः सेवितः जामदग्न्यः परशुरामो येन तं तथाभूतम् । जामदग्न्यादधिगतशस्त्रदास्यरहस्यम् । राधेयं राधासुतं कर्णे निरोक्ष्य समीक्ष्य मृत्योरपि यमस्यामि असंस्कृतेषु असंस्कृतेषु अपरिचितेष्वित्यर्थः । भयेषु प्रसभं बलात्कारेण पक्षपातः परिचयो जायेत । यमोप्यस्माद्भयमुपागच्छेत्किमुतापर इति भावः । संभावनायां लिङ् । अत्र भयसम्बन्धशून्यस्य मृत्योः भयसम्बन्धकथनादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कृतिः ।

अत्र ईक्षण-भय-पक्षपतन-क्रियाणां मृत्युरेकः कर्ता यतः स एव राधेयं निरीक्षते ततो विभेति तत्पक्षे पतति च । ततश्च निरीक्षणक्रियायाः पूर्वकालत्वं तदुत्तरभूतकत्वाप्रत्ययस्य विषय इति वेदितव्यम्, ते च विभेतिपतती क्रिये परस्परं विषयविषयिभावस्य भङ्ग्या विधया उपात्ते स्वीकृते । तत्र पक्षपतनक्रियाया विषयित्वं ; विनेष्यत्वं तदपेक्षया भयक्रियाया विषयत्वं विशेषणत्वमिति बोध्यम् ।

स्फुटत्वाय निष्पत्तुद्विवैराद्याय च तामेव विनेष्यविनेषणभावविधां पुनर्दर्शयति—
यां दृष्ट्वेति । यां नायिकां दृष्ट्वा समुत्सुकेऽपि उत्कलिकाप्रायेऽपि मे मनसि वेतसि अन्या काचिद् आस्पदं स्थितिं न करोतीत्यन्वयः । अत्र दर्शनसमुत्सुकीभवनक्रिययोरेकं मनः कर्तुं । यतः तदेव पश्यति समुत्सुकीभवति च । ततश्च समुत्सुकीभवनक्रियापेक्षे दर्शनक्रियायाः पूर्वकालत्वम् । सा च औत्सुक्यक्रियाया समुत्सुकीभवनक्रिया अन्यनायिकाकर्तृकायाः आस्पदक्रियायायाः स्थितिक्रियाः अनधिकरणभावेन अनाध्यतया । अत्र अधिकरणभावेनेत्यत्र अनधिकरणभावेनेति पाठः । उपात्तान्य दर्शनसंभ्रमनसः विनेषणभावेन उपात्ता निर्दिष्टा । औत्सुक्यं चित्तवृत्तिः । वृत्तिश्च

कचिद् कर्तुः सम्वन्धितामुपगतासौ भ्रमहेतुः । यथा 'स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे' इति ।

केचित् पुनः कर्तृक्रियोरनुपादानमपि हेतुमिच्छन्ति । तत्र कर्त्त-
र्यथा—

“ननु सर्व एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम् ।

सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरुत्तरेन्द्र ! को गुणः”

अत्र हि समवेक्षापूजयोरेको लोकः कर्त्ता । स च सामर्थ्यसिद्ध इति
नोपात्तः । पूजा उपोत्तापि कृद्वाच्यतया कर्मोपसर्जनीभूतेत्युभयं भ्रम-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

क्रियाया एव विषयत्वम् । स्मरेति अहं संस्मृत्य न शाम्यामीत्यर्थः ।

ननु सर्व एवेति । सर्वः गुणसमवेक्षितुर्लोकस्य कर्तुः स एव कर्मभूतः पूज्यतामे-
तीत्यर्थः । सर्वो गुणसमवेक्षिता लोकः पूज्यो भवतीत्यर्थः । विशेषणसम्वन्धश्चेति
यत् स्वल्पं लाभक्रियाविषयस्तद्बहुत्वेन विशेष्यते ।

मधुसूदनीविद्वृतिः ।

व्यापारो भावना क्रियेत्यनर्थान्तरम् । अत एव औत्सुक्यक्रियेति निर्दिष्टम् ।

कचिदुदाहरणे कर्तुः सम्वन्धिभावं प्राप्ता तत्त्वेन पिहितस्वरूपेति भावः, असौ
क्रिया भ्रमहेतुः अक्रियात्वभ्रान्तिकारणम् ।

स्मर संस्मृत्येति । हे स्मर ? काम ? तां कामिनीं संस्मृत्याऽपि मे न शान्तिर-
स्ति । अत्र स्मृशम्योरेकः मे इति पदबोध्यः अस्मदर्थः कर्ता प्रतियोगी तत्यानुयोगिनी
शमिक्रिया तदपेक्षम् स्मरणक्रियायाः पौर्वकाल्यं क्त्वाप्रत्ययस्य विषयः । अयं भावः ।
मे इति पष्ठ्यन्तपदम् । पष्ठ्यर्थः सम्वन्धो द्विनिष्ठः तदर्थमस्मदर्थः प्रतियोगी “पष्ठ्युत्प-
त्तिस्तु भेदका”दित्युक्तेः । शमिक्रियाऽनुयोगिनोति सम्वन्धितया पिहितस्वरूपा अक्रि-
यात्वभ्रान्तिं जल्पति इति ।

केचिदिति । केचिदाचार्याः वाक्ये कर्तुः क्रियायाश्च अनुपादानमपि भ्रान्तेः
हेतुम् कारणमिच्छन्ति ।

नन्विति । ननु इति प्रश्ने । हे कुरुत्तरेन्द्र । युधिष्ठिर ? सर्व एव लोकः कमपि
गुणं स्वप्रयोजनं श्रुतशीलादिकं वाधेक्ष्यं पर्यालोच्य स्वाधीनीकृत्य वा पूज्यतां सत्का-
रमेति अयं पूज्यः सत्कारार्ह इति जानाति गत्यर्थानां शानार्थत्वास्वीकारात्, प्राप्नोति
वा सर्वगुणविरहितस्य शून्यस्य हरेः कृप्यास्य परिपूजया सत्कारेण को गुणः को लाभः
इति भावः । अत्र समवेक्षति पूर्वं कंचिद्गुणम् ततस्तं पूजयति पूज्यो भवतीति
वेत्यतः एकः कर्ता । स च लोकरूपः कर्ता सामर्थ्येन सिद्धः प्राप्तः इति हेतोः नोपात्तः
पूजा च उपोत्तापि कृत्स्नकृत्यत्प्रत्ययनिष्पन्ने द्रव्यवद्भासमाने एतिक्रियानिरूपिते कर्मणि
उपसर्जनीभूता गुणीभूता इत्यतः उभयम् अनुपात्तः कर्ता गुणभूता उपोत्ता क्रिया

हेतुः । क्रियाया यथा—

“अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलनप्रताम् ।

अनुत्सृज्य सतां मार्गं यत् स्वल्पमपि तद्दह ॥”

अत्र हि प्रकरणादिगम्याया लाभक्रियाया अनुपादानं करणादीनां भिन्नकर्तृकत्वसमहेतुः । तदुक्तम्—

“कर्तृरुपाधितयोक्ता कृद्वाच्यतया गतान्यगुणतां वा ।

क्तो भिन्नकर्तृकत्वसमाय भवति क्रियाऽवचञ्च तयोः ॥”

व्यक्तिविवेकज्यालयानम् ।

कर्तृरुपाधितयेति । अत्र शान्त्यादिक्रियायाः कर्तृसम्बन्धित्वेनोपादानमपि स-
ह्यहीतव्यम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

चेतिद्वयं भ्रमन्व्य हेतुः । पूर्वमापद्यत पत्यपेक्षया ईक्षणक्रियायाः पूर्वकालत्वमवगतं भवति पश्चात्पर्यालोचनया नैत्यपेक्षमीक्षणक्रियायाः पूर्वकालत्वमिति उत्तरकालजायमानवाधाद् भ्रान्तिर्भवति, तस्याश्च हेतुर्निर्दिष्टमुभयमिति तत्त्वम् ।

अनुपात्तायाः क्रियायाः भ्रमहेतुत्वं यथा—अष्टत्वेति । परस्य स्वातिरिक्तस्य सन्तापं दुःखमकृत्वा अनुत्पाद्य । खलस्य पुरो नष्टतां विनीततामगत्वा असंपाद्य सतां महानुभावानाम् मार्गं तदाचरितपन्थानम् अनुत्सृज्य मत्स्वल्पमपि लभेतेति आन्तरालो बोधः तद्दह तदेव ज्यायः ।

अत्रोदाहरणे प्रकरणं वक्तृधोत्रोः बुद्धिस्यत्वम् । तदादिना गम्यायाः प्रतीयमा-
नायाः लाभक्रियाया अनुपादानम्, करणादीनां करणमनोत्सर्जनानाम् क्रियाणां कश्चित्
भिन्नः कर्तेति भ्रमः नान्यः कर्तेति उत्तरकालीनवाधाद् जनयति । यः कर्ता
लभतेः स एव करोत्यादीनाम् । लभत्यपेक्षं करोत्यदीनां पूर्वकालत्वम् । ननु पूर्वं प्रयु-
ज्यमानक्रियापेक्षमेव क्वः पूर्वकालत्वम् न तु प्रतीयमानापेक्षमुक्तम् अत्र च लभतीति
प्रतीयमानक्रियापेक्षमेव पूर्वकालत्वमुच्यते इतिप्रांपरप्रत्यवितोष इति चेन्न । अयं
श्लोकः प्रकृत्यान्तःपातो षथोश्चिद् भोः किमुपाज्यते, भगवन् किं वृच्छते ? स्वल्पमेव
कल्पयते, अस्तु, परसंतापाद्यत्वा स्वल्पमपि लाभं बहु मन्यताम् इति गुह्यं मन्यततोः
वक्तृधोत्रोः धाकौवाक्यमनुमन्धानैव रचितोऽस्तौ न लभतिक्रियायाः प्रतीयमानत्वम् ।
अथवा प्रायेणेत्युक्त्या उक्तनियमस्य प्रायिकत्वम् कल्पनीयम् । इति सर्वं निरूप्यम् ।

उत्तोदाहरणोदिशा कित्य भिन्नकर्तृकत्वभ्रमो भवतीत्येतद् वृद्धोस्त्या संवादयत्
संगृह्णति—तदुक्तमिति । कर्तुरिति । कृद्वाच्यतया कर्तुः क्रियायां स्यात्तन्मध्येण विव-
क्षितस्य उपाधितया विनेपणभावेन सम्बन्धितयावा उक्ता, अपत्रा अन्यस्य कर्तृभिन्नत्वं
कर्मादिः गुणतां उपसर्जनत्वं गता प्राप्ता वा क्रिया, अथ च तयोः कर्तृक्रियोरद्व

मूलञ्च तस्याश्चिन्तार्थाभासाविष्कृतिरीशितुः ॥ ६ ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

यथा हि भवत्यादिशब्दं लटि तिपि शपि च केचिदाचक्षते । अन्येतु (दित्)तिशब्दमधिकरणं च ध्रुवते । अपरेतु भवत्यादेरतिप्रत्ययं कुर्वन्ति । सर्वेषु पक्षेषु भवत्यादिरेव शब्दः साध्यः । एवं घटादयः शब्दा व्युत्पाद्याः । ते च लक्ष्या-
विरोधेन यथाप्रतीति व्युत्पाद्यन्ते । अतश्च घटादिशब्दात् क्विप्यजादौ (च)प्रत्यये तल्लो-
पे च कृते प्रायोगिका घटादयः शब्दा व्युत्पाद्याः । तत्सिद्धये चैवम्भूतलक्षणमुक्तन्या-
येन प्रणेतव्यमेव । ननु घटत्वमापद्यत इत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्ते कथं घटशब्दस्तत्राप्येव-
मिति चेदनवस्था । घटेर्घांतोरूपप्रत्ययेन कृतेन किमपराद्धं, येनैषा कुकल्पनाश्रयते ।
नैतत् । प्रायोगिकघटशब्दसिद्धयर्थं घटिरूपप्रत्ययान्तः प्रवृत्तिनिमित्तैकदेशाभिधायी उ-
पायमात्रत्वेन गृह्यते । न तु तस्य स्वतन्त्रत्वेन प्रयोगः । स्वरूपीभूतघटत्वापत्तिलक्षणं
हि घटशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदेकदेशश्च घटत्वमुपायभूतस्य घटशब्दस्यार्थः । स
च घटशब्दोऽत्र प्रकृतित्वेनैव प्रयुज्यते, यथा 'मृगाङ्गनिभमानन' मित्यत्र समासविषय-
त्वेन निभशब्दः । शक्तिस्वाभाव्याद्धि निभशब्दो वाक्ये न प्रयुज्यते । एवमत्र घटशब्दः
प्रायोगिकघटशब्दप्रकृतित्वमपहाय न क्वचित् प्रयुज्यते । घटत्वमापद्यत इत्यत्र विवक्षा-
यां घटो भवतीति तु प्रक्रियावाक्यमेतत् । अतश्चानकारान्तेभ्य इकारान्तादिभ्यो व्य-
ञ्जनान्तेभ्यश्च क्विप्यजादौ तल्लोपे च दधि भिपगित्यादयः शब्दाः सिद्धा भवन्ति ।

मूलं च तस्या इति । नन्वचेतनानां घटादीनां सत्ताप्रतिलम्बलक्षणायां क्रि-
यायां परामर्शलक्षणस्वभावं कर्तृत्वं, तस्य चेतयदर्थेष्वेवोपपत्तेरित्याशङ्क्योक्तं—मूलञ्चे-
ति । इह खलु घटादीनां पदार्थानां बहिः सिद्धावपि प्रतिपत्तयसिद्धावसिद्धिरेव, बहिः
सत्तामात्रेणासत्कल्पेन व्यवहर्तृणां व्यवहारासिद्धेः । प्रतिपत्तरि सिद्धिः प्रकाश एव ।
स चाप्रकाशमानानां प्रकाशं प्रति ताटस्थेनावस्थितानां न भवति सम्बन्धानुपपत्तेः ।
प्रकाशमानत्वं च प्रकाशाविशिष्टत्वेन प्रकाशरूपतयैव । प्रकाशश्च निष्परामर्शत्वेन स्फुर-
मधुसूदनीविवृतिः ।

क्रिया मता अर्थात् घटनक्रियापेक्षैव घटत्वलब्धिः । तस्याः क्रियायाः मूलं हेतुश्च ईशितुः
परमेश्वरस्य चित्राणाम् नानाविधानाम् अर्थानां वस्तूनाम् आभासाय अयं घटः अयं पट
इति ज्ञानाय आविष्कृतिः निर्माणम् । विचित्राणाम् पदार्थानाम् लोकसमीक्षायै स्वर-
रूपपरिष्कृतिरेव क्रियाव्याप्तौ कारणमिति भावः । अयं गूढाशयः "प्रदेशोऽपि ब्रह्मणः
सारूप्यमनतिक्रान्तश्चाविकल्पश्चेति" दार्शनिकसिद्धान्तानुगत्या ब्रह्मणः प्रदेशो घटादिः
ब्रह्मणः सारूप्यं सादृश्यं प्रकाशस्वरूपत्वं तथा कर्तृत्वादिकं च न अतिक्रमेन अर्थात्
प्रकाशस्वभावः कर्ता विकल्परहितश्च भवति । विकल्पः सन्देहः । एवं ब्रह्मसादृश्यात्
जलेष्वपि घटादिषु क्रिया वर्तते । सा च आत्मधारणानुद्भूतसत्तारिकक्रिया भवितुं ना-
हंत्यनुसन्धायोक्तम्—मूलं च तस्या इति ॥

यः कश्चिदर्थः शब्दानां व्युत्पत्तौ स्याद्विवन्धनम् ।

प्रवृत्तौ तु क्रियैवैका सत्तासादनलक्षणा ॥ १० ॥

। तस्यामेव क्विवाद्याश्च विधेयाः कर्तृमात्रतः ।

। न तुपमानादाचारे तयोरर्थात् प्रतीतितः ॥ ११ ॥

। यथा ह्यश्वति घालेय इत्यतोऽर्थः प्रतीयते ।

। अश्वत्वमासादयति खर इत्यर्थतः पुनः ॥ १२ ॥

। अश्वतुल्यसमाचारः खर इत्यवसीयते ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

स्वारहितत्वाज्जडकल्प एव । परामर्शः स्वातन्त्र्याख्यं कर्तृत्वम् । तदिदं हेतुकोऽपि पदार्थः प्रकाशात्मतया लक्ष्यत्वात्तन्प्रत्यवभावः परमेष्ठः । कर्तृत्वमनुभवत्पेव । यदुक्तं तत्र भवता—“प्रदेशोऽपि ब्रह्मणः सात्त्विक्यमनतिक्रान्तश्चाविकल्प्यश्चे”ति । ततश्च विश्वव्याविष्करणक्रियास्वतन्त्रत्वभावपरमेश्वरसम्बन्धिनीं विद्याभासाविष्कृति मूलत्वेनावष्टम्ब घटादयोऽपि प्रकारौकात्मानः सत्ताव्यापृतौ स्वतन्त्रतामनुभवन्त्येव । अनेनैवाशयेनोक्तं ‘मूलं च तस्या’ इति एतदेव प्रकटीकरिष्यति ‘सत्तायां व्यापृतिक्षेयमिति’ति । यः कश्चिदिति । क्रिया दान्यो वेति व्युत्पत्तिनिमित्तत्वेनाव्याप्तिं दर्शयति । प्रवृत्तौ त्विति । प्रवृत्तिनिमित्तस्य नियमेन क्रियारूपतां दर्शयितुं त्विति । तयोरित्युपमानाचारयोः । अश्वत्वमासादयतीति आत्मदर्शनाभिप्रायेण । दर्शनान्तरे तु अश्व इवाचर-
मशुसदनोविद्युतिः ।

यः कश्चिदिति । यः कश्चिन्, यः कोऽपि अर्थः, (यथा पाचक इत्यत्र पचनीक्रियाकर्तृत्वरूपोऽर्थः) शब्दानां व्युत्पत्तौ का प्रकृतिः कस्मिन्नर्थः कः प्रत्यय इत्यादि विशिष्टज्ञाने निवन्धनम् निमित्तकारणम् स्यात्तद्वत्तु नाम । तु क्विन्तु प्रवृत्तौ प्रकृता वृत्तिः प्रवृत्तिः शक्तिः तत्र निवन्धनम् सत्तासादनलक्षणात्मन्यभस्वरूपा एका क्रियेव । अयं भावः । नाम च धातुजमाहुरिति नये सर्वप्रातिपदिकानां धातुजन्यत्वात् धात्वयो व्यापारः क्रियेति यावत् प्रवृत्तिनिमित्तं भवतीति शौच्यम् । प्रक्रियांशे प्रकारोभूतो धर्मो व्युत्पत्तिनिमित्तम् । शब्दबोधे प्रकारोभूतो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्त्रश्च ।

तस्यामेवेति । तस्यां क्रियायामेव कर्तृमात्रतः केवलात्कर्तुः सकाशात् क्रियायाः । आचरन्त्यात् कर्तृत्वमादयो श्लेषाः । विधेयाः कर्तव्याः । ननु नहि उपमानाचारकालाच्छब्दान् आचारेऽर्थे विधेयाः । तयोरुपमानाचाराथेयोः अर्थात् अर्थापत्या प्रतीतितः श्लेषः ।

उक्तं दृष्टान्तेन साप्यति-यथाहीति । अश्वतुल्येति च । यथा चातेषो रामभो अश्वति इत्यतो वाक्याघोऽर्थः प्रतीयते । पुनस्तथा अश्वत्वमासादयति खर इत्यर्थतः इति तद्वाक्यार्थाच्च यत् प्रतीयते, तत् अश्वतुल्यसमाचारः खर इत्यवसीयते रामभः लक्ष्मण-दनाचारवान् इति पार्थिको बोधो जायते । अतुल्या विभिन्ना क्रिया यस्य तस्य

न तत्त्वासादनं युक्तं तदनुल्यक्रियस्य हि ॥ १३ ॥
 सत्तायां व्यापृतिश्चैषा चित्रत्वपरिनिष्ठितेः ।
 सङ्गच्छते जडस्यापि घटादेर्घटनादिवत् ॥ १४ ॥
 नाम्नः सत्वप्रधानस्य धातुकारोऽत एव हि ।
 शब्दवकैकदेशादेर्धात्वर्थत्वमवोचत ॥ १५ ॥
 एवञ्च विपच्य घटो भवतीति फत्वोऽस्य पूर्वकालत्वम् ।
 घटनापेक्षं ज्ञेयं भवनापेक्षन्तु नासमन्वयतः ॥ १६ ॥
 वहिरङ्गत्वाच्च यथा भवत्यधिश्चित्य पाचकोऽयमिति ।

व्याकृतिविवेकव्याख्यानम् ।

तोत्यर्थः स्यात् । न तत्त्वासादनमिति । अश्वत्वासादनमनश्चसदशक्रियस्य न युक्तिमि-
 ति सादृश्यं सामर्थ्यात् प्रतीयते, यथाऽब्रह्मदत्तं "ब्रह्मदत्त" इत्यादेत्यत्र ब्रह्मदत्तसादृश्यं
 गम्यते तद्वदेवात्र द्रष्टव्यम् । नाम्न इति । सत्वप्रधानस्य शब्द(स्य १) वक्त्रैकदेशा-
 दिस्वरूपस्य नाज्ञो यः शब्दवकैकदेशादिर्यस्तस्य । अत एव सत्तासादनरूपक्रियास्व-
 भावतयैव धात्वर्थत्वमुक्तम् । तथा हि अणादयः शब्दार्थाः गडि वदनेकदेश इति धातु-
 कारः पपाठ । धातुशब्देन धातुपारायणं शास्त्रं लक्ष्यते । वहिरङ्गत्वाच्चेति । चतस्रेण
 मधुसूदनीविवृतिः ।

अश्वसदशक्रियारहितस्य रासभस्य तत्त्वासादनम् न युक्तम् अश्वत्वलाभः न युक्तिमान्
 किन्तु सामर्थ्यात् सादृश्यं प्रतीयते ।

सत्तायामिति । सत्तायामेया व्यापृतिरात्मलब्धिस्वरूपव्यापारो वर्तते स
 चित्रत्वस्य नानात्वस्य परिनिष्ठितेः हेतोः संगच्छते । यथा जडस्यापि घटस्य घटनादि-
 क्रिया संगच्छते ।

नाम्न इति । अत एव सर्वत्र क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्वीकारादेव धातुकारः
 आचार्यः पाणिन्यादिः सत्वप्रधानस्य शब्दवकैकदेशादेः । शब्दश्च वकैकदेशेति शब्दवकैक-
 देशो सौ आदिर्यस्तस्य । नाम्नः प्रादिपदिकस्य, धात्वर्थत्वमवोचत कथितवान् । यद्यपि
 नाम्नः सत्वप्रधानमित्युक्त्या नाम्नः शब्दस्य तथा वकैकदेशस्य कपोलस्य च द्रव्यतया न
 धात्वर्थत्वमवयवयोग्यता, तथापि अण रण भण शब्दार्थाः, गडि वदनेकदेशे इत्यादिधातुका-
 रोक्तवन्तः नाम्नास्यपि शब्दवदनेकदेशमवयवप्रवृत्ति क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यवलीयते ।
 इति भावः ।

एवं चेति । एवं नाम्नां क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्वीकारे "विपच्य घटो भ-
 वति" इत्यस्मिन् वाक्ये अस्य फत्वः पूर्वकालत्वं घटनक्रियापेक्षं ज्ञेयं नतु भवनक्रि-
 यापेक्षम् । कुत एतत्-असमन्वयतः पचतिभयत्योः सम्बन्धास्वारस्यात् ।

नतु यः पाकाद्ययः स एव भवनाध्यस्ततः कुतोऽममन्त्रय इत्यत्र आह-यहिर-
 ङ्गत्वाच्चेति । घटन्यपेक्षया वहिरङ्गत्वात् । यथा यः पचमानः स एव घटनान् इति

अत्र हि पाकापेक्षाधिभ्रयतेः पूर्वकालताद्यगतिः ॥ १७ ॥
 तस्मान्नामपदेभ्यो यः कश्चिदर्थः प्रतीयते ।
 न स सत्तामनासाद्य शब्दवाच्यत्वमर्हति ॥ १८ ॥
 इत्थञ्चास्तिभवत्यादि क्रियासामान्यान्यमुच्यते ।
 नान्तरङ्गतयाद्यर्थं घञ्कारस्तत् प्रयुज्यते ॥ १९ ॥
 क्रियाविशेषो यस्त्वन्यः प्राकादिव्यभिचारभाक् ।
 वहिरङ्गतया तस्य प्रयोगोऽवश्यमिष्यते ॥ २० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ॥

भावप्रधानमाख्यातम् । असत्त्वभूतार्था उपसर्गादयः । तेषामसत्त्वभू-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

पूर्वकारिकागतोऽसमन्वयः समुद्योते । यथा भवत्यधिधित्य पाचकोऽयमिति उ-
 भयवादिंसिद्धो दृष्टान्तः । इत्थं चास्तिभवत्यादीति । कारिकाद्वयं पूर्वमेव निर्गोतार्थम् ।

इत्थं चायं ग्रन्थकारः—

कर्तृभेदविषयां विरुद्धतां तत्रो निवार्यं घटितक्रियाभिधः ।

प्रौढवादत्त्वनाभिचक्षणो लक्ष्यसिद्धिमुदितान् कश्चोन् व्यधात् ॥ ३ ॥

भावप्रधानमिति । नामपदानां पूर्वोक्तया युक्त्या सत्यपि क्रियाशब्दत्वे क्रियाया
 अप्राधान्यम् । आख्यातपदानां पुनः शब्ददाक्तिस्वाभाव्यात् क्रियाप्राधान्यम् । अ-
 सत्त्वभूतार्था इति । असत्त्वभूतत्वमसिद्धस्वभावत्वम् । प्रयाणामवान्तरविशेषसद्भा-
 वेऽपि सामान्यलक्षणम् । तानवान्तरविशेषानाह—तेषामिति । व्यापारभेदः क्रियाविशे-
 मशुसूदनीविद्युतः ।

रोत्या पचिवद्भ्योः अन्तरङ्गत्वम् न तथा तयोरन्तरङ्गत्वमिति तत्त्वम् । अयं पुरुषः
 अधिधित्य पाचको भवति इति वाक्यमस्ति । अत्र वाक्ये अधिभ्रयतेः क्रियायाः
 पूर्वकालतायाः अवगतिर्ज्ञानम् पाकापेक्षया बोध्या, न भवत्यपेक्षया ।

तस्मादिति । तस्मात् सर्वत्र सत्ताव्यापारस्य सत्त्वात् नामपदेभ्यः प्रातिपदि-
 कसंज्ञकशब्देभ्यो यः कश्चिदर्थः प्रतीयते सोऽर्थः सत्तां क्रियामनासाद्य अप्राप्य न शब्द-
 वाच्यत्वम् न तत्तच्छब्दार्थतामर्हति ।

इत्थंचेति । अस्तिभवतिप्रभृतिक्रियाः साधारणक्रियाः कथ्यन्ते इति भावः ।
 अतो वृत्तारन्तव्यक्रियासामान्यम् अन्तरङ्गतया नियतस्थितिकतया अवश्यं न प्रयुज्य-
 ते वाक्ये इति शेषः ।

क्रियाविशेष इति । यन्तु अन्यः अस्तिभवत्प्रभृतिः क्रियाविशेषः प्राकादिः
 व्यभिचारभाक् कदाचिदपैति कदाचिदेति इत्येवमनियतस्थितिशास्त्री वर्तते । तस्य क्रि-
 याविशेषस्य वहिरङ्गतया वहिस्स्थतया न अवश्यं प्रयोग इष्यते आचार्यैः ।

भावप्रधानमिति । भावेति व्याख्यातम् । असत्त्वभूतार्थाः अद्रव्यार्थाः

तार्थत्वाविशेषेऽपि व्यापारनियमात् प्रयोगनियमाच्च त्रैराश्योपगमः ।
 तथाहि-क्रियारूपातिशयप्रतिपत्तिनिबन्धनमुपसर्गाः प्रादयः । भावसत्त्व-
 योरात्मभेदप्रत्यायननिमित्तमवधृतरूपार्थविशेषाः स्वरान्नयो निपाताः ।
 क्रियाविशेषोपजनितसम्बन्धावच्छेदहेतवः कर्मप्रवचनीयाः । तदुक्तम्—
 “द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि वा ।

व्यक्तिविकेकव्याख्यानम् ।

पक्षत्वमुपसर्गाणाम् । प्रयोगनियमश्च तेषां धातोः पूर्वं प्रयोगः । निपातैस्तु चादिभिर्भा-
 वसत्त्वयोरात्मभेदः प्रत्याख्यत इति स तेषां व्यापारनियमः । तत्र भावगतमात्मभेदप्र-
 त्यायनं यथा पचति पठति च, सत्त्वगतन्तु देवदत्तो यज्ञदत्तदधेति । रूपं च शब्दस्वरू-
 पादिः । अर्थः समुच्चयादिः । प्रयोगनियमश्चादीनां समुच्चेतव्यादिवाचिभ्यः परप्रयोगादिः ।
 क्रियाविशेषेति । तथा हि शाकल्यसंहिताम्लु प्रावर्षदित्यादौ निशमनादिक्रियावि-
 नेपोपजनितो यः संहितावर्षयोः कार्यकारणसम्बन्धस्तस्यावच्छेदः संहिता कारणं वर्षं
 कार्यमित्येवंरूपः, सत्प्रत्यायनं कर्मप्रवचनीयानां व्यापारः । प्रयोगनियमोऽत्र निपातवत् ।
 द्विधेति । सुवन्ततिङन्ततया । चतुर्धेति । नामाख्यातोपसर्गनिपातत्वेन ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

उपसर्गादयः । आदिशब्दात् निपातकर्मप्रवचनीययोर्ग्रहणम् । असत्त्वभूतार्थत्वस्यावि-
 शेपेऽपि समानेऽपि व्यापारस्य नियमाद् भेदाद् प्रयोगस्य च नियमाद्धेतोः त्रैराश्यो-
 पगमः त्रिविधत्वस्वीकारः । व्यापारप्रयोगयोर्भेदस्तु यथा उपसर्गेषु क्रियास्वरूपे आति-
 शयबोधकत्वं व्यापारः धातोः पूर्वं प्रयोगः । निपातेषु चादिषु स्वभेदप्रत्यायकत्वम्
 व्यापारः समुच्चेतव्यभेदादिवाचिभ्यः परः प्रयोगः । कर्मप्रवचनीयेषु सम्बन्धनिश्चाय-
 कत्वं व्यापारः प्रयोगस्तु पर एव निपातवत् ।

उपसर्गादीनाम् लक्षणपरिष्कलनदिशा व्यापारप्रयोगौ दर्शयितुमुपक्रमते—तथाही-
 ति । यत्-क्रियायाः स्वरूपे अतिशयप्रतिपत्तौ निबन्धनं कारणम् ते उपसर्गाः प्रादयः ।
 यत् भावस्य क्रियायाः सत्त्वस्य नाम्नः आत्मभेदस्य स्वरूपपृथग्भावस्य प्रत्यायने
 बोधने निमित्तं कारणम् ते अवष्टतरूपार्थविशेषाः निश्चितशब्दार्थविशेषाः निपाताः स्व-
 रादयः । यथा मित्रदत्तो भुङ्क्ते निरीक्षते चेत्यत्र भुञ्जीक्षणयोः क्रिययोः, यज्ञदत्तः मित्र-
 दत्तश्च इत्यनयोः नाम्नोश्च स्वरूपार्थक्यं ते समुच्चयता चकारेण बोध्यते । ये क्रियाविशेषेण
 उपजनितस्य उत्पन्नस्य सम्बन्धस्य कार्यकारणभावादेः अवच्छेदहेतवः निश्चयकारकाः ते
 कर्मप्रवचनीयाः । यथा ध्यानमन्तु समनन्ददित्यत्र भगवदध्यक्षीकरणरूपक्रियाविशेषोपज-
 नितं सम्बन्धं कार्यकारणभावात्पर्यं परिच्छिनत्ति उपलक्षणार्थकोऽस्तु । रूपं शब्दस्यरूपा-
 दिः । अर्थः शब्दसमुच्चयादिः ।

द्विधेति । कैश्चिदाचार्यैः पदं द्विधा सुवन्ततिङन्ततया द्विप्रकारं भिन्नं भेदवत्

अपोद्भृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥” इति ।

एतच्च वदयते । वाक्यमेकप्रकारं, क्रियाप्राधान्यात्, तस्याश्चैकत्वात् ।
यदाहुः—

“साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् ।

क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

पञ्चधेति । कर्मप्रवचनीयः पञ्चमो भेदः । अपोद्भृत्येति वैयाकरणदर्शने वाक्यस्यैव वाचकत्वम् । ततः पदानामपोद्भृत्याम्बाख्यानं यथा पदेभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादीनाम् ।

वाक्यमिति । ‘भूतमव्ययसमुच्चारणे भूतं भव्याद्योपदिश्यते’ इति न्यायेन क्रियैद-
म्पर्याङ्गाव्यस्य क्रियाप्राधान्यम् ।

साकाङ्क्षावयवमिति । देवदत्तः काष्ठैः स्थाख्यामोदनं पचतीत्यादौ वाक्य
एकैकस्य पदस्य खण्डनायां साकाङ्क्षत्वम् । अखण्डितैस्तु पदैः परं पदान्तरं नाकाङ्-
क्ष्यते । गुणवत् क्रियाकारकविशेषण्युक्तम् । केचित्तु क्रियायाः प्राधान्यस्योक्तौ का-
रकाणां परार्थत्वाद् गुणत्वमिति तद्युक्तमित्याहुः । एकार्थमिति । प्रधानभूतक्रिया-
रूपकार्यमित्यर्थः ।

‘मधुसूदनीविवृतिः ।

कथितम् । कैश्चित् धनुषां धनुःप्रकारं नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदात् । तथा पंचधा
पंचप्रकारवत् । नामाख्यातोपसर्गनिपातकर्मप्रवचनीयत्वेन कथितम् । एतत्सर्वं भेदकथनं
वाक्येभ्यः पदानि अपोद्भृत्यं पृथक्कृत्यं भवति । यथा पदेभ्यः रामादिभ्यः प्रकृतेः
‘रम्’ इति धातोः प्रत्ययस्य “धत्” इति कृतः अपोद्धारणं विधायोपदेशार्थं भेदः
तमेव वाक्येभ्यः पदानामपोद्भृत्यं भेदो बोध्यः । वैयाकरणनये अखण्डस्य वाक्यस्य वा-
चकत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्तिकारित्वाच्च पदानामपोद्धारः । एतच्च अपोद्धारणमग्रे चक्ष्यते ।

वाक्यमेकप्रकारमेकविधम् । क्रियायाः प्राधान्यात् तस्याः क्रियायाश्चैक-
त्वात् । एकतिष्ठन्तार्थमुख्यविशेष्यकरोधजनकत्वस्य वाक्यलक्षणत्वादिति भावः ।

यदाहुरिति स्वोक्तार्थं वृद्धोक्त्या संवादयति—साकाङ्क्षेति । प्रभोः कथनाद् यदाहत्तो
देवदत्ताय काष्ठैः स्थाख्यामोदनं पचतीत्यादिवाक्यानां भेदे खण्डनाः करणे साकाङ्क्षाव-
यवम् । साकाङ्क्षाः परस्परं संगन्तुमिच्छवोऽवयवाएकदेशाः पदानीति यावत् यत्र क्वत् ।
परस्मिन् स्वाष्टक इत्यर्थः, संगन्तुमनाकाङ्क्षाः शब्दा अवयवभूता यत्र सत् । क्रिया
एव प्रधानं यत्र सत् । सिद्धसाध्ययोर्मध्ये साध्यस्य अनुष्ठेयतया प्राधान्यं
भक्ति किये च अनुष्ठेयत्वस्या ततो साध्ये सा प्रपेक्षीयते इति भावः । गुणवत्
क्रियाकारकविशेषण्युक्तम् । प्रधानतया वर्तमान एकोऽर्थो यत्र तदेकार्थम् । अन्येषां
सिद्धपदार्थानां साध्ये समन्वीयमानत्वाद् प्रधानीभूतक्रियार्थस्य एवत्वमेवेति तत्त्वम् ।
एवं भूतं वाक्यमिष्यते ।

अर्थोऽपि द्विविधो वाच्योऽनुमेयश्च । तत्र शब्दव्यापारविषयो वाच्यः । स एव मुख्य उच्यते । यदाहुः—

“श्रुतिमात्रेण यत्रास्य तादर्थ्यमवसीयते ।

तं मुख्यमर्थं मन्यन्ते गौणं यत्नोपपादितम्”

इति । तत एव तदनुमिताद्वा लिङ्गभूताद्यदर्थान्तरमनुमीयते सोऽनुमेयः । स च त्रिविधः । यस्तुमात्रमलङ्कारा रसादयश्चेति । तत्राद्यौ वाच्यावपि सम्भवतः । अन्यस्त्वनुमेय एवेति । तत्र पदस्यार्थो वाच्य एव नानुमेयः,

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अर्थोऽपीति । शब्दस्य व्यापारान्तरनिराकरणार्थमर्थद्वैविध्यघटनम् । तथा हि । वृद्धव्यवहारात् सङ्केताद्वा शब्देष्वर्थनिर्णयः । तेषां च यत्रार्थे विद्यमानत्वं तस्य वाच्यत्वमेव । अन्यस्य तु तेषामभावादर्थसामर्थ्यादवगतिः । न चासम्बद्धोऽर्थस्तमर्थं प्रत्यापयति सम्यक्चाचार्यादर्थान्तरप्रतिपत्तायनुमानमेव । तेन लक्षणाया अनुमानान्तर्भावः प्रतिपादितो भवति । तस्य च व्यापकत्वात् । यद्यपि च सौगतैर्लक्षणार्थव्यापार इष्यते न शब्दव्यापारः “(पक्षो १) धर्मा अवयवे समुदायोपचारादि”ति शब्दोपचारं परिहृत्य समुदायस्वभावार्थोपचारवचनात्, तथापि वक्ष्यमाणनयेनानुमानलक्षणयोगादनुमानमेवै-
पान्युपगन्तव्या । न च लक्षणायामनुमानस्यान्तर्भावः इति वाच्यं, तस्य तत्परिहारेण वृत्तेर्व्यापकत्वात् । व्यञ्जकत्वमनुमानमेवेति वक्ष्यते वितत्य । तदेवं वाच्यानुमेयत्व-
भेदेनार्थस्य द्वैविध्यम् ।

श्रुतिमात्रेणेति । यत्रास्य शब्दस्य श्रुतिमात्रेणोच्चारणमात्रेण तादर्थ्यम् अर्थविषयत्वं प्रतीयते स मुख्योऽर्थः । गौणम् । उक्तयुक्त्या परमार्थत आनुमानिकम् । यत्नोपपादितं प्रसिद्धार्थसामर्थ्योपनीतम् ।

तत एव वाच्यात् तदनुमिताद् वाच्यानुमिताद् लिङ्गभूतात् । स च त्रिविध मयुसूदनीविवृतिः ।

अर्थोपीत्यपिना एवं योज्यते यद् द्विविधः शब्दः पदवाक्यभेदादित्युक्त्यनु-
सारमेवार्थभेदः । तत्र वाच्यानुमेययोः शब्दयोः यो व्यापारोऽभिधा तस्य विषयो गोचरः अर्थः वाच्यः । स वाच्य एव मुख्यः प्रधानमुच्यते ।

श्रुतमात्रेणेति । यत्र स्थले अस्य शब्दस्य श्रुतिः श्रवणं तन्मात्रेण उच्चारण-
मात्रेणेति यावत् । तादर्थ्यम् अर्थविषयत्वम् स्वार्थप्रतिपादोन्मुखत्वमिति भावः । अवसीयते प्रतीयते तं मुख्यं प्रधानमर्थं मन्यन्ते । यत्नेन उपपपादितं वाधितमुख्यार्थ-
सामर्थ्योपनीतं गौणं गुणादागतं (ग्रन्थकारमतेन) अनुमानिकम् मन्यन्ते ।

तत एव वाच्यात्, अथवा तदनुमिताद् वाच्यद्वारानुमिताद् लिङ्गभूताद् हेतु-
भूताद् यदर्थान्तरमनुमीयते ज्ञापने सोऽर्थोऽनुमेयः । स च अनुमेयश्च त्रिविधः । तत्र

तस्य निरंशत्वात् साध्यसाधनभावाभावतः ।

वाक्यार्थस्तु वाच्यस्यार्थस्यांशपरिकल्पनायामंशानां विध्यनुवादभावेनावस्थितेर्विधेयांशस्य सिद्धासिद्धतयोपपादनानपेक्षसापेक्षत्वेन द्विविधो षोडश्व्यः ।

व्यक्तिविवेकध्याएयानम् ।

इति । तदेतत् प्रथममुपक्षिप्तम् 'अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम्' इति तदुपपादयितुमासूत्रयति । (*योग्यो वा स्वशब्देन प्रतिपादयितुं योग्यो वाच्यतासहिष्णुः ?) क्वचिच्छब्दाच्याविति । 'द्विविधो हि शब्दः पदवाक्यभेदादिति पूर्वोपक्रान्तयोः पदवाक्ययोरैवार्थं निष्पद्यति-निरंशत्वात् भागरहितत्वात् ।

वाक्यार्थस्त्विति । तथा हि । वाक्यार्थो द्विविधः वाच्योऽनुमेयश्च । तत्र वाच्यस्यैव वाक्यार्थत्वाच्चिरंशस्यापि विधेयानुवादांशरूपत्वेनांशकल्पनं क्रियते । विध्यनुवादभावमन्तरेण तयोर्देशयोः समन्वयायोगाद् । विधेयश्च कश्चिच्छ्लोकप्रसिद्धतयोपपादनानपेक्षः कश्चिन् पुनरप्रसिद्धत्वादुपपादनानपेक्षः । उपपादनं चात्र नानुमानम् । अप्रतीतप्रतीत्त्वात्पदानाभावाद्, अपि तु शब्दप्रतीतस्यैवार्थान्तरन्यासन्यायेन समर्थनम् । तत्रोद्भेदकाव्यहेतुन्यायेनानुमानं व्यवस्थितम्, अर्थान्तरन्यासन्यायेन तुपपादनम् । साध्यसाधनभावः पुनरुभयानुयायी । अत एव वाच्यार्थविषयादनुमेयार्थविषयं साध्यसाधनभावं पृथग् पश्यति, 'अनुमेयार्थविषयो यथे'ति ।

मधुसूदनीविदूतिः ।

त्रयाणां मध्ये आद्यौ वस्तुमात्रालङ्कारौ वाच्यौ अल्पद्वयावस्थायां वाच्यतासहिष्णुतापि । अपेक्ष्य भावो यद् अल्पद्वयावस्थायां कथमपि न वाच्यौ । अयमेव संभवतेरभिप्रायः । अन्यो रसादिरूपः अनुमेय एव इति प्रतिपादयिष्यते ।

तस्येति । साध्यसाधनभावस्य हेतुहेतुमत्तावस्य अभावाद्धेतोः तस्य वाच्यार्थस्य नानुमेयत्वम् । साध्यसाधनभावाभावे हेतुमाह—निरंशत्वादिति । निरंशत्वात् अंशान्तरत्वात् भागरहितत्वादित्यर्थः । तस्य वाच्यार्थस्य न साध्यसाधनभावः । यत्र साध्यसाधनभावानुगमस्तत्रैवानुमेयत्वमिति भावः ।

वाक्यार्थस्तु द्विविधो षोडश्व्यः । यतस्तत्रत्ववाच्यार्थस्य उद्देश्यविधेयविधया अंशांशपरिकल्पना कर्तुं शक्या । अंशानां भागानां च यत्र परस्परं विध्यनुवादभावेन अवस्थितिः तत्रापि विधेयांशस्य अप्रसिद्धतया क्वचिदुपपादनमापेक्षत्वं प्रसिद्धतया क्वचिदुपपादननिरपेक्षत्वं वर्तते अतः वाक्यार्थो द्विविधो वाच्यः अनुमेय इति । उपपादनं चात्र नानुमानम्, तस्य अप्रतीतप्रतीतिजनकत्वाभावात्, अपिपु अर्थान्तरन्यासवत् समर्थनम् तस्य पदप्रतीतप्रतीतिजनकत्वात् ।

* जोषान्तरांशम्—'आद्यौ वाच्यतापि सम्भवतः' इति वाक्यस्य व्याख्यानम्, परमशुद्धम्, तदर्थेनं पठनीयम् । आद्यौ वाच्यौ स्वशब्देन प्रतिपादयितुं योग्यो वाच्यतासहिष्णु इति ।

तत्र सिद्धौ विध्यनुवादभावः स्वरूपमात्रानुवादाद्, यथा—
'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः,

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तत्रेति तयोः सिद्धासिद्धयोर्विधेयांशयोर्मध्ये । सिद्धौ उपपादनानपेक्षत्वे । शुद्ध
उपपादनानपेक्षो विध्यनुवादभावः ।

हिमालयो नाम नगाधिराज इति । अत्रास्तीति हि विधिः सुप्रसिद्धत्वाद्-
उपपादनानपेक्षः । द्वितीयस्तु साध्यसाधनभावरूपो द्विविधः अतिप्रसिद्धत्वाद्दुपपादको-
पादानानपेक्ष उपपादकोपादानापेक्षश्चेति । उपपादकोपादानापेक्षश्च द्विविधः ।
शाब्दश्चार्थश्च । तत्र शाब्दो यत्र हेतुत्वेनोपादानम् । आर्यो यत्रोपात्तस्य हेतुत्वम् ।

सोऽपि च शाब्दार्थत्वभेदेन द्विविध उपपादकोपादानापेक्षः साध्यसाधनभावः प्रत्येकं
पदवाक्यार्थरूपतया द्विधा भवंश्चतुर्धा भवति । पदार्थो हि पदार्थान्तरं प्रति हेतुत्वं
भजते वाक्यार्थो वा वाक्यार्थान्तरं प्रतीति पूर्वं विधेयस्यासिद्धादुपपादनापेक्षत्वम् ।

सोऽपि च साध्यसाधनभावरूपोऽपि च । एकपदार्थगतत्वेन साध्यसाधनभावनिराकर-
(णा) न विरोधः कश्चित् । पदार्थस्य तु जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपेण चातुरूप्यं तथागू-
तस्य च यथासम्भवमनुभयरूपत्वेन धर्मधर्मित्वेन च भेदः । धर्मस्यापि सामानाधिक-

रणवैयधिकरण्यार्थां द्वैरूप्यम् । सामानाधिकरण्ये विशेषणद्वारेण हेतुत्वादार्थः
साध्यसाधनभावः । वैयधिकरण्ये तु शाब्दः पञ्चम्यादिना हेतुत्वेनोपादानात् । वाक्यार्-
थस्य कारकवैचित्र्याद् वैचित्र्येऽपि क्रियैक्यादेकरूपत्वम् । (*आगमस्य निव-

न्धाप्रसिद्धिरूपत्वेन द्वैरूप्यम् । अनुमानमात्रं न गणितम् ?) तत्र यथादिशब्दानां
हेतुत्वप्रकाशकानां प्रयोगे वाक्यार्थगतः शाब्दः साध्यसाधनभावः । तत्र च क्वचिदनु-

मानानुमेयभावोऽप्यस्ति अप्रतीतस्य प्रतीत्यापादनाद् यथा 'सरस्यामि'ति वक्ष्यमाणो-
दाहरणे । यत्र तु हेतुत्वप्रकाशकस्य कस्यचिन्न प्रयोगस्तत्रार्थः यथोदाहरिष्यते । एव-
मुपपादकोपादानापेक्षः साध्यसाधनभावः पदार्थवाक्यार्थयोः प्रत्येकं शाब्दत्वार्थत्वभेदेन
चतुर्विधः सन् बहुविधः प्रपञ्चितः । सर्वस्य चास्य साध्यसाधनभावस्य प्रमाणसिद्धा-
दिनाभावमूलत्वम् ।

मनुसूदनीविवृतिः ।

तत्रेति । तत्र प्रसिद्धाप्रसिद्धयोर्विधेयांशयोर्मध्ये सिद्धौ प्रसिद्धौ मत्यां स्वरूपमा-
त्रानुवादान् केवलं स्वरूपानुवादकरणात् शुद्धः उपपत्तिनिरपेक्षः विध्यनुवादभावः उ-
द्देश्यविधेयभावो यथा—

अस्तीति । उत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः अस्ति ।
अत्र हिमालयमुद्दिश्य अस्तीति विधिः प्रसिद्धत्वान्नोपपत्तिर्माप्सते ।

* कोटान्तर्गतशठ अशुद्धः अनन्तरमेव उल्लिखितश्च अत्र तु क्षेत्रकर्ममाशुद्धपृथोपगन्तव्यः ।

इत्यत्र । असिद्धौ साध्यसाधनभावरूपोऽनुद्यमानस्यांशस्य साधनधुराधि-
रोहात् । साध्यसाधनभावश्चानयोरविनाभावायसायकृतोऽवगन्तव्यः ।

स च प्रमाणमूलः । तत्र त्रिविधम् । यदाहुः—

“लोको वेदस्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।” इति ।

तत्र लोकप्रसिद्धार्थविषयो लोकः । यथा—

“कयासि कामिन् सरसापराधः पादानतः कोपनयावधूतः ।-

यस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रयात्तशय्याशरणं शरीरम् ॥”

अत्र हि पादानतितदवधूत्योः सरसापराधकोपनत्वयोश्च लोकप्रमाण-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

प्रमाणं च त्रिधा लोकेवेदाध्यात्मरूपत्वेन । तत्राज्यात्मं प्रत्यक्षम् । निबन्ध-
प्रसिद्धरूपं वेदः । अनिबन्धप्रसिद्धस्वभावं लोकः । भङ्गया प्रत्यक्षानमरूपं प्रमा-
णद्वयं स्वीकृतम् । आगमस्य निबन्धानिबन्धप्रसिद्धरूपत्वेन द्वैविध्यम् । अनुमानमत्र
न गणितं तत्स्योपकार्यत्वेन प्रस्तुतत्वात् । तत्र चन्द्रं गतेत्यत्र कारणभूतं साधनमनु-
पात्तमतिप्रसिद्धत्वात् ।

कयासि कामिन् इत्यत्र सापराधत्वं पादानतत्वे कारणभूतं साधनमार्थं पदार्थ-
रूपम् । कोपनात्वं चावधूतत्वे तथाभूतमेव । लोकप्रमाणसिद्ध्यात्र कार्यकारणभावः
अतिप्रसिद्धत्वाभावात् साधनमुपात्तमेव ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

असिद्धौ अप्रसिद्धौ अनुद्यमानस्य उद्देश्यस्य अंशस्य भागस्य साधनधुरायामधि-
रोहात् हेतुत्वेनावगमात् साध्यसाधनभावरूपः विध्यनुवादभावः । ननु कुतोऽनयोः
विध्यनुवादयोः साध्यसाधनभावरूपत्वमित्यत आह—अविनाभावोऽति । अविनाभावो
व्याप्तिः तस्य अवसायो निश्चयः तेन कृत उपपन्नः ।

सचेति । स च उक्तरीत्या सिद्धः साध्यसाधनभावः प्रमाणमूलः प्रमितिकरण-
सिद्धः । तत्र प्रमाणम् ।

तत्रेति । तत्र प्रमाणेयु लोकप्रसिद्धार्थविषयः संसारप्रसिद्धवस्तुगोचरोभूतं प्रमाणं
लोकः तदाख्यम् ।

कयासीति । कामिन् १ इयं कुमारसंभवे इन्द्रं प्रति कामोक्तिः । स्त्रीलम्पट !
कया कोपनया क्रुद्धया सरसः प्रत्यघोऽपराधो गोत्रस्वल्जनादिः यस्य सः पादयोर्वनतेर-
भवान् अवधूतः तिरस्कृतः । आज्ञापयेति गर्भोक्तिः । यस्याः कोपनायाः शरीरं दृढम-
नुतापो धर्मिन्मन्त्रम्, अत एव प्रयात्तानां कोमलपत्राणां शय्या एव शरणं तापनिवर्तक-
तया रक्षकं करिष्यामि । यथा कर्तव्यमिति भावः । अत्र आर्द्रापराधः कामी स्यापरा-
धसाधनार्थं पादानतं विधत्ते इति पादानतिसरसापराधयोः अथ कोपना पादावनत

सिद्धः कार्यकारणभावस्तन्मूलश्च साध्यसाधनभावः । यथा चा—

“चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिव्याम् ।

उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥”

अत्र हि पद्मगुणानां चान्द्रमस्या अभिव्यायाश्च युगपद्भोगे लक्ष्म्या यत् कारणद्वयं रात्रिसङ्कोचदिधानुदयलक्षणं तल्लोकप्रसिद्धमेवेति नोपादेयता-
मर्हति ।

शास्त्रमात्रप्रसिद्धार्थविषयो वेदः । वेदग्रहणमितिहासपुराणधर्मशा-
स्त्राद्युपलक्षणं तेषां तन्मूलत्वोपगमात् । यथा—

“अयाचितारं नहि देवमद्रिः सुतां प्रतिप्राहयितुं शशाक ।

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थं ॥”

व्याकृतिविवेकव्याख्यानम् ।

अयाचितारमिति । अयाचनं कारणानुपलब्धिरूपमर्थं पदार्थरूपम् । वेदप्र-
माणसिद्धकार्यकारणभावसम्बन्धं याचनं हि कन्याप्राहणशक्तत्वस्य कारणम् । कारणा-
भावाच्च कार्याभावः साध्यः । कार्याभावप्रतीत्युत्पादनानुमानमेतत् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

कामिनोऽवधूर्तिं क्तोतीति तदवधूर्तिक्रोधयोश्च कार्यकारणभावः सम्बन्धः । स च लोक-
रूपप्रमाणेन प्रसिद्धः । एवं तन्मूलः लोकरूपप्रमाणमूलस्तत्र साध्यसाधनभावः हेतुहेतु-
मद्भावः सम्बन्धः । स च हेतुत्वप्रकाशकपञ्चम्यन्तशब्दानामप्रयोगादर्थः ।

“चन्द्रं गतेति । लोला चञ्चला भ्रमणस्वभावेति भावः । लक्ष्मीः कान्त्यभिमानी-
नी देवता रात्रौ चन्द्रं गता सती पद्मगुणान् सौरभादीन् न भुङ्क्ते नानुभवति । रात्रौ
पद्मानां संकुचिततया सौरभानाकलनात् । दिवा पद्माश्रिता कमलसङ्गता सती चान्द्र-
मसीमैन्दवीमभिव्यां शोभां न भुङ्क्ते । दिवा चन्द्रस्यानुदितत्वात् शोभाराहित्यम् ।
किन्तु उमामुखं पार्वतीवदनम् प्रतिपद्य संगत्य द्विसंश्रयामुभयानुगतं प्रीतिमवाप ।
उमामुखस्य चन्द्रपद्मोभयगतगुणशोभास्पदत्वात् । इयं व्यतिरेकमुक्तिकः ।

अत्र पद्ये पद्मगुणानाम् सौरभादीनाम् चान्द्रमस्या अभिव्यायाः शोभायाश्च
लक्ष्म्याः युगपद्भोगे लक्ष्मीकर्तृकैकालावच्छेदानुपभोगविषये यत् रात्रौ पद्मसंकोचरूपं
दिवा चन्द्रानुदयरूपं कारणद्वयमस्ति तत्कारणद्वयं लोके प्रसिद्धम्, इत्यतः उपादेयतां
हेतुत्वेन काव्यघटकत्वं नार्हति ।

शास्त्रेति । शास्त्रमेव शास्त्रमात्रम् । तत्रैव केवलं प्रसिद्धो योऽर्थः । तद्विषयः
प्रमाणं वेदः । तेषामितिहासादीनां तन्मूलत्वोपगमात् वेदमूलत्वस्वीकारात् ।

यथेत्युदाहरति—अयाचितारमिति । अद्रिर्दिमालयः सुतामुमाम् अयाश्रिता-
रम् अप्रार्थयितारं देवं शंभुम् प्रतिप्राहयितुं स्वीकारयितुं न हि शशाक समयो न

अत्र हि कारणभूतस्य भगवद्गतस्य सम्प्रदानत्वनिबन्धनस्य याचन-
स्याभावे भूधरेन्द्रगतस्य कार्यस्य कन्याप्राहणशक्तत्वस्याभावोपनिबन्धः
शास्त्रमूलः, तयोः कार्यकारणभावस्य तन्मूलत्वेन प्रसिद्धेः । यदाहुः—

“अयाचितानि देयानि सर्वद्रव्याणि भारत ! ।

अन्नं विद्या तथा कन्या अनर्थिभ्यो न दीयते ॥”

अर्थो च सम्प्रदानम् । यदुक्तम्—

“अनिराकरणात् कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणोऽपि तम् ।

प्रेरणानुमतिभ्यां वा लभते सम्प्रदानताम् ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अनिराकरणादिति । कर्तुर्नृपादेः । कर्मणा हिरण्यादिना । ईप्सितम् आसु-
मिष्टम् । ग्राहणादि सम्प्रदानम् । तच्च त्यागाङ्गं त्यजन्त्योपकरणभूतं तेन विना त्या-
गासम्भवात् । तच्च त्रिधा प्रेरकं पाचकनाहणादि । अनुमन्तु सद्ग्राहणादि । अनि-
राकर्तुं देवतादि ।

मधुसूदनो विवृतिः ।

पभूव । साधुः पुरुषः समाचीनः मानोति तात्पर्यम्, अभ्यर्थनाया भंगस्य भयेन
दृष्टेऽप्यर्थं वाञ्छितेऽपि विषये माध्यम्यमौदासीन्यमवलम्ब्यते स्वीकरोति ।

अत्र सति याचने दानम्, याचनभावे दानाभावः इति शास्त्रम् । तन्मूलः शास्त्र-
मूलः दानकारणभूतस्य, भगवच्छिवागतस्य, सम्प्रदानत्वे अर्थित्वे निबन्धनस्य हेतोः
याचनस्य अभावे, याचनकार्यस्य भूधरेन्द्रहिमालयगतस्य कन्याप्राहणे शक्तत्वस्य
सामर्थ्यस्य अभावोपनिबन्धः दानावतिरूपणम् वर्तते । अभावोपनिबन्धः शास्त्रमूल
इत्यन्वयः । यस्मात्तयोः दानयाचनयोः कार्यकारणभावरूपसम्बन्धस्य तन्मूलत्वेन
शास्त्रेहेतुत्वेन प्रसिद्धेः ।

दानयाचनयोः कार्यकारणभावे यदाहुरिति शास्त्रं दर्शयति—अयाचितानीति ।
भारतं पुथिष्ठिरं सर्वाणि द्रव्याणि अयाचितान्यपि याञ्छां, विनापि देयानि किन्तु
अन्नं, विद्या तथा पुनः कन्या अनर्थिभ्यः अयाचकेभ्यो न दीयते ।

पदशास्त्रासङ्गत इत्यपि दर्शयितुमाह—अनिराकरणादिति । कर्तुर्नृपमानस्य
कर्मणा गोस्वर्गादिना ईप्सितमभिप्रेतुमिष्टम् यत्त्यागाङ्गं दानोपकरणं तेन विना दाना-
सम्भवात् । तत्संप्रदानताम् अर्थित्वम् लभते । अनिराकरणात् इष्टानिष्टेवादिश्रीत्यै
प्रत्यवायशान्तयेऽवश्यं कर्तव्यत्वात्, अहरहः संप्रामुपासीतेति विधेत्करणात्प्रत्यवाय-
श्रुतेः, प्रेरणाया मद्दामिदं देहीति याचकस्य कथनात्, अनुमतेः अप्रामाण्यशंकाया दातुः
शिथिलस्य सतः कस्यचिदनुमोदनात् प्रवर्त्तनात् । तच्च सम्प्रदानम् । अनिराकर्तुं “सूर्या-
याच्ये ददाति” । नात्र सूर्यं इच्छति नच निषेधति नाप्यनुमन्यते । प्रेरकं “वशाय
कन्यां ददाति” । अनुमन्तु “उपाध्यायाय वा ददाति” इति त्रिधा भवतीति संगतिः ।

एवञ्च कारणानुपलब्धिप्रयोगोऽयमार्थ इति मन्तव्यं, यथा नात्र धूमोऽग्ने-
रभावादिति ।

आध्यात्मिकार्थविषयमध्यात्मं । यथा—

“पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादगमयद्द्रिमुतासमागमोत्कः ।

कमपरमवशं न विप्रकुचुर्विभुमपि तं यद्गमी स्पृशन्ति भावाः ॥”

अत्र हि भगवत्पशुपतिगतस्य कृच्छ्रादिवसातिवाहनस्याद्रिमुतास-
मागमोत्कत्वस्य चाध्यात्मसिद्धः कार्यकारणभावः यन्मूलोऽयमनयोस्ता-
ध्यसाधनभावः ।

७ स हि द्विविधः शाब्दश्चार्थश्चेति । सोऽपि च साध्यसाधनयोः प्रत्येकं

व्यक्तिविवेकव्याख्यासम् ।

‘पशुपतिरि’ त्यादावार्थे पदार्थरूपमध्यात्मप्रमाणसिद्धसम्बन्धं साधनम् ।

मधुसूदनीष्वृतिः ।

एवमयं कारणस्यानुपलब्ध्या प्रमाणेन प्रयुज्यते । शम्भुकर्तृक्याचनस्याभावज्ञानेन
निरूप्यतेऽत आर्थ अर्थबललब्ध इति मन्तव्यम् । यथा दृष्टान्तः । ‘अत्र देगे धूमो
नास्ति, कुतः ? अग्नेरभावात् ततश्चात्राग्नेरनस्तित्वे कार्यस्य धूमस्याऽपि अनस्तित्वं
तथैव अद्रौ देवाय कन्याप्राहणशक्तिर्नास्ति देवस्य अयाचितृत्वात् । नायाचित्रे कन्या
प्रदीयते इति शास्त्रम् । यतोऽयं देवो महेश्वरः याचिता न ततोद्रौ सुताप्राहणशक्ति-
र्नन्ति अनुपलब्धिप्रमाणरेद्योऽत आर्थ इति स्वीकार्यमिति भावः ।

आध्यात्मिकेति । आत्मनीति अध्यात्मं प्रत्यक्षं तत्र भव आध्यात्मिकः ।
सवासौ अर्थस्तद्विषयं प्रमाणमध्यात्मं प्रत्यक्षम् । यदेति दर्शयति—पशुपतिरपीति ।
अद्रिमुतया सह समागमे परिणये मिलन इत्यर्थः । उत्कः उत्सुकः पशुपतिरपि तान्य-
हानि श्रोणीति शेषः कृच्छ्रात् कष्टात् अगमयत् व्यत्वाययत् । यद्यदा अमी भावाः
वत्कण्ठाकष्टानुभवद्वयः तं स्मरहृत्वेन प्रसिद्धं विभुमपि ईशमपि संयोगचैतन्याभ्यां
मूर्त्तौर्त्सन्लवस्तुव्याप्तवन्तं स्वाधीनमपीत्यर्थः । स्पृशन्ति स्वसम्पर्किणं कुर्वन्ति ।
तदेत्यध्याहार्यम् । तदा अपरमीशातिरिक्तमवशमदृष्टादिपरतंत्रं जीवं कं न विप्रकुचुः
विकारास्पदं सम्पादयेयुः । अत्र प्रभुविकारसमर्थनादितरजनविकारः कैमुतिक्रयास
इत्यर्थापत्तिरलंकारः ।

अत्र भगवत्पशुपतिगतस्य शिवनिष्ठस्य कृच्छ्रादिवसातिवाहनस्य कार्यस्य अद्रि-
मुतासमागमोत्कत्वस्य कारणस्य सम्बन्धः अध्यात्मसिद्धः प्रत्यक्षप्राप्तः । कुतः ? शिवः
दिवसान् कटादत्यवाहयत् यतः स पार्यत्यां समुत्सुक इत्येवंरूपः कार्यकारणभावः ।
अनयोः तादृशदिवसातिवाहनसमागमोत्कत्वयोर्हेतुहेतुमद्भावः कार्यकारणभावः सम्ब-
न्धः । सचार्थः ।

सहीति । स हि साध्यसाधनभावः शाब्दः यथेत्यादिहेतुत्वप्रकाशकराद्द्रव्ययोगं शा-

पदार्थवाक्यार्थरूपत्वात्, पदार्थस्य च जातिगुणक्रियाद्रव्यभेदेन भेदाद्, धर्मधर्मितया च धर्मस्यापि सामानाधिकरण्य-वैयधिकरण्य-भेदाद्, वाक्यार्थस्य च क्रियात्मनः कारकवैचित्र्येण वैचित्र्याद्, यथायोग्य मन्योन्यसाङ्कर्याद्बहुविध इति तस्य दिङ्मात्रमिदमुपदर्शयते । ॥१॥

तत्र धर्ममात्रस्य साधनभावे शाब्दो यथा—

“प्रजानां विनयाधानाद्भक्षणान् भ्रूणादपि

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥” इति ।

तस्यैव धर्मस्य समानाधिकरणस्योपादाने सत्यार्थो यथा—

मधुसूदनीविवृतिः ।

शब्दः तदभावे आर्थः । सोऽपि च शाब्दत्वापर्यत्वभेदाभ्यां द्विविधोऽपि साध्यसाधनयोर्मध्ये प्रत्येकं एकैकस्य पदार्थत्वेन वाक्यार्थत्वेन द्विविधः । अर्थात् कश्चित्पदार्थः पदार्थान्तरं प्रति हेतुभावमाकलयति क्वचिद्वाक्यार्थो वा तथेति द्विधा, ततो मिलित्या चतुर्धा । तत्र पदार्थस्यापि जातिगुणक्रियाद्रव्यभेदेन चातुर्विध्यम्, धर्मधर्मिभेदेन द्वैविध्यम् । तत्र धर्मस्यापि सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन च द्वैरूप्यम्, परंतु सामानाधिकरण्य-वैयधिकरण्ययोरियान् विशेषः । यत्र साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यम्—यथा पशुप-तिरपीत्यत्र “यत्र कटाद्विसातिवाहनत्वं” साध्यं तत्रैव “अद्रिसुतासमागमोत्कृत्वं” साधनम्, यथा वा “कयासी” इति पद्ये “यत्र सरसापराधत्वं” साधनं तत्रैव “पादान-ति.” साध्येति दिशा—तत्र विशेषणरूपेणोपात्तस्य हेतुत्वादायः साध्यसाधनभावः । यत्र तत्रैववैयधिकरण्यं तत्र स शाब्दः—“यथा प्रजानामित्यत्र” अपितरि शशि दिलीपे प्रजानिरूपितपितृत्वं “साध्यम्, तत्र” “विनयाधानकर्तृत्वरूपं” साधनं पञ्चमीविभक्ते-रुपादानात् शाब्दम् । क्रियात्मनः क्रियाप्रधानस्य वाक्यार्थस्य च कारकविभक्तेः वैचित्र्येण वैलक्षण्येन वैचित्र्यमनेकप्रकारत्वम् । पुनश्चैषां यथायोग्यं यथासम्भवमन्यो-न्यसाङ्कर्यम् । इति हेतोरयं साध्यसाधनभावो बहुविधः प्रभूतभेदवान् सर्वेषामे भेदाः अप्रसिद्धत्व-विधेयांशस्य उपपादनसापेक्षतादशायामेव । यत्र तु विधेयांशः प्रसिद्धस्तत्र न तदपेक्षेति तस्मान्नेमे भेदास्तत्र भवितुमर्हन्तीति बोध्यमिति सारः । अत्र हेत्वर्थकसर्वपञ्चम्यन्तानां बहुविध इत्यत्रान्यथः । एवं बहुविधस्य तस्य सर्वभेदोप-भेदप्रदर्शनेन ग्रन्थवाहुल्यं स्यादिति दिङ्मात्रमल्पमेवोपदर्शयते ।

तत्र भेदेषु केवलस्य धर्मस्य साधनभावे हेतुत्वे । केवलं यत्र विनयाधाना-दित्तं दृष्ट्वा धर्मी साध्यते तत्रेत्यर्थः ।

उदाहरणं निरूप्यते—प्रजानामिति । स्पष्टोर्थः । अत्र अपितरि दिलीपे शशि विनयाभायकृत्वात्सिद्धत्वभर्तृत्वेहेतवः शाब्दाः ।

तस्यैवेति—तस्यैव केवलस्यैव समानाधिकरणभावमाकलयत उपादाने षड्णे ।

“द्विपतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्तरस्तु मृष्यते ।

न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ॥”

इति । अत्र हि द्विपदुदयगतस्यास्वन्तत्वस्य सुमर्षणत्वस्य च तत्परिक्षयगतस्य फलसम्पत्प्रवणत्वस्य दुर्मर्षणत्वस्य चार्थः साध्यसाधनभावो निवद्धः ।

धर्मधर्मिभावाभावे तु पदार्थमात्रस्य साधनत्वाच्छब्द एव यथा—

“दुर्मन्त्रानृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात् सुतो लालना-

द्विप्रोऽनध्ययनात् कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।

हीर्मघादनवेक्षणादपि कृपिः स्नेहः प्रवासाश्रया-

न्मैत्रो चाप्रणयात् समृद्धिरनयात् त्यागात् प्रमादाद्जनम्”इति ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

द्विपतामिति । तथाहि । शत्रूणां गुरुरप्युदयः सुखेन मृष्यते परैः अस्वन्तरत्वाद् अतिशयेनारमणीयपरिणामत्वात् । तथा महानपि परिक्षयः सुखेन न मृष्यते फलसम्पदौन्मुष्यात् ।

दुर्मन्त्रात्कुतनयान्मघादित्यत्र धर्मधर्मिभावो नास्ति । शब्दं तु पदार्थरूपं साधनम् । लोकप्रसिद्धश्च सम्यन्धः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

द्विपतामिति । भूतिमैश्वर्यमिच्छता सुमेधसा विदुषा पुरुरेण द्विपतां शत्रूणां अस्वन्तरः । नास्ति अतिशयेन सुदु रमणीयः अन्तः परिणामो यत्र स । गुरुरपि महानपि उदयः समृद्धिमृष्यते सद्यते उपेक्ष्यते । फलरूपायां सम्पदि प्रवणः अधीनः उन्मुष्यते महानपि परिक्षयो नाशो न मृष्यते बोधेक्ष्यते ।

अत्र द्विपतामुदयगतसुमर्षणत्वस्य कार्यस्य अस्वन्तरत्वं हेतुः । तथा तत्परिक्षयगतामर्षणस्य कार्यस्य फलसम्पत्प्रवणत्वं हेतुः । अयं च हेतुहेतुमन्त्रावः स्वप्रकाशकशब्दाभावाद्दार्थः । यत्र द्विपतामुदये सुमर्षणत्वं तत्रैव अस्वन्तरत्वस्य हेतोः वर्तमानत्वात्सामानाधिकरण्यम् ।

धर्मधर्मिभावेति । यत्र तु उभयोः धर्मधर्मिभावो नास्ति तत्र केवलं पदार्थस्य हेतुत्वम् । हेतोश्च स्वप्रकाशकरात्मन्यादिरूपव्यत्वाच्छब्द एव नत्वार्थः । तस्योदाहरणं यथाः—

दुर्मन्त्रादिति । दुर्मन्त्रात् कुत्सिनैः शास्त्रमूढैश्च सहापविचारानृपती राजा विनश्यति नाशमाप्नोति । विनश्यतीति सर्वत्र । यतिः मिथुः सङ्गात् विषयेष्व्यासच्छेत्तथा । लालनात् आपन्नमवर्षम् पौडशवर्षावधि केवललालनात्ताडनाभावात्सुतो नश्यति । विप्रो प्राङ्गणोऽनध्ययनात् अपठनात् । खलोपासनात् दुर्जनैः सह संगरुगात् । मघात् सुरादिमादृक्वन्मुषेयनात् । प्रवासाश्रयात् निरन्तरविदेशस्थितेः । अप्रणयात् प्रेमाभावात् ।

एवं वाक्यार्थविषयोऽपि साध्यसाधनभावो द्विविधो बोधव्यः ।
तत्र शाब्दो यथा ।

“सरस्यामेतस्यामुदरवलिषीचीविलुलितं
यथा लावण्याम्भो जघनपुलिनोल्लङ्घनपरम् ।

यथा लक्ष्यश्चायं चलनयनमीनव्यतिकर-

स्तया मन्ये मग्नः प्रकटकुचकुम्भस्मरगजः ॥” इति ।

भार्थो यथा—

“निवार्यतामालि । किमप्यसौ बटुः पुनर्विचक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोऽपभापते श्रुणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

निवार्यतामिति । अत्र वाक्यार्थस्य साधनत्वं यत्र सम्यन्धो वेदसिद्धः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

अवलोकनादिना प्ररुषे नीतम् अपराधसहस्रेणाप्यविवलितं प्रेमैव प्रणयस्तदभावात् ।
शेषः मुग्नः । अत्र दुर्मन्त्ररूपतिनाशयोः धर्मधर्मिभावो नास्ति परमुपपाद्योपपादकभा-
वोऽस्त्येव । स च शाब्दः लोकमूलश्च । एवमुपदर्शितप्रकारेण द्विविधः शाब्दार्थ-
भेदेन ।

सरस्यामिति । एतस्यामिति एतच्छब्देन नायिका निर्दिश्यते । तेन नायिकार्थं
सरसीत्यारोपः । तन्निमित्तत्र उदरवलिषु षीचोन्वारोपः, लावण्ये अम्भस्त्वारोपः, जघने
पुलिनत्वारोपः, नयनयोर्मोर्नन्वारोपः, कुचयोः कुम्भत्वारोपः, स्मरे गजत्वारोपः । तथा-
चायमर्थः । एतस्यां पुरोवर्तिन्यां नायिकारूपायां सरस्याम् । उदरवलिरूपाभिः षीचीभिः
विलुलितं संचालितं, जघनरूपस्य पुलिनस्य सस्य उल्लङ्घने आक्रमणे परं सत्परं लाव-
ण्यरूपमम्भो जलं यथा लक्ष्यं याददां दृश्यते । यथा चायं चलनेन चलनक्रियया नयन-
रूपयोर्मोर्नयोर्व्यतिकरः सम्यन्धो लक्ष्यः दृष्टिगोचरो भवति । तथा तेन हेतुना मन्ये शङ्के
अत्र सरस्याम् प्रकटौ स्फुरलक्ष्यौ कुपावेव कुम्भौ यथासौ स्मररूपो गजो हस्ती माः
सुदितः ।

अत्र स्मरः प्रविष्ट इति साध्यवाक्यार्थं उदरवलिः संभूतिजघनवैपुलयपूर्वकलावण-
संदर्शनात्मको वाक्यार्थो हेतुः शाब्दः यथापदनिर्देशात् । अत्रापि न धर्मधर्मिभासः ।
पूर्वत्र दुर्मन्त्रादिति पक्षे परार्थरूपं साधनमत्र तु वाक्यार्थरूपं साधनमित्यनयोर्भेदः ।

वाक्यार्थत्रिपय उार्थः साध्यसाधनभावो यथा—निवार्यतामिति । हे आलि !
हे सखि ! स्फुरितो उत्तराधरो यस्यासौ बटुः (बटुरेपयारी शिवः) पुनः किमपि शिव-
धुर्निवार्यताम् दूरीकरणीयः । ननु किमिति निवारणीयः कथयत्ययं स्ववक्तव्यमिति प्रश्ने
निवारणे हेतुमाह—न केवलमिति । यः महतो गुरुनामापते निन्दति न स केवलं
पापभाक् अपि तु यस्तस्मात्सृणोति सोऽपि पापभाक् । तथा च स्मर्यते—

यथा च—

“दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥”

व्यक्तिवियेकव्याख्यानम् ।

दिवं यदि प्रार्थयस इति । अत्र प्रार्थनीयनिष्ठस्य प्रार्थनीयगतं दूरत्वपरायत्त-
त्वान्भ्यामसुलभत्वं कारणं, तद्विरुद्धं निकटत्वस्वायत्तत्वाभ्यां सुलभत्वमिति तदुपलभ्य-
मानं स्वविरुद्धकार्यस्य प्रार्थनस्य श्रमलक्षणप्रवृत्तिपर्यन्तस्याभावं गमयतीति प्रथमेश्च
कारणविरुद्धोपलब्धिः । द्वितीयेऽर्धे तस्यैव प्रार्थयितृत्वस्याप्रार्थनीयत्वं व्यापकं, तद्विरुद्धं
च प्रार्थनीयत्वं तदुपलभ्यमानं स्वविरुद्धव्याप्यस्य प्रार्थयितृत्वस्याभावं गमयतीति
व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । (प्रार्थनीयत्वादेरपि सिद्धं ?) तदेवं वाक्यार्थगतत्वेन वाच्यनिष्ठ
शुद्धं विध्यनुवादभावमस्त्युत्तरस्यामित्यादौ प्रतिपाद्य तत्संलग्नत्वेन साध्यसाधनभावः
प्रतिपादितः ।

मधुसूदनोचिष्टुतिः ।

गुरोः प्राप्तः परीवादो न श्रोतव्यः कथञ्चन ।

कणौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ इति ॥

अत्र यः महतो निन्दां करोति तथा शृणोति च स पापं भजते ततः पुनं निन्दकं
निवासेत्येवं पूर्वाद्धोत्तराद्धयोरार्थः साध्यसाधनभावो हेतुत्वप्रकाशकपंचम्यन्तादिपदा-
भावात् । तत्र पूर्वाद्धार्थः साध्यः उत्तराद्धार्थः साधनम् ।

यथा चेति वाक्यार्थविषयमार्थं साध्यसाधनोद्ग्राहणं पुनर्निर्दिशति—दिचमिति ।
हे पार्वति ! यदि त्वम् दिवं स्वर्गं प्रार्थयसे अभिलपसि तर्हि तत्र पितुर्हिमाद्रेः प्रदेशाः
देवभूमयः स्वर्गाः । अतः प्रार्थनया अलम् । अथ यदि उपयन्तारमुद्गोदारं प्रार्थयसे तर्हि
अपि समाधिना योगेन अलम् । यतः रत्नं कर्तुं न कमपि स्वीकर्तारमन्विष्यति मृग्यति
किन्तु जनैरेव तदलं मृग्यते अन्विष्यते ।

अत्र वाक्यचतुष्टयं वर्तते तेषूत्तरं याक्यं पूर्वस्मिन् वाक्ये हेतुः । तद्यथा—स्वर्गार्थ-
प्रार्थनायां, श्रमो वृथा साध्यम् कस्मात्पितुः प्रदेशानामेव स्वर्गत्वादिति हेतुः ।
अयं भावः । अत्र स्वर्गः दूरत्वपरायत्तत्वाभ्यामसुलभ इति हेतोः प्रार्थनीयो भवेत्
किन्तु नैव, स पितुः प्रदेशतया निकटः स्वाधीनश्च ततः सुलभ एव । एवं च तत्प्राप्त्यै
प्रार्थनारूपश्रमो व्यर्थः “यद्यत् प्रार्थनीयं तत्तदलभत्वहेतुज्ञानपूर्वकम्” । अत्र तु तादृ-
शानिष्ठत्वस्वाधीनत्वाभ्यां तद्विरुद्धं सुलभत्वमेवेति हेतुविरुद्धोपलब्धिः श्रमगतवैफल्यं
द्योतयति । एवमेव उत्तराद्धेपि योच्यम् । तथाहि—रत्नाप्रार्थनीयं व्यापकम्, जनत्वं (प्रा-
र्थित्वम्) व्याप्यम् यत्र रत्नाप्रार्थनीयत्वं तत्र जनत्वम् (प्रार्थित्वम्) यत्र च रत्नाप्रा-
र्थनीयत्वाभावः अथात् रत्नप्रार्थनीयत्वं तत्र न जनत्वम् (प्रार्थित्वम्) यदा रत्नमेवान्ये
परस्तदा जनोऽन्वेष्यो भवेत्परं नैवम्, प्रत्युत जन एवान्वेषक इति भावः । व्यापक्य-

इति । अनुमेयार्थविषयो यथा—

“सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरयास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥”

अत्र हि सर्वत्र सुलभा विभूतयः शूरादीनामित्ययमर्थोऽनुमीयत इत्ये-
तद्वितनिष्यते । अनुमितानुमेयार्थविषयो यथा

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

वाच्यानुमेयार्थविषयत्वेन द्विविधः साध्यसाधनभाव उद्दिष्टः । तत्र वाच्यार्थविषये
तस्मिन्निर्णीते अनुमेयार्थविषयं निर्णेतुमाह—अनुमेयार्थेति । अत्र व्यक्तिवादिना
व्यहृत्पत्वेन योऽर्थ उक्तः स इहानुमेयत्वेनोच्यते, व्यक्तेरनुपपत्तेरुपपादयिष्यमाणत्वात्
शब्दस्य व्यापारान्तराभावाच्च ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

सायां व्याप्यसत्ता व्यपकाभावे व्याप्याभावः इत्येष “न रत्नमन्विष्यति भृगुयते हि
तत्” इत्यस्य प्रसवः, तथा शास्त्रलोकयोर्विषयश्च । किन्तु अत्र रत्नभूतस्य पार्वत्या
अप्रार्थनीयस्य उपयन्तुर्वरस्य हृते तपस्या इति व्यापकस्य रत्नाप्रार्थनीयस्य
विरुद्धं तत्प्रार्थनीयत्वं पार्वतीकृतकतपस्यया शिरेष्यत्वम्, तन्वोपलब्धिरिति भावः ।

पूर्वं “तत्र परल्यार्थो वाच्य एव नानुमेयः वाक्यार्थस्तुभयात्मकः” इति पदार्थस्य
अनुमेयत्वं निषिध्य वास्त्यार्थस्योभयात्मत्वमभ्युपगतम् । ततश्च वाक्यार्थो द्विविधः
वाच्योऽनुमेयश्चेति । तत्र वाच्यरूपवाक्यार्थस्य साध्यसाधनभावे निर्णीते अनुमेयार्थ-
विषयं तं निर्णेतुमवतरति—अनुमेयार्थेति । इदं तु बोध्यम्, ध्वनिवादिनो यस्मै

ज्ञानाया

तद्विषयः

प्या तां

तादृशीं पृथ्वीं त्रयः पुरयाः चिन्वन्ति स्ववशे कुर्वन्ति। के ते इत्यत आह—शूरश्चेति।
यः शूरः गत्वैरनुभिः स्थाप्यनुयाधिधीपन्, यः कृतविद्यः प्रत्यहननागतशिष्यप्रचारित्त-
वः। मुरभितदिगन्तः, यश्च सेविनुं जानाति पराराधनपण्डितः यो यथा परितुष्यति तं
तथैवानुरचनशीलः इत्यर्थः ।

अत्र पथे शूरकृतविषयवैकानां हृते सर्वत्र स्थानेषु विभूतय ऐश्यानि सुलभा इत्यर्थ-
वैयञ्जनिकबोधानुगतार्थः अनुमीयते अनुमाविषयोऽस्मिन्निष्यते । इत्येतत्सर्वं व्यञ्जनाया अ-
नुमात्त्वा शब्दनिष्ठव्यापारस्वीकृतत्वाच्च वितनिष्यते चिन्वन्तं निलपयिते ।

अनुमितेति । अनुमितेन अनुमेयो योऽर्थस्तद्विषयो यथेऽनुमाहृति—पत्युरिति ।
अर्थं कुशास्त्रमन्त्रे सप्तममर्गे पार्वत्याश्चरणयोः लाक्ष्यार्जितोत्तरणोत्तरं प्रसाधिकायाः
सख्याः तां प्रति परिहासोक्तिरूपः श्लोकः । सख्या प्रेयस्या कर्त्र्यां । चरणौ त्रयि-

“पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥”

इत्यत्र हि नखरञ्जनानन्तरं परिहासपूर्वं सख्या कृताशिपो देव्या यदे-
तद्वचनं माल्येन हननं तत् तदनुभावभूतं तस्याः कौतुकौत्सुक्यप्रहर्षल-
ज्जादिव्यभिचारिसम्पदमनुमापयति । सा चानुमीयमाना सती भगवति हि
भवे भर्तरि रतिमनुमापयति । यथा च—

“एवंवादिनि देवर्षीं पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

पत्युरिति । अत्र विशिष्टाशीर्वचनमौत्सुक्यादेर्व्यभिचारिणो विभावः, सख्या
माल्येन ताडनं च अनुभावः । तौ व्यभिचारिभावे कारणत्वात् कार्यत्वाच्च गमयतः ।
स च सहकारित्वाद् रूप(१)मिव रसो रतिस्थायिभावं गमयति ।

एवंवादिनीति । अत्र लज्जाख्यस्य व्यभिचारिणो देवर्षे रंवादित्वं पितुश्च
पार्श्ववर्तित्वं कारणत्वेन द्वौ विभावौ, तथाधोमुखत्वं लीलाकमलपत्राणानं च कार्यत्वेन
मधुसूदनीविवृतिः ।

त्वा लाक्षारससम्पृक्तौ सम्पाद्य ततः, अनेन चरणेन । यद्यपि पूर्वं चरणाविति द्वित्यो-
क्त्या अनेनेति इदंशब्देनापि तयोः द्वयोरेव परामर्शो नितरामुचितः तथापि ताडनक-
र्मणि औचित्यादेकवचनोक्तिः । रञ्जनकर्मणि च एकस्योपयोगोऽत्यन्तमनुचितः शृङ्गार-
विधातकतयेति चरणाविति द्वित्योक्तिः । पत्युरीश्वरस्य शिरश्चन्द्रकलां ललाटेन्दुकलां सर-
तसमये स्पृशेति परिहासपूर्वं कृताशीः प्रयुक्ताशीर्वादा सा पार्वती तां सर्वां माल्येन मा-
ख्या निर्वचनं मौनं यथा स्यात्तथा जघान ताडयामास । निर्वचनमित्यनेन विद्वताख्यः
शृङ्गारानुभावः प्रादुर्भावितः । तदुक्तं, प्राप्तकालं तु यद्द्रुयात्कुर्याद्वा विद्वतं तु तत् ।

अत्र पद्ये हि नखानां चरणनखानां रञ्जनानन्तरं लाक्षाविधानोच्चरं पूर्वं सख्या
स्नेहपात्रया कृताशिपो देव्याः पार्वत्या यदेतद्वचनं (निर्वचनं) मालया आहननं ताडनं
तव ताडनं तस्याः पार्वत्या अनुभावभूतं विद्वताख्यशृङ्गारानुभावतां गतं कौतुको-
त्सुक्यहर्षलज्जादीनाम् आदिपदात् अवहित्यातमन्येषांसाध्यससौभाग्यप्रभृतयो गृह्य-
न्ते । व्यभिचारिभावानां सम्पदमनुमापयति । तत्र तादृशाशीर्वचनं विभावः सरसीक-
र्मणः ताडनमनुभावः । ताभ्यामनुमीयते व्यभिचारिसम्पत् । सा चानुमीयमाना सती
व्यभिचारिसम्पत्तिः भगवति शिपे पत्यौ रतिस्थायिभावमनुमापयति । तथा च प्र-
योगः । पार्वती शिवानुगमवती, अवचनं कृताशीर्वादासरतीताडनरुत्वात् ।

एवंवादिनीति । देवर्षांवादिनि एवंवादिनि सति उक्तप्रकारेण कथयति सति

यथा वा—

“प्रयच्छुतोच्चैः कुसुमानि मानिनी
विपक्षगोत्रं दयितेन लम्बिता ।
न किञ्चिद्दृचे चरणेन केवलं
लिलेख वाष्पाकुललोचना भुवम् ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

स्थितौ । सा च गम्यभूता लज्जा सहचारित्वाद्भक्तिं गमयति । ततश्चात्रानुमितानु-
मेयार्थनिष्ठत्वम् ।

एवं प्रयच्छुतेत्यत्रावसेयम् । अत्र हि मानिनी प्रहृत्यैवाभिमानवती न तु
सर्वेसहा दयितेन आत्मरागाविषयेण न तु पतिमात्रेण । पुष्पाणि प्रदातुम् ।
विपक्षस्य विद्वेषिण्याः सपत्न्याः न तु तटस्थयाः गोत्रं गां वाचं द्रापतेऽन्यस्माद्
व्यवच्छिनत्ति नियतविषयत्वेन स्थापयति यत्तन्नाम लम्बिता गोत्रस्खलनविषयमात्रं
प्रापिता विशिष्टमनुभावमकरोदिति तावदर्थः । अत्र लज्जादेर्व्यभिचारिणी विपक्षगोत्र-
ग्रहणं विभावो 'न किञ्चिद्दृचे' इत्यनुभावश्च गमकत्वेन स्थितौ । स च लज्जादिः
सहचारित्वादीप्यांविप्रलम्भं गमयतीति ।

मधुसूदनीदिवृत्तिः ।

पार्वती पितृर्हिमालयस्य पार्वतं सन्निधौ स्थिता अत एव अधोमुखी मुग्धात्वात् लज्जया
नीचैरानना सती लीलायै कमलपत्राणि गणयामास । लज्जावशात् कमलदलगणना-
व्याजेन 'स ते द्रुहितरं साक्षाद् वृणुते' इत्येवं मुनेरुक्तिस्तुतिसञ्जायमानमानन्दं श्रुगो-
पेति तात्पर्यम् । अत्र पार्वत्या अधोमुखत्वकमलपत्रगणनरूपाभ्यामनुभावाभ्यां ल-
ज्जावहित्ये व्यभिचारिभावो अनुमीयते । (अवहित्या आकारगुप्तिः । अवहित्या तु
लज्जादेर्हंसाकारगोपनमित्युक्तेः) सैत्र पार्वतीनिष्ठा शिवविषयिणी रतिरनुमीयते
सहृदयैः । अङ्गिरस एवंचादित्वं पितुः पार्वतवतिष्वं च विभावद्वयम् । तथाच पार्वती
शिवविषयकरतिमती अधोमुखीत्वादितद्यद्भयलज्जादिभत्यादिरयनुमितिः ।

प्रयच्छुतेति । काचिन्मानिनी एषोऽस्य स्वो भावो मानकरणं नाम न तु सर्वेसहा
उच्चैरुत्तानि कुसुमानि स्वयं प्रहीतुमशक्यतया तत्प्रोत्तये प्रयच्छता ददाता दयितेन
स्वानुरागारूपेण न तु पतिमात्रेण । विपक्षयाः सपत्न्या गोत्रं लम्बिता पुष्पा-
णां प्रदाने विद्विष्टनायिकानामोच्चारणरूपास्खलनादपराद्धा सती किञ्चिदपि नोचं केवलं
वाष्पैराकुले लोचने यस्याः सा भुवं पृथ्वीं न तु भूमौ लिलेख ।

अत्र गोत्रस्खलनं विभावः, किञ्चिदपि न कथनम्, वाष्पाकुललोचनत्वम्, भूकर्म-
कण्ठनं चानुभावास्तैश्च असूयानुतापरान्यहृदयत्वाद्यो व्यभिचारिभावा अनुमिता भ-
वन्ति अनुमितैश्च तैः "प्रिये सपत्नीरक्षे कोप ईप्यां" इत्युक्तलक्षणेप्यांहेतुको माना-
रूपो विप्रलम्भोऽनुमीयते । इत्थं नायिका ईप्यासम्पृत्करतिमती, किञ्चित्कथना-

यथा च वाक्यार्थविषये साध्यसाधनभावे साध्यसाधनप्रतीत्योः सुलक्षः क्रमभावः तथा, वस्तुमात्रादावनुमेयविषयेऽप्यवगन्तव्यः । केवलं रसादिष्वनुमेयेष्वयमसंलक्ष्यक्रमो गम्यगमकभाव इति सहभावभ्रान्तिमात्रकृतस्तत्रान्येषां व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभ्युपगमः, तन्निवन्धनश्च ध्वनिव्यदेशः । स तु तत्रौपचारिक एव प्रयुक्तो न मुख्यः तस्य वक्ष्यमाणनयेन वाधितत्वात् । उपचारस्य च प्रयोजनं सचेतनचमत्कारकारित्वं नाम । तद्धि मुख्ये चित्रपुस्तकादौ व्यक्तिविषये परिदृष्टमेव ।

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

चित्रपुस्तकादावति । आलेख्यलेख्यादौ सन्तमसावस्थिते प्रदीपादिना प्रकाशिते श्रुतित्यद्भुतार्थप्रकाशनाच्चमत्कारो जायते । तद्द्विसादावित्युपचारप्रयोजनम् ।

मधुसूदनीविष्टितिः ।

भावाद्यनुभावतद्व्यङ्ग्यासूयादिमत्वात् ।

यथाचेति । यथा वाक्यार्थविषयेऽर्थात् पदार्थवाक्यार्थविषयके साध्यसाधनभावे हेतुहेतुमद्भावे साध्यस्य साधनस्य च प्रतीत्योः क्रमभावः पूर्वापरीभावः सुलक्षः सुखबोधः तथैव वस्तुमात्रादौ आदिपदाद् अलङ्कारे च अनुमेये तादृशः प्रतीत्योः क्रमोऽवगन्तव्यो बोधव्यः । केवलमेकः अनुमेयेषु अनुमितिविषयेषु रसादिषु । आदिपदात् भावतदाभासादिषु गम्यगमकभावः असंलक्ष्यक्रमः । अर्थात् रसविभावादिविषयकप्रतीत्योः लाघवप्रयुक्तयौगपद्यरूपसहभावभ्रान्तेः क्रमः असंलक्ष्यः इति एवं सहभावभ्रान्तिमात्रेण कृतः प्राप्तः । वस्तुतस्तु—“सतोऽसत एव वार्थस्य प्रकाशमानस्य सम्बन्धस्मरणान्तरेक्षिणा प्रकाशकेन सदैव प्रकाशविषयतापत्तिरभिव्यक्तिरिति नियमात् तत्रैव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो यत्र गम्यगमकप्रतीत्योः साहचर्यं भवेत् अत्र तु “नहि विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसा इति कस्यचिद्वगमः । अत एव विभावादिप्रयीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीत्योः क्रमोऽवदर्थ भावी”त्युक्तेः क्रमस्य विद्यमानत्वात् सहभावः किन्तु भ्रमः । तत्कृत एव तत्र रसादिषु अन्येषामानन्दवर्द्धनप्रभृतीनां व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्य अभ्युपगमः स्वीकृतिः । तन्निवन्धनः अभ्युपगमहेतुकश्च ध्वनिव्यपदेशो ध्वनिव्यवहारः । यत्र स्थले तादृश प्रतीत्योर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभ्युपगमस्तत्र तेषां ध्वनिव्यवहारः । इति भावः ननु दृष्टं क्वापोत्याह—नहीति । किन्तु तैस्तत्र रसादिषु ध्वनिव्यवहारः औपचारिको छाक्षणिक एव प्रयुक्तः, न स मुख्यः प्रयोगस्तेषाम् । तस्य वक्ष्यमाणनयेन कथयिष्यमाणोपपत्त्या वाधितत्वात् निरावृत्तत्वात् ।

ननु अन्यत्रान्यप्रयोगः सप्रयोजनस्तत्रात्र किं तत्प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह—उपचारस्येति । उपचारस्य भक्तेः प्रयोजनमभिप्रायः सचेतनानां सदृशानां चमत्कारकारित्वम् आनन्दजनकत्वम् । तच्चमत्कारकारित्वं मुख्ये भक्तिविषयपरिदृते चित्रे आलेख्ये पुस्तकेत्यत्र स्वायं कन् बोध्यः तथाच पुस्ते लेख्यादिस्मृति इत्यर्थः । चित्रपुस्तकादेरपि

✓ वाच्यो ह्यर्थो न तथा चमत्कारमातनोति यथा स एव विधिनिषेधादिः
काक्यभिधेयतामनुमेयतां वाच्यतीर्ण इति स्वभाव एवायमर्थानाम् ।
तथा हि—

“ममामि कौरवशतं समरे न कोपाद् ?
दुःशासनस्य रुधिरं न पिश्याम्युरस्तः ।^२
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु ?
सन्धिं करोतु भयतां नृपतिः पणेन ॥”

। व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

स एव विधीति । इहाभिधेयानभिधेयत्वेन द्विविधोऽर्थः । अभिधेयो विधिनि-
षेधादिः प्रसिद्ध एव । अतभिधेयः पुनः काक्यभिधेयोऽनुमेयश्चेति द्विविधः । प्रत्येकं च
विधिनिषेधादिरूपत्वेन भेदः । तत्र काक्यभिधेयो विधिनिषेधरूप इहोदाहृतः । अनुमे-
यः पुनः “अनां पृथगेत्यादी “मम धर्मिभ्यः”, इत्यादौ चोदाहरिष्यते । यो ह्यनभि-
धेयो विधिः स कापि निषेधद्वयं नामार्थनिष्ठमाख्यातार्थनिष्ठं च द्विविधमुदाहृतम् ।

मधुसूदनीष्वृतिः ।

खड्गतरुगादिवन्धादेः शब्दमागामिष्यन्द्वन्नाट्यस्यैवार्थविभागनिष्यन्दाद्यमत्कारकारित्व-
मिति भावः । व्यक्तिविषयो जाते अर्थात् कारणादाच्छादिते परं कथमपि प्रकाशिते सति
परिदृष्टमेवानुभूतमेव । केनापिकौमुद्यादिहेतुना आच्छादिते वस्तु कश्चिन्नाट्येन प्रकाशये-
त्तदा यथा साद्रमुताधर्मप्रकाशनाद्यमत्कारोऽनुभूयते तथा शृङ्गारादिस्तेष्वपि न इति भावः ।

वाच्यो हीति । अत्र हिन्तोऽर्थे । वाच्यस्तु पदप्रतिपाद्योऽर्थस्तु तथा चित्रपुन्तादिव-
न्मुख्यतया न चमत्कारमातनन्दमातनोति जनयति यथा यादृशं चमत्कारं स एव वाच्य
एव विधिरूपः निषेधरूपः काकादिभिरभिधेयतां प्रतिपाद्यतामथवा अनुमेयतामनुमिति-
विषयतामवतीर्णः प्राप्तः सन् जनयति । कुत एतदिति श्रूते—इति स्वभावात् इति । इत्ये-
ष अयमेतादृशोऽर्थानां स्वभावः निसर्गः अतस्तत्र औपचारिक एव प्रयोग इति भावः ।

तथाहीति वाच्यविधिनिषेधादिः काकाद्यभिधेयतामशर्तार्थमत्कारित्वमिति भूमिरिति
दर्शयितुमुपक्रमते, सत्र निषेधो विधिस्त्वेन यथा—मथ्यामीति । षष्ठीसंहारे प्रथमाद्
सन्धिध्वजणवृत्तस्य भीमसेनस्य सहदंवं प्रत्युक्तिरियम् । शहं समरे युद्धे कोपात्
कौरवाणां दुर्योधनप्रभृतोनाम् । यद्यपि नुवंपत्यत्वं पाण्डवघातार्त्ताद्गणामुभयेषां तथापि
धार्तराष्ट्राणां राज्याधीशत्वात्तथैव बाहुत्वेन प्रसिद्धेः । शतं न मथ्यामि । मथ्यामी,
स्यश्च मौघातिनायाद्दर्शमानताच्चयपदेशाः । यद्वा वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानरत्प्रयोगः ।
दुःशानस्य उरस्तः हृदयात् रुधिरं रक्तं न पिश्यामि । सुयोधनस्य दुर्योधनस्य ऊरु
सन्धिध्वजं गदया न सञ्चूर्णयामि । भवतो न तु मम प्रजातां वा नृपतिर्युधिष्ठिरः
पणेन शमपत्रकरूपेण सन्धिं करोतु ।

इत्यतो,

“लाक्षागृहानलविपात्रसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डवधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥”

इत्यतश्च यथा विधिनिषेधयोश्चारुतावगतिर्न तथा शब्दाभिधेययो-
रिति । यथा च प्रतिषेधद्वयानुमितस्य प्रकृतस्यैवार्थस्य विधेश्चारुतावग-
तिर्न तथा स्वशब्दाच्चयस्य । द्विविधश्च प्रतिषेध उक्तः सुप्तिङन्तविषय
त्वात् । तद्यथा—

मधुसूदनीविवृतिः ।

अत्र प्रतिज्ञातकुरुकुलक्षयस्य भीमस्य न मघ्नामीति निषेधोक्तिर्विस्मृतेति नञि
अभ्यनुज्ञा काकुः । तथा काष्ठाभिहितो “न मघ्नामी” इति न अपि तु मघ्नाम्ये-
वेति विधिः परिणतो यथा चमत्करोति न तथा स्वशब्दप्रतिपाद्यः स ।

लाक्षागृहेति । षेणीसंहारे प्रथमांके “निर्वाणवैरदहना प्रशमादरीणां नन्दतु पा-
ण्डुतनयाः सह माधवेन । रक्तप्रसाधितमुत्र क्षतविप्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरराजमुताः
सभृत्याः । इति सूत्रधारपठितस्य व्यर्थकवाक्यस्य अर्थे गृहीत्वा (नेपथ्ये) आः दुरा-
त्मन् ? वृथामङ्गलपाठक ! कथं स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः” इत्युक्तयतः
सूत्रधारनिष्क्रमणोत्तरं प्रविष्टस्य पुनरुक्तिरियम् । लाक्षेति । लाक्षया निर्मिते गृहे अ-
नलस्याग्नेः दानेन, विपसम्भृक्ताग्रभोजनेन, द्यूतसभायां प्रवेशेन नोष्माकं प्राणेषु जी-
वनेषु वित्तनिचयेषु च धनधान्यादिसम्पत्स्वपि प्रहृत्य अर्थात्तानि यथारुचि विनाश्य
अपच्छिद्य च आकृष्टाः परिधायिताः सभायामिति शेषः । पाण्डवयुधिष्ठिरादिवध्वाः
द्रौपद्याः परिधानसहिताः सोत्तरीयाः केशाः कचा यैस्ते धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रपुत्रा दुर्योध-
नादयो मयि भीमतेने प्रतिज्ञातकुरुकुलक्षये जीवति प्राणान् धारयति सति मृते तु मयि
यद्भवतु तद्भवतु । स्वस्थाः सुखिनो भवन्तु अपि तु न भवन्तु ।

अत्र “स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्रा” इति चतुर्थपादगताशेषकाष्ठा
अभिहितः यदि निर्वाणं मञ्जीवने भविष्यति तदा ते सुखिनो न भविष्यन्तीत्येवंरूपो
निषेधः यथा चमत्करोति न तथा स्वशब्दाभिहितो निषेधः ।

निषेधद्वयस्यापि विधावेन परिणतौ चमत्कार इत्युदाहरणमुपक्रमते-यथा चेति ।
प्रतिषेधद्वयेन अनुमितस्य ज्ञातस्य प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य विधिरूपस्यार्थस्य यथा
चारुताया चमत्कारवगतिस्तथा न स्वशब्दद्वारा उपस्थितस्य विधेश्चारुत्वम् । तत्र
प्रतिषेधो निषेधः सुवन्तविषयत्वेन तिङन्तविषयत्वेन च द्विविध उक्तः कथितः । तदु-
भये सुप्तिङन्तविषय यथा-

“अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्यातेति जन्यामवदत् कुमारी ।
 नासौ न काम्यो न च वेद् सम्यक् द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥”
 इति । सम्भाव्यनिषेधनिवर्तनं हि प्रतिषेधद्वयस्य विषय इति ।
 तथा चाह ध्वनिकारः—‘साररूपो ह्यर्थः स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रका-
 शितः सुतरां शोभाभाष्यहति । प्रसिद्धिश्चेयमस्त्येव विदग्धपरिपत्सु यद्-
 भिमतरं यस्तु व्यङ्ग्यत्वेन प्रकाश्यते न चाच्यत्वेन’ इति ।

मधुसूदनीवृत्तिः ।

अथाङ्गराजेति । अथ अङ्गाधिपतिनिरीक्षणानन्तरं कुमारी सा इन्दुमती अङ्ग-
 राजात् अङ्गदेशाधिपतेः सकाशाच्चक्षुर्भ्रमवतार्य निवर्त्य यात प्रचलत इति जन्यां धात्री-
 घटुषण्डास्त्रिणीत्वेन जन्येति निर्देशः अथवा जन्यां सखीमवदत् । अथ कविः संभाव्य निषे-
 धति—नेति । असौ अङ्गपतिः काम्यः स्पृहणीयो न भवति इति न अपि तु काम्यः कामयितुं
 योग्यः । तर्हि सेयं कुमारी सम्यक् द्रष्टुं सत्वतो ज्ञातुं न वेद् इत्यपि न सम्भाव्यम्
 अपि तु सम्यक् द्रष्टुं वेद् एव । ततः किमभूत् यदर्थं न वृत्तः, तत्रोत्तरति—भिन्नरुचि-
 र्हीति । लोको जनः भिन्नरुचिः भिन्नस्पृहो भवति । यदेकस्मै रोचते तदग्यस्मै न
 रुचिकरमित्येतादृशो लोकानां स्वभावः ।

अत्र न काम्यः, न सम्पद्रष्टुं वेदेत्यस्य सम्भाव्यनिषेधात्मन्यावयवार्थद्वयस्य
 इति नेति, निषेधात् स्वोक्तितरूपो विधिः प्रतीयते । पूर्वत्र सुवन्तरूप उत्तरत्र तिङन्त-
 रूपः । तदुक्तं वामनेन—संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ ॥ इति । अत्रेदं वामनो-
 कमेव ग्रन्थकारेणानुदितं संभाव्यनिषेधनिवर्तनमित्यादि ।

इत्येवमिह साक्षात्प्रतिपाद्याप्रतिपाद्यत्वेन द्विविधोऽर्थः दर्शितः । तत्र साक्षात्प्रति-
 पाद्यो विधिनिषेधः एवं कुरु एवं मा कुरु इति प्रसिद्धः । साक्षात्प्रतिपाद्यः पुनः का-
 षा “मघ्नामीति” “लक्ष्म्यागृहेति” द्वाभ्यामुपदिशति । अनुमेयः स “अक्षां पृथेति”
 “भ्रम भस्मि ए” इति उदाहरित्यते । यत्र, पुनः साक्षात्प्रतिपाद्यो विधिः स च
 कापि निषेधद्रष्टव्यमितो भवति सोऽपि सुवन्ततिङन्तविषयतया द्विविधः “अथाङ्गरा-
 जे”त्यनेन उदाहृतः ।

वाच्योऽर्थः वाक्याभिधेयतां गतो यथा चमत्कारोति न तथा स्वरूपायस्य इति
 पदार्थस्वभाव इति न केवलं ममेवादायः किन्तु व्यक्तिवादिनोऽप्येति, दर्शयति—तथा
 चाह ध्वनिकारधनुषोद्योते—साररूपो हीति । हि यतः साररूपः तत्त्वभूतः अर्थो
 यस्तु स्वैस्तदर्थप्रतिपादकैः शब्दैरभिधेयोऽप्रतिपाद्यः अर्थात् अभिधावृत्त्या च प्रतिपाद्यो
 किन्तु व्यञ्जनदा प्रकाशितो भवति तदासौ सुतरामात्पन्तिर्ही शोभां कान्तिमायहति
 इति इयमेव एतादृशी एव विदग्धपरिपत्सु यद्द्वयसमाज्ञेपित्यर्थः प्रसिद्धिश्च क्वातिरपि
 यद् अभिमतरम् अतिशयेनाभीष्टं यस्तु अर्थः व्यङ्ग्यत्वेन प्रकाश्यते योज्यते “भव

आद्योस्तु क्रमस्य सुलक्षत्वाद् भ्रान्तिरपि नास्तीति निर्निवन्धन एव तत्र व्यङ्ग्यव्यपदेशग्रहः । अत एव श्रूयमाणानां शब्दानां ध्वनिव्यपदेश्यानामन्तः सन्निवेशिनश्च स्फोटोऽभिमतस्यार्थस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो न सम्भवतीति व्यञ्जकत्वसाम्याद्यः शब्दार्थात्मनि काव्ये ध्वनिव्यपदेशः सोऽप्यनुपपन्नः, तत्रापि कार्यकारणमूलस्य गम्यगमकभावस्योपगमात् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

श्रूयमाणानामिति । वर्णानां ध्वनिव्यपदेश्यानां व्यञ्जकानां तथा स्फुटत्वस्माद्धे इत्यन्वर्थनाम्नः स्फोटस्यान्त्यवृद्धिनिर्वाहस्याखण्डवाचकस्य जन्यजनकभावेन गम्यगमकत्वाद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वमिति तत्साम्येन व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वघटनमयुक्तमेव ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

कार्यं साधधारणं भवति" इति नयाद् व्यञ्जनयैव न वाच्यत्वेन नाभिधयापीति भावः । इति शब्दस्तदप्रत्योद्वरणसमाप्तौ ।

इदानीं वस्तुमात्रालङ्कारयोर्मध्ये ध्वनिव्यवहारयोर्ज निराकरणवृद्ध्या विरेक्तुकाम उत्तरप्रत्यमातनुते-आद्योस्त्यिति । वस्तुमात्रालङ्कारध्वन्योर्मध्ये । वस्त्वलङ्कारसाद्विरिति संप्रहृष्टिया प्रतिपन्नध्वनिषु प्रथमयोरित्यर्थः । क्रमस्य वाच्यव्यङ्ग्यार्थविषयकसाधनसाधनप्रतीतिपरिपाठ्याः सुलक्षत्वात् सुखेन लक्षयितुं शक्यत्वात्, भ्रान्तिरपि सहभावभ्रमोऽपि नास्ति इति तत्राद्ययोः भेदयोः व्यङ्ग्यव्यपदेशस्य व्यङ्ग्यव्यवहारस्य ग्रह आग्रहो निर्निवन्धनो निष्कारण एव ।

यथा वाक्यार्थं साध्यसाधनप्रतीत्योः क्रमस्य वर्तमानत्वात् न व्यङ्ग्यव्यपदेशस्तथापि न व्यङ्ग्यव्यवहारो भवितुहः ।

अत एव क्रमस्य सुलक्षत्वादेव श्रूयमाणानां श्रुतिविषयाणां ध्वनिव्यपदेश्यानां ध्वनिव्यपदेश्यव्यवहर्तुं योग्यानां स्फोटोऽभिव्यञ्जकानां शब्दानामन्तर्मध्ये सन्निवेशिनः सन्निवेशवतः अर्थात् व्यङ्ग्यव्यवहारे स्थितस्य स्फोटोऽभिमतस्य स्फोटत्वेन स्वीकृतस्य अर्थस्य यन्तुनः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो न सम्भवति । यद्यपि शब्दः स्फोटार्थे गमयति, न जनयति इत्येवं यन्तु तयोः गम्यगमकभावः स व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव एव तथापि अर्थप्रत्ययरूपकलजनकत्वात्तत्र जन्यजनकभावात्मको गम्यगमकभाव इति बोध्यम् । यदेतद्व्यति-तत्रापि कार्यकारणमूलस्य गम्यगमकभावस्योपगमादिति ।

इतिहेतौ । इति हेतोः । व्यञ्जकत्वसाम्यात् गमकत्वरूपसमानधर्मसाम्यन्यात् दा-दार्थोऽभिव्यञ्जकत्वे काव्ये यो ध्वनिव्यपदेशः सोऽपि व्यपदेशः अनुपपन्न उपपत्तिरहितः, यतः तत्रापि शब्दस्फोटयोरपि स गम्यगमकभावः कार्यकारणमूलोऽभ्युपगतः । कार्यकारणमूलत्वे च तस्य न सहभावस्ततो व्यञ्जकत्वसाम्यात्स्वीकृतो व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो न सिद्धिमित इति भावः ।

✓ ननु विभावादिवाक्यार्थसमकालमेव रत्यादीनां भावानां प्रतीतिरूप-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

ननु विभावादीत्यादिना विभावादिभिस्मद् रसादीनां निमित्तनिमित्तिभावेन क्रमिः प्रतीतिसिद्धेर्ध्वनिकारेणाभ्युपगतत्वात् नमुह्यं व्यङ्ग्यत्वं दूषयित्वा गम्यत्वं समर्थितम् । अलौकिकरूपमत्कारसिद्धिप्रयोजनश्च व्यङ्ग्यत्वोपचारः सन्धितः । तत्र व्यक्तित्वादिना व्यङ्ग्यत्वाभ्युपगमेऽयमभिप्रायः—इह विभावादिस्वभावनिमित्तप्रतिपत्तिकाले निमित्तिनो रसादेः प्रतिपत्तिर्नास्ति, निमित्तिनो निमित्तमुखप्रेक्षित्वेन; ततो व्यङ्ग्यत्वं नोपपद्यते । गम्यत्वं पुनर्निर्वाधमेवेति सावद् भवतोऽनुमानवादिनः परमार्थः । न चेत्तस्माभिरुपहृत्यते घटप्रदीपादौ व्यक्तिविषये तथा दर्शनात् । किन्तु व्यङ्ग्याभिमतं रसादी यदा प्रतिपत्तिर्जायते, तदा व्यङ्ग्यकस्य विभावादेः प्रतिपत्तिर्निवर्तते तत्सहभावेन रसादेः प्रतीतेः । अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेन तु वास्तवक्रमाभ्युपगमो व्यङ्ग्यकामिमताविभावादिप्रतीत्युपक्रमाभिप्रायेण ।

व्यङ्ग्यप्रतीतिकाले हि नियमेन व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति नास्माकमाशयः । व्यङ्ग्यप्रतीतिकाले तु नियमेन व्यङ्ग्यप्रतीतिर्भवत्येवेत्याशयेनाक्रमत्वं व्यक्तिस्य समर्थिता । तथा चोक्तम्—“न हि व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने वाच्यबुद्धिर्दूरीभवति वाच्याविनाभावेन तन्वै प्रकाशनादित्यादि, न तु विपर्ययेणोक्तं—“न हि वाच्ये प्रतीयमाने व्यङ्ग्यबुद्धिर्दूरीभवती”ति ।

निमित्तनिमित्तिभावस्तु नाङ्गीकृतोऽस्माभिः । केवलं सोऽन्यादृशो गम्यगमकभावप्रयोजको, यत्र गम्यस्य गमकोपरागो न प्रतीयते । अन्यादृशश्च व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकभावप्रयोजको, यत्र प्रत्याख्यस्य प्रत्यायकोपरागप्रतिपत्तिः । तेन नास्ति रसादीनां व्यङ्ग्यत्वं विप्रतिपत्तिः ।

यदपि विभावादीनां रत्यादीनां च कृत्रिमत्वमाश्रित्यनुमानमेव समर्थितम् । (१) औपमानिकं च व्यङ्ग्यत्वं स्थापितम् । तदप्यसमीचीनम्, यतः सहृदयानामेव मधुसूदनो विवृतिः ।

यत्र हि प्रकाश्यस्य प्रकाशकेन सहैव प्रतीतिः सा व्यक्तिरिति व्यङ्ग्यनायीजाज्ञाप्य-रुचीकारात् सः पुनः रसादिष्वसंलक्ष्यक्रमेषु व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकभावाभ्युपगमः स केवलं सहृद्वे प्रतीत्योः भ्रमात्, वस्तुतस्तु तत्र रसादियु प्रतीत्योः पौर्वापर्येण भिन्नकालिकत्वमेवेति युवन्ते प्रतिस्मत्पानदिशा व्यक्तित्वादेः सादृश्ये-ननु विभावादिवाक्येति। रत्यादीनां शतिर्होसश्चेत्येव परिगणितानां भावानां स्थापितानां वा प्रतीतिर्बोधः सा विभावादिरूपस्य वाक्यार्थस्य समकालमेव सहैव उपजायते, यस्मिन् समये रत्यादित्याविभावाणां

(१) औपमानिकम्—उपमा गौरो लक्षणा तस्या हेतुः सादृश्याख्यः सम्बन्धः । तेन सम्बन्धेन प्रवर्तनमुपमानम् अर्थोत्तरवाच्यः । एत आगतम् औपमानिकम् औपचारिकमित्यर्थः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

चर्वयितृत्वाच्चर्वणानुप्राणत्वाच्च रसस्य तद्गतमेव रसस्वरूपं निरूपणीयम् । न रसादि-
रुन्कार्यस्यः, नानुकर्तृस्यः केवलं देशकालप्रकृत्यवस्थ्याप्रतिनियमावग्रोहनेन साधा-
रण्येन प्रतीतेः । रामानुकर्योरपि तत्रानुप्रवेशाच्च तद्गतत्वेनापि व्यपदेशो नातीया-
सम्बद्धः । न तु तद्गतत्वेनैव तस्य व्यवस्थानं युक्तं यतः 'स्याम्येव रसीभयेदिति'
मुनिवचनप्रामाण्यात् ।

स्थापिनो रसत्वे नीरसानां च रसचर्वणाभावे सद्भाविवासनात्मकरत्यादिस्थापि-
भावानां चर्वणैकगोचराणां रसत्वमित्यात्माकीनो राद्धान्तः । न च तत्र रत्यादीनां
रसानां हृत्रिमत्वम् । नापि कारणादीनां साधारण्येन प्रतीतिविभावादिब्यपदेशयानो
षन्सुसद्भावित्वाच्च हृत्रिमत्वम् । तथाभूतसद्वदयप्रतीतिगोचराणामेव तेषां मुख्यतया
विभावादित्वम्, अन्येषां तु कारणादित्वम् । "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस-
निष्पत्तिः" इति मुनिनेतृशरणेनैव लोकोत्तरविभावादिशब्दव्यपदिष्टं च । तस्माद्दि-
ष्टमान एव वासनात्मा रत्यादिः स्थापिभावो विभावादिभिः सम्यग्धम्मरणादि-
व्यवधानमन्तरेण व्यक्त इति स्थितौ मुख्यमेव व्यङ्ग्यत्वं रसस्य नौपचारिकं नाप्यनुमे-
यत्वमिति भावः । एवं भावादीनामपि ज्ञेयम् ।

यत्तु सदसद्विषयत्वेन चतुर्विधा व्यक्तिश्रोन्मीलिता तदपि न सद्गतं घटप्रदीपन्याय-
स्याप्रेष्टत्वात् । योऽधीन्द्रियगोचरतापक्षिप्रसङ्ग उद्भावितः सोऽध्ययमजसः । न ह्यात्मीयेन
लक्षणेन परमतं दृश्यते । न हीन्द्रियगोचरतापक्षिः केनचिद्व्यक्तिलक्षणं कृतं 'स्वप्ना-
नेनान्यधीहेतुः सिद्धयेऽर्थं व्यङ्ग्यकोमतः । यथा दीपो घटस्येति' सामान्येन
धीगोचरतापक्षिलक्षणत्वाम्यक्तः । ततश्च रसादौ व्यङ्ग्यत्वमनरघमेव ।

यत् पुनर्वस्त्वलङ्कारयोर्नियमेन वाच्यानन्तरकालभाववित्त्वेन प्रतीतिव्यङ्ग्यत्वम-
समजसं भवतीत्युक्तं, तत्र प्रतिविधीयते । इह शब्दस्वाभिधालक्षणाभेदेन द्विविधो
व्यापारश्चिन्तनैरन्युपगतः । न स तृतीयकशानिश्चितेऽर्थे प्रगल्भत इति तत्र व्यापारा-
न्तरमप्युपेयम् । रसादौ च सत्तुल्यकाले व्यङ्ग्यजनमुपपादितमितीहापि तदेव मध्यवित्तु
युक्तम् । यत् तत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोः सद्व्यङ्ग्यतिनां-तीत्युक्तं तदपि न युक्तं रसादिन्यायेन
व्यङ्ग्यप्रतीतिकाले वाच्यस्यापि प्रकाशस्य प्रतीतिः । वाच्यकाले तु व्यङ्ग्यस्य न
प्रतीतिस्तत्र दृश्यमित्युक्तमेव ।

मन्यवितोषिव्यङ्ग्यप्रतीतिकाले वाच्यस्य कथञ्चित् प्रतीतिस्तु । भ्रम धम्मिभा
इत्यादौ तु वितोषिव्यङ्ग्यप्रतीतिकाले वाच्यस्य कथं प्रतीतिः मीय शेषः । तत्रापि
प्रकाशरजया । (यत्र तु १) तत्रोच्यतेनापि प्रतीतिमन्नायाम्यङ्ग्यत्वं वासमन्त्रम
किञ्चिन्न यतः काष्पायो गोध्यमानत्वेन प्रतिरक्तमात्रस्याप्रतिभातः तदुदस्यैव भाग्ये
जातीरजाङ्गन्यायेन नि(गुम्भि १) कुम्बिनस्य प्रकटनाय (इति) व्यक्तिवापो पु-
न्निरेव लौकिको गरीर्षानेति तत्र व्यङ्ग्यजन्यमेव साधीय इति ।

जायमाना सर्वैरेषावधार्यन्ते । न तु तत्रान्तरा सम्बन्धस्मरणादिविघ्नव्य-
घधानसंविच्छिन्नाः काचिद् ।

रत्यादिप्रतीतिरेव रसादिप्रतीतिरिति मुख्यवृत्त्यैव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभा-
वाभ्युपगमः । तत्र प्रदीपघटादिवदुपपन्नो गम्यगमकभावः । यत् स ए-
व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अधुना अक्षरार्थः प्रकाशयते । रत्यादिप्रतीतिरेव रसादिप्रतीतिरिति 'स्था-
प्येव रसीभवेदि'ति पचनात् ।

मधुसूदनाविधृतः ।

प्रतीतिस्तस्मिन्नेव न तु भिन्ने समये विभावादीनां प्रतीतिर्भवतीति सर्वैः रसादीन्
स्वीकुर्यद्विस्त्वधार्यन्ते निश्चयान्ते इति संशयम् ।

ननु तयोः प्रतीत्योः कार्यकारणभावरूपतया पूर्वापरीभावस्य नान्तरीयकत्वात्कुतः
समकालत्वमित्यत आह—न तु तत्रान्तरेति । तत्र तयोः प्रतीत्योरन्तरं मध्ये काचिद्
सम्बन्धस्मरणादिविघ्नव्यघधानसंविच्छिन्नास्ति । सम्बन्धः कार्यकारणभावादिस्तस्य यः
स्मरणादिस्तद्रूपो यो विघ्नः प्रतीतौ प्रतिबन्धकः तत्कृतं यद् व्यवधानं पूर्वापर्यरूपं तद्रूपा
संविच्छिन्नम् । अहि प्रकाशकः सम्बन्धस्मरणादीनपेक्षते प्रकाशननेलायामिति भावः ।

मन्वेवममामज्ञस्य स्यादित्युच्यते—रत्यादिप्रतीतिरिति । स्थायीभावो रसः
स्मृत इति सिद्धान्तात् याहि रत्यादिविपदिणी प्रतीतिः सैव रसविपविपदिणी प्रतीतिर
स्ति इत्येवं मुख्यया घृताया प्रधानीभूतेनैव व्यापारेण मुख्यप्रणालिकयेति भावः, न तु
गौण्या घृताया लक्षणेणति भमितव्यम् । अयं भावः । कुम्भकारः प्रदीपशोभौ घटाविभा-
षकौ न ह्योस्तत्राविभाषने कोपि बाधः इति मुख्य्या एव घृतिस्तर्थायथा, परं सामयी-
भेदादेको जनकः, द्वितीयः प्रकाशकस्तथैवात्रापि अभिधाव्यञ्जनयो रसविपये मुख्य्या घृ-
तिरिति अभ्युपगमः स्वीकारः ।

व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभ्युपगमे बीजं दर्शयति—तत्र प्रदीपघटादिवदिति । तत्र
प्रतीत्योर्मध्ये घटप्रदीपादिवत् गम्यगमकभावः उपपन्नः सिद्धः ।

अयं भावः । सन्तमसाच्छब्दे सप्रणि प्रदीपे प्रज्वालिते दीपस्य घस्तनां च सर्वैव
भानं न तु मध्ये व्यवधानं किञ्चिन् तथैव प्रकाशकविभावादिप्रतीतिसमकालमेव रसा-
दिप्रतीतिः । अभ्याससत्यप प्रभावः । यत् विनैव प्रणिधानादिनामपि संस्कारखलवस्वा-
त्सदेव प्रबुभुत्सुतया स्थापनम्, यथा यथ धूमस्तत्रामिरिति व्याप्तेः हृदयस्थितत्वात्
हेतुज्ञानमात्रमेव उपयोनि भवतीति व्याप्तिं विनापि परामशंस्थानमाक्रामति, उत्पन्ने
धूमज्ञाने इति सद्यःसिन्धुतौ सद्भिजातीयप्रणिधानानुमरणादिप्रतीत्यन्तरानुपवेश-
विरहाद् आद्युभाविन्यामप्रिप्रतीतौ क्रमो न लक्ष्यते तद्विहापि काव्ये रसानां प्राधा-
न्यादेव तत्पर्यन्तानुषाधनत्वविरिता मध्ये विभ्रान्ति न कुर्वन्त सहृदया इति सतोऽपि क्र-
मस्यालक्षणम् । अपरं च प्रकाश्यसमसत्ताकालः प्रकाशक इति सत्ताकालयोः सम

वाह—'व्यञ्जकत्वमार्गे तु यदार्थोऽर्थान्तरं द्योतयति तदा स्वरूपं प्रकाशयन्नेवासावन्यस्य प्रकाशकः प्रतीयते प्रदीपवद् । यथा—

“लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ।”

इत्यादौ' इति । पुनः स एवाह—'नहि व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने वाच्यबुद्धि-

मधुसूदनीविवृतिः ।

त्वमवश्यमभ्युपेयमकामेनापि भविष्यति अनुभवस्यापलपितुमशक्यत्वात्, अन्यथा कुतः प्रकाशकत्वं कस्य च प्रकाशयत्वं स्यात् । किं घटपटादिवस्तुप्रतीतिसमये तेभ्यः पृथक् सत्ताकालतया सूर्याचन्द्रमःप्रभृतीनां तेजस्वतां तेजः प्रतीयते । अतः समीचीन एव व्यञ्जकत्वमार्गे तु यदार्थोऽर्थान्तरमित्यादिः, नहि व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने इत्यादिश्च सिद्धान्तः नात्र न कुतश्चिद्विप्रतिपत्तिलेशावकाशः सम्भाव्यः ।

ननु क्रमोऽपि सहभावोऽपि इति परस्परविरुद्धमुच्यते इति चेत् । नैव विरोधः । प्रकाशकमन्तरा प्रकाशया घटादयो न प्रतीयन्ते सति च तस्मिन् प्रकाशन्ते इति निमित्तनिमित्तिभावात्क्रमः । प्रकाश्यप्रकाशकयोः विलक्षणस्वभावमाहात्म्यात्तस्याऽप्रतीतेः सहभावोऽपि । पर्यालोचयतु आयुष्मान् स्वानुभवम् । प्रतीतौ नाम सहभावोऽपेक्ष्यते न वस्तुषु यथा पितापुत्रयोः सत्यपि पूर्वापरीभावे पुत्र इति प्रतीतौ सममेव नियता पितृप्रतीतिरिति साहचर्यं न विद्ध्यते तथात्रापि बोध्यमिति दिक् ।

उक्तार्थे ध्वनिकारस्य मतमुद्धरति—यत् स एवाहेति । लक्षणाव्यञ्जनयोः परस्पररूपभेदमालोचयन्नाह स ध्वनिकार एव—व्यञ्जकत्वमार्गे त्विति । अत्रेत्यं बोध्यम् । यत्र लक्षणाव्यपारः प्रवर्तते तत्र यदा पदार्थः पदार्थान्तरमुपलक्षयति तदा उपलक्षकार्थं एव स्वमात्मानमुपलक्षणीयार्थस्वरूपेण परिणमयति स एव आत्मानं तादृशं प्रकटयति न हि तत्र वस्तुतो भिन्नत्वम् । व्यञ्जकत्वमार्गे तु व्यञ्जनायाः प्रस्थाने तु यदा अर्थः अर्थान्तरं द्योतयति तदार्थः स्वं प्रकाशयन्नेव अन्यस्य स्वातिरिक्तस्य प्रकाशकः यथा प्रदीपो घटस्य । न हि प्रदीप एव घटः । स्वरूपं प्रकाशयन्नेव परावभासकत्वं नाम व्यञ्जकत्वमित्येव लक्षणम् । एवं (परान्यशब्दयोः ध्रुत्या) व्यञ्जनायां प्रकाश्यप्रकाशकयोः भिन्नत्वं लक्षणायामेकत्वमित्यनयो रूपभेदः ।

नन्वनेन लक्षणव्यञ्जनयो रूपभेदपरिष्कारेण प्रकृते किमायातमिति चेच्छृणु । प्रकाशयन्नेवेति वर्तमानकालिकेन शता पुत्रेण च प्रकाश्यप्रकाशकयोः भिन्नकालिकत्वं व्यवच्छिन्दता तयोरेककालिकत्वं नियम्यते । सहभावश्च द्योत्यते । यथा लीलाकमलपत्राणि इत्यत्र पार्वत्या लीलाकमलपत्रगणनेन आकारगोपनात्मकः अवहित्याह्यो भावो द्योत्यते । तत्र लीलापत्रगणनं स्वं प्रकाशयन्नेव परमवहित्याभावं प्रकाशयति इति ।

पुनश्चेति ध्वनिकारमतं पुनरुद्धरति—नहि व्यङ्ग्ये प्रतीयमान इति । अत्रेयं सद्गतिः । यथा पदार्थः वाक्यार्थं प्रत्याययति तथैव वाच्यार्थोऽपि व्यङ्ग्यार्थं प्रत्याययति

दूरीभवति । याच्याविनाभावेन तस्य प्रकाशनात् । तस्माद् घटप्रदीप-
न्यायस्तयोः । यथैव हि प्रदीपद्वारेण घटप्रतीताद्युत्पन्नायां न प्रदीपप्रका-
शो निवर्तते तद्वद्व्यङ्ग्यप्रतीतौ याच्यावभास' इति ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

याच्याविनाभावेनेति । अत्र ध्वनिदृशो मानुमानाङ्गमविनाभावोऽभिप्रेतः ।
किन्तु निमित्तत्वमात्रं यदनुमानेऽपि सम्भवति, यथा 'अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिलक्षगो-
च्यते' । अनुमानवादिनस्तु अनेनैव शब्दच्छेदेनोत्थानम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

इति तयोः पदार्थवाक्यार्थन्यायं यदां मते निराकृत्य घटप्रदीपन्यायस्तयोरिति ध्वव-
स्थापयन्नाह—नहीति । अर्थभावः । यथा घटाद्यभिमतपदार्थं ज्ञायमाने प्रदीपप्रकाशो
न निवर्तते परं सर्वैव प्रकाशत एव तथैवेद् वाच्यज्ञानं व्यङ्ग्यवाचयोधेयलायां सर्वैव प्रका-
शते इत्यतोऽत्र व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाम्युपगमः । इति ।

ननु कुतोऽयं नियमो यद् व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने वाच्यज्ञानमपि प्रकाशते इत्याशङ्क्या-
माह—याच्याविनाभावेनेति । व्यक्तिविवेकमूलपाठः याच्याविनाभावः । ध्वनिकार-
पाठश्च याच्यावभासाविनाभाव इति । पूर्वमते वाच्यावभासेन अविनाभाव इति या-
च्याविनाभावं इति मध्यमपदलुप्तः समासः । अथवा वाच्यस्यैव वाच्यावभास इति
अर्थः । वाच्यस्य अवभासो ज्ञानं तेन सह योऽविनाभावः सम्बन्धः तेन सम्बन्धेन
तस्य व्यङ्ग्यस्य प्रकाशनात् ।

इदं तु बोध्यम् । याच्यावभासाविनाभावेन तस्य प्रकाशनादित्यत्र, विभावादिप्र-
तीत्यविनाभावितौ रसादीनां प्रतीतिरित्यत्र च यो हि "अविनाभाव" इति पदविशेषः
तन्मोहमादात्म्यम्—यदनुमानव्यसनिनः अविनाभावंपदार्थं भ्रान्तास्तदर्थं व्याप्तिं मन्याना
रसमतुमेयमभिमन्यन्ते । व्यक्तिवादिनां च मते अविनाभावोऽत्र केवलां सम्बन्धः । तद्यथा
"अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिलक्षगोच्यते" इति भट्टकारिकाव्याख्यायाम्, अविनाभा-
वोऽत्र सम्बन्धमात्रम् ननु नान्तरीयकत्वम् (व्याप्तिः) तथात्वे हि मद्याः क्रौरान्ती-
त्यादौ लक्षणा न स्यात् अविनाभावे च आक्षेपेणैव सिद्धैर्लक्षणाया नोपयोगः इत्युक्त-
मिति मन्माटोक्तैः ।

अन्यच्च—

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमः ।

इति सिद्धान्तानुसारेण कार्यकारणभावे निश्चित एव व्याप्तिः । स एव न निश्चितः ।
तथादि—"स्त्वादिस्थाप्यो एव रसोभवति" इति तत्रापि सम्मतः सिद्धान्तः । तत्र यदि
स्थाप्यो जन्मत्वगुणेपात् तर्हि कुतस्तस्य स्थापित्वम् स्थापिनो वासनात्मकत्वात् ।

उच्यते । चाच्यप्रतीयमानयोरर्थयोर्यथा क्रमेणैव प्रतीतिर्न समकालं यथा चानयोर्गम्यगमकभावः तथा तेनैव व्यक्तिवादिना तयोः स्वरूपं निरूपयितुकामेनाप्युक्तं, तदेवास्माभिः समाधित्सुभिरिह लिख्यते परम् ।

तद्यथा—'न हि विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसा इति कस्यचिद्व्यगमः । अत एव विभावादिप्रतीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेनावस्थानात् क्रमोऽवश्यम्भावी । स तु लाघवात्न लक्ष्यत इत्यलक्ष्यक्रमा एव सन्तो व्यङ्ग्या रसादय इत्युक्तम्' इति ।

पुनश्च 'तस्माद्भिधानाभिधेयप्रतीत्योरिव चाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योर्निमित्तनिमित्तिभावाद् नियमभावी क्रमः । स तूक्तयुक्तेः क्वचिल्लक्ष्यते क्वचित्तु न लक्ष्यत' इति । ।

तदेवं चाच्यप्रतीयमानयोर्व्यङ्ग्यमाणक्रमेण लिङ्गलिङ्गिभावस्य समर्थनात् सर्वस्यैव ध्वनेरनुमानान्तर्भावः समन्वितो भवति तस्य च तदपेक्षया महाविषयत्वात् । महाविषयत्वं चास्य ध्वनिव्यतिरिक्तेऽपि विषये

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अक्रमप्रतीतित्वं समाधित्सुभिः परिहरद्भिः लिख्यते परमित्यन्वयः ।

तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेनेति । विभावादीनां रसानां च व्याख्यातो यो व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोपयोगी निमित्तनिमित्तिभावस्तदभिप्रायेणैतत् ध्वनिकृतोक्तम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

वासनायाश्च प्राक्तन्या अपि स्वीकारात्, तद्ब्रव्याहृतमेव स्यात् । एवं हि विभावादिभिः स्थायी न जन्यते । ततश्च न तयोः कार्यकारणभावः । तस्मान् मूलां नास्ति कुतः शालेति नयेन अविनाभावोऽपि न सिद्धयति । केवलमुपायमात्रसाम्यान्निमित्तनिमित्तिभावोभ्युपगतः । स्वभावस्तु अस्मदुक्त एव पर्यवस्यति इति ।

उच्यते उत्तर्यते इति तात्पर्यम् । तदेव अक्रमप्रतीतित्वम् । समाधित्सुभिः परिहरद्भिः । परम् उत्तरग्रन्थः ।

अवान्तरमुपसंहरन्नाह—तदेवमिति । तत्तस्मादुक्तप्रकारात् । एवं रसविभावादिप्रतीत्योर्मध्ये क्रमत्वे, सिद्धे वक्ष्यमाणक्रमेण "सतोऽभिव्यक्तिश्चिदा तस्य द्वैविध्यात्" इत्यारभ्य तृतीयस्यास्तु, पल्लवः तदनुमानस्यैव संगच्छते न व्यक्तेः । तदुक्तं त्रिरुपाधिद्वाषडनुमेये ज्ञानं तदनुमानमिति । तच्चानुमानमेवेत्यादिनिर्देश्यमाणदिशा चाच्यप्रतीयमानयोरर्थयोर्मध्ये लिङ्गलिङ्गिभावस्य समर्थनात् साधनात् । लिङ्गम् हेतुः साधनम् । लिङ्गी साध्यम् । तस्य अनुमानस्य तदपेक्षया ध्वनेरपेक्षया महाविषयत्वात् ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यपर्यायोक्तसमासोक्त्याद्यत्तिलक्ष्यव्यापित्यात् ।

महाविषयत्वं समर्थयितुमाह—महाविषयत्वं चास्येति । अस्य अनुमानस्य

पर्यायोक्तादौ गुणीभूतव्यङ्गधादौ च सर्वत्र सम्भवात् । तच्च घञनव्यापारपूर्वकत्वात् परार्थमित्यवगन्तव्यम् । त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थमनुमानमिति केवलमुक्तनयानभिज्ञतया तन्न लक्ष्यत्यविचक्षणो लाकः ।

अथ यदि सर्वे एव वाक्यार्थः साध्यसाधनभावगर्भ इत्युच्यते । तथा साध्यसाधनयोस्तत्र नियमेनोपादानं तथा दृष्टान्तस्यापि स्यात्

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

पर्यायोक्तादौ अलङ्कारविशेषे । आदिशब्दात् समासोक्त्यादिप्रहः । गुणीभूतव्यङ्ग्ये अलङ्कारव्यतिरिक्ते 'पामतएण सएग्या' इत्यादौ यदनलङ्कारत्वेनोक्तम् । अत्रादिप्रहणादन्यगतोऽनुमानानुमेयभावः स्वीकृतः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

ध्वनेः व्यतिरिक्ते भिन्नेऽपि विषये स्थले यत्र च्वनिरिति व्यवहारः त्वयापि न स्वीक्रियते तत्र पर्यायोक्तसमासोक्तिसदृशे अलङ्कारे गुणीभूते व्यङ्ग्ये च सर्वत्र लक्ष्ये सम्भवात् चर्षामानत्वात् महाविषयत्वम् ।

ननु यत्-अनुमानं नाम अनुमित्योः हेत्वादिदर्शकस्य हेतुभिः ज्ञानं तच्च स्वप्रयोजनकं पर्यवसितं भवति । एतच्च विविच्यमानं न स्वप्रयोजनकं प्रतिभाति तर्हि कीदृशमिहानुमानमित्यत आह—तच्च घञनव्यापारपूर्वकत्वादिति । अनुमानं द्विविधं भवति स्वार्थं परार्थम् । यत्र स्वस्यानुमेयप्रतिपत्तिर्भेदतत्त्वप्रयोजनकम् । यत्र तु पूर्वं स्वयं हेतोः साध्यमनुमाय तदनन्तरं परं प्रति बोधयितुं वाक्यं प्रयुज्यते तत्परप्रयोजनकमनुमानम् । एवं चात्रापि तदनुमानम् परार्थम् घञनव्यापारपूर्वकत्वात्, अर्थात् परं बोधयितुं घञनस्य व्याप्रियमाणत्वात् इत्यवगन्तव्यम् बोधव्यम् ।

त्रिरूपलिङ्गाख्यानमिति । यत्र त्रिरूपस्य पक्षसत्त्वसप्तशतत्वविपक्षव्यावृत्तत्वरूपप्रयवतः लिङ्गस्य । छीनमर्थे व्यासिञ्चलेन गमयतो हेतोरित्यर्थः । आख्यानं परं प्रति बोधयितुं कथनं भवति सत्परार्थमनुमानं भवति इति यः सिद्धान्तः, तत्सिद्धान्तभूते यन्तु केवलमुक्तनयात् परं परं प्रति बोधयितुं त्रिरूपलिङ्गस्य आख्यानं भवति (न तु ज्ञानम्, ज्ञाने तु स्वार्थमेवानुमानं स्यात्) तत्परार्थानुमानमिति सिद्धान्तात् अनभिज्ञतया अररिचिततया अविचक्षणो लोः तर्कशास्त्रापण्डितो जनो न लक्ष्यति चेतयते । न च प्रकृतं न लिङ्गमेवानुमानमिति लिङ्गपरामर्शप्रयोजकत्वाल्लिङ्गस्येत्यनुमानमेवेति दिक् ।

वाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारित्वात् प्रवृत्तिनिवृत्तयोः साध्ययोः, किमिति प्रवर्णयति निवृत्तयति च इति हेत्वोश्च सद्भावोऽस्ति परं नान्तरीयकस्य व्याप्तिप्रतिपादकस्य दृष्टान्तवाक्यस्य काव्येषु अभावात् कुनोऽनुमानमित्यानाह्वय समाधानमाह—अथ यदीति । अथ स्वीकारार्थः । अथ यदि भवता उच्यते सर्वोपि वाक्यार्थः साध्यसाधनभावगर्भः लिङ्गलिङ्गिभावमध्यः इति, तर्हि यथा तत्र वाक्ये साध्यसाधनयोः कार्यहेत्वोः निव-

तस्यापि व्याप्तिसाधनप्रमाणविषयतयावश्यापेक्षणीयत्वात् । न । प्रसिद्ध-
सामर्थ्यस्य साधनस्योपादानादेव तदपेक्षया प्रतिक्षेपात् । तदुक्तम्—

“तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तद्वेदिनः ।

ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव च केवलः ॥”

ननु कुतोऽयं रत्यादीनां मुखाद्यवस्थाविशेषाणां काव्यादीं सचेतन-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तद्भावहेतुभावौ तादात्म्यतदुत्पत्तौ । तद्वेदिन इति । अत्र तच्छब्देन तौ
परास्मृतौ । नन्वत्र विद्वद्विद्वद्भेदेन व्याप्तिसाधनप्रमाणविषयस्य दृष्टान्तस्याप्रयोगः
प्रयोगश्चोक्तः । न काव्ये कदाचिद् दृष्टान्तस्य प्रयोगो दृश्यते । तत्र कथमत्रानुमानस-
मधुसूदनीविद्वृत्तिः ।

मेन नियततया उपादानं ग्रहणं भवति तथा दृष्टान्तस्यापि उपादानं नियमेन स्यात्
भवितुमर्हमित्यर्थः ।

ननु नियमेन दृष्टान्तस्यापेक्षा कुत इत्यत आह—तस्यापीति । तस्यापि
दृष्टान्तस्यापि व्याप्तिसाधनं यत्प्रमाणमुदाहरणार्थं तद्विषयतया तद्वद्वक्तृत्वात् अवश्यं
नितराम् अपेक्षणीयत्वात् उपादेयत्वात् । अयं भावः । अनुमानं व्याप्तिज्ञानजन्यम्,
यो यो भोक्तुः भ्रमणवान् स स भयकारणाभावज्ञानवान् इत्यादिदृष्टान्तवाक्यम् यद्यद्भी-
रुभ्रमणं तत्तद्भयकारणाभावज्ञानपूर्वकमित्येव रूपां व्याप्तिं साधयति । अतो व्याप्तिसा-
धनप्रमाणविषयस्य दृष्टान्तस्याभावे व्याप्तिसमूहस्यानुमानस्याप्यभाव इत्यर्थात्पर्यवसि-
तमिति । नैयुत्तरति—यदुच्यते दृष्टान्तस्यावश्यमपेक्षा तत्र । प्रसिद्धं साध्यप्रमाणे
निश्चितं सामर्थ्यं बलं यस्य तस्य साधनस्य हेतोरुपादानादेव ग्रहणादेव साध्यसिद्धेः
तदपेक्षायाः साध्यजनकव्याप्तिसाधनदृष्टान्तापेक्षायाः प्रतिक्षेपात् निराकरणात् ।

तदुक्तमिति न केवलं वयं धूमः प्राच्यैरप्येतदुच्यते इति प्राचीनोक्तिमुद्धरति—
तद्भावहेतुभावौ हीति । दृष्टान्तवाक्ये । तयोखेदी तद्वेदी । तस्य तद्वेदिनः
साध्यहेतुभावादर्शिनः पुरुषस्य कृते तद्भावहेतुभावौ साध्यहेतुभावौ ख्याप्येते स्याप्येते
इत्यर्थः । विदुषां साध्यहेतुभावयोर्ज्ञानिनां कृते केवलं साध्ये हेतुरेव वाच्यः वक्तव्यः ।
दृष्टान्तमन्तरापि प्रसिद्धसामर्थ्येन हेतुनैव साध्यस्य साधनात् तर्कन्यायविसृष्टौ
सहृदयस्पृहणीये काव्यानुमाने न व्याप्तेर्गोपेणेति भावः ।

एवं व्यक्तिवादिस्वीकृतं रसविभावादिप्रतीत्योः समकालत्वं सधिरुक्तपथेनेव निरा-
कृत्य “सहभावभ्रान्तिरुन्नेस्तप्रान्येषां व्यङ्ग्यव्यञ्जकरुमावाभ्युपगमः” इति स्वोक्तं सं-
साध्यं च “स तु तत्र औपचारिक एव प्रयुक्तो न तु मुख्यः तस्य वक्ष्यमाणतयेन याधि-
त्वादित्युक्तं साधयितुम् औपचारिकत्वप्रदर्शनयोद्घाटनार्थं भूमिकामावृत्तमाह—ननु
कुतोऽयमिति । काव्ये आदिपदाद्ये उपादानां मुखाद्यवस्थाविशेषाणां रत्यादीनां

चमत्कारी सुखास्यादसम्भवः, यो रसादीनामनुमेयानां व्यङ्ग्यत्वोपचारस्य प्रयोजनांशतया कल्प्यते । न हि लोके लिङ्गतः शोकादिष्वनुमीयमानेष्वनुमानुः सुखास्वादलवोऽपि लक्ष्यते । प्रत्युत साधूनामुदासीनानामपि वा भयशोकदौर्मनस्यादिदुःखमसममुपजायमानमवधार्यते । न च लोक्तः काव्यादौ कश्चिदतिशयः येनासौ तत्रैवोपगम्येत, न लोके । त एव हि लौकिका विभावादयो हेतुकार्यसहकारिरूपा गमकाः । त एव च रत्यादयोऽवस्थाविशेषरूपा भावा गम्याः । तत् कोऽतिशयः काव्यादौ, यत् तत्रैव रसास्वादो न लोके इति प्रयोजनांशासम्भवाद् रत्यादिषु व्यङ्ग्यत्वोपचारोऽनुपपन्न एव ।

उच्यते । यत्र विभावादिमुखेन भावानामवगमस्तत्रैव सहृदयैक-

व्याकविवेकव्याख्यानम् ।

मर्थनम् । उच्यते । काव्यानुमानं तर्कानुमानविलक्षणं काव्यस्य चमत्कारमारत्वात् । न्यायमुखेनापि चमत्कार एव विधान्तेः । तर्कानुमानं तु कर्कशान्यायरूपतया प्रवृत्तौ तर्कस्य कर्कशतामुद्ब्रहति । काव्ये त्वेतद्वैपरीत्यात् सहृदयानामधिकाराद् न व्याख्यादिमुखेनानुमानप्रदर्शनसमर्थनमिति ।

मधुसूदनीविष्टितिः ।

सध्ये अयमेवः सचेतनान् चमत्कर्तुं प्रभुः सुखास्वादस्य सम्भवः । ननु कोऽर्थं सुखास्वाद इत्याशङ्क्यामुत्तरति—यो रसादीनामिति । यः सुखास्वादः रसादीनाम् आदिपदाद् भावतदाभासादीनां मध्ये विद्यमानस्य व्यङ्ग्यत्वोपचारस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपस्य उपचारस्य लक्षणगयाः प्रयोजनांशतया कलांशतया कल्प्यते अभिमन्यते । स कुतः । हि यस्मात् लोके लिङ्गतः करुणशोकादीनां हेतोः सङ्गशाप अनुमीयमानेषु अनुमितिविषयीक्रियामाणेषु शोकादिषु अनुमातुः पुरुषस्य सुखास्वादस्य लवोऽपि न लक्ष्यते दृश्यते कुतो वैपुल्यम् । प्रत्युत सहृदयैः साधूनाम् उदासीनानां विरक्तानामपि जायमानमनुभूयमानम् असमं विषमं भयं भीतिः, शोकः करुणा, दौर्मनस्यं चेतसो वैकल्यम् अवधार्यते निदर्शयते । अतिशयोचैलक्षण्यम् । असौ सुखास्वादः । तत्रैव काव्यादावेव उपगम्येत लभ्येत । त एव पादशा लोकेऽनुभूतास्तादृशा एवेत्यर्थः । गमकाः योषकाः । गम्याः योष्याः । तत्रैव काव्ये नाट्ये च । इति रीत्या प्रयोजनांशस्य उपचारहेतो रूढ्यतिरिक्तस्य प्रयोजनरूपस्य अंशस्य असम्भवात् अवर्तमानात् । रत्यादिषु भावेषु व्यङ्ग्यत्वोपचारः रसादयो व्यङ्ग्यत्वा इत्यौपचारिकप्रयोग अनुपपन्नोऽस्तिष्ठः ।

उच्यते समाधीयते । यत्र काव्ये विभावादिमुखेन विभावाभिव्यञ्जिष्वारिद्वारा भावानां रत्यादीनामवगमः योषः तत्रैव काव्येषु नाट्येषु च केवलं सहृदयः काव्यभा-

संवेद्यो रसास्वादोदय इति वस्तुस्वभाव एवायं न पर्यनुयोगपदचीमच-
तरति प्रामाणिकानाम् । यदाह भरतः—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयो-
गाद्रसनिष्पत्तिः' इति । यथोक्तम्—

“भावसंयोजनाव्यङ्ग्यपरिसंवित्तिगोचरः ।

आस्वादान्मानुभवे रसः काव्यार्थ उच्यते ॥” ०

न च लोके विभावादयो भावा यां सम्भवन्ति हेत्वादीनामेव तत्र

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

भावसंयोजनेति । भावानां विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोजनया व्यङ्ग्यो
व्यक्तिवादिना तथात्वेनाभिप्रेत इह दर्शने तूपचरितव्यङ्ग्यभावः तथाभूतः सन् परिसं-
वित्तिगोचरः लोकोत्तरायाः प्रतीतेरभिन्नोऽपि साकारतया विषयत्वेन स्फुरन्नास्वाद-
स्वभावः । अनुभवो यद्यपि तस्य ग्राहकस्तथाप्यभेदोपचारादियमुक्तिः । तस्य प्रयोजनं
नित्यं प्रतीत्यविनाभावित्वे (वि ?) रसानाम् । काव्यार्थ इति व्यङ्ग्यतया वाक्यार्थी-
मधुसूदनो विवृतिः ।

वनाभावितान्तःकरणैः । संवेद्यो ज्ञेयो रसास्वादोदयः इत्येवंरूपः वस्तूनां पदार्थानां
स्वभाव एव कुलधर्म एव । अयमेतादृशो वस्तुस्वभावः प्रामाणिकानां शास्त्राचार्याणां
प्रमाणद्वयवेत्तृणां पर्यनुयोगपदवीं नावतरति । काव्यार्थो कुतो रसोदयः कुतो न लोके
इति प्रश्नान् प्रामाणिका न कर्तुमर्हन्ति स्वभावस्य विलक्षणत्वादिति भावः ।

एतदर्थसाधनाय भरतं नाट्यशास्त्रप्रणेतारं नियुक्ति—यदाह—भरतः—विभावानु-
भावसञ्चारिसंयोगादिति । अयमाशयः । कविवर्ण्यमानैर्विभावादिभिरेव रसो
निष्पद्यते न तु लोकोपात्तैः हेत्वादिभिः स निष्पद्यते । यदि तैरपि निष्पद्येत तर्हि नैवं
प्रोच्येतेति ।

अन्यच्च काव्यार्थ एव रसो न लौकिकार्थ इति साधयितुमाह—यथोक्तम्—
भावसंयोजनाव्यङ्ग्येति । भावानां विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोजनया संयो-
गात् व्यङ्ग्यः व्यञ्जनाव्यापारप्रतिपाद्यः । संवेदानाख्यव्यङ्ग्यस्वपरमवित्तिगोचर इत्ये-
तादृशः पाठः धोदाङ्कस्य हृदयदर्पणे वर्तते इति नाट्यशास्त्रटीकायामभिनवगुप्तोक्तेः
प्रतीयते । परा विलक्षणा या संवित्तिज्ञानं तस्या गोचरो विषयः । संवित्तौ विलक्षण्यं च
शुणालङ्काराद्यसंमिश्रसादिविषयकलौकिकप्रमायाः, युञ्जानपदाभिधेयापरिपक्वयोगिनो
जगद्भेदविषयकविज्ञानात्, युक्तपदवाच्यपरिपक्वयोगिनो वाह्यार्थमस्पर्शरहितस्यात्म-
मात्रविषयकसंवेदानाद्य भिन्नत्वमेव । आस्वादान्मानुभवा चर्वाणास्वरूपेण अनुभवो
ज्ञानं यस्य सः । एवंभूतः काव्यार्थः काव्यप्रतिपादितोऽर्थः रस उच्यते कथ्यते अभिज्ञैः ।
त एव ह्येत्यादिवाक्योक्तं “लौकिका विभावा हेतुकार्यसहकारिरूपाः” इति
खण्डवित्तुमुगकमते—न च लोफ इति प्रभृति । अर्थात् लौकिकानां कारणकार्यस-

चमत्कारी सुखास्वादसम्भवः, यो रसादीनामनुमेयानां व्यङ्ग्यत्वोपचारस्य प्रयोजनांशतया कल्प्यते । न हि लोके लिङ्गतः शोकादिष्वनुमीयमानेष्वनुमातुः सुखास्वादलवोऽपि लक्ष्यते । प्रत्युत साधुनामुदासीनानामपि वा भयशोकदौर्मनस्यादिदुःखमसममुपजायमानमवधार्यते । न च लोकतः काव्यादौ कश्चिदतिशयः येनासौ तत्रैवोपगम्येत, न लोके । त एव हि लौकिका विभावादयो हेतुकार्यसहकारिरूपा गमकाः । त एव च रत्यादयोऽवस्थाविशेषरूपा भावा गम्याः । तत् कोऽतिशयः काव्यादौ, यत् तत्रैव रसास्वादे न लोक इति प्रयोजनांशासम्भवाद् रत्यादिषु व्यङ्ग्यत्वोपचारोऽनुपपन्न एव ।

उच्यते । यत्र विभावादिमुखेन भावानामवगमस्तत्रैव सहदशैक-

व्याकविवेकव्याख्यानम् ।

मर्थनम् । उच्यते । काव्यानुमानं तर्कानुमानविलक्षणं काव्यस्य चमत्कारसारत्वात् । न्यायमुखेनापि चमत्कार एव विश्रान्तेः । तर्कानुमानं तु कर्कशन्यायरूपतया प्रवृत्तं तर्कस्य कर्कशतामुद्दहति । काव्ये त्वेतद्वैपरीत्यात् सहदयानामधिकाराद् न व्याख्यादिमुखेनानुमानप्रदर्शनसमर्थनमिति ।

मधुसूदनीविष्टितिः ।

मद्ये अथमेपः सचेतनाद् चमत्कर्तुं प्रभुः सुखास्वादस्य सम्भवः । ननु कोऽयं सुखास्वाद इत्याशङ्कयामुत्तरति—यो रसादीनामिति । यः सुखास्वादः रसादीनाम् आदिपदाद् भावतदाभासादीनां मध्ये विद्यमानस्य व्यङ्ग्यत्वोपचारस्य व्यङ्ग्यत्वञ्जकभावरूपस्य उपचारस्य लक्षणायाः प्रयोजनांशतया फलांशतया कल्प्यते अभिमन्यते । स कुतः । हि यस्मात् लोके लिङ्गतः कल्याणशोकादीनां हेतोः सकाशात् अनुमीयमानेषु अनुमितिविषयोक्रियमाणेषु शोकादिषु अनुमातुः पुरुषस्य सुखास्वादस्य लवोऽपि न लक्ष्यते दृश्यते कुतो वैपुल्यम् । प्रत्युत तद्विरुद्धं साधुनाम् उदासीनानां विरक्तानामपि जायमानमनुभूयमानम् असमं विषयं भयं भीतिः, शोकः कल्याण, दौर्मनस्यं चेतसो वैकल्यम् अवधार्यते निश्चीयते । अतिशयो वैलक्षण्यम् । असौ सुखास्वादः । तत्रैव काव्यादावेव उपगम्येत लभ्येत । त एव यादृशा लोकेऽनुभूतास्तादृशा एवेत्यर्थः । गमकाः बोधकाः । गम्याः बोध्याः । तत्रैव काव्ये भाव्ये च । इति रीत्या प्रयोजनांशस्य उपचारेतो रूपतिरिक्तस्य प्रयोजनरूपस्य अंशस्य असम्भवात्, अवज्ञेयानात् । रत्यादिषु भावेषु व्यङ्ग्यत्वोपचारः रसादयो व्यङ्ग्यत्वा इत्यौपचारिकप्रयोग अनुपसर्गोऽसिद्धः ।

उच्यते समाधीयते । यत्र काव्ये विभावादिमुखेन विभावानुभावव्यभिचारिद्वारा भावानां रसादीनामवगमः बोधः तत्रैव काव्येषु नाट्येषु च केवलं सहदयः काव्यभा-

संवेद्यो रसास्वादोदय इति वस्तुस्वभाव एवायं न पर्यनुयोगपदवीमव-
तरति प्रामाणिकानाम् । यदाह भरतः—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयो-
गाद्रसनिष्पत्तिः' इति । यथोक्तम्—

“भावसंयोजनाव्यङ्ग्यपरिसंवित्तिगोचरः ।

आस्वादानात्मानुभवे रसः काव्यार्थ उच्यते ॥” ०

न च लोके विभावादयो भावा या सम्भवन्ति हेत्वादीनामेव तत्र

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

भावसंयोजनेति । भावानां विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोजनया व्यङ्ग्यो
व्यक्तिवादिना तथात्वेनाभिप्रेत इह दर्शने तूपचरितव्यङ्ग्यभावः तथाभूतः सन् परिसं-
वित्तिगोचरः लोकोत्तरायाः प्रतीतिरभिज्ञोऽपि साकारतया विषयत्वेन स्फुरन्नास्वाद-
स्वभावः । अनुभवो यद्यपि तस्य ग्राहकस्तथाप्यभेदोपचारादियमुक्तिः । तस्य प्रयोजनं
नित्यं प्रतीत्यविनाभावित्व(त्ति ?)रसानाम् । काव्यार्थ इति व्यङ्ग्यतया चाक्यार्थो-
मधुसूदनीविवृतिः ।

वनाभावितान्तःकरणैः । संवेद्यो ज्ञेयो रसास्वादोदयः इत्येवंरूपः वस्तूनां पदार्थानां
स्वभाव एव कुलधर्म एव । अयमेतादृशो वस्तुस्वभावः प्रामाणिकानां शास्त्राचार्याणां
प्रमाणहृदयभेदतृणां पर्यनुयोगपदवीं नावतरति । काव्यादौ कुतो रसोदयः कुतो न लोके
इति प्रश्नान् प्रामाणिका न कर्तुमर्हन्ति स्वभावस्य विलक्षणत्वादिति भावः ।

एतदर्थसाधनाय भरतं नाट्यशास्त्रप्रणेतारं नियुनक्ति—यदाह—भरतः—विभावा-
नुभावसञ्चारिसंयोगादिति । अयमाशयः । कविवर्ण्यमानैर्विभावादिभिरेव रसो
निष्पद्यते न तु लोकोपात्तैः हेत्वादिभिः स निष्पद्यते । यदि तैरपि निष्पद्येत तर्हि नैवं
प्रोच्येतेति ।

अन्यत्र काव्यार्थ एव रसो न लौकिकार्थ इति साधयितुमाह—यथोक्तम्—
भावसंयोजनाव्यङ्ग्येति । भावानां विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोजनया संयो-
गात् व्यङ्ग्यः व्यङ्गनाच्यापारप्रतिपाद्यः । संवेदनाव्यङ्ग्यस्वरसंवित्तिगोचर इत्ये-
तादृशः पाठः धोदाङ्कस्य हृदयरूपेण वर्तते इति नाट्यशास्त्रटीकायामभिनवगुप्तोक्तेः
प्रतीयते । परा विलक्षण या संवित्तिज्ञानं तस्या गोचरो विषयः । संवित्तौ वैलक्षण्यं च
गुणालङ्काराद्यसंभिन्नरसादिविषयकलौकिकप्रमायाः, युञ्जानपदाभिधेयापरिपक्वयोगिनो
जगद्भेदविषयकविज्ञानात्, युक्तपदवाच्यपरिपक्वयोगिनो वाद्यार्थसंपरंरहितस्वात्म-
मात्रविषयकसंवेदनाद्य भिन्नत्वमेव । आस्वादानात्मना चरणास्वरूपेण अनुभवो
ज्ञानं यस्य सः । एवंभूतः काव्यार्थः काव्यप्रतिपादितोऽर्थः रस उच्यते कथ्यते अभिज्ञैः ।

त एव हीत्यादिवाक्योक्तं “लौकिका विभावा हेतुकार्यसङ्कारिरूपाः” इति
खण्डयितुमुपक्रमते—न च लोक इति प्रमृति । अर्थात् लौकिकानां कारणकार्यस-

सम्भवात् । न च विभाषादयो हेत्वाद्यद्येत्येक एवार्थ इति मन्तव्यम् । अन्ये हेत्वाद्योऽन्य एव विभाषादयः । तेषां भिन्नलक्षणत्वात् । तथा हि— ये लोके रत्यादयो रामादिगताः स्थेमभाजोऽयस्थाविशेषाः केचित् त एव काव्यादौ कविप्रभृतिभिर्वर्णनाद्यर्थमात्मन्यनुसंहिताः सन्तो भाषयन्ति तांस्तान् रसानिति भाषा इत्युच्यन्ते । यदाह भरतः—

“नानाभिनयसम्प्रन्धान्नायन्ति रसानिमान् ।

यस्मात्, तस्मादमी भाषा विज्ञेया नाट्ययोकृत्भिः ॥”

ये च तेषां हेतवः सीताद्याः केचित्, त एव काव्यादिसमर्पिताः सन्तो विभाव्यन्ते भाषा एभिरिति विभाषा इत्युच्यन्ते । यदाह भरतः—

“वह्वोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनायाध्रयाः ।

अनेन यस्मात्, तेनायं विभाष इति संशितः ॥”

ये च तेषां केचित् कार्यरूपा मुखप्रसादादयोऽर्थास्त एव काव्याद्युपदर्शयमानाः सन्तोऽनुभावयन्ति तांस्तान् भावानित्यनुभाषा इत्युच्यन्ते ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

भाषयतोऽयं काव्येऽवस्थानात् । काव्यग्रहणेन नाट्यमप्युपलक्षितम् । स्थेमभाक्त्वेन स्थायित्वमुचितम् ।

मधुसूदनीवृत्तिः ।

हकारिणां कारणकार्यसहकारित्वमेव न तेषां विभाषादिपदव्यपदेशत्वम् । काव्योपात्तानामेव तेषां तथा व्यपदेशः । ननु कुत एवमित्याह—तेषां भिन्नलक्षणत्वादिति । लौकिकानां हेत्वादीनां स्वरूपमन्यत् काव्योपात्तानां तेषां लक्षणमन्यत् ।

तथाहीत्यादिना भिन्नत्वं दर्शयति—ये लोक इति । स्थेमभाजः स्थायित्वमापन्नाः । आदिपदात् प्रयोगकरणाय नाट्ये वर्णनाद्यर्थम् काव्यादौ आत्मनि स्वस्मिन् अनुसंहिताः रामोऽट सीताविषयकृतिमान् इत्याकारकज्ञानविषयीकृताः । वित्तवृत्तिविशेषा भाषाः ।

नानाभिनयसम्प्रदानिति । यस्मात् हेतोः स्थायिपदव्यपदेश्या अवस्थाविशेषा नाना अनेके ये अभिनयाः । वागङ्गमुत्तरागात्मानः सत्त्वलक्षणाश्च अनुभावाः तैः सम्बद्धवान् हृदयसंवादाक्रमेण तन्मयीभाषापत्रप्रमातृभूम्यभेदमुपसंप्राप्तान् रसान् रसनयोग्यचित्तवृत्तिविशेषान् इमान् अर्थात् एभ्यः सामाजिकेभ्यः । भवद्यतेः बुभुक्षार्त्वात् द्विकर्मकता । भाषयन्ति गमयन्ति बोधयन्ति अर्थात् बुद्धिविषयं प्रापयन्ति, तस्मादमी भाषा भाषपदभाजो विज्ञेयाः । कैर्विज्ञेया इत्याह नाट्येति । नाट्ययो कृत्भिः नाट्यप्रयोग कारयन्निरिति भावः ।

वह्वोऽर्था इति । वागङ्गादिस्वरूपाणामभिनयानामाध्रयाः जनका ये वह्वो-

यदाह भरतः—

“वागङ्गसत्त्वाभिनयैर्यस्मादर्थोऽनुभाव्यते ।

वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तः सोऽनुभाव इति स्मृतः ॥”

ये च तेषामन्तरान्तरानवस्थायिनोऽवस्थायिशेषास्तद्वान्तरहेतुज-
निता उत्कलिकाकाराः। केचिदुत्पद्यन्ते, त एव निजनिर्गमिभावाऽनुभाव्य-
गंमुलेनोपदर्श्यमानाः सन्तो विशेषेणाभिमुख्येन चरन्ति तेषु तेषु भावे-
त्त्विति व्यभिचारिण इत्युच्यन्ते । यदाह भरतः—“व्यभिधमाभिमुख्येन
रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः” इति ।

ये चैते स्थायिव्यभिचारिसात्त्विकमेवादेकोनपञ्चाशद्भावा उक्तास्ते
सर्वे व्यभिचारिण एव । केवलमेवां प्रतिनियतरूपापेक्षो व्यवदेशमेव ।
तथा हि स्थायित्वं स्थायिष्वेव प्रतिनियतं, न व्यभिचारिसात्त्विकेषु ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

स्थाः स्थायिव्यभिचारिणः यस्मादनेन विभाव्यन्ते विशिष्टतया इमे करुणस्य विप्रलम्भस्य
वेति विशेषरूपेण ज्ञायन्ते तेन अयं विभाव इति संज्ञितः संज्ञां प्राप्तः ।

वागङ्गसत्त्वाभिनयैरिति । यस्माद्धेतोः वागङ्गसत्त्वरूपैरभिनयैः अर्थात् एतेषां
द्वारा वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तः अर्थोऽनुभाव्यते अनुभवविपर्ययोक्रियते स अनुभाव इति स्मृतः ।

अन्तरा अन्तरा मध्ये मध्ये । तद्वान्तरहेतुभिर्जनितस्य स्थायिनोऽवस्थायिशेषस्य
जनका ये अवान्तरहेतवः तेर्जनिताः । यथा मालतीमाधवे-मालतीविपर्यके माधवानुरागे
प्रसूयतां गच्छति सति कपालकुण्डलाप्रभृतीनां मालत्या अपहरणं तदुपमर्दनार्थमुत्साहः
क्रोधश्च उत्तरं पुनः माधवकर्तृककपालकुण्डलादीनां इति, तयो रतिश्चेत्येवं आवाः
संकुचन्ति विकासन्ति उद्गच्छन्ति दारिद्र्यौ कलौला इव ।

एकोनपञ्चाशद्भावा इति । अष्टौ भावाः स्थायिनः, प्रत्येकशब्द व्यभिचारिणः
अष्टौ सात्त्विका एवमेते एकोनपञ्चाशद्भावाः प्रत्येकमन्तव्याः । ते सर्वे व्यभिचारिण
एवेति ।

अत्रार्थ भावः । स्थायिसात्त्विकव्यभिचारिषु स्थायित्वादिव्यपदेशः सवीजः । तत्र
यदि रत्यादयो भावा पूर्णवत्त्वाकविभावादिभिः परिपुष्टा रसतामापद्यन्ते तदा स्थायि-
त्वेन व्यपदिश्यन्ते । अन्यथा व्यभिचारिण एव । तदुक्तम्—

रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते । इति ।

रसत्वं ये प्रपद्यन्ते प्रसिद्धाः स्थायिनोऽत्र ते । इति ।

रत्यादयः स्थायिभावाः स्युर्भुविष्टविभावजाः । रसा इति शेषः ।

स्तोकैर्विभावेऽल्पास्त एव व्यभिचारिणः । इति ।

उदुद्धमाप्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते । इति च ।

व्यभिचारित्वं व्यभिचारिष्वेव, नेतरयोः । सात्त्विकत्वमपि सात्त्विकेष्वेव,
नेतरयोरिति । तत्र स्थायिभावानामुभयी गतिः । न व्यभिचारिसात्त्विका-
नाम् । ते हि नित्यं व्यभिचारिण एव न जानुचित् स्थायिनः प्रकल्पन्ते ।
✓ यत्तु भावाध्याये स्थायिनां लक्षणमुक्तं तद्व्यभिचारिदशापन्नानामेव

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

यत्तु भावाध्याय इति । स्थायिनामपि व्यभिचारित्वं भव(ती?)ति । यथा
मधुसूदनीविद्वृतिः ।

सात्त्विका अपि कदाचिदुदयन्ते कदाचिदपयन्ति इति तदभिव्यक्तेर्विद्वृत्तौ तत्रा-
यत्साद्व्यभिचारिसमानाः इति व्यभिचारिणः । अतो नायं जन्मसिद्धाधिकारो यत्
रत्यादयः स्थायिन एव, स्तम्भवेष्टादयः सात्त्विका एव । लोकेपि चैतद् दृश्यते समाना-
भिव्यञ्जनाः एकाभिजनाः तुल्यपाणिपादोदरशरीरास्त एव पुरुषाः कुतोऽपि हेतोः क-
चिदाजत्वं कचिदासत्वं च लभन्ते इति ।

प्रतिनियतं यद्रूपं विभावादीनां पुष्टापुष्टत्यनिश्चितं यत्स्वरूपं तद्रूपैः तत्सार्काक्षः
तत्कृतः इति यावत् व्यपदेशभेदः नामभेदः ।

स्थायिभावानामुभयी गतिरिति । यदा ये भावा विभावादिभिः प्रकृताः
सन्तो रसत्वं गता तदा स्थायिनः, अन्यथा व्यभिचारिण इत्युक्तमेव ।

तेहीति । व्यभिचारिणो हीति । अयमेवामभिप्रायः । यदि व्यभिचारिणामपि
व्यभिचारिणः स्युन्वदा तदास्वादे रसान्तरमपि स्यात् । यत्रापि वा व्यभिचार्यन्तरे
व्यभिचारिणि सन्भाव्यते यथा पुरुरवस उन्मादे तर्कचिन्तौत्सुक्यमतिप्रभृतयस्तत्रापि
तैस्वदीविपयिणी रतिरेव पुष्यते । अङ्गिते व्यभिचारिणि भावजनौ तु विभावानु-
भावौ केवलं व्यञ्जकौ न तत्र व्यभिचार्यन्तरापेक्षा व्यभिचार्यन्तरस्यैव प्राधान्यप्रस-
क्तैरिति । अन्येष्वाः प्रकरणादीनां नियामकतया जागरूकत्वे व्यभिचार्यन्तरस्य
प्राधान्यासम्भवात् प्रस्तुते तस्मिन् व्यभिचारिणि प्राधान्यमनुभवति स्वविभावानुभा-
वव्यपयत्वेन नान्तरीयकतया आक्षिप्तस्य अत एव तनिमानमावहतौ व्यभिचार्यन्तरस्या-
ङ्गत्वेऽपि नास्ति कापि मो हानिः । यथा गर्वादावमर्षस्य, अमर्षादौ वा गर्वस्य, निर्बेदे
चिन्तापाः, अमे निर्बेदस्य येति । ननु गुणीभूतत्वं तस्य स्यादिति हानिरिति चेत्,
नामकरणसंस्कारे परिहृताऽसि । अनुभूयते प्राधान्यं व्यपदेशो गुणीभूतत्वेन, मय्ये
पेदपादो असि । वेदाभ्यासजडोऽसि । नान्तरीयकतयाक्षिप्तस्यैव तथात्वम्, विभावो हि
केवलमेतादृशस्थले व्यभिचारिणो निमित्तकारणम् न तु रसत्वेव सर्वथा आलम्बनोद्दीप-
नत्वेन अपेक्षितं इति ।

यत्तु भावाध्याय इति । अत्रायं निष्कर्षः । “तत्राष्टौ भावाः स्थायिनः
अपेक्षितान् व्यभिचारिणः अष्टौ सात्त्विका इति त्रिभेदाः । एवमेते काव्यरसाभिव्यक्ति-

तेषामवगन्तव्यं नान्येषां, लक्षणवचनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । स्थाय्यनुकरणात्मानो हि रसा इष्यन्ते, ते च प्रधानमिति तल्लक्षणमुखेनैव तेषां स्व-

व्यक्तिविरेकव्याख्यानात् ।

रतेर्देवादिविषयायाः, हास्यस्य शृङ्गारादौ, शोकस्य विप्रलम्भशृङ्गारादौ, क्रोधस्य मधुसूदनीविवृतिः ।

हेतव एकोनपञ्चाशद्भावाः प्रत्यवगन्तव्या इति, विभावानुभावव्यञ्जितैरेकोनपञ्चाशद्भावैः सामान्यगुणयोगेनाभिनिष्पद्यन्ते रसाः” इति चोक्त्या स्थायिनामपि व्यभिचारित्वनिर्देशो यथा वर्तते तथा व्यभिचारिणु स्थायिनां निर्देशो नास्ति । कृते तु निर्देशे यथा स्थायिनामुभयो गतिस्तथा व्यभिचारिणामपि स्यात्, सिद्धान्तोऽपि “ते हि नित्यं व्यभिचारिण एव न जातुचित् स्थायिनः” इतिस्वरूपो व्याहन्येत । अष्टौ स्थायिन इत्यादिषु निर्देशस्तु रत्यादिष्वष्टु स्थायिभवनयोग्यता स्तम्भस्त्वदोदिष्वष्टु सात्त्विकभवनयोग्यता निर्वेदादिषु त्रयस्त्रिंशति केवल व्यभिचारिभवनयोग्यता इतिस्त्वत्संख्यायाः तादृशयोग्यतायाश्च ज्ञापनार्थे परं ते व्यभिचारिण एवेत्युक्तं यत् स्थायिनां लक्षणमुक्तं तद्व्यभिचारिदशापन्नानामेवेति ।

नान्येषामिति । न रसत्वप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः । इदानीं भावसामान्यलक्षणमभिधास्यामः, तत्र स्थायिभावान् वक्ष्यामः इत्युक्तेः ।

ते च प्रधानमिति । ते रसाः । तल्लक्षणमुखेन रसस्वरूपनिर्वचनद्वारा । तेषां रत्यादीनाम् ।

स्थाय्यनुकरणात्मानो हि रसा इति । अत्रेदं तत्त्वम् । “श्रौलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम्” “लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम्”, “सप्तद्वीपानुकरणं नाट्यमेतन्न विप्यति । येनानुकरणं नाट्यमेतत्तद्यन्मया कृतम्” इत्यादिषु भरतार्थैः तथा “तस्मान्नाट्यरसा इत्यभिव्याख्यास्यामः” इत्यस्य व्याख्यायां “नाट्यमेव रसाः रसमुदायो हि नाट्यम्” इत्यभिनवगुप्तैश्च नाट्यस्य अनुकरणात्मकतोक्ता । एवं हि अनुकरणात्मकनाट्यस्य रसत्वात् अनुकरणात्मानो रसा इत्येका संगतिः । मुख्यतो रामादिगतः स्थायी रतिर्लिङ्गबलतोऽनुकर्तृत्वत्वेन प्रतीयते इति स्थायी अनुकरणरूपः त्वरत्वादेव वक्ष्यतादित्यप्रान्तरेण व्यपदिष्टः । विभावानुभावप्रत्येकव्याः अनुभावानुभावशिक्षातः संचारिणः कृत्रिमत्वानुभावतः स्थायी तु एष्येकस्मादपि न प्रत्येत्यस्यः । फेवलसोऽनुक्रियते तत एव विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति भरतसूदे स्थायिनादो नोपात्तः तेन अनुक्रियमाणा रतिः शृंगारः । एवं स्थाय्यनुकरणात्मानो रसा इति अपरा संगतिः । एतच्च काव्येऽपि सङ्गच्छतेऽत एव “काव्येऽपि नाट्यायमान एव रसा काव्यार्थविषये हि प्रत्यक्षकल्पसंबेदनोदये रसोदय” इति “काव्यं तावन्मुख्यतो दशरूपकात्मकमेवे”ति “काव्यं च नाट्यमेवे”ति च अभिनवगुप्तपादाः ।

रूपावगमसिद्धेः; तेषां चिन्मप्रतिचिन्मन्यायेनावस्थानात्, स्थायिभावे च निर्वेदादिष्विव व्यभिचारिणामनुपादानात् । तदुपादाने हि तेषां स्थायित्वमेव स्यान्न व्यभिचारित्वं निर्वेदादिवत् । तस्माद्योग्यतामात्रप्रवर्तितोऽयं वर्गत्रयविभागोपदर्शनाय व्यभिचारिष्वपि स्थायिव्यपदेशस्तन्मा-

व्यक्तिविभेदकव्याख्यानम् ।

प्रणयकोपादौ, विस्मयस्य धीरादौ, उत्साहस्य शृङ्गारादौ, भयस्याभिसारिकादौ,

मधुसूदनीविवृतिः

प्रयोगत्वमनापन्नै काव्ये नास्वादसम्भवः । इति ।

वर्णनोत्कलिकाभोगप्रौढोक्त्या सम्यगर्षिताः ॥

उद्यानकान्ताचन्द्राद्याः भावाः प्रत्यक्षवत्स्फुटाः । इति च भट्टेश्वरराजः ।

व्यनिवादिनामोप आशयः । येन धत्र सप्तद्वीपानुकरणं नाट्यमित्युक्तं तेन तत्रैव "नाट्यं वृत्तान्तदर्शकमित्युक्तम्" तथा चेयं सद्गतिः । निराधारस्य वृत्तस्य दर्शयितुमशक्यतया निर्व्याजसहजौदात्तत्वौदार्यधर्मादिविषये रामबलिप्रह्लादादीनां तथा प्रसिद्धेश्च केवलं वृत्ताश्रयतया रामादयो नामवाहमुक्ताः । न तत्र रामस्येव सीतात्वेन बोधे किमपि प्रयोजनं निष्पद्यते । केवलमुपदेशेन एतादृशाश्रयेण उदयास्तमयौ भवत इत्याद्यर्थो विनेयेभ्यः शिक्षयितुं दुःशक्यः; तावन्मात्रबोधने च नाट्यस्य सात्पर्यम् । अन्यथा परवेष्टानुकरणादासः समुपजायते । इति उपहासमात्रं स्यात् न केवलमुपहासः यदर्थमयमारम्भः स एव विनश्येत् ।

अथ च अनुकरणं नाम पश्चात्करणं सहशकरणं वा तच्च नियतस्यैव । अनियतस्ये च को वानुकारार्थः, प्रस्तुत असंभवश्च स्यात् । पश्चात्करणमनुकरणं चेत्तदा कार्यमात्रमेवानुकरणात्मकं स्यात् न च तथा प्रतिपत्तिः । सदृशकरणं नामानुकरणं च मुख्यादर्शने तत्स्वभावाणुपलब्धौ च कर्तुं दुःशक्यम् । नह्यन्यगतरतिरुपलभ्यते अन्येन । तच्छरीर-सङ्घिप्रतिशीर्षकादि रोमाश्रयद्रुदिकादि भुजाक्षेपवलनप्रवृत्ति भ्रूक्षेपकटाक्षादिकं च जट्टत्वेन भिन्नेन्द्रियप्राणत्वेन भिन्नाधिकरणत्वेन च चित्तवृत्तिरूपाया रतेरनुकारत्वेन धत्तुं न शक्यते । यद्युच्यते श्लेषशोकरूपाश्चित्तवृत्तोरनुकरोति, तत्कथं करोतीति गद्ये-पणोपम् । न हि नद्यो राममाद्रुश्यं स्वात्मनः शोकं करोति सर्वथैव तस्य तद्भावात् । स्वोद्ये भावे वानुकार एव । न च नद्योऽनुभावकः स तु पात्रम्, मद्यास्वादोपायकचय-कादिविव । किञ्च नान्यहस्तु निषते यच्छोकेन समानं स्यात् । नचाश्रुपात्तादिना शोकरूपाणुकारः, तद्विलक्षणत्वात् । एवमपि न भवेत्-उत्तमप्रकृतेः धे शोकानुभावा-स्ताणुकरोतीति । सप्रापि मजातीयानित्येव वक्तुं पार्यते न तत्सदृशानिति । सदृ-शत्वं च न विशेषात्मना युगपदुपपन्नं भवति । यदि स्यात्तर्हि क्रमेणैव । ततश्च नियत-स्यैवानुकारः । सप्रापि कस्य; अन्य कस्यविदिति चेत्सोऽपि विशिष्टतां विना कथं बुद्धौ

अधिप्रलम्भकृतोऽन्येषां स्याद्यिभावलक्षणम् इत्यलमप्रस्तुतवस्तुवि-
स्तरेण ।

तदेवं विभावादीनां हेत्वादीनां च कृत्रिमाकृत्रिमतया काव्यलोकविप-
यतया च स्वरूपभेदे विषयभेदे चावस्थिते सत्येकत्वासिद्धेर्यदा विभावा-
दिभिर्भावेषु रत्यादिष्वसत्येष्वेव प्रतीतिरुपजन्त्यते तदा तेषां तन्मात्रसार-
त्वात् प्रतीयमाना इति गम्या इति च व्यपदेशा मुख्यवृत्त्यापपद्यन्त एव ।
तत्प्रतीतिपरामर्श एव च रसास्वादः स्वाभाविक इत्युक्तम् ।

✓आस्तां वा रत्यादिर्नित्यपरोक्षः । प्रत्यक्षोऽपि ह्यर्थः साक्षात् संवेद्य-
मानः सचेतसां न तथा चमत्कारमातनोति यथा स एव सत्कविना वच-
नगोचरतां गमितः । यदुक्तम्—

✓“कविशक्त्यर्पिता भावास्तन्मयीभावयुक्तिः ।

अर्पिता स्फुरन्त्यमी काव्यान् तथाध्यक्षतः किल ॥” इति ।

सोऽपि च तेषां न तथा स्वदते, यथा तैरेवानुमेयतां नीत इति स्व-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

शुणुप्तायाः संसारनिन्दादौ, शमस्य कोपा(दि?) मिहतस्य प्रसादोद्गमादौ । अनु-
कार्यस्य बिम्बत्वमनुकरणस्य प्रतिबिम्बत्वम् ।

मधुसूदनीविभूतिः ।

आरोपयितुं शक्यः । य एवं करोतीति चेत्स्वात्माऽपि मध्ये तस्यानुप्रविष्टः । तर्हि
समाप्तोऽनुकार्यानुकर्तृभाव इति ।

तदेवं विभावादीनामिति । तदेवम् “न च लोके विभावादयो भावा वे”ति
प्रघटकेन विभावादीनामकृत्रिमत्वेन हेत्वादीनां कृत्रिमत्वेनेति स्वरूपभेदे काव्यगतत्वेन
लोकगतत्वेन चेति विषयभेदे च । एकत्वासिद्धेः भिन्नत्वेन प्रतीतेः ।

असत्येष्वेवेति । अनुकार्ये विभावादयः पारमार्थिकाः अनुकर्त्तरि तु असत्या
पक्षेत्पभिमानः । तन्मात्रसारत्वात् प्रतीतिमात्रसारत्वात् । मुख्यवृत्त्या साक्षादेव
त्रोपचरितवृत्त्या । तत्प्रतीतिपरामर्श एव विभावादिभिः रत्यादिविषयकप्रतीतेः परामर्शः
अनुभवात्मा । स एव रसास्वादः ।

आस्तामिति । रत्यादयो नितान्तमपरोक्षाः स्वस्मिन् सामाजिकेऽविद्यमान-
त्वात् । कविवचनगोचरीभूता आस्वादं गमयन्तीति कथा तिष्ठतां नाम परं प्रत्यक्षे-
ष्यर्थे इयमेव दशा ।

कविशक्त्यर्पिता इति । कविना स्वशक्तिद्वारा अर्पिताः अस्मी रत्यादयो भावाः
तन्मयीभावकारिण्या युक्त्या यथा चमत्कुर्वन्तः स्फुरन्ति प्रतीयन्ते तथा अच्यक्षतः
प्रत्यक्षं दृष्ट्वा अपि न स्फुरन्ति ।

भाय एषायं न पर्यनुयोगमर्हति । तदुक्तम्—

० “नानुमितो हेत्वाद्यैः स्वदत्तेऽनुमितो यथा विभावाद्यैः ।

न च सुखयति वाच्योऽर्थः प्रतीयमानः स एव यथा ॥”

इति । ध्वनिकृताप्युक्तम्—‘साररूपो ह्यर्थः स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रकाशितः सुतरां शोभामायहति’ इति । प्रतीतिमात्रपरमार्थे च काव्यादि तायतैव विनेयेषु विधिनिषेधव्युत्पत्तिसिद्धेः ।

तदुक्तम्—‘भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमा’ इति ।

० “मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिवुद्ध्याभिधावतोः ।

मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ॥” इति च ।

व्याकृदिवेकव्याख्यानम् ।

नानुमित इति । अत्र वाच्यापेक्षया गम्दतालक्षणस्य प्रतीयमानस्य चारुत्वम् । तस्यापि हेत्वाद्यैर्लोकानुमितस्य न तथास्याद् यथा काव्ये विभावाद्यैरनुमीयमानस्येत्यर्थः ।

मणिप्रदीपप्रभयोर्विषये अभिधावतोः प्रतिपत्तोः । अत्र प्रतीतिसारत्वाच्च काव्यस्यानुमेयगतं वास्तवावास्तवत्वमप्रयोजकम् । उभयथा धमत्कारप्रतीतिलक्षणार्थक्रियासिद्धेः । प्रत्युतावास्तवत्वे यथा सिध्यति न तथा वास्तवत्व इति काव्यानुमितेरेषानुमानान्तरविलक्षणतेत्यनुमानवादिनोऽयमभिप्रायः । व्यक्तिवादिनः पुनरुक्तानुमेयेन प्रतिबद्धाद्भ्रान्तुनः प्रतीतार्वर्थक्रियाविसंबादादस्त्वनुमानत्वम् । अवस्तुन एव तु प्रतीतौ कथमनुमानत्वं स्यात् । अर्थक्रिया तु व्यक्तिपक्ष उपपद्यते । व्यञ्ज्यमानस्य वासनारमनः स्याद्यिनो वस्तुत्वादित्याशयः ।

मधुसूदनीवृत्तिः ।

नानुमित इति । हेत्वाद्यैः लौकिकैर्भूमादिभिरनुमितोऽर्थो वद्व्यादिः न तथा स्वदत्ते यथा विभावाद्यैः काव्योपात्तैस्तैरनुमितः स्वदत्ते । वाच्योर्थस्तथा न सुखयति सुखकरो भवति यथा स एव प्रतीयमानः गम्यः सत् सुखयति ।

मनु असन्निर्विभावादिभिरसतो रत्यादीनां प्रतीयमानत्वे कोर्धस्तैः शशाश्रुजायमाणैः विनेयानां साधितो भवति—इत्यत्र आह—तदुक्तमिति—भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमेतोति । भ्रान्तिरपि भ्रमात्मकं ज्ञानमपि सम्बन्धतः प्रमा प्रमाणम् अर्थक्रियाकारिणीति यावत् भवति । यथा असत्ये घटं नि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते” इति भावः ।

मणिप्रदीपप्रभयोरिति । वस्तुत इयं मणिप्रभैवेति अजानतः किन्तु वाकविक्येन मणिवुद्धिं कृत्वा प्रवर्त्तयितुः । तथा प्रदीपप्रभायामपि मणिवुद्ध्या अभिधावतः प्रवर्त्तयितुः पुरुषस्य उभयत्र प्रभायां मिथ्याज्ञानस्य भ्रान्तेरविशेषेऽपि समानेऽपि अर्थक्रियां प्रति विशेषो भेदः । एकत्र मणिलाभः अन्यत्र केवलमभिधावतम् । परं प्रवृत्तिस्तु समानैव ॥

तेनात्र गम्यगमकयोः सचेतसां सत्यासत्यत्वविचारो निरूपयोग एव । काव्यविषये च वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीतीनां सत्यासत्यत्वविचारो निरूपयोग एवेति तत्र प्रमाणान्तरपरीक्षोपहासायैव सम्पद्यत इति ।

तत्र हेत्वादिभिरकृत्रिमैरकृत्रिमा एव प्रत्याख्यन्ते । तत्रैवामनुमेयत्वमेव न व्यङ्ग्यत्वगन्धोऽपीति, कुतस्तत्र सुखास्वादलघोऽपि सम्भवति । एष एव लोकतः काव्यादावतिशय इत्युपपद्यत एव रत्यादौ गम्ये सुखास्वादप्रयोजनो व्यङ्ग्यत्वोपचार इति ।

मुख्यवृत्त्या द्विविध एवार्थो वाच्यो गम्यश्चेति । उपचारतस्तु व्यङ्ग्यस्वृतीयोऽपि समस्तीति सिद्धम् ।

७ वाच्यो गुणीकृतार्थत्वं न सम्भवति जातुचित् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

शब्दस्योपसर्जनीकृतार्थत्वं विशेषणं व्यक्तिवादिनो यथा सम्भवति तथा प्राक् प्रतिपादितम् ।

(१) वाच्यो गुणीकृतार्थत्वं व्यङ्ग्यमर्थं प्रति स्थितम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

तेनात्रेति । अत्र काव्ये । तत्र वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीतीनां सत्यासत्यत्वविषये । तत्र हेत्वादिभिरिति । तत्र काव्यविषये । तत्र प्रामिति । यत्र कृत्रिमैर्हेतुभिः कृत्रिमस्यार्थस्य प्रतिपत्तिस्तत्र लोके । रत्यादिष्वनुमेयेषु व्यङ्ग्यत्वव्यवहारः लक्षणया । तस्याः प्रयोजनं फलमिति यावत् सुखास्वादः । लोके च तेषु व्यङ्ग्यत्वलेदोऽपि नास्ति व्यङ्ग्याभावे च कुत आस्वादः । एष एव लोककाव्ययोर्मागंभेदे हेतुरिति भावः ।

इदं तु बोध्यम् । यैर्लोके नास्वादः तैरेव काव्योपासैरास्वाद इति साधनार्थं या सरणिराहता ग्रन्थकृता तथा न समीहितसिद्धिः । तथाहि—यत्रासतोऽपि हि सुखास्वादजनकत्वं तथा तादृशस्यैव आस्वाद्यत्वं तत्र वस्तुसतः कुतो नास्वाद्यत्वं आस्वाद्यजनकत्वं च । एवं च लौकिकेष्वपि तेष्व्वास्वादसम्भवः । अन्यच्च—यत्र धूमजानं मिथ्या तत्र तद्रम्यासवशादपि यथाऽग्नेरनुमानमयुक्तमेव अर्थात् तादृशानुमितिरिव नोदेति तत्रैव धूमानुकाराद्गीहाराद्गन्धनुंकारस्य जपापुष्पस्य अनुमितिः कथं समुदियात् । अतोऽप्यौ-कैर्विभावादिभिः कथमलीकाया रतेरनुमितिः । यतस्त्वन्मते अनुकार्यं रामादौ रत्यादयः पारमार्थिका अनुकर्त्तरि नटे च असन्त एव । व्यक्तिकादिमते तु सामाजिकैः स्वीयैव रतिरास्वाद्यते नान्यगता रतिरनुमीयते तस्याश्च वासनात्मकतया पारमार्थिकत्वमेवेति सर्वं निरवधम् ।

पृतावता व्याख्यानेन सिद्धं वस्तु संशुद्धं श्लोकेन दर्शयति—वाच्यो गुणीकृतार्थत्वं

(१) 'वाच्यो गुणीकृतार्थत्वं' इति कारिकायाः प्रतिद्वन्द्विकारिकेयम् ।

तदर्थं तदुपादानादुदकार्थं दृतेरिव ॥ इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

नापि वाच्यप्रतीयमानयोर्मुख्यवृत्त्या व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः सम्भवति
व्यक्तिलक्षणानुपपत्तेः । तथा हि । सतोऽसत् एव धार्थस्य प्रकाशमानस्य
सम्बन्धस्मरणानवेक्षिणा प्रकाशकेन सहैव प्रकाशविषयतापत्तिरभिव्यक्ति-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तदर्थं तदुपादानादुदकार्थं दृतेरिव ॥ ४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । तत्राविशितवाच्ये ध्वनौ व्यञ्जकवाच्यस्यानवेक्षणीयत्वमेव
गुणीकृतत्वमिति शब्दो गुणीकृतार्थः ।

शब्दे गुणीकृतार्थत्वं वाच्यस्य (१) काप्यसम्भवः ।

बाधितत्वादथा (२) न्यत्र व्यङ्ग्यं प्रत्यनवेक्ष्यता ॥ ६ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । शब्दस्य तु व्यापारान्तरं स्वविषय एव समर्थयिष्यते ।

इह च सदसद्विषयत्वेनाभिव्यक्तिर्द्विधा प्रतिपादिता । तत्रापि सद्विषया त्रिप्रकाराः ।
शक्त्यवस्थस्य व्यक्तीभावः यथा इत्यादेः । भाविर्भूतस्य च घटादेः सन्तमयादिप्रति-
बन्धकरप्रत्ययानिरासात्प्रकाशमानस्य प्रदीपादिप्रकाशकेन सह प्रकाशनम् । अनुभूतस्य च
संस्कारात्मना स्थितस्य कुतश्चिद् प्रबोधकरप्रत्ययात् प्रबोधमात्रम् । तदपि प्रबोधकर्यै-
विध्यात् त्रिविधम् । प्रबोधकं च नान्तरोपकं भूमादि, सहशतस्त्वन्तरं, वाचकः शब्द
इति त्रिविधम् । तदेवं पञ्चधा सद्विषयाऽभिव्यक्तिः । असद्विषया एवैकैवेति षोडश व्य-
क्तिराशङ्क्य प्रकृते दूषिता । सत्र व्यक्तिवादिना घटप्रदीपन्यायेन सद्विषया व्यक्तिरङ्गो-
मशुसुदनो विवृतिः

र्थत्वमिति । शब्दः स्वमर्थमसम्भवात् गुणीकरोति । अर्थबोधनायैव शब्दस्योपा-
दानात् यथा जलार्थं घटस्योपादानात् । एवमत्र यथा जलार्थमुपासतो घटो जलं न गुणी-
करोति तथैव अर्थबोधनायैव उपादीयमानः शब्दः स्वार्थं कथं गुणीकुर्यात् ।

रत्यादिषु व्यङ्ग्यत्वप्रयोग उपचारेणेति नसाप्य मुख्यवृत्त्यैव सत्र सत्प्रयोग इति
ध्वनिकारोक्तं निराकरिष्णुः व्यक्तित्वरूप परिधिक्वीर्षुः भूमिकामारचयति—नापि
वाच्यप्रतीयमानयोरिति । तथाहीति व्यक्ति लक्षयति—सतोऽसत् एवार्थ-
स्येति । सतो विद्यमानस्य अर्थस्य घटादेः । असतो निम्न्याभूतस्य अर्थस्य इन्द्रया-
पादेः । सम्बन्धस्मरणम् जनयोः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति स्मृतिं न अवेक्षते न पर्यालो-
चयति यन्तेन प्रकाशकेन । न हि प्रकाशकं दीपादि वस्तु पदपदार्थयोः सम्बन्धं गवेषते
तस्य तु केवलं प्रकाशनमात्रं व्यापारः । सहैव प्रकाशकावच्छेदेन प्रकाशविषयतापत्तिः

(१) इत्यादीनि निश्चासन्ध शब्दादी भयन्तनिररुहताच्चे ।

(२) अन्वयेति 'तानोऽस्मि नर्त्तं गदे' । रत्यादी अर्थान्तरसंक्रमिताच्चे ।

रिति तल्लक्षणमाचक्षते । तत्र सतोऽभिव्यक्तिस्त्रिविधा, तस्य त्रैविध्यात् ।

तत्र कारणात्मनि कार्यस्य शक्त्यात्मनावस्थानात् तिरोभूतस्येन्द्रिय-
गोचरत्वात्पत्तिलक्षण आविर्भाव एका, यथा क्षीराद्यवस्थायां दध्यादेः ।
तथावस्थानानुपगमे तु सैवोत्पत्तिरित्युच्यते कश्चित् । तस्यैवाविर्भूतस्य
कुतश्चित् प्रतिबन्धात्प्रकाशमानस्य प्रकाशकेनोपसर्जनीकृतात्मना सहैव
प्रकाशो द्वितीया, यथा प्रदीपादिना घटादेः । तदुक्तम्—

“स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥”

इति । ध्वनिकारेणाप्युक्तं—‘स्वरूपं प्रकाशयन्नेव परार्थावभासनो
व्यञ्जक इत्युच्यते यथा प्रदीपो घटादेः’ इति ।

तस्यैवानुभूतपूर्वस्य संस्कारात्मनान्तर्विपरिवर्तिनः कुतश्चिदव्यभि-
चारिणोऽर्थान्तरात् तत्प्रतिपादकाद्वा संस्कारप्रबोधमात्रं तृतीया, यथा
धूमाग्नेः, यथा चालेख्यपुस्तकप्रतिविम्बानुकरणादिभ्यः, शब्दाश्च गवा-

व्यक्तिवियेकव्याख्यानम् ।

कृता । यथा घन दोषस्तयोपपादितम् । शिष्टं तु पक्षपञ्चकमनभ्युपगमपराहितमेव ।

मधुसूदनोच्चृतिः ।

प्रकाशनम् । यस्मिन् समये प्रकाशकस्य ज्ञानं तस्मिन्नेव प्रकाश्यस्यापि भवेत्तदेव
व्यक्तित्वरूपम् ।

तत्र कारणात्मनि मृत्तिकादौ बीजे वा तिरोभूतस्य लीनस्य कार्यस्य घटादेः वृ-
क्षस्य । तिरोभूतत्वे हेतुः—शक्तिरूपेण अवस्थानम् । शक्तिः कार्यजननसामर्थ्यम् । इन्द्रिय-
गोचरता साक्षात्कारः । तथावस्थानस्य शक्त्यात्मना अवस्थानस्य अनुपगमे अनुप-
लब्धौ । कार्यजनकरूपपायाः शक्तेः स्वात्मन उपयोग उत्पत्तिः । इदं च सांख्यसूतेन-
। यथा मृदि विद्यमानस्य घटस्याविर्भाव एव उत्पत्तिस्तथैव कारणात्मना विद्यमानानां
तत्त्वानामाविर्भावोऽपि उत्पत्तिर्विवक्षिता इति तेषामाशयः ।

कुतश्चित्प्रतिबन्धात् सन्तमसादेः । उपसर्जनीकृतात्मना गुणीभूतेन ।

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुरिति । अर्थे सिद्धे सति स्वज्ञानेन स्वं व्यञ्जकं तस्य ज्ञानेन
सह अन्यस्य व्यङ्ग्यस्य धियो बुद्धेः हेतुः कारणम् स्वबोधसमकालमेवेतरबोधहेतुर्ब-
ञ्जको मतः । यथा घटधीकारणं दीपः । अन्यथात्वे स्वज्ञानसमकालमेवेतरबोधहेतुस्वा-
भावे अस्य व्यञ्जकस्य कारकाख्यहेतोः को विशेषः को भेदः ।

तस्यैव आविर्भूतस्यैव पूर्वं क्वचित्स्थले अनुभूतस्य अत एव संस्कारात्मना
संस्काररूपेण अन्तर्विपरिवर्तिनः अन्तःकरणे वर्तमानस्य कुतश्चित् अव्यभिचारिणो
नियताद् वस्तुविशेषाद् धूमात्, आलेख्यात्, पुस्तकात् लेख्यादिकर्मणः, प्रतिविम्बात्,

देः । असतस्त्वेकप्रकारैव, तस्य प्रकारान्तरासम्भवाद्, यथाकालोकादि-
नेन्द्रचापादेः । इति ।

न चैतल्लक्षणं चाच्ये सङ्गच्छते । तथा हि—सतोऽभिव्यक्तिराद्ययो-
रर्थयोर्लक्षणं न तत्प्रतीयमानेष्वेकमपि संस्पष्टं क्षमते तस्य दध्यादेरिवेन्द्रि-
यविषयभावापत्तिप्रसङ्गाद् घटादेरिव चाच्यार्थसहभावेनेदन्ताप्रतीते-
रसम्भवात् । न च स्वरूपासंस्पर्शि लक्षणं भवति ।

तृतीयस्यास्तु यल्लक्षणं तदनुमानस्यैव सङ्गच्छते, न व्यक्तैः । यदुक्तं-
'त्रिरूपाल्लिङ्गाद्यदनुमेये ज्ञानं तदनुमान' मिति । तच्चानुमानमेव । न
ह्यर्थाद्यन्तरप्रतीतिरनुमानमन्तरेणार्थान्तरमुपपद्यते । उपमानादीनां च
तत्रैवान्तर्भावात् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

अनुकरणात्, अथवा वस्तुविशेषप्रतिपादकशब्दात् केवलं संस्कारप्रसोधः घासनाभ्यु-
त्यानम् तृतीया अभिव्यक्तिः । असतोऽभिव्यक्तिः । एतल्लक्षणम् अभिव्यक्तिलक्षणम् ।

सतोऽभिव्यक्तिराद्ययोरर्थयोरिति विसंस्थुतः पाठः । सतोऽभिव्यक्तेरार्थ
द्वयं यत् लक्षणम् तदेकमपि लक्षणं प्रतीयमानेषु ध्यद्वयपदाभिधेयेषु संस्पष्टं मनानपि
सत्त्वं न क्षमते न सद्यते । प्रथमस्मिन् लक्षणे तस्य प्रतीयमानस्य दध्यादेरिवेन्द्रियसां-
क्षात्कारः स्यात् । द्वितीयस्मिन् लक्षणे घटादेरिव चाच्यार्थसमकालम् अपमोहम् स
इति प्रतीतिज्ञानस्यासंभवात् ।

ननु दृष्टान्तदाष्टान्तयोर्न समानमनुगमो लक्षणस्य सादृश्यस्य भेदघटितत्वात्,
इत्यत आह—न च स्वरूपासंस्पर्शाति । यल्लक्षणं वस्तुनः स्वरूपमेव न सृष्टाति
अनुगतित्तु पश्चात्पदा । न तल्लक्षणम् भवतीति शेषः ।

तृतीयस्या अभिव्यक्तेः । अनुमेये इति विषयसहमी । ततश्च अनुमेयविषयकं ज्ञा-
नम् । तच्चानुमानमेवेति । ततश्च सा अभिव्यक्तिरनुमानमेव । तदिति कीदमिदंशः
अनुमानाभिप्रायेण । अनुमानमन्तरेण अनुमानव्यतिरिक्तम् अर्थान्तरम् अभिव्यक्ति-
नामकम् ।

ननु यत्र गोसदसो भवन् इत्यत्र गोरूपात्सदशादूर्धाद्वयस्यार्थान्तरस्य ज्ञानं
तदनुमानम्, यत्र यददत्तं दृष्ट्वा देवदत्तं स्मरति सा स्मृतिः, इत्युपमानस्मृत्यादिव्यभि-
धार्थादर्थान्तरप्रतीतिरित्यनुमानप्रकारत्वेऽपि नानुमानम् तथैव अभिव्यक्तिरपि अनुमा-
नात् पृथगित्यत आह—उपमानादीनामिति । उपमानप्रभृतेः तत्रैव अनुमान एवा-
न्तर्भावः । नानुमानात् पृथग्भूतमुपमानादि व्याप्तिपरामर्शो विना एषामनवस्थितेः ।
विशेषस्तु आकरे द्रष्टव्यः ।

यदाहुः—'न चान्यदर्शनेऽन्यकल्पना युक्तातिप्रसङ्गात् । तस्य नान्तरी-
यकतार्या स्यात् । न हि यथाविधसिद्धः तथाविधनिधानं सूचयति ।
सामान्येन च सम्बन्धिनार्थप्रतिपत्तिरनुमानमिति द्वे एव प्रमाणे' इति ।

न च वाच्यादर्थादर्थान्तरप्रतीतिरविनाभावसम्बन्धस्मरणमन्तरेणैव
सम्भवति, सर्वस्यापि तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । नापि सहभावेन, धुमाग्निप्रती-
त्योरिव तत्प्रतीत्योरपि क्रमभावेत्यैव संवेदनाद् इत्यसम्भवो लक्षणदोषः ।

अथ रसाद्यपेक्षया तयोः सहभावेन प्रकाशोऽभिमत इत्युच्यते, अव्याप्ति-
स्तर्हि लक्षणदोषः । वस्तुमात्रालङ्कारप्रकाशस्य प्रकाशकासहभावेनाव्याप्तिः ।

न च रसादिष्वपि विभावादिप्रकाशनसहभावेन प्रकाशनमुपपद्यते ।
यतस्तैरेव कारणादिभिः कृत्रिमैर्विभावाद्यभिधानैरसन्त एव रत्यादयः
प्रतिबिम्बकल्पाः स्थायिभावव्यपदेशभाजः कविभिः प्रतिपत्तृप्रतीतिपथ-
मुपनीयमाना हृदयसंवादादास्याद्यत्वमुपयन्तः सन्तो रसा इत्युच्यन्ते ।
न च कारणादिभिः कार्यादयः प्रतिबिम्बकल्पाः सहैव प्रकाशितुमुत्सहन्ते

मधुसूदनीविवृतिः ।

आकरमुद्धरति—न चान्यदर्शन इति । अन्यस्य दर्शने अनुभवे इत्यर्थः । अन्य-
स्य उपमानादेः कल्पना विभागरचना पृथङ् न युक्ता उचिता । ननु किमन्यस्य कल्प-
नैव नास्तीत्यत आह—तस्य नान्तरीयकतायामिति । नान्तरीयकतार्या अवश्यम्भा-
वितार्या तस्य अन्यस्य कल्पना युक्ता स्यात् । ननु कथं स्थितिरित्यत आह—
नहीति । यत्र यथाविधसिद्धो वस्तुविशेषः तथाविधस्य वस्तुनः समिधानं सामीप्यं
न सूचयति बोधयति तत्र अर्थान्तरस्य कल्पना युक्ता । अतः सामान्येन सामान्य-
रूपेण सम्बन्धिद्वारा एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिनः स्मारकं भवति इति नियमात् ।
अर्थस्य प्रतिपत्तिः ज्ञानम् । तदेकं प्रमाणम् शब्द इत्यर्थः । द्वितीयं च अनुमानमिति
द्वे प्रमाणे इति । अविनाभावो व्याप्तिः । तत्प्रतीत्योः वाच्यव्यङ्ग्यज्ञानयोः ।

ननु रसाद्यसंलक्ष्यक्रमेण सहभाव उपैति चेदाह—अथ रसाद्यपेक्षयेति । तयोः
वस्तुमात्रालंकारयोः । प्रकाशकासहभावेनेति पाठः ।

विभावाद्यभिधानैः विभावादिनामधेयैः । प्रतिपत्तुः धोतुः दर्शकस्य च
प्रतीतिपथं ज्ञानविषयम् । उपनीयमानाः काव्येन नाट्येन च । कविभिरिति नटानां च
चोपलक्षणम् । कवयो हि लौकिकरतिवासनानुविद्धास्तथा विभावानाहरन्ति नटाश्चा-
नुभावान् यथा रत्यास्वादे ऋद्धारो भवति । परमार्थतः रतिक्रीडा च सार्धं कामिनेरेव
तत्रैव सुखधाराया विभ्रान्तेः अपरस्य तु क्रतुमालयालंकारादिविषयसौन्दर्यस्य कविना
निबद्धस्यास्वादः अत एव रत्यादयः प्रतिबिम्बकल्पाः । पूर्वं कारणम् उत्तरं च कार्यमिति
नियमः सहभावे तु पूर्वोत्तरीभावरूपस्य नियमस्य भङ्गात् कार्यकारणभावोपि भङ्गः

कार्यकारणभावावसायस्यैवावसादप्रसङ्गाद् । यत्र तु तल्लक्षणं मुख्यतया सम्भवति तत् काव्यमेव न भवतीति कुत एव तद्विशेषध्वनिरूपता स्यत् ।

द्विविधो हि प्रकाशकोऽर्थ उपाधिरूपः स्वतन्त्रश्चेति । तत्र ज्ञानशब्द-
प्रदीपादिरुपाधिरूपः । तदुक्तं—‘त्रयः प्रकाशाः स्वपरप्रकाशाः’ इति । अन्यः
स्वतन्त्रो धूमादिः । तत्राद्यस्तावद् भवन्निर्नाभ्युपगन्तव्य एव प्रत्यक्षाभि-
धेययोरेकार्थयोः काव्यतापत्तिप्रसङ्गात् । अन्यस्य तु लिङ्गत्यमेवोपपद्यते
न व्यञ्जकत्वं व्यक्तेरनुपपत्तेः । न च त्रिविधस्यापि व्यङ्ग्याभिमतस्यार्थ-
स्य प्रकाशकसहभावेन प्रकाशस्तस्यापि ध्वनिकारस्याभिमतः ।

यद्यमाह—‘न हि विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसा इति कस्य-
चिद्वचनमः । तत एव च तत्प्रतीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति
तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेनावस्थानात् क्रमोऽवश्यम्भावी । स तु ला-
घवान्न प्रकाशत इत्यलक्ष्यक्रमा एव सन्तो व्यङ्ग्या रसादयः’ इति ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

यत्र तु तल्लक्षणमिति । व्यक्तिः लक्षणं प्रदीपघटादौ । उपाधिरूप इति
उपाधिस्वरूपोपरज्ञानेनान्यप्रतीतिहेतुः । तथा हि-ज्ञानं, हेतुं गर्भीकृत्य ज्ञातोऽप्यर्थ
इति हेतुं प्रकाशयति; शब्दोऽव्यवसायाद्येण स्वरूपं प्रकाशयत्यर्थप्रकाशकः ।

विषयत्वमनापन्नैशब्दैर्नाथैः प्रकाशयते ।

न सत्तथैवांतेऽर्थानामगृहीताः प्रकाशकाः ॥”

मधुसूदनीविवृतिः ।

सुतराम् । तल्लक्षणम् निर्दिष्टाभिध्वकिलक्षणम् । तद्विशेषध्वनिरूपता काव्यविशेष-
ध्वनिसंज्ञत्वम् ।

त्रयः प्रकाशाः स्वपरप्रकाशा इति । ज्ञानरूपः स्वप्रकाशः । शब्दरूपः प्रदी-
पादिरूपः परप्रकाशः । आदिपदात् मण्यादेः परिग्रहः । आद्यस्तावदिति । आद्य
उपाधिरूपः । ज्ञानस्य प्रदीपादेः अभ्युपगमे प्रत्यक्षभूतस्यार्थस्य, शब्दस्य च स्वीकारे
अभिधेयार्थस्य काव्यत्वं स्यात् । अन्यस्य तु स्वतन्त्रस्य धूमादेः ।

ननु कुतोऽव्यस्य स्वतन्त्राद्यस्य प्रकाशकस्यार्थस्य लिङ्गत्यमेव कुतो न व्यञ्जक-
त्वमित्यपेक्षायामाह—न च त्रिविधस्यापीति । अर्थ भावः । प्रकाशकसहभावेन
प्रकाशार्थप्रकाशो व्यक्तिर्भवति । पूर्वविधा च सा विभावादिप्रतीतिरसादितीत्योः
कार्यकारणभावेन अवस्थितेः पूर्वापरक्रमवत्तयाभिमानात् ध्वनिकारैरस्वीकृता इत्युच्यते
न व्यञ्जकत्वं व्यक्तेरनुपपत्तेरिति ।

कथमवगतं ध्वनिकारस्यानभिमतमिति तन्मतमुद्धरति—यद्यमाह—नहि वि-
भाव इत्यादिना रसादय इत्यन्तेन । स्पष्टम् ।

अथैतद्दोषभयात् सहभावानपेक्षमेतल्लक्षणमुच्यते । तथाप्यनुमाने-
ऽतिव्याप्तिः । तत्राप्युपसर्जनीकृतात्मना धूमादिना प्रकाश्यस्य प्रकाशोऽ-
स्त्येव । अथासद्ग्रहणेन सा निरस्तेऽप्युच्यते तर्हि घटप्रदीपयोस्तस्या-
व्याप्तिः घटस्य सत्त्वात् ।

अथासद्ग्रहणं न करिष्यत इति तर्हि अर्कालोकेन्द्रचापादावव्याप्तिः ।
इन्द्रचापादेरसत्त्वात् ।

अथोभयोरपि ग्रहणं न करिष्यत इति तर्ह्यनुमानस्यैव तल्लक्षणं
पर्यवस्यति, न व्यक्तेः । तच्चेष्टमेव नः, वाच्यप्रतीयमानयोः सतारेव
च क्रमेणैव प्रकाशोपगमात् ।

तस्मात् तदवस्थ एवासम्भवे लक्षणदोषः । किञ्च सदसद्भावेन
प्रकाश्यस्य विशेषणमनुपपन्नं व्यावर्त्याभावाद् इति ।

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

इति । प्रदीपस्योपाधित्वं 'स्वज्ञानेनान्यधीदुति' त्यादिना प्रतिपादितम् । तत्र
व्यक्तिवादिना यथा प्रदीपवृत्तान्त इहाङ्गीकृतो नेन्द्रियगोचरातापत्तिस्तथा प्रतिपादितं
प्राक् । अतश्च अथैतद्दोषभयादित्यादिना यो धूलिप्रक्षेपः कृतः, स स्वमनीषिकया
शङ्कितपक्षद्रूपणप्रपञ्चो निरस्त्यान एव ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

अत्र अथचतुष्टयं विकल्पार्थकम् । एतद्दोषभयात् लक्ष्येष्वसमन्वयरूप-
दोषभयात् सहभावानपेक्षे सहभावरहितं व्यक्तिः लक्षणं निरुच्यते तथापि अनुमाने अति
व्याप्तिः लक्ष्यमतिक्रम्य अलक्ष्येऽपि लक्षणसंचारः । तत्रापि उपसर्जनीकृतात्मनेति ।
वाक्येन अतिव्याप्तिं दर्शयति । अथोच्यते असद्ग्रहणेन प्रकाश्ये इति दोषः । अर्थात्
अस्तयानामेव रत्यादीनामभिव्यक्तेः धूमादिभिश्च सतोऽग्नेरेव 'ततः सा अतिव्याप्तिः
निरस्ता परिहृता इति । तथापि पुनस्तत्रैवावस्थितो वेतालः अर्थात् पुनरव्याप्तिः
प्रदीपाद् घटभिव्यक्तौ घटस्य सदूपत्त्वात् । व्यक्तिश्च असत् एवेति लक्ष्ये एव लक्षणा-
ननुगमः ।

प्रकाश्ये असतो ग्रहणमेव न करिष्यते, इत्युच्यते तर्हि अपि केवलं सतो
ग्रहणेन यत्र अर्कालोकादिना असतामिन्द्रचापादीनामभिव्यक्तिः तत्र लक्षणागमना-
दव्याप्तिर्दोषः ।

अथोभयोरपि ग्रहणं न करिष्यत अर्थात् सदसद्विरहितं लक्षणं क्रियते ।
सहभावानपेक्षमितित्वनुत्प्लूतमेवेति बोध्यम् । तर्हि तत्पूर्वोक्तं लक्षणं अनुमानस्यैव अन्त-
तो गत्वा भवति । न व्यक्तेः, केवलं नाममात्रे विवाद इति भावः । तच्च अनुमान-
लक्षणं इष्टमेव नोऽस्माकमनुमानवादिनाम् । तस्मात् धूमाग्निप्रतीत्योरिव विभावादि
प्रतीत्योः क्रमभावेनैव प्रकाशात् । तदवस्थ एव अपरिहृत एव । व्यावर्त्याभावात् ।

किञ्च यत्र वाच्यस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वं स चेद् ध्वनिस्तर्हि तदनुमितस्य व्यञ्जकत्वे ध्वनित्वं न स्यात् तस्य वाच्यत्वाभावात् । ततश्च “एवं वादिनि देवर्षी” इत्यादौ ध्वनित्वमिष्टं न स्याद् इत्यव्याप्तिर्लक्षणदोषः । अथार्थशब्देनोभयमपि संगृहीतं तस्योभयार्थविषयत्वेनेष्टत्वात् । यदाह—

“अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो ध्वनरिघतः
वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदाबुभौ स्मृतौ ॥”

इति । सत्यम् । किन्तु तमर्थमिति तच्छब्देनानन्तर्यात् प्रतीयमानस्यार्थस्य परामर्शं सति पारिशेष्याद् “अर्थो वाच्यविशेष” इति स्वयं विवृतत्वाच्च अर्थशब्दो वाच्यविषय एव विज्ञायते नोभयार्थविषय इति तद-

घस्यो दोषः

अस्तु घोभयार्थविषयः । तथाप्यतिव्याप्तिर्लक्षणदोषः, यत्र वाच्यार्था-

समुद्दनीविवृतिः

सदसन्निस्य घस्तुनः परिहार्यस्य अभावात् ।

किञ्चेत्यनेन पुनर्व्याघृत्य अर्थपदोपादाने दोषमुन्नावयति । तदनुमितस्य वाच्यतदनुमितस्य । अयं भावः । यत्रार्थः शब्दो वेति ध्वनिलक्षणकारिकायाम् अर्थपदेन किं गृह्यते । यदि तेन वाच्यार्थो गृह्यते तर्हि यत्र व्यञ्जयस्यापि व्यञ्जकत्वम्—यथा “पूर्ववादिनी देवर्षी” इत्यादौ अपोमुखीत्वनेन लज्जा व्यज्यते तथा च शिवविषयिणी पार्वतीतिष्ठा रतिव्यञ्जयते तत्र द्वितीयस्मिन् व्यङ्ग्ये ध्वनित्वं न स्यात्स्योदृतं नु सर्वैरिति अव्याप्तिदोषः । इति । तस्य अर्थशब्दस्य उभयार्थविषयत्वेन वाच्यप्रतीयमानार्थविषयत्वेन दृष्टत्वात् स्वीकृतेः ।

अर्थः सहृदयश्लाघ्य इति । ललितोचितसन्निवेशमुन्दरस्य काव्यस्य शरीरस्य आत्मा इव आत्मा साररूपतया जीवनाभायकत्वेन व्यवस्थितः सहृदयश्लाघ्यः समनःस्पृहणीयो योऽर्थो घत्ते तस्य वाच्यप्रतीयमानाख्यौ द्वौ भेदौ अंशौ स्मृतौ ।

सत्यमित्यर्थाङ्गोकारे । तमर्थमिति ध्वनिलक्षणकारिकास्थतच्छब्देन आनन्तर्यात् “प्रतीयमानः पुनरन्वये”ति “सरस्वती स्वादुतमि”त्यादिभिरनन्तरमभिहितत्वाच्च प्रतीयमानस्यार्थस्य परामर्शं प्रहणे सति पारिशेष्यात् परिशेषन्यायात्, श्रुतौ “अर्थो वाच्यविशेष” इत्येवं स्वयं ध्वनिकारेण विवृतत्वात् स्पष्टीकृतत्वात् । चकारः समुच्चयार्थः । तथा च पारिशेष्यविवृतत्वेहेतुभ्याम् अर्थशब्दः केवलं वाच्यार्थविषयः इत्येव विज्ञायते न उभयार्थयोः वाच्यप्रतीयमानयोः विषयः । इति हेतोः दोषोऽव्याप्यत्वात्पः तदवन्धः अपरिहृत इति यावत् ।

ननु वाच्यपदेन सामान्यतः अर्थो गृह्यते प्रतीयमानं च व्यञ्जकशब्दस्यार्थः तथा च वाच्यविशेषः अर्थविशेष इति पर्यायवाचकतद्वा एव न तयोः भिन्नाऽर्थता ततश्च परिहृतो दोषः । इत्यभ्युपगम्य गृह्यते—अस्तु घोभयार्थविषय इति । परिहरति-त-

इत्तुमात्रेणैकेन द्वित्रैवान्तरिता वस्तुमात्रस्यैव साध्यस्य प्रतीतिस्तत्रापि ध्वनित्वापत्तेः, तल्लक्षणानुगमाविशेषात् ।

न च तत् तत्रेप्यते, चारुतातिवृत्तेः । व्यभिचारिभावान्तरिताया एव तस्या ध्वनिविषयभावाभ्युपगमात्, अन्यत्र तु तद्विपर्ययात् । चारुत्याचारुत्वनिश्चये च काव्यतत्त्वविद्ः प्रमाणम् ।

तत्रैकेन वस्तुमात्रेणान्तरिता सा यथा—

७ "सिंहिपिच्छकण्णऊरा बहुआ चाहस्स गविरी भम ।

मुक्ताहल्लरइअपसा, हणाण मज्जे सवत्तीणम् ॥”

मधुसूदनीविवृतिः ।

धापीति अर्थपदेन प्रतीयमानस्य प्रहणेऽपि अतिव्याप्तिनाम लक्षणदोषः । अतिव्याप्ति-
लक्षणदोषं समन्वेति—यत्र वाच्यार्यादिति । यत्र काव्ये । वाच्यार्यादित्यस्य साध्यस्य
प्रतीतिरित्यन्वयः । वाच्यार्यादप्येकेन वस्तुमात्रेण । अत्र मात्रपदेनव्यभिचारिणः
अलङ्कारस्य च व्यवच्छेदः । द्वित्रैवां द्वाभ्यां त्रिभिर्वा वस्तुभिरन्तरिता व्यवहिता वस्तु-
मात्रस्य साध्यस्य प्रतीयमानस्य प्रतीतिर्बोधः । एकद्वित्रिवस्त्वन्तरितप्रतीयमानप्रतीति
स्थले ध्वनित्वापत्तिः स्यादित्यव्याप्तिः । कुत इति हेतुमाह—तल्लक्षणोति । ध्वनि-
लक्षणानुगमस्य अविशेषात् सामान्यात् । अनन्तरिते यथा ध्वनिलक्षणसमन्वयस्तथा
अन्तरिते ऽपि समन्वयमानं तत् केन वार्येत इति तत्त्वम् ।

किन्तु तद् ध्वनित्वं तत्र वस्त्वन्तरिते न इष्यते चारुतायाः चमत्कारस्य अति-
वृत्तेरुपगमात् । व्यभिचारिभावान्तरितायां अलङ्कारान्तरिताया वा एव तस्या प्रतीतेः
ध्वनिविषयत्वस्य अभ्युपगमात् स्वीकारात् । यत्र व्यभिचारिभवेन अलङ्कारेण वा
अन्तरिता साध्यस्य प्रतीतिः भवेत्तत्रैव ध्वनिरिति भावः । अन्यत्र वस्तुमात्रेण अन्त-
रितायां साध्यप्रतीतौ तु तद्विपर्ययात् ध्वनित्वस्यास्वीकारात् ।

ननु वस्त्वन्तरितत्वेन प्रतीतौ चारुतापगमः व्यभिचार्याद्यन्तरित्वेन चारुताया
अवस्थानमिह किं विनिगमकमित्यत आह—चारुत्याचारुत्वनिश्चये चेति । इदं
चारु सुन्दरम् इदमचारु असुन्दरम् इत्येवं विषयके निश्चये काव्यतत्त्वविद्ः काव्यमर्शः
प्रमाणम् प्रमात्वग्राहकाः । सा चारुता ।

सिंहिपिच्छकण्णऊरेति (सिंहिपिच्छकर्णपूरा बहुव्याधस्य गविणी भम-
ति । मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम्) इति च्छाया । सिंहिनी मधुरस्य
पिच्छस्य कर्णपूरो यस्याः सा पृतादशतुच्छभूषणेऽपि व्याधस्य वधुः गविणी भ्रमति ।
ए भ्रमतीत्याह—मुक्ताफले रचितानि प्रसाधनानि अलङ्कारानि यामिस्तारासां सप-
त्नीनां मध्ये । एतद्भ्रमणकारणम्—एतस्य व्याधस्य वधुः पत्न्यः पूर्वाः
सन्ति परं तासु नैतादृशः प्रेमा यादृशो मयि । तस्यैवेदं भाहात्म्यम् यत् तासु सती-
ष्वपि आसक्तेरभावात् स्वसामाख्येन दूरदेशकालव्यवधानसाध्यमहारम्भाकुलः हस्तिनो

अत्र हि चक्ष्यमाणप्रकारेण व्याधयध्याः सपत्नीभ्यः सौभाग्यातिरेकोऽनुमेयः । स चादित्तसम्भोगसुखासङ्गनिस्सहतया पत्युर्मयूरमात्रमारणत्तमतयानुमीयमानयान्तरितः ।

द्वाभ्यामन्तरिता यथा—

१ “वाणिअथ हस्तिदन्ता फत्तो अह्माण यग्धकित्ती अ ।

जायल्लुळिआळअमुही घरम्मि परिसकण सोह्वा ॥”

अत्र हि चक्ष्यमाणप्रकारेण घृद्धव्याधेन वाणिजकं प्रति हस्तिदन्ता-

मधुसूदनीविवृतिः ।

प्यमारयन्, यतन्तासां सम्भोगव्यभिमाभावतया चित्चनशिल्पकौशलमेव परं साध्यमासीत् । मदासक्तस्य अत एव त्यक्तसकलकार्यस्य तु मदीत्सुखविनिवृत्तस्ये स्वसमीपागतशिल्पिमात्रमारणे सामर्थ्यं मम च कैवलं तस्यानुत्तमं साध्यमिति स्वस्याः परमसौभाग्यम् प्रकाशयते तासां च दौर्भाग्यातिशय इति ।

अत्र पद्ये चक्ष्यमाणप्रकारेण नृतीवविमर्शसाधितप्रकारेण । व्याधयध्या नवोदाया इति शेषः । सौभाग्यातिरेकोऽनुमेयः शिल्पिपिच्छकर्णपूराया अपि तस्याः सगर्वभ्रमणहेतुना । व्याधयध्याः, सपत्नीभ्योऽधिकसौभाग्या शिल्पिपिच्छमात्रकर्णपूरत्वे सति सगर्वभ्रमणवत्त्वात् । इत्यनुमानम् । स अनुमेयश्च अविरतः यः सम्भोगसुखे आसङ्गस्तेन निःसहतया सामर्थ्यरहिततया हेतुना अनुमीयमानया पत्युर्व्याधस्य मयूरमात्रस्य मारणे वा क्षमता सामर्थ्यं तया अन्तरितः व्यवहितः ।

द्वाभ्यां यस्तुभ्यामन्तरिता चाहता यथा—वाणिअथ इति । (“वाणिजक १ हस्तिदन्ता कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तिश्च । यावल्लुळितालकमुखी गृहे परिस्वक्ते स्नुषा ॥” इति च्छाया । परिकेतारं वाणिजकं प्रति जरदवाधस्य वाक्यम् । हे वाणिजक १ हस्तिदन्ता व्याघ्रकृत्तिः व्याघ्रचर्मं च अस्माकं पार्श्वे विक्रेयत्वेन तावत् कुतः । यावत् लुळिता चञ्चलाः अलकाः बुटिलकेशाः यस्मिन् तादृशं मुखं यस्याः एवंविधा स्नुषा पुत्रवधुः गृहे परिस्वक्ते परिभ्रमति । वध्वासक्तः सुगो मृगयार्थं न प्रजतीति ध्यन्यते ।

अत्र पद्ये चक्ष्यमाणप्रकारेण नृतीवविमर्शसाधितरीत्याः घृद्धव्याधेन जरल्लुद्धकेन वाणिजकं केतारं प्रति हस्तिदन्तस्य आदिपरात् व्याघ्रचर्मणश्च अभावप्रतिपादनाय राहित्यबोधनाय व्यापकविद्वद्भ्यः कार्यस्य उपलब्धिः प्रयुक्ता कथिता । यथा नाम्न शुपारेति । अत्र धूमात् वनेहरनुमितिः तथा तुपारस्पर्शाभावस्य । अनुमानं चात्र-अस्मद्गृहे, हस्तिदन्ताद्यभावः, अस्मत्समर्थमुक्तकर्माहस्त्यादिव्यापादनव्यापारप्रापणत्वाभावात् । यतस्तत्रैव हस्तिदन्तव्याघ्रचर्मनिश्चया स्यात् यत्र व्याघ्रतत्समर्थमुक्तकर्माहस्तिव्याघ्रादिव्यापादानप्रापणता स्यात् । अत्र च तत्प्रापणता नास्ति अतः हस्तिदन्ताद्यपि नास्ति इयं व्यतिरेकव्याप्तिः । व्यतिरेकव्याप्तिं साध्याभावो व्याप्यः हेत्वभावो

धभावप्रतिपादनाय व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिः प्रयुक्ता । यथा नात्र तुपारस्पर्शो धूमादिति ।

हस्तिदन्तव्याघ्राजिनादिसद्भावो ह्यस्मद्गृहे समर्थस्य सतः सुतस्य तद्व्यापादनव्यापारपरतया व्याप्तः । तद्विरुद्धं च स्नुपासौभाग्यातिरेकप्रयुक्तमविरतसम्भोगसुखासङ्गजनितमस्य निस्सहत्वम् । तत्कार्यं च स्नुपाया विलुलितालकमुखीत्वमिति ।

मधुसूदनीषिट्टितिः ।

व्यापकः तथा व्याप्यस्य वचनं पूर्वं भवति व्यापकस्य परमिति नियमः । तथा चोक्तम्—

(व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्वाहगिष्यते । ✓

तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते ॥

अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते ।)

साध्याभावोऽन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः ॥

व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परम् ॥ इति ।

(अन्यथा र्व्यातिरेक इत्यर्थः)

तथा च साध्यम् हस्तिदन्ताद्यभावः, साध्याभावः हस्तिदन्ताद्यभावाभावः अर्थात् हस्तिदन्तसत्ता । हेतुः व्याधसमर्थसुतकर्तृकहस्त्यादिव्यापादनव्यापारपरायणत्वाभावः, हेत्वभावो व्याधसमर्थसुतकर्तृकहस्त्यादिव्यापादनव्यापारपरायणत्वमेव । एवं च व्याप्यो हस्तिदन्तव्याघ्राजिनादिसद्भावो व्यापकेन अस्मद्गृहे समर्थस्य सतः सुतस्य तद्व्यापादनव्यापारपरायणत्वेन व्याप्तः । व्याप्यस्य वचनं पूर्वमिति नियमोऽपि सङ्गतः ।

ननु कुतो न तद्व्यापादनव्यापारपरतेति प्रश्नस्योत्तरे हस्तिदन्ताद्यभावं बोधयितुं जरद्भावेन वाणिजकं प्रति व्यापकस्य समर्थसुतकर्तृकहस्त्यादिव्यापादनव्यापारपरताया विरुद्धं यत् स्नुपासौभाग्यातिरेकप्रयुक्तमविरतसम्भोगसुखासङ्गजनितं स्वसुतस्य निःसहत्वम् । तस्य च कार्यं स्नुपाया विलुलितालकमुखीत्वम् तदुपलब्धिः प्रयुक्ता । तथा चात्र वाच्येन स्नुपायाः विलुलितालकमुखीत्वेन कार्येण व्यापकविरुद्धस्य कारणस्य निःसहत्वस्यानुमानम्, तेन च व्याधसमर्थसुतकर्तृकहस्त्यादिव्यापादनव्यापारपरायणत्वाभावोऽनुमीयते ततश्च हस्तिदन्ताद्यभावः सिद्ध्यति इति द्वाभ्यां निःसहत्वतद्व्यापादनव्यापारपरत्वाभावाभ्यामन्तरिताऽनुमेयार्थप्रतिपत्तिर्वर्तते ।

अनुमानोद्गायनप्रकारो यथा—ननु कुतो न तद्व्यापादनव्यापारपरतेति चेत् अविरतस्नुपासम्भोगसुखासङ्गजनितान्निःसहत्वादिति गृहाण । ननु कथं तत एव निःसहत्वं, कारणान्तरादनिच्छादेनास्तीति प्रतीयते, स्नुपायाः विलुलिताकमुखीत्वात् । अर्थात् कृतप्रसाधनायास्तस्या अलकानां विलुलितत्वस्य सम्भोगकार्यस्य प्रत्यक्षायमाणत्वात्

त्रिभिरन्तरिता यथा—

“विपरीतसुरभसमप यत्नं दृढं दूष्ण साहिकमलम्भि ।

हरिणो दाहिणुणभरणं सुम्बइ हिळिआडला लच्छी ॥”

अत्र हि लक्ष्मीलज्जानिवृत्तिस्ताध्या । तत्र च भगवतो हरेर्दक्षिणस्या-
दणः सूर्यात्मनो लक्ष्मोपरिचुम्बनं हेतुः । तद्धि तस्य तिरोधानलक्षणमस्त-
मयमनुमापयति । सोऽपि च साहचर्यान्नाभिनलिनस्य सङ्कोचम् । सोऽ-
पि ब्रह्मणो दर्शनव्यवधानमिति त्रयाऽन्तरितानुमेयार्थप्रतिपत्तिः । तदिय-
मुपायपरम्परोपारोहनिस्सहा न रसास्वादान्तिकमुपगन्तुमलमिति प्रहे-
लिकाप्रायमेतत् काव्यमित्यतिव्याप्तिः ।

मधुसूदनाविवृतिः ।

यदीयं कृतप्रसाधनतया अविलुलितालकमुखी तिष्ठेत्तदा सम्भोगासक्त्यभावेन निःसहत्वं
न स्यात्, किन्तु नैवम्, तत्र सम्भोगजनितमेवास्य निःसहत्वं नान्यस्मात्कार-
णादिति ।

अथवा स्तुपायाः विलुलितालकमुखीत्वात् अर्थात् अकृतप्रसाधनत्वात् । यद्यपि
समर्थः स्यात्तदेवमकृतप्रसाधता न तिष्ठेत् सति सामर्थ्ये सम्भोगः सम्भोगार्थं चाल्याः
कृतप्रसाधनत्वमावश्यकं तच्च नास्तीति असामर्थ्यं सूचयति अतः सम्भोगजनितमेवास्य
निःसहत्वं नान्यस्मात्कारणादिति द्विधा व्याख्यानुसन्धेया ।

“विपरीतसुरभ” इति (विपरीतसुरभसमये ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमले । हरेर्द-
क्षिणनयनं सुम्बति द्वियाकुला लक्ष्मीः) इत्यनुवादः । लक्ष्मीः विपरीतसुरभसमये पुरुषा-
पितमुत्तकाले । नायके प्रहणनादिव्यापारेण परिधान्ते सति नायिका पुरुषवदाचरेदि-
ति पुरुषापितम्, तदेव विपरीतसुरभम् । तदुक्तम्—नायकस्य सन्तताभ्यासात्परिधमसुर-
भस्य रागस्य चानुपशमम्, अनुमता तेन तमभोजवपात्य पुरुषापितेन साहाय्यं दद्यात्
स्वाभिप्रायाद्वा विकल्पयोजनार्थिनो नायककृप्यइलादिति । आकुला सुरताभिवर्तितुमक्षमा
अत एव नाभिकमले हरेर्भिकमलात् प्रादुर्भूततया तत्र विद्यमानमित्यर्थः ब्रह्माणं
दृष्ट्वा लक्ष्म्या हरेर्दक्षिणनयनं सुम्बति ।

तत्र लक्ष्मीलज्जानिवृत्तौ । सूर्यात्मन हरेर्दक्षिणवामनयनयोः सूर्याचन्द्रात्मकत्वेन
पुराणप्रसिद्धेः सूर्यस्वरूपस्य । लक्ष्मोकर्तृकं परिचुम्बनम् । तद्धि सुम्बनं हि । तस्य द-
क्षिणादणः । अस्तमयम् अप्रकाशम् । सोऽपि अस्तमयोऽपि । सङ्कोचं सुदणम् । सो-
ऽपि सङ्कोचोऽपि ब्रह्मणः स्वगनतया दर्शनव्यवधानं ब्रह्मकर्तृकगोप्याङ्ककर्मकदर्शनराहि-
त्यमनुमापयति । इति अस्तमयसङ्कोचदर्शनव्यवधानत्रयेण अन्तरिता पिहिता अनुमे-
मस्य लक्ष्मीलज्जाभावस्य प्रतिपत्तिः । तत्तस्मात् इयमनुमेयार्थप्रतिपत्तिः उपायपरम्परा-
मुपारोद्धममहा सती रसास्वादादत्य अन्तिकं समीपम् गन्तुम् रसमास्वादादियुमित्यर्थः न
अर्थं न समर्था इत्यतः प्रहेलिकाप्रायमेतत् सिद्धिषिच्छेदस्यादि विपरीतेत्यादि काव्यमि-

व्यभिचारिभावव्यवहिता यथा—

“पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रङ्गयित्वा धरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥”

अत्र ह्युक्तप्रकारेणानुमितकौतुकौत्सुक्यग्रहर्पलजादिव्यभिचारिभावान्तरिता गौर्यामाभिलाषिकशृङ्गारावगतिः । अलङ्कारव्यवहिता यथा—

“लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्
स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ।

क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

सुव्यक्तमेव जडराशिरयं पयोधिः ॥”

अत्रापि कस्याश्चिदुक्तक्रमेण वदनपूर्णेन्दुविम्वयो रूप्यरूपकभावेऽनुमितः । तदन्तरिता चानुकार्यावगतिः । सैव ध्वनेर्विषयभावेनोपगन्तव्या, नान्या ।

न च व्यवधानाविशेषाद्व्यभिचार्यलङ्कारव्यवधानपदेऽप्येतत् समा-
मधुसूदनीविवृतिः ।

त्येवमत्र ध्वनित्यस्वीकारेऽतिव्याप्तिः ।

पत्युरिति । व्याख्यातमेतत्प्राक् ६१ पृष्ठे । आभिलाषिकशृङ्गारावगतिः अनिलापरेतुकस्य विप्रलम्भशृङ्गारस्य ज्ञानम् ।

लावण्यकान्तीति । हे तरले चञ्चले आयते विस्तृते अक्षिणी नेत्रे यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । लावण्यकान्तिभ्यां सम्पूरितानि सम्भरितानि हृद्यानि सम्पादितानि दिशां मुखानि येन तस्मिन् । अधुना कोपकालुष्यापगमादनन्तरं प्रसादौन्मुख्येन स्मेरे विकसिते अस्मिस्तव मुखे त्वन्मुखं दृष्ट्वेत्यर्थः कोपकपापपाटलोत्तरं स्मेरं तव मुखं सांध्यतण्णित्तमनुभूयमानपूर्णशशधरमण्डलमेवेति भावः । अयं पयोधिः जलधिः यत् मनागपि क्षोभं मनसिजसम्बन्धविकारं न पृति न प्राप्नोति । तेन हेतुना मन्ये संभवयामि सर्वस्यापि सहृदयस्य त्वन्मुखं वीक्ष्य मानसिको विकारोऽवश्यं सम्भाव्यः अस्य च नास्त्योति तेन मन्ये सुव्यक्तमेव अन्वर्थतया अयं जडराशिः जाड्यसंचयः । इलयोरैक्यात् ।

अत्रापि पद्ये कस्याश्चिद् सख्याः उक्तक्रमेण अभिधानपरिपाठ्या वदनस्य मुखस्य पूर्णेन्दुविम्वस्य पूर्णचन्द्रमण्डलस्य रूप्यरूपकभावः । रूप्यं वदनम् रूपकं चन्द्रमण्डलम् । तदन्तरिता रूप्यरूपकभावव्यवहिता च अनुकार्यस्य चन्द्रस्य अवगतिः । सा अवगतिरेव ध्वनेर्विषया न अन्या अवगतिः ।

ननु यादृशं वस्तुमात्रकृतं व्यवधानं तादृशं व्यभिचार्यलङ्कारयोरपीति समानमेव तत्कृतवास्तववचनं नात्र कश्चिद्विशेष उपलक्ष्यते इत्यत आह—न च व्यवधानाविशेषादिति । व्यवधानाविशेषात् व्यवधानसामान्यात् । व्यभिचार्यलङ्कार-

नमिति मन्तव्यं, घस्तुमात्रस्य व्यभिचार्यलङ्कारादीनां च भिन्नजातीयत्वात् । घस्तुमात्रं ह्यनुमेयादत्यन्तविलक्षणस्यभावमन्यादेरिव धूमादि । व्यभिचार्याद्यस्तु तच्छायायानुविधायिनस्तदुपरका इव तदालङ्किता इवोत्पद्यन्ते न ततोऽत्यन्तविलक्षणा एवेति तद्व्यवधानमन्यदेय घस्तुव्यवधानादित्यसिद्धस्तदविशेषः । अलङ्कारोऽप्यलङ्कार्यात्र पृथगवस्थातुमर्हति तयोराधयाधयिभावेनावस्थानाद् इति तद्व्यवधानस्याप्यविशेषोऽसिद्ध एवेति तदवस्थैवातिव्याप्तिः ॥

यद्यर्थ इति वाच्योऽर्थोऽभिमतोऽव्याप्तिरेव सा ।
येनैवंवादिनीत्यादायर्थस्यार्थान्तराद्गतिः ॥ २१ ॥
अथोभौ तर्ह्यतिव्याप्तिद्वित्रवस्तुव्यव्यापिनि ।
प्रदेलिकादिरूपेऽपि काव्ये ध्वन्यात्मता यतः ॥ २२ ॥

मधुसूदनीविवृतिः ।

कृतव्यवधानपक्षेऽपि एतत् चादत्वातिवर्तनम् समानमिति न च मन्तव्यम् स्वीकार्यम् । भिन्नजातीयत्वात् भिन्नप्रकारत्वात् । भिन्नप्रकारत्वमुदाहरति—घस्तुमात्रमिति । अनुमेयादनुमेयापेक्षया । तच्छायाम् अनुमेयच्छायाम् अनुविद्यते । तदुपरका इव अनुमेयोपरजनं प्राप्ता इव । तदालङ्किता इव अनुमेयसंश्लेषा इव । न ततोऽत्यन्तविलक्षणाः न अनुमेयाद्विन्नस्वभावाः । तद्व्यवधानम् व्यभिचार्यादिव्यवधानम् । तदविशेषः व्यवधानाविशेष व्यवधानसामान्यमिति यावत् । तद्व्यवधानस्यापि अलङ्कार्यव्यवधानस्यपि अविशेषः समानता ।

“किञ्च यत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमित्यारभ्य तदवस्थैवातिव्याप्तिरिति यावदुक्तं वस्तुद्वाभ्यां कारिकाभ्यां संगृह्णाति-यद्यर्थ इतीति । अथोभाधिति च । यदि “यत्रार्थः शब्दो वे”ति ध्वनिकारिकायाम् अर्थ इतिपदेन वाच्योऽर्थ इत्यभिमतस्तर्हि “एवं वादिनि देवपौ” इत्यादिस्थले यत्र अर्थान्तरात् अर्थस्य गतिः ज्ञानम् ग्रन्थकारमते वाच्यानुमिताद् अनुमेयस्य ज्ञानम् । व्यक्तिवादिमते व्यङ्ग्याद् व्यङ्ग्यस्य प्रतीतिः तत्राऽव्याप्तिः स्यात् व्यञ्जकस्य अर्थान्तरस्य वाच्यत्वाभावाद् ध्वनिलक्षणानुगमः तत्राऽव्याप्तिरेवेति भावः ।

अथोभाधिति । अथ उभौ गृहीतौ अर्थात् यदि अर्थपदेन उभौ वाच्यप्रतीयमानौ संगृह्येते तर्हि अतिव्याप्तिः स्यात् । यतः एकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वस्तुभिर्वा व्यवधानवति अत एव प्रदेलिकादिस्वरूपे सिद्धिपिच्छेत्यादि काव्येऽपि ध्वन्यात्मता वर्तते ध्वनिलक्षणस्यानुगमात् । यदि अर्थपदेन व्यङ्ग्यार्थोऽपि गृह्यते तर्हि द्वित्रिव्यङ्ग्योत्तरप्रतीयमानव्यङ्ग्यवति काव्येऽपि ध्वनितत्वं स्यात् ध्वनिलक्षणानुगमादविशेषादिति भावः । घस्तुतस्तत्काव्ये प्रदेलिकाप्रायमेवेति अलक्ष्ये लक्षणानुगमादतिव्याप्तिः । व्यक्तिवादि-

इति सङ्ग्रहश्लोकौ ।

केवलमत्रैवार्थस्योभयात्मनः सामान्येन यः काव्यात्मत्वेन व्यपदेशः सोऽनुपपन्नः । स हि प्रतीयमानार्थकविपर्यो युक्तः, तस्यैव काव्यजीवितभूतस्य प्रधानतया ध्वनित्वेनेष्टत्वात् । यत् स एवाह 'काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति' । 'काव्यस्यात्मा स एवार्थ' इति । 'प्रतीयमाना त्वन्यैव भूषा लज्जेव योषित' इति च । तेन 'यः काव्यस्य व्यवस्थित' इति तत्रोचितः पाठः ।

किञ्चात्र वाशब्दो विकल्पार्थो वा स्यात् समुच्चयार्थो वा । न तावद्वि-

मधुसूदनीविवृतिः ।

मते तु एतदूपणम् वाच्यव्यङ्ग्ययोर्विषयभेदशोधकत्वात् व्यङ्ग्यस्य लक्षणाद्येकानुगत्यविरहत्वप्रतिपादकत्वाच्च ।

केवलमत्रैवेति । अत्रैव-अर्थः सङ्ग्रहश्लोकाद्य-इत्यस्मिन्नेव पक्षे केवलम् नान्यत्र कापि स्थले इति भावः । वाच्यप्रतीयमानोभयरूपस्य अर्थस्य यः सामान्यरूपेण काव्यस्यात्मा इति व्यपदेशः सः अनुपपन्नः युक्त्या न सिद्धो भवति । स हि काव्यात्मत्वेन व्यपदेशो हि केवलं प्रतीयमानार्थविपर्यो युक्तः उपपन्नः । तस्यैव प्रतीयमानस्यैव काव्यजीवितभूतस्य काव्यात्मभूतस्य ध्वनित्वेन ध्वनिपदव्यवहार्यत्वेन दृष्टत्वात् । अत्र प्रधानतयेति पदमसमीचीनमेव । यतः प्रतीयमानस्य प्रधानतया ध्वनित्वेनेत्यन्याऽयमर्थः समापतति प्रतीयमानस्य प्रधानतया वाच्यस्याप्रधानतया ध्वनित्वं, वाच्यस्य तु प्रस्तुत ध्वनित्वनिरासाद्योग इति ।

"प्रतीयमानस्यैव ध्वनित्वमिति न समैवेष्टं ध्वनिकारेणैवतदुद्घोषितमिति ध्वनिकारोक्तिं दर्शयति-यत् स एवमाहेत्यादिना । यदा स्वयं भवता सर्वत्र तथैव प्रतिपाद्यते तेन हेतुना तत्र अर्थः सङ्ग्रहश्लोकाद्य इति पक्षे काव्यात्मा यो व्यवस्थित इत्यत्र यः काव्यस्य व्यवस्थित इति पाठः उचितः ।

ध्वनिलक्ष्मणि दूषणान्तरमुद्घाटयितुमाह-किञ्चात्र वाशब्द इति । अत्र ध्वनिलक्ष्मणि "यत्रार्थः शब्दो वे"ति वाशब्दो विकल्पार्थः द्वयोः सम्भवे एकतरेण कार्यनिर्वाहो विकल्पस्तदर्थकोऽस्ति । अथवा समुच्चयार्थः । आद्यं दूषयति-न तावद्विकल्पार्थ इति । विकल्पार्थो वाशब्द इति न संभवति । कुत इत्याकांक्षायां हेतुमाह-पक्षान्तरस्येति । पक्षान्तरसंभवस्य पक्षान्तरगतसत्तायाः अभावस्य व्युत्पादितत्वात् उक्तत्वात् । यदि शब्दार्थयोः द्वयोः व्यञ्जकत्वसद्भावः सिद्धः स्यात्तदा संभवे सति शब्दो वा व्यनक्तु अर्थो वा व्यनक्तु इति व्यवस्था स्यात् । परन्तु शब्दस्य अभिव्यैक्ये व्यापारो नान्य अतो व्यञ्जकत्वं नास्ति । अर्थस्य व्यञ्जकतायाश्चाव्याप्त्यादिदोष आपतति अतो लिङ्गत्वमेव न व्यञ्जकत्वमिति पक्षान्तरसंभवो व्युत्पादित इति भावः ।

कल्पार्थः पदान्तरासम्भवस्य व्युत्पादितत्वात् । सम्भवे वास्य द्विवचनानुपपत्तिः, तयोस्समुच्चयाभावाद् । यथा 'शिरः द्या काको घा द्रुपदत नयो घा परिमृशेत्' इत्यत्र बहुवचनस्य । समुच्चयार्थत्वे यत्र शब्दार्थयोरेकैकस्य व्यञ्जकत्वं तत्र ध्वनित्वमिष्टं न स्यात् ।

✓ शब्दस्य च विशेषणमनुपादेयमेव स्याद् अर्थस्य विशिष्टत्वेनैव तदवगतिमिष्टेः । अत एव च लक्षणवाक्ये दीपकाद्यलङ्कारमुखेनोपमाद्यभिन्यक्तौ ध्वनित्वमिच्छता गुणीकृतात्मनोऽभिधाया उपादानं न कृतम् । अन्यथा तदपि कर्त्तव्यं स्यात् । तदाश्रितत्वादर्थस्यार्थाश्रितत्वाद्यालङ्काराणामिति पक्षद्वयमप्यनुपपन्नम् ।

✓ अत्र केचिद्विद्वन्मानिनो द्विवचनसमर्थनामनोरथान्तिवचित्तया वाच्यवाचकयोर्विरमृतसुप्रसिद्धप्रतीतिक्रमभावास्तयोरेककलिकतां शब्दस्योक्तनयनिरस्तामपि व्यञ्जकतां पश्यन्तस्तन्नियन्धनां ध्वनिभेदयोरविवक्षितविवक्षितान्यपरवाच्ययोर्ध्वननव्यापारं प्रति पर्यायेणान्योन्यसहकारितां, तद्वेत्तां चानयोः प्रधानेतरतासुपकल्प्य सहकारितया व्यक्ति-

मधुसूतौ विवृतिः ।

अभ्युपगम्य मूले—संभवे वेति । अस्य पशान्तरस्य संभवेऽपि अर्थात् एकतरेणैव कारणनिर्वाहाद्वाशब्दस्य विकल्पार्थकत्वेऽनुमतेऽपि व्यङ्ग्य इति द्विवचनस्यानुपपत्तिः अतंगतिः । विकल्पे एकवचनेन भाव्यम् । समुच्चये द्विवचनस्योपपत्तिः स्यात् तदभावेत्यत्रानुपपत्तिरेव । यथा शिरःश्चा काको वेति पद्ये वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वे परिमृशेदित्यस्य स्थाने बहुवचस्यानुपपत्तिर्भवेत् । समुच्चयश्च नास्त्येव । तयोः वाशब्दार्थयोः व्यञ्जकतादत्तार्थां समुच्चयाभावात् । ननु कुतो वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वं नास्तीत्याह—समुच्चयार्थत्वं इति ।

प्रामुर्धिशतिष्ठे १० उक्तं प्रसंगेननुवदति—शब्दस्य चेति । अन्यथा यदि वाशब्दार्थयोः व्यञ्जकतादत्तार्थां समुच्चयो विवक्षितस्तदा शब्दस्य विशेषणम् गुणीकृतार्थत्वम् अनुपादेयमेव अनालधेयमेव स्यात् । अर्थस्य विशिष्टत्वेनैव विशेषणेनैव तदवगतिमिष्टेः तस्य शब्दविशेषणस्य अवगतिमिष्टेः । अत एव अर्थविशेषणप्रद्वगृहीतत्वादेव दीपकाद्यलङ्कारद्वारा उपमादेरभिन्यक्तौ ध्वनिरितीच्छता ध्वनिकृता लक्षणवाक्ये ध्वनित्वमिष्टं गुणीकृतात्मनः उपमर्जनोभूताया अभिधाया उपादानं ग्रहणं न कृतम् । अन्यथा अर्थविशेषणेन शब्दविशेषणप्रद्वगृहीतार्थनिर्वाहास्वीकारे तदपि अभिधोपादानमपि कर्त्तव्यं स्यात् । तदाश्रितत्वात् अभिधाधोवत्त्वात् । पक्षद्वयमपि वाशब्दे विकल्पार्थो वा समुच्चयार्थो वेति पक्षद्वयमपि ।

अत्र केचिद्विद्यनेन अभिनयगुप्ताचार्याणां मतमाक्षिपति । तयोः वाच्यवाचकयोः । एककालिकतां पदवन्त इत्यन्वयः । तन्नियन्धनां व्यञ्जकत्वहेतुकाम् । पर्यायेण

क्रियां प्रत्युभयोरपि कर्तृत्वात् तदपेक्षो व्यङ्ग इति द्विवचननिर्देशः, प्राधान्यापेक्षश्च 'यत्रार्थः शब्दो वेति' विकल्प इति मन्यमानाः "व्यङ्ग इति द्विवचनेनेदमाह—

यद्यप्यविवक्षितवाच्ये शब्द एव व्यञ्जकस्तथाप्यर्थस्य सहकारिता न शुभ्यति । अन्यथाऽज्ञातार्थोऽपि शब्दस्तद्व्यञ्जकः स्यात् । विवक्षितान्यपरवाच्ये च शब्दस्यापि सहकारित्वं भवत्येव । विशिष्टशब्दाभिधेयतया विना तस्यार्थस्याव्यञ्जकत्वादिति सर्वत्र शब्दार्थयोर्ध्वननव्यापारः । एवञ्च भट्टनायकेन द्विवचनं यद् दूषितं तद् गजनिमीलकयैव । अर्थः शब्दो वेति तु विकल्पाभिधानं प्राधान्याभिप्रायेण" इति यदाहुस्तद् भ्रान्तिमात्रमूलं न तत्त्वमित्यलमवस्तुनिर्वन्धेन ।

किञ्च तमिति तदः पुंस्त्वेन निर्देशोऽनुपपन्नः । तस्यानन्तरप्रक्रान्तार्थपरामर्शिनस्तल्लिङ्गतापत्तेः । न चात्र तल्लिङ्गताविशिष्टः कश्चिदर्थः प्रक्रान्तः, वस्तुतो नपुंसकलिङ्गस्यानन्तरं प्रक्रान्तत्वात् । तेन तत्रैव—

प्रतीयमानः पुनरन्य एव सोऽर्थोऽस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

योऽसौ प्रसिद्धाचयवातिरिक्तश्चकास्ति लावण्यमिवाङ्गानामु ॥”

इति "सरस्वती स्वादुतमं तमर्थमिति च पाठविपर्यासः कर्तव्यः । न तत्रैव 'वस्तु तदिति । तत्रैव हि पाठविपर्यासे पर्यायप्रक्रमभेदः

मधुसूदनापिबृतिः ।

अनुक्रमेण । अन्योन्यसहकारितां परस्परपकारित्वम् । तदपेक्षां परस्परपकारित्वाघोनाम् । अनयोः शब्दार्थयोः । तदपेक्षः व्यक्तिक्रियां प्रति उभयनिष्ठकर्तृत्वाधीनः । प्राधान्यापेक्ष इति । कदाचिच्छब्दः प्रधानतया व्यञ्जकः कदाचिदर्थः प्रधानतया व्यञ्जकः । निर्वन्धेनेत्यत्र निर्वन्धेन लेखेनेत्यर्थः ।

किञ्चेति दूषणान्तरं सूचयति—तमिति तद इति । यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वाध्यावित्यत्र तमिति पदे तदः तच्छब्दस्य । तस्य तच्छब्दस्य तल्लिङ्गतापत्तेः प्रक्रान्तार्थलिङ्गतास्वीकारादिति भावः । अत्र ध्वनिलक्षणे तल्लिङ्गताविशिष्टः तच्छब्दनिष्ठपुंलिङ्गतायुक्तः । प्रक्रान्तः आरब्धः उक्त इति यावत् । प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनामित्यत्र, सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निःप्यन्दमाना महतां कवीनामित्यत्र, च सर्वत्र अनन्तरं समीपे नपुंसकलिङ्गस्य वस्तुनः प्रक्रान्तत्वात् । तेन उक्तेन हेतुना तत्रैव प्रतीयमानमित्यत्र सरस्वती स्वादु तदर्थेत्यत्र च पाठविपर्यासः कर्तव्यः । न तु अत्रैव ध्वनिलक्षणे । ननु कोयं हेतुः यत्रैव पाठो विपर्यस्यते नात्रेत्यत आह—तत्रैव हि पाठविपर्यास इति । अर्थ भावः । उक्तयोः पद्ययोः वस्तुपदेन स्वीयतया च निर्देशः । अत्र लक्षणे च तच्छब्देन पुल्लिङ्गत्वेन निर्देशः इति वस्तुतदोः पर्यायतायाः लिङ्गस्य च विभिन्नता वर्त्तते । वस्तुतश्च व्यङ्ग्यप्राभिधेयः अर्थ

पुंस्त्वनिर्देशश्च परिहृतो भवतः । अत्र त्वेक एव तद्ः पुंस्त्वनिर्देशदोषः ।
एवैव च प्रमेयशय्या श्रेयसी ।

अपि च काव्यविशेष इत्यत्र काव्यस्थ विशिष्टत्वमनुपपन्नम्, काव्यमा-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

काव्यविशेष इत्यत्रेति । अत्र विशेषशब्दः प्रभेदपर्यायोऽतिशयपर्यायो वा स्यात् ।
प्रभेदपक्षे 'काव्यमात्रस्य' इत्यादिनाऽव्याप्तिलक्षणं रूपणमुक्तम् । अतिशयपक्षे 'न च
तस्ये' त्यादिनाऽस्तम्भवाद्दोषोपन्यासः । काव्यमात्रस्य सामान्येन गुणीकृतव्यङ्ग्या-
देरपि । निरतिशयो निर्विशेषः सुखास्वादः । 'पाठ्यादि' त्यादिना ध्रुवाख्यगोतिसाम-
र्थ्यानुगुण्येन नादरविपरसस्वरूपवर्णनम् । काव्यविषये तु गानवर्जमिति तदेव रसस्व-
रूपम् ।

काव्यस्य वैशिष्ट्यं स्वरूपकृतं रसकृतं वेति पक्षद्वयम् । रसस्यापि वैशिष्ट्यं
चमत्कारातिशयकृतं वा, भेदान्तरकृतं वा, रसरहितसुन्दरशब्दायपिक्षाकृतं, वस्तुमात्रादि-
व्यङ्ग्यरूपकृतं वा, अङ्गीभावकृतं वेति पक्षपञ्चकम् ।

तत्र सर्वस्य रसवचनेनैकरूपतयेष्टत्वाद्ग स्वरूपकृतः कश्चिद्विशेषः । कुतः पुनस्तत्कृतः
काव्यविशेषस्यात् । एतेन रसस्य चमत्कारातिशयविशेषपक्षो निराकृतः । भेदान्तरकृ-
तविशेषपक्षे तु न तत्कृतः काव्यविशेषः ।

भेदान्तरवतः काव्यस्य ध्वनित्वाभावप्रसङ्गोनाव्याप्तिः स्यात् ।

रसरहितसुन्दरशब्दायपिक्षाकृतविशेषपक्षे तु रसरहितस्य शब्दार्थयुगलस्य काव्य-
त्वमेव न, कुतो विनोदपहणेन सद्भाषुषिः । वस्तुमात्रादिव्यङ्ग्यकृतविशेषोऽपि नास्ति
वस्तुमात्रादीनां व्यञ्जकत्वाव्यञ्जकत्ववैशिष्ट्यं व्यङ्ग्यवैचित्र्यामावात् ।

वैशिष्ट्ये वा वस्तुमात्रादिव्यङ्ग्याभावे केवलरसमन्नावे च ध्वनित्वं न स्याद् इत्य-
व्याप्तिः । प्रहेलिकादौ वस्तुमात्रादिव्यङ्ग्यमन्नावे रसाभावे ध्वनित्वं स्याद् वस्तुमा-
त्रादीनामेव व्यङ्ग्यानां प्रयोजकत्वादित्यतिव्याप्तिः ।

अधुसुदनाविकृतिः ।

एव स च पुष्टिग एव । वस्तुपदे च सामान्यार्थकं तेनान्येषामपि ग्रहणं संभाव्यते अथ च
पूर्वोक्तस्य मुख्यपदेनाभिधाने पुनरुक्तिरिति तच्छब्देन उक्तार्थपरामर्शस्य शास्त्रदोषोक्ति-
त्वाच्च । वस्तुपदेन अनिर्दिश्य अर्थपदेन निर्देशो ज्ञायान् युक्तश्चातस्तत्रैव पद्योः
पाठो विपर्यस्यते नात्र लक्षणवाक्ये । अन्वयात् एव एव पुंस्त्वनिर्देशदोषः, तत्र च द्वौ
दोषौ इत्यपि च तत्रैवेत्युक्तमिति ।

काव्ये वैशिष्ट्यं द्विधा भवति, स्वप्रभेदकृतम् स्वगतानिर्णयकृतम् । विशेषपर्यायोपि
द्विधाऽनुभूयते इति द्विधाऽऽप्तस्य कृपितम् । तत्र प्रभेदार्थको यथा मनी—

प्रजनार्थं महाभागाः पूजाहां गृहदीप्तयः । खिपः धियत्र गेहेषु न विशेषो ऽस्ति
कथनं इति विशेषो भेद इत्यर्थः ।

प्रस्य ध्वनिव्यपदेशविषयत्वेनेष्टत्वात् तस्य रसात्मकत्वोपगमाद् । यत्
स एवाह—

० “काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।
क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥”

व्यक्तिवैकल्याख्यानम् ।

अङ्गीभावपक्षे तु रसस्य स्वात्मविश्रान्तत्वेन कदाचिद्व्यपन्नत्वाभावः । इत्थं च न
स्वरूपकृतं नापि रसकृतं काव्यस्य वैशिष्ट्यम् । वैशिष्ट्ये वा लक्षणमाहात्म्यात् तस्य
प्रतीतिविशेषग्रहणमनर्थकमिति पिण्डितार्थः ।

अक्षराद्यन्तु तस्येति काव्यस्य । स्वरूपकृतं वैशिष्ट्यं निराकृत्य न च तस्ये-
त्यादिना रसगतचमत्कारातिशयपक्षं निराकरोति । तस्य रसस्य ।

मधुसूदनीषिवृतिः ।

अतिशयतार्थको यथा रघुवंशे—

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिरिति । विशेषा
अतिशयितेत्यर्थः ।

तत्रान्न ग्रन्थकृता काव्यविशेषः काव्यप्रभेद इति पक्षः काव्यमात्रस्य ध्वनित्व-
मुपगम्य विमतलक्षणस्य गुणीभूतव्यङ्ग्येऽसमन्वयादव्याप्त्या दूष्यते ।

अपि चेत्यनेन ध्वनिलक्ष्मणि दूषणान्तरमुद्गायति—काव्यविशेष इत्य-
त्रेति । अत्र काव्यविशेष इत्यत्रेति पाठे मूले विच्छिन्नः प्रतिभाति सोऽत्र योज-
नीयः । ध्वनिलक्षणघटके काव्यविशेष इति पदे काव्यस्य विशिष्टत्वं विशेष इति पदप्र-
दानमिति यावत् अनुपदं युक्तिरहितम् । युक्तिरहितत्वे हेतुं दर्शयति—काव्यमात्र-
स्येति । काव्यमात्रस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यादेरपीति भावः । तस्य काव्यस्य रसात्मक-
त्वस्वीकारात् । प्रधानव्यङ्ग्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यं वा काव्यसामान्यं ध्वनिरिति व्यवहारो
नितरामपेक्षणीयः इत्यर्थः ।

शयः

काव्यं रसात्मकमिति न ममैवाशयः किन्तु ध्वनिकारस्यापीति दर्शयितुमाह—
यत् स एवाह—काव्यस्यात्मेति । स एव रस एव अर्थः विविधवाच्यवाचकरचना-

प्रपञ्चचारुणः काव्यस्यात्मा सारभूतः । ननु कुत रस एव काव्यात्मेतीतिहासदिशा
निर्दिशति । तथाचेति । तथाहि भगवान् वाल्मीकिः पुरा कर्त्स्नश्चित्तमये यदा

भारद्वाजेनानुगम्यमानो माध्यन्दिनसवतमनुष्ठात् तमसातीरमुपक्रान्तस्तदा । आदि-
कवेः भूतले काव्यावतारप्रथमप्रयोजकत्वादितिभावः, क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः सच्चि-

हृतसहचरविरहकातरक्रौञ्च्याक्रन्देत्यः चञ्चणाविषयमुपगतः शोकः करुणस्यमि-
भावः स्वाभाविकापेक्षशशात् श्लोकत्वमागतः समुचितवर्णादिनियन्त्रितमात्रिषादेत्या-

दिवृत्तरूपतामाहः ।

अर्थ भावः । यद्यपि चित्तवृत्तिरूपस्य शोकस्य श्लोकत्वाप्त्या रसः काव्यस्या-

न च तस्य विशेषः सम्भवति निरतिशयमुखास्यादलक्षणत्वात्
तस्य । यदाहुः—

“पाठ्यादथ ध्रुवागानात् ततः सम्पूरिते रसे ।
तदास्वादभरैकाग्रो हृष्यत्यन्तर्मुखः क्षणम् ॥
ततो निर्विषयस्यास्य स्वरूपायस्थितौ निजः ।
ध्यज्यते ह्यादनिष्यन्दो येन तृप्यन्ति योगिनः ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

ध्रुवागानादिति ध्रुवाख्यगीत्युपादानेन नाट्यविषयसत्स्वरूपप्रदर्शनमित्युक्तम् ।
एतद्विहितत्वे तत् काव्यगतं रसस्वरूपम् ।

निर्विषयस्थेति । अप्रान्तसंस्वत्वं हेतुः । अस्य चर्वयितुः स्वरूपमन्तर्मुखा-
न्तरूपसंविदात्मकम् ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

रमेति न प्राप्तमिति सत्यम् । तथापि चर्वणया स्थायिभाव एव विभावानुभावादिद्वारा
रसतामापद्यते अर्थात् पूर्वं स्वसंविद्विषयमुपगता परत्रानुमिताः रत्यादयो भावाः
प्राक्तनैदानोत्तनवासनावशेन हृदयसंवादादमादधानाः चर्वणायामुपयुज्यन्ते चर्वणात्मा च
रसः । अत्रनिहताप्येतदुम्—“शोको हि कल्याणस्थायिभावः प्रतीयमानरूप एवेति” इति ।

इदानीं काव्यविशेषः काव्यातिशय इति द्वितीयं पक्षं दूषयितुमाह—न च
तस्येति । तस्य रसात्मनः काव्यस्य विशेषः अतिशयो न सम्भवति । ननु कुतो न
सम्भवतीत्याह—निरतिशयेति । निर्गतोऽतिशयो यस्मात्तत् निरतिशयम् अतिश-
यशून्यम् अर्थात् सर्वोत्कृष्टम् तादृशस्य अस्यास्वाद् एव लक्षणं स्वस्वं यस्य तस्य
भावस्तत्त्वात् । तस्य रसस्य । अर्थ भावः । काव्यं रसवदेव रसश्च निरतिशयमुखास्वा-
दरूपः । एवं हि नास्ति तादृशो विशेषोऽतिशयः यो रसात्मनि काव्ये काश्चिदपूर्व-
तामाघातुं शक्नुयात् लक्ष्यासंभारश्चेत्युक्तम्—न च तस्य विशेषः संभवतीति ।

यदाहुरित्यादिना । रसस्य निरतिशयमुखास्वादलक्षणत्वं परमतेन दर्शयति-
पाठ्यादथेति । पाठ्यात् केवलं पठनीयात् काव्यादित्यर्थः । ध्रुवादेः गानं यत्र
तस्माद् ध्रुवागानात् नाट्यादित्यर्थः । ततः उभाभ्यामपि । रसे रागे सम्पूरिते
सम्भरिते हृष्यत्वं सम्पादिते तदास्वादभरणे रागानन्दसमूहेन एकाग्रो भूत्वा
एकलपो भूत्वा क्षणं यावत् अन्तर्मुखः विगलितवाद्यनेघान्तरः मन् हृष्यति प्रसीदति ।

ततः अन्तर्मुखतया प्रमादात् निर्विषयस्य विगलितनेघान्तरस्य अस्य आस्वादादयितुः
आनन्दरूपसंविदवस्थायां सत्त्वां निजः स्वीयः ह्यादनिष्यन्दः चित्तनि-
ष्ये व्यज्यते प्रकारयते । येन आनन्देन योगिनः तृप्यन्ति सुव-

इति । तदभावे चास्य काव्यतैव न स्यात् किमुत विशेष इति अनारम्भणीयमेवैतत् प्रेक्षावर्ता स्याद् वैफल्यात् ।

कविव्यापारो हि विभावादिसंयोजनात्मा रसाभिव्यक्त्यव्यभिचारी काव्यमुच्यते । तच्चाभिनेयानभिनेयार्थत्वेन द्विविधम् । सामान्येनाभयमपि

व्यक्तिविधेकव्याख्यानम् ।

तदभावे । रसाभावे । एतत् काव्यम् । प्रेक्षावर्ता विचारवितृणाम् । वैफल्यादिति फलमत्र चतुर्वर्गसाधनव्युत्पत्तिः । रसाभावे काव्यतैव न घटत इति ।

कविव्यापारः । अनेन कवेः कर्म काव्यमिति काव्यकौतुकविहितां काव्यस्य शब्दव्युत्पत्तिं कविमूलकाव्यत्वप्रतिपादिकां दर्शयति । तत्र ह्युक्तं 'तस्य कर्म स्मृतं काव्यम् ।' इति । हृदयदर्पणे च 'तत्कर्ता च कविः प्रोक्तो भेदेऽपि हि तदस्ति यद्' इति काव्यमूलं कवित्वं प्रतिपादितम् । तत् पुनरस्य ग्रन्थकृतो गावर्जकम् अप्राप्तोतिरुत्थात् । कविव्यापारश्च न सामान्येन किन्तु विभवादिघटनास्वभावः । अत एव नियमेन रसापेक्षी ।

सामान्येनेति । विशेषाः पुनरस्य सर्गबन्धनाटकादयः । जाड्यं काव्यनाट्यविपर्ययः । मुकुमारमतिवत्त्वम् । जाड्यं चात्र शास्त्रविपर्ययं शास्त्रं चात्र दृष्टान्तत्वेनोपात्तमिति न प्रपञ्चयिष्यते । न फलभेदः न व्युत्पत्तिभेदः । आद्यं काव्यम् । (भवति तथापि ?) प्रसिद्धं च विधिनिषेधात्मकं च यच्चरितमिति व्याख्या । यद्यपि चोत्पाद्यवस्तु काव्यं भवति, तथापि तत्र तथा हृदयसंवाद इति प्रसिद्धग्रहणम् ।

मधुसूदनीविभृतिः ।

तदभावे च रसाभावे च अस्य काव्यस्थ । किमुत विशेष इति किमुत काव्यविशेष इति । अतः रसाभावे काव्यत्वाभावेन वैफल्यात् विनेयजनव्युत्पत्तिरूपफलाभावात् एतत्काव्यं प्रेक्षावर्ता विचारकाणाम् अनारम्भणीयमेव अग्राह्यमेवेति भावः ।

रसोद्गायनमेव कवेः कर्म भवतीति दर्शयितुमुपक्रमते—कविव्यापारो हीति । रसस्याभिव्यक्तौ प्रकाशने अव्यभिचारी नान्तरीयकः विभावानुभावसञ्चारिभावानां संयोजनात्मा मेलनस्वरूपः (व्यक्तिरित्यर्थः) कवेः व्यापारः लोकोत्तरवर्णनारूपं निपूर्णं कर्म काव्यमित्युच्यते । तच्च काव्यम् । अभिनेयार्थकं नाट्यम् । अनभिनेयार्थकं गद्यपद्योभयात्मकम् काव्यम् ।

सामान्येनेति । विशेषाः पुनः चम्पूप्रभृतयः । उभयमपि अभिनेयानभिनेयार्थत्वेनोक्तं द्विविधमपि तत् काव्यम् । शास्त्रं यथा अहरहः सन्ध्यानुपासीत इति विधायरुवाक्येन मा कळङ्गं भक्षयेदिति प्रतिषेधवाक्येन प्रेरयति निवर्तयति चेति विधिनिषेधविपर्ययां व्युत्पत्तिं बोधं फलति करोतीत्यर्थः; तथैव काव्यमपि करोतीति ।

च तच्छास्त्रवद्विधिनिषेधविषयव्युत्पत्तिफलम् । केवलं व्युत्पाद्यन्
दयाजाड्यतारतम्यापेक्षया काव्यनाट्यशास्त्ररूपेऽयमुपायमाप्रभेदो
फलभेदः ।

सप्राद्यं प्रख्याततरामराघणादिनायकप्रतिनायकसमाश्रयेण प्रसिद्ध
धिनिषेधास्पदचरितवर्णनमात्रात्मकम् । अपरं पुनरनुकारक्रमेण सात्
तत्प्रदर्शनात्मकम् यदाहुः—

“अनुभावविभाषायां वर्णना काव्यमुच्यते ।

० तेषामेव प्रयोगस्तु नाट्यं गीतादिरक्षितम् ॥”

एवञ्च ये सुकुमारमनयः शास्त्रध्वजादिविमुखाः सुखिनो राज्ञः
प्रभृतयः पूर्वप्राधिकृताः, ये चात्यन्ततोऽपि जडमतयस्तावता व्युत्पाद्-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तावता काव्यमात्रेण । तत्र काव्ये नाट्ये च । प्रभेदपक्षं दूषयितुं प्रयत्नः
मधुसूदनीविद्वृत्तिः ।

ननु शास्त्रकाव्ययोः फलैक्यं तर्हि किमिति काव्ये आदरः फरणीयः इत्याशङ्क्य
माह—केवलं व्युत्पाद्येति । जाड्यम् गभीरदुरुहशास्त्रबोधाऽक्षमता । अजाड्यं तत्
मता । उपायमात्रे भेदः न फले व्युत्पत्तौ भेदो विज्ञेयः ।

आद्यं काव्यम् । प्रख्यातः प्रसिद्धः रामादिनायकः रावणादिः प्रतिनायकः । तस्य
समाश्रयेण प्रसिद्धः लोके प्रकटीभूतः । न तु अप्रसिद्धः यथा वने सीतारामयोः रा
केलिप्रभृतिः । यो विधिः आचारः निषेधः अनाचारः । तयोरास्पदं यच्चरितम् । त
वर्णनमात्रात्मकम् । अपरं नाट्यम् । अनुकारक्रमेण अवस्थाचेष्टादेः सादृश्यकृत्तिक
सादात्म्यापत्तिक्रमेणेत्यर्थः ।

उक्तं चान्यत्र—

अवस्थानुकृतिर्नाट्यमिति सामान्यलक्षणम् ।

रामादितादात्म्यापत्तिर्नटे या नाट्यमुच्यते ।

रूपकत्वं यदासौपात्कमलारोपणमुभये ॥ इति ।

साक्षाद्भिनीय प्रदर्शनात्मकम् ।

यदाहुरिति काव्यनाट्ययोः स्वरूपं परमतेन सम्वाद्यति—अनुभावेति । ए
हम् । तेषामेव अनुभावविभावसञ्चारिणामेव । प्रयोगोऽभिनयः साक्षाच्छेष्टादिप्रद
नात्मकः । काव्यं गीतादिवर्जितम् । नाट्यं तत्तद्विहितम् ।

इदानीं काव्यनाट्ययोरधिनारिभेदं निरूपयन् तयो रसवच्चमावदपकमिति द्वयं
एवञ्चेति । एवञ्च व्युत्पाद्यजनजाड्याद्यपेक्षया काव्यनाट्यरूपोपायावतारत्वं सुकुमार
सयः एतेन पर्यां जडत्वनिरासेन बुद्धिमत्ता स्वीकृता । को हेतुः बुद्धिमते शास्त्रं विद्या
काव्योपदेश इत्यत आह—शास्त्रध्वजोतिः सुखित्वभावतया दुरुहशास्त्रस्य श्रवणात्

तुमशक्याः स्त्रीनृत्यातोद्यादिप्रसक्ता उभयेऽपि तेऽभिमतवस्तुपुरस्कारेण
गुडजिह्विकया रसास्वादानुखं मुखे दत्वा तत्र कटुकौषधपाणादाविव
प्रवर्तयितव्याः । अन्यथा प्रवृत्तिरेवैषां न स्यात्, किमुत व्युत्पत्तिः । का-
व्यारम्भस्य साफल्यमिच्छता तत्प्रवृत्तिनिवन्धनभावेनास्य रसात्मकत्व-
मवश्यमुपगन्तव्यम् । तन्मात्रप्रयुक्तञ्च ध्वनिव्यपदेशः ।

✓ न च रसानां वैशिष्ट्ये तदात्मनः काव्यस्य विशिष्ट्यमिति युक्तं

मधुसूदनीविवृतिः ।

आदिपदात् बोधाचक्षणादेः परिग्रहः । विमुखा आदरतारहिताः । राजपुत्रप्रभृतयः पूर्वत्र
काव्ये अधिहृताः । ये च अत्यन्तं जडमतयः बुद्धिरहिता अथ च स्त्रीनृत्यातोद्या-
दिषु न केवलं सक्ता एव परन्तु प्रकृष्टेण सर्वथा सक्ता अत एव तावता काव्यमात्रेण ।
व्युत्पादयितुं अभिमतवस्तु शिक्षयितुम् । अशक्याः एवमेषां कृते नाट्यमावश्यकम् ।
अन्यथा रसास्वादाभावे । काव्यनाट्ययोरारम्भस्य निर्माणस्य साफल्यमिच्छतां
ग्रन्थकृता सामान्येन च तेषां शास्त्रश्रवणविमुखानां नृत्यातोद्यप्रसक्तानां च राजपुत्राणां
प्रवृत्तौ यद्विबन्धनं हेतु रसः । तद्भावेन तत्त्वेन । अस्य कविज्यापास्य रसात्मकत्वम-
वश्यमभ्युपगन्तव्यं स्वोकार्यम् । तन्मात्रप्रयुक्तः केवलरसात्मकत्वहेतुः ध्वनिव्यप-
देशः ध्वनिव्यवहारः ।

ननु रसवत् एव न तु नीरसस्य काव्यत्वस्वीकारेण काव्यमात्रस्य न तु काव्यवि-
शेषस्य ध्वनित्वमिति यावत्तद्व्यस्य रसवत्त्वेन एकरूपतयेष्टत्वात्स्वरूपवृत्तो विशेषः कश्चि-
न्न संभाव्यते इत्यस्तु नाम, परन्तु स्वविशेषेण स्वाधीनस्य विशेषो यथार्थात्प्रतीयते
तथैव रसविशेषेण अनुभूयमानो रसवत्तः काव्यस्य विशेषः स्यादेव स केन वार्यतेति
चेत् । सत्यम् । रसस्य विशेषः पञ्चप्रकारेण संभवति—अतिशयकृतः, रसत्वेन सजाती-
यशृङ्गारहास्यादिभेदकृतः व्यङ्ग्यत्वेन समानकोटिकवस्त्वलङ्कारभेदकृतः अद्भुतकृतः
स्वराहित्यकृतः । यत्र स्वस्य रसस्य राहित्यं तत्र गुणालंकारोपस्कृतशब्दार्थमात्रमपे-
क्ष्यते । इति ।

तत्र अतिशयकृतो विशेषः रमस्य निरतिशयत्वस्वीकारादसंभवः । सजातीयभेद-
कृतो विशेषः सर्वेषां शृङ्गारादिस्सानां संभूय एकरूपानवस्थानात् प्रतिनियतस्यैकस्याव-
स्थानाच्च तदितररसात्मनि ध्वनित्वाभावेनाव्याप्तिः स्यादित्यनुपपन्नः । व्यङ्ग्यत्वेन
समानकोटिकवस्त्वलंकारभेदकृतपक्षोऽपि युक्त्या न सिद्ध्यति—वस्तुमात्रस्य विभावादि-
त्वम् विभावादेश्च रमकारणत्वम् । एवं हि कारणकृतविशेषः कार्यं नाधीयते शायलेया-
दिकृतविशेषो गोत्व इव । कारणकृतविशेषस्य कार्यो स्वीकारे वा वस्त्वलंकारव्यङ्ग्या-
भावे केवलस्रवति काव्ये ध्वनित्वाभावश्चास्ति, रसाभावे वस्त्वलंकारव्यङ्ग्यवति
काव्ये ध्वनित्वाश्लेष्याप्तिरिति असिद्ध एव स पक्षः । अद्भुतकृतपक्षस्तु अविचारितर-
मणीयः । यतो हि रसस्य स्वात्ममात्रविश्रान्तत्वेन कदाचिदप्यद्भुतं नास्ति । रसरां-

वक्तुम् अव्याप्तेः । एवं हि प्रतिनियतरसात्मन एव तस्य ध्वनित्वं स्यात्, नान्यस्यान्यरसात्मनः, वैशिष्ट्याभावात् । इष्यते च तत्रापीत्यव्यामि-
ल्लक्षणदोषः ।

अन एव च न गुणालङ्कारसंस्कृतशब्दार्थमात्रशरीरं तावत् काव्यं,
तस्य यथोक्तव्यङ्ग्यार्थोपनिबन्धे सति विशिष्टत्वमिति शक्यं वक्तुम् ।
तस्य रसात्मताभावे मुख्यवृत्त्या काव्यव्यपदेश एव न स्यात्, किमुत
विशिष्टत्वम् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अत एवेत्यादिना रसरहितमुन्द्रशब्दार्थोपेक्षापक्षोऽपि निराक्रियते ।

मधुमूदनीविवृतिः ।

हित्यपभ्रन्तु क्षोदक्षम एव न यदा नीरसस्य काव्यत्वमेव नांगीकृतं तर्हि तत्कृतविशेषत्वं
कृत एव स्यात् । इत्थं च न स्वरूपकृतो न च रसकृतः काव्यस्य विशेषः । अस्तु वा
विशेषः परन्तु तस्य लक्षणमाहात्म्यात् प्रतीतिः स्यादिति विशेषप्रहणमस्मिन्नित्यस्मिन्मिति
सर्वमन्त्रैकं खण्डयितुमुपक्रमते । न च रसानां वैशिष्ट्ये इति ।

ननु यदि रसात्मन एव काव्यत्वं तत्तत्तयैव ध्वनित्यपदेशस्तर्हि तेषां रसानामेव वेदि-
ष्ट्ये सति कुतो न काव्यवैशिष्ट्यं स्वीक्रियते इति चेत् । यत्रैव स्वीक्रियेत तर्हि अव्याप्तिः
स्यात् । ननु कीदृशी अव्याप्तिः स्यादित्यत आह—एवं हि प्रतिनियतेति । अर्थ भावः ।
सामान्यतो रसवैशिष्ट्येन काव्यवैशिष्ट्यस्य वक्तुमशक्यत्वं पतो रसा हि यद्वयः रचीनां
वैशिष्ट्यात् । तथा च तेषां संभूय एकत्रागवस्थानात् प्रकृतगवशात् प्रथमवशाद्वा एकस्य
कव्यचिदुपनिबन्धः स्यात् ततश्च प्रतिनियतस्वैव पुरस्य कस्यचिदवस्थानं स्यात् । एवं
हि—प्रतिनियतरसात्मन एव काव्यस्य ध्वनित्वं स्यात्, अन्यरसात्मनः प्रकृतभिन्नरसा-
त्मानः अन्यस्य काव्यस्य ध्वनित्वं न स्यात् । परन्तु इष्यते तत्रापि प्रकृतभिन्नर-
सात्मनि अपि काव्ये ध्वनित्वमिष्यते प्रकृतभिन्नरसस्य रसत्वं सर्वसिद्धान्तसिद्धम् ।
ततोऽवश्यं तदात्मनि काव्ये ध्वनित्वमीपणीयम् । परं त्वदुक्तरित्या रसकृतवैशिष्ट्येन
काव्यविशिष्ट्यस्वीकारे लक्ष्य एव लक्षणासङ्गम इत्यव्याप्तिरेवेति ।

ननु रसात्मैव काव्यमिति स्वीकारे उक्तप्रकारे दोष आपतति ततश्च सामा-
न्यतः सगुणौ मालकारौ शब्दार्थौ काव्यमित्यभ्युपगमनीयम् । एवं हि वस्त्यलंकार-
रसानां मभ्यात् यत्र यस्योपनिबन्धस्तत्र तस्य वैशिष्ट्यं स्यात् । प्रातिस्विकरूपेण कथ-
न आनन्त्यात्सामान्यत ऐकानुगम्यार्थं काव्यविशेषो ध्वनिरिति समीचीनमेवेत्याह—
अत एव चेति । अत एव रसात्मन एव काव्यत्वादेव । यदा रसरहितस्य काव्यत्वमेव
नास्ति तर्हि कृतस्तस्य विशिष्टत्वम् । यदि रसरहितयोः गुणालंकारसंस्कृतयोः
शब्दार्थयोरेव काव्यत्वं स्यात् तर्हि यथोक्तानां व्यङ्ग्यानां मभ्यादेकस्य उपनिबन्धे
सति विशिष्टत्वमपि अभ्युपेयम् स्यात्परं तदेव नास्ति ततश्च मूलं नास्ति कुतः दारोति

न च रसात्मनः काव्यस्य वस्तुमात्रादिभिर्विशेषः शक्यं अधातुं; तेषां विभावादिरूपतया रसाभिव्यक्तिहेतुत्वोपगमात् । न च व्यञ्जकानां वैचित्र्ये व्यङ्ग्यस्य विशेषोऽभ्युपगन्तुं युक्तः शाबलेयादीनामिव गोत्वस्य । ततोऽस्य विशिष्टोपगमे वा यत्र तयोद्यमयोरेकैकस्य वा व्यङ्ग्यता तत्रैव ध्वनिव्यपदेशः स्यान्न केवलरसात्मनि काव्ये वैशिष्ट्याभावात् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

न च रसात्मन इत्यादौ वस्तुमात्रादिव्यङ्ग्यपक्षः परिहृतः । शक्यमिति (१) । सामान्योपक्रमान्पुंसकलिङ्गता । वस्तुमात्रादीनां रसं प्रति व्यञ्जकत्वाद् व्यञ्जकवैचित्र्ये च व्यङ्ग्यवैचित्र्याभावाच्च तैरसौ विशेषणीयः । गोत्वस्य विशेष इति सम्बन्धः ।

ततो व्यञ्जकाद् । अस्य रसस्य । तयोरिति शब्दोपात्तवस्तुमात्रमादि-
ग्रहणगृहीतश्रालङ्कारो गृह्यते । तत्र वस्त्वलङ्कारौ समस्तौ व्यस्तौ वा यत्र व्यङ्ग्यौ व्यञ्जके संक्रान्तौ तत्रैव ध्वनित्वं स्यात् । न केवलरसयोगिनि काव्ये इत्यव्याप्तिः ।

मधुसूदनाविवृतिः ।

भावः । मुख्यवृत्त्या स्वरसप्रवाहेणेत्यर्थः । गौणवृत्तयैव स्यात् यदि स्यादिति भावः ।

ननु अस्तु तथा काव्यं रसवदेव परन्तु अन्यैर्व्यङ्ग्यैर्वस्तुमात्रादिभिस्तस्य विशेषोस्तु—इत्यत आह—न च रसात्मन काव्यस्येति । विशेषेण आधातुं शक्य इत्यन्वयः । तेषाम् वस्तुमात्रादीनाम् आदिपदात् अलङ्कारस्य परिग्रहः । रसाभिव्यक्तौ रसप्रकाशने हेतुत्वोपगमात् कारणत्वस्वीकारात् । ननु वस्त्वादीनां रसाभिव्यक्तिहेतुत्वेऽपि विशेषाधायकत्वे का हानिरित्याह—न च व्यञ्जकानामिति । यथा शाबलेयादीनाम् वैचित्र्ये गोत्वस्य विशेषो नाम्युपगम्यते तथा व्यञ्जकवैचित्र्येण व्यङ्ग्यवैचित्र्यमभ्युपगन्तुं न युक्तम् । अयं भावः । वर्णभेदेन शबली धवला कृष्णा कपिलेत्यादिभेदः । प्रमाणभेदेन हस्ता खर्वा वामनीत्यादिभेदः । अवयवभेदेन पिङ्गाक्षी लम्बकर्णा चक्रशङ्कीत्यादिभेदः । तदपत्यानि च शाबलेयघावलेयप्रभृतीनि च वर्णतः प्रमाणतः अवयवतः भिन्नानि परं गोत्वं तु सर्वेषां समानं न हि वर्णादिकृतो भेदो गोत्व उपलभ्यते इति । अयमत्र परमार्थः । रसात्मैव काव्यम् । अथ जगति उपलभ्यमानं वस्तुमात्रं दृश्यं नायकनायिकाद्यालम्बनं चन्द्रोद्यानाद्युद्दीपकं विभावः, तयोः कर्मानुभावः, अदृश्यमानन्तरं चित्तवृत्त्यादि संचारी । पूर्णां विभावादीनां च रसकारणत्वम् । कारणकृत वैशिष्ट्यं कार्ये आधातुं दुःशक्यमेव शाबलेयकृतगैशिष्ट्यस्य गोत्वे व्यभिचारदर्शनात् ।

ननु न शाबलेयादेः गोत्वस्य परस्परं कार्यकारणभावः इत्येषं दृष्टान्तोपन्यासो विषमः । अतः सामान्यतः शब्दार्थौ काव्यमिति स्वोक्त्य यथोक्तव्यङ्ग्योपनिबन्धे विशिष्टत्वं वक्तुं शक्यमेवेत्यभ्युपगम्य समाधत्ते—ततोऽस्येति । ततो व्यञ्जकात् ।

इष्यते चासौ तत्रापि । प्रहेलिकादौ च नीरसे स्यात् । तत्राप्युक्तक्रमेण यस्तुमात्रादेरभिर्ध्यङ्ग्यत्वेनेष्टत्वाद् इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यत्वमात्र-प्रयुक्तोऽसाधित्यनुमीयते ।

अतश्च सामासोक्त्यादावप्यसाधुपगन्तव्य एव, न प्रतिषेध्यः । प्रतीयमानस्य चार्थस्य द्वैविध्यमेव । तृतीयस्य रसादेः प्रकारस्योक्तनयेन काव्यत्वादेव सिद्धत्वादिति ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

प्रहेलिकादाविनि अतिव्याप्तिः । ननुभवमन्नावे वैशिष्ट्यं प्रस्तुतम् । तत्र का कथा रसाभावे वस्त्वादिमात्रभावे वैशिष्ट्यस्य । नैतत् । वस्त्वादीनामेव प्रयोजकत्वात् तन्मात्रकृतं वैशिष्ट्यमुच्यते । तथा हि वस्त्राद्यभावे रससद्भावेऽपि न ध्वनित्वमिष्टं भवता, वस्त्वादिमन्नावेतिव्यप्यत एव । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वस्त्वादीनामेव प्रयोजकत्वमिति प्रहेलिकादावतिव्याप्तिः ।

सामासोक्त्यादाविति । तत्रापि रसमयत्वेन काव्यत्वाद् रससद्भावे च ध्वनित्वात् । मधुसूदनीविवृतिः ।

अस्य व्यङ्ग्यस्य विशिष्टतोपगमे व्यञ्जकाधीनं व्यङ्ग्यस्य विशिष्टत्वमिति स्वीकारे यत्र स्थले तयोर्द्वयोः समस्तयोरित्यर्थः वस्तुमात्रालङ्कारयोः एकैकस्य व्यन्तस्त्रेत्यर्थः वस्तुमात्रस्य अलङ्कारस्य वा व्यङ्ग्यता स्यात् तत्र वाक्ये ध्वनिव्यवहारः स्यात् । केवल्य रसवति वस्तुमात्रालङ्कारव्यञ्जकरहिते काव्ये वैशिष्ट्याभावात् व्यञ्जककृतविशिष्टत्वस्याभावात् न ध्वनिव्यपदेशः इष्यते च असौ ध्वनिव्यपदेशः तत्रापि केवलरसवत्यपि काव्येऽपि । यत्र नीरसे प्रहेलिकादौ नेष्यते तत्रार्थं ध्वनिव्यपदेशः स्यात् । तत्रापि प्रहेलिकादिप्राये नीरसेऽपि काव्ये सिद्धिपिच्छेत्यादौ उक्तक्रमेण सम्बद्धसम्बन्धविधया । रसाभावे वस्तुमात्रादिव्यङ्ग्यसद्भावे ध्वनिः रसमन्नावेऽपि वस्तुमात्रादिव्यङ्ग्याभावे ध्वन्यभावः इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्र काव्यत्वं तत्र सर्वत्र केवले काव्येऽपि न तु काव्यविवेके इति नियमः असौ ध्वनिव्यपदेशः प्रयुक्त इत्यनुमीयते ।

नन्वेवं काव्यमात्रस्य ध्वनित्वे गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापि ध्वनित्वं स्यादिष्टापत्तिरेष-त्याह—अतश्च सामासोक्त्यादाविति । अतो हेतोः काव्यमात्रे ध्वनेः व्यपदेशात् हेतोः सामासोक्त्यादौ गुणीभूतव्यङ्ग्ये वाच्यालङ्कारवति काव्येऽपि असौ ध्वनिव्यपदेशः अम्युपगन्तव्य एव स्वीकार्यं एव, न प्रतिषेध्यः । उक्तनयेन “तस्य रसात्मकत्वोपगमात् । यत् स एवाह—काव्यत्वात्मे”त्यादिना “काव्यारम्भस्य साफल्यमिच्छता तत्प्रवृत्तिनिबन्धनभावेनास्य रसात्मकत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति”त्यन्तेन प्रतिपादि-तया रीत्या ।

रसस्य काव्यव्यवहाराधीनतया काव्यमात्रे व्यापकत्वेन अवस्थानम् । वस्त्वलङ्कारयोश्च व्याप्यत्वमनियतत्वाच्चेति वस्त्वलङ्कारयोः रसस्य परम्परं न समकक्षत्वमतो रस-

न च तस्य तदङ्गभावो भणितुं युज्यते अङ्गित्वेनेष्टत्वाद् इति काव्य-
त्वमेव ध्वनिव्यपदेशविषयोऽभ्युपगन्तुं युक्तो न तद्विशेषः ।

किञ्च मुख्ये रसात्मनि काव्ये सम्भवति न तस्य गौणस्याश्रयणं युक्तं
गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति नियमात् ।

यस्तु मेघदूतादौ काव्यविशेषव्यपदेशः सांभिधेयार्थविशेषसमा-
रोपकृतो न मुख्यः ।

इत्थञ्च काव्यस्य विशिष्टतानुपपत्तावितरतल्लक्षणविधायिमताति-
रिक्तं न किञ्चिदनेनाभिहितं स्याद्, अन्यत्र ध्वनिव्यपदेशमात्रात् ।

व्याकविवेकव्याख्यानम् ।

द्वैविध्यमेवेति रसस्य काव्यमात्रलक्षणत्वाद्द्वैत्वलङ्कारव्यापित्वेन तत्प्रतियोगित्वाभा-
वात् प्रकारत्वं प्रकारित्वेन प्रकाशमानत्वात् ।

न च तस्येत्यादिना अङ्गत्वकृतं विशेषं दूषयति । अङ्गित्वेनेष्टत्वादिति
षमलकारविधान्तिसारत्वाद्दसस्याङ्गित्वमेव नाङ्गत्वम् ।

किञ्चेत्यादिना अभ्युपगमवादेन रसप्रतियोगिना गौणस्य काव्यत्वेऽपि गौणत्वा-
देव तदाश्रयत्वं न भविष्यतीत्याह । अभिधेयार्थविशेषेति । अभिधेयस्यार्थस्य यो
विशेषो मेवादेर्वैचित्र्येण वर्णनं तस्य काव्ये समारोपात् काव्यविशेष इत्युक्तिः ।

मनुसूदनोच्चृतिः ।

स्य तृतीयप्रकारत्वं नोपगतं भवति । तस्य तु केवलं प्रकारित्वमित्याशयेनाह—द्वैवि-
ध्यमेवेति । द्वैविध्यमेव यस्तुमात्रालङ्काराभ्याम् । एवकारो रसगततृतीयप्रभेदत्वनि-
रासाय ।

नच तस्येति । तस्य रसस्य तदङ्गत्वं यस्तुमात्रालङ्काराङ्गत्वम् । इतिशब्दो
हेत्वर्थकः । काव्यत्वमेव काव्यसामान्यमेव । तद्विशेषः काव्यविशेषः ।

किञ्च मुख्ये रसात्मनीति । तस्य रसश्चैव । मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः । स-
म्प्रत्ययो निर्वाहः । आश्रयणं स्वीकारः ।

ननु रसानां वैशिष्ट्येन काव्यस्य वैशिष्ट्यं मेघदूतादौ विप्रलम्भकाव्ये दृश्यते
इत्याशङ्क्यामाह—यस्तु मेघदूतादौ ।

उपमहत्वाद्—इत्थं च काव्यस्येति । विशिष्टताया अनुपपत्तौ युक्त्याऽसिद्धौ ।
इतरत्वं प्रसिद्धान्निर्णयत् तल्लक्षणं काव्यलक्षणम् । तद्विधातुं शीलं यस्य तस्य मताद-
तिरिक्तं विलक्षणं किञ्चिदपि अनेन लक्षणेन अभिहितं प्रतिपादितं न स्यात् केवलं
ध्वनिव्यपदेशाद् ध्वनिरिति नागोऽन्यत्र । काव्यविशेषो ध्वनिरित्यमुया भाषया न
केनापि काव्यलक्षणं विधत्तमिति प्रसिद्धप्रत्यानातिरिक्तलक्षणकरणशःप्रसारमिच्छुः
किमपि काव्यलक्षणं विहितं परमेतेन लक्षणेन काव्यस्य नामान्तरप्रदानमात्रादन्यत्र
साधितं किञ्चिदिति भावः ।

न च तेनापि किञ्चित् । कथञ्चिद्वा तदुपपत्तौ तद्वाच्यमेव तस्य तत्पर्य-
वसायिनो लक्षणविशेषसम्बन्धादेव तद्वगतेः । यथा योऽश्वमारूढः स
पुरुषो राजेत्यत्र ।

✓ अथ पुरुषस्याश्वविशिष्टस्यैव सतस्तल्लक्षणसम्बन्धो न तु तत एवा-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तदुपपत्तौ तस्य काव्यस्य । तत्पर्यवसायिनो विशेषपर्यवसितस्य । तद्व-
गतेः विशेषावगतेः । योऽश्वमारूढ इति लक्षणविशेषादेव पुरुषविशेषप्रतीतिः ।
अथेति । इह विशिष्टस्य वा लक्षणं लक्षणाद्वा विशेषप्रतीतिः । तत्रोत्तरस्मिन् पक्षे
विशेषप्रहणं न यत्कथमित्युक्तमित्याद्यः पक्षे आश्रयिष्यते । तत्रापि काव्यमात्रलक्षणा
देव विवक्षितविशेषप्रतीतिः काव्यमात्रस्य रसमयत्वेनेष्टव्यात् । अन्यस्याकाव्यत्वम् ।
रसयोगिति च ध्वनिव्यवहार इति च तत्रैवा विशेषप्रहणं न कर्तव्यम् ।

मधुसूदनोविकृतिः ।

नामकरणेऽपि दूषणमुद्भावयति—न च तेनापि किञ्चिदिति । तेन ध्वनिरिति
व्यपदेशेनाऽपि न किञ्चित् अर्थात् काव्ये न किमपि वैशिष्ट्यमायातम् ।

अभ्युपगम्य प्रुते—कथञ्चिद्वेति । ननु ये केचन त्रिभुवनेऽनुभूयमानाः भावा-
स्तेषु सूचीनां वैचित्र्यात् कल्पचन विभावत्वं कस्यचिच्च अनुभावत्वं सञ्चारित्वमिति
नास्ति कोऽपि काव्यलेशो यत्र रसो न स्यात् एवं हि सर्वेषां रसमयत्वे ध्वनित्व-
मायातम्, न चेदं कस्यापि सहृदयान्महदुपसाधारणजनस्याऽपि अभ्युपगन्तव्यं स्याद-
तः सामान्यविशेषयोर्भेदस्य अवश्यमाश्रयणीयत्वाद्वाह—कथञ्चिद्वेति । कथञ्चित् ।
तदुपत्तौ तस्य काव्यवैशिष्ट्यस्थोपपत्तौ पुत्रस्या सिद्धौ निर्विशेषं न सामान्य-
मिति नीत्या तत्पर्यवसायिनः । तस्मिन् विशेषे पर्यवसायिनः । तस्य सामान्यस्य
काव्यस्य तद् विशिष्टत्वम् अवाच्यमेव ।

ननु कथनमन्तरा कथं तस्य काव्यविशिष्टत्वस्यावगतिरित्याह—लक्षणविशेषे-
ति । लक्षणेन कृतो यो विशेषः तस्य सम्बन्धात् सम्बन्धात् तद्वगतेः तस्य विशेषस्य
अवगतेः ज्ञानात् । दृष्टान्तेन साधयति—अथेति । अत्र अश्वारोहणरूपेण लक्षणेन
पुरुषविशेषस्य राजोऽवगतिः ।

ननु यदि षोडश्वयः पुरुषो तल्लक्षणवस्तुविशिष्टो न चेत्तर्हि कथं तदन्तरेण लक्ष-
णविशेषात् पुरुषविशेषप्रतिपत्तिः । अतः पूर्वमेव विशिष्टस्य सतो लक्षणात्प्रती-
तिरित्येव साधुवृत्तमित्याह—अथ पुरुषस्येति ।

अथेति पक्षान्तरे । पूर्वमेव पुरुषोऽश्वविशिष्टः सतश्च तल्लक्षणसम्बन्धः अश्वलक्ष-
णसम्बन्धः न तु तत एव लक्षणदेव अस्य पुरुषस्य वैशिष्ट्यमिति चेत् । तथापि
विशिष्टस्य लक्षणसम्बन्धस्वीकारेऽपि अवाच्यम् वैशिष्ट्यं न वाच्यमेव । कुतो न वाच्य-

स्य वैशिष्ट्यमिति, तथाप्यवाच्यं; काव्यत्वादेव तस्याप्यवगतत्वात् । तत्रोक्तमित्यवाच्यवचनं दोषः ।

✓ किञ्च 'सूरिभिः कथित' इति कथनक्रियाकर्तृनिर्देशः पक्षद्वयेऽप्यवाच्य एव । कर्तृमात्रविधत्तायां क्रियायाः कर्त्रव्यभिचारात् कर्तृविशेषविधत्तायामनन्तरोक्तक्रमेण व्यापारविशेषसम्बन्धादेव तद्विशेषावगतिरिति

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

(१) भन्नव्यक्तिवादिनस्त्वयमभिप्रायः—इह प्रतिद्वंद्वं लक्ष्यमाश्रित्य लक्षणं प्रवर्त्तते । लक्ष्ये च द्विविधं काव्यं दृश्यते मुख्यं गौणं च । तत्र मुख्यं यत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं शिष्टं गुणीभूतव्यङ्ग्यादि गौणम् । उभयं च प्राद्यमनादिकालिकव्यवहारसिद्धत्वात् । तेन गौणमुख्यन्याय इह नाश्रीयते । तत्र च गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरासाय विनोपग्रहणं कर्त्तव्यम् । सर्वस्यैव काव्यस्य रसमपत्वं न गुणीभूतव्यङ्ग्यादिसङ्गाव इति चेन्न । अस्फुटरस्याङ्गभूतस्यैव वा काव्यस्य विद्यमानत्वात् । यत्र हि प्राधान्येन स्फुटोऽङ्गी रसः प्रतीयते तत्र ध्वनिश्चमन्यत्र तु काव्यान्तरस्यमिति । रसस्य च विश्रान्तिसारत्वादङ्गभावो नोपपन्न इति चेन्न । स्वापेक्षयैतद्रूपत्वान् । व्यापकरसान्तरापेक्षया तु न्यग्भाषेनाङ्गत्वाद् विचारभाष्यगारिकत्वं (२) तथाङ्गीभावमेव मनसि कृत्य मुनिना रसेष्वपि स्थायिसञ्चारिव्यपदेशः कृतः—

‘ सर्वेषामेव सङ्गावे रूपं यस्य भवेद् बहु ।

न मन्तव्यो रसः स्याथी शेषाः सञ्चारिणो मताः ॥”

इति । केचित्तु स्याप्यपेक्षाङ्गाङ्गीभावो रसेषूपचर्यत इत्याहुः । ततश्चाङ्गभूतरसकाव्ये व्यावर्त्थमस्ति विनोपग्रहणस्य । यतश्चास्फुटरसस्यापि काव्यस्य सम्भवन्ततो ध्वनेर्भेदप्रथमभ्युपगमे । अस्फुटरसो हि काव्ये यस्त्वलङ्कारध्वनी । स्फुटाङ्गीभूतरसो तु रसध्वनिः । तत्रैव यस्त्वलङ्कारध्वनिसम्बन्धे सङ्करसंसृष्टी । एस्माद् ध्वनिमते सर्वमेतत्समञ्जसमेव ।

पक्षद्वयेऽपीति कर्तृमात्रपक्षे कर्तृविनोपे च । अनन्तरोक्तक्रमेणेति । योऽसौ मधुसूदनीविद्वितिः ।

मित्याह—काव्यत्वादेवेति । काव्यस्यादः सर्वातितायि माहात्म्यम् यत्काव्यत्वादेव तस्य वैशिष्ट्यस्य अवगतिः स्यात् । तत्र अवगमनम् उक्तम् काव्यत्वमेव ध्वनिव्यपदेशविषयो न तु तद्विनोप इत्यादिषु प्रतिपादितम् । इत्यतोऽत्र लक्षणे अवाच्यवचनं नाम दोषः ।

किञ्चेति ध्वनिलक्षणमिति शेषान्तर् मूचयति—“सूरिभिः कथिता” इति ।

(१) अद्विकारिभ्युपगमस्य अन्तर्गतं अन्तर्गतं—अन्तर्गतं ।

(२) विनोपेऽपि भाष्यगतविचारिणि । अन्तर्गतं अन्तर्गतं—अन्तर्गतं ।

हेरित्यवाच्यवचनं दोषः ।

अर्थस्य विशिष्टत्वं, शब्दः सविशेषणस्तद् पुंस्त्वम्, ।

द्विवचनवाशब्दौ च, व्यक्तियेवनिनाम, काव्यवैशिष्ट्यम्, ॥२३॥

वचनञ्च कथनकर्तुः, कथिता ध्वनिलक्षणीति दश दोषाः ।

ये त्वन्ये तद्भेदप्रभेदलक्षणगता न ते गणिताः ॥ २४ ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

लक्षणद्विशेषावगमः सोनन्तरोक्तः क्रमः । व्यापारविशेषे लक्षणवशात्पातविचारस्-
रणिमाधित्य विशेषविशिष्टे कथनम् ।

इति श्रीराजानकरूप्यकपिरचिते व्यक्तिविवेकव्याख्याने प्रथमो विमर्शः समाप्तः ।

मधुसूदनीविवृतिः

सूरिभिः कथित इत्यत्र वाक्ये कथित इति कथनक्रियायाः सूरिभिरिति कर्तृनिर्देशः ।
पक्षद्वयेऽपि कर्तृसामान्यविवक्षायां कर्तृविशेषविश्रामासामितिपक्षद्वयेऽपि अवाच्य एव ।
कर्तृसामान्यविवक्षयापक्षे तु कर्ता विना क्रियाऽनुपपत्तेति येन विना यदनुपपन्नं ततोना-
क्षिप्यते इतिगयात् कर्तुराक्षेपः । कर्तृविशेषविवक्षायां तु अनन्तरोक्तक्रमेण काव्यवि-
शेषप्रदर्शितपरिपाठ्या अर्थात् यथा काव्ये लक्षणविशेषसम्बन्धात् काव्यविशेषावगति-
र्भवेति तथैव व्यापारविशेषस्य सम्बन्धात् तद्विशेषावगतिशिद्धेः कर्तृविशेषप्रतीति-
स्तिद्धेः । इत्यतः अवाच्यवचनं नाम दोषः ।

इदानीं ध्वनिलक्षणगतान् दोषान् संपृच्छ ह्यम्वां कारिकाभ्यां देयंति । अर्थस्य
विशिष्टत्वमिति । घञनं च कथनकर्तुरिति च । अर्थस्य विशिष्टत्वम्
उपसर्जनोक्तत्वसम्बन्धे विशेषणं विकलमित्येको दोषः १ । शब्दः सविशेषण इति
च । विशेषणेन सहितः सविशेषणः शब्दः पूर्वहि ध्वनिलक्षणे शब्दः पुनानुपादेय एवेति
शब्ददृष्टौ दूषितमिति शब्ददृष्टौ द्वितीयं दूषणम् २ । विशेष्यस्य दुष्टत्वे विशेषणस्य
दुष्टत्वं सुतत्त्वमिति विशेषणदूषणं तृतीयम् ३ । तद् पुंस्त्वकरणे द्वौ दोषौ
पर्यायप्रक्रमभेदः लिङ्गभेदश्चेति द्वयोरेकगतत्वादेवत्वमिति शतुर्थः ४ । व्यङ्ग्यः
इत्यत्र द्विवचनमनुपपत्तमिति अनुपपत्तिः पञ्चमः ५ । वाशब्दस्य विकल्पार्थ-
सम्भवः षष्ठः ६ । व्यक्तिरिति त्वदनुवृत्त्यव्यक्तिस्वीकारे अद्यात्त्वतिव्याप्त्यसम्भव-
दोषसंघः इति सप्तमो दोषः ७ । ध्वनिनामेति काव्यस्य ध्वनिनाममात्रकरणे न किञ्चि-
त्कृतमिति वैकथ्यं दोषः अष्टमः ८ । काव्यवैशिष्ट्यमिति काव्यस्य विशिष्टत्वकथने
अवाच्यवचनं दोषो नवमः ९ । कथनक्रियायाः कर्तुः घञनं निर्देशः इति ।
अत्रापि अवाच्यवचनं दोषो दशमः १० । इत्येवं ध्वनिलक्षणे दश दोषाः । ये तु
अन्ये तस्य ध्वनेः भेदप्रभेदलक्षणगता ते दोषाः न गणिताः न संख्याताः ।

न हि तच्छक्तिमूलेष्टा काचिदर्थान्तरे गतिः ॥ २८ ॥
 न चोपसर्जनत्वेन तयोर्गुणं विशेषणम् ।
 यतः काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपीष्टैव चाश्रया ॥ २९ ॥
 अत एव विशेषस्थोपादानमपि नार्थवत् ।
 संज्ञासम्बन्धमात्रैकफलं तदिति गम्यते ॥ ३० ॥
 तदा चातिप्रसङ्गः स्यात्संज्ञायां यस्य कस्यचित् ।
 यद्वाक्यवर्तिनोऽन्यस्य विशेषस्य तदासितः ॥ ३१ ॥
 तस्मात् स्फुटतया यत्र प्राधान्येनान्यथापि या ।
 पाच्यशक्त्यानुमेयोऽर्थो भाति तत् काव्यमुच्यते ॥ ३२ ॥
 पाच्यप्रत्येययोर्नास्ति व्यङ्ग्यव्यञ्जकतार्थयोः ।
 तयोः प्रदीपघटवत् साहित्येनाप्रकाशनात् ॥ ३३ ॥
 पक्षधर्मत्वसम्बन्धव्याप्तिसिद्धिव्यपेक्षणात् ।
 घृत्तत्वाप्रत्ययोर्यद्दृष्टं यद्दधानलघूमयोः ॥ ३४ ॥

मधुसूदनीविवृतिः ।

वृथैवेत्यादि । ध्वनेर्लक्षणे शब्दस्य उपादानं वृथैव कृतमिति उक्तमेव । यतः तच्छक्तिमूला शब्दशक्तिमूला अर्थान्तरे शब्दस्य अर्थान्तरबोधने काचिन्निति सामर्थ्यं नेष्टेति ।

नचोपसर्जनत्वेनेति । तयोः शब्दार्थयोः । चाश्रया ध्वनित्वमिति यावत् ।

अत एव विशेषस्येति । अत एव काव्यमामान्ये ध्वनित्वस्य हृष्टवादेव । काव्यविशेषेत्यप्रत्यविशेषपरस्य । नार्थवत् निष्कलमित्यर्थः । तत् विशेषपरदोषादानम् । काव्यविशेषस्य ध्वनिरिति संज्ञया सह सम्बन्ध एव एकं फलं यत्र तत् ।

तदा चातिप्रसङ्ग इति । संज्ञायामिति च पाठः । तदा संज्ञायां यस्य कस्यचित् काव्यविशेषस्य ध्वनिरिति संज्ञायां कृतायाम् सत्याम् अतिप्रसङ्गः अतिव्याप्तिः । यद् यदा वाक्यवर्तिनः अन्यस्य रसातिरिक्तस्य घञुविशिष्टस्य ललकारविशिष्टस्य वा काव्यस्य विशेषः तथा संज्ञया आसितः ग्रहणात् । केवलरसात्मनः काव्यस्य ग्रहणं स्यात् । अर्थ भावः । यदि काव्यविशेषस्य ध्वनिरिति संज्ञा स्यात्, विशेषश्च व्यङ्ग्यकृत भवेति निश्चप्रसङ्गः । तत्र रसरूपव्यङ्ग्यं विना काव्यत्वस्यानवस्थानादिति काव्यत्वव्यहारापीजत्वं तस्य स्वीकृतम् । पारिशेष्यात् घञुस्तस्य समस्तस्य वा व्यङ्ग्यतायां विशेषो लभ्यते, न रसकृतः, स च व्यङ्ग्यो रसादन्य प्रेत्यत उक्तम्— तदा चातिप्रसङ्ग इति ।

धाच्यप्रत्येययोरिति । स्फुटम् । पक्षधर्मत्वसम्बन्धेति । हेतोः पक्षधर्मत्वेन (धर्मवत्त्वेन) सम्बन्धस्य विशेषस्य सिद्धेः व्यपेक्षणात्, व्याप्तेश्च द्वारा साध्यनामान्यस्य विशेषेक्षणगात् अनुमानम् । अनुमानमेवेति पुरोवर्तिनिपदेश्चयः कार्य भावः । साध्यस्य पक्षधर्मत्वं हेतोः पक्षधर्मतावलात्सिद्ध्यति । पतोऽनुमानस्य द्वे लक्षणे पक्षधर्मता

अनुमानत्वमेवात्र युक्तं तल्लक्षणान्वयात् ।
 असतश्चेन्द्रचापादेः का व्यक्तिः कृतिरेव सा ॥ ३५ ॥
 कार्यत्वं ह्यसतोऽपीष्टं हेतुत्वं तु विरुध्यते ।
 सर्वसामर्थ्यविगमाद् गगनेन्दीवरदिषत् ॥ ३६ ॥
 शब्दप्रयोगः प्रायेण परार्थमुपयुज्यते ।
 नहि तेन विना शक्यो व्यवहारयितुं परः ॥ ३७ ॥
 न च युक्तिनिराशंसात् ततः कश्चित् प्रवर्त्तते ।
 नियतते वेत्यस्येष्टा साध्यसाधनगर्भता ॥ ३८ ॥

मधुसूदनीविवृतिः ।

व्याप्तिश्च । तत्र पूर्वं व्याप्त्या साध्यसामान्यस्य सिद्धिः, पश्चात् पक्षधर्मतया साध्यस्य पक्षसम्बन्धो विशेषः सिध्यति । अन्यथा साध्यसामान्यस्य व्याप्तिप्रहादेव सिद्धे कृत-
 मनुमानेनेति । यथा पर्वतधर्मेण धूमवत्त्वेन अग्नेः पर्वतसम्बन्धः सिध्यति । यथा च
 अयं देशः आग्नेवान् तादृशवृक्षवत्त्वादित्यत्र इदंदेशधर्मेण तादृशवृक्षवत्त्वेन आग्नेस्य
 इदंदेशसम्बन्धः सिध्यति ।

अनुमानत्वमिति । अत्र वाच्यप्रत्येययोर्मध्ये । ननु घटप्रदीपयोर्व्यक्तिलक्षण-
 स्यावश्यमभ्युपेयत्वादसन्तं विहाय सतो ग्रहणं व्यक्तिलक्षणे नितरामपेक्षितम् । ततश्च
 यत्राकांशोकादिनाऽसत इन्द्रचापादेः प्रकाशस्तत्र व्यक्तित्वात् स्यादितिष्टापत्तेराह—अथवा
 वाच्यप्रत्येययोर्थयोः घटप्रदीपवत्साहित्येनाप्रकाशाद्व्यक्तिनाङ्गीक्रियते इति चेत्तर्हि अकां-
 शोकादिना इन्द्रचापादेः प्रकाशनेऽपि व्यक्तित्वात्स्यादितिष्टापत्तेराह—असतश्चेन्द्रचा-
 पादेरिति । व्यक्तिलक्षणे सतो ग्रहणे यत्राकांशोकादिना असत इन्द्रचापादेर्बोधस्तत्र
 का कीदृशी व्यक्तिः सा न व्यक्तिरित्यर्थः किन्तु कृतिरेव कारणमेव ।

ननु विषम उपन्यासः । यादृशं कारणं तादृशं कार्यम् । परं घात्र सतः कारणात्
 अमत् कार्यमुत्पन्नमिति चेदस्तु । सत्याद् प्रमाणः असतो जगतः उत्पत्तेः कारणादिसदरा-
 मपि कार्यं परिदृश्यते इति नायं विषम उपन्यास इत्यभ्युपगम्याह—

कार्यत्वमसतोऽपीष्टमिति । असतोऽपि पदार्थस्य कार्यत्वमिष्टम् । यथा अ-
 सत्यस्य जगतः कार्यत्वं वर्त्तते । किन्तु असतः पदार्थस्य हेतुत्वं विरुध्यते । असतो
 हेतुत्वं युक्तेरागमाच्च विरुद्धमिति भावः । ननु कुतोऽसतो हेतुत्वं विरुद्धमित्याह—
 सर्वसामर्थ्येति । सर्वसामर्थ्यस्य कार्यजनकत्वरूपस्य सामर्थ्यस्य शक्तेः विगमात्
 वभावात् स एव हेतुर्मवितुमर्हति यत्र कार्यजनकत्वरूपं सामर्थ्यं स्यात् । असति च
 तस्मिन् तत्रास्ति इति विरुद्धमेव तस्य हेतुत्वमिति भावः । यथा गगनेन्दीवरम् । अत्र
 गगनेन्दीवरेण हेतुना सुरभित्तवस्य साध्यस्य असिद्धत्वमेव ।

न च युक्तिनिराशंसादिति । युक्तेः निराशंसः अत्रयोगः । ततो युक्तिरहि-
 तात्कत्वात् । न हि युक्तिमत्रगच्छन् कश्चिद्विशिद्धधनमाशात्संप्रत्ययभाग् भवति ।

ते प्रत्येकं द्विधा ज्ञेये शाब्दत्वार्थत्वभेदतः ।
 पदार्थवाक्यार्थतया ते अपि द्विविधे मते ॥ ३६ ॥
 तत्र साध्यो घस्तुमात्रमलङ्कारा रसादयः ।
 इति त्रिधैव, तत्राद्यौ पदं शब्दानुमानयोः ॥ ४० ॥
 अन्त्योऽनुमेयो भक्त्या तु तस्य व्यङ्ग्यत्वमुच्यते ।
 भक्तेः प्रयोजनांशो यश्चमत्कारित्वलक्षणः ॥ ४१ ॥
 स तत्रास्तीति, सोऽप्यस्य विभावाद्येकहेतुकः ।
 अत एव न लोकेऽपि चमत्कारः प्रसज्यते ॥ ४२ ॥
 तत्र हेत्वादयः सन्ति न विभावाद्यो यतः ।
 न चैकार्थत्वमाशङ्क्यमेपां लक्षणभेदतः ॥ ४३ ॥
 स्वभावश्चार्थमर्थानां यत्र साक्षादमी तथा ।
 स्वदन्ते सत्कविगिरां गता गोचरतां यथा ॥ ४४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

✓ यत् पुनरस्यानेकशक्तिसमाधयत्वाद्यापारान्तरपरिकल्पनं तदर्थस्यै-

मयुसूदनोविवृतिः ।

ते प्रत्येकं द्विधेति । ते वाक्यस्य साध्यसाधनगभंते । ते अपीति । ते अपि
 शाब्दत्वार्थत्वभेदेन द्विविधेऽपि साध्यसाधनगभंते ।

तत्र साध्य इति । तत्र साध्यसाधनयोर्मध्ये । तत्राद्यादिति । तत्र घस्तुमा-
 त्रालङ्कारस्तेषु आद्यौ घस्तुमात्रालङ्कारौ । शब्दस्य पदं स्थानम् अर्थात् वाक्यावपि
 भवतः । अनुमानस्य अनुमितिसाधनस्य पदं भवतः । भक्तेः लक्षणायाः ।

स तत्रास्तीति । स चमत्कारः अत्रानुमेयेऽस्ति इति हेतोरनुमेयो भक्त्या व्यङ्ग्य
 इत्युच्यते । सोऽपि चमत्कारोऽपि अस्य अनुमेयस्य व्यङ्ग्यस्य वा । अत एव विभा-
 वाद्येकहेतुकत्वादेव चमत्कारस्य ।

तत्र हेत्वादय इति । तत्र लोके लौकिकवाक्येऽपीत्यर्थः । एकार्थत्वं एकरूप-
 त्वमिति तात्पर्यम् । एपां हेत्वादीनां विभावादीनाम् ।

✓ अथ महता समारम्भेण अभिप्रायलक्षणांशुला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधेति आलङ्कारिक-
 मतद्वयविशुद्धयुक्तमते—यत्पुनरस्यानेकशक्तिसमाधयत्वादिति । ननु यदि "शब्द-
 स्यैकामिधैवास्ति" इति भवता शब्दस्य एकमात्रशक्तिकत्वमुरीकियते तर्हि "वयस्था
 नागराऽऽसङ्गादङ्गानां हन्ति वेदनम्" "जैमिनीयमलं घृते रसनायामयं द्विजः" इत्यादि
 नानार्थप्रतिपादकशब्दार्थे "वयस्था शुबती नागरासङ्गात् नागरिकपुरुषासङ्गात्
 अङ्गानां नागरिकाङ्गानामित्यर्थः वेदनां कामजनितपीडां हन्ति निवारयति" "अथ
 द्विजो ब्राह्मणः रसानायां जिह्वायां जैमिनीयं शब्दं मीमांसाम् अलं पर्वतं घृते धारय-
 ति" इत्यादिशब्दौक्यविधेयोपेभ्यं सङ्ग्रहद्वये जापमान. अप्राकरिण्यस्य शक्यविषय

यश्चासावाश्रयो भिन्नः सोऽर्थ एवेति तद्व्यापारस्यानुमानान्तर्भावो-
ऽभ्युपगन्तव्य एव । तथा हि । गौर्वाहीक इत्यादौ तावद्गवाद्योऽर्थो वा-
धितवाहीकाद्यर्थान्तरैकात्म्यास्ताद्रूप्यविधानान्यथानुपपत्त्या केनचिद्देशेन
तत्र तत्त्वमनुमापयन्ति न सर्वात्मना ।

न ह्यनुमत्तः कश्चित् क्वचित् किञ्चित् कथंचित् साधर्म्यमनुत्प-
श्यन्नेवाकस्मात् तस्यमारोपयतीति परिशीलितवक्तृस्वरूपः प्रतिपत्ता
तत्वारोपनिमित्तं सादृश्यमात्रमेव प्रतिपत्तुमर्हति न तस्यम् ।

तद्धि वाच्यतयोपक्रम एषं भासते, न प्रतीतिपर्यवसानास्पदं भवितु-
मर्हति, तस्य वाधोपपत्तेः । तस्य चैवंविधस्योपक्रमस्य निमित्तं साधर्म्यं
मात्रप्रतिपादनम् । प्रयोजनञ्च लाघवेन वाहीकादौ गवादिगतजाड्या-
दिधर्मप्रतिपादनं यस्मादतिदेशप्रकारोऽयमर्थान्तरे शब्दविनिवेशो नाम ।
यदुक्तम्—

मधुसूदनीपिठितः ।

एवं शक्तीनां भिन्नाश्रयत्वं समाधाय शस्त्वन्तरस्य अनुमानान्तर्भावं साधयति—
यश्चासावाश्रय इति । यश्चासौ शक्तेराश्रयः भिन्नः स आश्रयः अर्थ एव इति हेतोः
तद्व्यापारस्य अर्थगतव्यापारस्य अनुमानान्तर्भावः स्वीकार्यः ।

कथमनुमानान्तर्भाव इति दर्शयितुमुपक्रमते—तथाहीति । “गौर्वाहीक” इत्यादि
रूपे गवाद्योऽर्थाः साधितम् । गोत्ववाहीकत्वेतिभिन्नधर्मप्रकारकोपस्थित्या सामाना-
धिक्यरूपेणाश्रयस्य अनुपपन्नत्वादिति भावः । वाहीकाद्यर्थान्तरैः सह ऐकात्म्यं ताद्रूप्यं
येषां ते तयोक्ताः । ताद्रूप्यविधानस्य वाहीको गौरिति कथनस्य अग्नया प्रकारान्तरेण
वाहीके गोगतधर्मस्वीकारेण अनुपपत्त्या असद्गत्या केनचिद्देशेन केनाप्येकेन न सर्वतो
भावेन धर्मेण जडादिना सत्र वाहीके तत्त्वं गोत्वमनुमापयन्ति वाहीको गवाभिन्नः
गोगतजाड्यादिधर्मस्मानुधर्मवत्त्वादित्यनुमिति जनयन्ति ।

ननु न शक्याभेदवृद्धिलक्षणायाः फलम् अपि तु सादृश्यातिशयबुद्धिः । तच्च
स्वन्मते न प्रतीतिपथमवतरति केवलस्य अभेदस्यैव अनुमापनादित्याह—नह्यनु-
मत्तः इति ।

साधर्म्यं समानेन धर्मेण सम्बन्धम् अनुत्पश्यन् अनुत्प्रेक्षमाणः अकस्मादेव कारणं
विनेय तत्त्वं गोत्वं न आरोपयति । इति तत्वारोपस्य गोत्ववारोपस्य निमित्तं कारणं
सादृश्यमात्रमेव प्रतिपत्ता योद्धा परिशीलितवक्तृस्वरूपः सन् स्वायत्तं वाग्द्वयेन
किमिति अवाचकः शब्दः प्रयुज्यते इति कारणं गवेषयन् सन् प्रतिपत्तुं शक्तुमर्हति ।
न केवलं तत्त्वं गोत्वं प्रतिपत्तुमर्हति ।

तद्धि गोत्वं हि वाच्यतया गौर्वाहीक इत्यत्र गोशब्दरूपाभिधेयतया उक्तम्
एव प्रयोगकाल एव भासते सर्वस्य हृदीत्यर्थः । अतः प्रतीतिपर्यवसानास्पदं प्रतीत्यु-

न च घटतेः प्रकाशो घाच्य इति शक्यं घटं तस्य तत्रासंमितत्वात् प्रकाशस्य चातत्वात् । न चायं स्वार्थमेव प्रतिपादयति, तस्य बाधोपपत्तौ अयोपचारेत् उपादानान्यथानुपपत्त्या घटनक्रियायाः सदृशे प्रकाशनाख्ये क्रियान्तरे घटतेऽयं घटनिरिच्युच्यते । तर्ह्यन्यथानुपपत्त्या घटनादेः प्रकाशादिः प्रतीयमानोऽनुमेय एव भवितुमर्हति, अर्थापत्तेरनुमानान्तर्भावाभ्युपगमादित्युक्तम् ।

तस्माद्योऽयं बाहोकादौ गवादिसाधर्म्याद्विनामः स तत्त्वारेपान्यथानुपपत्तिपरिकल्पितोऽनुमानस्यैव विषयः । न शब्दव्यापारस्येति स्थितम् ।

मधुसूदनीवृत्तिः ।

इति वक्तुं न शक्यम् ।

को हेतुरित्याह—तस्य तत्रासंमितत्वादिति । तस्य प्रकाशनस्य तत्र घटने असंमितत्वात् असंकेतितत्वात् । समितपदार्थः संकेतित इत्यत्र प्रमाणम्—“जातिः क्रिया गुणः संज्ञा वाक्योऽर्थः समितञ्चनिः” इति कारिका “तेन समितः संकेतितो ध्वनिः शब्दो यत्र सौर्थः” इति तद्वृत्तिरिति—मम्मटाचार्यविरतिशब्दो व्यापारविचाराण्यो ग्रन्थः । ननु सा भवतु संकेतन्तत्र तस्य परन्तु यो घटः स एव कलशः यः कलशः स एव घटः इत्यनयोरेव घटतरपि अर्थात् कथनक्रियाऽपि अर्थस्य प्रकाशनं करोतीति घटतिप्रकाशनयोः पर्यायत्वमन्तु इत्याह—प्रकाशस्य चेति । प्रकाशस्य अन्यत्वात् स्वरूपतो प्रकाशश्च घटनेः भिन्नत्वात् । एकत्रे हि क्वचिदपि नीलपीतादौ भेदो न स्याद्गुणत्वेन एकत्वादिति । न पर्यायत्वमिन्याशयः ।

ननु अन्योक्तिषु यथा अचेतनानामपि वाकोवाक्यं घटते तथैवात्रापि वाक्ये व्यवस्थात्वात्तथा च स घटतिः स्वार्थमेव प्रतिपादयतीति चेन्न—तस्य घटतेः बाधोपपत्तेः । अन्योक्तिष्वपि चेतनाधारोपेणैव वाकोवाक्यसमन्वयः । एवमत्र अचेतने शयने कथनानुपपत्त्या बाध एव सङ्गच्छते इत्याशयः ।

नन्विदं घटतिपदमुपचारेण प्रयुक्तं तदन्यथानुपपत्तिरूपायां परत्या प्रकाशो घटत्यर्थं प्येत्यारोक्य समापत्ते—अयोपचारेत् उपादानेति । अपेति पश्चान्तरे । उपचारेत् उपादानस्य लक्षणया कृतस्य प्रयोगस्य अन्यथा अर्थान्तरं विना अनुपपत्त्या अर्थापत्तिरूपेति भावः । तर्हि तथापि । अर्थापत्तेरपि व्याप्तिशानाधीनत्वैव अयोपचारेणैव व्याप्तिशानपूर्विका अन्यतोऽन्यस्य प्रतीतिरिति लक्षणके अनुमाने एवान्तर्भावः ।

उपसंहरन्नाह—तस्माद्योऽयमिति । तस्मादुपदर्शितप्रकारेण अनुमानलक्षणसङ्गतेः । तत्त्वारेपान्यथानुपपत्त्या बाहोकादौ गवादिसाधर्म्यस्य गोत्यारोपे विना अनुपपत्तिरिति अन्यथानुपपत्तिरूपयाऽर्थापत्त्या परिकल्पितः निश्चितो योऽयं बाहोकादौ गवा-

न च घदतेः प्रकाशो घाच्य इति शक्यं घक्तं तस्य तत्रासमितत्वात् प्रकाशस्य चातत्त्वात् । न चायं स्वार्थमेव प्रतिपादयति, तस्य बाधोपपत्तेः अथोपचारेण उपादानान्यथानुपपत्त्या घदनक्रियायाः सदृशे प्रकाशनाख्ये क्रियान्तरे घर्त्ततेऽयं घदतिरित्युच्यते । तर्ह्यन्यथानुपपत्त्या घदनादेः प्रकाशादिः प्रतीयमानोऽनुमेय एव भवितुमर्हति; अर्थापत्तेरनुमानान्तर्मावाभ्युपगमादित्युक्तम् ।

तस्माद्योऽयं घाहीकादौ गवादिसाधर्म्यावगमः स तत्त्वारोपान्यथानुपपत्तिपरिकल्पितोऽनुमानस्यैव विषयः । न शब्दव्यापारस्वेति स्थितम् ।

मधुसूदनीवृत्तिः ।

इति वक्तुं न शक्यम् ।

को हेतुरित्याह—तस्य तत्रासमितत्वादिति । तस्य प्रकाशस्य तत्र घदने असमितत्वात् असंकेतितत्वात् । समितपदार्थः संकेतित इत्यत्र प्रमाणम्—“जातिः क्रिया गुणः संज्ञा वाच्योऽर्थः समितध्वनिः” इति कारिका “तेन समितः संकेतितो ध्वनिः शब्दो यत्र सोऽर्थः” इति तद्भूतिरिति—मम्मटाचार्यविरतिशब्दो व्यापारविज्ञाशाख्यो ग्रन्थः । ननु मा भवतु संकेतस्तत्र तस्य परन्तु यो घटः स एव कलशः यः फलशः स एव घटः इत्यनयोरेव घदतिरपि अर्थात् कथनक्रियाऽपि अर्थस्य प्रकाशनं करोतीति घदतिप्रकाशनयोः पर्यायत्वमस्तु इत्याह—प्रकाशस्य चेति । प्रकाशस्य अन्यत्वात् स्वरूपतो प्रकारतश्च घदतेः भिन्नत्वात् । एकत्वे हि कचिदपि नीलनीतादौ भेदो न स्याद्गुणत्वेन एकत्वादिति । न पर्यायत्वमित्याशयः ।

ननु अन्योक्तिषु यथा अचेतनानामपि वाकोवाक्यं घर्त्तते तथैवात्रापि वाक्ये व्यवस्थास्यात्तथा च स घदतिः स्वार्थमेव प्रतिपादयतीति चेन्न—तस्य घदतेः बाधोपपत्तेः । अन्योक्तिष्वपि चेतनाख्यारोपेणैव वाकोवाक्यसमन्वयः । एवमत्र अचेतने शयने कथनानुपपत्त्या बाध एव सङ्गच्छते इत्याशयः ।

नन्विदं घदतिपदमुपचारेण प्रयुक्तं सदन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्या प्रकाशो घदत्यर्थं पृथेयान्त्वय समाधत्ते—अथोपचारेण उपादानेति । अपेति पश्चान्तरे । उपचारेण उपादानान्यं लक्षणया कृतस्य प्रयोगस्य अन्यथा अर्थान्तरं विना अनुपपत्त्या अर्थापत्तिरूपेति भावः । तर्हि तथापि । अर्थापत्तेरपि व्यापारविज्ञानाधीनतयैव अर्थापत्त्यापकत्वात् व्यापारविज्ञानपूर्विका अन्यतोऽन्यस्य प्रतीतिरिति लक्षणकेः अनुमाने एवान्तर्भावः ।

उपसंहारम्—तस्माद्योऽयमिति । तस्मादुपदर्शितप्रकारेण अनुमानलक्षणसङ्गतेः । तत्त्वारोपान्यथानुपपत्त्या घाहीकादौ गवादिमाधर्म्यस्य गोत्वारोपे विना अनुपपत्तिरिति अन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्या परिकल्पितः निश्चितो योऽयं घाहीकादौ गवा-

० गोत्वारोपेण बाहीके तत्साम्यमनुमीयते ।

को ह्यतस्मिन्नतत्तुल्ये तत्त्वं व्यपदिशेद् बुधः ॥ ४७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

गङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गादयोऽर्थाः स्वात्मन्यनुपपत्तिबाधित-
घोषाद्यधिकरणभावास्तदुपादानसामर्थ्यात् सम्बन्धमात्रपरिकल्पिततत्त्वा-
रोपं तदधिकरणभावोपगमयोग्यमर्थान्तरमेव तदादिरूपमनुमापयन्ति ।

न हि तत्सादृश्यमेवैकं तत्त्वारोपनिबन्धनमिष्यते, किन्तर्हि, तत्स-
म्बन्धादिरपि, इति तत्सम्बन्धमात्रसमारोपिततद्भावस्तदादिरेव घोषा-
द्यधिकरणभावोपादानान्यथानुपपत्त्या गङ्गादीनामर्थानामनुमेय एव भ-
विष्यन्तीति ।

शब्दः पुनः स्वार्थाभिधानमात्रव्यापारपर्यवसितसामर्थ्यो नार्थान्तर-
स्य तदादेवार्थमपि वेदितुमुत्सहते, किं पुनः संस्पर्शमिष्युक्तम् । प्रयोजनं
पुनरस्यैवंविधस्योक्तिवैचित्र्यपरिग्रहस्य तदादाधरोपविषये वस्तुन्यारो-

मयुसूदनो विवृतिः ।

दिमाधर्मस्यावगमः स अनुमानस्यैव नान्यस्य । शब्दव्यापारस्य विषयः इति स्थि-
तम् सिद्धमिति परमार्थः ।

उक्तार्थे कारिकायां संज्ञाति—गोत्वारोपेणेति । गोत्वारोपेणेति हेत्वर्थकनिमित्तो
गुतोपा ।—तथा च बाहीके गोत्वारोपनिमित्तं तत्साम्यं गवादिमाधर्ममनुमीयते ।
हि यस्मात् को बुधः अतिदेशप्रकारविशेषतः अतस्मिन् स्वभिन्ने अतत्तुल्ये स्वासद्वो-
पस्तुनि तत्त्वं स्वत्वं व्यपदिशेत् व्यबहरेत् ।

छद्धान्तरेऽपि पर्येव प्रमेयतायेति संगमस्य दर्शयति—गङ्गायां घोष इति । गङ्गा-
यां घोष इत्यादीस्येके गङ्गादयोऽर्थाः स्वात्मनि गङ्गायां घोषान्वयस्य अभावात्
अनुपपत्त्या असंगत्या बाधितो घोषादेः अधिकरणभावो आद्यप्येवं येषां ते तादृशाः ।
तदुपादानसामर्थ्यात् तादृशादप्रयोगवशात् । सम्बन्धमात्रेण सामीप्यसम्बन्धमात्रेण
प्रतिकल्पितं ह्ये तत्त्वारोपं गोत्वारोपम् । तदधिकरणभावोपगमयोग्यम् घोषाद्यप्यव-
ज्ञानार्हम् ।

ननु पूर्वं तत्त्वारोपनिमित्तं सादृश्यमुपासमिहानुमितिपितं सम्बन्ध इति विभिन्नमेवो-
च्यत इत्यानं कल्पामाह—न हि तत् सादृश्यमेवेति । एकं केवलम् । तत्सम्बन्धमात्र-
समारोपिततद्भावः गङ्गासम्बन्धमात्रेण समारोपितः तद्भावः गङ्गात्वम् एस्मिन् स
तदादिः । घोषाद्यधिकरणेन उपादानस्य अन्यथा तदं विना अनुपपत्त्या असंगत्या ।

शब्दः पुनः गङ्गाशब्दः पुनः स्वान्य गङ्गाशब्दस्य अर्थः प्रवाहः तस्य अभि-
धानम् अभिधया प्रतिगदने तन्मात्रव्यापारं पर्यवसितः समासः सामर्थ्यः शक्तिर्यस्य सः

प्यमाणगङ्गादिगतपुण्यत्वशीतलत्वादिधर्मप्रतिपत्तिर्न सादृश्यमिति पूर्व-
स्मात्स्य विशेषः । उभयत्रापि च तत्त्वारोप एव हेतुः । स हि तत्सा-
म्यतत्सम्बन्धादिनियन्धनत्वाद् बहुविध इष्टः । यदाहुः—

○ “अभिधेयेत सम्बन्धात् सादृश्यात्समवायतः ।

चैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा भता ॥”

मधुसूदनीविवृतिः ।

वेदितुमपि ज्ञातुमपि न उत्सहते चेष्टते । उक्तिवैचित्र्यपरिग्रहस्य स्वायत्ते शब्दप्रयोगे
किमिति अन्यायं बोधयितुमन्यार्थकान् शब्दान् प्रयोक्ष्याम अस्ति किमपि तादृश
शब्दप्रयोगस्वारस्यमिति गवेषणया धर्मलाभः प्रयोजनं प्रतिपद्यते इति युक्त्या गङ्गा-
सदमिति प्रयोगं विहाय (तदस्य) गङ्गायां घोष इत्यनेन वाक्येन उक्तिः कथनमेव वैचि-
त्र्यम् । तादृशवैचित्र्यस्य परिग्रहः स्वीकारः तस्य ।

पूर्वंस्मात् गौर्वाहीक इति प्रयोगात् अस्य गङ्गायां घोष इत्यस्य वाक्यस्य
विशेषः भेदः “गौर्वाहीकः” “गङ्गायां घोषः” इत्युभयस्थले धर्मप्रतीतिरूपं प्रयोजनं
समानम् । परं पूर्वस्मिन् प्रयोगे सादृश्यप्रतीतिरधिका इतीयान् भेदः । अर्थात् पूर्व-
स्मिन् गौणी लक्षणा उत्तरत्र शुद्धेति रहस्यम् । उभयत्रापि सादृश्ये सम्बन्धे च ।
स हि हेतुर्हि तत्साम्यम् अभिधेयेन साम्यम् सादृश्यम् । तेन सम्बन्धः सामीप्य-
कार्यकारणभावादः । तन्नियन्धनत्वात् बहुविधः अनेन प्रकारः ।

✓ तत्त्वारोपे हेतोरुक्तं बहुविधत्वमाचार्यभर्तृमिश्रोक्त्या सम्वादयति—अभिधेयेन
सम्बन्धादिति । अभिधेयसम्बन्धादिभिर्ज्ञायमाना लक्षणा पञ्चधा भतेत्यन्वयः—
अभिधेयो वाच्योऽर्थः तेन सम्बन्धात् लक्षणा भता । यथा द्विरेफादिशब्दस्य
ध्रमरादिशब्दोऽभिधेयः, तत्सम्बन्धात्तेन द्विरेफपदेन पदपदो लक्ष्यते । प्रयोजनं चैवं
विवेषु लक्ष्येषु सान्तरार्थपरिग्रहे अनादिबुद्धव्यवहारप्रसिद्ध्यनुसरणात्मकत्वात् रुह्यनुवृ-
त्तित्वभावमेव न फलत्वभावम् । एवमेव द्विपादिपदेषु बोध्यम् । सादृश्याद्यथा—गौर्वा-
हीकः, गौरवायम्, इत्यादौ मुल्यार्थस्य सास्नादिमत्वादेः प्रत्यक्षादिप्रमाणेन वाचात्
अभिधेयेन सादृश्यात् तद्रतज्ञाद्यमानादिगुणयुक्तो बाहीको लक्ष्यते । प्रयोजनं च सा-
रोपायां सादृश्यप्रतिपत्तिः, साध्यवसानायां स्वर्थाऽभेदप्रतिपत्तिः । समवायः उक्तस-
द्व्यभयो भिन्न सम्बन्धः । स च सामीप्यात्मकः साहचर्यात्मकः कार्यकारणभावा-
त्मकः इत्यादिः । तत्र सामीप्याद्यथा—गङ्गायां घोषः अथ गङ्गासदृश्यात्सदृश्य-
स्रोतोविशेषस्य घोषाधारतानुपपत्तेः मुल्यार्थवाधे योऽर्थं तदस्य समवायः समीप्यमीपि-
भावात्सा सम्बन्धस्तदाभयणेन गङ्गाशब्दस्तदं लक्षयति । प्रयोजनं च गङ्गात्वैकार्थस-
मवेतज्ञेयत्वावन्त्वादिप्रतिपादनम् । न ह्येतत्त्वावन्त्वादि गङ्गातदेत्यादित्वशब्दैः ह्यप्र-
मपि शक्यम् अव्याप्यत्तिव्याप्तिप्रसङ्गात् । साहचर्याद्यथा—अग्निर्गो यान्ति कुन्ताः

इति । तस्य च तैरविनाभावनियमो लोकेत एवावसित इति न तत्र प्रमाणान्तरापेक्षाप्रयासः । लोको हि तत्सद्दृशमर्थं तत्सम्बद्धं च तत्त्वेन व्यवहरन् दृश्यते, तद्यथा दीर्घग्रीवं विकटकायं च कश्चित् पश्यन् करभ इति व्यपदिशति, मञ्चसम्बद्धांश्च कांश्चित् क्रोशतो मञ्चाः क्रोशन्तीति ।

✓ किञ्चोपचारवृत्तौ शब्दस्य मा भूदतिप्रसङ्ग इत्यवश्यं किमपि निमि-

मधुसूदनीविवृतिः ।

प्रविशन्ति । अत्र गमनलक्षणार्थां क्रियार्थां छत्रिणा सह योऽर्थं छत्रशून्यानां समवायः साहचर्यं तद्दशात् छत्रिपदेन छत्रशून्या अपि लक्ष्यन्ते । प्रयोजनं चात्र छत्रशून्यानां सर्वात्मना छत्रोपेतस्वाम्यनुयायित्वेन प्रतिपादनम् । द्वितीयस्थले च कुन्तानां प्रवेशः क्रियया सह अन्वयानुपपत्तेः मुख्यार्थबाधे साहचर्यात् कुन्तवन्तः पुरुषाः लक्ष्यन्ते प्रयोजनं तु रौद्रत्वादीनां सातिशयानां प्रतिपादनम् । कार्यकारणभावाद्यथा— आयुर्धृतम् । आयुरेवेदम् । अत्र घृतस्य स्नेहसमवायिकारणस्य द्रवद्रव्यस्य दीर्घकाल-जीवनरूपक्रियास्वरूपस्थाभावात् मुख्यार्थबाधे योऽर्थं जन्मजनकभावः सम्बन्धस्तदाश्र-येण आयुर्जनकत्वेन द्रुतं लक्ष्यते प्रयोजनं चैकत्र इतरवैलक्षण्येन अपरत्र अव्यभिचारेण आयुष्कारित्वप्रतिपादनम् । विपरीत्याद्यथा—अभद्रमुखे भद्रमुखः । अत्र भद्रमुख-शब्दस्य अभद्रमुखे प्रयोगात् स्वार्थबाधः । अतोऽसौ भद्रमुखशब्दः स्ववाच्यभूतस्य भद्रमुखत्वस्य विपरीतत्वाद्भद्रमुखत्वं विपरीतनिबन्धनया लक्षणया प्रस्थापयति । प्रयोजनं च गुप्तासम्बन्धप्रतीतिः । यत् पूर्वविधो ह्यर्थः तत्तदभिप्रायवशेन प्रयोक्तृभिः प्रायेण प्रतिपाद्यते । क्रियायोगाद्यथा—महति समरे शत्रुघ्नस्त्वम् । अत्र अशत्रुघ्ने शत्रुघ्नपदप्रयोगान्मुख्यार्थबाधः । शत्रुघ्नशब्दश्च शत्रुघ्नभिन्ने राज्ञि शत्रुघ्ननाक्रि-याकर्तृत्वयोगाल्लक्षणयोक्तः । प्रयोजनं च वर्ण्यमानस्य शत्रुघ्नपदाभिधेयदशरथापत्यरूप-नृपतिताद्रूप्यप्रतिपादनम् । अलङ्कारिकधियेदं व्याख्यानम् । अर्थं तु सर्वत्र अनुमेयत्व-मिच्छति ।

तस्य च तैरिति । तस्य तत्त्वारोपस्य च तैः साम्यादिभिः सह अविनाभा-वनियमः व्याप्त्याख्यसम्बन्धनिश्चयः लोकेतः लौकिकवाक्यत एव अवसितः ज्ञातः । लोके हि प्रायशः तत्तदभिप्रायवशेन अन्यधर्मप्रतिपत्तये अन्यत्र अन्यशब्दः प्रयुज्यते । निश्चितसम्बन्धमग्नता च कथं तैः तादृशोऽर्थं तादृशाः शब्दाः प्रयुज्येरन्नित्यवश्यं सम्बन्धोऽवसेयो भवति । इति भावः । इति हेतोः तत्र सम्बन्धनियमे प्रमाणान्तरा-पेक्षागर्भेयणप्रयासो न कर्तव्य इति शेषः ।

मनु कथं लोकेतः सम्बन्धनिश्चय इत्याह—लोको हीति । गौर्वाहीक इत्यत्र । तत्सम्बद्धम् अर्थम् । तत्त्वेन एकत्र गोत्वेन अपरत्र गङ्गात्वेन । तद्यथेत्यनेन प्रमत्तः सद्दशार्थः सम्बद्धार्थं उदाह्रियते ।

संकेताविषयोभूतार्थप्रकाशनतया किञ्चेत्यनेन गुणवृत्तेरनुमित्यन्तर्भावमुपपद्यति ।

समनुसर्तव्यम् । अन्यथान्यत्र प्रसिद्धसम्बन्धः कथमसमितमेवार्थान्तरं प्रत्यापयेत् । यच्च तन्निमित्तं तदेवास्माभिरिह लिङ्गमित्याख्यातम् । युक्तञ्चेत् । शब्दस्य तत्र व्यापारभावात् । व्यापारभावश्च सम्बन्धाभावात् । लिङ्गाच्च लिङ्गिनः प्रतीतिरनुमानमेवेति न गुणवृत्ताद्यर्थान्तरप्रतीतिः शाब्दीति तस्या वाचकाश्रयत्वमसिद्धमेव ।

यः स तत्त्वसमारोपस्तत्सम्बन्धनिबन्धनः ।

मुख्यार्थवाधे सोऽप्यर्थं सम्बन्धमनुमापयेत् ॥ ४६ ॥

तत्साम्यतत्सम्बन्धौ हि तत्त्वरोपैककारणम् ।

गुणवृत्तेद्विरूपायास्तत्प्रतीतिरतोऽनुमा ॥ ४७ ॥

मधुसूदनीवृत्तिः ।

उपचारवृत्तौ गौगीलक्षणायां शब्दस्य अतिप्रसङ्गः अतिव्याप्तिः सा भूदिति । अन्यथा कस्यचिन्निमित्तहयानुसरणाभावे । अन्यत्र भिन्ने अर्थे प्रसिद्धसम्बन्धः गृहीतसंकेतः शब्दः कथमसमितमेव असंकेतितमेव अर्थान्तरं भिन्नमर्थं प्रत्यापयेत् बोधयेत् । यच्च अर्थान्तरप्रकाशने तस्य शब्दस्य निमित्तं हेतुः तदेव निमित्तम् इह व्यक्तिविवेकग्रन्थे अस्माभिः लिङ्गमिति साधनमिति आख्यातम् । एतत् लिङ्गत्वाख्यानम् युक्तञ्च समीचोगमपि । सत्र अर्थान्तरे अर्थात् शब्दस्य अर्थान्तरं प्रकाशयितुं व्यापाराभावात् ।

ननु कुतो व्यापाराभाव इत्याह—व्यापाराभावाच्चेति । सम्बन्धाभावात् । अर्थान्तरे शब्दस्य संकेताभावः, ततश्च तयोः शब्दार्थयोः सम्बन्धाभावः, तस्माच्च व्यापाराभावः, इति तममर्थं बोधयितुं शक्तिर्न प्रवर्तते इत्यर्थः । प्रकृतमनुयोजयति—लिङ्गाच्चेति । इति हेतोः गुणवृत्तौ लक्षणायाम् अर्थान्तरप्रतीतिः न शाब्दी न शब्दनिष्ठ-व्यापारप्रयोज्याऽतस्तस्याः प्रतीतिः वाचकाश्रयत्वे शब्दाधीनत्वमसिद्धमेव अयुक्तमेवेति ।

उक्तमर्थं कारिकाभिः संगृह्णाति—यः स तत्त्वसमारोपः इति । मुख्यार्थवाधे सति यः अतस्मिन् मत्वसमारोपः । (यथा बाहीके गोत्वारोपः) स समारोपः तत्सम्बन्धनिबन्धनः । तस्य गोः सम्बन्धः, जाड्यादितदसजाड्यादिमत्वमेव निबन्धनं यत्र स तथाभूतः । सोऽपि समारोपोऽपि आर्थे वाच्यार्थनिष्ठ सम्बन्धमनुमापयेदिति । न शाब्दं सम्बन्धमनुमापयेदित्यर्थः ।

तत्साम्यतत्सम्बन्धाधिति । बाहीकादिषु गवादिभ्याम्यमिति बाहीके गोत्वारोपः, तदादिषु गङ्गादीनां सामीप्यसम्बन्ध इति सटे गङ्गात्वमारोप्यते इत्येवं तत्साम्यम् तत्सम्बन्धञ्च एकस्य तत्वारोपस्य कारणम् । अतः कार्यकारणभावात् हेतोः द्विरूपायाः शुद्धायाः उपचारमिश्रायाश्च । मध्ये तत्प्रतीतिः प्रयोजनप्रतीतिः अनुमा अनुमानम् ।

किञ्च—

मुख्यवृत्तिपरित्यागो न शब्दस्योपपद्यते ।
 विहितोऽर्थान्तरे ह्यर्थः स्वसाम्यमनुमापयेत् ॥ ४८ ॥
 तुल्यादिषु हि लोकोऽर्थेष्वर्थं तद्दर्शनस्मृतम् ।
 आरोपयेन्न शब्दस्तु स्वार्थमात्रानुयायिनम् ॥ ४९ ॥
 इत्थमर्थान्तरे शब्दवृत्तेरनुपपत्तितः ।
 फले लिङ्गैकगम्ये स्यात् कुतः शब्दः स्वलङ्घितः ॥ ५० ॥
 व्यापारोऽर्थे ध्वनेः साक्षान्मुख्या वृत्तिरुदाहृता ।
 अर्थारोपानुगस्त्वेव गौणी तद्व्यवधानतः ॥ ५१ ॥
 आशुभावाद्नालङ्घ्यं किन्त्वर्थारोपमन्तरा ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

किञ्चेति । अनुमानसाधकान्तरं दर्शयति—मुख्यवृत्तिपरित्याग इति । मुख्यवृत्तेरभिधाया परित्यागः शब्दस्य न उपपद्यते सङ्गच्छते । ननु मुख्यवृत्त्यपरित्यागे अन्यवृत्त्यभावात् साम्यादिप्रतीतिर्न स्यादित्याह—विहितोऽर्थान्तर इति । हि यस्मात् अर्थान्तरे विहितः अर्थः बाह्यीकारूपार्थान्तरे आरोपितः गवादिः । स्वसाम्यं गवादिसादृश्यम् । अन्यत्र लक्ष्यान्तरे तीरादिरूपार्थान्तरे आरोपितः गङ्गादिः स्वसम्बन्धं गङ्गादिसम्बन्धमनुमापयेत् अनुमित्या प्रतिपादयेत् ।

स्वोक्तिं प्रमाणयति—

तुल्यादिष्विति । हि यस्माद्धेतोः लोकः तुल्यादिषु अर्थेषु तद्दर्शनस्मृतं तुल्यार्थदर्शनोद्बुद्धसंस्कारम् अर्थमारापयेत् । आरोपयतीत्यर्थः । न तु स्वार्थमात्रानुयायिनम् केवलं वाच्यार्थानुगतं शब्दं आरोपयति ।

उपसंहरति—इत्थमर्थान्तर इति । इत्थम् अर्थस्यैव आरोपात् शब्दस्वानारोपाच्च अर्थान्तरे शब्दवृत्तेः शब्दव्यापारस्य अभिधाया अनुपपत्तिः । अनुपपत्तेश्च लिङ्गमात्रगम्ये लिङ्गमन्तरा प्रतीतिविषयमनापन्ने फले प्रयोजने स्वलङ्घनी बाधकव्यापारेण विजुरीक्रियमाणा गतिरवगमनशक्तिर्यस्य स सामर्थ्यशून्य इति यावत् शब्दः कुतः स्यात् । अभिधातिरिक्तव्यापाररहितः शब्दः लिङ्गैकगम्यं फलं कथं प्रत्याययेदित्यर्थः ।

व्यापारोऽर्थे ध्वनेरिति । ध्वनेः शब्दस्य । ध्वनिः शब्दः प्रतीतिपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इति भाष्यम् । अर्थे अर्थविषये साक्षाद् व्यापारः मुख्यावृत्तिरुदाहृता अभिवेति स्वीकृतेत्यर्थः । तु किन्तु अर्थानुगतः अर्थानुसारी एव व्यापारः तद्व्यवधानतः अर्थव्यवधानतः गौणी वृत्तिरुदाहृता ।

ननु लोको हि दीर्घमीवं विकृतकार्यं कञ्चित्पुरुषं दृष्ट्वा तत्र करम इति शब्द एव प्रयुज्यते न तु तत्त्वेन सं गृह्णाति ततश्च शब्दावसेयतया शब्दानुगतत्वमिति नार्था-

लोको गौर्ध्वेन इत्यादौ शब्दारोपमयस्यति ॥ ५२ ॥

प्रधानेतरभावेनावस्थानादर्पशब्दयोः ।

समशीर्षिकयारोपो न तयोद्यपपद्यते ॥ ५३ ॥

आरोपविषये यत्र विशेषः सम्प्रतीयते ।

अर्थादारोपितात् तत्र गुणवृत्तिरदाहता ॥ ५४ ॥

गुणवृत्तौ गिरां यावत् सामग्रीष्टा निबन्धनम् ।

सैव लिङ्गतयास्माभिरिष्यतेऽर्थान्तरं प्रति ॥ ५५ ॥

न हि वत् समयाभावाद्वाच्यं शब्दस्य कल्प्यते ।

प्रतीयमानतायां च व्यक्तमस्यानुमेयता ॥ ५६ ॥

मधुसूदनीविवृतिः ।

पुनस्त्वमित्याह—आशुभावादिति । किन्तु लोकः गौर्ध्वेनः गौर्वाहीकः । इत्यादौ स्थले प्रतीतेराशुभावात् अनालक्ष्यं ज्ञानं किञ्चिदुष्करम् अर्थारोपमन्तरागोत्वारोपं विना । शब्दारोपं केवलम् अवस्यति जानाति । अर्थ भावः । गौणी लक्षणार्थां मूलं उपमानोपमेयभावः । ततश्च उपमानोपमेयभावं समाश्रित्य उपमानगतगुणसदृशगुणारोपं पुरः सराकृत्य उपमेये उपमानशब्दः उपमानार्थश्च अख्यारोप्यते । यथा गौर्वाहीक इत्यादिषु गोगतजाड्यमान्यादिगुणसदृशजाड्यमान्यादिगुणयोगतो वाहीके गोशब्दगोत्वयोरारोपः । इति सिद्धान्तः । केचित्पुनः केवलं शब्दारोपमेव मन्यन्ते नार्थारोपं तान् प्रत्येव स्वीकारयितुमुद्यमः । इति ।

अर्थारोपं विना शब्दारोपोऽनुपपन्न इति उपवादयति—प्रधानेतरभावेनेति । अर्थशब्दयोः । यद्यपि शब्दस्थले प्रथमोपस्थितत्वेनाभ्यर्हितत्वात् शब्दस्यैव पूर्वनिपात उचितः परं शब्दस्य उपादानमर्थाधैव भवति यो यमर्थमुपादीयते स तस्य गुणीभवति यथा जलार्थमुपात्तो घटः इति व्यायात् अर्थः प्रधानम् शब्दः अप्रधानम् । ततश्च अर्थस्यैव प्रयोगः पूर्वम् बोध्यम् । तयोः शब्दार्थयोः समं शिरः ययोस्तौ समशीर्षणी । तयोर्भावः समशीर्षिकः समानमूर्धस्त्वम् तेन आरोपः समानरूपेण तयोरारोपः नोपपद्यते अर्थ भावः । प्रधानानुपात्तो हि गुणः अतः प्रधानं विना स्वसत्तयाऽवस्थानुं न शक्नोतीति अर्थारोपं विना शब्दारोपस्य दुष्करत्वमेव अन्यच्च शब्दारोपस्य अर्थारोपाविनाभावावसेयत्वात् केवलांशारोपेणापि कार्यसिद्धिरिति न शब्दरोप आवश्यक इति ।

उपसंहरन्नाह—आरोपविषय इति । यत्र आरोपविषये वाहीकादौ आरोपितात् अर्थात् गोत्वरूपात् विशेषः तद्रूपमैः सम्प्रतीयते विज्ञायते तत्र गुणवृत्तिरदाहता प्रयुक्ता । गुणवृत्ताविति । निगदव्याख्यातः । गिरां शब्दानां मध्ये ।

न हि तत्समयाभावादिति । समयः संकेतः । स्पष्टम् । शब्दस्य मुखार्थं सम्बन्धनिश्चयात्प्रतिपादकत्वं सम्बन्धश्च संकेताध्ययः स च लाक्षणिकेऽर्थान्तरे नास्तीत्युक्तं संकेताभावादिति ।

तस्मात् स्वार्थातिरेकेण गतिनार्थान्तरे गिराम् ।

वाचकत्वाश्रयेणातो गुणवृत्तेरसम्भवः ॥ ५७ ॥

ततश्च—

भक्त्या विभर्ति शैक्यं रूपाभेदादयं ध्वनिः ।

न च नाध्याप्त्यतिव्याप्त्योरभावाद्भवति तया ॥ ५८ ॥

सुवर्णपुष्पामित्यादौ न चाध्याप्तिः प्रसज्यते ।

यतः पदार्थवाक्यार्थभेदात् भक्तिर्द्धिधोदिता ॥ ५९ ॥

अतस्मिन्स्तरसमारोपो भक्तेर्लक्षणमिष्यते ।

अर्थान्तरप्रतीत्यर्थः प्रकारः सोऽपि शस्यते ॥ ६० ॥

ततश्च—

रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि ।

लावण्याद्याः प्रसक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः ॥ ६१ ॥

मधुसूदनीविधृतिः ।

तस्मात् स्वार्थातिरेकेणेति । वाचकत्वमिधा । अभिधैव मुख्येऽर्थे प्रवि-
स्तुः बाधकेन निरुध्यमाना सती अधरितार्थत्वादन्यत्र प्रसरति इति गुणवृत्तेः वाचक-
त्वाश्रयत्वमेवेति तेषामाशयः । स चानेन अन्यथाकृतः ।

ततश्चेति । ततश्चेत्यस्य “भक्त्या विभर्ति” इति कारिकाया सम्बन्धः । ततश्च
गुणवृत्तेः वाचकत्वाश्रयेण अभावात् या च अर्थान्तरप्रतीतिः सा भक्तिरिति समानैवेति
सारः । अतिव्याप्त्यतिव्याप्त्योरभावात्तया भक्त्या ध्वनिर्न लक्ष्यते ज्ञायते इति न
अपि तु लक्ष्यत एवेत्यर्थः ।

ननु यम्ये हि अभिधा बोधयितुं प्रवृत्ताऽपि बाधानिरूढा तमेवार्थं लक्षणा बोध-
यति इति अभिधाबाधोन्मीलिता लक्षणा । अभिधा च पदनिष्ठा । इति तवापि स-
म्भवा एव हि अभिधापुच्छभृता लक्षणाऽपि पदनिष्ठा । ततश्च सुवर्णपुष्पामित्यादौ वाक्ये
कथं सा प्रसरेत् । ध्वनिश्चात्रास्त्येवेत्यव्याप्तिरेवेत्याह—सुवर्णपुष्पामित्यादाविति ।
लक्षणा वाक्येऽपि भवतीति नाध्याप्तिरिति सारः । अर्थ परमार्थः । यदि वाक्ये
लक्षणा नास्ति तर्हि लक्षणामूलो ध्वनिरपि कथं स्यात् । अतो वाक्ये लक्षणा
एवैवेति ।

भक्तिर्लक्षणं समन्वेत्योक्तं साधयति । अतस्मिन्निति । सोऽपि वाक्यनिष्ठोऽपि
प्रकारो भेदः शस्यते । आवश्यक इति परमार्थः ।

रूढा ये विषय इति । रूढाः प्रसिद्धाः । ये लावण्याद्याः । आदिपदात्
आनुलोम्यप्रातिहृत्प्रभृतयो गृह्यन्ते । शब्दाः स्वविषयादन्यत्र स्वाभिधेयाद्भिन्नस्थले
रूढत्वादौ प्रसक्ताः प्रसङ्गवशात्प्रयुक्ताः । अत्र “रूढा” इत्यन्य स्थाने “रूढ्या”
इति पाठस्तु नितरां समोचीनः । यतो हि लावण्यादि शब्दानाम् । अन्यार्थप्रसक्तैः

भवन्त्येवेत्यर्थः । यतः—

मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यर्थदर्शनम् ।

यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्थलवृत्तिः ॥ ६२ ॥

वाचकत्वाधयेणैव गुणवृत्तिरसङ्गता ।

गमकत्वैकमूलस्य ध्वनेः स्याद्विषयो न किम् ॥ ६३ ॥

व्यञ्जकत्वैकमूलव्यमसिद्धञ्च ध्वनेर्यतः ।

गमकत्वाधयापीष्टा गुणवृत्तिस्तदाश्रयः ॥ ६४ ॥

समिद्धिष्मादयः शब्दाः प्रसिद्धा गुणवृत्तयः ।

ध्वनेः पदादिद्वयङ्गस्य येनोदाहरणीकृताः ॥ ६५ ॥

मधुसूदनीष्वृत्तिः ।

कारणं रुदिः । अतः तथा प्रमक्ता इति सम्पगन्वयः स्यात् । ते शब्दाः ध्वनेः पदं स्थानम् । “पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माह्मिवस्तुपु” इति कोषोक्तेः । न भवन्ति इति न अपि तु भवन्त्येवेत्यर्थः । अत्र नञि अभ्युपगमकत्वा गन्धकृता स्वानुकूलोऽर्थः प्रतिपादितः । वस्तुतस्तु ध्वनिकारस्य नेष्टाः आशयः । तन्मते नञ् प्रसज्यप्रतिषेधार्थः । यथा तदुक्तिः—तेषु च उपचरितशब्दवृत्तिरस्ति । इति तथाविध विषये क्वचित्सम्भवन्नपि ध्वनिव्यवहारः प्रकारान्तरेण प्रवर्तते न तथाविधशब्दमुपेनेति ।

मुख्यां वृत्तिमिति । मुख्यां वृत्तिम् अभिधाख्यव्यापारं परित्यज्य परिममाप्य गुणवृत्त्या भक्त्या तद्द्वारा इत्यर्थः अर्थदर्शनम् अर्थप्रत्यापनम् (कर्तुं) यत्फलमुद्दिश्य क्रियते इतिशेषः । तत्र फले अर्थान्तरे इति यावत् शब्दः स्थलवृत्तिः शीघ्रत्वामर्थः नैव । अपि तु स्थलितगतिरप्येत्यर्थः । अत्रापि सैव काकुः शब्दस्य व्यापारान्तराभावात् ।

वाचकत्वाधयेणैवेति । वाचकत्वमभिधा । तदाधयेणैव स्वीकृता गुणवृत्तिरसङ्गता स्वार्थातिरेकेण अर्थान्तरप्रतिपादने शब्दानां शक्त्यभावाद्नुपपन्ना । अन्यथा सा गुणवृत्तिः गमकत्वैकमूलस्य गन्धगमकमूलस्य ध्वनेः विषयः किं न वर्त्तते अपिशु विषयो वर्त्तत एव ।

ननु अस्माभिर्यत्र कत्वमूलत्वं ध्वनेः प्रतिपाद्यते त्वया च गमकत्वैकमूलस्वमिति भिन्नमिवोच्यते इत्यत आह—व्यञ्जकत्वैकेति । यतो वाच्यप्रत्येययोः घटप्रदीपवत् साहित्येन अप्रकाशनात् हेतोः ध्वनेः व्यञ्जकत्वमूलत्वमसिद्धम् । अतो ध्वनिः तदाश्रयः गमकत्वैकमूलः गुणवृत्तिरपि गमकत्वैकमूला इष्टा । एवं हि “गमकत्वैकमूलस्य ध्वनेः स्याद्विषयो न किम्” इति सिद्धम् ।

समिद्धिष्मादय इति । समिद्धशब्दः, हृषमशब्दः । आदिपदात् अन्येषां सप्तदशमपुरादीनां परिग्रहः । एते शब्दाः गुणवृत्तयः प्रसिद्धाः गुणवृत्तिमाश्रित्य प्रयुज्यन्ते इति प्रतीताः । येन हेतुना पदादिद्वयङ्गस्य ध्वनेः उदाहरणीकृताः घटान्तत्वेन निरूपिताः ।

७ तस्माद् व्युत्पत्तिशक्तिभ्यां निवन्धो यः स्वलद्रतेः ।

शब्दस्य सोऽपि विज्ञेयोऽनुमानविषयोऽन्यवत् ॥ ६६ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

✓ 'विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्था' इत्यादावपि यदेतद्विषभक्षणानु-
ज्ञानं तदर्थप्रकरणदिसहायमेतद्गृहे भोजनस्य ततोऽपि दारुणतरपरि-

मधुसूदनीविवृतिः ।

तथा—

धृतिः क्षमा दया शौचं कारण्ये धामनिष्ठुरा ।

मित्राणां चानभिद्रोहः मत्तैताः समिधः धियः ।

इत्यत्र धृत्यादिषु समिच्छद्दार्थस्य सर्वथाऽसम्भवात्तिरस्कारः । ततश्च अनन्या-
पेक्षव्यञ्जकत्वं सप्तानाम् ध्वन्यते । एवमेव इह्मादिपदेऽपि योच्यम् ।

उपसंहरन्नाह—तस्मादिनि । व्युत्पत्तिः लोकशास्त्रकाव्यादिष्यांलोचनजन्या
निपुणता । शक्तिः कवित्वबीजं संस्कारः । सोऽपीति । येनाभिप्रायेण तादृशान्बद्ध्यो-
पनिबन्धः सोऽभिप्रायोऽपि अन्यवत् प्रतीयमानवत् । द्विविधो हि दोषः कवेरुपलभ्य-
ते । तद्व्युत्पत्तिरुक्तः तदशक्तिरुक्तः । एवं हि आभ्यां यत्स्वेलद्रतेः प्रयोगः स न ध्वनि
विषयः । यथोक्तम् ।

अव्युत्पत्तेरशक्तेर्वा निवन्धो यः स्वलद्रतेः ।

शब्दस्य स च न ज्ञेयः सूरिभिर्विषयो ध्वनेरिति ॥

परन्तु ग्रन्थकृन्मते यत्र ज्ञानपूर्वं व्युत्पत्त्या शक्त्या वा अन्यार्थे अन्यार्थकशब्दः
प्रयुज्यते स सप्रयोजनः स्वलद्रतिरिति व्यवहिते एवं हि ताभ्यां स्वलद्रतेः शब्द-
स्योपनिबन्धे न लक्षणार्थज्ञानमपि तु अनुमानेन अन्यानुमेयवदिति तत्त्वम् ।

ननु शब्दे अर्थान्तरप्रत्याययितुं व्यापारान्तरं नास्तीत्येतदनुपपन्नम् । अस्ति हि
यत्तात्पर्यकृतया शब्दः प्रयुज्यते स सर्वः शब्दार्थः इत्याशयानुसारी "यत्परः शब्दः स
शब्दार्थः" इतिन्यायः । तद्गुलाच्च "विषं भक्षयेत्यादिवाक्यानां "मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः"
इत्यादिवाक्येषु तात्पर्यमवधार्यते । तत्र मा चास्य गृहेभुङ्क्थाः" अर्थात् एतद्गृहे
भोजनं न कर्तव्यमित्यस्य वाक्यस्य अर्थो हि न विषं भक्षयेति वाक्यान्तर्वृत्तिपदजन्य-
प्रतीतिविषयः अर्थात् न तद्वाक्यार्थः किन्तु तात्पर्यापरपर्यायम् अर्थान्तरमेव । तस्य
च प्रत्ययः शब्दादेव तत्प्रयोजकव्यापारमहायाव । संकेताभावेन अभिधाया वाप्रवृत्ते-
रिति तात्पर्यशक्तिः स्वोक्तार्थेव भविष्यति । एवं हि 'र्थान्तरं प्रत्याययितुं व्यापारान्तर-
मस्तीति सिद्धमित्याह—विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्था इति । इत्यादौ
अपि उदाहरणेपु यदेतत् विषभक्षणे अनुज्ञानम् नियोजनम् तदनुज्ञानम् अर्थप्रकरणदि-
सहायम् प्रयोजनं, कर्तृश्रोतृबुद्धिस्यत्यम्प्रकरणदिश महायो यस्य सत्तादृशम् । क-
न्मिन् समये केन हेतुना केन वक्ष्या एतदीदृशं वाक्यं प्रयुज्यमिति गण्येतेतुक्मिति

णामत्वमनुमापयति । न ह्यनुमत्तः सुहृदादौ हितकामः स्वप्नस्य कश्चिद् भोजननिषेधं विदधानः भक्षस्माद्विषभक्षणमनुजानातीत्यवगतवपुत्र-
करणादिस्यरूपः प्रतिपत्ता विषभक्षणानुज्ञानादेव तद्गृहभोजनस्यात्यन्त-
मकरणोत्थमनुमातुमर्हति । विषभक्षणानुज्ञानादेवार्थस्याप्रस्तुतस्यै-
वोपन्यासो हि पूर्वोक्तेन नयेन प्रस्तुतातिरिक्तार्थान्तरप्रतिपादनपरत्वात्
तत्र हेतुतयावगन्तव्य इति न शब्दस्य तत्र व्यापारः परिकल्पनीयः ।

विषभक्षणादपि परामेतद्गृहभोजनस्य दारुणताम् ।

वाच्यादतोऽनुमिमते प्रकरणवत् स्वरूपज्ञाः ॥ ६७ ॥

विषभक्षणमनुमनुते न हि कश्चिदकाण्ड एव सुहृदि सुधीः ।

तेनाप्यार्थान्तरगतिरार्थी तात्पर्यशक्तिजा न पुनः ॥ ६८ ॥

इति सङ्ग्रहायै ।

यदप्यन्ये मन्यन्ते—वाच्यावगमोपक्रमः प्रतीयमानार्थान्तरावसायप-

मधुमदनीविवृतिः ।

भावः । तत्र एतस्य पुरुषस्य गृहे भोजनं ततोपि विषादपि शरंगतरपरिणामवत् इत्य-
नुमापयति । अनुमानं च एतदुपगृह्यते, न भोक्तव्यम्, सुहृत्कर्तृकविषभक्षणानुज्ञानात् ।

ननु कुतोऽनुमापयति तदाह—न ह्यनुमत्तः सुहृदादाविति । अकस्मात् अर्थे
प्रयोजनं विना । अनुजानाति अनुज्ञां ददाति विषभक्षणार्थं प्रेरयतीत्यर्थः । अवगतो हृद्दः
वक्त्रुः प्रकरणादेः स्वरूपो येन सः । ननु विषभक्षणानुज्ञानस्य अनुमानहेतुत्वं कुत
इत्याह—विषभक्षणोति । विषभक्षणानुज्ञानादिरूपवाक्यार्थस्य अप्रस्तुतस्य अप्रास-
ङ्गिकस्य उपन्यासः । पूर्वोक्तेन न ह्यनुमत्त इत्यादिना अनुजानातीत्यन्तेन प्राह्यधितेन
नयेन विधिना प्रस्तुतातिरिक्तस्य भिन्नस्य विरुद्धस्येत्यर्थः अर्थान्तरस्य प्रतिपादने
बोधने परः परायणः अतः तत्र भोजननिषेधे हेतुरिति अवगन्तव्यो बोध्यः । एवं हि
अनुमयैव गतार्थत्वात् शब्दे व्यापारान्तरं परिकल्पनीयम् समालोचनीयम् ।

एतदेव द्वाभ्यामार्थाभ्यां प्रतिपादयति—“विषभक्षणादपि” इति । अतः वक्त्रुः
प्रकरणस्य च स्वरूपयोरभिज्ञाः विद्वांसः वाच्यात् विषभक्षणानुज्ञानरूपवाक्यार्थात् विष-
भक्षणगादपि किमुत सामान्यभोजनात् परां दुष्टामिति भावः एतद्गृहभोजनस्य दारुण-
तां मयद्गताम् अनुमिमते अनुमां कुर्वन्ति ।

अनुमानोद्भावनप्रकारं प्रस्तौति—विषभक्षणोति । कश्चिदपि सुधीः विद्वात्
अकाण्ड एव प्रयोजनं विनैव सुहृदि मित्रविषये विषभक्षणं अनुमनुते । नानुमोदयति
नानुजानातीति वा । तेन हेतुना अत्र वाक्ये अर्थान्तरगतिः अर्थान्तरप्रतीतिः आर्था
अर्थवल्लभ्या न पुनः न तु तात्पर्यशक्तिजा अस्ति ।

इदानीम् अभिधाव्यापारस्य दीर्घदीपंतरत्ववादिनां मतमनुष्य खण्डयितुमुद्यम्यते ।
यदप्यन्ये मन्यन्ते इति । अन्ये भद्रमतोपजीवका भद्रलोहदादयः । एषामयमाग-

यन्तोऽयमेकं एव दीर्घदीर्घःशब्दस्तेपोरिव व्यापारः न पुनरर्थान्तरस्य कश्चित् संवेद्यते । यथा ह्येक एवेपुर्वलवता धनुष्मता मुक्तः शत्रोररक्षु-
दमुरश्च भित्त्वा जीवितमग्रहरति, न च तस्य वृत्तिभेदः, तथा शब्दोऽपि
सत्कविना सकृत् प्रयुक्त एव क्रमेण स्वार्थाभिधानमर्थान्तरप्रतीतिं चैक-
यैव प्रवृत्त्या वितनोति । न च तस्य व्यापारभेदः कश्चित् ।

किञ्च यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति शब्दस्यैवासौ व्यापारो न्याय्यो
नार्थस्येति ।

तदयुक्तम् । साक्षाच्छब्दस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वासिद्धेः । पारम्पर्येण तु
तस्य हेतुत्वोपगमे यस्तूनां हेतुफलभावव्यवहारनियमो न व्यवतिष्ठते ।
ततश्च कुलालोऽपि सेकसलिलोपकरणभूतकुम्भं कुर्वन् माधुमास इव
कुसुमेविकासहेतुरिति मुख्यतया ख्यायेत । इत्यर्थस्यैव व्यापारोऽभ्युप-
गन्तुं युक्तो न शब्दस्य । न हि यः पुत्रस्य व्यापारः स पितुरेवेति मुख्य-
तया शक्यते वक्तुम्, तयोरन्योन्यव्यापारसाङ्कर्यदोषप्रसङ्गात् ।

किञ्चायं विषयः शरदृष्टान्तोपन्यासः । न हि यथा सायकः स्वभा-
वत एव छेद्यभेदाद्यर्थविषयमेकयैव वृत्त्या तत्तत्कार्यं करोति, तथा शब्दः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

यः । शब्दोच्चारणानन्तरं यावानर्थराशिः प्रतीतिपथमवतरति तस्य कारणं शब्द एव
नान्यत् तदुत्तरभावितात्तस्य कार्यनियतपूर्ववर्तित्वस्य कारणलक्षणत्वात् । शब्दस्य
चैकोऽभिधैव व्यापारः । यावत्तेलं तावद्याख्यानमिति आभाणकानुसारि यावत्कार्यं
तावत्कारणं ह्रस्वे ह्रस्वं दीर्घे दीर्घमिति अभिधयैव पदार्थस्य अर्थान्तरस्य च प्रतीति-
भवंतु किमन्यैः व्यञ्जानानुमितिभोजकत्वरूपैः व्यापारैरिति । अन्यच्च आरब्धस्या-
न्तगमनं बुद्धेर्लक्षणमिति ज्ञानरूपाभिधा वाच्यार्थमवगमयितुं बोधयितुं प्रवृत्ता प्रतीय-
मानार्थान्तरं यावत् पर्यवस्यतीति निर्गलितार्थः ।

अक्षराधस्तु—कश्चिद् व्यापारः सम्वेद्यते ज्ञायते । उरश्छदं क्वचम् । वृत्ति-
भेदः व्यापारविशेषः । प्रवृत्त्या व्यापारेणेत्यर्थः । वितनोति प्रकाशयति ।

तदयुक्तमिति दूषयति—साक्षाद्ध्यवधानेन । अर्थप्रतीतौ अर्थान्तरबोधने ।
हेतुत्वासिद्धेः क्षीणशक्तिक्त्वादिति भावः । तस्य शब्दस्य । हेतुफलभावः कार्यकार-
णभावः ।

ननु शब्दस्य पारम्पर्येण कारणतायां को दोष इत्याह—ततश्च कुलाल इति ।
अन्यार्थप्रतिपादनरेलायामपि यदि शब्दस्य मुख्यत्वमेव ततश्च मुख्यामुख्यप्रतीतिव्याह-
निव्यतीति भावः । ननु शब्दस्यैव स व्यापारोऽस्तु शब्दोत्तरप्रतीतिव्याह—न हि
पुत्रस्येति । अन्योन्यसाङ्कर्य दोषः यः पुत्रस्य स पितुः यः पितुः स पुत्रस्यापि भवि-
ष्यति इत्येवं पृथक्त्वेन अज्ञानात् संमिश्रता दोषः स्यात् ।

स हि सङ्केतसापेक्षः स्वव्यापारमारभते न स्वभायत एवेति यत्रैवास्य सङ्केतस्तत्रैव व्यांप्रियते । ततश्चाभिधेयार्थविषय एवास्य व्यापारो युक्तो नार्थान्तरविषयः, तत्र सङ्केताभावात् । तदभावेऽपि तत्र तत्परिकल्पने सर्वैः कुतश्चिदभिधेयार्थवदर्थान्तरमपि प्रतीयात् । तस्माद्यत्र सङ्केतापेक्षा तत्रैवास्य व्यापार इत्यवगन्तुं युक्तं, नार्थान्तरे, तत्र घट्यमाणनयेनार्थ-स्यैव तदुपपत्तिसमर्थनादिति ।

यत् पुनः—

✓ "शब्दार्थौ सहितौ घक्रकविद्यापारसशालिनि ।

घन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि ॥"

इत्यादिना शास्त्रादिप्रसिद्धशब्दार्थोपनिबन्धव्यतिरेकि यद्वैचित्र्यं त-

मथुसूदनीविवृतिः ।

किञ्चायमित्यादिना इषुष्टान्तस्य विरुद्धधर्मत्वं प्रतिपादयति । स्वभावतः निसर्गतः एव न तु सहायमपेक्षमाणः । तत्तत्कार्यं भेदनाहरणादिकम् । संकेतसापेक्षः समयसहायः स्वव्यापारं स्वार्थं प्रतिपादनम् । न स्वभावतः निरपेक्ष इत्यर्थः । अस्य शब्दस्य तत्रैव अर्थे व्यांप्रियते प्रवर्त्तते । तत्र अर्थान्तरे । तदभावेऽपि संकेताभावेऽपि । तत्र अर्थान्तरे तस्य शब्दस्य परिकल्पने स्वीकारे । सर्वो जनः कुतश्चिच्छब्दात् न तु स्वार्थनिपताच्छब्दात् । प्रतीयात् जानीयात् । नवैधं कश्चित्प्रत्येति—तस्मात् प्रत्ययाभावात् । तत्र अर्थान्तरे । तदुपपत्तिभिः तादृशयुक्तिभिः समर्थनात् साधनात् ।

अभेदीनां प्रसङ्गात् राजानककुन्तकृत्य यकोक्तिजीवितकारस्य मतं दूषयति—यत् पुनरिति । यत्तत्पर्यः । शब्दार्थौ सहिताविति । कवीनां व्यापारः काव्यक्रिया-लक्षणः । कविव्यापारः यक्रः प्रसिद्धप्रस्थानात् (प्रसूययते गम्भ्येऽस्मिन् तत्प्रस्थानं मार्गः) व्यतिरेकितया विचित्रः । येनाश्रया पदवाक्यप्रमाणविशेषज्ञैः प्रसूययते त-क्षेपेक्षया भिन्नत्वेन विलक्षणः । यः कविव्यापारः । तेन शालते श्लाघते यस्तस्मिन् ।

तद्विदाह्लादकारिणि वाक्यस्य वाचकस्य अलङ्कारस्य च उत्तरोत्तरमतिशयतया सहृदयहृदयानन्दप्रियाधिति । घन्धे प्रतिभासरम्भफलभूतमचेतनचमत्कारित्वरूपार्थ-गतमौभाष्यस्य, सन्निवेशसौन्दर्यरूपपदगतलावण्यस्य, पोषयितरि वाक्यविन्यासे व्यवस्थितौ यथायथं स्वानुरूपयोजनान्वितौ । शब्दार्थौ शब्दश्च अग्न्येपां सद्-र्थवाचकानां बहूनां सस्वेऽपि काव्यार्थोचितसमस्तसामग्रीकृतया विवक्षितार्थकवाचकः अर्थात् प्रकृतप्रस्तावसमुचितोत्कर्षाच्छादितस्वभावावार्थशोधकत्वेन तथाविधविशेषप्रति-पादनसमर्थः । अर्थश्च सहृदयहृदयालहादकारिस्त्वल्पन्दमुन्दरः । सहितौ साहित्य-वन्तौ । साहित्यञ्च सहृदयहृदयानन्दोद्भावकतया परस्परस्पर्धित्वेन स्वभावाजुगतसाम्य-सुभगमवस्थानम् ।

मात्रलक्षणं चक्रत्वं नाम काव्यस्य जीवितमिति सहृदयमानिनः केचिदा-
चक्षते तदप्यसमीचिनम् ।

यतः प्रसिद्धोपनिबन्धनव्यतिरेकित्वमिदं शब्दार्थयोरौचित्यमात्रपर्य-
वसायि स्यात्, प्रसिद्धाभिधेयार्थव्यतिरेकि प्रतीयमानाभिव्यक्तिपरं
वा स्यात् । प्रसिद्धप्रस्थानातिरेकिणः शब्दार्थोपनिबन्धनवैचित्र्यस्य प्रका-
रान्तरासम्भवात् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

समसर्वगुणौ सन्तौ सुहृदाविव सङ्गतौ ।

परस्परस्य शोभायै शब्दार्थौ भवतो यथा ॥

तौ द्वौ सम्मिलितौ काव्यम् ।

इत्यादिना काव्यलक्षणेन शास्त्रादिषु प्रसिद्धात् शब्दार्थोपनिबन्धात् । शब्दा-
र्थरचनातः । व्यतिरेकि भिन्नम् तन्मात्रलक्षणं केवलविलक्षणतारूपम् । जीवितं प्रा-
णम् । काव्यत्वव्यवहारप्रयोजकतया सारभूतम् । सहृदयमानिनः चिरन्तनालङ्कारप्र-
जापतीनां सद्भाषेऽपि मया कोप्यपूर्वं तद्व्यतिरेकित्वाभिधायी ग्रन्थो निर्मास्मत इत्या-
दित्यापूर्वत्वप्रकाशकोक्तेः । तदुक्तं तेन ।

लोकोत्तरचमत्कारकारिवैचित्र्यसिद्धये ।

काव्यस्यायमलङ्कारः कोप्यपूर्वो विधीयते । इति ॥

यदपि सन्ति शतशः काव्यालङ्कारास्तथापि ।

न कुतश्चिदप्येवंविधवैचित्र्यसिद्धिरिति च ॥

केचिन् एकोक्तिजीवितकाराः राजानककुन्तकाचार्याः । शब्दार्थयोरौचित्येति ।
प्रतीयमानाभिव्यक्तिपरमिति । यथाचोक्तं तैरेव—

(धर्मादिमाधनोपायः सुकुमारकर्मोदितः ।

काव्यग्रन्थोऽभिजातानां हृदयाह्लादकारकः ॥)

व्यवहारपरिस्पन्दमौन्द्ये व्यवहारिभिः ।

सत्काव्याधिगमादेव नूतनौचित्यमाप्यते ॥

चतुर्वर्गफलास्यादमप्यतिक्रम्य तद्विदाम् ।

काव्यामृतरसेनान्तश्चमत्कारो वितन्यते । इति ॥

“यद्यपि पदार्थस्य नानाविधधर्मव्यवहितत्वं सम्भवति तथापि तथाविधेन धर्मेण
सम्यन्धः । समाख्यायते यः सहृदयहृदयाह्लादमाधातुं क्षमते । तस्य च तद्भाषा-
सामर्थ्ये सम्भाव्यते । तदुक्तम्—

“अनौचित्यादने नान्यद्रमभङ्गस्य कारणम् ।

भौचित्योपनिबन्धस्नु रमन्व्योपनिषत्परा” इति ।

तत्राद्यस्तावत् पक्षो न शङ्कनीय एव, तस्य काव्यस्वरूपनिरूपणसामर्थ्यसिद्धस्य पृथगुपादानवैयर्थ्यात् । विभावाद्युपनिबन्ध एव हि कवि-
व्यापारो नापरः । ते च यथाशास्त्रमुपनिबन्धयमाना रसाभिव्यक्तैर्निबन्ध-
नभावं भजन्ते, नान्यथा । रसात्मकं च काव्यमिति कुतस्तत्रानौचित्य-
संस्पर्शः सम्भाव्यते, यन्निरासार्थमित्ये काव्यलक्षणमाचक्षीरन् विच-
क्षणमन्याः ।

द्वितीयपक्षपरिग्रहे पुनर्धनेरेवेदं लक्षणमनया भङ्ग्याभिहितं भवति,
अभिन्नत्वाद्भवस्तुनः । अत एव चास्य त एव प्रभेदास्तान्येयोदाहरणानि
नैरुपदर्शितानि । तच्चापुक्तमित्युक्तं, वक्ष्यते च ।

प्रसिद्धं मार्गमुत्सृज्य यत्र वैचित्र्यसिद्धये ।

अन्यथैवोच्यते सोऽर्थः सा वक्रोक्तिरुदाहृता ॥ ६६ ॥

पदवाक्यादिगम्यत्वात् स चार्थो बहुधा मतः ।

तेन तद्वक्रतापीष्टा बहुधैवेति तद्विदः ॥ ७० ॥

मधुसूदनोविश्वः ।

येन काव्येव । स्वभावमहता रसपरिपोषाङ्गत्वं चा व्यक्तिमासादपति ।
इति च ।

काव्यस्वरूपनिरूपणे सामर्थ्येन सिद्धस्य बलादायातस्य । औचित्यं विना
काव्यत्वमेवासम्भवीति भावः । अयमिह परमरहस्यार्थः । काव्यत्वव्यवहारबीजम्
रसः । स च औचित्याभावे अर्थात् अनौचित्ये भानः । एवं काव्यत्वमेव तं विना
शब्दार्थयोरसम्भवीति । तेचेति विभावादयश्च यथाशास्त्रम् । दिव्यादिव्यप्र-
कृतिगतौचित्यम् । प्रकृतप्रकरणसौचित्यं चानुह्य । उपनिबन्धयमानाः संबोज्यमा-
नाः । निबन्धनभावं कारणत्वम् । अन्यथा यथाशास्त्रानिबन्धने । यन्निरासार्थम् ।
अनौचित्यदूरीकरणार्थम् ।

भङ्ग्या प्रकारान्तरेण । वस्तुनः वैचित्र्यापरपर्यायस्य वक्रत्वस्य अभिन्न-
त्वात् पक्षरूपत्वात् अर्थात् वक्रोक्तिः ध्वनिरेवेति । अत एव अभिन्नत्वादेव अस्य
वक्रोक्तिवस्तुनः । त एव प्रभेदाः ये ध्वनेः सन्ति । तान्येव यानि ध्वनेः । तैः
कुन्तकाचार्यैः । तच्च वक्रोक्तिवस्तु अयुक्तम् । उपपत्तिरहितम् । इत्युक्तमिदानीम् ।
वक्ष्यते च द्वितीयविमर्शं ।

उक्तार्थं संगृह्णाति । प्रसिद्धं मार्गमिति । यत्र स्थलविशेषे वैचित्र्यसिद्धये
वक्रत्वलाभाय प्रसिद्धं मार्गमुत्सृज्य प्राचीनाचार्यपरिक्षुण्णं पन्थानं परित्यज्य अन्य-
थैव स्वाभिलषितेन स्वाविर्भावितेन केनापि विलक्षणं अश्रुतादृष्टरेण मार्गं यो-
ऽन्यैः प्रसिद्धमार्गेण प्रतिपाद्यते स पदार्थः उच्यते । सा वक्रोक्तिरुदाहृता दर्शिता ।

पदवाक्यादीति । स च अर्थः अन्यैः प्रतिपादितार्थः पदवाक्यादिभिः आ-

अत्रोच्यतेऽभिधासंज्ञः शब्दस्यार्थप्रकाशने ।

व्यापार एक एवेष्टो यस्त्वन्योऽर्थस्य सोऽखिलः ॥ ७१ ॥

ततश्च—

वाच्यादर्थान्तरं भिन्नं यदि तल्लिङ्गमस्य सः ।

तन्नान्तरीयकतया निबन्धो ह्यस्य लक्षणम् ॥ ७२ ॥

अभेदे बहुता न स्यादुक्तेर्मागान्तराग्रहात् ।

तेन ध्वनिवदेपापि वक्रोक्तिरनुमा न किम् ॥ ७३ ॥

इत्यन्तरश्लोकाः

नापि शब्दस्याभिधाव्यतिरेकेण व्यञ्जकत्वं व्यापारान्तरमुपपद्यते,
येनार्थान्तरं प्रत्याययेद्, व्यक्तेरनुपपत्तेः सम्बन्धान्तरस्य चासिद्धेः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

दिपदात् पदपूर्वार्धोत्तरार्धः । अर्थात् पदैकदेशः । अत्र पूर्वार्धपदेन प्रकृतिरङ्गते उत्तरा-
र्धेन च प्रत्ययः । प्रबन्धश्च संग्राह्यः । गम्यत्वात् एकत्र व्यङ्ग्यत्वात् ग्रन्थकारमते च
अनुमेयत्वात् । बहुधा बहुप्रकारो मतः । तेन हेतुना तेषां सा वक्रताऽपि बहुधैवेति
तद्विदः वक्रोक्तिविदः ।

अत्रोच्यते इति । अत्र विषये उच्यते समाधीयते । अर्थप्रकाशनविषये शब्द-
स्य अभिधासंज्ञः पृथग्व्यपारः एक एव व्यापार इष्टः । यस्तु अन्यो भक्त्यादिः सर्वः
अखिलः अर्थस्य व्यापारः इष्टः ।

ततश्च—वाच्यादिति । ततश्च अर्थात् शब्दस्य एक एव व्यापारः तस्माच्च यदि
वाच्यापेक्षया अर्थान्तरं द्वितीयोऽर्थः भिन्नः तर्हि स वाच्यः अस्यार्थान्तरस्य लिङ्गम्
ज्ञापको हेतुः । हि यस्मात् तत् अस्य ध्वनेः लक्षणम् नान्तरीयकतया यलादिव निब-
न्धः रचितः ।

अभेदे बहुतेति । मार्गान्तरविषयकमाग्रहं विहाय उक्तेर्वक्रोक्तेरभेदे सति बहुता
बहुप्रकारता न स्यात् । तेन हेतुना एषा वक्रोक्तिरपि ध्वनिवत् अनुमा अनुमानं किं
नास्तीति ।

नापी.शब्दस्येति । शब्दस्य अभिधातिरिक्तं व्यञ्जकत्वं व्यञ्जनाख्यं व्यापा-
रान्तरम् । येन व्यापारेण । ननु व्यञ्जना कुनो नास्तीत्याह—उपपत्तेः व्यञ्जनाया
अनुपपत्तेः व्यक्तिस्वीकारे युक्तिर्नास्ति । सम्बन्धान्तरं च सिद्ध्यति न हीति भावः ।
तद्भावेऽपि व्यक्तेरभावेऽपि तद्व्युपगमे अर्थप्रतीतेः स्वीकारे तस्य शब्दस्य अर्थ-
नियमः अर्थेन सह नियतः सम्बन्धो न स्यात् । निबन्धनाभावात् कारणाभावात् ।
शब्दादर्थप्रतीतिः । तत्र शब्दः कारणम् अर्थः कार्यम् । एवं हि अस्य शब्दस्य तेनार्थेन सह
सम्बन्ध इति निबन्धयन्तरा अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्येतादृशो विशिष्टः कार्य-
कारणभावो न स्यादिति तात्पर्यम् ।

तदभावेऽपि तदभ्युपगमे तस्यार्थनियमो न स्याद् नियन्धनाभावात् । न ह्यस्य गेयस्येव सत्यादिभिर्भाविः स्वाभाविक एव सम्बन्धः, सर्वस्यैव तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् ।

नापि समयकृतः व्यञ्जकत्वस्योपाधिकत्वाद् उपाधीनां चार्थप्रकरणादिसामग्रीरूपाणामानन्त्यादनियतत्वाच्च प्रतिपद्मिव शब्दानुशासनस्य समयस्य कर्तुमशक्यत्वात् ।

✓ एक एव हि शब्दः सामग्रीवैचित्र्याद्विभिन्नानर्थानवगमयति, यथा 'रामोऽस्मि सर्वे सहे' इति, 'रामेण प्रियजीवितेन नु कृतं प्रेम्णः प्रिये ! नोचितम्' इति, 'रामस्य पाणिरसि निर्मलग्नं खिन्तसीताविद्यासनपटोः फण्डा कुतस्ते' इति, 'रामे तटान्तवसतौ कुशानल्पशायिन्यद्यापि नास्ति भगवन् ! भवतो व्यपेक्षा' इत्यादावेक एव रामशब्दः ।

मधुसूदनाविद्वृतिः ।

ननु मा भवतु विशिष्टः कार्यकारणभावः । शब्दार्थयोः नित्यः सम्बन्धः इति सामान्यः अर्थात् स्वभावप्राप्तः कार्यकारणभावोऽस्त्वित्याह—न ह्यस्येति । गेयस्य गातुं योग्यस्य वस्तुनो यथा पद्मजादिभिः रामैः सह स्वाभाविकः सम्बन्धोऽस्ति तेन आपामरम् भातियंक् च रसाभिज्ञानं भवति तथा अस्य शब्दस्य सत्यादिभिर्भाविः सह स्वाभाविकः सम्बन्धो नास्ति । ननु तथास्तु का दानितिरित्याह—सर्वस्यैवेति । स्वाभाविकसम्बन्धस्वीकारे च सर्वस्यापि व्युत्पन्नाद्युत्पन्नसत्प्रधानस्य तस्य अर्थस्य प्रतीतेः प्रसङ्गः स्यात् । एवं हि न स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः स्वीकर्तुमर्हः ।

ननु मास्तु ध्यक्तिः, अनुपपत्तेः । सम्बन्धान्तरमस्तु तत्र मुख्यार्थवाधाप्रभावेन लक्षणाया अप्रवृत्तेरभिधैवेत्येत आह—नापि समयकृत इति । सा च समयसहाया । समयः संकेतः । तेन नभिधेति भावः । औपाधिकत्वात् । उपाधिः प्रकरणादिः व्यञ्जकवैलक्षण्यप्रयोजकः । ततः प्राप्तः औपाधिकः संकेतनियताभिधाव्यापारविविध इति यावत् । अनियतत्वाच्च देशकालप्राक्स्थानां प्रतिनियततन्त्रणाभावात् । यथा सैन्यवर्मानयेत्यत्र भोजनप्रकरणे सैन्यवं लवणं, पात्रार्थं सैन्यधः वस्त्रः इति प्रकरणादेरनिश्चिता । प्रतिपद्मं शब्दस्य अनुशासनमिव । वृहस्पतिरध्यापयिता इन्द्रश्चाध्येता तथापि महतः शब्दरसोः नान्तं जगामेति महाभाष्योल्लेखोऽत्रानुसन्धेयः ।

एक एव हि शब्द इति । "रामोऽस्मि सर्वे सहे" इतिपद्यांशः स्निग्धस्यामलकान्तिखिलवियतेत्यस्य पद्यस्यांशः । रामेण प्रियजीवितेनेत्यस्य पूर्वे चरणत्रयमित्यम्—

प्रत्याख्यानदहेः कृतं समुचितं क्रूरेण ते रक्षमा ।

सोढं तच्च तथा स्वया कुलजनो धरो यथोच्चैः शिरः ॥

व्यर्थं सम्प्रति विभ्रता धनुरिदं स्वव्यापदः साक्षिणा । इति ।

यथाह ध्वनिकारः—शब्दार्थयोर्हि प्रसिद्धो यः सन्बन्धो वाच्यवाचकभावाद्यस्तमनुरुन्धान एव गमकत्वलक्षणो व्यापारसामग्र्यन्तरसद्भावादादौपाधिकः प्रवर्तते । अत एव च वाचकत्वात् तस्य विशेषः । वाचकत्वं हि शब्दविशेषस्य नियत आत्मा, सङ्केतव्युत्पत्तिकालादारभ्य तदधिनाभावेन तस्य प्रसिद्धत्वात् । स त्वनियत औपाधिकत्वात् प्रकरणाद्यवच्छेदेन तस्य प्रतीतेरि (तथा त्वप्रतीतेरिति) ।

न चानयोरन्यः सम्बन्धः सम्भवतीति तस्याः सामग्र्या एव सम्बन्धत्वात् तद्गमकत्वमुपपन्नं न शब्दस्येति, नार्थपक्षादस्य कश्चिद्विशेष इति व्यर्थस्तत्पक्षोपन्यासः ।

✓ ननु यदि शब्दस्यार्थनिरपेक्षस्य व्यञ्जकत्वं नेप्यते, तत् कथं प्राप्तमित्यादौ प्रादीनां घोटकत्वमुक्तं न वाचकत्वम् । वाचकत्वे हि हलादित्वाद्धातोर्यडादिप्रसङ्गः स्यात् । घोटकत्वं प्रकाशकत्वं व्यञ्जकत्वं चेत्येकप्यर्थ इति । सत्यम् । उक्तमुपचारतो न परमार्थत इति तस्य प्रदीपादिनिष्ठस्य वास्तवस्य शब्दार्थविषयत्वस्य प्रतिक्षेपात् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

रामस्य बाहुसि इत्यस्य पूर्वार्धो यथा—हे हस्त ! दक्षिण ? मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवात्तपे विवृज शूद्रमुनौ कृपाणम् । इति । रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामित्यादयोऽन्येऽपि अनुसन्धेयाः ।

यथाह ध्वनिकार इति तदुक्तिं प्रमाणयति । अनुरुन्धानः अनुशीलयन् । अत एव सामग्र्यन्तररूपसम्बन्धानुरोधदेव । वाचकत्वात् अभिधापेक्षेत्यर्थः तस्य व्यञ्जकत्वस्य । विनेपो भेदः । अयमस्यार्थस्य बोधक इतीय संकेतप्रादिका ध्युत्पत्तिर्ज्ञानं यस्मिन् काले जाता स कालः संकेतव्युत्पत्तिकालः । तेन सह भविनाभावो व्याप्तिस्तेन । तस्य वाचकत्वस्य । स तु व्यञ्जकत्वलक्षणो धर्मस्तु । किन्नामौपाधिकत्वमिति स्पष्टयति—प्रकरणाद्यवच्छेदेन प्रकरणादेवच्छेदो निश्चयस्तेन । तस्य व्यञ्जकत्वस्य । इतरथा तु प्रकरणादिनिश्चयाभावे तु ।

न चानयोरिति । अनयो वाच्यप्रत्येययोः । तस्यां अर्थप्रकरणादिरूपायाः सामग्र्या उपायस्य । तस्य प्रत्येयरूप गमरुः अर्थ इत्यर्थः । नार्थपक्षादिति । न अर्थवृत्तः कश्चिद्विशेष इति भावः ।

नन्वेवं शब्दस्य व्यञ्जकत्वमेव नास्तीति, सिद्धम् । अथ किम् । तर्हि प्रादिषु का गतिरित्पानजनस्य समाधत्ते—प्राप्तमित्यादायिति । “प्राप्तम्” इत्याद्युदाहरणेपु । वाचकत्वस्वीकारे दोषं स्पष्टयति—वाचकत्वे हीति ।

उक्तमिति । प्रादीनां घोटकत्वमुपचारत उक्तमित्यन्वयः । प्रदीपादीति । एतदइत्यम् । एवंसिद्धपस्तुव्यञ्जकत्वं घोटकत्वम् । तस्य ध्वनितः प्रदीपादिषु घटने ।

अधोच्यते—पचत्यादयः क्रियासामान्यवचनाः । सामान्यानि चाशेषविशेषान्तर्भावभास्त्रि भवन्तीति तत्प्रतीतिनान्तरीयकतयैव विशेषसद्भाषः सिद्ध एव । यदाहुः—‘निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविपाणवद्’ इति । केवलमर्थसामर्थ्यसिद्धोऽपि विशेषो द्योतनमपेक्षत इति तन्मात्रव्यापाराः प्रादयो द्योतका एव भवितुमर्हन्ति न चाचका इति ।

सत्यं । किन्तु यदप्रतीती सामान्यप्रतीतिरेव न पर्यवस्यति तद्विशेषमात्रं तेभ्यः प्रतीयतां नाम । न तु तावता व्यवहारसिद्धिः काचित् । तस्याः प्रतिनियतविशेषावसायनिबन्धनत्वात् । स त्वपूर्वतया प्रादिभ्य पयोद्भवन्नवधार्यते । न पचत्यादिभ्यः । नार्थादपि तत्सद्भावसिद्धिः काचित् । अस्याः प्रतिनियतविशेषावसायनिबन्धनत्वात् ।

तस्माद्यत्प्रयोगान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी यस्य प्रतीतिस्तयोर्वाव्यघाचकभावव्यवहारविषयत्वमेवोपगन्तुं युक्तं नाभिव्यक्तिविषयत्वम् । यथा घटशब्दतदर्थाः ।

प्रादिप्रयोगानुविधायिनी तत्र पचतीत्यादौ प्रकर्षादिप्रतीतिरिति तेऽपि मधुसूदनीविशृतिः ।

प्रदीप एव पूर्वसिद्धान् सन्तमसि तिरोहितान् पदार्थान् द्योतयति । शब्दार्थयोश्च कुलालवदर्थजनकत्वाभावोऽसंभवात्, अज्ञातस्य ज्ञापकतया च द्योतकत्वमपि नास्ति किन्तु जनकद्योतकभ्य मन्यो हेतुर्न भवतीति उपचारेण तत्र द्योतकत्वं शब्दरूपेषु प्रादिष्विति । प्रदीपारिनिष्ठस्य वर्तमानस्य वास्तवस्य यस्तुक्कलकथस्य तस्य द्योतकत्वस्य शब्दार्थविषयत्वेन शब्दार्थगतत्वेन प्रतिशेषात् निराकरणत्वात् । अस्वीकारादित्यर्थः ।

यस्तुस्थित्या प्रादेष्टोतकत्वमितिवादिनामतमाहास्य समाधरी—

अधोच्यते—पचत्यादयः इति । अशेषाणां विशेषाणामन्तर्भाव भवन्तीति तानि । तस्य विशेषस्य प्रतीतेर्नान्तरीयकतया अविनाभावतया ।

सत्यमिति । यदप्रतीती यस्य विनेपस्य अप्रतीती । तेभ्यः पचत्यादिभ्यः । तावता विशेषेण । तस्याः व्यवहारसिद्धेः । प्रतिनियतस्य प्रवन्धानुगतस्य प्रकरणानुगतस्य वा विशेषस्य अप्रसाये ज्ञाने निबन्धनत्वात्कारणत्वात् । स तु प्रतिनियतविशेषस्तु अपूर्वतया पचत्यादिभ्यः अप्राप्ततया उद्भवन् जायमानोऽवधार्यते । अवधारणं निश्चयः । अर्थादपि अर्थापत्यापीति भावः । तत्सद्भावसिद्धिः व्यवहारवशासिद्धिः । अस्याः व्यवहारसिद्धेः ।

उपसंहारमाह—तस्मादिनि । यस्य धातीः प्रादेवां प्रयोगेण सह अन्यव्यतिरेकौ अनुविधत्तुं शीलमस्याः सा तयोश्च । तस्य अर्थस्य । तयोः धात्वर्थप्राप्तयोः ।

तेऽपि प्रादयोऽपि तथा वाचकाः । अन्यथा अन्यव्यतिरेकान्म्यो तादृशाव्य-

तथा भवितुमर्हन्त्येव । अन्यथा नीलोत्पदौ सर्वस्यैव विशेषणामिमतस्य नीलादिशब्दस्य विशेष्यवाचिनश्चोत्पलादेर्विशेषणविशेष्यभावव्यवहारोऽस्तमुपगच्छेत् । तत्रापि द्योतच्छब्दं वक्तुम् । उत्पलादयः शब्दाः सामान्यवचनाः । सामान्यानि च गर्भीकृतविशेषाणि भवन्तीति तेषां तत्र सद्भावसिद्धौ सत्यां नीलादिशब्दा अपि तत्तद्द्योतनमात्रव्यापाराः प्रादिवद् द्योतका भवितुमर्हन्ति नाभिधायका इति ।

एवञ्चान्तर्मात्रविपरिवर्तितया सिद्धसद्भावानां घटादीनां घटादिशब्दा अपि द्योतका एव स्युर्न वाचका इति धाच्यवाचकव्यवहारोऽस्तमियात् । तस्मात् भाक्तमेव द्योतकत्वमुपगन्तव्यं न मुख्यम् भवतेश्च प्रयोजनं धाच्यस्यार्थस्य स्फुटत्वप्रतिपत्तिः । निमित्तं च विशेषणविशेष्यप्रतीत्योराशुभाधितया क्रमानुपलक्षणात् सहभावप्रतीतिः ।

द्विविधं हि विशेषणमिष्टम् अन्तरङ्गं यद्विहङ्गं चेति । तत्राद्यमव्यवहितमेवार्थकारि लाक्षादिचत् स्फटिकादेः । द्वितीयमुभयरूपमयस्कान्तमिध लोहस्य । तद्वि व्यवहितमपि लोहे स्वां शक्तिमुपदधात्येव । तदपि द्विविधम् समानाधिकरणं भिन्नाधिकरणं चेति । विशेष्योऽपि द्विविधो धात्वर्थो नामार्थश्चेति । तत्रोपसर्गाणां प्रायो धात्वर्थो विषयो न नामार्थः । चादीनां तु निपातानामुभयमपि । केवलं तेषां विशेष्यात् पूर्वं पश्चाच्च क्रमेण प्रयोगो नियोगतोऽयगन्तव्यः । नान्येषां विशेषणानाम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

वस्थाया अस्वीकारे । सर्वस्य वादिप्रतिवादिनः । तत्रापि नीलोत्पलादावपि । पुत्र द्योतकत्वम् । नीलोत्पलादौ द्योतकत्वं संगमव्य दर्शयति—उत्पलादयः शब्दा इति । तेषां विशेषणानां नीलत्वादीनां तत्र सामान्ये उत्पलादौ ।

नवायमेव श्लोः श्लोयान्तरमप्येत्याह—एवञ्चेति । अन्तरेव विपरिवर्तितुं शीलमेपां तेषां भावस्तत्ता तथा । प्रकृतं प्रादेद्योतकत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । प्रादेद्योतकत्वं भाक्तमेव । कमस्य पूर्वापरीभावस्य अनुपलक्षणात् अज्ञानात् सहभावेन योगपद्येन प्रतीतिः ।

विशेषणविशेष्यभावविषये किमपि प्रासङ्गिकं निरूपयति—द्विविधं हि विशेषणमिष्टमिति । तत्र अन्तरङ्गवद्विहङ्गयोर्मध्ये आद्यमन्तरङ्गम् । अव्यवहितमेव विशेष्यस्य पूर्वं वा पश्चाद्वा सन्निहितमेव सद् अर्थकारि, विशेषधायायकम् यथा स्फटिकस्य लाक्षा सन्निहिता रक्तत्वरूपस्य विनेपस्य आघायिकृति । उभयरूपं व्यवहितमव्यवहितं च अर्थकारि । तदपि अन्तरङ्गवद्विहङ्गभावेन द्विविधमपि । नामार्थः प्रातिपदिकार्थः । तत्र विनेप्याणां मध्ये । उभयमपि धात्वर्थो नामार्थश्च । तेषामुपसर्गाणां पूर्वम्, चादीनां पश्चात् प्रयोगः ।

तदेवं विशेषणविशेष्यस्वरूपेऽवस्थिते यदेतदन्तरङ्गं विशेषणमुक्तं त-
 गद्यादौ गोरथादिवद्विशेष्यस्वरूपान्तर्भूतमिवेति तत्प्रतीत्योराशुभावितया
 क्रमानुपलक्षणात् सहभावावगमो द्योत्यद्योतकभावन्नमहेतुः । अत एव
 केचिदेषां धात्वन्तर्भावमिव मन्यमानाः—

“अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम् ।

धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव च तादृशः ॥”

इत्याद्येवोचन् ।

धादीनां चोपाधीनां विशेष्येभ्यो निर्मलेभ्यः स्फुटिकोपलेभ्य इव
 लाक्षादीनामव्यवधानमेव । तेन ते यदनन्तरमुपाधीयन्ते, तेष्वेव विशेष-
 पमाधातुमलं नान्यत्रेति यत्तेषां भिन्नक्रमतया क्वचिदुपादानं तदनुपपन्न-
 मेव अथवास्थानयिनिवेशिना हि तेष्वन्तरमनभिमतमेव स्वोपरागेणो-

मधुसूदनीविवृतिः ।

उपसंहारं प्रकृतं स्मारयति—तदेवं विशेषयेति । अर्थ निष्कर्षः । यथा गोरवं
 न गोः पृथग् सन्तर्भूतमिव प्रतीयते । तथा प्रतिष्ठते इत्यादावपि गमनं न गतिनि-
 वृत्त्यर्थकस्यापि स्थाघातोः पृथग् सन्तर्भूतमेव । तदुक्तम्—“स्थ्यादिभिः केषुलैर्ब-
 गमनादि तु गम्यते” इति । तत्र प्रादिभिः सौथैः प्रसिद्धिव्याहृतः उत्कृष्यते । अथ च
 धातूपसर्गौ सम्भूयार्थेनादतुरिति धातूपसर्गार्थप्रतीत्योराशुभावितया क्रमाज्ञानात् सह-
 भावेन प्रतीयते ताविति । अत एव धातूपसर्गार्थप्रतीत्योः सहभावावगमत्वादेव ।
 एषानुपसर्गाणां प्रादीनाम् ।

अडादीनामिति । अडादीनाम् आदिपदेन द्विवचनादयो गृह्यन्ते व्यवस्थार्थम् ।
 कार्यसंघालनार्थम् । शास्त्रे व्याकरणे धातूपसर्गयोः पृथक्त्वेन विकल्पनं कृतम् ।
 वस्तुतस्तु धातुरेव तादृशः सोपसर्गस्यैव धातुत्वं विशिष्टक्रियावाचित्वमिति भावः ।
 यथोक्तम् ।

सथाहि सङ्ग्रामयतेः सोपसर्गाद्विधिः स्मृतः ।

क्रियाविशेषाः संघातैः प्रक्रम्यन्ते तथाविधाः ॥

असङ्ग्रामयत् सिसंग्रामयिषते इत्यादौ सोपसर्गस्यैव अह् द्विवचनं च हृदयते अतः
 सोपसर्गस्यैव धातुत्वमिति । संघातैः धातूपसर्गसमुदायः तथाविधाः भिन्नाः अभिन्नाः
 या क्रियाविशेषाः । अतः विशिष्टैव धातुवाच्या क्रियेति च । अवोचन् महावैयाकरणाः
 श्रीभर्तृहरिपादाः । (द्विधाकैश्चिदिति साकांशावयवे भेदे इति अनिराकरणात्कर्तु-
 रिति श्रुतिभागेन यत्रास्थेति जातिशब्दोऽन्तरेणापीति याः कारिकाः पूर्वं प्रमाणत्वे-
 नोपन्यस्ताः ताः सर्वा अपि भर्तृहरिपादानां बोध्याः ।)

धादिषु विशेषे नियमं प्रस्तौति—धादीनां चोपाधीनामिति । उपाधीनां
 विशेषणामाम् । तेन अव्यवधानोपादानेन हेतुना ते धादयः । यदनन्तरं यस्य विशेषे-

परञ्जयेयुः । ततश्च प्रस्तुतार्थास्यांतामञ्जस्यप्रसङ्ग । कथञ्चिद्वा भिन्नक-
मतयाप्यभिमतार्थसम्बन्धोपकल्पने प्रस्तुतार्थप्रतीतिर्विघ्नितत्वात् तन्निय-
न्धने रसास्वादेऽपि विघ्नितः स्यात् शब्ददोषाणामनौचित्योपगमात् तस्य
च रसभङ्गहेतुत्वात् । यथाहुः—

“अनौचित्याद्भूते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥” इति

स्वाभाविकं ध्वनेर्युक्तं व्यञ्जकत्वं न दीपवत् ।

धूमवत् किन्तु कृतकं सम्बन्धादेरपेक्षणात् ॥ ७४ ॥

प्रादीनां द्योतकत्वं यत् कैश्चिदभ्युपगम्यते ।

तद् भाक्तमेव तत्रेष्टं न मुख्यं तदसम्भवात् ॥ ७५ ॥

मधुसूदनीविवृतिः ।

पस्य अनन्तरं पश्चात् उपाधीयन्ते तन्निवेदन्यते । तेष्वेव विशेष्येषु । अयथास्थाननिवे-
शिता हि विबुद्धस्थानसंयोजिता हि ते चादयः । अनभिमतमेव प्रकरणविरुद्धमेव
अर्थान्तरं स्वोपरागोऽपि स्वसामर्थ्येन उपरञ्जयेयुः प्रकाशयेयुरिति भावः । ततश्च अर्था-
न्तरप्रकाशनाच्च प्रस्तुतार्थस्य प्रकरणसमायातस्य अर्थस्य वस्तुनः असामञ्जस्यस्य
अनन्वयस्य प्रसङ्गः प्राप्तिः ।

ननु अयथास्थानविशेषेशिनो हि महाकवीनां प्रयोगाः दरीदृश्यन्त इत्यभ्युपग-
म्योच्यते—कथञ्चिद्वा भिन्नकमतयापीति । भिन्नकमतया विनिवेशितानां
चादीनां क्लेशेन स्वाभिमतार्थसम्बन्धस्य उपकल्पने प्रस्तुतार्थविपक्षिण्याः प्रतीतेः
विघ्नितत्वात् अननुभूयमानत्वात् तन्नियन्धनो वाच्यार्थप्रतीत्यनुभवहेतुको रसास्वादो
ऽपि विघ्नितः स्यात् न स्यादिति भावः । शब्ददोषाणाम् अनौचित्यहेतुकत्वेन स्वी-
कारात् । तस्य अनौचित्यस्य रसभङ्गहेतुत्वात् रसविनाशकारणत्वादित्यन्वयः ।

अनौचित्याद्भूते नान्यदिति । अनौचित्यं यत्र आस्वादयितुः चमत्कार-
विधातः तत् । रसस्योपनिषत् रसतर्जस्वम् । प्रसिद्धानामौचित्यानां ध्वनो रचना । औ-
चित्यस्वरूपं निरूपयन् ध्वनिकारः स्वग्रन्थे बहुविधमौचित्यं जगन्ध .तच्च जिज्ञासु-
भिस्तत् एव ध्वन्यालोकनृतीयोद्योतादेव अवगन्तव्यम् । अस्माभिस्तु बहुत्वात्प्रदर्श-
नाद्विरम्यते ।

उक्तमर्थं कारिकाभिः विवृणोति । स्वाभाविकमिति । ध्वनेः स्वाभाविकं
स्वभावप्राप्तं व्यञ्जकत्वं न युक्तम् । दीपवत् यथा दीपे स्वाभाविकं पदार्थानां व्यञ्ज-
कत्वं तथा ध्वनौ नास्तीति तर्हि कीदृशं ध्वनित्वमित्याह—धूमवदिति । किन्तु
सम्बन्धादेः व्याख्यादेरपेक्षणात् गद्येपणात् धूमवत् कृतकं व्यञ्जकत्वं । धूमो यथा
वाह्निप्रकाशने ज्यासिमपेक्षते । तथा ध्वनावपि वाच्यप्रत्येययोः सम्बन्धोऽस्त्येवेति भावः ।

प्रादीनां द्योतकत्वमिति । कैश्चिद् वैयाकरणेः नैयायिकैश्च । तत्र प्रादिषु ।

तथा हि यस्य शब्दस्य भावाभावानुसारिणी ।
 यदर्थबुद्धिस्तस्यासौ वाच्योऽर्थ इति कथ्यते ॥ ६ ॥
 गोशब्दस्येव गौरर्थः सान्यथा व्यव्यवस्थिता ।
 वाच्यत्वव्यवहारश्च न स्यादर्थस्य कस्यचित् ॥ ७७ ॥
 प्रादिप्रयोगानुगमव्यतिरेकानुसारिणी ।
 प्रकर्षादौ मतिस्तेन तस्य तद्वाच्यता न किम् ॥ ७८ ॥
 विशेषावगमस्यांशुभावादनुपलक्षणात् ।
 क्रमस्य सहभावित्वं भ्रमो भक्तैर्निबन्धनम् ॥ ७९ ॥
 विशेषणं तु द्विविधमान्तरं बाह्यमेव च ।
 तत्राव्यवहितं सद्यदर्थकारि तदान्तरम् ॥ ८० ॥
 स्फटिकस्येव लाक्षादि द्वितीयमुभयात्मकम् ।
 आयसस्येव तत्कान्तं तदपि द्विविधं मतम् ॥ ८१ ॥
 असमानसमानाधिकरणत्वविभेदतः ।
 विशेष्योऽपि द्विधा हेयो धातुनामार्थभेदतः ॥ ८२ ॥
 शब्दत्वार्थत्वभेदेन नामार्थोऽपि द्विधा मतः ।
 तत्रोपसर्गाणां प्रायो धात्वर्थो विषयो मतः ॥ ८३ ॥
 चादीनां तु निपातानामुभयं परिकीर्तितम् ।
 केवलं तु विशेष्यात् स्युः पूर्वं पश्चाच्च ते क्रमात् ॥ ८४ ॥

मधुसूदनाविवृतिः ।

तत्र शोतकत्वम् । भाकम् उपचरितम् । तदसम्भवात् मुख्यासम्भवात् ।
 शोतकत्वस्य मुख्यासम्भवं व्युत्पादयति—तथाहि यस्य शब्दस्येति ।
 भावाभावानुसारिणी अन्वयव्यतिरेकानुविधापिनी ।
 सान्यथेति । अन्यथा अन्वयव्यतिरेकाभावे सा अर्थबुद्धिरव्यवस्थिता मर्यादा
 रहिता स्यात् ।
 प्रादिप्रयोगानुगमेति । अनुगमः अन्वयः । तेन हेतुना तस्य प्रकर्षस्य
 तद्वाच्यता प्रादिवाच्यता ।
 विशेषावगमस्येति । क्रमस्य अनुपलक्षणात् सहभावित्वं प्रतीत्येति
 भावः । तेन च क्रमः शोतकताक्रमः । स च भक्तेश्वरचारस्य निबन्धनं कारण-
 मित्यन्वयः ।
 स्फटिकस्येवेति । द्वितीयं बाह्यं विशेषणम् उभयात्मकम् व्यवहिताव्यवहितो-
 भयस्वरूपम् । आयसो लोहस्तस्य तत्कान्तमिव अपस्कान्तमिव । तदपि द्विविध-
 मपि ।

विशेषणानामन्येषां पौर्वापर्यप्रयन्त्रितम् ।
 इत्थं स्थिते स्वरूपेऽस्मिन् विशेषणविशेष्ययोः ॥ ८५ ॥
 यदन्तरङ्गमुद्दिष्टमुभयात्माविशेषणम् ।
 विशेष्ये मग्नमिव तत् गवि गोत्वमिव स्थितम् ॥ ८६ ॥
 अत एवाशुभवित्वात् तत्प्रीत्येः क्रमाग्रहः ।
 यन्मूलध्यायमनयोर्द्योत्यद्योतकताभ्रम ॥ ८७ ॥
 प्रादीनां धातुगर्भत्वोपगमाच्च यदुक्तवान् ।
 अडादीनां व्यवस्थार्थमित्यादि त्रिदुषां वरः ॥ ८८ ॥
 अत एव व्यवहितैर्बुधा नेच्छन्ति चादिभिः ।
 सम्बन्धं ते हि शक्ति स्वामुपदध्युरनन्तरे ॥ ८९ ॥
 सान्तरत्वे तु तां शक्तिमन्यत्रैवाधत्स्यमी ।
 ततश्चार्थासामञ्जस्यादनौचित्यं प्रसज्यते ॥ ९० ॥
 बहिरङ्गान्तरङ्गत्यभेदात् तद् द्विविधं मतम् ।
 तत्र शब्दैकविषय बहिरङ्गं प्रचक्षते ॥ ९१ ॥
 द्वितीयमर्थविषयं तत् त्वाद्यैरेव दर्शितम् ।
 तत्स्वरूपमतोऽस्माभिरिह नातिप्रतन्यते ॥ ९२ ॥
 पारम्पर्येण साक्षाच्च तदेतत् प्रतिपद्यते ।
 कवेरजागरूकस्य रसभङ्गनिमित्तताम् ॥ ९३ ॥
 यत् त्वेतच्छब्दविषय बहुधा परिदृश्यते ।
 तस्य प्रक्रमभेदाद्या दोषाः पञ्चैव शोनयः ॥ ९४ ॥

मधुसूदनीविद्वृति ।

विशेषणानामिति । अन्येषां नीलादीनाम् । अनियन्त्रितं पूर्वं पश्चादिति नियोगरहितम् ।

यदन्तरङ्गमुद्दिष्टमिति । उभयात्माऽविशेषणम् इति अकारप्रश्लिष्ट पाठ । यदन्तरङ्गम् विशेषणम् उभयात्मम् नास्ति इत्यर्थो बोध्यो योजनया । बाह्यस्य विशेषणस्य उभयात्मकत्वस्वीकारात् ।

सान्तरत्वे तु तामिति । सान्तरत्वे व्यवहितत्वे अर्थासामञ्जल्यात् प्रस्तुता र्थासङ्गते । बहिरङ्गेति । तव अनौचित्यम् ।

द्वितीयमिति । द्वितीयमर्थविषयमनौचित्यं-विभावाभुभावव्यभिचारियामयथा-यथं रसेषु यो विनीयोगस्तन्मात्रलक्षणम् आद्यैरेव प्राचीनार्थायैरेव । पारम्पर्येणेति । पारम्पर्येण रसभङ्गनिमित्तं बहिरङ्गत्वं । साक्षात् रसभङ्गनिमित्तनिमित्तयन्तरङ्गम् तदेतद् । नौचित्यम् अजागरूकस्य निरूपयितव्यविषये असावधानस्य ।

पञ्चैवेति । प्रक्रमभेद क्रमभेद पौनरुक्त्यं वाच्यावचनं विधेयाविमर्शश्चेति पञ्च

तेषां संक्षेपतोऽस्माभिः स्वरूपमभिधास्यते ।

यस्तु प्रपञ्च पञ्चानां स्वयं तमवधारयेत् ॥ ६५ ॥

इति सङ्ग्रहप्रहारात् ।

किञ्च काव्यस्य स्वरूपं व्युत्पादयित्वाकामेन मतिमता तद्व्युत्पत्तिमेव सामान्येनाख्यातव्यम्, यत्र वाच्यप्रतीयमानयोर्गम्यगमकभावसम्पर्शस्तत् काव्यमिति, तावतैव व्युत्पत्तिसिद्धे । यत्तु तदनाख्यायैव तयोः प्रधानेतरभावकल्पनेन प्रकारद्वयमुक्तं तदप्रयोजकमेव । यो हि यद्विशेषप्रतीतौ निमित्तभावेन निश्चितः स एव तदर्थिन प्रतिपाद्यो भवति नान्यः अतिप्रसङ्गात् । यथा दण्डिप्रतीतौ दण्डः । अनुमेयार्थसम्पर्शमात्रं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यस्य चारुत्यहेतुर्निश्चितम् । अतस्तदेष वक्ष्यते न त्वस्य प्राधान्याप्राधान्यकृतौ विशेषः । न हि तयोः सामान्यविशेषयोस्त्रिष्वपि वस्तुमात्रादिष्वनुमेयेषु चेतनचमत्कारकारी कश्चिद्विशेषोऽप्यगम्यते

मधुसूदनोक्तिः ।

एव । सरलम् । अभिधास्यते द्वितीयविमर्शे इति नेप ।

किञ्चेति व्यापुष्ट्यं ध्वनिरक्षणं दोषमाविरति—काव्यस्वरूपमिति । यत्र वाच्यप्रतीयमानयोः गम्यगमकभावसम्पर्श (सम्पर्शं सम्बन्ध) तत्काव्यमिति सामान्येन आख्यातव्यं वक्षनीयमित्यन्वयः । तावतैव सामान्याभिधानेनैव व्युत्पत्तिसिद्धे काव्यस्वरूपज्ञानसिद्धे । तदनाख्याय सामान्येन अरुधयित्वा । प्रकारद्वयं ध्वनिगुणीभूताभ्यां द्वौ भेदौ । तदप्रयोजकमेव तद् अनावश्यकमेव । यो वाच्यो हि यद्विशेषप्रतीतौ प्रतीयमानरूपविशेषप्रतिपत्तौ निमित्ताभावेन साधनतया निश्चितः स प्रतीयमानरूपविशेष एव । स प्रतीयमान एव अर्थं प्रयोजनं यस्य स तदर्थो तस्य तदर्थिन प्रतीयमानार्थिनो वाच्यस्य । नान्यं न प्रतीयमानव्यतिरेकी । प्रतीपाद्यत्वे हि अतिप्रसङ्गं अतिव्याप्तिं स्यात् यथा दण्डिप्रतीतौ दण्डो न प्रतिपाद्यः । अर्थं भावः । यथा दण्डिने भोजय दण्डिने देहीयादौ भोजनं दानं च दण्डवस्थेन ज्ञाते पुंस्येव न दण्डे तथाऽत्रापि वाच्यनिमित्ताकत्वेन प्रतीतस्य प्रतीयमानस्यैव प्रतिपाद्यत्वं नान्यस्येति ।

ननु यं ललनालावण्यप्रतिमोर्धं सहृदयहृदये चमत्कुर्वन् समुद्भवति सत्र प्राधान्ये ध्वनिं तस्य अप्राधान्ये वाच्यस्य च चारुत्वप्रकर्षे गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यमिति काव्ययोपरस्परं विशेष उपलभ्यते तत्र सामान्येन काव्यलक्षणविधानमनुचितमित्याशङ्क्या माह—अनुमेयार्थसम्पर्शेति । सामान्येन अनुमेयार्थसम्पर्शं चारुत्वहेतुर्निश्चितं न तु तत्र प्रधानेतरभावोऽनुरोधी । अत एव सामान्यमेव । अस्य ।

न हि तयोः सामान्यविशेषयोर्विति । सामान्यविशेषयोः काव्ययोर्मध्ये

यथा च—

“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरस्सरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः” ॥

७ अलङ्कारस्य प्राधान्ये यथा—

“वीराण रमइ घुसृणाद्यणम्मि ए तहा पिआथणुच्छक्के ।

दिद्धी रिउगअकुम्मस्थलम्मि जह यहलसिन्दूरे ॥”

यथा च

“तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअममेकरसम् ।

विम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमवाणेण ॥”

मधुसूदनीविवृति ।

अनुरागवतीति । स्पष्टार्थः । अत्र समासोक्त्यनुप्राणिता अनुक्तनिमित्ता विशेषोक्तिः । अत्र अनुरक्तयोरपि कामिनोः, गुरुवारतन्त्रयेणाऽसमागमो व्यङ्ग्यः । स च कारणे सति कार्याभावरूपविशेषोक्तित्वरूप । एतेन अलङ्काररूपेण व्यङ्ग्येन च सन्ध्यादिवसासमागमरूपं वाच्यमेव उतकृष्यते इति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति ध्वनि काराशयः ।

“वीराण रमइ” इति । वीराणां रमते घुसृणारणे न तथा प्रियास्तनोत्सङ्गे । इष्टी रिपुगजकुम्भस्थले यथा यहलसिन्दूरे । इति संसृष्टम् । घुसृणेन चन्दनेन अरणे प्रियायाः स्तनोत्सङ्गे स्तनाभोगे वीराणां दृष्टिस्तथा न रमते । यथा यहलं सिन्दूरं यस्मिन् तस्मिन् रिपुगजस्य कुम्भस्थले रमते । इत्यन्वयः । अत्र प्रियास्तनोत्सङ्गस्य रिपुगजकुम्भस्थलस्य च दर्शनमाकर्षकम् । किन्तु वीरत्वात्तेषां रिपुगजकुम्भस्थलदर्शने आकर्षाधिक्यमिति वाच्यो ध्यतिरेक । अस्माच्च वीराणां हृते यथा प्रियास्तनाभोग-
तथैव रिपुगजकुम्भस्थलमित्यनयो समानादरविषयता प्रतीयते । आदरे समानत्वम्
अर्थात् सत्तद्दृश्यं च कुचगजकुम्भयोराख्यावसेयमित्युपमाध्वनिः । इति ध्वनिकाराशयः ।

तस्याऽलङ्कारस्याप्राधान्ये यथा—“तं ताण सिरि” । तत्तेषां भीसहोदररका-
हरणे हृदयमेकरसम् । विम्बाधरे प्रियाणां निवेशिते कुसुमवाणेन । इत्यनुवादः । इय-
मार्यां आनन्दवर्द्धनपादानां विषमवाणलीलायां कामदेवस्य प्रैलोक्यविजयव्यमनि-
तया अणुषु पराक्रमो घण्टपति । यद् हृदयम् धिया. सहोदराणि समानोदरभा-
वीनि यानि रत्नानि तेषामासमन्ताद्, हरण पकरसम् सन्मयम् । तेषाम् वैः पुन पुन-
रिन्द्रपुरावमर्दनादि किं किं न कृतम् तेषाम् असुराणाम् । तत् हृदयम् । कुसुमवाणेन
अतिशयसुकुमारसम्भारेण कामेन प्रियाया विम्बाधरे विनिवेशितम् ।

अत्र यद्योक्तौ च कल्पनमिति नृतीया काव्यप्रकाशानुसता अतिशयोक्तिः वाच्यता
तथाहि—यद् हृदयं रत्नाहरणतत्परं तद्विम्बाधरसङ्घातं कृतमिति यत्तदभ्यां रत्नापेक्षया अघरे-
ऽतिशय. उच्यते इत्यतिशयोक्तिः । तथा च रत्नाधरयो. सामर्थ्यं प्रतीयते इत्युपमाध्वनि ।

इति । तस्यैवाप्राधान्ये यथा—

“चन्द्रमऊर्षहि णिसा णलिणी कमलेहि कुसुमगुच्छेहि लभा ।
हंसेहि सरभसोहो कव्वफहा सज्जेहि करे गुर्वई ॥”

रसादीनां प्राधान्ये यथा कुमारसम्भवे मधुप्रसङ्गे यस्तन्तुपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णने मनोभवशरसन्धानपर्यन्ते, शम्भोश्च विवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादौ । तेषामप्राधान्यं शुद्धसङ्कीर्णतादिभेदाद् द्विविधम् । तत्र शुद्धं यथा—

“किं ? हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद्दर्शनं
केयं निष्करणं । प्रवासकचिता केनासि दूरीकृतः ? ।
स्वप्नान्तेष्विति ते घदन् प्रियतमव्यासक्तकण्ठप्रहो
बुद्ध्वा रोदिति रिक्तबाहुवलयस्तारं, रिपुखोजनः ॥”

मधुसूदनीविवृतिः ।

“चन्द्रमऊर्षहि” इति चन्द्रमयूहैर्निशा नालिनी कमलैः कुसुमगुच्छैर्लता । हंसैः शारदशोभा काव्यकथा क्रियते गुर्वी इति च्छाया । अत्र गुरूकरणरूपसमानो धर्मः चन्द्रमयूखप्रभृतितु निशादिषु चेति उपमानकोटिपदार्थेषु तथा सज्जने काव्यकथायाम् इत्युपमेयकोटिपदार्थयोश्च परस्परऽमन्वेति । तथा—निशादिभिर्विना चन्द्रमयूखप्रभृतीनां न कोपि परभागलाभः ढक्पातिशयप्राप्तिरित्यर्थः । सज्जनानामपि काव्यकथां विना कीदृशी सज्जनता । एवं चन्द्रमयूहैः निशायाः भास्वरत्वसेव्यत्वादि, कमलैर्नलिन्याः शोभापरिमललक्ष्म्यादि, कुसुमगुच्छैर्लतायाः अभिमन्यस्वमनोहरत्वादि, हंसैः शारदशोभायाः श्रुतिमुखकरत्वमनोहरत्वादि यद् गुरूत्वं क्रियते तद् काव्यकथायाः सज्जनैः क्रियते । इत्येवं गुरुः क्रियते इति पदस्य कोटिद्वयघटितपदार्थयोरन्वयः देहलीस्थदीपकवदित्यत्र दीपकालङ्कारः । एवं यथा निशादेः चन्द्रमयूखादीनां काव्यकथाया च सज्जनानां गुरूकरणं तथैव चन्द्रमयूखादिभिः निशादेः सज्जनैश्च काव्यकथाया गुरूकरणमिति उपमा ध्वन्यते । परं यादृग् चारुत्वं वाच्यदीपकबलादनुभूयते न तादृक् उपमेयति न तन्मुखेन व्यपदेशः । किन्तु दीपकमुखेनैव स ज्यायानिति ध्वनिकाराशयः ।

विवृत्तधैर्यस्येति विचलितधैर्यस्य । चेष्टादिविशेषस्य “उमामुखे बिम्बफलाध,
रोष्टे व्यापारयामास विलोचनानि” इत्यादिवर्णनादौ । तेषां रसादीनाम् । आदिपदात्
भावतदाभासादीनां ग्रहणम् । शुद्धः रसान्तरंगाद्भूतेनालङ्कारान्तरेण न मिश्रः । तत्र
शुद्धसङ्कीर्णतानिरूपिताप्राधान्ये शुद्धमप्राधान्यं यथा—

किं हास्येन न मे इति । अत्र स्वाप्नरिपुसङ्घोक्तविलापेन कव्यचित्ररपतेः
प्रभावातिशयो वर्णयते । जागृतौ हि यादृग्वस्तु अनुभूयते तादृगेव वस्तु स्वप्नेऽनुभू-
यत इति दार्शनिकाः । अत्र नायिकयाऽपि हस्तप्रेव अवलोकित इति तादृगेवानुभूयते ।

इत्यत्र कण्ठस्य शुद्धस्यैवाङ्गभावः । सङ्कीर्णरसादायङ्गभूते यथा—

“क्षितो हस्ताचलमः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुक्रान्तं
गुह्यं केशेष्वपास्तध्वरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।

बालिङ्गव्योऽवधृतस्त्रिपुरस्युवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः

कामीवार्द्रापराधः स ह्यहतु दुरितं शाम्भवो घः शराम्नि॥”

अत्र हि त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविप्रलम्भस्य
इत्येवसहितस्यैवाङ्गभावः । तदेवं प्रकारत्रयेऽप्यनुमेयाद्येसंस्पर्श एव काव्य-

मधुसूदनीविवृतिः ।

हास्येन स्वात्मगोपनरूपेण हसितेन किम् ? व्यर्थमेव तवात्मगोपनप्रयास इति भावः । मे
मत्सकाशात् पुनर्न प्रयास्यसि इदानीं त्वां विदितशठमाद्यं बाहुपाशवन्धात्त मोक्षयामीति
भावः । चिराद्देहः कालादर्शनं दृष्टिविषयं प्राप्तः । उपालभते प्राप्तं तम्—“केयं नि-
ष्कटम् ॥” इति । हे निष्कण्ठ ! हे निर्दय ! । भयि इत्थं संतप्तयां मनागपि स्नेहं नात्-
नुपे । अतो हे निर्दय ! का अपूर्वा इयं प्रवासरुचिता । ननु स्वयैव औदासीन्यमनुशीलयते
इत्याह—“केनासि दूरीकृतः” इति । केन दूरीकृतः ? मिथ्या वदसि कदाचिन्नोत्सव-
लनादावपि न मया तेदितोऽसि । इत्येवं स्वप्नान्तेषु बहुषु स्वप्नायितेषु वदन् ते तव
रिपुस्त्रीजनः । प्रियतमे विशेषेण आसक्तः कण्ठप्रहो येन स तथोक्तं सन् बुद्ध्वा जागर-
णमनुभूय रिक्तयाहुवल्यः तारं मुक्तकण्ठं यथा ह्यात्तथा रोदिति । अत्र शोकस्थायि-
भावेन स्वप्ने पत्युः सन्दर्शनाद्युद्दीपितेन कण्ठरसेन आस्थाद्यमानेन सरसीकृतो नरपति-
प्रभावो भावीति कण्ठस्य शुद्धस्य नरपतिप्रभावे अङ्गत्वम् ।

यत्र संकीर्णो रसादिः अङ्गतामापद्यते तदुदाहरणं यथा—क्षितो हस्ताचलमः ।
इति । इदममरशतके पद्यम् । सः त्रिपुरदाहसामयिकः शांभवः शंभुप्रेरितः घाणरूपो-
ऽग्निः यो युष्माकं श्रोतॄणां ध्याख्यातॄणां च दुरितं पापं दहतु भस्मीकरोतु । स कः, य-
आर्द्रापराधः । तत्कालकृतापराधः कामीव प्रणयीव हस्ताचलमः हस्तस्पर्शो कुर्वन् सन्
साश्रुणी ईर्ष्या अनाशया च अङ्गसहिते नेत्रोत्पले यासां तथाभूताभिः त्रिपुरासु-
स्युवतिभिः क्षितः तिरस्कृतः । प्रसभम्बलात् अङ्गवान्तमाददानः अभिहतः ता-
दितः । केशेषु गुह्यं अपास्तः दूरीकृतः । चरणयोर्निपतितः सन् संभ्रमेण नेक्षितः ।
बालिङ्गन् अवधृतः अनाहतः निराकृतः । अत्र भगवतो महादेवस्य आशुतोपस्य प्रभा-
वातिशयस्य वाक्यार्थत्वे इत्येवोपमासहितस्य न केवलस्य ईर्ष्याविप्रलम्भस्य (कामी-
वत्यनेन इत्येवानुप्राणितेन उपमानेन आकृतो यो विप्रलम्भस्तस्य) अङ्गभाव-
पोषकत्वम् ।

अवान्तरोपसंहारदिशा आह—तदेवं प्रकारत्रयेऽपीति । अयं भावः । यानि
प्रतीयमानस्य प्राधान्याप्राधान्यमन्नुपेत्य भवता “वच मद् विदाः” इत्याद्युदाहरणानि
दत्तानि तेषु कोपि प्रतीयमानप्राधान्याप्राधान्यानुगतः चारुत्वविशेष प्रतीतिपथमत्र-

स्य चारुत्वहेतुरित्यवगन्तव्यम् । यदाह ध्वनिकारः—“सर्वथा नास्त्येव हृद-
यहारिणः काव्यस्य स प्रकारः, यत्र प्रतीयमानार्थसंस्पर्शेन न सौभाग्यम् ।
तदिदं काव्यरहस्यं परममिति सुरिभिर्विभावनीयम् ।

“मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभृतामपि ।
प्रतीयमानच्छ्रायैषा भूषा लज्जेव योपिताम् ॥”

इति । पुनः स एव यथा—

“प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते ।
यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात् प्रकर्षवत् ॥”

सम्भवापेक्षया चास्य ध्वनेः स्वरूपमात्रप्रतिपादनार्थत्वोपगमेऽन्येषा-
मपि तद्वाक्यवर्तिनां पदवर्णसंख्यादीनां तदुपदर्शनप्रसङ्गे विशेषाभावा-
दिति संज्ञासंज्ञिसम्यग्दध्युत्पत्तिमात्रफलमेतत् पर्यवस्यतीति न काव्य-
विशेषव्युत्पत्तिफलम् । न चायं प्रधानेतरभावेनोपनिबद्धस्तेषामनुमे-
यतां प्रतिबध्नाति ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

तरति । यच्च चारुत्वं तेष्वनुभूयते सहृदयैः तच्च प्रतीयमानसंस्पर्शकृतमेव । उदाहरणं
समालोचयतां पुरतः नचैतदप्रत्यक्षम् । अथ च न केवलं मया दुराग्रहेणैतदुच्यते भव-
तापि काव्यरहस्यमध्यक्षीकारयता अभ्यासदिशा अभ्यनूक्तम्—“सर्वथा नास्त्येव
सहृदयहृदयहारिणः काव्यस्य स प्रकारः, यत्र प्रतीयमानार्थसंस्पर्शेन न
सौभाग्यमिति । “प्रतीयमानच्छ्रायैषा भूषेति” “यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्य-
चारुत्वं स्यात्प्रकर्षवदि”ति । न चात्र कुत्रापि भवता प्राधान्याप्राधान्यगन्धोऽ-
प्याप्रातः । इति ।

मुख्या महाकवीति । अलङ्कृतिभृतां सालंकारणामपि । अपिशब्दादलंकारशू-
न्यानामपि । महाकविगिरां काव्यानां एषा प्रतीयमानच्छ्राया प्रतीयमानार्थकृता छाया
विच्छिन्तिः मुख्या भूषा प्रधानमलंकारः । यथा योपिताम् अलंकारधारिणीतामपि
प्रतीयमानच्छ्राया अन्तर्मदनोद्भेदेऽन्मिपद् हृदयसौन्दर्या लज्जा मुख्या भूषा । लज्जा हि
अन्तरङ्गिभ्रमन्मथविकारजुगोपयिषारूपा मदनविजृम्भैव ।

अहो अनुभवमपलपन् घाट्यमाचरति । ननु सहृदयहृदयं पृच्छ उक्तोदाहरणेपु-
ध्वनेः प्राधान्याप्राधान्यजनितचारुत्वप्रकर्षापकर्षौ अनुभूयेते न वेदयाक्षेपे अन्वाह—
सम्भवापेक्षयेति । अग्रेदं हृदयम् । सम्भवतः काव्येषु ध्वनेः प्राधान्याप्राधान्ये
इत्यभ्युपेयेते च । परमेतत् ध्वनेः स्वरूपप्रतिपादनफलम् । नैतेन चारुत्वविषये कोप्यु-
हः । अन्यच्च स्वरूपप्रतिपादनफलत्वेन स्वीकारेऽपि समानव्यायात् ध्वनिवाक्य-
गतानां ध्वनिप्रतीतिहेतूनां पदानां वर्णानां संख्यानां च स्वरूपप्रतिपादनमपि कर्मव्य-
साकोटौ आपत्स्यते । इयन्ति पदानि इयन्तो वर्णा इयत्यः संख्याः अस्मिन् ध्वनौ

तदेवञ्च नार्थशब्दयोरुपसर्जनीकृतस्यार्थत्वमव्यभिचारासम्भवदोष-
दुष्टत्वात् । न चाव्यप्रतीयमानयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभायस्तल्लक्षणभावात् ।
न च काव्यविशेषस्य लक्षणकरणं प्रयोजनाभावात् । नापि ध्वनिव्यप-
देशः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाभावादुपपद्यत इति सर्वमसमञ्जसमिव तल्ल-
क्षणमुपलक्ष्यते ।

यदि काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपीष्टैव चारुता ।

प्रकर्षशालिनी तर्हि व्यर्थं पद्यादरो ध्वनौ ॥ ६६ ॥

न हि काव्यात्मभूतस्य ध्वनेस्तत्रास्ति सम्भवः ।

तेन निर्जीवतैवास्य स्यात् प्रकर्षं कथैव का ॥ ६७ ॥

अतोऽतदात्मभूतस्य येऽभावं जगदुर्ध्वनेः ।

ते मुधैव प्रतिक्षिताः स्वोक्तिभावमपश्यता ॥ ६८ ॥

मधुसूदनाविवृतिः ।

इयन्ति चास्मिन् इत्यपि उपदर्शनं कर्तव्यं स्यादिति तत्त्वम् । किन्तु परमफलं चास्य
प्राधान्यप्राधान्यनिरूपणस्य इयं संज्ञा अयं संज्ञी इति संज्ञासंज्ञिनोः सम्यग्ध्वनि-
विका व्युत्पत्तिरेव । काव्यविशेषविवर्णयिणी तु काचिदपि व्युत्पत्तिर्नास्ति । अन्यच्च
अस्तु प्रधानेतरभावो ध्वनिषु परं नैतावता अनुमेयत्वावरोधः । इति ।

एवं ध्वनिलक्षणरूपं निर्वाह्य उपसंहरति । तदेयमिति । अर्थः प्रतीयमानापे-
क्षया स्वं गुणीकरोत्येव न व्यभिचरति । यत्राप्यस्ति प्राधान्यं न तद् प्रकृतानुगुण-
मिति अर्थं उपसर्जनीकृतस्वत्वविशेषणदाने अव्यभिचारो दोषः । शब्दः स्वप्रतिपाद्य-
मर्थं न गुणीकरोति किन्तु स्वयमेव गुणीभवति यथोदकं प्रति घटस्य गुणत्वम् । यत्रापि
या अनुकरणेऽस्ति न तद् प्रस्तावौपयिकमिति शब्दे उपसर्जनीकृतार्थत्वविशेषणदाने
असंभवो दोषः । असमञ्जसमिव असङ्गतमिव ।

“यदि काव्ये” इति । यदि गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि काव्ये प्रकर्षशालिनी चारुता
इष्टैव तर्हि ध्वनौ आदरः प्राधान्यप्रयुक्तं गौरवम् व्यर्थं एव निष्फलमेव ।

नहीति । अथोच्यते तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये काव्यात्मभूतस्य ध्वनेः संभवो नास्ति
इति । तर्हि आत्मनोऽभावे अस्य काव्यस्य निर्जीवता एव निःसारत्वेमेव व्यर्थंप्राय-
त्वमेवेति तात्पर्यम् । स्यात् । प्रकर्षं कथैव का प्रकर्षकथा दूरोपेता । पृथिमिष्टवतस्ते
ह्य मूलमपि नष्टं कष्टतरं वत महती विनिष्टिरिति भावः ।

अतोऽतदात्मभूतस्येति । अतः चारुतायाः अनुमेयार्थान्वयव्यतिरेकनुविधाया
तया सर्वत्र स्वीकारात् अतदात्मभूतस्य ध्वनेः अनुमेयात्मतामप्राप्तस्य ध्वनेः अभाव
ध्वनिर्नास्तीति ये एवं भाषायाः जगदुः । ते गचार्याः । सर्वथा नास्त्येव सह-
द्वद्वद्व्यहारिणः काव्यस्य स प्रकारः, यत्र प्रतीयमानार्थसंस्पर्शनं न
सौभाग्यमिष्टेवं रूपायाः स्वोक्तेः भावम् अपश्यता अस्मरता ध्वनिकृता मुधैव

अथेप्यते स तत्रापि रसादिव्यक्त्येत्तथा ।

काव्यमेवान्यथा न स्याद्रसात्मकमिदं यतः ॥ ६६ ॥

इत्यञ्च गम्यमानार्थस्पर्शमात्रमलङ्कृतिः ।

वाच्यस्येत्येतदुक्तं स्यान्मता चैवानुमा ततः ॥ १०० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

किञ्च यद्विधितवाच्यो विधितान्यपरवाच्यश्चेति ध्वनेः प्रका-
रद्वयमुक्तं, तत्र किमिदमविवक्षितत्वं नामेति तात्पर्यतोऽस्यार्थो वक्तव्यः ।
किमविवक्षितत्वमनुपादेयत्वमुतान्यपरत्वम् । अनुपादेयत्वं च किं सर्वा-
त्मना अंशेन वा । सर्वात्मनानुपादेयत्वे व्यञ्जकत्वमप्यस्यानुपादेयं तस्य
तदाश्रितत्वात् । ततश्च प्रयोग पचास्य दुष्टः स्याद् यथान्यस्य पुनरुक्तादेः ।
अथांशेनेत्युच्यते । वक्तव्यस्तर्ह्यसाधंशः । स च निरूप्यमाणः

मधुसूदनो विवृतिः ।

प्रविक्षिताः मिथैव आक्षिप्ताः ।

अथेप्यते स तत्रापि । अथ स्वीकारार्थः । रसादीनां प्रधानीभूतानां व्यक्तेर-
पेक्षया तत्रापि गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि स ध्वनेरभावः इष्यते । अर्थात् गुणीभूतव्यङ्ग्ये
रसादयो न प्रधानम् किन्तु वाच्य एव । इति ध्वन्यभावस्तत्र इष्यते इति चेत्तर्हि अन्य-
था रसाद्यभावे तद्गुणीभूतव्यङ्ग्यं काव्यमेव न स्यात् । यतः काव्यस्य लक्षणं रसात्मकम् ।

इत्थं च गम्यमानार्थेति । इत्यमुपदर्शितप्रकारेण गम्यमानार्थस्य संस्पर्शा-
न्नेन वाच्यस्य अलङ्कृतिः शोभेत्येतदुक्तं भवति । ततश्च सा अस्मदुक्ता अनुना एव
मता स्यात् स्वीकृता भवेत् ।

अथेदानीं ध्वनिलक्षणदूषणोद्भावनानन्तरं रसादित्रिरूपं समालोच्य भाष्यमाह-
स्तमग्ये इति परिदर्शितानां भक्तिवादिनामग्येषां मतमनुसरत् । अविवक्षितवाच्य-
विवक्षितान्यपरवाच्येति ध्वनिव्यपदेशौ समालोचयितुमुद्यतः—किञ्च यद्विधित-
वाच्य इति । अनुपादेयत्वम् अप्राप्तत्वं । अन्यपरत्वम् अन्याधीनमपत्तम् ।
व्यञ्जकत्वमप्यस्येति । अस्य वाच्यस्य व्यञ्जकत्वमपि व्यक्तिरपि । तस्य
व्यञ्जकत्वमपि व्यक्तिरपि । तस्य व्यञ्जकत्वमपि तदाश्रितत्वात् वाच्याश्रितत्वात् ।
ततश्च व्यञ्जकत्वस्य वाच्याश्रितत्वाच्च । अस्य व्यञ्जकत्वस्य प्रयोग एव दुष्टः वाच्ये
उपादानमेव दूषितं स्यात् । पुनरुक्तादेरिति । वाच्यमेव यदा अविवक्षितं तदा
तदधीनं तु सुतरामविवक्षितं तत्रापि कण्ठेन कथनं विवक्षितत्वस्येति पुनरक्तिप्रकारत्वमेव
स्यादिति भावः ।

ननु अर्थस्य द्वे रूपे एकम् वाच्यात्मकम् अन्यद् व्यञ्जकत्वम् । तत्र वाच्यात्मकत्वम-
र्थस्य अविवक्षितमित्यन्तेनोच्यत अविवक्षितत्वमित्यत्र आह—“अथांशेनेति” इति । तर्हि

स्वाप्राधान्य एव पर्यवस्यति । ततश्चाधिवक्षितत्वमन्यपरत्वमुपसर्जनोक्तं तातमत्वं चेत्येक एवार्थं इत्यनया भङ्गया स्वरूपमेव ध्वनेदक्तं भवति न तु तस्य प्रकारभेदः ।

यस्य हि यल्लक्षणानुगमे सत्यवान्तरविशेषसंस्पर्शः, स तस्य प्रकार इत्युच्यते यथा गोत्वस्य शायलेयादि न तु तस्यैव स एव प्रकारो भवितुमर्हति तदन्वस्याप्रसङ्गात् । न चात्र विशेषसंस्पर्शः कश्चिदिति कथमस्य ध्वनिप्रकारत्वोक्तिर्युक्तिमती ।

किञ्चेदं विवक्षितान्यपरवाच्यत्वनाम न बुध्यामहे । यदि हि विवक्षितत्वं नाम प्राधान्यमुच्यते तत् कथं तस्यान्यपरत्वं घटते । अन्यपरत्वं ह्यन्यस्याङ्गभावो भण्यते । यस्य चाङ्गभावः स कथं तदैव विवक्षितत्वात् प्राधान्यमनुभवेदिति यद्वाच्यस्य विवक्षितत्वमन्यपरत्वञ्चोपगतं तद्विप्रतिपिद्धं विवक्षितान्यपरत्वयोर्विरोधात् ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

असौ अवशिष्टोऽशः वक्तव्यः । अर्थात् यदि वाच्यरूपोऽशः अविवक्षितः तर्हि विवक्षयैव वाक्यस्य प्रयुज्यमानत्वात् अवशिष्टोऽशः व्यञ्जकत्वरूपो वक्तव्य एवेति भावः । एवं च विवक्षितोऽसौ प्रधानतां ग्राहते स अविवक्षितश्च निरूप्यमाणः आलोच्यमानः स्वनिष्ठाप्राधान्य एव पर्यवस्यति । फलितार्थमाह—ततश्चेति । अनया उक्तया भङ्गया शैल्या ध्वनैः स्वरूपमेव उक्तम् । न तु तस्य ध्वनेः प्रकारो भेदः । भेदो विनोपः । अविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्याभ्यां ध्वनैः द्विप्रकारत्वमनुपपन्नमेवेति भावः ।

न तु तस्य प्रकारभेदः इति स्वोक्तमुपपत्त्या साधयति—यस्य हि यल्लक्षणानुगम इति । यथा यस्य गोः पल्लक्षणानुगमे गोत्वरूपधर्मानुगमे सति अवान्तरस्य विशेषस्य शायलेयादेः संस्पर्शः स शायलेयादिः तस्य गोः प्रकारः भेदः । तस्य लक्षणस्यैव अर्थात् गोत्वस्यैव स एव शायलेयत्वादिरेव । तदन्वस्यायाः तस्मिन् लक्षणे विशेषस्वीकारेण मूलक्षतिकारिण्या अनवस्यायाः प्रसङ्गः । अत्र ध्वनौ अविवक्षितवाच्यनामकरणेन कश्चिदपि एकोऽपि विशेषसंस्पर्शः नास्ति इति हेतोरस्य अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनिप्रकारत्वोक्तिः ध्वनिभेदकपनम् कथं युक्तिमती ।

एवमविवक्षितवाच्येति ध्वनिनामकरणं विदूष्य इदानीं तस्य विवक्षितान्यपरवाच्येति नामकरणं दूषयति—किञ्चेदं विवक्षितान्यपरवाच्येति । यदि वस्तुमिष्टं तस्य प्राधान्यं भवति । एवं च तस्य प्राधान्यमनुभवतो वाच्यस्य कथम् अन्यपरत्वम् अप्रधानत्वम् अङ्गत्वमिति यावत् । प्रधानमपि अप्रधानमपि इति वदतो ह्याघात इति भावः । यस्य वाच्यस्य । स वाच्यः । तदैव तस्मिन्नेव काले । इति हेतोः । विवक्षितत्वं नाम प्रधानत्वम् अन्यपरत्वं नाम अप्रधानत्वम् इत्येवमस्य वाच्यस्य विवक्षितत्वान्यपरत्वाभावेन विरोध इति भावः ।

एकाधयत्वेन हि प्राधान्येतरयोगित्वं विशेषणाभिमतार्थविषयमेव सङ्गच्छते नान्यविषयम् । तदेव हि विशेष्यस्योत्कर्षाधाननिवन्धनभावेन विवक्षितत्वात् प्राधान्यम् उपाधिभावाच्च वास्तवादप्राधान्यमनुभवितु-
मलं यथा 'रामस्य पाणिरसि निर्भरगर्भस्त्रिजसीताविवाहनपटोः कृष्णा कुतस्ते' इत्युक्तम् ।

किञ्चास्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनिप्रभेदत्वेऽभ्युपगम्यमाने वाच्यस्यान्यपरत्वमनुपादेयमेव तस्य तत्प्रभेदत्वादेव सिद्धेः । अन्यपरत्वं ह्युपसर्जनीकृतात्मत्वम् । तच्च ध्वनेः सामान्यं रूपमुक्तमेव ।

मधुयूदनीविवृतिः ।

अनु योऽपि प्रधानभूतः सोऽपि कदाचित्परार्थे वर्तते यथोपाज्यायः प्रधानभूतः निष्पाणां विद्याविनपाधाने वर्तते इत्यत्राह—एकाधयत्वेन हीति । एकाधयत्वेन प्राधान्येतरयोगित्वं प्राधान्याप्राधान्यभावसम्बन्धवत्ता विशेषणत्वेन अभिमतं अर्थ एव सङ्गच्छते । अन्यविषयं न विशेष्यत्वेन अभिमते अर्थे न सङ्गच्छते इत्यर्थः । तदेव एकं वस्तु प्रधानमप्रधानं च भवति यद् विशेषणं भवेत् । विशेष्यं च वस्तु सर्वथा प्रधानमेवेति सारः ।

तदेव विशेषणमेव यदा विशेष्ये उत्कर्षमाधत्ते तदा विशेष्यगतोत्कर्षाधानेहेतु-
कत्वेन विवक्षितत्वात् वस्तुमिदृत्वात् प्राधान्यमनुभवति । वास्तवात् स्वाभाविकात् उपाधिभावात् विशेषणत्वाच्च अप्राधान्यमनुभवति । विशेषणे उभयो गतिः यदा वि-
शेष्ये उत्कर्षमाधत्ते तदा प्रधानम् अन्यथा स्वभावतोऽप्रधानमेवेत्यभिप्रायः । यथा "रामस्य पाणिरसि" इत्यत्र रामपदेन पाणौ उत्कर्षमाधीयते । तस्य रामस्य पाणि-
रसि येन रामेण निर्व्यदगर्भा अपराधलेदाभ्युन्या स्वैकान्ततत्परा पतिमता महार्चदा-
प्रसूता सीता विवासिता काचिद्रूपि द्वाकणिकाऽपि नोद्गता यस्य मनसि, तस्य कडो-
रस्य पाणिरसि अर्थात् कडोरेऽसि । इत्येवं पाणौ कडोरत्वरूपोत्कर्षाधानोत्कर्षं राम-
स्य प्राधान्यं भवति अन्यथा तु तद्रामपदे पाणेः विशेषणमेव । "भेद्यं विशेष्य-
मित्याहुः भेदकं तु विशेषणम्" "पृष्ठदुत्पत्तिस्तु भेदकात्" इत्युक्तेः ।

अनु विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिभेदः स च उपेय एवेति तदुपायत्वाद्वाच्योऽर्थो वराकः
सुवामन्यपर इति प्राप्त्युपादाने पुनरुक्तिर्दूषणमित्याह—किञ्चास्य विवक्षिता-
न्यपरवाच्यस्येति । अनुपादेयमेवेति विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनिभेदत्वे हि
प्रधानत्वमपि स्यात् । प्रधानत्वं च किमपेक्ष्येति गणेषणया दौढमन्यपरत्वं वाच्यस्य
स्वयमायातम् । अत एवोच्यते । "तस्य तत्प्रभेदत्वादेव सिद्धेति"ति । तस्य वा-
च्यगतान्यपरत्वस्य अप्राधान्यत्वस्य तत्प्रभेदत्वादेव ध्वनिप्रकारत्वादेव सिद्धेः ।

अन्यपरत्वं स्पष्टयति—अन्यपरत्वं हीति । अन्यमत्तातिरिक्तत्वात्तान्यत्वमपि
इत्यन्ति० १६

अथात्र तदुपादीयते पूर्वत्रापि तदुपादीयताम् उभयत्रापि वा मोपादायि उभयोरपि तत्प्रकारत्वाविशेषात् ।

किञ्चार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य यदुदाहरणं तदग्निर्माणवक इति यद् गुणवृत्तेरेव सङ्कच्छते तस्य गुणवृत्तिप्रकारत्वसमर्थनात् । तथा हि प्रसिद्धा-
न्यूनानतिरिक्तभावस्यान्यस्य साधर्म्यप्रतिपत्त्यर्थमन्यत्रारोप उपचारः । स
चायमारोप्यारोपकभावात्मकतया उभयार्थविषयो वेदितव्यः ।

ततश्च यदैक एवार्थ एकशब्दाभिधेयः सामान्यविशेषांशपरिकल्पने-

मधुमूदनीविवृतिः ।

अन्यपरत्वपदार्थः सोऽत्र न विवक्षित इति किन्तु यस्यात्मा गुणीभूतः सोऽर्थोऽत्र
विवक्षित इति सारः । तत्र अन्यपरत्वं च ध्वनेः सामान्यं रूपम् । प्रधानव्युत्पत्तौ
ध्वनित्वे हि अप्रधानेन केनाऽपि भाव्यमेवेति तात्पर्यम् ।

विवक्षितान्यपरत्वाच्चेति नाम्नि यदि अन्यपरत्वं न स्यात् विवक्षितमिदं य
स्यात्तर्हि यत्र वाच्यं विवक्षितम् अर्थात् प्रधानं भविष्यति तत्र ध्वनित्वं स्यात् ।
एवं हि गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यैव ध्वनित्वं तत्रैव वाच्यस्य प्रधानत्वादित्यभ्युपेत्याह—
“अथात्र तदुपादीयते” इति । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनित्वं वाङ्मय्ये अथ यदि तत्
अन्यपरत्वमुपादीयते तर्हि पूर्वत्रापि अविवक्षितवाच्येऽपि तत् अन्यपरत्वमुपादीयताम्
स्फुटत्वायेत्यर्थः । अनुमेयार्थसंस्पर्शे हि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यस्य चारत्वम्,
प्राधान्यचर्चा च न कामपि विच्छिन्नाभाघत्ते तस्येत्यत उक्तम्—उभयत्रापि वा
मोपादायि इति । उभयत्रापि वा अविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यवाच्ययोः द्वयोरपि
वा मोपादायि न देयम् । तत्प्रकारत्वाविशेषात् ध्वनिप्रभेदत्वसामान्यात् ।

ध्वनेर्नामकरणं विदूष्य तद्वान्तरभेदान् दूषयति—किञ्चार्थान्तरसङ्क्रमितवा-
च्यस्येति । तस्य अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योदाहरणस्य । गुणवृत्तिप्रकारत्वस्य गौणी-
क्षणभेदत्वस्य समर्थनात् । तथाहोति उदाहरणस्य गुणवृत्तिप्रकारत्वं समर्थयति । प्रसिद्धः
सर्वजनवेद्यः अन्यूनः अहीनः अनतिरिक्तः अनधिको भावो धर्मः, यथा अस्मित्वधर्मः य-
त्रास्मित्वस्य सर्वत्र वर्तते इत्यहीनः । तथा यत्राग्निर्नास्ति तत्र सोऽपि नास्ति इत्यनधि-
कः । यस्य तस्य तथोक्तव्य अन्यस्य अग्न्यादेः समानेन धर्मेण तेजस्त्वादिना सम्बन्धप्रतिप-
त्त्यर्थः सम्बन्धज्ञानार्थः अन्यत्र माणवकादौ आरोपः बौद्धव्यवहारः अतस्मिन् तद् बुद्धि-
कृत्वा तत्त्वव्यपदेशः उपचारः गौणी लक्षणा । स चायमुपचारः । आरोप्यम् आरोप-
णीयम् घन्तु । आरोपयितुं योग्यम् आरोप्यम् । आरोपकम् आरोप्यत्वकम् । आरो-
पयति स्वस्मिन् स्थापयति धारयतीति व्युत्पत्तेः । तयोर्भावोऽतस्मात् स्वरूपं यस्य
तस्य भावस्तत्रा तथा तथोक्तया । उभयार्थविषयः आरोप्यविषयः आरोपकविषयश्च ।

ततश्च उपचारस्य उभयार्थविषयत्वाच्च यदा एकशब्देन अभिधातुं योग्यः एक
एव अर्थः सामान्यरूपांशस्य विशेषरूपांशस्य परिकल्पनेन संकल्पनेन उभयरूपः सन्

नोभयरूपोऽस्यविषयभावं भजते, तदार्थप्रकरणायध्यवसितोत्कर्षाप-
कर्षो विशेषांश एव समारोपितस्तत्र साधर्म्यावगतिहेतुर्भवति यथा
'तदमृतममृतं स इन्दुरिन्दुः' इति । न तु सामान्यांशः विशेषस्य सामा-
न्याव्यभिचारात् ।

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽप्यनुमान एवान्तर्भवति । रामादिशब्दा
हि प्रकरणाद्यवसितोत्कर्षापकर्षपलक्षणधर्मविशिष्टं संज्ञिनं प्रत्याययन्ति,
न संज्ञिमात्रम् । अर्थान्तरं यदनुमितं धर्मरूपं तत्र संक्रमितमाश्रयभावेन
परिणतं वाच्यमस्येति कृत्वा ।

द्विविधो ह्यनुमेयोऽर्थो धर्मरूपो धर्मिरूपश्चेति । तत्राद्योऽस्य विष-
यः । तस्यैव वाच्यार्थनिष्ठतया प्रतीतेः । अन्यस्त्वन्यस्य यथा अग्निरन्न
धूमादिति । ततो धर्मविशेषप्रतिपत्तौ प्रकरणादिरेव हेतुतयावगन्तव्यः,
न रामादिशब्दा इति ।

अत्यन्तविरस्कृतवाच्यस्तु पदार्थोपचार एव यथा गौर्वाहीक इति ।
तस्याप्यनुमानान्तर्भावः समर्थित एव ।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्तु न सम्भवत्येव । शब्दस्याभि-
धाशक्तिव्यतिरेकेण शक्त्यन्तरानभ्युपगमादित्येतदुक्तं, वक्ष्यते च ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

सामान्यविशेषाभ्यां द्विभेदः सन् अस्य शब्दस्य विषयभावं भजते गोघरत्वं गच्छति ।
यथा "नयने तस्यैव नयने" इति प्रथमनयनपदस्य नेत्ररूपोऽर्थः, द्वितीयनयनपदस्य भाग्य-
वत्त्वादिगुणविशिष्टरूपोऽर्थः । तदा । अर्थः प्रयोजनम् । प्रकरणं यन्नश्रोतृबुद्धिस्यत्यम् ।
अर्थादिभिरध्यवसितौ ज्ञातौ उत्कर्षापकर्षौ यस्य स विशेषांशः एव समारोपितः व्यप-
दिष्टः तत्र साधर्म्यावगतेः समानेन धर्मेण सम्बन्धज्ञानस्य हेतुर्भवति ।

सत् अमृतम् अमृतम् यत्परान् रज्जीवयेदिति परसञ्जीवनाधायकत्वविशिष्टत्वं द्विती-
यामृतपदार्थः । स इन्दुः इन्दुः यः संतप्तानां तापं निवर्त्तयेदिति संतप्ततापनिवर्त्तकत्ववि-
शिष्टत्वं द्वितीयेन्दुपदार्थः । न तु सामान्यांशः आरोपितस्तथा । विशेषस्य सामान्येन
सह अभिव्यभिचारात् । अर्थ सारः । सामान्यं विशेषात्प्रातिरिच्यते निर्विशेषं न
सामान्यम् । इति न्यायात् । अर्थात् विशेषकुक्षावेव सामान्यस्य पातस्तस्मात्
स्वस्मिन् स्वस्यारोपः असम्भव इति ।

प्रकरणादीति । प्रकरणादिभिरवसितो य उत्कर्षापकर्षलक्षणो धर्मः तद्विशिष्टम् ।
अनुमितम् अनुमाविषयोभूतं धर्मरूपम् (दुःखसहिष्णुत्वादिरूपम्) अर्थान्तरम् ।
तत्र अर्थान्तरे । इति कृत्वा इति व्युत्पत्तिद्वारा । तत्र द्वयोर्मध्ये आद्यो धर्मरूपः
अस्य अर्थान्तरसंक्रमितस्य विषयः । तस्यैव धर्मस्यैव वाच्यार्थनिष्ठत्वेन वाच्यार्थगत-
त्वेन प्रतीतेः । अन्यस्तु धर्मिरूपस्तु अन्यस्य शास्त्रीयानुमानस्य विषय इति श्रेयः ।

नाविद्यद्वितवाच्यस्य ध्वनेर्गुणा प्रकारता ।
 न हि प्रकारस्तस्यैव स एवेत्युपपद्यते ॥ १०१ ॥
 भक्तिः पदार्थवाक्यार्थरूपत्वाद् द्विविधा मता ।
 तद्बुद्धिध्यानमानान्तर्भूता यदुपपादिता ॥ १०२ ॥
 तत् तिरस्कृतवाच्यस्य ध्वनेर्भक्तेश्च का भिदा ।
 द्वितीयोऽपि प्रकारो यः सोऽपि सङ्गच्छते कथम् ॥ १०३ ॥
 परस्परविरुद्धत्वाद् विचक्षातत्परत्वयोः ।
 यः शब्दशक्तिमूलोऽन्यः प्रमेदो वर्णितो ध्वनेः ॥ १०४ ॥
 सोऽयुक्तोऽन्यत एवासौ तत्रेष्टार्थान्तरे मतिः ।
 शब्दे शन्यन्तराभावस्यासद्वत् प्रतिपादनात् ॥ १०५ ॥

इतिसङ्ग्रहश्लोकाः ॥

इति श्रीराजानकमहिमभट्टविरचिते व्यक्तिविवेकाख्ये काव्याऽ
 लङ्कारे ध्वनिलक्षणाक्षेपो नाम प्रथमो विमर्शः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

नाविद्यद्वितवाच्यस्येति । प्रकारता न युक्तोत्यन्वयः । तस्यैव स एव प्रकारो
 नोपपद्यते । स्वस्य स्वनिरूपितभेदो न भवतीति भावः ।

भक्तिरिति । तदिति च । परस्परैति । सोऽयुक्त इति च । अत्र चतुर्णां
 कारिकाणां अर्द्धान्तरैकवाक्यतया निर्मितः । यद् यस्मात् तद्बुद्धिः भाक्तार्थविषयिणी
 बुद्धिः अनुमानान्तर्भूता उपपादिता तत् तस्मात् । तिरस्कृतवाच्यस्य ध्वनेः भक्तेश्च
 का भिदा अर्थात् नास्ति भेदः । योऽपि ध्वनेः द्वितीयः प्रकारः अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः ।
 सोऽपि विचक्षातत्परत्वयोः परस्परविरुद्धत्वात् । कथं सङ्गच्छते । यः शब्दशक्तिमूलः
 अन्यः ध्वनेर्भेदो वर्णितः । स अयुक्तः । अन्यत एव अन्यस्मादेव कारणादेव तत्र
 शब्दशक्तिमूले असौ अर्थान्तरविषयिणी मतिरिष्टा ।

प्रासून रामो विदुषां वरेण्यो यं पार्वती दानद्याप्रतीता ।

महात्मनस्तस्य कृतौ विमर्शं आद्यो ययौ व्यक्तिविवेकवृत्तौ ॥

इति मरुमण्डलधराधीशचक्रवर्चितपद्रुपायोज—सर्वतन्त्रस्वतन्त्र—महामहोपाध्याय

पण्डितप्रकाण्ड—श्रीरामजीलालशास्त्रिणां तनूजन्मना साहित्यार्णवकर्णधारण

राजस्थानकेशरिणा । अभिनवमधुसूदनसरस्वतीपदभाजा साहि-

त्याचार्येण आहिताग्निना श्रीमधुसूदनशास्त्रिणा विरचितायां

मधुसूदनीविवृती प्रथमो विमर्शः ।

अथ द्वितीयो विमर्शः ।

इह खलु द्विविधमनौचित्यमुक्तम् अर्थविषयं शब्दविषयं चेति । तत्र विभावानुभायव्यभिचारिणामयथायथं रसेषु यो विनियोगस्तन्मात्रलक्षणमेकमन्तरङ्गमाद्यैरेवोक्तमिति नेह प्रतन्यते ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

एवं तावत् प्रथमे विमर्शं ध्वनिलक्षणे दूषयित्वा ध्वनिशास्त्रगतं ग्रन्थान्तरं दूषयितुं सामान्येन तावत् काव्यगतमनौचित्योहासरूपं दूषणप्रपञ्चमुपपादयितुमाह— इह खल्वित्यादिना । उक्तमिति सहृदयैः । अन्तरङ्गमिति साक्षाद् रसविषयत्वात् । आद्यैरिति ध्वनिकारप्रभृतिभिः । तदुक्तम्—

“अनौचित्यादृते न न्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥” इत्यादिना ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

शेमुषी दोषमोषा न युक्तिमुक्ता न धारिता ।

आगमस्याऽपि विगमः कस्मादस्माकमासता ॥

तथाऽपि तु द्वितीयेऽस्मिन् संचिन्त्य महतां पदम् ।

विवृतिः क्रियते नूतना भावायैत्यादिभिः स्फुट्या ॥

प्रथमे विमर्शे महता संरम्भेण ध्वनेर्लक्षणमवयवदाः तद्भेदांश्च समालोच्य तत्प्रसङ्गे एव ।

“यत्चेतच्छब्दविषयं बहुधा परिहरयते ।

तस्य प्रक्रमभेदाद्याः दोषाः पञ्चैव योनयः ॥

तेषां संक्षेपतोऽस्माभिः स्वरूपमभिधास्यते” ॥

इत्यादिना शब्दगतानौचित्यनिरूपणीयत्वनिर्देशः कृतः । तदेव शब्दानौचित्यं निर्दिष्टोपपादकत्वरूपोपोद्घातसङ्गत्या उपपादयितुं द्वितीयं विमर्शमारभते—इह खलु द्विविधमिति ।

इदमवधार्यम् । अयं महिमभट्टाचार्यः परमाहंकारी स्वसमक्षमन्यान् नृणाय मन्वानः उद्दण्डतया कापि समादरमलभन् तत्कृते आनन्दवर्द्धनकुन्तकादीनां लघ्वयशोविसराणामुपरि बलवत्पराक्रान्तिमातेने । अनशोरेव ग्रन्थयोः समालोचनमपि विमर्शप्रयेण कृतमिति ।

इह व्यक्तिविवेकग्रन्थे । उक्तं प्रथमविमर्शान्ते नामतोऽभिहितम् । तत्र शब्दार्थविषयानौचित्ययोर्मध्ये । तन्मात्रलक्षणं रसविषयकविभावाद्यथायथविनियोगमात्रस्वरूपम् । आद्यैराचार्यैरानन्दवर्द्धनतदनुसारिभिरुक्तं लक्षणादाहरणान्यां निरूपितम् । साऽयमिह सङ्ग्रहः—

अपरं पुनर्वहिरङ्गं बहुप्रकारं सम्भवति । तद्यथा—विधेयाविमर्शः,

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

वहिरङ्गमिति बाञ्छ्यमुखेन रसे पर्यवसानाद् । विधेयः प्राधान्येन प्रतिपिपाद-
यिपितो योऽर्थस्तस्य अविमर्शोऽनुसन्धानम् उपसर्जनीकरणम् । प्रक्रमः कस्य-
चिद्वस्तुनो निर्वाहायारम्भस्तस्य भेदो मध्येऽन्यथीकरणम् अन्यथानिर्वाहश्च ।
क्रमस्य परिपाद्या भेद उल्लंघनं व्युत्क्रम इति यावत् । पौनरुत्तयं पुनःप्रतिपादनम् ।
वाच्यस्य वक्तव्यस्य अवचनमनुक्तिः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

व्यभिचारिरसस्थाविभावानां शब्दवाच्यता ।

कटकल्पनया व्यक्तित्नुभावविभावयोः ॥

प्रतिवृत्तविभावादिषडौ द्वैतिः पुनः पुनः ।

अकाण्ठे प्रथमच्छेदौ अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥

अङ्गिनोऽनुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनङ्गस्याभिधानं च रसे रोपाः स्युरीहशाः ॥

“अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्थोपनिषत्परा” इति ॥

विधेयाविमर्शः । विधेयस्य प्राधान्येन प्रतिपादयितुमिष्टस्य अर्थस्याप्रधान्येन
अनिर्देशे च अविमर्शः अविचारः अप्राधान्येन निर्देश इति यावत् । तथा च प्रधानस्य
अप्रधानतया निर्देशे विधेयाविमर्श इति प्रधानाविमर्श इति च फलति । तत्र पूर्वश्च
विधेयस्य समासादिना उपसर्जनीकरणम्, अनुचितानुवादकरणात्, अनुवाचमनुक्तवैव-
न विधेयमुदीरयेदित्यनुशासनोल्लंघनात्, अनुपस्थितेश्चेति चतुर्थैव, प्रधानाप्रधानयोः
समशीर्षिकया निर्देशादन्त्य एकया उदाहरणपर्यालोचकानामध्यक्ष भवति ।

अयमिह पामार्थः—यत्र द्वयोरर्थयोरुद्देश्यविधेयभावः । तत्रार्थे विधेयविमर्शदोषः ।
तत्र उद्देश्यं नाम अनुवाचम् प्राप्त्येनावगतमित्यर्थः । प्राप्तस्य धर्मान्तरप्राप्तये कथनस्यैव
उद्देश्यपदार्थत्वात् । तद्य पूर्वमुपस्थाप्यम्, तथात्वे हि प्राप्तत्वस्य सिद्धत्वात्स्यस्य प्रती-
तिः स्यात् । विधेयं साध्यम् अप्राप्त्येनावगतमित्यर्थः । अप्राप्तस्य धर्मान्तरप्राप्तये
कथनस्यैव विधानपदार्थत्वात् । एतच्च उत्तरमुपस्थाप्यम् । उक्तं च तन्त्रवार्तिके भट्टैः-
यच्छब्दयोगः प्राथम्यं (पूर्वत्वं) सिद्धस्वप्चाप्यनूयता ।

तच्छब्दयोग औत्तर्था साध्यत्वं च विधेयतेति ॥

तत्र उद्देश्यं च विधेयं च पौर्वापर्यक्रमेण विशेष्यविशेषणभावानापन्नं पदाभ्यां पृथ-
गुपतिष्ठेत तदा प्राप्तमुद्दिश्य अप्राप्तं विधीयेत् । समासे तु एकार्थीभावाङ्गीकारेण इतर-
पदार्थाभिव्यक्तयैव स्वायर्थोपस्थितेः पदान् पृथगुपस्थितिः । एकस्मात्पदादनेकरूपेणोप-
स्थितौ च त्रिशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वरूपैकप्रसरतामङ्गदोषः, स्यात् । व्युत्क्रमे तु

प्रक्रमभेदः, क्रमभेदः, पौनरुक्त्यं, वाच्यावचनं चेति ।

व्याकविषेकव्याख्यानम् ।

एता अवान्तरभेदभिन्नाः पञ्चद्वयजातयः । यदेतद्दिद् ग्रन्थकृता विचारसर-
णिमाश्रित्य विधेयाविमर्शादिदोषपञ्चकमुद्भावितं, न तत्राद्यतनपुरुषमात्रधुदिप्रणय-
नासूयानादरकरणीयः । पूर्वैरेधेविधयोद्भावनरूपस्य विचारस्य प्रणीतत्वात् ।
तथा हि । 'दास्याः पुत्र' इत्यादावाक्रोत्रे पठ्या अलुक् प्रतिपादयता सूत्रकृता
विधेयाविमर्शः सूचित एव । तथा 'स्वामीधराधिपतिदायादे' (२-३-३९)स्यत्र
सूत्रे "नहि भवति 'गवां स्वामी अश्वेषु चे'ति वदता (१)भाष्यकृता स्पष्टमेव
प्रक्रमभेदः प्रतिपादितः । तथा 'कृत्रानुप्रयुज्यते लिटि' (३-१-४०) इत्यत्रानुप्र-
योगस्यानुशब्दपर्यालोचनया व्यवहितपूर्वं प्रयोगं 'तं पातयां प्रथममास' इत्यादौ निषे-
यता चादोनां च नहि भवति 'च वृक्षः' इत्यादिना प्रयोगनियमख्यापनेन द्योतकत्वं
कथयता अस्थानप्रयोगलक्षणः क्रमभेदः कदाश्चित् एव । तथा 'कर्मधारयमत्वर्थीयान्प्या
बहुव्रीहिल्लघुत्वात् स्यादि' ति वृत्तिलाघवं चिन्तयता कात्यायनेन पौनरुक्त्यमपि
प्रकाशितमेव । तथा ईपदसमासौ (५-३-६७) इत्यत्र प्रतिज्ञानसमधिगम्यं सूत्र-
कारोक्तं रूपकलक्षणमर्थं दूषयता प्रहृत्यर्थसदृशे कल्पयादिविधानमि' ति प्रतिज्ञानस-
मधिगम्यार्थभूतामुपमां (२) व्यवस्थापयतोपमाश्रयेण वाच्यावचनमपि द्योतितमेव ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

साध्यस्यापि सिद्धत्वेन प्रतीतिर्दोषश्च क्रमेण पृथगुपस्थितौ च नार्थ दोषः इति नित्योऽर्थं
दोषः प्रतिप्रसवपराहतेरभावात्सर्वथा हेयः । इति ।

प्रक्रमभेदः । प्रक्रमः कस्यचिद्भस्तुनो निर्वाहाय प्रथमारम्भः तस्य आरम्भामुच्छलं
निर्वाहमकृत्वा मध्ये भेदः अन्यधीकरणम् अन्यथानिर्वाहश्च । तथाचात्र एकरसप्रसृता-
याः प्रतीतेः स्खलनं सर्वथाभावः, अपकर्षश्च भवति । तथाचोक्तम् ।

यश्च यथा प्रक्रान्तोऽभिधातुमर्थस्तथैव तस्य न चैत् ।

निर्वाहः स प्रक्रमभेदो न प्रकरणावसितः ।

प्रक्रमस्यान्यथात्वेन प्रतीतौ प्रस्खलद्रतौ ॥

ह्लादः स्फुरन्ननास्वादी यत्र म्लानतत्वमश्रुते ।

दोषः प्रक्रमभेदाख्यः शब्दानौचित्यभूश्च सः । इति ॥

क्रमभेदः । क्रमस्य परिपाठयाः भेदः उल्लंघः । यत्पदानन्तरं यत्पदोपादानमु-
चितं ततोऽन्यत्र तदुपादानं यत्र भवेत्स क्रमभेदः ।

पौनरुक्त्यम् पुनः कथनम् । वाच्यावचनम् वाच्यस्य अवदयं वक्तव्यस्य

(१) भाष्यकृता प्लरसूत्रमेव न व्याख्यातमिति भाष्यकृता प्रतिपादित इति चिन्त्यम् ।

(२) यद्यप्यत्र नोपमा कण्ठत उक्ता तथापि सामर्थ्यादुपलभ्यते । तद्यथा-पटुकल्प इत्यत्र यत्परि-
पूर्णपाटवं लोके स पटुरिति प्रसिद्धः । तेन पटुना ईपदसमाप्तः अर्थान्त्वुल्लयो देवदत्तः पटुकल्प इति व्यव-
हियते । एवं चात्र पटुदेवदत्तयोरुपमानोपमेयभाव उपलभ्यो भवति इत्युक्तमुपमा व्यवस्थापयतेति ।

दुःधवत्त्वमपि वृत्तस्य शब्दानौचित्यमेव, तस्याप्यनुप्रासादेरिव
रंसानुगुण्येन प्रवृत्तेरिष्टत्वात् । केवलं वाचकत्वाश्रयमेतन्न भवतीति न
तत्तुल्यकदयतयोपात्तम् ।

एतस्य च विवक्षितरसादिप्रतीतिविप्रविधायित्वं नाम सामान्यल-
क्षणम् । अन्तरङ्गयहिरङ्गभावध्यानयोः साक्षात् पारम्पर्येण च रसभङ्ग-
हेतुत्वादिष्टः ।

त एते विधेयाविमर्शादयो दोषा इत्युच्यन्ते । तानिदानीमखिलान्
खला इव व्याख्यास्यामः ।

मुग्धः किं किमसभ्य एव भजते मात्सर्यमौनं नु किं
पृष्टो न प्रतिवक्ति यः किल जनस्तत्रेति सम्भाषयेत् ।
छात्राभ्यर्थनया ततोऽथ सहसैवोत्सृज्य मार्गं सतां
पौरोभाग्यमभाग्यभाजनजनासेव्यं मयाङ्गीकृतम् ॥ १ ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

एतेन रूपकाश्रयेणावाच्यवचनमपि द्योतितमेव । तदेवं महाविदुषां मार्गमनुसृत्य सहस्र-
यज्ञिक्षादराय विचारय (न्द १) । ततोऽस्य महामतेन कश्चिद् पर्यनुयोगलेनस्याप्यवसर
इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

एतस्य चेति । सामान्येनानौचित्यस्य । दोष इति काव्यस्य विकृतत्वापाद-
नाय दूषणाद् दोषा इति ।

मुग्ध इति । पृष्टव्याप्रतिवक्तृत्वे त्रीणि कारणानि । प्रतिवचनाप्रतिभानलक्षणं
मौन्यं प्रतिभानेऽप्यप्रौढरूपत्वमसद्यत्त्वम् । प्रौढत्वेऽपि गुणासहिष्णुत्वलक्षणं मात्सर्य-
म् । सामान्यप्र मन्दिहमानतया क्रमेणोक्तानि । यः किलेत्यत्रैव पृष्ठेदः । छात्राभ्यर्थ-
नयेति प्रवृत्तव्यस्य अङ्गीकृतमिति प्रतिवस्तृत्वस्य च निर्देशः । पौरोभाग्यं दोषैक-
मनुसूदनोविवृतिः ।

अवचनम् । अर्थात् अन्यथाकथनीयस्यान्यथा कथनम् । सर्वनामपरासर्गाद्योत्पत्त्यर्थस्य
या पुनः । स्वराग्नेनाभिधा म वाच्यवचनाभिधो दोषः । अनेन वाच्यावचनेन साम-
र्थ्याद् यत्र एकस्यैवार्थस्य यः पर्यायमात्रेण भेदमुपकल्प्योपमानोपमेयभावो निबद्धयते
तदवाच्यवचनमपि संगृहीतं भवति । तल्लक्षणं च-पर्यायमात्रभिन्नस्य यदेकस्यैव वस्तुनः ।
उपमानोपमेयत्वमवाच्यवचनं च तत् । इति ॥

केवलं वाचकत्वेति । एतद् दुःधवत्त्वं केवलं वाचकत्वाश्रयं न अर्थात् यथैते
विधेयाविमर्शादयो दोषाः केवलं वाचकत्वाश्रयाः तथैतत् न, अस्य रसाश्रयेण प्रवृत्तो-
रित्यतः तत्तुल्यकदयतया विधेयाविमर्शासमश्रेणितया न उपात्तम् । अत्र प्रकरणे न संगृ-
हीतम् । पृष्ठस्य अनौचित्यस्य । दूषकत्वात् विवक्षितरसप्रतीतिविधातकत्वात् दोषाः ।

मुग्धः किमिति । यः पृष्ठः सन् न प्रतिवक्ति नोत्तरं ददाति तत्र अप्रतिवक्तृ-
त्वं इतीत्यमर्थात्कारणत्रयं सम्भवयेदन्वो जनः । किं नदित्याह—मुग्ध इति । अयं मुग्धः

स्वकृतिष्वयन्त्रितः कथमनुशिष्यादन्यमयमिति न वाच्यम् ।
धारयति भिषगपथ्यादितरान् स्वयमाचरन्नपि तत् ॥ २ ॥

इति । तत्र विधेयाविमर्शो यथा—

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्पस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

कपादित्वम् ।

ननु यदि परकीये काव्ये परिहाराय दोषाणां विचारः क्रियते, तत् किं निजकाव्ये न तेषां परिहारः । तथा च ‘भजते मात्सर्यमौनं नु किम्’ इत्यतोऽनन्तरम् ‘इति पृष्ट’ इत्येवं क्रमेणोतिशब्दो निर्देश्यः क्रमान्तरेण निर्देशात्क्रमभेदो न युज्यते । एवमन्यत्र (शोकापदानादौ १) ज्ञेयम् । तदर्थमाह—स्वकृतिष्विति कृतिः काव्यम् ।

संरम्भ इति । कुत्सिताः करिणः करिकीटाः ‘कुत्सितानि कुत्सनाः’ (२-१-१३) इति समासः । करिकीटानामाशाद्विद्वैः प्रतिनिर्देशः । मेघशकलानां तु कल्पान्ततो-यदः । य इत्यत्रैव छेदः । अर्थे श्लोको व्यक्रोक्तिजीविते वितत्य व्याख्यात इति तत् प्रवाच्यार्थः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

किम्, किमिदोत्तरेयमिति नास्य प्रतिभाति किम् । अथवा अयम् असभ्यः किम् उत्तरं जानन्नपि सदाचारपराल्मुखः किम् । अथवा अथवात्येऽपि परगुणसहिष्णुत्वरूपमा-त्सर्यहेतुकं मौनं दुर्णाभावं भजते किम् । ततः मां कश्चिद्व्यं सम्भावयत्विति हेतोः छात्राणामभ्यर्थनया अथ सहसैव अकस्मादेव सतां मार्गं महद्भिरनुशुण्णं पन्थानमुत्सृज्य निन्दास्तुत्यादिकमनालोच्यैव अभाग्यस्य भाजनानि ये जन्तास्तेः सेव्यं क्षुण्णं पौरोभाग्यं दोषैकदृक्त्वम् । दोषैकदृक् पुरोभागी इत्यमरः । पुरोभागिनो भावः पौरोभाग्यम् । मया अङ्गीकृतम् । नारोपयतु कश्चिद् दूषणमिति छात्रैः पृष्टः प्रतिवच्यमिति भावः ।

ननु परोपदेशे पाण्डित्यं यत्र कुत्रापि विद्यते । यस्तु शुद्धसमाचारः स हि सर्वत्र दुर्ल-भः इति परकाव्यानि दूषणपरिदर्शनेन कुरुसयितुं प्रवृत्तः स्वकाव्यानि कथं न मार्जयति इत्यत्र आह—स्वकृतिष्विति । स्वकृतिषु स्वरचितेषु काव्येषु अयन्त्रितः उच्यते क्लृप्तः अर्थं पुमान् कथमन्यं जनमनुशिष्यात् इति न वाच्यम् इति न वाच्यम् । भिषग् भद-विद् तद् अपथ्यं स्वयमाचरन्नपि अपथ्यात् प्रतिकूलाचरणात् इतरान् रोगिणो धारयति ।

तत्र दोषेषु । संरम्भः करिकीटेति । करिण एव कीटाः मेघा एव शकलाः । मित्तं शकलखण्डे वेत्यत्र शकलखण्डे वेति वानिर्देशेन शकलस्य पुंस्त्वमपि । करिणां कीटव्यपदेशेन तोयदानां शकलशब्दाभिधानेन अनादरः सूच्यते तेषामुद्देशेन तान् प्रति यः सिद्धस्य संरम्भो वेगः आटोपो वा । स हेवाकलेशः आटोपः । अत्र हेवाकल्प्येण

इत्याशादिरदक्षयाम्बुदयटायन्धेऽप्यसंरब्धवान्

योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरो ॥

अत्र ह्यसंरब्धवानिति नञ्समासस्तावदनुपपन्नः । तस्य हि पर्यु-
दास एव विषयः, तत्रैव विशेषणत्वाच्च अत्रः सुयन्तेनोत्तरपदेन सम्यन्धो-
पपत्तेः । तदुक्तम्—

व्यक्तिवियेकव्याख्यानाम् ।

तायच्छब्दो विधेयाविमर्शप्रत्ययैतच्छ्लोकगतस्योपक्रमद्योतकः । सम्यन्धो
पपत्तेरिति । अर्थ भावः—(समर्थः पदविधिः, (२-१-१) इति यचनात्
समासः सामर्थ्यनिमित्तकः । सामर्थ्ये च सङ्गतार्थत्वं, सङ्गतत्वं च सम्बन्धः
स चात्र विशेषणविशेष्यभावः । पर्युदासस्यैव विशेषणं नया(१) अत्राह्वण इति यथा ।
न चात्र वक्ष्यमाणन्यायेन पर्युदासो घटत इति । नन्वमाह्वण इत्यादौ नञ् कथं विशेष-
णम् । विशेषणं हि विशेष्यस्योपरञ्जं भवति । न च नञ्शब्दो विरुद्धत्वाद्विधिसुप-
रञ्जयति । तत्र कथमस्य विशेषणत्वम् । नैतत् । अत्राह्वण इत्यादौ ब्राह्मणशब्दो ब्राह्म-
णसदृशे क्षत्रियादौ वर्तते । सा चाक्षत्रियादौ ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिर्नञ्ना षोडशे ।
तदुक्तम्—'नञिच्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थ' इति । तत्र च शब्दशक्तिव्याभाव्यं
कारणम् । यथा चैतत् तथा नञ्सुप्रभाष्यादवसेयम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

शब्देन कथनादरूपता ध्वनयते सर्वस्यैव प्राणिमात्रस्यैव यस्य धर्म्यचित्तं तुच्छतरप्रायस्या-
पीत्यर्थः । अनेन अपदेष्टा प्रकाशिता भवति । जातिमात्रे नियतो विहितः । अत्रापि
जातेः मात्रपदविशिष्टत्वेन कथनादवलेपः प्रतीयते । इत्येवं सत्यपि आशादिरदा दिशाम-
जाः । क्षयः प्रलयः तत्कालीनाः येऽम्बुदास्तेषां घटाबन्धेऽपि यः असंरब्धवान् संरम्भगुण्यः ।
असौ अम्बिकायाः भगवत्याः पार्वत्याः केशरी सिंहः कुत्र स्थले चमत्कृतेः स्वगतवैल-
क्षण्यस्य अतिशयं आधिक्यं यातु प्राप्नोतु । अत्र घटाबन्धशब्देन आशादिरदक्षया-
म्बुदयोः महत्त्वमाचिह्नयते । इदं पद्यं यक्रोक्तिजोवितकारस्य कुन्तकस्य प्रस्तावस-
मुचितपदोपन्यासेन चेतनचमत्कारित्वमाविर्भावतोत्याशयवद्भवेत् । सत्रानेन ग्रन्थकृता
असंरब्धवानिति नञ् समासे, योऽसावित्यत्र केवलस्य यदः प्रयोगे, अम्बिकाकेसरी-
स्यत्र षष्ठीसमासे च विधेयाविमर्शो दोषः त्रिविध उद्भावितः तं दर्शयितुमुत्तरे ।

अत्र हि असंरब्धवानिति । तावच्छब्दः दर्शितदोषत्रयस्यारम्भसूचकः ।
अनुपपन्नः निषेधस्याऽप्राधान्याद्युक्तः । तस्य समासस्य पर्युदासः पर्युदासाख्य एव
नञ् विषयः स्थलम् । तत्रैव पर्युदासस्थल एव नञः विशेषणत्वात् उत्तरपदेन सुयन्तेन
सह सम्यन्धोपपत्तेः । उत्तरपदार्थप्रधानो नञ्समासो भवति । तत्रोत्तरपदार्थस्य प्रधा-
नत्वे भवितव्यं केनापि अप्रधानेनेति पूर्वसन्निहितस्य नञोऽप्राधान्यं विशेषणत्वम् ।
तथा च तयोः विशेष्यविशेषणभावः सम्बन्ध इत्युक्तम् । इति भावः ।

“प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥”

इति । यथा—

—“जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृध्नुराददे सोंऽर्थमसक्तः सुखमन्यभूत् ॥”

न प्रसज्यप्रतिषेधः तस्य तद्विपरीतत्वात् । तदुक्तम्—

“अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

प्रधानत्वमिति । यत्र विधेः प्राधान्यं प्रतिषेधस्याप्राधान्यं नञ् उत्तरपदेन सम्बन्धः समर्थसमास एकवाक्यत्वं च तत्र पर्युदासः ‘किञ्चिद्वर्जयित्वा कस्यचिदुपपदेशो निरास’ इति निगमनात् । तत्र कारिकायां ग्रथं निर्दिष्टं द्वयं चाक्षिप्यते ।

जुगोपेति । अत्र नत्रर्थविशिष्टस्योत्तरपदार्थस्य विधिः, न प्रस्तत्वादिनिषेधः । तत्राप्यप्रस्तत्वादेः सिद्धत्वात् तदनुवादेन गोपनादि विधीयते इति पर्युदासत्वम् ।

अप्राधान्यमिति । प्रतिषेधस्य प्राधान्यं विधेरप्राधान्यं नञः क्रियापदेन सम्बन्धमसूदनो विवृतिः ।

तदुक्तमिति वृद्धकारिकया समस्तनञः पर्युदासत्वमिति लक्षयति—प्रधानत्वं विधेरिति । यत्र विधेः नत्रर्थभेदप्रतियोगिनः उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यं विशेष्यत्वम् । प्रतिषेधे नत्रर्थे अप्रधानता । स च क भवतीत्याह—यत्र उत्तरपदेन युतो अर्थात् समस्तः नञ् । पर्युदासेत्यत्र परि उन् आस इति त्रिस्कन्धपदाद्यं कारिकायां लभ्यते । परिवर्जने । उन् उत्तरस्मिन् आसो विधानम् । तत्र प्रतिषेधं वर्जयित्वा अर्थात् गुणीकृत्य प्रतिषेधप्रतियोगिनो विधानम् । गुणस्य च प्रधानेन उत्तरपदेन सम्बन्ध इति त्र्यंशो अर्थः लभ्यते । उदाहरणे संगमयति ।

जुगोपात्मानमिति । स दिलीपः अग्रस्तः सन् निर्माकः सन् आत्मानं शरीरं जुगोप । अनातुरः अरोगी सन् धर्मं भेजे सिषेवे अगृध्नुः अलुब्धः सन् अर्थम् आददे स्वीकृतवान् । असक्तः सद्गरहितः सन् एषम् अन्वभूत् । अग्रस्तोऽपि श्रम्यत्सम्यक्तया सदैव आत्मानं जुगोपेति द्योत्यते तेन च नत्रोत्कर्षः प्रतीयते । अत्र न प्रस्तत्वादिनिषिध्यते किन्तु तान् सिद्धत्वादनूय गोपनादिर्विधीयते । अथ उत्तरपदेन प्रस्तादिना नञः समासः ।

ननु अग्रस्तः प्रासरहितः । तथा राहित्याद्भाव एव । एवं प्रासनिषेधे तात्पर्यतया प्रसज्यप्रतिषेध एव न पर्युदास इत्यत आह—न प्रसज्यप्रतिषेध इति । प्रासराहित्यविशिष्ट इत्येतदर्थः । इति निषेधेऽप्रधानत्वमिति भावः । तस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्य ततः पर्युदासाद्विपरीतत्वात् भिन्नत्वात् ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सहं यत्र भद्रम् ॥”

इति । यथा—

“नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः

सुरधनुरिदं दुराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा

कनकनिकपस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी” ॥

इह च पर्युदासाश्रयणमसङ्गतम् अर्थस्यायुक्तत्वप्रसङ्गात् । संरब्धव-
प्रतिषेधो ह्यत्राभिमतः नासंरब्धवद्विधिः तत्रैव क्रियांशप्रतिषेधावगतौ
व्याकृविषेकव्याख्यानम् ।

धोऽसमर्थसमासः वाच्यभेदश्च, तत्र प्रसज्य प्राप्य्य प्रतिषेध इति प्रसज्यप्रतिषेधः ।
अत्र कारिकायां त्रये निर्दिष्टेऽन्यद् द्वयमाक्षिप्तम् ।

नवेति । अत्र दसनिशाचरं प्रति निनेधः प्रतीयते न तु अदसनिशाचरविधिरिति
प्रसज्यप्रतिषेधता ।

संरब्धवत्प्रतिषेधो ह्यत्रेति । संरब्धवान् यः पुष्पस्तत्रता येन
संरब्धता संरम्भणक्रिया तस्य वक्ष्यमाणन्यायेन प्रतिषेध इत्यर्थः । असंरब्धवद्वि-
धिरिति संरब्धवत्सदृशस्य संरम्भसदृशक्रियाकर्तुंदासीनप्राप्तस्य विधिरित्यर्थः ।
मधुसूदनीविवृतिः ।

तदुक्तमिति प्रसज्यप्रतिषेधं लक्षयति—अप्राधान्यमिति । यत्र विषेः भेदप्रति-
योगिनः अप्राधान्यम् प्रतिषेधे नान्यैः क्रियान्वयितया प्राधान्यम् । तथा यत्र क्रिय-
या सह अर्थात् क्रियान्वयितया धात्वर्थरूपक्रियाभावबोधको भवेत्तत्र नञ् प्रसज्य-
प्रतिषेधाः प्रसज्यप्रतिषेधपदाभिधेयः । प्रसज्य प्राप्य्य प्रतिषेधो निषेध इत्यर्थेन प्राप्तस्य
विधेरप्राधान्यमर्थादागतं निषेधे च प्राधान्यम् समासाभावाच्च सोऽपि चेदसमर्थः ।

प्रसज्यप्रतिषेधोदाहरणं यथा—नवजलधर इति । सन्नद्धः धर्मवान् हन्तुमुद्यतो
वा अर्थं नवजलधरः नूतनमेधः । दसनिशाचरो नास्ति । दूरत आकृष्टम् इदं सुरधनुः
इन्द्रधनुः, तस्य निशाचरस्य शरासनं धनुर्न भवति । पटुस्तीव्रोऽयं धारासारः धारा-
सार्गः, तस्य बाणपरम्परा न । कनकनिकपस्येव स्निग्धा दोसिमती इयमपि विद्युत्
मम पुरूरवलः प्रिया उर्वशी पतन्नामाप्सरस्तो न । अत्र निशाचरत्वात्ता निषिध्यते ।
असामर्थ्याच्च समासोऽपि न तथा नञाभावमनूय न किञ्चिद्विधीयते इति प्रसज्यप्रति-
षेधस्थलमीदम् ।

प्रकृतस्मरति—इह च पर्युदासेति । इह असंरब्धवानिति पदे । ननु कुतोऽ-
सङ्गतं पर्युदासाश्रयणमित्याह—अर्थस्येति । अर्थस्यायुक्तत्वं समासात्संरम्भक्रियाया
निषेधस्याप्रतीतिः संरम्भसदृशक्रियाकर्तुंविषेः प्रतीतिरिति असङ्गतत्वम् तस्य प्र-
ज्ञात् । अर्थस्यायुक्तत्वं स्फोरयति—संरब्धवद्विति । अत्र वाक्ये संरब्धवत्प्रति-

नञः क्रियाभिसम्बन्धोपपत्तेः । न चासौ प्रतीयते गुणीभूतसंरम्भनिपे-
धस्यार्थान्तरस्यैव संरब्धवत्सदृशस्य विधौ प्रतीतेः । न च तत्प्रतीतौ वि-
वक्षितार्थसिद्धिः काचित् । तत्सिद्धिपक्षे च समासानुपपत्तिः । नञर्थस्य
विधीयमानतया प्राधान्यादुत्तरपदार्थस्य चानूद्यमानतया तद्विपर्यया-
त् । समासे च सति अस्य विध्यनुवादभावस्यास्तमयप्रसङ्गात् । यत्र तु
विपर्ययस्तत्र समासो भवत्येष । यथा—

“काव्यार्थतद्वावगमो न वृद्धाराधनं विना ।

अनिष्टवान् राजसूर्यं कः स्वर्गं मुख्यमश्नुते” ॥

इति ।

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

यदुक्तं ‘नञिव्युक्तमि’ स्यादि । तत्रेति संरब्धवत्प्रतिपेधे । न चासाधिति प्रति-
पेधति । तत्सिद्धिपक्ष इति विवक्षितो यः प्रधानभूतनिपेधलक्षणोऽर्थस्तस्य सिद्धि-
पक्ष इत्यर्थः । अस्य विध्यनुवादभावस्येति नञर्थस्य विधिरुत्तरपदार्थस्यानुवाद-
इत्यस्य । समासे हि नञर्थोपसर्जन उत्तरपदार्थः प्राधान्येन प्रतीयते । काव्यार्थेति ।
अत्र व्यवच्छेदं प्रसज्यप्रतिपेधं प्रदर्शयं परिच्छेदं पर्युदासमुदाहरति ।

मधुसूदनाविवृतिः ।

बोधः । नञः क्रियान्वयितया लक्षणया संरब्धवत्पुरवनिष्ठक्रियायाः संरम्भस्य निपे-
धोऽभिमतः । असंरब्धवतः संरब्धवत्सदृशास्य अर्थात्संरम्भसदृशक्रियाकर्तृरुदासीन
प्रायस्य विधिः नाभिमतः । तथा च वक्ष्यति—क्रियाकर्त्रंशभाग्यो वाक्येऽपोद्धो मत्रा
यदि । क्रियांश एवापोद्धः स्यादिति । अत्रैवकारयावत्यो न कर्त्रंशविधिरिति ।
तत्रैवेत्येवकारः क्रियांशप्रतिपेधावगतावित्यस्योत्तरं योज्यम् । तथा च तत्र सं-
रब्धवत्प्रतिपेधे संरम्भक्रियारूपांशस्य प्रतिपेधावगताभेव नञः क्रियाया सदाभिसम्ब-
न्धस्य उपपत्तेः ।

एवमावश्यकोप्यसौ प्रसज्यप्रतिपेधः संरम्भरूपक्रियानिपेधस्य समासेन गुणी-
भूतस्यात्प्रधानतया न प्रतीयते किन्तु विधौ प्राधान्यात् तदपेक्षया अर्थान्तरस्य सं-
रब्धवत्सदृशस्य संरम्भसदृशक्रियाकर्तृरुदासीनस्य प्रतीतिर्भवति । तत्प्रतीतौ संरब्ध-
वत्सदृशप्रतीतौ विवक्षितस्य प्रधानोभूतनिपेधलक्षणस्य अर्थस्य सिद्धिः काचिदपि
नास्ति । तत्सिद्धिपक्षे च विवक्षितार्थसिद्धिपक्षे च समासानुपपत्तिः । समासानुपपत्तौ
हेतुमाकलयति—नञर्थस्येत्यादि । तद्विपर्ययात् अप्राधान्यात् । सति च समासे
अस्य नञर्थस्य विधिः उत्तरपदार्थस्यानुवादः । इत्येवंप्रसज्यस्य विध्यनुवादभावस्य
अस्तमपेति विशिष्टार्थोपस्थितेरिति भावः । यत्र तु कश्चिद्विपर्ययः नञर्थो गुणः उत्तर-
पदार्थः प्रधानं तत्र लक्ष्ये ।

यथा—काव्यार्थतद्वावगम इति । वृद्धानामाराधनं विना काव्यार्थतत्पर्यया-

क्रियाकर्त्रंशभागर्थो वाक्येऽपोहो नञा यदि ।
 क्रियांश एवापोहः स्यान्नेष्टवानितिवत् तदा ॥ ३ ॥
 अकुम्भकार इतिवद् वृत्तौ तु स्याद्विपर्ययः ।
 इत्येव नियमोऽर्थस्य शब्दशक्तिस्वभावतः ॥ ४ ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

ननु प्रसज्यप्रतिषेधे नञः क्रियान्वयेऽसंरब्धवानित्यत्र संरम्भक्रियानिषेधो भविष्यति । तत् कोऽत्र दोष इत्याह—क्रियाकर्त्रंशभागिति । अर्थ भावः—असंरब्धवानित्यत्र द्वावन्तौ क्रियांशः कारकांशश्च । तत्रोभयांशभागर्थनिषेधे शब्दशक्तिस्वभाव्याद्वाक्ये क्रियांशनिषेधस्तस्य प्राधान्येन विवक्षितस्यापरामर्शो (...मनुकाइ ?) विधेयाविमर्शः ।

मधुसूदनीवृत्तिः ।

धामो न भवति । राजसूयमनिष्टवान् राजसूयारूपयज्ञकर्त्ता कः पुरुषः मुख्यं स्वर्गमनुते तं प्राप्नोति । अत्र राजसूयं यजन्नेव स्वर्गं लभते अयजन्नेति सात्पर्यकेऽस्मिन् वाक्ये साध्यः स्वर्गस्त्रत राजसूय एव हेतुः स च प्रधानम् नञर्थः अप्रधानम् इति विध्यनुवादभावविपर्यये उत्तरपदार्थे राजसूयवशरूपे प्रधाने अनिष्टवानित्यत्र समासः ।

ननु असंरब्धवानित्यत्राप्येवमनिष्टवानितिवदन्वयो भवतु नञः कोऽत्र दोष इत्याह—क्रियाकर्त्रंशभागिति । यदि वाक्ये क्रियारूपांशभाक् कर्त्तारूपांशभाक् च अर्थो नञा अपोहः निषेधयितुमिच्छ्यो भवेत् तदा कतम अपोहः इत्याकांशायामाह—क्रियांश एव अपोहः निषेध्यः । यथा इष्टवान् न इत्यत्र प्रतीयमानत्वात्क्रियांश अपोहितः । एवं हि असंरब्धवानित्यत्रापि संरम्भरूपा क्रिया संरम्भसदृशक्रियायाः कर्त्ता चेति

इत्याकांशया कर्त्रंशस्तथापि निषेध्यत्वमिति दर्शयितुमाह—अकुम्भकार इतिवदिति । वृत्तौ समासादौ तु विपर्ययः अर्थात् क्रियांशापेक्षया कर्त्रंशस्यैव अपोहः । यथा अकुम्भकार इत्यत्र कुम्भं करोतीति कर्मव्यणिति कृदन्ता निष्पन्नकुम्भकारपदाभिधेयस्य कुशलस्य नञा निषेधः । न तु करोतेः क्रियायाः । ननु क्वचित् क्रियायाः क्वचित् कर्त्तरिति को हेतुरित्याह—इत्येव नियम इति । अर्थस्य नञर्थसम्बन्धी एव नियमः क्वचित् क्रियायाः क्वचित् कर्त्तारोद्देशिका व्ययत्या शब्दशक्तिस्वभावतः ।

तत्राऽपि शक्तिस्वभावात् अर्थसम्बन्धिनियमस्य सदोपेऽपि । अर्थात् यत्र नञर्थो गुणः सन् प्रतीयते तत्र समासः यत्र च तदर्थः प्रधानीभूतः सन् प्रत्येति तत्र समासो न

इत्यन्तरश्लोकौ । तत्रापि केचिद्यामोहान्न समासमाद्रियन्ते । यथा—

ननु साधु कृतं प्रजासृजा शशिकान्तेषु मनो न कुर्वता ।

न हि चेतनतामवाप्य ते विरमेयुर्गलितेन केवलम् ॥'

यथा चा—'गृहीतं येनासीः परिभवभयाच्चोचितमपि इति ।

नन्वश्राद्धभोजीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि यथा समास इष्यते तद्वदि-
हापि भविष्यति । संरब्धवन्निषेधश्च प्रतिपत्स्यते नासंरब्धवद्विधिरिति
प्रसज्यप्रतिषेध पचायमस्तु किं पयुंदासाश्रयणेन । नैवं शंक्यं, यतो न
तावदत्र नम्रः श्राद्धेनोत्तरपदार्थेनाभिसम्बन्धः कश्चित् प्रतीयते, अपि तु

व्यक्तिविषेकव्यापयानम् ।

यथा च प्रसज्यप्रतिषेधे समासो नैष्टस्तयोक्तनयेन पर्युंदासेऽप्यसमासो नैष्यत
इत्याह—ननु साध्विति । अत्र 'न कुर्वते'तिकर्णक्रियाकर्तृसदृशेन क्रियां प्रत्युदासी
नप्रायेणेत्यर्थः । अकुर्वतेति वाच्ये न कुर्वतेति क्रियांशनिषेधः । प्रतीतेर्बपरीत्यकारी ।
एवं नोचितमपीत्युचितत्वमात्रनिषेधः प्रतीतेर्बपरीत्यकृदेव ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

कर्त्तव्यः इत्यस्य नियमस्य जागरूकत्वेऽपि केचित् ध्यामोहादज्ञानात् समासं पर्युंदासत्येति
दोषः । न समाद्रियन्ते न कुर्वन्ति । कर्तुमुचितोऽतोऽकरणे प्रत्युत दोषः । इति भावः ।

यथेत्यनेन अकृतसमासं पर्युंदासमुदाहरति—ननु साधु कृतमिति । शशिका-
न्तोत्पलेषु मनो न कुर्वता । 'प्रजासृजा' गृहणा ननु साधु समीचीनं कृतम् । मनोऽकरणे
एव रात्रिं यावत् गलन्ति विरहः दुःखस्यासद्यत्प्रकाशनायेति भावः । यदि कदा-
चिन्मनः स्यात्तदा तु चेतनतामवाप्य गलितेन केवलम् 'प्रभवणादेव न विरमेयुः
भाविविरहदुःखस्य परमासद्वत्घोतनायेति सारः । अत्र अकुर्वतेति समासे कर्त्तव्ये न
कुर्वतेति असमासः कृतः तेन करोतिक्रियायाः निषेधः प्रतिभाति स च अननुगुण एव ।

यथात्रेति द्वितीयोदाहरणमुपन्यस्यति—गृहीतमिति । येन द्रोणाचार्येण मत्पि
त्रा परिभवस्य भयात् कदाचित्कश्चिद्विष्युप्रभृतिर्न पराभयेदिति हेतोः नोचितमपि स्व-
प्राज्ञाप्यविरहद्वत्वाद्प्राज्ञमपि त्वं हे शश्व ? गृहीतमसीः । अत्र उचितत्वं नाम प्राज्ञ-
त्वम् । तथा च उचितत्वमात्रस्य ग्रहणरूपक्रियामात्रस्य निषेधः प्रतीतेर्बपरीत्यं करोति ।

ननु नार्थं नियमो यत्पर्युंदासो नयेव समस्यते यावत्प्रसज्यप्रतिषेधोपीत्याशङ्कते—
नन्वश्राद्धभोजीति । इहापि असंरब्धवदित्यत्राऽपि । अयं भावः । संभाव्य दूष-
यति । न श्राद्धं सुंङ्क्ते इत्यश्राद्धभोजी इत्यत्र यथा समासेनोपसर्जनीभूतस्याऽपि नम्रः
अभावबोधनात् । प्रसज्यप्रतिषेधत्वं तथा असंरब्धवानित्यत्रापि समासेनोपसर्जनी-
कृतस्यापि तस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वमस्तु ततो नार्थं दोष इति ।

समाधत्ते—नैवं शंक्यमिति । अत्र अश्राद्धभोजीत्यत्र अव्यवहितोत्तरभूतेन
श्राद्धपदार्थेन सह नम्रः अभिसम्बन्धः निरेष्यनिषेधकभावरूपः कश्चित् न प्रतीयते

विशेष्यतया प्राधान्येन तद्भोज्यर्थेनैव । तत्रापि कर्त्रेश एव प्रधानं न क्रियांशः । धादभोजनशौलो ह्यतः कर्ता प्रतीयते न तद्भोजनमात्रं कर्त्तरि णिनेर्विधानात् ।

ततस्तदभिसम्बन्ध एव शाब्दे न क्रियाभिसम्बन्धः । स हि सामर्थ्यादिपत्नीयते, तदुपादानमन्तरेण कर्तृत्वानुपपत्तेः । तच्छ्रवणमात्रविप्रलम्भकतश्चायं प्रसज्यप्रतिषेधग्रमः, न पुनराद्यस्येन तत्र तद्वृत्ता नाम काचित् सम्भवति । सा हि वाक्यादेयावसीयते न वृत्तेः तयोः सिद्धसाध्यार्थनिष्ठतया भिन्नार्थत्वांश्चिदिति भवितव्यमेव तत्र समासेन । एवमसूर्येपश्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । इह तु प्रतिषेधस्य प्राधान्यविचक्षा, न विधेः । तत् कोऽयकाशः समासस्य । यथा—

व्यक्तिविवेकव्याख्यानाम् ।

तच्छ्रवणं क्रियाश्रवणम् । तयोरिति सिद्धार्थां वृत्तिः । साध्यायै वाक्यम् । असूर्येपश्यादिष्विति । अप्रापि नत्रः सूर्येणोत्तरपदार्थेन नाभिसम्बन्धः, अपितु तद्भूतद्वयैर्नैव । तत्रापि कर्त्रेशः प्रधानं न क्रियांशः कर्त्तरि खरो विधानादिति पूर्ववदसेषम् ।

मधुसूदनीविवृतिः

असम्भवादिति शेषः । तर्हि केन सम्बन्ध इत्याह—अपि स्थिति । तद्भोज्यर्थेनेति धादभोज्यर्थेन कर्ता सदैव सम्बन्धः । तत्रापि कर्त्रेश एव प्रधानं क्रियांशो न प्रधानं स तु कर्त्तरि विशेषणत्वात्प्रधानम् ।

एष सारः । धादं भोक्तुं शीलमस्येति धादभोजी न धादभोजी अथादभोजी कश्चित्पुरुषः । तत्रात्र अंशद्वयम् । एकः भुजिक्रियारूपः अन्य इतर्यः कर्ता । तत्र हनुप्रत्ययार्थं कर्त्तरि क्रियायाः विशेषणत्वात्प्रधानत्वम् कर्त्तृश्च स्वतन्त्रत्वात् प्रधानत्वम् । तथा च कुत्र नभोऽन्वय इति सन्देहे सन्दिग्धं राज इति नपात् नत्रः प्रधाने कर्त्तरि अन्वयः नाप्रधाने क्रियायामिति क्रियाया सहान्वयाभावात् न प्रसज्यप्रतिषेधत्वमपि तु पर्युदासत्वमेवेति ।

ननु कुतः कर्त्तृत्वान्वय इत्याह—धादभोजनशौलो हीति । द्वित्रावधारणार्थः न हेत्वर्थः । हेत्वर्थस्य यत् इति परस्य वर्तमानत्वात् । तस्य च करोति पदेऽन्वयः । कर्त्तरि णिनेर्विधानात् "घते" इति सूत्रेण घते गम्यमाने कर्त्तरि प्रत्ययस्य णिनेर्विहितत्वात् । धादभोजनशौलः कर्त्तव्यं प्रतीयते तद्भोजनमात्रं धादभोजनं केवलं न प्रतीयते । अथः प्रत्ययो यत्र जातः तस्य यत्रान्वयः स्मृतः । विपरीतान्वये तावदर्थव्याकोपता भवेदिति नपात् । अतस्तेन कर्त्तव्यं सह नत्रः शाब्दः शाब्दप्राप्तोऽभिसम्बन्धोऽन्वयः भवतीति शेषः क्रियाया सह अभिसम्बन्धो न ।

ननु अधादभोजीत्यत्र अर्थं द्विजः धादं न भुङ्क्ते इति शीत्या द्विजस्य धाद-

भुङ्क्ते सदा श्राद्धमयं परांश्चोपतापयेदित्ययथार्थमेव ।

सम्यक् स्वभावोऽवगतोऽस्य यावन्न श्राद्धभोजी न परोपतापी ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

भुङ्क्ते इति । अत्र हि वाक्यस्य क्रियाप्रधानं प्रतीयमानभक्त्यादिक्रियापेक्षे नञः समन्वये श्राद्धभोजी न भवतीति वाक्यार्थः । अश्राद्धभोजीत्यत्र तु नञा भोक्तृस्त्वमन्वये श्राद्धभोक्तृव्यतिरिक्तोऽपि विघसाश्यादिः प्रतीयते । यत्तत्र अश्राद्धभोजीत्यादौ समासे प्रतिषेधो नैष्टः, तत्र एव समर्थसमासस्तद्विपर्ययेणासमर्थसमासश्च कारिकाद्वयेनोक्तः । वाक्यभेदाभेदयोस्तु सामर्थ्यात् प्रतीतिरित्यवचनम् ।

मधुसूदनीवृत्तिः ।

कर्मकभोजनक्रियाया एव अभावः प्रतीयते तत्र नञः क्रियाभिसम्बन्धेन प्रसज्यप्रतिषेधत्वमेवेत्यत आह—स हीति । स हि नञः क्रियया सह अभिसम्बन्धो ऽः सामर्थ्यात् अर्थबलतोऽवसीयते प्रतीयते । तद्रूपानमन्तेण क्रियाभियम्बन्धस्वीकरणं विना कर्तृत्वस्यानुपपत्तेः । क्रियायाः कृते कर्तृत्वमाद्यंशकमित्यभिमानः । तच्छ्रवणमात्रविप्रलम्भकृतः केवलं क्रियाया श्रवणवृत्तनकृतः अर्थं प्रसज्यप्रतिषेधजन्यः । आत्तस्येन स्फुटतया पुनः तत्र अश्राद्धभोजीत्यत्र तद्रूपता प्रसज्यप्रतिषेधरूपता न सम्भवति ।

अत्रेदं हृदयम् । अश्राद्धभोजीति पदात् श्राद्धभोजिभिन्नस्य विघसाशिरूपवाच्यार्थस्य (अश्राद्धभोजी अर्थाद्यं विघसाशी इति) प्रतीतिर्जायते । किन्तु पयुंदासेन नञा श्राद्धभोजनाभावः आक्षिप्यते । पूर्वमेव प्रते गम्ये गिनेर्विधानात् पश्चात् गिन्यन्तेन नञः समासे हि भोजनाभावस्य आक्षेप एव उचितः न तु शाब्दो धोषः । इति ।

सा हि प्रसज्यप्रतिषेधरूपता हि वाक्यादेव अवसीयते ज्ञायते न वृत्तेः समासात् । वाक्ये हि क्रियाप्रधानम्, प्रधानानुपातिनो हि गुणा इति नञः साक्षादेव क्रियायामन्वयो भवति वृत्तौ च क्रिया गुणीभूता इति न तत्र तस्याऽन्वयः गुणानां च पदार्थत्वादसम्बन्धः समत्वादित्युक्तः । क्रियान्वयाऽभावाच्च न प्रसज्यप्रतिषेधः । इति भावः । तयोः वाक्यवृत्त्योर्मध्ये । सिद्धसाध्यनिष्ठतयेति वृत्तौ नञः सिद्धार्थान्विततया वाक्ये च तस्य साध्याथान्विततया भिन्नार्थत्वात् भिन्नाभिधेयत्वात् इति हेतोः तत्र अश्राद्धभोजीत्यत्र समासेन भवितव्यम् । एवम् अश्राद्धभोजीतिवत् असुर्यपश्येत्यादिष्वपि नञो वृत्तिर्विध्या । आदिपदात् अपुनर्गोषाः श्लोका इत्याद्युदाहर्तव्यम् ।

अत्राऽपि नञः सूर्येण उत्तरपदार्थेन न सम्बन्धः किन्तु सूर्यकर्मच्छान्दस्यैवाण्येवान्वयः कर्त्तरि स्वतो विधानात् कर्त्रेशः प्रधानम् न क्रियांशः । इति ज्ञेयम् । इह तु अस्तरभयानित्यत्र तु ।

प्रसज्यप्रतिषेधता वाक्यादेवावसीयते न वृत्तेरिति उदाहरणमुद्येन स्पष्टयित्वा—
भुङ्क्ते सदा श्राद्धमयमिति । स्पष्टार्थम् । वाक्यं क्रियाप्रधानं भवतीति अर्थं श्राद्धभोजी-

इत्यत्र । अत्र हि प्रतीयमानसत्तादिक्रियासमन्वयो नञर्थस्य प्राधान्येन प्रतीयते । न तु तद्विशिष्टस्योत्तरपदार्थस्य विधिरित्येष एव प्रसज्यप्रतिषेधविषयो युक्तो नान्यः अन्यथात्रापि समासवैशसोपगमप्रसङ्गः पूर्ववद् दुर्निवारः स्याद् विशेषाभावात् ।

तस्मादस्य नञो विधेयार्थनिष्ठतया प्रधानस्यानूद्यमानार्थपरतया तद्विपरीतवृत्तिना संरब्धवत्पदेन सदाचारनिरतस्येव पतितेन वृत्तिविद्वद्भिर्नेष्यत एवेति स्थितम् ।

नञर्थस्य विधेयत्वे निषेध्यस्य विपर्यये ।

समासो नेष्यतेऽर्थस्य विपर्यासप्रसङ्गतः ॥ ५ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

अमुसूदनाविवृतिः ।

जी नास्तीति विद्यमानार्थकक्रियया नञोऽन्वयः । वृत्तौ तु अन्नाद्भोजीत्यत्र ध्याद्भोजिभिन्नः ध्याद्भोजिसदृशः विद्यताशी (अमृतारी) प्रतीयते इति न तत्र भुजिक्रियया नञोऽन्वयः अपि तु कर्त्राऽन्वयः ।

ननु नास्ति इह पद्ये काचित् क्रिया अतः भुजिक्रियैव मह अन्यथो भवतिवत्यत आह—अत्र हि प्रतीयमानेति । यद्यपि इह अस्त्यादिः क्रिया नास्ति तथापि सा आक्षेप्येति भावः । प्रतीयमानया आक्षिप्तया सत्तादिक्रियया सह प्राधान्येन नञर्थस्य समन्वयः प्रतीयते । तु किन्तु तद्विशिष्टस्य नञर्थविशिष्टस्य उत्तरपदार्थस्य ध्याद्भोजनस्य । एव एव एतादृश एव । अन्य एतद्विस्तृतो न ।

अन्यथा एतादृशस्य प्रसज्यप्रतिषेधविषयत्वाऽस्वीकारे अत्रापि भुङ्क्ते इति पद्येऽपि समासविषयकस्य धैर्यामोपगमस्य विश्लेषलत्वज्ञानस्य प्रसङ्गः आपत्तिः पूर्ववत् अन्नाद्भोजीतिवत् दुर्निवारः दुष्परिहारः स्यात् विशेषाभावात् समानन्यायात् ।

नञः शास्त्रार्थमुपसंहरन्नाह—तस्मादस्य नञः । अनूद्यमानार्थपरतया अनूद्यमानार्थाधीनतया तद्विपरीतवृत्तिना अप्रधानेनेत्यर्थः संरब्धवत्पदेन सह वृत्तिः समासः न इष्यत एव विद्वद्भिः । यथा सदाचारनिरत न्य महापुरुषस्य पतितेन सह आचारभङ्गेन सह वृत्तिर्व्यवहारः सङ्गतिरिति यावत् न इष्यत एवं नञः संरब्धवत्पदेन वृत्तिर्नेष्यत इति स्थितम् ।

नञर्थस्य विधेयत्वं इति । अत्र निषेध्यस्य इति पाठः । नञर्थस्य विधेयत्वे प्रधानत्वे निषेध्यस्य विपर्यय अप्रधानत्वम् । निषेध्यस्येति पाठे द्विष्टयोजना सा चेत्थम्—विधेयत्वे विधेयःवविषये अर्थात् विधिविषये विपर्यये अप्राधान्ये नञर्थस्य निषेध्यस्य चार्थात्प्राधान्ये सति समासो न इष्यते । ननु कुतो नेष्यते इत्याह—अर्थस्य विपर्यासप्रसङ्गतः अर्थस्य गुणस्य प्रधानत्वम् । प्रधानस्य गुणत्वमित्येवैरूपोऽर्थस्य विपर्ययः विकृतत्वम् तस्य प्रसङ्गः आपत्तिः स्यात् ।

किञ्च योऽसावित्यत्र यद्: केवलस्यैव प्रयोगोऽनुपपन्नः । यत्र यत्त-
दोरेकतरनिर्देशेनोपक्रमस्तत्र तत्प्रत्ययमर्शिना तदितरेणोपसंहारो न्याय्यः
तयोरप्यनुवाद्यविधेयार्थत्वेनेष्टत्वात् तयोश्च परस्परापेक्षया नित्यत्वात् ।
अत एवाहुः—'यत्तदोर्नित्यमभिसम्बन्ध' इति । स चायमनयोरुपक्रमोप-
संहारो द्विविधः शाब्दश्चार्थश्चेति । तत्रोभयोरुपादाने सति शाब्द यथा-
'यदुवाच न तन्मिथ्या यद् ददौ न जहार तत्' ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

एवमेकं विधेयाविमर्शं विचार्य द्वितीयमुदाहरति—योऽसावित्यत्रेति तच्छ-
ब्दं प्रत्याकाङ्क्षायाः केनाप्यनिवर्तनात् । एकतरेति क्वचिच्छब्देनोपक्रमे तच्छब्दे
नोपसंहारः । क्वचित्च्छब्देनोपक्रमे यच्छब्देनोपसंहारः प्रसज्येत । एतच्च द्वयं शाब्दोप-
क्रमोपसंहारक्रमेणोदाहरिष्यति । तयोरपीति । अपिशब्दो नञर्थे समुच्चिनोति ।
प्रसज्यप्रतिषेधे हि नञर्थो विधेयो निषेधोऽर्थोऽनुवाद्यः । पर्युदासे तु विपर्यय इत्युक्तं
प्राग् । अनुवाद्यविधेयेति । यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धेऽपि शब्दशक्तित्वाभाव्याद्य-
दोऽनुवाद्यविषयत्वं तत्रो विधेयविषयत्वम् । नित्यत्वादिति । अपेक्षाप्राणतयावस्था-
नात् । शाब्द इति शब्देनोभयोः संस्पर्शात् । उभयोः संस्पर्शाभाव आर्थत्वम् । तत्र
द्वयो गतिः अन्यतरानुपादानं द्वयोरनुपादानमपि यत्तदाश्रयभावेन द्विधा । क्रमेण
चैतनुदाहरिष्यति ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

एवमेकविधं विधेयाविमर्शं निरूप्य अत्यविश्वं पर्यालोचयितुं प्रक्रमते—किञ्च यो
सावित्यत्रेति । योऽसौ कुत्र धमत्कृतेरित्यत्र ।

केवलस्यैव एकस्यैव यद्: प्रयोगोऽनुपपन्नः । विधेयत्वप्रतीतिकारित्यपदाभाषं
मिराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तिशून्यत्वात् अनुवाद्यत्वमात्रप्रतीतिकारित्वेन विधेयविषयकाका-
ङ्क्षाया जागरूकत्वात् । केनाप्यनिवर्तनादित्यर्थः । अयुक्तः ।

कुतोऽयुक्तः केवलस्य यद्: प्रयोग इति कारणमुपक्षिपति—यत्र यत्तदोर्-
ति । यत्र यस्मिन् स्थले यत्तदोर्मध्यादेकतरस्य यदोः तदोर्वा निर्देशेन प्रयोगेण उपक्रम
आरम्भः तत्र तत्प्रत्ययमर्शिना उपक्रान्तसमालोचकेन तदितरेण उपक्रान्तमिन्नेन
उपसंहारः समापनम् क्वचित्च्छब्देनोपक्रमे यच्छब्देनोपसंहारः यच्छब्देनोपक्रमे तच्छ-
ब्देनोपसंहारः । न्याय्य उचितः । तयोरपि यत्तदोरपि । तयोश्च अनुवाद्यविधेया-
र्थयोश्च । अत एव परस्परापेक्षयेत्याद्युक्तकारणादेव । निन्यन्वात् अपेक्षाप्रागन्वेन
व्यवस्थानात् । अनयोः यत्तदोः । उभयोः यत्तदोः ।

यदुवाचेति । स दुर्मतिरिति च । उभयत्र शाब्दो यत्तदोः उपक्रमोपसंहारः ।
तयोः पूर्वोक्तवाक्यगतत्वेन उपादानात् ।

यथा च—

‘स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः स पुण्यकर्मा मुहृदां शृणोति यः’ ।
इति । एकतरस्योपादाने सत्यार्थः तदितरस्यार्थसमाख्येनाक्षेपात् ।
तत्र तदः केवलस्योपादाने सत्यार्थस्त्रिविधः प्रसिद्धानुभूतप्रकान्तवस्तु-
विषयतयोपकल्पितसन्धिना यदा तस्याभिसम्बन्धात् । तत्र प्रसिद्धान-
र्थविषयो यथा—

‘द्वयं गतं सम्प्रति शौचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलाघतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी’ ॥

व्याकविवेकव्याख्यानम् ।

उपकल्पितो नित्यसापेक्षत्वादुपस्थापितः । अत्र च प्रसिद्धादिविषयत्वं यदा
निर्दिष्टम् । सा कला या प्रसिद्धेति स्फुटत्वेन प्रतीतेः । क्वचित् तदोऽपि व्यपदिश्यते
सस्य यच्छब्देनैकविषयत्वात् । ते इति ये मयैवानुभूते इत्यर्थः । अन्विषेय स इति ।
अत्र स इति यः प्रकान्त इत्यर्थः ।

मधुसूदनोक्तिरिति ।

आर्यानुपक्रमोपसंहारौ दर्शयितुमाह—एकतरस्येति । एकतरस्य यदो वा तदो वा
उपादाने शब्दतो ग्रहणे सति । ननु कथमाकाङ्क्षानिवृत्तिरित्याह—तदितर-
स्येति । उपात्तातिरिक्तस्य यदस्तदो वा अर्थसामर्थ्येन अर्थतत्त्वा आक्षेपात् । ततो
निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तिः सुलभेति भावः ।

यत्तदोऽर्थः उपक्रमोपसंहारोऽपि परिगणितविषय एवेत्याह—तत्र तदः केवल-
स्येति । उपकल्पितसन्धिना रचितसामीप्येन । तस्य तदः ।

द्वयं गतमिति । अन्वयस्य तु सरलः पन्थाः । सेत्यनेन प्रसिद्धा चन्द्रमसः
कला गृह्यते । नैतस्यां का चन्द्रकलेति कल्पवित्पर्यनुयोगः । अत्र सघेतनचमत्कारी
कोप्यपूर्वः शब्दविन्यासः प्रकृतानुगुणो विद्यते येन अर्थपरिपोषमहत्वमनुभूयते कपेलोको-
त्तरपाण्डितो घानुपदमिति उद्दीक्यामः । कपालिन इति पदस्य भगवंतशिवाधेदोधकान-
न्तपर्यायपदानां सङ्घातेऽप्युपादानं प्रकृतार्थं परिपोषयति । यो हि स्वयं कपालो इतस्ततो
भिशातः कणान् संयाच्य स्वोदरं पिपिलि । भिक्षाऽपि ना नान्यपात्रेऽपि तु (नरशिरः)
कपाले इति परमवीभरसावहमिति तस्य परिग्रहत्वस्वीकारे कियान् लाभः । तत्राऽपि
समागमे प्रार्थना । अत्र तु शब्दयोर्नदत्तं लोकोत्तरत्वं पर्यायेगाऽपि तदर्थस्योपस्था-
पयितुं शक्यत्वादत्तः पदार्थयोरेव । तस्य पूर्वोक्तस्य समागमे सहवासे प्रार्थना याञ्चा ।
यदि कदाचित् तेन सह काकतालीयवत् अथवा दुर्दैववशातो वा गमः प्राप्तिर्भवेत् तदा-
ऽपि कथञ्चित्कालः परं स्वयां पार्थस्या तु तेन कपालिना सम्यक् प्रकारेण आ- सर्वथा
गमः प्रकृत्येन अर्प्यते इति महान् शोभिताविषयः । “सम्प्रति द्वयम्” इत्यत्र

तुर्थमपि प्रकारमिच्छन्ति । यथा—

'ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवह्वा
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैव यत्नः ।
उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिधिपुला च पृथ्वी' ॥

अत्र स कोऽप्युत्पत्स्यते यं प्रति यत्नो मे सफलीभविष्यतीत्युभयोर-
पि तयोरर्थादानेपः ।

यश्चैकयाक्ये कर्तृत्वेनेको यश्चेदमादिभिः ।
तच्छब्देन परामर्शो न तयोरुपपद्यते ॥ ६ ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अस्य उपक्रमोपसंहारस्य प्रकान्तवस्तुविषयस्य ।

तच्छब्दात् प्रयोगातिप्रसङ्गनियमं प्रकाशयन् परिहार्यं विषयं प्रदर्शयति । यस्त्वे-
कयाक्य इति । एकवाक्यब्रह्मणेन परामृश्यस्य प्रत्यक्षायमाणतोक्ता । ततश्च वाक्य-
भेदे न दोषः । कर्तृत्वेनेति प्राधान्यं सूचयति अप्राधान्यस्य परामर्शो न दुष्यतीति
ख्यापनार्थम् ।

मधुसूदनोपिबृतिः ।

पात्तेति । उपात्तं श्लोकसमुपस्थापितं यद्वस्तु यथा—'ये नाम केचिदिहेत्यादौ कोपी-
त्वादि' एतद्विषयतया उपकल्पितयोरुपस्थापितयोः द्वयोरपि यत्तदोराक्षेपात् आक्षेपेण
बोधात् । अस्य उपक्रमोपसंहारस्य प्रकान्तवस्तुविषयस्य । प्रकारं भेदम् । प्रकारो
भेदसादृश्ये इत्यमरः ।

ये नाम केचिदिहेति । नेरऽस्माकं । अवशां तिरस्कारम् । तान् अवज्ञाप्रथयि-
तुन् प्रति । एष काव्यविधानप्रयत्नः । मम समानधर्मा यादृशोऽहम् मन्दतीक्ष्णादिप्रज्ञः
तादृशः । अत्र स कोऽपि मम समानधर्मा उत्पत्स्यते उद्भविष्यति यमुत्पन्नं प्रति मे
यत्नः सफलतामेप्स्यतीति उभयोरपि तयोस्तदोराक्षेपात् अर्थावलादाक्षेपः अन्यथाक्षेपा-
भावे यथाद्युते पूर्वार्धेन सह अन्ययो न स्यात् ।

यदोपिपये नियमाकारं कारिकाभ्यां विवृणोति यद्वैकयाक्ये कर्तृत्वेनेति ।
यथार्थः यद्वस्तु एकस्मिन् वाक्ये कर्तृत्वेन उक्तस्तस्य तच्छब्देन परामर्शो न उपपद्यते ।
अयं भावः । कर्ता स्वतन्त्रो अर्थात् प्रधानो भवति । तदादयश्च प्रतिनिधिसम्भवाः सं-
न्ति । यदा कर्ता स्वावस्थः सन् स्वयमेवोपादीयते प्रतिनिधिसम्भवानां तर्हि नावश्यक-
तेति । वाक्यभेदे च स्वावस्थाप्रच्युतोऽर्थात् अप्राधान्येन उच्यते ततस्तस्य तच्छब्देन
परामर्शो उपपद्यते । यथापि इदमादिभिः । आदिपदात् एतदसादयो गृह्यन्ते । उक्त-
स्य तच्छब्देन परामर्शो उपादानं नोपपद्यते ।

यतोऽध्यक्षायमाणोऽर्थः स तेभ्यः प्रतिपद्यते ।
न चासौ तत्परामर्शसहिष्णुरसमन्वयात् ॥ ७ ॥

तद्यथा—

“स वःशशिकलामौलिस्तादात्म्यायोपकल्पताम् ।”

“द्वैतबुद्धिमपास्येमां सा हि सर्वापदां पदम् ॥”

अत्रैवेमामित्यत्रैतदंशोः प्रयोगे तयोरप्येतदेवोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।
अत्र चैकात्म्यायेति एषा हि विपदां पठमिति च पाठौ पठितव्यौ ।

यदः पुनरार्थो द्विप्रकारः सम्भवति प्रकान्तवस्तुकल्पिततत्कर्मादि-
विषयेण तदा तस्याभिसम्बन्धात् । यथा ‘यं सर्वशैला’ इत्यादौ ‘स हिमा-
व्यक्तियेकव्याख्यानम् ।

स इत्यर्थः परामृष्टः । तेभ्य इति कर्तृत्ववाचकादिदमादिभ्यश्च । असौ तच्छ-
ब्दः । असमन्वयादिति तच्छब्दस्य परोक्षार्थप्रतिपादकत्वे सन्बन्धविरोधादित्यर्थः ।
तादात्म्यायेति । शशिकलामौलिस्वरूपत्वायेत्यर्थः ।

आर्थ इति उपक्रमोपसंहारक्रमो निर्दिष्टः । कल्पितकर्मादीति । कल्पितं
यद् यच्छब्दनिर्दिष्टं कर्मादि विषयोऽस्येति यच्छब्दार्थः कर्मकरणादितया विषयत्वेनास्य
मधुसूदनीविवृतिः ।

ननु कुतो नोपपद्यते—यतोऽध्यक्षायमाणोऽर्थ इति । यतो हेतोः तेभ्यः कर्तृ-
वाचकात् इदमादिभ्यश्च स अर्थः अध्यक्षायमाणः सन् प्रत्यक्षतामुपगतः सन् प्रतिपद्यते
ज्ञायते । तेन किमित्याह—न—चासाविति । असौ तच्छब्दः तस्य कर्तृत्वेन इदमा-
दिभिश्चोक्तस्य परामर्शसहिष्णुर्नास्ति । तत्कुतः असमन्वयात् असंज्ञतेः ।

उदाहरणदिशा एतद्विशदयति—तद्यथा स व इति । सः शशिकलामौलिः शिवः
वो युष्माकं तादात्म्याय शशिकलामौलिस्वरूपत्वाय उपकल्पताम् जायताम् । उप-
कल्पनक्रियाकर्तृत्वेन उक्तस्य शशिकलामौलिः तादात्म्यायेतिपदांशभूतेन तदा परा-
मर्शो नोचितः प्रत्यक्षायमाणस्यार्थस्य परोक्षवाचकेन तदा परामर्शो दुष्करः । हठात्कृ-
तोऽप्यनुचितः । इदं भिन्नं वाक्यद्वयम् ।

द्वैतबुद्धिमिति । इमां व्यवहाराकलितां द्वैतबुद्धिं स्वपरबुद्धिमपास्य विहाय ।
सा हि द्वैतबुद्धिर्हि सर्वांशामापदां पदम् स्थानम् । अत्रापि इमामिति इदमोक्तस्य
सेति तदा परामर्शोऽनुचित उक्त्वादेव हेतोः । इदमस्तु सन्निकृष्टे तदः परोक्षे विजानी-
यादित्युक्तेः । इदन्तदोः पृथगन्तयोः पदयोरपि “प्रयोगः” इति पदं योज्यमध्याहार्यं । अत्रै-
वपथे इमामिति पदस्थानेऽत्र एतद्वत्सोः प्रयोगे कृतेका गतिरित्याह—तयोरपि प्रयोगे
पृतेवोदाहरणम् । तर्हि कीदृशः पाठः शुद्ध इत्याह—अत्र चेति ।

एवं तदो विषये आर्थमुपक्रमोपसंहारं प्रदर्श्य यदो विषये स निरूपयितुं प्रक्रमते—
यदः पुनरार्थ इति । यदः सम्बन्धो आर्थ उपक्रमोपसंहारः प्रकान्तवस्तुविषयेण

मयोऽस्तीति । यथा च 'आत्मा जानाति यत् पापं माता जानाति यत् पिता' इत्यादौ तदात्मा जानातीत्यर्थाद्यगतेः ।

“यत् तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।

दीव्यतासैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥”

इत्यादौ च यद्यपि तदो द्विरुपादानं सकृद्य यदस्तथापि तत्र यथोक्तसम्बन्धद्वैविध्यानतिवृत्तिः । तथा हि यद् प्रक्रंस्यमानविषयेण तदपीत्यनेन तदाभिसम्बन्धाच्छब्दः । यत्तदित्यस्य तु प्रसिद्धतेजोनिष्ठ-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

कल्पित इत्यर्थः । सम्बन्धद्वैविध्येति शब्दार्थभेदेन द्वैविध्यम् । यत्तदिति । यच्छब्द-
मधुसूदनो विवृतिः ।

प्रकान्तवस्तुकल्पिततत्कमादिविषयेण च तदा तच्छब्देन तस्य यच्छब्दार्थस्य अभिसम्बन्धात् । यथा यं सर्गशैला इत्यस्मिन् पद्ये “अस्त्युत्तास्यो दिशि” इत्यनेन स हिमालयोऽस्तीति उपकान्तमारब्धं वस्तु हिमालयरूपं तदेव विषयो यस्य तेन तदा सह “यं सर्वशैला” इतिपद्योपात्तस्य यदोऽभिसम्बन्धः । यथा चेत्यनेन द्वितीयं प्रकारं दर्शयति—आत्मा जानातीति । अत्र जानातीत्यनेन प्रकान्ते ज्ञानरूपे वस्तुनि कल्पितं तत्कमादि यच्छब्दनिर्दिष्टं कमादि तदेव विषयो यस्य तेन तदा सह यदन्तीत्युपात्तस्य यदोऽभिसम्बन्धः । तदात्मा जानातीत्यत्र तदिति पदं यच्छब्दनिर्दिष्टं कर्म परामृशति ।

ननु चेतसानाधिकरण्येन निर्देशेऽपि यत्तदोः, उपक्रमोपसंहारो दृश्यते यथा—
यत्तदूर्जितमत्युग्रमिति । पद्ये तर्हि योऽसौवित्पत्राऽपि (सामानाधिकरण्येन निर्देशे)
स भवतु का हानिरिति उदाहरणं संगमस्य समाधानमुद्धरति—

यत्तदूर्जितमत्युग्रमिति । वेण्यां भीमवाक्यम् । अस्य भूपतेः युधिष्ठिरस्य
सत्प्रसिद्धं यदूर्जितमुद्धतम् अत्युग्रं क्षात्रं तेजः प्रतापरूपमासीदिति शेषः ।
तदा घृतसमये अक्षैः पाणैः दीव्यता क्रीडताऽनेन राज्ञा नूनमपश्यं तदपि तेजो हारितम्
शत्रुभिर्होतमित्यर्थः । राज्यं हारितमेव तेजोऽपि हारितमित्यपि शब्दार्थः ।

सङ्गमयति—इत्यादौ पद्ये यद्यपि सत्यमेतत् । यथोक्तसम्बन्धद्वैविध्यानतिवृत्तिः ।
यथोक्तस्य सचायमनयोऽप्युपसंहारो द्विविधः शब्दशब्दार्थद्वयेति प्रोक्तस्य सम्बन्धस्य
यत्तदोर्विषयनुवादभावरूपस्य यद् द्वैविध्यम् शब्दार्थत्वेन द्विप्रकारत्वम् तस्य अनतिवृत्तिः
अनतिक्रमोपसंहारम् । ननु केमिहातिवृत्तिरिति उक्तिरुपयति—तथाहुरिति प्रक्रंस्यमान-
विषयेण प्रक्रंस्यमानो यच्छब्दार्थं पद्ये विषयो यस्य तेन “तदपि” इत्यनेन निर्दिष्टेन तदा
सह यद् यच्छब्दस्य अभिसम्बन्धः शब्दः । यत्तदिति । यच्छब्दार्थानुवादेन तच्छब्दार्थो
विधीयते किन्तु यत्तदित्यस्य यत्समानाधिकरण्येन उपात्तस्य तद् प्रसिद्धतेजोनिष्ठतया
लोकविदितप्रतापरूपार्थप्रतिपादकतया य उपकल्पितेन यदा सह अभिसम्बन्धः स आर्थः ।

तयोपकल्पितेन यदाभिसम्बन्धादर्थः ।

एवञ्च योऽयमिह 'योऽसावि' इत्यत्र यदः केवलस्यैव प्रयोगः स केनाभिसम्बन्धयताम्, न ह्यत्र मुक्तके तदभिसम्बन्धसहः प्रकान्तः कश्चिदर्थः सम्भवति यदभिसम्बन्धोऽस्य परिकल्प्येत । न च प्रकृत्यमानाभ्यकाकेसरिचित्रयोपकल्पितेन तदास्याभिसम्बन्धः सम्भवी, तदुपादान एव तत्सम्बन्धप्रतीतिदर्शनात् । इतरथा 'यत्कोपाग्नौ शलभतां लेभे काप्रः शिवोऽयतादित्यत्रापि शिवविषयतयोपकल्पितेन तदा तत्सम्बन्धप्रतीतौ सङ्गतार्थतैव स्याद् इत्ययुक्त पचायं यदः प्रयोगः ।

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

समीपे समानाधिकरणस्तच्छब्द उपादीयमानः शब्दशक्तित्वाभावात् प्रसिद्धवस्तुविषयं यच्छब्दमाकाङ्क्षति । वैयधिकरण्येन व्यवधानेन च निर्देशे तु निर्दिष्टैव यदा समन्वयं भजते । न केवलं यो महतोऽपभापंते शृणोति तस्मादपि यः स पापभागि' इत्यत्र यद्यपि यः स इति यत्तदोर्नरन्तर्येण सामानाधिकरण्येन च निर्देशः तथापि न 'यत्तदूर्जितमिति' न्यायेन इह यदि तच्छब्दो निरन्तरपात्तयच्छब्दापेक्षयैव प्रयुज्यते तदा स्यादेव दोषः, यावत्ता 'न केवलं य' इत्यत्र यच्छब्दापेक्षया व्यवधानेन प्राधान्यात् प्रयुक्तस्तच्छब्दान्तरानाकाङ्क्षः प्रसङ्गेन निरन्तरनिर्दिष्टयच्छब्दान्वयं भजमानः पूर्वसंस्कारेण न तच्छब्दान्तरमाकाङ्क्षतीत्यनवद्यमेतत् ।

तदित्थं यत्तदोऽपसंहारक्रमो द्विविधः परिघटितः । स चात्र श्लोके न युज्यते इत्याह—एवञ्चेति । तदुपादान इति । यदि तच्छब्दानन्तरं प्रत्यपेक्षायाम् यच्छब्देनात्र तदितिप्रकान्तस्तच्छब्दः परामृश्यते तत्सम्बन्धप्रतीतावित्यर्थः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

तदित्यमुक्तो द्विविधेऽपि यत्तदोऽपसंहारक्रमः प्रकृते न संघटते इति दर्शयति—एवञ्चेति । एवं यत्तदोः कथितप्रकारव्यवस्थासङ्गावात् । केन अभिसम्बन्धयतां अनुयोगिनोऽभावात् केनाऽपीत्यर्थः । मुक्तके पूर्वापरविषयकप्रकरणरहिते पद्ये तदभिसम्बन्धसहः यच्छब्दार्थसम्बन्धसहिष्णुः प्रकान्तः आरब्धः कश्चिदर्थो न सम्भवी सम्भावनयाऽपि न गोचरीभवतीत्यर्थः । ननु प्रकृत्यमानो यः अम्बिकाकेसरी तद्विषये उपकल्पितेन कल्पनयोपस्थापितेन तदा तच्छब्देन अस्य यच्छब्दस्य अभिसम्बन्धः सम्भवी इति न च वाच्यम् । तदुपादान एव तच्छब्दोपादान एव तत्सम्बन्धस्य तेन पदा सह सम्बन्धस्य प्रतीतेः दर्शनात् अनुभूतत्वात् । इतरथा उपात्तयोरेव सम्बन्ध इति नियमाऽस्वीकारे "यत्कोपाग्नौ" इत्यत्र आवश्यकत्वेऽपि अनुपात्ततदःस्थले पद्येऽपि "शिवविषयतया शिवार्थत्वेन उपकल्पितेन कल्पनया उपस्थापितेन तदा तच्छब्देन सह तत्सम्बन्धप्रतीतौ सङ्गतार्थता एव स्यात् न असाङ्गत्यम् अस्ति तु असाङ्गत्यमिति अयुक्त एव अर्थं योसावित्यत्र यदः केवलस्येति शेषः प्रयोग इति ।

“मीलितं यद्भिरामताधिके साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतम् ।

उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥”

इत्यत्र तु पादयोः प्रमादजः पौर्वापर्यविपर्यय एवायुक्तो द्रष्टव्यः, न

यदो यथोक्तविपर्यातिक्रमः ।

ननु केनेदमुक्तं यदः केवलस्यैवात्र प्रयोगो न तद् इति यावता तद्-
भिन्नार्थोऽत्रादशब्दः प्रयुक्त एवासाविति । अतश्च तदपेक्षया वाक्यार्थ-
विश्रान्तेर्न कश्चिदुक्तदोषावकाशः । साधो ! दुराशैवा ! तस्य तदभि-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

ननु प्रयोगदर्शनमेवात्र समर्थकं भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रयोगस्य प्रामादिकपाठविपर्यासहेतुकत्वमाह—मीलितमिति । तद्भिन्नार्थः तच्छब्दाभिन्नार्थः । तस्य अद-
शब्दस्य । तच्छब्दाभिन्नार्थस्त्वेऽदशब्दस्य दूषणद्वयमुक्तम् । केवलाददशब्दप्रयोगे
‘असौ महदि’त्यादौ यच्छब्दाकाङ्क्षा स्यादित्येकं यच्छब्दसहायस्यादशब्दस्य प्रयोगे
‘योऽसौ जगत्त्रये’त्यादौ प्रयुक्ततच्छब्दाकाङ्क्षा न स्यादिति द्वितीयम् । अत्र यस्य
प्रकोपेत्यदशब्दरहितयच्छब्दप्रयोगो ह्यष्टान्तत्वेनोक्तो यथास्य केवलस्य तच्छब्दाकाङ्क्षा
तथादशब्दप्रयुक्तस्यापीत्यर्थः ।

भयसूदनीविवृतिः ।

ननु यच्छब्दनिराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दोपादानं न सार्वत्रिकम्, मीलितं
यद्भिरामतेतिप्रभृतिपद्येषु एकतरविहिताः प्रयोगाः समुपलभ्यन्त इत्यत आह—
मीलितमित्यत्र तु पादयोरिति । मीलितमित्यत्र पद्ये तु पादयोः प्रथमद्वितीययोः
पौर्वापर्यविपर्यय पौर्वापर्यक्रमभेद प्रमादज एव इत्ययुक्तो द्रष्टव्यः । कुत इत्याह—
यद् इति । यदो यथोक्तविपर्याय “यत्तदोरेकतरनिर्देशेन उपक्रमस्तत्र तत्प्रत्ययवर्तिना
तदितरेणोपसंहारो न्याय्यः इत्युक्तप्रकारात् अतिक्रमः क्रमविपर्ययो नास्तीति केवलाः
प्रयुक्ताः प्रयोगा प्रामादिका एषेति भावः ।

मीलितमिति । पुष्करैः पद्यैः तत् साधु उचितं कृतम् । यद्भिरामतया सौन्द-
र्येण अधिके चन्द्रमसि सति मीलितं मुकुलितम् । पुनः किन्तु जयिनि सौत्कर्येण कामि-
नीमुखे सति उद्यता उदर्यं प्राप्तयता तेन चन्द्रेण साहसं धाप्यमनुष्ठितम् सम्पादितम् ।

ननु अदसादीनां तत्समानार्थकत्वात् प्रत्यपेक्षया प्रयोगे निराकाङ्क्षतैरेत्याशङ्कते—
ननु केनेदमुक्तमिति । अत्र पोसाविति स्पष्टे केवलस्य यदः प्रयोग इति
इदं भवते केन उक्तम्, यावता येन कारणेन अत्र स्पष्टे तद्भिन्नार्थः तच्छब्दम-
मानार्थः असाविति अदशब्दः प्रयुक्त एव । अतश्च प्रयोगादेव तदपेक्षया अद-
शब्दापेक्षया वाक्यार्थरिसमाप्तेः उक्तदोषस्य विषेयाधिमर्शस्य कश्चिदपि अवकाशो
न भवतीति । समाधत्ते—साधो ? इति सम्योघनं श्रोतुः विनेपानभिश-

त्रार्थत्वासिद्धेः । तत्सिद्धौ हि प्रतीतेर्निराकाङ्क्षैव स्यात् न तु विवादः
यथा—'न केवलं यो महतोऽपभापते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाग्'
इत्यत्र ।

किञ्च तदभिन्नार्थत्वेऽस्योपगम्यमाने ।

“असौ मरुद्विषयतचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलः प्रणीः ।

वियुक्तरामानुरदृष्टिवीक्षितो यसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥ ”

इत्यत्र मुक्तके यच्छब्दपरामर्शापेक्षा प्रसज्येत तस्य यथोक्तवस्तुवि-
षयत्वासम्भावात् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तस्य यथोक्तवस्तिवृत्तिरिति यथा अविगानेन शिष्टप्रसिद्धिपारम्पर्येणोक्तं वस्तु त-
च्छब्दार्थविविक्तो विषयस्तस्य तन्मते असम्भवः । त्वया ह्यदशशब्दस्य तच्छब्दार्थत्व-
मधुसूदनो विवृतिः ।

त्वख्यापनायोक्तम् । तस्य अदशशब्दस्य तदभिन्नार्थत्वासिद्धेः तच्छब्दममानार्थ-
त्वासिद्धेः । तत्सिद्धौ हि समानार्थत्वसिद्धौ हि प्रतीतेः विध्यनुवादभा-
वरूपज्ञानस्य निराकाङ्क्षैव स्यात् कुतो विवादः अर्थात् विवादो न स्यादेव ।
यथा न केवलं यो महतोऽपभापते इत्यत्र विवादरहिता निराकाङ्क्षा प्रतीतिर्वर्तते । तथा
योसावित्यत्र निराकाङ्क्षा प्रतीतिर्नास्ति अपि तु विवादप्रस्ता साकाङ्क्षा एवेति भावः ।

किञ्चेत्यभ्युपगम्य समाधत्ते । अस्य अदशशब्दस्य तदभिन्नार्थत्वे तच्छब्दसमाना-
र्थत्वे उपगम्यमाने स्वीक्रियमाणे—असौ मरुदिति मुक्तके पक्षे असाविति अदशशब्द-
स्य तच्छब्दार्थाभिधायित्वे यच्छब्दपरामर्शस्य यच्छब्दस्वीकारस्य अपेक्षता आवश्य-
कता प्रसज्येत प्राप्येत परन्तु न असावित्यत्र यच्छब्दपरामर्शापेक्षा । तत्कुत इत्याह—
तस्येति । तस्य अदशशब्दस्य यथोक्तवस्तुविषयत्वस्य पूर्वोक्तविध्यनुवादभाववस्तुस्थल-
त्वस्य असम्भावात् अदसो विध्यनुवादभावस्यरुत्वे यच्छब्दपरामर्शापेक्षा स्यादिति भावः ।

असौ मरुदिति असौ दृश्यमानचिह्नो घसन्तकालो लङ्घ्यत हनुमानिवागतः ।
विशेषणान्यत्र हनुमद्रसन्तयोः स्थितानि । कीदृशः सः । मरुता वायुना सुम्बिता संसृ-
ष्टाः केसरा वकुला अथवा नागकेसरा यस्मिन् सः । हनुमतो वायुपुत्रत्वात् मरुता
अर्थात् मरुदधिष्ठातृदेवतारूपेण पित्रा सुम्बिताः केसराः सदा यस्य । प्रसन्नं स्वच्छं
यत्ताराधिपस्य उडुपतेश्चन्द्रस्य मण्डलं तत्र अग्रणीरग्रेसरो यस्य । पक्षे ताम्रयाः पूर्वं
वालीखीत्वेऽपि तद्धननोत्तरं उमीवस्यैव आधिपत्यमभूदतः तदधिपः सुमीवः तस्य मण्डलं
सैन्यं तस्याग्रणीमुच्यते । वियुक्ताभिः रमणीभिरातुरया विरहोद्दीपकत्वात् कातरया
दृष्ट्या वीक्षितः । पक्षे वियुक्तेन रामेण आतुरया उत्सुकया दृष्ट्या वीक्षितः अवलो-
कितः । अत्रासावित्यस्मात्तच्छब्दार्थाप्रतीतेर्नादसस्तदर्थकत्वम् । स्वीकारे च यच्छब्दा-
र्थापेक्षा स्यात् मा चात्र नास्तीति बोध्यम् ।

“यस्य प्रकोपशिखिना परिदीपितोऽभू-
दुत्फुल्लकिंशुकतदप्रतिमो मनोभूः ।

योऽसौ जगद्भ्रमलयस्थितिसर्गहेतुः

पायात् स यः शशिकलाकलितायतंसः ॥ ”

इत्यत्र च तच्छब्दपरामर्शस्य पौनरुक्त्यं स्यात् ।

कथं तर्हि यत्तदोर्विषये कविभिरिदमेतद्दप्रभृतयः शब्दाः प्रयुक्ताः,
प्रयुज्यन्ते च । न च ह्यसति पर्यायत्वे तस्मिन्नेवार्थे पदान्तरप्रयोगमा-
द्रियन्ते स्वस्थचेतस इति प्रयोगप्रवाहप्रामाण्यादेषां तदभिन्नार्थता
परिकल्प्यते । न हि तमन्तरेण शब्दानां तदतदर्थनिश्चयनिबन्धनमन्यत्
किञ्चिदुत्पद्यमानः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

मुच्यते तत्र यच्छब्दपरामर्शापेक्षाप्रसङ्गः इत्यर्थः । परिकल्प्यत इति प्रयोगप्रवाहप्रामा-
ण्यान्यथानुपपत्त्या यातयार्थापत्त्येत्यर्थः । तमन्तरेणेति । तच्छब्देन प्रयोग-
प्रवाहः परामृष्टः । तदतदर्थत्वनिश्चयो विवक्षिताविवक्षितार्थत्वनिश्चयः ।

मधुसूदनीविवृतिः

ननु यथा प्रकान्तार्थकतच्छब्दे नास्ति यच्छब्दप्रयोगापेक्षा तथैव क्वचिद्दः पदेऽपि
नास्ति तदपेक्षेति नेदमुदाहरणं प्रकृतोपपादकमिति चेत्, यत्र यच्छब्दसमानाधिकरणत्वेन
अदशशब्दः प्रयुज्यते तत्र का गतिरथाव पौनरुक्त्यं स्यादतः तदभिन्नार्थत्वमस्य नोपपद्यते
इति निरूपयितुं सादृशमुदाहरणमाचिनोति—यस्य प्रकोपेति । यस्य भगवतो रुद्र-
स्य, प्रकोपशिखिना क्षुद्रस्य महति साहसानुष्ठानरूपानौचित्यसम्भवनया समुद्भूतो य-
प्रकोपः तन्नो यः शिखीशृतीयनेत्ररूपोऽग्निस्तेन परिदीपितः प्रज्ज्वालितो मनोभूः अनङ्गः ।
उत्फुल्लो विकसितो यो किंशुकतरुः तदप्रतिमस्तपुलयः अरण्य इत्यर्थः अभूत् । योऽसौ
जगत्प्रयस्य भूभुवः स्वरिति त्रिलोकस्य मायागुणानां सत्वरजस्तमसामभिसम्बन्धात्
ह्यस्य स्थितेः सर्गस्य हेतुः कारणम् । सः एष गुणविशिष्टः शशिकलया कलितोऽयतंसः
शितोभूषणं येन सः शिवः सो युष्मान् पायात् अभ्यात् । अदसस्तदभिन्नार्थत्वेऽत्र पद्ये
असावित्युक्त्वा पुनः “स” इति तच्छब्दपरामर्शस्य मन्नाये पौनरुक्त्यं स्यात् । अतः
प्रयोगवारेण तच्छब्दसमानात्वं अदशशब्दस्य निश्चेतुं न शक्यते ।

ननु द्विप्राणां कवीनां यत्तदोः सामानाधिकरण्येन इदमेतदसौ प्रयोगा भ्रान्तिवि-
क्षासा अपि स्वीक्रियेत् परमेप प्रवाहो द्रव्यते इति प्रयोगप्रवाहप्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या
अर्थापत्त्या इदमेतदसौ तच्छब्दसमानार्थत्वमेपेत्याशङ्कते—कथं तर्हि यत्तदोर्विषय
इति । स्वस्थचेतस इति । सावहिताः प्रयोगाः न प्रामादिका इति भावः । तमन्तरेण
प्रयोगप्रवाहं विना । अन्वयं मिथं प्रयोगप्रवाहादिति शेषः । तदतदर्थत्वनिश्चयनिब-
न्धनम् तस्य दम्बस्य सोऽप्यो वर्तेते रोगोऽभौ नास्तीत्यादिनिश्चये निबन्धनं कारणम् ।

अत्रोच्यते । उक्तनयेन तावत् तेषां तदभिन्नार्थतानुपपत्तिरुपपादि-
तेव । यदि तु तामपहुत्य गतानुगतिकतया—

"योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश ! निखिलं भवद्गुणः ।

स्वात्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यमुखिनः कुतो भयम् ॥"

इति 'स्मृतिभूस्मृतिभूर्विहितो येनासौ रक्षतात् क्षताद्युप्मान्' इत्या-
दिप्रयोगदर्शनमात्रानुरोधेन तेषां सां परिकल्प्यते तर्हि यथादर्शनं

व्यक्तिविकल्पव्याख्यानम् ।

यदि तु तामिति तदभिन्नार्थतानुपपत्तिः परामृष्टा । गतेऽनुगतं यस्य स
गतानुगतिकः । मत्वर्थीयोऽत्र व्युत्प्रत्ययः । येनैव पथा एको गच्छति तनैयाविचारिते-
नैव यो गच्छति स इत्यर्थः । ततो भावप्रत्ययः ।

अविकल्पमितिपकारप्रश्लेषः । निश्चङ्कमित्यर्थः । यद्वा न विकल्पमात्रेण,
अपि तु साक्षादित्यर्थः । स्मृतिभूः कामः । द्वितीयः स्मृतिभूशब्दः स्मरणविषये
प्रयुक्तः । दग्धन्वात् स्मृतिमात्रश्लेष इत्यर्थः । क्षतात् वधात् ।

मधुसूदनीपितृतिः ।

समाधातुमाह—अत्रोच्यते । उक्तनयेन असौ मरुदिति यस्य प्रकोपशिखितेतिचो-
क्तनयेन । तेषाम् इदमेतद्दसाम् तदभिन्नार्थतायास्तच्छब्दार्थसमानार्थताया अनुपपत्तिः
असङ्गतिः उपपादितैव निरूपितैव । यदि तु तामुक्तां तदभिन्नार्थतानुपपत्तिमपनुहुत्य
अनादस्य गतानुगतिकतया गडहुलिकाप्रवाहेण । गतेऽनुगतं यस्य स गतानुगतिकः ।
येन मार्गेण पृक्ः प्रयाति योऽन्योऽपि तमनुगतेनैव मार्गेण गच्छति सः इत्यर्थः । मत्वर्थी-
यष्टुन् प्रत्ययो योष्यः । तस्य भावस्तत्ता तथा ।

यो विकल्पमिति । भक्तः परमेष्ठरं प्रसादयति । हे ईश ? यः पुमान् इदं पुरो-
हृदयमानं निखिलमशेषमर्थमण्डलम् । प्रपन्नजातम् । अविकल्पम् विकल्पः संशय-
स्तद्वहितं यथा स्यात्तथा भवद्गुणः भवत्स्वरूपं पश्यति जानाति । ज्ञानेन सामानाधि-
करण्यात् । वस्तुतस्तु असत्यस्याऽपि जगतः भवद्रूपत्वेन बोधेन भवन्तमेव पश्यती-
त्यर्थः । यथाश्रुते असत्यस्य जगतः परब्रह्मस्वरूपत्वाभावादसङ्गतेः । अथवा बाधकालिकं
सामानाधिकरण्यात्पश्यति । अतो जगद्भावेन जगदन्तीत्यस्य भ्रमस्य । उत्तरकाले
बाधेन भवन्तमेव पश्यतीत्यर्थः । अस्य ब्रह्मात्मैक्यदर्शिनः नित्यमुखिनः प्रकाशमाना-
नन्दस्य आत्मपक्षेण आत्मरूपेण परिपूरिते जगति कुतो भयम् न कस्मादमित्यर्थः ।
द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः ।

स्मृतिभूस्मृतिभूरिति । येन स्मृतिभूः कामः स्मृतेः भूः स्थानं विहितोऽसौ
शिवः क्षतान्नाशात् युप्मान् रक्षतात् अयतात् । तेषामिति । तेषाम् इदमेतद्दसां
शब्दानां सा अभिन्नार्थता परिकल्प्यते तर्हि यथादर्शनं यथाप्रयोगानुभवम् व्यवहिता-
नामेव पृथगवस्थितानामेव, यथा योऽविकल्पमित्यत्र । अव्यवहितत्वे वा सामाधिस्त्र-

तयोस्तेषां च नापेक्षा तेष्वसत्स्वयं शाम्यति ॥ ६ ॥

उदाहरणजातं यत् तत्साङ्ग्यसमुद्भवम् ।

तस्य दिङ्मात्रमस्माभिरुक्तं विस्तरभीरुभिः ॥ १० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

दोनां च सङ्घटितत्वेन स्थितानां यथायोगं यत्तदोः प्रत्यपेक्षा न निवर्तते यथा अप्रयु-
क्तेष्विदमादिषु केवलयोः पृथगवस्थितयोस्तेषां न निवर्तते सङ्घत् प्रयुक्तेष्वपीत्यर्थः
यथा 'यदेतन्नन्तारि'ति, सोऽर्थं पठ' इति च । एवं प्रकृतोऽपि 'योऽसाधि'ति ।

तत्साङ्ग्येति । यच्छब्दस्य पृथगिदमादिसाहित्ये तच्छब्दस्य च पृथगिदमादि-
माहित्ये यत्तदोः परस्परसाहित्ये च बहवो भेदाः, नेषामुदाहरणेषु दिङ्मात्रं दर्शितम् ।

सम्प्रति प्रायेण वाक्यार्थममन्वयव्यापिनोर्यत्तदोःयोऽयं नित्याभिसम्बन्धत्वं
भोपक्रमोपसंहारक्रमः, स प्रसङ्गाद् विचार्यते । स च पुष्टापुष्टदुष्टभेदेन त्रिविधः ।

पुष्टोऽपि प्रथमं शाब्दत्वार्थत्वभेदेन द्विविधः । शाब्दोऽपि यच्छब्दोपक्रमस्तच्छब्दोपक्रम-
मश्रेति द्विविधः । आर्थोऽपि यच्छब्दमात्रानुपादाने तच्छब्दस्योपात्तस्य प्रसिद्धानुभू-
तप्रक्रान्तविषयेण यदाभिसम्बन्धात् त्रिविधः । यच्छब्दस्य च तच्छब्दानुपादाने केवल-

मुपात्तस्य प्रक्रान्तविषयेण कल्पिततत्कर्मदिविषयेण च तदाभिसम्बन्धाद् द्विविधः ।

उभयानुपादाने तु द्वयोरुपासवस्तुविषयताकल्पन एव भेदः । एवं शब्दो द्विविध आर्थः
पद्भेद इत्येव विधौ यत्तदोपक्रमोपसंहारक्रमः पुष्टः । तच्चेतच्चेद् ग्रन्थकृतोदाहृतम् ।

यत्तदूर्जितमित्यादौ तु शाब्दत्वार्थत्वस्य चोपसंहारक्रमस्य सङ्कीर्णत्वमिति नाल्य पृथग्मा-
घः । पुष्टस्य दुष्टमन्वे प्रसङ्गेन वर्णयिष्यमाणत्वादिदानीं दुष्टो व्याक्रियते । तत्र यत्तदोः

स्थाने तच्छब्दयच्छब्दनैरन्तर्वेण सामानाधिकरण्येन चेदमादीनां दुष्टैव तेषामतदर्थत्वात्
तन्निकटे च प्रयुज्यमानानां प्रसिद्धिमात्रपरामर्शकत्वाद्, यथा 'योऽसौ कुत्र चमत्कृ-

तेरि'ति । एवं तच्छब्दसाधिश्येनेदमादीनामुदाहरणमूढम् । विप्रकृतत्वेन सन्निहृष्टत्वेऽपि
वैयधिकरण्येन वा तेषां प्रयोगे न दुष्टं नादुष्टमित्यपुष्टत्वमेव यथा 'योऽविकल्पमि'ति

स्मृतिभूः स्मृतिभूरिति च । एवं च तच्छब्दोपक्रम उदाहर्तव्यम् । तथा तच्छब्दस्य
परोक्षायमाणार्थप्रत्ययमर्शित्वादेकवाक्यस्यप्रत्यक्षायमाणप्रधानभूतार्थप्रत्ययमर्शो दुष्टत्वं

'यथा स चः दाशिकलामौलिरि'त्यादौ । प्रधानवशेन न कर्तृमात्रं निर्दिष्टम् अपि तु
मधुसूदनाविवृतिः ।

यथा यत्तच्छब्दनिरन्तरत्वेनानुपात्तेषु अप्रयुक्तेषु इदमादिषु यथा असौ मरुदित्यादौ
न यत्तदोः इदमादीनां वापेक्षा । तथा यत्तच्छब्दनिरन्तरत्वेनापि प्रयुक्तेषु तेषु यथा
योऽसौ जगत्त्रयेत्यादौ न तयोः तेषां वापेक्षेति ।

उदाहरणजातमिति । तत्साङ्ग्यसमुद्भवम् यत्तदिदमादिश्लोकात्तावत् उदाहरण
जातम् । जातपदै समूहवापि । तस्य उदाहरणजातस्य । दिगित्यल्पाथोऽव्ययः ।

व्यक्तिविकेकव्याख्यानम् ।

कारकान्तरमपि प्राधान्येन विवक्षितत्वात् प्रत्यक्षायमाणम् । तेन

“स मेदिनीं विनिर्जित्य चतुर्जलधिमेखलाम् ।

सचिवार्पिततन्नास्नस्यामास्ते यथासुखम्” ॥

इति मेदिन्यास्तच्छब्दपरामर्शो न सुन्दर इत्याहुः । यथा यत्तदोः पदार्थवाक्या-
थंगतत्वेन द्विविधावस्थाने यदेकस्य पदार्थनिष्ठत्वादन्वयस्य वाक्यार्थविषयत्वं तद् भिन्न-
विषयत्वेन नित्याभिसम्बन्धपरिपन्थि दुष्टमेव । यथा—

“द्वेष्टां भारशतानि वा मद्मुर्चा इन्दानि वा दन्तिनां

धीहर्षेण तद्वर्षितानि गुणिने बाणाय कुत्रापि सत् ।

या बाणेन तु तस्य सूक्तिविसरैरुद्विक्ताः कीर्त्तय-

स्तत् कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाह् मन्ये परिम्लानताम् ॥”

इति । या इति पदार्थविषयत्वमभिधातस्य यच्छब्दस्य । तदिति तु वाक्यार्थ-
विषयस्तच्छब्दः । पदार्थविषये वा इति स्यात् । अत्रैव यद्बाणेन तु तस्येति ताः
कल्पप्रलयेऽपि इति च पाठे यदोर्वाक्यार्थविषयत्वे तद् पदार्थनिष्ठत्वं उदाहरणं देयम् ।
तस्माद्वा बाणेन त्विति ताः कल्पप्रलयेऽपीति च पत्नीयम् । इह तु

“इन्दीवरं यदतसीकुसुमस्य वृत्त्या यत् केतकं जरठभूर्जदलानुवृत्त्या ।

यन्मन्यसे च वकुलं करवोरवृत्त्या सा साम्प्रतं मधुप ! हन्त तत्रैव हानिः ॥

इति न केवलं यच्छब्दो वाक्यार्थविषये, यावत्तच्छब्दोऽपि । यदि परं स वाक्या-
र्थो हानिपदेन पिण्डीकृत्य प्रकाशितस्तच्छब्देन परामृष्टः । अत एवान्न तच्छब्दस्य
विषयपदार्थाभिप्रायेण खोलिङ्गत्वम् । अनुवाद्याभिप्रायेण तु तत् साम्प्रतमिति । उभ-
यथापि लिङ्गपरिग्रहः शिष्टप्रवादे स्थितः ।

किञ्च यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धाद् गुणप्रधानयोश्च सम्बन्धाहत्वात् परामृश्य एकत्र
यच्छब्दवाक्ये तच्छब्दवाक्ये वा निर्दिष्ट इतरवाक्ये तदा यद्वा वा प्रत्यवमृश्यते ।
यच्छब्दवाक्ये तु निर्दिष्टेन यच्छब्दान्तरेण गुणानां प्रधानानां च परस्परमभिसम्ब-
न्धात् । एवञ्च तथाऽपरामर्शो द्वौ दुष्टताभेदौ । यथा—

“येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-

लौलापानभुवश्च नन्दनतरुच्छायामु यैः कल्पिताः ।

येषां हुङ्कृतयः कृतामरपुरक्षोभाः क्षपाचारिणां

किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किञ्चित् प्रवादोचितम् ॥”

इति । क्षपाचारिणामिति षष्ठ्यान्तं यच्छब्देन सम्बद्धं यच्छब्दान्तरेण प्रत्यवमृ-
ष्टम् । क्षपाचारिभिरिति पाठो न्याय्यः । एवं तच्छब्दवाक्ये निर्दिष्टं यच्छब्दः परामृ-
श्य

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

पथमार्त्तं न दुष्यति । यथा च—

‘सुण्डक्षोः परिपाकपाण्डुनिविडे यो मन्वमे पर्वणि
ख्यातः किञ्च रसः कपायमधुरो यो राजजम्बूफले ।
तस्यास्वाददशाविलुण्ठनपटुर्येषां वचोविभ्रमः
सर्वत्रैव जयन्ति घिन्नमतयस्ते भक्तमेष्टादयः ॥”

इति । अत्र द्वितीये यच्छब्दवाक्ये रमः परामृश्यो निर्दिष्टस्तच्छब्देन परामृश्यते ।
प्रथमे यच्छब्दवाक्ये तु यच्छब्दपरामर्शो न युज्यते द्वयोरसम्बन्धाद् यथा—

“भमोऽस्तु ताम्यो भुवमे जयन्ति ताः सुधामुचस्ताश्च कवीन्द्रसूक्तयः ।
भवैकविच्छेदि कथाशरीस्तामुपैति यासां चरिते पिनाकिनः ॥”

इति कवीन्द्रसूक्तानां यच्छब्दवति वाच्ये निर्दिष्टानां तच्छब्दान्तरेण परा-
मर्शो न युक्तः ।

किञ्च यच्छब्दयोः स्वभावेन वाक्यभेदोत्पापकत्वेन पदेकतरवाक्येऽन्यतरदेव
प्रयुज्यते तदपि दुष्टमेव । यथा—

“अप्राकृतस्य चरितानिश्चयैश्च दृष्टैरस्यद्भुतैरपहस्य तथापि नास्या ।
कोऽप्येव धीरनिशुकाकृतिरप्रमेयमाहात्म्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥”

इत्यत्र यद्यपीत्यपेक्षितम् । न च तदेकवाक्यानां सम्बन्धुं पोरयम् ।

एकत्रापि वाक्ये गुणक्रियादिगतै कल्पितं भेदमाहित्य प्रकान्तवस्तुविषयतच्छ-
ब्दप्रयोगे प्रधानक्रियायां परामृश्यस्य प्रधानत्वादेव स्वरूपेण निर्देशे गुणक्रियादिविषये
तु तच्छब्देन परामर्शो न्याय्ये यद्विपर्ययकरणं तद् दुष्टमेव । यथा—

“प्रजानामेव भूरयथं स ताम्यो बलिमपहीव ।

सद्वत्तगुणमुत्तष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥”

इति । ‘वर्षि प्रजाम्यो जपाह स सासामेव भूतये’ इति युक्तः पाठः । तथैकवि-
षयत्वे यच्छब्दोरेकस्य द्वय्यादिविषयत्वेऽन्यस्य कालादिगोचरत्वे दुष्टमेव । यथा—

“स्वमेधसौन्दर्यां स च रुचिरतायाः परिचितः

कङ्कानां सोमानं परमिह युवामेव भजयः ।

आयि ! इन्द्रं दिष्टया सदिति सुभगे ! संवदसि या-

मतः शेषं यत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥”

अत्र ‘अतः शेषं चेत् रुपादि’ ति पठनीयं चेच्छब्दस्य यदिस्यदार्थत्वात् । तथा
प्रकान्तविषयत्वे तच्छब्दस्य व्यवस्थिते तद्विषये प्रकल्पमाणवस्तुगोचरत्वं शेष एव ।
यथा—

“ये सन्तोपसुखप्रबुद्धमनसस्तेषां न मिन्नोऽभदो

येऽप्येते घनलोभसङ्कल्पविषयन्तेषां तु दूरे कृणाम् ।

व्यक्तिविवेकन्यासयाने

इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना सादरू पदं सम्पदां
स्वात्मन्वेव समासेसमहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥ ”

अत्र मेरुः प्रक्रम्यमाणः स इत्यनेन परामृष्टः । एतद् धाक्यभेद उदाहरणम् ।
एष्ववाक्ये तु

“तीर्थे सदीये गजसेतुयन्धाव् प्रतीपगामुत्ततोऽस्य गङ्गाम् । ”

इति देवम् । तथा निर्वाप्तेनैकेनोपक्रमे सवीप्तेनान्येन परामर्शो द्रष्टव्यः । यथा—

“यः कल्याणयद्भिर्भूतः स स दुर्गतिमश्नुते । ”

सवीप्तेन स्थेकेन प्रक्रमे निर्वाप्तेनान्येनोपसंहारः सवीप्सस्य प्रत्ययमृष्टत्वाद्-
दुष्टोऽन्ययः किन्त्युष्ट एव यथा—

“कल्याणार्ता स्वमसि महसामीक्षिपे त्वं विषस्ते
पुण्यां लक्ष्मीमिह मयि चिरं चेहि देव ! प्रसीद ।
यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नमस्य तन्मे
भद्रं भद्रं वितर भगवन् ! भूयसे मङ्गलाय ॥ ”

इति । अत्र यद्यदिति निर्दिष्टं केवलेन तच्छब्देन परामृष्टम् । एतद् यच्छब्दस्य
सवीप्सस्पोदाहरणम् । तच्छब्दस्य तु सवीप्सस्य निर्वाप्तेन परामर्श उदाहरणं यथा—

“क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुरे त्वर्कं न सन्तोषतः

सोदो दुस्सहसोहवाततपनह्वेशो न तप्तं तपः ।

ध्यातं नित्यमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शम्भोः पदं

तत्तत् कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वैश्रिताः ॥ ”

इति । यत्र तु सवीप्सस्य प्रक्रमे सवीप्तेन प्रत्ययमर्शस्तत्र पुष्टत्वमेव यथा—

“यो यः शर्षं विभर्षि स्वभुजगुरुमयः पाण्डयीनां चमूलां

यो यः पाञ्चालयोध्रे निशुरधिक्यया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चाति मयि शणे यत्र यत्र प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामस्तकस्यान्तकोऽहम् ॥ ”

इति । यत्र चानेकस्य सवीप्सस्य चानेकेन प्रत्ययमर्शस्तत्रापि पुष्टत्वमेव । यथा—

“यो यो यं यमवाप्नुयाद्वयवोदेनं स्पृशन् पाणिना

तत्तन्मात्रकमेव यत्र स ते रूपं परं मन्यते ।

तज्जात्यन्धपुरं दहा करिपते ! नीतोऽसि पुर्व्वेवसत

को नामात्र भवेद् यताखिलभवन्माहात्म्यवेदी जनः ॥ ”

इति । यदि परं यं यम् इति प्रक्रमे तत्तन्मात्रकमेवेति प्रत्ययमर्शं विधेयाविमर्शः

सवीप्सस्य तदर्थस्य समासे गुणोभावात् । नैतत् । मात्रप्रद्वेषेनावधारणमुच्यते यथा—

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

‘प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे’ इति । तच्चावधार्यमाणपरतन्त्रमित्यवधार्यमाणस्यैव सर्वोपस्य तदर्थस्योद्देशात् प्राधान्यमखण्डितमेव । पूर्वपदार्थप्राधान्येन क्वचित् सुप्नुपेति समासो दृश्यते यथा—

‘निर्वाणभूयिष्ठमयास्य वीर्ये सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।

अनुप्रधाता वन्देवताभ्यामदृश्यत स्यावरराजकन्या ॥”

इति । अत्र हि भूयिष्ठं निर्वाणं निर्वाणभूयिष्ठमिति समासे निर्वाणार्थस्यैव प्राधान्यं तस्य वीर्यविशेषणत्वेनावस्थितत्वाद् । न तद्वद्विह तत्तन्मात्रकमिति तदर्थस्य प्राधान्यं भविष्यति । केवलं कृतेऽवधारणार्थं मात्रशब्दे किमर्थः कप्रत्ययः । तस्मिन्नपि वा कृते एवशब्दः किमर्थः । एवशब्द एव वा किं न क्रियते । नैतत् । कप्रत्ययस्य तावदत्र कुत्साप्रतिपादकत्वात् । न पौनरुक्त्यं तन्तमेवेति केवलैवशब्दप्रयोगे विशिष्ट इव तदर्थः प्रतीयते । मात्रग्रहणे तु पिण्डितस्यैव तदर्थस्य प्रतीतिरित्यस्ति विनोपः । यदि परं द्वयोस्पादानं लोकप्रतीत्यनुसरणेन दृढीकृतावधारणप्रतीत्यर्थम् । दृश्यते हीदृशेषु द्वयोरवधारणप्रतिपादकयोः प्रयोगः । यथा—बाला केवलमेव रोदिति गल्लोलोदकैस्त्युभिः । अत्रैव तदिति निर्वाप्सेन तदा निर्दिष्टं जात्यन्धपुरं निर्वाप्सेनैव यदा प्रत्यवमृश्यते । ततश्चात्रानुगुणरामशास्त्रं दोषः कश्चित् ।

तथा यत्र पूर्ववाक्ये यच्छब्दे निर्दिष्टं उत्तरवाक्ये तु न तच्छब्दो निर्दिष्टः, तत्र साकाङ्क्षत्वाद् दुप्यतैव यथा—

“मौलितं यदभिरामताधिके साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतम् ।”

इति । उत्तरवाक्यगतत्वेन तु यच्छब्दप्रयोगे पूर्ववाक्ये तच्छब्दाप्रयोगे न दुप्यत्वम्, अपि तु प्राक्प्रतिपादितं पुष्कत्वमेव सामान्येनोपक्रमत्वात् पश्चाद्विशेषस्योत्थापनात् । एतदभिप्रायेण कल्पितसत्कमादिविषयत्वमुक्तम् । उदाहरणं तु ‘साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मौलितं यदभिरामताधिके’ इति पूर्वश्लोकार्थपाठविपर्यये यथा । यच्छब्दयोर्विशिष्टेषु परामर्शकस्य उत्तरवाक्ये निर्दिष्टो यच्छब्दः स्वभावत आविर्भूयेण पूर्ववाक्यार्थाच्छिद्यतया यस्तु परामृशति, तच्छब्दस्तु परोक्षायमाणार्थनिष्ठत्वात् वैदूर्घ्येण । आविर्भूये च प्रकृतार्थे प्रकृतार्थां नपद्वाक्यार्थे श्लेषयति । ततश्च तपाम्भूते विषये यच्छब्दस्य प्रयोगाहंत्वे तच्छब्दस्य प्रयोगोऽपुष्ट एव ।

“त-याः शलाकाजनिर्मितेव फान्तिर्भूर्बोरागतरसयोयां ।

सां वीक्ष्य ष्टीलाचतुरामनङ्गः स्वभापयौन्दर्यमद् मुमोच ॥”

यत्र ‘सा वीक्ष्ये’ति यत्तदौ विपर्ययेण पठनीयौ । यथा च—

“दृष्टिनां गृतवर्षिणा स्मितमधुप्रस्यन्दि यज्ञं न किं

नाद्राङ्गं इदं न चन्द्रगरसम्पर्शानि बाह्यानि च ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

कस्मिन् लब्धपदेन ते हृतमिदं ऋणेण दग्धाग्निना
नूनं वज्रमयोऽन्य एव दहनस्तस्येदमाचेष्टितम् ॥”

अत्र अस्येति पठनीयम् । यथा च ।

“आचार्यो मे स खलु भगवानस्मदप्राह्वनामा
तस्मादेषा धनुरूपनिपत् तत्प्रसादात् क्षमोऽपि ।
अध्यासीनः कथमहमहो यत्तर्मे वैखानसानां
सीतापाणिग्रहणपणितं चापमारोपयामि ॥”

अत्र च ‘यस्मादेषा धनुरूपनिपदि’ति पठनीयम् । एवञ्च प्रागुक्ते ‘हेज्ञो भारश-
तानी’ त्यादौ ‘ता वाणेन तु तस्य सूक्तिविसरैरुद्विक्लिताः कीर्तयो याः कल्पप्रलयेऽपि
यान्ति न मनाद् मन्ये परिम्लानतामि’ति पठनीयम् । अपि च परामृश्यमनुक्त्वा
यच्छब्देन च वाक्यार्थोपक्रमे तच्छब्दवति परामृश्यनिर्देशे पूर्ववाक्यार्थं परामृश्यमस्यु-
शन्ती उपह्वयमाना प्रतीतिरिति वाक्यार्थप्रतिपत्तिविप्रकर्षाद्द्रष्टव्यम् । यथा—

“पादाहतं यदुत्थाय भूर्धानमधिरोहति ।

स्वस्थादेवावमानेन देहिनस्तद्वरं रजः ॥”

अत एवात्र श्लोकार्थोर्विपर्ययपाठे पुष्टत्वमेव । तथा पूर्ववाक्यार्थं निर्दिष्टस्यार्थ-
स्योत्तरवाक्यार्थं सर्वनामनाम्नेन परामर्शं न्याय्ये यः स्वशब्दसहितस्य सर्वनाम्नो निर्देशः
स द्रष्ट एव । यथा—

“उदन्वच्छिन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं

सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।

इति प्रायो भावः स्फुरदपधिसुद्रामुकुलितः

सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥”

इति । अथ स च निधिरपामि’ति सस्वशब्दः सर्वनाम्नो निर्देशः । एवं ‘रामगिर्या-
श्रमेष्वि’ति प्रकृते ‘तस्मिन्नद्रौ कतिचिदि’ त्यत्र ज्ञेयम् । अत्र तु केचित् समर्थयन्ते—
‘रामगिर्याश्रमेष्वि’ति रामगिरिः समासं उपसर्जनीभूतो बुद्धाबुद्धैकेणानवभासात् कथं
सर्वनाम्ना परामृश्यते “सर्वनाम्नानुसन्धिघृष्टिच्छब्दस्ये”ति प्रधानभूतरामृश्याभिप्रायेण
स्थितं यथा “सम्प्यजानपूर्निका सर्वपुरुषार्थसिद्धिरिति सद्भ्युत्पाद्यते” इति । अत्रा-
द्राधिति निर्दिश्यमानेमद्विमात्रप्रतीतेर्न प्रकृतमर्द्धिं गमयेत् । तस्माद्बुभयमत्रोपादेयं यथा
‘अथ शब्दानुशासनम् । केषां शब्दानाम्’ इति । गिरिशब्देन गिरौ प्रकान्त अद्रि-
शब्देन पर्यायाप्तरेण त्वागतमासमज्ञस्य दुष्परिहरमेवेति । उदन्वच्छिन्ना भूरित्यत्र
तु उदन्वतः परामृश्यस्य कैकल्याणोपगत्याद्य भुवः स्त्रीत्वेन स इति परामर्शानर्हत्वाच्च
सर्वनामपरामर्श एव युक्तो न पुनः स्वशब्दगोचरत्वमित्यत्र द्रष्टव्यम् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

किञ्च समुदायस्य कस्यचित् केनचिद्वाक्येन निर्देशे वाक्यान्तरे तदवयवस्य निर्धारणे तस्य समुदायस्य निर्धारणविषयप्रतीतये यच्छब्देन निर्देशे कर्तव्ये निर्धारमाणस्या वयवस्य निर्देशो दुष्ट एव । यथा—

“तस्मादजायत मनुर्नवराजवीजं यस्यान्वये स मगरः स भगीरथश्च ।

एकेन येन जलधिः परिव्रानिनोऽयमग्रेण सिद्धसरिता परिपुरितश्च ॥”

अत्र स मगरः स भगीरथश्चेति यन्निर्दिष्टं तस्यैकेत्यादिना निर्धारणं विहितम् । निर्धारणं च जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेर्केदेशस्य गृह्यमाणम् । नचात्र समुदायः केनचित्पदेन निर्दिष्टः । यच्चैकेनेति निर्दिष्टं तत्र समुदायः, अपि त्वेकदेशः । तत्र निर्देश्यानिर्देशादनिर्देश्यनिर्देशाच्चात्र दुष्टत्वम् । एषञ्च समुदायस्यैव निर्धारणविषयस्य यच्छब्देन निर्देशे कर्तव्ये ‘एको ययोजलनिधोन् निवलान सप्त गात्रैः पयोभिरभिवर्षितवान् द्वितीयः’ इति पाठः श्रेयान् ।

कचिच्चच्छब्दावपहणेन विध्यनुवादभावेन पान्मार्थप्रस्तावे यदन्तरान्वयाकरणं तत्र दुष्टत्वं यथा—

‘यत् त्वन्नेत्रसमानकान्तिं सलिले मग्नं तदिन्दीवरम्’

इति । अत्र प्रथमवृत्तीययोः पादयोर्यत्तच्छब्दपरिप्रेक्ष्य विध्यनुवादभावोपनिबन्धः । द्वितीयपादगतत्वेन तदुल्लङ्घनं दोषः । इन्दीवराणां राजहंसानां च बहुत्वात् सीतासम्यन्धिवस्तुपमितयोरिन्दीवराजहंसयोर्व्यावृत्त्यर्थे विध्यनुवादभावपरिप्रेक्ष्यः । चन्द्रस्य त्वेकत्वात् तदकारणमिति केचित् । तदसत् । चन्द्रस्यापि द्वितीयाचन्द्रादिभेदेन बहुत्वसम्भवात् तत्रापि विध्यनुवादभावो युक्तः । इन्दीवराणां व्यक्तिभेदेन मुख्यो भेदः । चन्द्रस्य पुनरेकव्यक्तिरूपस्य कालभेदादवस्थाभेदाच्च भिन्नत्वममुख्यमिति चेत् । भिन्ना एष चन्द्रव्यक्तयः । अन्यो हि द्वितीयाचन्द्रोऽन्यश्च पूर्णचन्द्रः । अतश्चैवं द्वितीयाचन्द्रादिव्यावृत्त्या पूर्णचन्द्रप्रतीत्यर्थं मुलच्छायायानुकारोति विशेषणं दत्तम् । गहि शशिराजः पूर्णचन्द्राभिधायो नस्य चन्द्रमात्रवाचकत्वात् । सद्गुणव्यवहारेषु चन्द्रस्यैकत्वप्रतीतिरिति चेत् । कचिज्जातिव्यवहारेष्वपीन्दीवरादीनामेकत्वं सिद्धम् । तस्मात् कविव्यवहारे चन्द्रगतत्वेनानेकत्वस्य द्यमहारात् तदाश्रयेणेह विध्यनुवादभावः श्रेयान् ।

किञ्चाख्यानविनिवेशनं तच्छब्दस्य प्रतीतिविक्रमार्थेव । यथा—

“मखणचरणपातं गम्यतां भूः सद्गमां विरचय सिचयान्तं मूर्ध्निं घर्माः कठोरः”

इति । अत्र ‘विरचय सिचयान्तमिहयत्र तच्छब्दो हेत्वर्थो विनिवेशयितव्यस्तृतीयपादादौ निवेशितः । नच तत्र सस्योपयोगः । कृतान्तश्च प्रतीतिव्यवहारेणुत्पादयतीति । कचित् प्रधानक्रियायास्तदादिपर्वनाम्ना परामृष्टस्य गुणक्रियायां स्वशब्देनोपादानं दुष्टमेव । यथा ‘प्रत्यासत्तने नभसी’ति । अत्र तस्मै इति सर्वनाम्ना पूर्वप्रका-

अपि च अस्त्रिकाकेसरीत्यत्र पष्ठीसमासो नोपपद्यते यतः सर्वेषामेव समासानां तावत् प्रायेण विशेषणविशेष्याभिधायिपदोपरचितशरीरत्वं नाम सामान्यं लक्षणमाचक्षिरे विचक्षणाः । इतरथा तेषां समर्थतानुपपत्तेः ।

स च विशेषणविशेष्यभावो द्विधैव सम्भवति । समानाधिकरणो व्यधिकरणश्चेति । तत्राद्यः कर्मधारयस्य विषयः । यत्र तु द्वे बहुनि वा पदान्यन्यस्य पदस्यार्थं विशेषणभावं भजन्ते सा बहुव्रीहेः सरणिः । तत्रैव यदा सहधायाः प्रतिषेधस्य च विशेषणभावो भवेत् तदा स द्विगोर्नञ्स्-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

न्तो मेघः परामृद्यत उतैतच्छ्लोकगतो जीमूतः । तत्राद्ये पक्षे जीमूतग्रहणमनर्थकं प्रधानक्रियायां तदा परामृष्टस्य पूर्वप्रक्रान्तस्यैव मेघस्यार्थतः सम्बन्धयोग्यत्वात् । न हि यावतां येन सम्बन्धस्तावतां प्रत्येकं निर्देशः क्रियते । एकत्र कृतोऽन्यत्राकाङ्क्षादिनोपजीव्यते । तस्माज्जीमूतग्रहणं न कर्त्तव्यं, कृतं प्रत्युत घस्त्वन्तरप्रतीतिं जनयद्द्वैरस्य-मावहति । अथ तच्छ्लोकेनैतच्छ्लोकगतो जीमूतः प्रत्यवमृद्यते । तदसत् । सर्वत्रात्र प्रकरणे पूर्वप्रक्रान्तस्यैव मेघस्य परामर्शः स्थित इतीहापि तथैव परामर्शो न्याय्य इति पुनरपि जीमूतग्रहणमनर्थकमेव ।

इत्थं द्वितीयं विधेयाविमर्शं विविच्य नृतीयमप्यत्रैव श्लोके प्रपञ्चयितुमुपक्रमते अपि चेत्यादिना । प्रायेणेति द्वन्द्वं वर्जयित्वा तत्र युगपदधिकरणवचनतया सामर्थ्यं प्रकारान्तरेण समर्थितम् ।

तत्राद्य इति 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय' इति (१-१-४२) वचनात् । 'बहुमीहिः समानाधिकरणानाम्' इति वचनान् प्रायेण बहुव्रीहिः समानाधिकरणविषय एव । सुसुप्तमन्दकेशादौ तु व्यधिकरणानामपीष्यते । तत्रैव समानाधिकरणे पदार्थं । यदा सहधाया इति 'सहधापूर्वो द्विगुः' (२-१-५२) इति वचनात् । प्रतिषेधस्येति 'नञ्' (२-२-६) इति नञ्सूत्रारम्भात् ।

मधुमूदनोविवृतिः ।

पुंयं यत्तच्छब्दविषयं विधेयस्य स्वस्वरूपतोऽनुपस्थित्याख्यं विधेयाविमर्शमुदाहृत्य पुनर्व्याधृत्य समासेन विधेयस्योपसर्जनोकरणात्सकः स उदाह्रियते-अपि च अस्त्रिकाकेसरीत्यत्रेति । प्रायेणेति द्वन्द्वं विहाय । तत्र द्वन्द्वे "धवखदिरौ छिन्धि" इत्यत्र छेदनक्रियायाः युगपत् धवखदिररूपाधिकरणवचनतया सामर्थ्यं प्रकारान्तरेण समर्थितं भवति । विशेष्यविशेषणभावस्तत्र नास्तीति भावः । विशेषणविशेष्ययोरभिधायिभिः पदैरुपचितं स्थितिमाप्तं शरीरं यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् सर्वेषामेव समासानां सामान्यं निर्विशेषं लक्षणम् विचक्षणा आचक्षिरे इत्यन्वयः । इतरथा विशेषणविशेष्याभिधायिपदोपरचितशरीरत्वाऽऽस्वीकारे तेषां समासानां समर्थतायाः संगतार्थताया अनुपपत्तेः ।

तत्राह्वयोर्मध्ये आद्यः समानाधिकरणः विशेषणविशेष्यभावः कर्मधारयस्य विषयः

मासस्य च विषयः ।

द्वितीयः प्रकारः कारकाणां सम्बन्धस्य च विशेषणत्वाद् बहुविधः । स तत्पुरुषस्य पत्न्याः । तथापि यदाऽव्ययार्थस्य विशेष्यता स्यात् तदाऽसावव्ययीभावस्य मार्गः ।

तदेवमेवां समासानां विशेषणविशेष्योभयांशसंस्पर्शित्वेऽपि यदा विशेषणांशः स्वाश्रयोत्कर्षाधानमुखेन वाप्यर्थव्यमत्कारकारणतया प्राधान्येन विचिन्तितो विधेयधुरामधिरोहेद् इतरस्त्वनूद्यमानकल्पतया न्यग्भावमेव भजेत् तदासौ न वृत्तविषयो भवितुमर्हति । तस्यां हि स प्रधानेतरभावस्तयोरस्तमियादित्युक्तम् । तच्चैतद्विशेषणमेकमनेकं वास्तु न तयोर्विशेषः कश्चित् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

द्वितीय इति व्यधिकरणः । कारकाणामिति कर्तृकरणे कृता बहुलम् इत्यादिना । सम्बन्धस्येति पट्टी इत्यादिना तथापि कारकसम्बन्धयोगे अधिस्त्रि उपकुम्भमित्यादौ । स्वाश्रयो विशेष्यम् । विधेयधुरामिति शब्दवृत्ते यो विधेयः तस्य कस्यां वास्तव्यं विधेयतामित्यर्थः । अनूद्यमानकल्पतयेति । शब्दे प्राधान्यमनपेक्ष्य वास्तवेन प्राधान्येनेत्यर्थः । अस्तमियादिति एकार्याभावात् विभक्तत्वेनाप्रतीतेरित्यर्थः ।

मधुसूदनीविद्वृतिः ।

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः इत्युक्तेः । बहुयोहेः सरणिः अर्थात् बहुव्रीहिरपि समानाधिकरणः 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितमित्युक्तेः । यद्यपि कण्ठेकाल इत्यादिव्यधिकरणानामपि स दृश्यते तथापि स क्वाचित्क इत्यनुसन्धेयम् । तत्रैव समानाधिकरण एव संख्याया विशेषणभावो द्विगोर्विषयः । संख्यापूर्वो द्विगोरित्युक्तेः । यः प्रतिषेधस्य स नष्टमासविषयः 'नष्ट' इति पृथक्सूत्रेणात् । द्वितीयो व्यधिकरणः ।

कारकाणामिति कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समसनात् । सम्बन्धस्य पट्टीत्यादिनोक्तत्वात् । तत्राऽपि कारकसम्बन्धयोगेपि । यथा अधिस्त्रि उपकुम्भमित्यादौ । विशेष्यविशेषणरूपमुभयांशं संस्पर्ष्टुं शीलमस्येति स विशेष्यविशेषणोभयांशसंस्पर्शी तस्य भावस्तत्वेऽपि । स्वाश्रयो विशेष्यम् तत्र उत्कर्षाधानं मुखं द्वारं यस्य तेन प्राधान्येन, विधेयधुरान् विधेयस्य वास्तव्यं श्रेणीम् विधेयतामित्यर्थः । इतास्तु विशेष्यांशस्तु शब्दबललभ्यं प्राधान्यमनाकांक्ष्य वस्तुमतेनाप्राधान्येन हेतुना अनूद्यमानकल्पतया न्यग्भावम् गुणत्वम् । असौ विशेषणांशः । वृत्तेः समासस्य । तस्यां वृत्तौ हि तयोः विशेष्यविशेषणयोः स वैयक्तिकः प्रधानेतरभावः अस्तमियात् पार्थक्येन न प्रतीयात् । एकार्याभावो हि समासलक्षणमिति सिद्धान्तात् ।

ननु च विशेषणत्वमवच्छेदकत्वाद् गुणभावः विधेयत्वं च विवक्षितत्वात् प्राधान्यं तत्कथंभनयोर्भावाभावयोरिवान्योन्यं विरोधादेकत्र समावेश उपपद्यते येनैकत्र नियमेन समासो निषिध्येत अन्यत्र चोपकल्प्येत ।

नैव दोषः । विरोधस्योभयवस्तुनिष्ठत्वात् शीतोष्णादिवत् । न चेह वस्तुत्वमुभयोः सम्भवति एकस्थेय वास्तवत्वाद् । अन्यस्य च वैवक्षित्वेन विपर्ययात् । न च वस्त्ववस्तुनोर्विरोधः । न हि सत्यहस्तिनः कल्पनाकेसरिणश्च कश्चिदन्योन्यं विरोधमवगच्छति । फलभेदस्वनयोर्निर्विवाद एव ।

एकस्य हि सकलजगद्रम्यः शाब्दिकैकविषयः पदार्थसम्बन्धमात्रम् । अपरस्य पुनः कतिपयसहृदयसंवेदनीयः सन् कवीनामेव गोचरो वाक्यार्थचमत्कारातिशय इति ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

एकत्रेति विषेयानुवाचगर्भत्वे । अन्यत्रेति सम्बन्धमात्रप्रतिपादने । उपकल्प्येतेति महाविभाषया व्यवस्थितविभाषात्वादिति भावः ।

एकस्यैवेति विशेषणगतस्य प्राधान्यस्य अन्यस्य तद्वत्स्यैवाप्राधान्यस्य । एकस्य हीति, अपरस्य पुनरिति च । अत्र फलभेद इत्यत्र प्रक्रान्तं फलं सम्बन्धनीयम् । अत्र चोदयति विरोधस्योभयवस्तुनिष्ठत्वासिद्धेरत्राभाव उक्तः । तद्वत् । न हि सहानवस्थानलक्षणो वस्तुगत एक एव विरोधभेदो, यः शीतोष्णादौ लब्धवृत्तिः । किन्तर्हि परस्परपट्टिहारस्थिततालक्षणो वस्त्ववस्तुत्वाधयो द्वितीयोऽप्यस्ति विरोधप्रकारः । तदा हि यदि वस्त्वाधयो न सम्भवति विरोधो वस्त्ववस्तुत्वाधयस्तु कथं न स्याद् । अतश्च स्यात् पूर्वपक्षश्रेयासां 'भावाभावयोरिवे' मधुसूदनीवृत्तिः ।

अवच्छेदकत्वात् परिचायकत्वात् व्यावर्तकत्वादित्यर्थः अन्यप्रयोजनकत्वादि-तिपरमार्थः अनयोः प्राधान्याप्राधान्ययोः । एकत्र विशेषणरूपे विशेष्यरूपे वस्तुनि । एकत्र वैवक्षिकप्राधान्याप्राधान्ये समासो नियमेन निषिध्येत । अन्यत्र वास्तविक-प्राधान्यप्राधान्ये समास उपकल्प्येत ।

इह एकस्मिन् विशेष्ये विशेषणे वा उभयोः प्राधान्यप्राधान्ययोः । एकस्य विशेष्यनिष्ठप्राधान्यस्य विशेषणगताप्राधान्यस्य च वास्तवत्वात् । अन्यस्य विशेष्यनिष्ठप्राधान्यस्य विशेषणनिष्ठस्य प्राधान्यस्य वैवक्षिकत्वेन विवक्षाधीनत्वेन विपर्ययात् विपर्ययात् ।

एकस्य वास्तविकस्य प्राधान्याप्राधान्यस्य । अपरस्य वैवक्षिकस्यावास्तवस्य प्राधान्याप्राधान्यस्य ।

अत्र क्रमेणोदाहरणानि तत्र कर्मधारये यथा—

“उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपती पाणिनैकेन हृत्या

धृत्वा चान्धेन वासो विगलितकवरीभारमंसे वहन्त्याः ।

भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रोतिना शौरिणा चः

शय्यामालिङ्ग्य नीतं चपुरलसलसद्वाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥”

इत्यत्र विगलितकवरीभारत्वमलसलसद्वाहुत्वं चांसयपुयोविशेषणे रतेरुद्दीपनविभावतापादनेन वाक्यार्थस्य कामपि कमनीयतामाचहत इति प्राधान्येन विघटितत्वाद् न ताभ्यां सह समासे क्विप्ता न्यग्भावं गमिते । यथा चात्रैव तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रोतित्वं हेतुभावगर्भं विशेषणं शौरैश्चिताचरणलक्षणमतिशयमादधद्विधेयतया प्राधान्येन विघटित-मिति न तेन सह समासे निमीलितम् ।

व्याक्यविवेकव्याख्यानम् ।

त्युक्तम् । नैव दोषः । वस्त्ववस्त्वाभ्रपस्य विरोधस्य तादात्म्यनिषेधे व्यापारात् । यदि नाम प्राधान्यं, तस्यामेव कस्यायां स्वयमप्राधान्यं न स्याद् अप्राधान्ये वा प्राधान्यम् । प्राधान्यविषये पुनस्तेष्वान्तरेणाप्राधान्यं कथं न स्यात् । न स्याद्, यदि शीतोष्णवद् द्वयोर्दन्तुत्वं स्यात् । न चात्रैतदस्ति वैवक्षिभस्यावस्तुत्वात् । यथा राजपुरुष इत्यत्र राज्ञो वैवक्षिकमेव प्राधान्यं वास्तवं पुनरप्राधान्यमेव तद्ददत्रापि दृष्टव्यम् । तदयमत्र पिण्डार्थः संसर्गनिषेधोऽत्र कर्तव्यः । स च यस्तुद्वयनिष्ठ इति द्वयो-रत्राभावान्नैकेनापरत्र प्रतिषेध इति ।

मधुसूदनीविभूतिः ।

उत्तिष्ठन्त्या इति । रतान्ते सुरतावसाने एकेन पाणिना हस्तेन उरगपती शेषे भर कृत्वा अन्धेन पाणिना वासः परिवानवच्छं घृत्वा उत्तिष्ठन्त्याः, विगलितं सुरतक्रीडनाव विवृण्वलितं कवरीभारम् केशपाशम् अंसे स्कन्धयोरित्यर्थः वहन्त्याः धारयन्त्या लक्ष्म्या अलसेन लसन्जोभमानो बाहुर्यस्मिस्तद्गुः । भूयः पुनः तत्कालस्य लक्ष्मीकृतं कोत्या-नवहृत्तद्वर्जनकालस्य कात्या द्विगुणिता वृद्धिगता सुरतप्रतीतिरस्य तेन शौरिणा कृष्णेन आलिङ्ग्य शय्यां नीतं सत् घो युष्मात् पुनातु पापात्पातु । इत्यन्वयः ।

विशेषणो क्रमशः इति शेषः । कमनीयतां सहदयलृहृजोपत्वम् । इतिहंसी । इति वाक्यार्थमुन्दरीकरणरूपात् । एषः प्राधान्यविवक्षायां विशेषणयोर्हेतुः । ताभ्याम् अमवपुष्पो सह । समासे वृत्तौ न्यग्भावं गुणोद्दिष्टार्थत्वं न गमिते न प्राप्ति । हेतु-भावगर्भं हेतुत्वमभ्यगं शौरैः कृष्णस्य विशेषणम् । उचिताचरणलक्षणम् आलिङ्गनेन शय्यानयनरूपोचिताचरणस्वरूपम् । अतिशयं समत्कारम् । आदधत् कुर्वत् । तेन शौरिणा सह समाने वृत्तौ न निमीलितं न्यक्कृतम् ।

पदमेकमनेकं वा यद्विधेयार्थतां गतम् ।

न तत्समासमन्येन न चाप्यन्योन्यमर्हति ॥ ११ ॥

तत्रैकमुदाहृतमेव । अनेकं यथा—

“अवन्तिनाथोऽयमुदप्रयाहुर्विशालवक्त्रास्तनुवृत्तमध्यः ।

आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोत्थितो विभाति ॥”

इति । यथा च—

“विद्वान् दारसखः परं परिणतो नीधारमुष्टिपत्रः

सत्यज्ञाननिधिर्दधत् प्रहरणं होमाजुर्नाहेतुतः ।

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

अन्येनेति विशेष्यामिधायिनेत्यर्थः । अन्योन्यमिति । परस्परविशेषणानां यद्यपि ‘विशेषणं विशेष्येण’ (२-१-५७) इति विशेष्येणैव समास उक्तः, तथापि ‘काण्वक्त्रादिषु सिद्धं विशेष्यविशेष्ययोर्बोधेष्टत्वाद्’ इति वचनेनैकस्य विशेष्यत्वविवक्षाभासित्य परस्परं विशेषणानां समासः समर्थितः । तदभिप्रायेणान्योन्यमिति सम्भावना

दारसख इति दाराणां सखेति तत्पुरुषः कर्तव्यः । बहुमीहौ ‘राजाहस्सल्लिभ्य’ (५-४-९१) इति टच् न स्यात् ।

मधुसूदनीधिवृत्तिः ।

पदमिति । यत् एकम् पदम् विधेयतां गतम् वैवक्षिकप्राधान्येन विधेयस्वरूपत्वमासवत् भवेत् तत्पदम् अन्येन वास्तविकप्राधान्यविशेष्यवाचकपदेन सह समासं नार्हति । अनेकं च तादृशं पदं अन्योन्यं परस्परं समासं नार्हति । अत्र यद्यपि विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति पाणिन्याचार्यानुशासनात् विशेष्येणैव सह विशेषणस्य समासः न परस्परं विशेषणानां तथाऽपि तत्र आपेक्षिकविशेष्यविशेषणभावः वर्तते इत्यभिप्रायेण अन्योन्यसमाससम्भावना कृतेति बोध्यम् ।

अवन्तिनाथोऽयमिति । उदप्रयाहुः पीनदीर्घभुजः । विशालवक्त्राः विस्तृतवक्षःस्थलः । तनुवृत्तमध्यः सूक्ष्मवर्तुलमध्यदेशः । इदं विशेषणम् उष्णतेजसः साम्याय वर्तुलश्रे परं स्त्रीणामेव मध्यदेशस्य वर्णनचिमुतम् । अयं पुरस्तादुपविष्टः अवन्तीधरः विभाति । क इव त्यष्ट्रा प्रजापतिना देवस्यदतिना विश्वकर्मेणा चक्रभ्रममारोप्य यत्नेन उल्लिखितः दर्शनस्पर्शनयोग्योऽकृतः उष्णतेजा इव सूर्य इव । विभाति शोभते । अत्र उदप्रयाहुप्रभृति राज्ञोऽवन्तिनाथस्य अनेकं विशेषणं तस्य प्रतापसालित्वप्रतिपादकतया प्राधान्येन विवक्षितमिति न तेन सह समासे गुणीकृतम् । एवमुत्तरस्मिन्नुदाहरणजातं बोध्यम् ।

विद्वानिति । रे दुः क्षप्रिय १ शान्तं पापम् प्रतिहतममङ्गलम् । त्वया मम ग अभ्यसर्गधिनोऽङ्गणस्य किन्तु मर्शलोऽनुपमं हस्तं ममार्थं अनेन नव नाशोऽयदर्थ

रे दुःक्षत्रिय ! किं त्वया मम पिता शान्तं मया पुत्रवान्
नीतः कीर्त्यवशेषतः तद्विह ते धिग् धिग् सहस्रं भुजान् ॥ ”

इति । यथा चा—

“राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्योधनस्याग्रतः
प्रत्यक्षं कुरुयान्धवस्य मियतः कर्णस्य शल्यस्य च ।
पीतं तस्य मयाद्य पाण्डववधूकेशाम्वराकर्षिणः
काष्णं जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुरणादसृग् घत्सतः ॥ ”

मधुसूदनोविवृतिः ।

भावीति भावः । पिता कीर्त्यवशेषतः नीतः मारितोऽर्थात् । तत्तस्मात् ते सहस्रं भुजान्
धिग् धिग् कीदृशः पिता विद्वान् नमूर्खः पृथिव्या भारभूतः । दारार्णो रखा अतश्च तस्य
मैकाकिनो मारणं पतिव्रतायाः पत्युः सदानुगमनविधेः न केवलं ब्रह्महत्या स्त्रीहत्या
अपि अकाले दुर्मरत्वात् । परं परिणतः अत्यन्तं वृद्धः कर्मणा स्वां धारयितुमसमर्थः ।
दीन इत्यर्थः । नीवारमुर्ध्विपचः अल्पभोजनेन शरीरसोपकस्य तपस्यत इत्यर्थः । एतेन
तपोव्यवसमुत्पूर्वता न सामर्थ्येऽपि प्रतिषेधितः । सत्यज्ञाननिधिः ब्रह्मज्ञः । होमार्थाया
अजुन्या गोः रक्षाहेतोः प्रहरणमायुधं दधत् । ब्रह्मज्ञस्य तपसि स्थितस्य आयुधधारणं निषि-
द्धमपि गवाधेः अदोषः । पुनश्च मया पुत्रवान् मयि पुत्रे जीवति इदं हननम् । कलमे-
तस्यावाप्स्यसि हतः परं न भविष्यसि त्वम् । विद्वान् दारसलेत्यादीनि भृगोर्विशे-
षणानि ईदृशास्य तपस्विनो हननं नितरामनुचितमिति वाक्यार्थस्य कामपि चमत्कृति-
मापादयन्ति इति न तेन समासे गुणीकृतानि तथा प्राप्तप्राधान्यानि एव ।

राज्ञो मानधनस्येति । राज्ञः राजा प्रकृतिअनादिति विशेषणेन प्रकृतिसहा-
यत्वं अनेकाकिस्त्वं द्योत्यते । मानधनस्य मानसर्वस्वस्य । मानस्यैव एतत्सर्वोपद्रव-
मूलत्वमिति गम्यते । कार्मुकभृतः धनुर्धारिणः । एतेन समर्थत्वं कर्मक्षमत्वरूपं सूच्यते ।
दुर्योधनस्याग्रतः स्थितस्य साक्षात् वर्धमानस्येत्यर्थः । पक्षीचानादरेऽथ घोष्या । अतः
तद्विहितं तमनादत्येत्यर्थः । कुरुयान्धवस्य अस्मत्सद्वोदरत्वेऽपि विद्यायाऽस्मान् कुरु-
पक्षमास्थितस्य । कर्णस्य प्रत्यक्षं मियतः दर्शकस्य । कुरुयान्धवेति शल्यस्याऽपि
विशेषणम् । अर्थात् अस्मन्मारतुल्यत्वेऽपि तत्पक्षार्थितस्य । शल्यस्य मद्राजस्य
मियतः समप्यनादत्येत्यर्थः । पाण्डवानां वध्वाः केशानाम् अम्बरस्य च आकर्षिणः
तस्य दुःशासनस्य जीवत एव न मृतस्य जीवन्तं गृहीत्वाऽनादत्येत्यर्थः । एतेन दुःशा-
सनोऽपि न स्वमरक्षयदित्यर्थः । तीक्ष्णैः करणैः नरैः शुष्णात् भेदितात् वक्षसः उरस्तः
कोष्णमीपदुष्णमासृक् मया अद्य पीतम् ।

अत्राऽपि दुर्योधनादीनां विशेषणानि प्रकृतार्थपरिपोषकतया आहिनविच्छिन्नीनि
न सैः सह समासे न्यग्भावितानि ।

यथा च—

“हे हस्त ! दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य पाणिरसि निर्भरगर्भस्त्रि-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥ ”

“एवमङ्गराज ! सेनापते ! राजवल्लभ ! द्रोणापहासिन ! रक्ष भीमाद्
दुःशासनम् ” इत्यादौ द्रष्टव्यम् ।

विध्यनुवादभावोऽपि वक्ष्यमाणनयेन विशेषणविशेष्यभावतुल्यफल
इति तत्रापि तद्देव समासाभावोऽवगन्तव्यः । यथा—

“चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो, विजेयः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।

अस्त्येवैतत् किमु कृतघता रेणुकाकण्ठवाधां

बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥ ”

व्याक्यविक्षेपव्याख्यानम् ।

हे हस्तेति । ‘मृतस्य शिशोर्द्विजस्ये’ त्यत्र समासः शङ्कितः । ‘रामस्य पाणिरसौ’
ति तु पद्योसमास उदाहरणम् । अत्र क्वचित् कर्तॄणां कर्मणाञ्च प्रथमान्तानां कापि
सम्बन्धनां कर्मणाञ्च पञ्चमन्तानां कुत्राप्यामन्त्रणानां समासः शङ्कितः ।

वक्ष्यमाणनयेनेति । ‘व्यामः पाराशर्यः’ इत्यादिविचारेषु । चापाचार्य इति ।
अत्र हि त्रिपुरविजयित्वाद्यनुवादेन चापाचार्यत्वादिविधिः । अनूद्यमानश्रायो विषेय-
स्योत्कर्षमावहन् प्रतीयते ।

मधुसूदनीविवृतिः

हे हस्त ? दक्षिण ? इति । हे दक्षिण ? हस्त ? मृतस्य द्विजस्य शिशोः
जीवातवे शूद्रमुनौ कृपाणं विसृज यतो निर्भरगर्भस्त्रिपुरविवासनपटो रामस्य पाणि-
रसि ते करुणा कुतः ।

अत्र मृतस्य शिशोर्द्विजस्येत्यत्र समासकरणे षाच्यार्थव्यक्तकारो व्याहृतः स्यात् ।
रामस्य पाणिरसि तु समासाभाव एव उचित इति बोध्यम् ।

अङ्गराजेति । कर्णे प्रत्यक्षवत्याम्नः सोत्प्रासमुक्तिः वेण्याम् । अत्र त्रिभिर्विभेदेषु
कर्णगतासम्भाव्यमानदुःशासनकर्मैकपरिभ्रानपात्रत्वलक्षणमकिञ्चित्करत्वं गर्भोक्त्य उप
हस्यते अश्वत्थाम्ना कर्णः । एतादृशाशक्तिविशिष्टस्वयेन दुःशासनं भीमाङ्क । प्रह-
तार्यपुष्टिसमर्पकत्वात्प्रयाणां न समासः ।

तत्राऽपि विध्यनुवादभावेऽपि । तद्देव विनेष्यविशेष्यभाववत् ।

चापाचार्य इति । हे राम ? त्रिपुरविजयी महादेवः चापाचार्यः । कार्तिकेयः
ऋण्डः विजेयः विजितः । शस्त्रेण व्यस्तः दूरमुत्सारितः उदधिः जडधिः सदनम् ।

इति । प्रत्युदाहरणं यथा—

“तं कृपामृदुरवेद्य भार्गवं राघवः स्वलितवीर्यमात्मनि ।
स्वञ्च संहितममोघसायकं व्याजहार हरस्तनुसन्निभः ॥”

इति । तत्राप्यमोघमाशुगमिति युक्तः पाठः । यथा या—

“अस्ताचितम्याद्वलम्यामाना पुनः पुनः केसरगुण्णकाञ्चीम् ।
न्यासोक्ततां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥”

इति । अत्र मौर्वी द्वितीयामिति युक्तः पाठः । न चैवं वृत्तमद्वाश्रया

मनुसूदनीविवृतिः ।

पृथिव्यां हन्तकारं दत्तायां स्वनिवासभूम्य समुद्रः शोणोत्सारित इति पुराणगाथा ।
इयं भूः हन्तकारः पौड्गपासपरिमिता अतिथये देया भिक्षा । यथा हन्तकारः—प्रास-
प्रमाणा भिक्षा स्यादप्यं प्रासचतुष्टयम् । अयं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः इति
लक्षितः अतिथये दीयते तथैव कन्ययाय दत्ता पूतस्सर्वे प्राशय्यमस्ति । किमु किन्तु
रेणुकाकण्ठबाधां कृतवता सत्र परशुना बद्धस्पर्धः ममायं चन्द्रहासः लज्जते । बालरामायणे
रावणस्योक्तिः परशुरामं प्रति । अत्र त्रिपुरविजयिचापाचार्यकः विजितकार्तिकेयः इत्येवं
समासः कर्तुं पार्यते । परन्तु पृथग्विजोगणैरसमस्तः यथास्य देवामुरमनुष्यजैस्तृणेन
ममुद्रासते चमत्कृतिः, न तेस्तद्वलम्यैरित्यममास एव ज्यायान् । त्रिपुरविजयी यस्य
गुरुत्वात् महतः शिष्योऽसि इत्येवं शीत्या त्रिपुरविजयिस्वाचनुष्टापाचार्यादीनां विधि-
प्रतीयने कृते च समासे नैवम् ।

अत्र प्रत्युदाहरणं यथेत्यादिः उपगतमस्माभिरित्यन्तःपाठः इत्यन्तः(श्लोकाविस्य-
तोऽप्रे नियोजितः समीचीनत्वमाप्नुयात् । एवं चात्र विसंशुले पाठे सावहितैर्भाष्यम् ।

॥ प्रत्युदाहरणं कृतसमासस्य विध्यनुवादभावस्येति शेषः । तं कृपामृदुरिति ।
कृपाहेतुको मृदुः ब्राह्मण इति कृपाकारणम् । आत्मनि स्वविषये रामं स्वलितवीर्यम्
अर्थात् मत्तोऽयं पाजित इति रामो बोध्यः । हरमृगुः स्कन्दः सत्तुल्यः । संहिते ह्वा-
सन्धानम् । स्वं स्वोचम् । सायकम् अमोघं अनिष्फलं व्याजहार उक्तवानिति ।
अत्र सायकं अमोघत्वं विहितं तच्च समासे न्यङ्कृतमिति अनुचितमेव ।

अस्तां नितम्यामिति । कुमारं हर्षं प्रत्यभियोगे सहायभूता पार्वती अदृश्यत
कर्मिणेति समन्वयः । कीदृशी चित्तम्यात्मस्तां विगलिताम् । केसरो यकुलस्तत्सम्य-
न्धिपुण्यमाहाररूपां कार्वां पुनः पुनर्बारं वारमवलम्बमाना नितम्बे निवेशयन्ती ।
अश्रोत्रेक्षते । स्थानविदा अर्थात् प्रकर्षमाधारवर्षां गुणानामिति जानता स्मरेण न्या-
सोक्ततां निश्रेपोक्ततां कार्मुकसम्बन्धिनीं द्वितीयमौर्वीमिव । अत्र मौर्वीमुत्प्रेक्ष्य द्विती-
यत्वं विधेयम् किन्तु तत्र कर्मधारयसमासे पर्यदार्यमाधाभ्यादगुणीभूतम् ।

नचैवमिति । एवं मौर्वीं द्वितीयामिवेति पाठकरणे वृत्तमद्भूत्य उपेन्द्रवज्रावृत्तस्य
एवामे इन्द्रवज्रावृत्तस्य करणान् पकान्तलम्बोभूत्स्य श्लाघा न कार्या ।

कार्या । तस्य ध्वन्यतामात्रलक्षणत्वात् । तदपेक्षयैव वसन्ततिलकादाविव
गुर्वन्ततानियमस्य सकर्णकैरप्यनादृतत्वात् । अत एव यमकानुप्रास-
योरिव वृत्तस्यापि शब्दालङ्कारत्वमुपगतमस्माभिः । यथा च—

“कारणगुणानुवृत्त्या द्वौ ज्ञाने तपसि चातिशयमाप्तौ ।

व्यासः पाराशर्यः स च रामो जामदग्न्य इह ॥ ”

इति । ननु यदा विशेषणविशेष्ययोर्विध्यनुघादभाषो नाभिमतस्तदा
स्वरूपमात्रविवक्षायां नीलोत्पलादिवदत्रापि समासः प्रसज्येत न चेप्यत
इत्यत्र हेतुर्वाच्यः । उच्यते । पाराशर्यत्वाद्यसाधारणविशेषणसामर्थ्याव-
सिता व्यासादय इति तेषां पर्यायरूपत्वात् प्रयोग एव तावदनुपपन्नः किं
पुनः समास इति पर्यायत्वमात्रं तदभावे हेतुर्नान्यः । तद्यथा—

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

नचैवमिति उपेन्द्रवज्रस्थाने इन्द्रवज्रप्रयोगात् । उपगतप्रस्माभिरिति ।
‘दुःश्रवत्वमपि वृत्तस्य शब्दानौचित्यमेव । तस्याप्यनुप्रासादेरिव’ त्यादि वदन्ति ।

अत्र ‘यथा च कारकगुणे’ त्यादिप्रत्ययः अन्तरश्लोकपर्यन्तः ‘प्रत्युदाहरणं यथा तं
कृपामृदुरि’ त्यतः पूर्वं पठितः सामञ्जस्य भजते, प्रत्युदाहरणं चेति उदाहरणप्रत्ययः
समञ्जस एव स्यात् । इत्यते च पुस्तकेऽप्येवं पारः । तस्मादत्र जागरणीयम् ।

कारणमात्रं पाराशरो जमदग्निश्च ।

तदभावे हेतुरिति तच्छब्देन समासः परानृष्टः । ततश्चात्र पाराशर्यादिपदं व्या-
सादाद्युत्कर्षमर्पयत् पुनरुक्तम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

तस्य वृत्तस्य । तदपेक्षयैव ध्वन्यतापेक्षयैव । गुर्वन्ततानियमस्य अन्त्यवर्णानि-
ष्ठगुणत्वव्यवस्थायाः सकर्णकैरपि वृत्तविशेषज्ञैरपि अनादृतत्वात् अस्वीकृतत्वात् ।

तस्यापीति । दुःश्रवत्वस्य शब्दानौचित्यकथनप्रस्तावे तस्यापि वृत्तस्यापि
अनुप्रासादेरिवेतिवदन्तिरस्माभिश्च गतम् ।

यथा चेति पुनर्मुक्तयोर्वाहरणं समासाभावस्य प्रस्ताति । कारणगुणानुवृत्त्येति
कारणगुणाः कार्यगुणान्तरभन्ते इति नयेन कारणस्य हेतोः पाराशरस्य जमदग्नेश्च
गुणानामनुवृत्त्या द्वौ ज्ञाने तपसि च अतिशयमुत्कर्षमाप्तौ गतौ । कौ द्वौ तावित्याह-
व्यास इति । स पाराशर्यो व्यासः । इह जामदग्न्यो रामः । अत्र व्यासपाराशर्य-
पदयोः रामजादग्न्यरदपोश्च समासाभावः समुचितमुत्कर्षमात्रप्रत्यवृत्तेः नुभूयते ।

नन्वित्यादिना समासाभावविषये ददृते—अत्रापि व्यासपाराशर्यादिपदे-
ष्वपि । अत्र समासाभावे । पाराशर्यत्वादीनाम् असाधारणविशेषणानां सामर्थ्यात्
अवगता ज्ञाताः । तेषां व्यासपाराशर्यादीनाम् ।

तदभावे समासाभावे । अन्यः समासातिरिक्तः ।

“शशाङ्कशेखरः शम्भुः पद्मजन्मा पितामहः” इत्यत्र ।

पदं तत्कसर्प इत्यादायवगन्तव्यम् ।

लोहितस्तत्क इति समासोऽत्रापि नेष्यते ।

लौहित्यस्य विधायुकन्यायात्तस्याप्रवृत्तितः ॥ १२ ॥

स्वरूपमात्रस्योक्तौ तु लौहित्याद्यभिचारतः ।

उप्योऽद्विरितिवत् पक्षो न चास्त्यन्यस्तदत्यये ॥ १३ ॥

इत्यन्तरश्लोकौ ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तत्कसर्प इति तक्षकशब्दादेव सर्पपदमुत्कर्षसमर्पणप्रवणमेवेति तदर्थस्य विषेयत्वम् ।

लोहितस्तत्क इति यथा तक्षकशब्दादेव सर्पत्वजातिः प्रतीता तद्वर्तमानलक्षणगो गुणोऽपि सत एवाव्यभिचारात् प्रतीतः । ततस्तौ जातिगुणौ विषेयताभिप्रायेणोक्तौ न समासे न्यग्भावनीयौ । उक्तन्यायादिति विषेयत्वात् समासः प्रवर्तत इत्यर्थः ।

पक्षो न चास्त्यन्यस्तदत्यये इति । इह द्वौ पक्षादुल्लिखितौ तक्षकस्य स्वरूपमात्रप्रतिपादनं वा लोहिताख्यगुणविधिवं । उभयत्रापि कृता चर्वा । तदत्यये न कथितपक्षद्वयातिक्रमे चान्यास्तृतीयपक्षो नास्त्योत्यर्थः ।

मधुसूदनो विवृतिः ।

तद्यथेति पर्यायेषु समासाभावं प्राचीनोदाहरणैः साधयति—शशाङ्कशेखर इति ।

यथा—शशाङ्कित्यत्र पर्यायवाचकशब्दस्थाने समासाभावः । पूर्वमुक्तप्रकारवत् तक्षकः सर्पः इत्यादौ समासात्तदवगन्तव्यम् । यथा—भोः ? अर्थं तक्षकः सर्पः—अर्थात् सामान्यसर्पो नास्तीति दिशा तक्षकपदेन सर्पविशेषत्वेन सर्पत्वे प्रतीतेऽपि सर्पपदमुत्कर्षसमर्पणप्रवणमेवेति सर्पार्थस्य विषेयत्वम् ।

लोहितस्तत्क इति । लोहितः तक्षक इत्यत्रापि समासो नेष्यते । लौहित्यस्य विधौ उक्तन्यायात् उपरिपरिर्दिशितव्याख्यानान् तस्य समासस्य अप्रवृत्तितः । अर्थं भावः । यथा तक्षकपदात् सर्पविशेषतया सर्पत्वजातिः प्रतीयते तथैव तस्मात् लोहिताख्यो गुणोऽपि अवसितो भवति तथाऽपि लोहितपक्षिकः लौहित्यस्य विषेयत्वमूचयति सतश्चात्र समासो नेष्टः ।

स्वरूपमात्रस्येति । स्वरूपमात्रस्य स्वरूपबोधकपदमात्रस्य तक्षकेत्यस्य उक्तौ । तदप्यर्थे । अपि लौहित्यरूपस्य गुणस्य अर्थ्यभिचारतः नित्यमहचारात् । यथा अग्नौ उदगतत्वं नित्यसहस्रम् । तथा लौहित्यं तक्षके । अर्थं पक्षः स्वरूपमात्रप्रतिपादनपरः । पूर्वः किञ्चनुवादभावप्रतिपादनपरः । इत्येवं पक्षद्वयमस्ति । तदत्यये उक्तन्यायात्कारे अन्यस्तृतीयः पक्षो नास्ति ।

इत्यन्तरश्लोकौ । अन्तरश्लोकोऽत्र तदर्थवाचकः । “अन्तमेवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदनादर्थ्ये” इतिकोपात् । तत्र अन्तरश्लोकौ तदर्थश्लोकौ ।

बहुव्रीहौ यथा—

“येन स्थलीकृतो विन्ध्यो येनाचान्तः पयोनिधिः ।

घातापिस्तापितो येन स मुनिः श्रेयसेऽस्तु वः ॥”

इति । अत्र विन्ध्यादिविषयत्वेन स्थलीकरणादि यद्विशेषणतयोपात्तं तत्तत्कर्मकर्तुर्मुनेरतिदुष्करकारितया कमपि प्रभावप्रकर्षमवद्योतयति विन्ध्यस्य प्रतिदिवससमुद्धायाच्छादितार्कप्रकाशस्य जगदान्ध्यविधायित्वात्, पयोनिधेरगाधत्वादपारत्वाच्च, घातापेः स्वमायापरिग्रहप्रस्तसमस्तलोकत्वात् । ततस्तत् प्राधान्येन विवक्षितमिति न तैः सह समासे निर्जावीकृतम् । प्रत्युदाहरणं यथा—

“यः स्थलीकृतविन्ध्याद्रिराचान्तापारवारिधिः ।

यश्च तापितघातापिः स मुनिः श्रेयसेऽस्तु वः ॥”

इति । केचिन् पुनरनयोरुदाहरणप्रत्युदाहरणयोरर्थस्योत्कर्षापकर्षप्रतीतिभेदो न कश्चिदुपलभ्यत इति मन्यन्ते । त इदं प्रष्टव्याः । किं सर्वेष्वेव समासेष्वियं तदप्रतीतिः उत बहुव्रीहावेवायं शाप इति । तत्र यदि सर्वेष्वेवेत्यभ्युपगमस्तर्हि सहृदयाः साक्षिणः पृच्छयन्तां वयं तावन्महदन्तरमेतयोः प्रतीत्योः पश्यामः ।

अथ बहुव्रीहावेवेत्युच्यते । तदयुक्तम् । न हि प्रतीतिभेदहेतौ प्रतीति-

व्यक्तिविवेकन्याख्यानम् ।

एवमियता कर्मधारयं विचार्य बहुव्रीहिनिरूपणायाह बहुव्रीहौ यथेति । ततस्तदिति स्थलीकरणादि यद् विशेषणतयोपात्तं तद् परामृश्यते । तैर्विन्ध्यादिभिः ।

तदप्रतीतिः उत्कर्षापकर्षप्रतीतिः ।

प्रतीतिभेदहेतौ समासासमासयोगे । प्रतीतिसामर्थ्यं कर्मधारयादिविषये ।

। मधुसूदनीविवृतिः ।

एवमियता प्रबन्धेन कर्मधारयसमासं समाहोच्य बहुव्रीहिसमासनिरूपणायाह—

बहुव्रीहौ यथेति । येन स्थलीकृत इति । स्पष्टोपः । स्थलीकरणादि । आदिपदात्

आचमनतापने गृह्येते । यद् स्थलीकरणादि विशेषणतया विन्ध्यविशेषणतया उपात्तं

गृहीतं तद् विशेषणम् तत्कर्मकर्तुः विन्ध्यस्थलीकरणकर्तुः । प्रभावोत्कर्षं द्योतयति ।

इत्यन्वयः । ततो मुनेः प्राप्तस्त्यबोधनात् तद् स्थलीकरणादि । तैः विन्ध्यादिभिः

सह । निर्जावत्वं न्यग्भावः ।

प्रत्युदाहरणं कृतबहुव्रीहिसमासोदाहरणं यथा । यः स्थलीति । तदप्रतीतिः

उत्कर्षापकर्षप्रतीतिः । अयं उत्कर्षोद्यप्रत्ययरूपः शापोऽभिध्यानम् । एतयोस्तुत्कर्षा-

पकर्षविषयिण्योः प्रतीत्योः ।

अथ बहुव्रीहाविति । अर्थ भावः । “रामस्य पागिरि”ति “रामपाणि” रिति च

इयक्ति० २५

सामर्थ्ये सति अकस्मात् तदसम्भवो भणितुं न्याय्यः । एवं हि त्ति-
त्यादिसामग्र्यामधिकलायामङ्कुरादिकार्योत्पादाभावाभ्युपगमोऽपि प्रस-
ज्येतेति सर्वत्रैवायं प्रतीतिभेदोऽभ्युपगन्तव्यः । नैव वा कुत्रचित् । न
पुनरिदमर्धजरतीयं लभ्यते ।

इह वा प्रतीतिवैचित्र्यं स्पष्टतरमवधारयतु मतिमान् । यत्र विध्य
तुवाद्भावाभिधित्सयैव पदार्थानामुपनिबन्धस्तथापि हि प्रधानेतरभावा-
विषयानिबन्धनौ समासस्य भावाभावाद्युपगतावेव । यथा—

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तदसम्भवः प्रतीतिभेदासम्भवः । अन्त्यादस्याप्रासकारेण्युक्तैव कार्योत्पत्तिरित्यर्थः ।
एतदभ्युपगमे दृष्टविरोधमाह । एवं हीति । नैव ज्ञेति न्यायविरोधात् ।
अर्धजरतीयमिति अर्धे जरत्या इति समासाच्च तद्विषया (१-३-१०६) इति
च्छप्रत्ययः । यथा जरत्या वराङ्गं कामयते सुखं न कामयते तद्देहेत्यर्थः ।

मधुसूदनीवृत्तिः

तत्पुरुषस्य कृताकृतस्थले श्रुताश्रुतयोः श्रुतसम्यन्धो बलवानिति न्यायात् लुप्तविभ-
क्त्यपेक्षया श्रुतविभक्तिजनितमन्वयेन अभिमन्यतां नाम उत्कर्षयोः प्रतीति- परं
बहुधीहौ तु सम्भाविते वा कृते वाऽन्यपदार्थस्यैव प्राधान्यम् यथा—येन स्थलीति यः
स्थलीति च यत्तद्व्यापामाकलितप्राप्तस्य मुनेः । ततश्च समासघटकीभूतपदोपस्था-
पितार्थप्राधान्यचिन्तयाऽलमेवेति न कश्चित्प्रतीतिभेद इति । उत्कर्षांपर्ययोः प्रतीतेः
समासालमासयोगेन भेदस्य हेतौ । उत्कर्षादिप्रतीतेः सामर्थ्ये सति अकस्मात्
कारणं विना । तदसम्भवः प्रतीतिभेदासंभवः । न न्याय्यः न उचितः ।

दृष्टविरोधं दर्शयितुमाह—एवं हीति । सति हेतौ तदसम्भवंभणितौ हि
अविकलायां पूर्णांशम् । अप्युक्तः प्रतीतिभेदः । अभ्युपगन्तव्यः स्वीकार्यः । अर्थ-
भावः । यथा प्रतिनायकगतोदण्डतापिस्यवर्णनेन तदुपमर्षयितुर्नायकस्य प्रकर्षः प्रतीयते
तदर्थं च प्रतिनायकस्य पृथग्वर्णनमावश्यकं तद्वदन्यथापि सम्यन्धिगौरवाय तदितरस-
म्यन्धिः प्रधान्यवावश्यकं ततश्च समासघटकपदार्थप्राधान्यचिन्ता भूपायैव कृते च
समासे तत्प्राधान्यं निर्जीवीभवति अतः समासो नात्येव इति सिद्धमिति । नैव वा
कुत्रचिदिति । न पुनरर्थजरतीयमिति । यदि अर्थे प्रतीतिभेदः । स्वीक्रियते
तर्हि सर्वत्र समासे वा अथ वा नो चेत्तर्हि कुत्रचिदपि नैव । कर्मधार्यं यादिपु स्वीक्रियते
बहुमीहौ न स्वीक्रियते इतीदं अर्धजरतीयं न लभ्यते । “अर्धे जरत्याः” समासाच्च
तद्विषयादिति छप्रत्ययः । यथा जरत्या वराङ्गमीहते सुखं नैहते तद्देहेत्यर्थः ।

इत्थमुक्तव्याख्यानदिशा समाहितमपि पुनरुदाहरणान्तरसमालोचनवधिकं प्रति-
धादिनं चिकीर्षुमाह—इह चेति । इह अनुपदं वक्ष्यमाणे उदाहरणे वा प्रतीतिवैचि-
त्र्यम् उत्कर्षांपर्यप्रतीतिभेदम् ।

“सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवाच यः ॥ ”

इति । अत्र हि त्रैलोक्यकालङ्कारभूतो चराचरस्य जगतो जीविता-
यमानो भगवन्तो सूर्याचन्द्रमसौ प्रसिद्धावनूद्य यन्मातामहपितामहभावो
विहितस्ततोऽस्य पुरुषसस्तौ लोकोत्तराभिजनजनितं महिमानं कामपि
काष्ठामधिरोपयतः यतो विशेषणविशेष्यभावामिहितेनैव न्यायेनात्राप्य-
नृद्यमानगतोऽतिशयो विधीयमानाकारसङ्क्रमणक्रमेण तत्सम्बन्धिनः
पर्यवस्यति । तयोर्हि स्वरूपमात्रं भिन्नं फलं पुनः पारम्पर्येण वाक्यार्थो-
त्कर्षलक्षणमविलक्षणमिति प्राधान्येन विचक्षितत्वात् न तौ ताभ्यां सह
समासे म्लानिमानौ ।

इह च—

“जनको जनको यस्या या तातस्योचिता वधुः ।

आर्यस्य गृहिणी या च स्तुतिस्तस्यास्त्रपास्पदम्” ॥ इति ।

व्यक्तिविवेकन्याख्यानम् ।

तत्तस्य इति तदिति तस्मात् । तौ सूर्याचन्द्रमसौ । तयोरिति अनुवाद्ययो-
स्सूर्याचन्द्रमसोः । पारम्पर्येणेति विधेयमातामहपितामहत्वद्वारेण । अत एव
सूर्याचन्द्रमसाविति द्वन्द्वनिर्देशो द्वयोः स्पर्धितां प्रकाशयति । उर्वश्या च भुवा
चेति समासाभावो वरणस्य मुख्यामुख्यत्वप्रदर्शनार्थम् एकस्य चास्तवत्वात्परस्य
कविप्रौढोक्तिनिष्पादितत्वात् ।

इह चेति प्रतीतिवैचित्र्यं स्पष्टतामवधारयतु मतिमानिति पाश्चात्यं सम्बन्ध-
नोपम् । जनक इति । अत्र जनकाकाख्यराजर्षिप्रभृतयः पितृत्वादेरुत्कर्षमर्पयन्ति ।

मधुसूदनोविश्रुतिः ।

सूर्यो मातामहः । चन्द्रः पितामहः ।

ततो मातामहपितामहत्वविधानात् कारणात् । तौ सूर्याचन्द्रमसौ । अत्राऽपि
विध्यनुवादभावस्यलेऽपि । तत्सम्बन्धिनः विधेयसम्बन्धिनः अर्थात् (अत्र स्थले)
पुरुषसः तयोरनुवाद्ययोः सूर्याचन्द्रमसोः केवलं स्वरूपं भिन्नम् । फलं पुनः ।
पुनस्त्यर्थं । फलन्तु पारम्पर्येण विधेयमातामहपितामहमार्गेण । अविलक्षणं समा-
नम् अनुवाद्ययोः । इति हेतोः वाक्यार्थगतोत्कर्षसमानत्वत्वात् । तौ सूर्याचन्द्र-
मसौ ताभ्याम् मातामहपितामहाभ्याम् । नानौतौ इत्यन्वयः ।

इह चेति । चोऽप्यर्थं । इहापि मतिमान् प्रतीतिवैचित्र्यमवधारयतु इति सम्बन्धः ।

जनक इति । तातस्य पितृदर्शयस्य । वधुः स्नुषा । आर्यस्य ज्येष्ठभ्रातृ ।
रामस्य । चाऽन्या गुणप्रकर्षोक्तिः । अत्र जनकमनूद्य जनको विहितः । तथा जनक
(पिपादि) द्वारा तत्सम्बन्धिन्यां मीतायामुत्कर्षः लोकोत्तराभिजनजनितत्वम् ।

द्विगौ यथा ।

“उपपन्नं ननु शिवं सतस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिकर्ता त्वमापदाम् ॥”

इति । अत्र हि संख्याया संख्येयेष्वङ्गेषु निरवशेषताप्रतिपत्तिफलम-
तिशयमादधानायाः प्राधान्येन विद्यता । तत्र एव हि तेषु द्विविधापत्प्रती-
कारेण राक्षः शिवोपपत्तिं परिपुष्यतीति तस्यास्तैःसह समासो न वि-
हिता । यथा च—

“निग्रहात् स्वसुरात्तानां वधाच्च धनदानुजः ।

रामेण नितितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥”

इति । प्रत्युदारणमेतदेवोदाहरणं कृतसमासघैशसं द्रष्टव्यम् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

एवं बहुव्रीहिं विचार्य द्विगुं व्याचष्टे द्विगौ यथेति । निरवशेष इति सतस्व-
संख्यायां विधेयत्वेन संख्यास्वरूपदत्त्वं समासे तु न्यरभावात् ।

दशस्त्विति दशत्वसंख्याया विधेयत्वं रावणस्य परिभवातिशयं प्रकाश-
यति । एकस्मिन्नपि मूर्धनि पदन्यासः परिभवास्पदं किं पुनर्दशस्त्विति । प्रत्युदाहरणं
ससाक्षवामिह यस्य स इतीत्यादिपाठे । घैशसं बाधः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

(साक्षराभिजनजपुत्रवधभवनावि च) पर्ययस्त्विति । समासे जनकजनका सीता इति
करणे नैव धमत्कारः ।

एवं बहुव्रीहिं विचार्य द्विगुं व्याचष्टे द्विगौ यथेति । उपपन्नमिति । स्वात्ममा-
त्यमुहत्कोपराष्ट्रदुर्गबलानि चेति सप्तानि अङ्गानि । हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्मिक्षं मरणं
तथा । इति पञ्चविधं देवं मानुषं व्यसने ततः । आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजव-
लुभात् । पृथ्वीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतमिति कामन्दकः । प्रतिकर्ता निवार-
यिता । संख्यायाः सप्तत्वाभिधानायाः । निरवशेषता पूर्णता । तत्र एव विद्यक्षात् एव
तेषु अङ्गेषु । देवमानुषीभेदात् द्वित्रिधत्त्वम् । तस्याः संख्यायाः तैरङ्गैः सह ।

निग्रहादिति । खरादिवधसूचनोत्तरं रावणस्य विभक्ता । रथौ द्वादशे सगौ ।
स्वसुः शूर्पणखायाः निग्रहात् कर्णाकण्ठेदनात् । आत्तानां बन्धुनां खरादीनां वधाच्च
हेतोः धनदानुजो रावणः रामेण दशसु मूर्धसु पदं निहितं मेने इत्यन्वः ।

अत्र स्वसुरित्येकवचनस्य एकैव स्वता तस्या इयं दशा । आत्तानां सर्वेषां वधो
घातः नेदानीमासः कश्चिद्वदिष्टः । दशसु नैकस्मिन्निति चतुरस्रारामस्य व्याप्तिः
दर्शिता भवति । कृतः समास्येन वीजसः साक्षत्वव्याघातो पञ्च तत् । तत्राद्या-स्वसु-
निग्रहात् । आसन्नघात् । दशमूर्धसु ।

नञ्समासेदाहरणं यथा—“नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः ।
इत्येवमादि पूर्वमेवोपदर्शितमुपपादितं च । प्रत्युदाहरणं यथा—

“वाच्यवैचित्र्यरचनाचारु वाचस्पतेरपि ।

दुर्वचं वचनं तेन बहु तत्राप्यनुक्तवान् ॥” इति ।

तत्पुरुषे कर्तुर्यथा—

“देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् हृदाः पूरिताः

क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ।

तान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरुण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे

यद् रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

एवं द्विगुं व्याख्याय नञ्समासेति व्याचष्टे नञ्समासेति । उपदर्शितमिति
असंख्यानित्यत्र विधेयाविमर्शविचारे अनुक्तवानिति नोक्तवानिति वाच्यम् ।

तत्पुरुषे कर्त्रादीनां पण्णां कारकाणां सम्बन्धस्य च क्रमेणोदाहरणान्याह देशो-
त्यादिना । सोऽयमिति । अत्र स प्वायमिति व्याख्या । आहितसन्ध्यानां
शस्त्राणां घस्मराणि प्रसनशीलानि अत एव गुरुणि ।

मधुसूदनो विवृतिः ।

वाच्येति । यद्यस्मात् यत्र वाचस्पतेरपि कथनं दुर्वचं वक्तुमशक्यम् तेन हेतुना
अयमपि तत्र बहु अनुक्तवान् । अत्र नञो गुणत्वम् ।

देशः सोयमिति । वेण्यामद्वत्याग्रः वर्णं प्रतीयमुक्तिः । यस्मिन् देशे अरा-
तीनां शोणितैः तद्रूपैर्जलैः पंच हृदाः पूरिताः परंशुरामेणेति शेषः । सोऽयं कुरुक्षेत्ररूपो
देशः । क्षताघ्राशास्त्रायते इति क्षत्रः । पृषोदरवत्साधु । क्षतात्किल प्रायत इत्यु-
दयः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः । इति कालिदासोऽपि । क्षत्रात् क्षत्रियात् एव
धृष्टद्युम्नात् । तथाविधः कात्तवीर्यार्जुनपुत्राज्जमदग्नेरिव तातस्य द्रोणस्य केशग्रहात्
केशं गृहीत्वा परिभवः तिरस्कारः । यत्कचित्कात्तवीर्यार्जुनाज्जमदग्नेःपरिभवो लोको
स भ्रान्तिविलसितः । अत्रेयं महाभारतो कथानुसन्धेया । एकदा तृपितोऽग्निः कात्त-
वीर्ये ययाचे स च तस्मै कानिचित्स्थानानि ददौ । अग्निश्च तानि ददाद् । स्थानेषु
तेषु दहत्यु वशिष्ठस्याधमोऽपि दग्धः वशिष्ठश्च त्वहानादर्थं ददाद्वैतमिति कात्तवीर्याय
शार्पं ते सहस्रं भुजान् जामदग्न्यो रामश्छेत्स्यतीति ददौ शापाम्बामोहितास्त-
त्पुत्रा दुर्दान्ता गोव्याजेन जमदग्नेः शिरश्चिकित्तिपुरिति ।

अहितानां शस्त्राणां वा हेतयः शास्त्राणि तेषां घस्मराणि भक्षकाणि अत एव
उरुणि श्रेष्ठानि मे मम भास्वन्ति भास्वराणि अस्त्राणि प्रह्लासादीनि तानि एव ताह-
शानि एव याहगानि रामस्येत्यर्थः । द्रोणस्य परशुरामशिष्यत्वादस्य च द्रोणत्पुत्रत्वा-
दिति अविच्छिन्नसम्प्रदायागतानीत्यभिमानः । अतः मोधनो द्रोणात्मजो महश्मृणः

इति । अत्र रामेणेति रामस्य कर्तृभावेन करणं प्रति यद्विशेषणत्वं, तत् तस्य दारुणतातिरेकात्मकमुत्कर्षं रौद्ररसपरिपोषपर्यवसायिनं सम-
प्यति, तस्य निरतिशयशौर्यशालित्वेन घोरतरनैर्घृण्यनिघ्नतया च प्रसि-
द्धेः । तेन तत्प्राधान्यात् विशेष्येण सह समासे गुणतां नीतम् ।

कर्त्रादीनां कारकाणामनेकेषां समशीर्षिकया विशेषणभावेन यदुपादानं
स द्वन्द्वस्य विषय इति तत्स्वरूपनिरूपणावसर एव तेषां प्राधान्यमप्रा-
धान्यं चाभिधास्यत इति न तदुदाहरणमिह प्रदर्शितम् । नापि विध्यनु-
वादभावोदाहरणं, तस्य विशेषणविशेष्यभावतुल्यफलतया तत्समान-
वृत्तान्तत्वोपपादनात् ।

प्रत्युदाहरणं यथा—‘यस्याधमस्य गुरुदत्तमिदं कुठारं डिम्भोऽपि
राम इति नाम पदस्य हर्त्ता’ इति ।

व्याक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

करणं प्रतीति क्रियां प्रतीत्यर्थः । तत्तस्येति प्रकान्तस्य विशेष्यस्य करण-
स्य । तस्येति रामस्य । शौर्यं यत्नम् । निघ्नः परवशः । तेन तद्विति
रामेणेति विशेषणम् ।

अनेकेषामिति । अनेकशब्दस्य नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यादेकत्वप्रसङ्गः ।
सत्यम् किन्तु अत्रप्रयोगविषये एकशब्दस्य कथयतिरिक्तवस्तुविषयत्वं यथा अग्राह्यग-
ह्यत्र दारुणशब्दस्य क्षत्रियादिगोचरत्वम् । एकव्यतिरिक्तं च वस्तु कदाचिदेकत्वो-
परकतं प्रतीयते, कदाचिन्निजेनैव स्वरूपेण । आद्ये पक्षे अनेकमिति भवति द्वितीये
त्वनेकमिति । यथा च पतञ्जलिः—‘प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम्’
इति । गुरुदत्तमिति गुरुणा दत्तमिति वाच्यम् ।

मधुसूदनाविवृतिः ।

यद्दामेण कृतं क्षत्रक्षयरूपं पितृवैरनिर्यासनं तदेव कुरुते ।

करणं प्रति कृतमिति । करोतिक्रियां प्रति । तद्विशेषणत्वं तस्य रामस्य दारु-
णतायाः क रतायाः अतिरेकः आधिष्ठयम् । तस्य रामस्य निरतिशयम् उत्कृष्टम् ।
शौर्यं पराक्रमलक्षणम् । घोरतरं महाभयकरम् यन्नेर्घृण्यं निर्दयत्वम् । तन्निघ्नतया
तदधीनतया । तेन हेतुना । तस्य रामस्य प्राधान्यात् । विशेष्येण करोतिक्रियया ।
समशीर्षिकया समानरूपया ।

स कर्तृकारकप्रवृत्तीनां विशेषणभावः । तत्स्वरूपं द्वन्द्वस्वरूपम् । तेषां कर्त्रादीनां
कारकाणां च । तदुदाहरणं कर्त्रादीनां कारकाणां च उदाहरणम् । तस्य विध्यनुवाद-
भावस्य । तत्समानवृत्तान्तत्वोपपादनात् विशेष्यविशेषणभावसमाने यद्वृत्तान्ते तस्योप-
पादनात् “विध्यनुवादभावोऽपि विशेष्यविशेषणभावतुल्यफलः” इत्यादिभिः कथनात् ।

प्रत्युदाहरणं कृतममासकर्तृत्वतुल्योदाहरणं यस्येति । गुरुणा सेवया सन्तुष्टेन

कर्मणो यथा—

“कृतककुपितैर्वाप्साम्भोभिः सदैन्यविलोकितै-

र्धनमसि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तथाम्बयां ।

नवजलधरश्यामाः पश्यन् दिशो भवतीं विना

कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये ! स तव प्रियः ॥”

इति । अत्र वनमिति यद् गमनक्रियायाः सीताविशेषणभूतायाः कर्मभावेन विशेषणं तत् तस्या रामप्रीतिप्रकर्षयुक्ताया अन्यकुलमहिला-दुर्लभं दुष्करकारित्वं नामोत्कर्षमर्पयति वनवासदुःखस्यातिकष्टत्वात् । स चोत्कर्षो रामस्य रतेरुद्दीपनतां प्रतिपद्यत इति प्रधानं, न गतेत्यनेन सह समासे तिरस्कृतम् ।

यथा च—‘गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वारघोः सकाशादनवाप्य कामम्’ इति । अत्र गुर्वर्थमित्यर्थिनाऽर्थनक्रियामुखेन यद्विशेषणं, तत् तस्य श्लाघ्यतातिशयाधानद्वारेण रघोस्तसाहपरिपोषे पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वान्नार्थिना सह समासे सत्तामवमततां गमितम् ।

यथा च ‘संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम्’ इति । प्रत्युदाहरणं यथा—‘प्रद-

व्यक्तिविवेकव्याप्यानम् ।

तत् तस्या इति सीताया विशेषणभूतायाः सीताकर्तृकाया गमनक्रियाया इत्यर्थः । गुर्वर्थमिति मुखे इदं गुर्वर्थमिति क्रियाविशेषणमेतत् । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं ननुसकलङ्कत्वं च । इत्सिततमत्वे तु पठो ऽस्त्यात् । अर्थनक्रियामुखेनेति अर्थयत इति निगमनात् । तत् तस्येति तद् गुर्वर्थमिति विशेषणम् । तस्यार्थिनः । अवमतताम् अनभिप्रतताम् । अवमतत्वं गहितत्वम् ।

सुतनिर्विशेषमिति । क्रियाविशेषणमेव । प्रदक्षिणक्रियेति अत्र प्रदक्षिण

नधुसूदनोपिवृत्तिः ।

इद्वारेण न तु येनाऽपि केनाऽपि पुरुषेण दत्तं प्रसादीकृतं न तु यथाकश्चिच्छ्रमं पतेन कुदारे अतिरागो लभ्यते । स च समासे गुणीकणात् नावसीयते ।

यथा—कृतककुपितैरिति । हे प्रिये ? सीते ? अम्बया कौसल्यया तथा धृताऽपि यस्य रामस्य मन प्रीत्या कृतककुपितैः कृत्रिमरूपैः अथ च वाप्साम्भोभिः अशुभलैः तथा दैन्येन सहितैर्विलोकितैः निराश्रयैः मां वशीकृत्य वने बहुदुःखसङ्कीर्ण-स्थानं गताऽसि । स तव प्रियः कठिनहृदयो रामः भवतीं विना नवजलधरैः श्यामाः दिशः पश्यन् जीवत्येव मरगतमयेऽपि न मृत इत्यर्थः । तत् विशेषणम् । तस्याः सीतायाः । रामप्रीतेः प्रकर्षण युक्तायाः । सचोत्कर्षः । दुष्करकारित्यरूपः उत्कर्षः । न तिरस्कृतमित्यन्वयः । श्लाघ्यतेति । समासविधोचिनाचरणप्रतिस्तमम्पदः ।

संवर्धितानां सुतनिर्विशेषमिति । अत्र सुतनिर्विशेषमिति वर्दनक्रियाविने-

क्षिणक्रियातीतस्तस्याः कोपमज्जीजनः" इति, 'तमभ्यनन्दत् प्रथमप्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः इति, यथाकामार्चितार्थिनाम्" इति, यथाकालप्रबोधिनामिति च । करणस्य यथा-

“आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनचान्तमाल्यः ।

वन्धुं न सम्भावित एव तावत् करेण रुद्धोऽपि च केशहस्तः ॥”

इति । अत्र करेणेति यत् केशहस्तकर्मकस्य सम्भावितस्य रोधनस्य करणभावेन विशेषणं तत् तस्याः कस्याश्चिद्रमसौत्सुक्यप्रद्वर्षप्रकर्षरूपमतिशयं प्रतिपादयद्गर्भध्वरयो रूपसम्पदमसाधारणीमभिव्यनक्ति यद्बल्लोकनव्यवधानाधायिनी तावतीमपि कालकलां विघ्नायमानां मन्यमानयानया सततं स्वाधीनेनैकेन करकमलेन रोधोऽप्यस्य न कृतः । तेन तत् प्रधानमिति न रुद्ध इत्यनेन सह समासेऽस्तमुपनीतम् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

क्रियाया अत्ययक्रियाकर्मभूताया अन्तरायेहेतुकोपनिमित्तत्वात् प्राधान्यम् । एवं प्रथमप्रबोधित इति प्राथम्यस्य । तथा यथाकामत्वयथाकालत्वयोर्ज्ञेयम् ।

यद्बल्लोकनेति रूपसम्पत् परामृष्टा ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

पणेन बद्धयितुर्ज्ञेयैः वर्द्धितानां तर्हणागुररि अनुपमं वात्सल्यं तैस्त्वैरुपायै शोतोष्ण वातवर्षामित्यनुरूपम् प्रतीयते । तद्य समासे गुणीकृतम् । आधाकरुधनप्रमुक्तैः प्रयत्नैः सम्यर्द्धितानां स्तनिर्विशेषम् । कश्चिन्न वात्वादिरूपप्लवो वः भ्रमकिंटाशामाश्रमरादपानामिति पूर्णं श्लोकः ।

प्रत्युदाहरणं कृतसमासस्य कर्मणः उदाहरणं यथा प्रदक्षिणेति । अत्रातीतेति अत्ययक्रियाकर्मभूताया प्रदक्षिणक्रियायाः स्वकार्यविघ्नकारणकोपनिमित्तत्वात्प्राधान्यमिति न गुणीकृत्यम् । तमभ्यनन्ददिति । अत्र प्रथमं प्रबोधित इत्युचितः । यथाकामेति । अत्र यथाकामम् अर्थितार्थिनामिति यथाकालं प्रबोधिनामिति च युक्तः पाठः ।

आलोकमार्गमिति । सहसा अतर्कितम् । आलोकमार्गं गद्याक्षर्यं व्रजन्त्या गच्छन्त्या कयाचित्कामिन्या उद्वेष्टने वान्तमाल्यः द्रुतगतिरनात् वास्तम् पतितं माल्यम् मालानां समूहो यस्मात्सः केशहस्तः प्रसन्तकेशसमूहः । पाशो पक्ष्म हस्तप्रकल्पार्थाः कवात्परेः प्रातान्त्यरोधकाश्रामी इत्यमराभिधानविश्राममणी । करेण बन्धुं सम्भावित एव अपि च किन्तु विलम्बमिषा न रुद्धः न रुद्धः ।

अत्रेति । रोधनस्य बन्धनरूप । तस्याः कस्याश्चिद्वायिकायाः । रभसो वेगः रभसो वेगहर्षयोस्त्वमरः । औत्सुक्यमुत्कण्ठाः । प्रहयं आनन्दः । असाधारणी विलक्षणं दन्तीवाम् । यद्बल्लोकने पत्या रूपसम्पदो दर्शने व्यवधानाधायिनी विधेयकारिणीम् । रोधोऽपि बन्धनमपि । तेन हेतुना तत्र करेणेति पदम् । नास्तमुपनीतमित्यन्वयः ।

यथा च—

“कर्तुं मत्तमया मानं प्राणेशः प्रत्यभेदि यत् ।
सोऽयं सखि ! स्वहस्तेन समाकृष्टस्त्वयानलः ॥”

प्रत्युदाहरणं यथा—

“धात्रा स्वहस्तलिखितानि ललाटपट्टे ।
को वाक्षराणि परिमार्जयितुं समर्थः ॥”

इति । सम्प्रदानस्य यथा—

“पौलस्त्यः स्वयमेव याचत इति श्रुत्वा मनो मोदते
देवो नैव हरप्रसादपरशुस्तेनाधिकं ताम्यति ।
तद्वाच्यः स दशाननो मम गिरा दत्ता द्विजेभ्यो मही
तुभ्यं ब्रूहि रसातलत्रिदिशयोर्निर्जित्य किं दीयताम् ॥”

इति । द्विजेभ्य इति निर्जयपूर्वकस्य भार्गवकर्तृकस्य महीदानस्य सम्प्रदानत्वेन यद्विशेषणं तन्महाः पात्रसात्करणोत्कर्षमादधत् भार्गव-
शौर्यातिरेकस्य व्यञ्जनेन दशाननस्य कोपोद्दीपनपर्यवसायि भवतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वात् दत्तेत्यनेन सह समासे कविना विच्छाया-
कृतम् । प्रत्युदाहरणमेतदेव पूर्ववद् उच्यते ।

व्यक्तिविषेकन्यायानम् ।

स्वहस्तेनेति करणपदम् । स्वहस्तलिखितानीति स्वहस्तशब्दोऽत्रादरप्रतीतिहे-
तुकत्वेन लेखनं प्रति उत्कर्षनिमित्तमपि समासे गुणीकृतः ।

पूर्ववदिति कृतसमासेऽसम् । तद्य विप्रदत्तमिति पाठे ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

कर्तुं मत्तमयेति । कांचिद्गुणं नायिकां प्रति सखी वक्ति नायकस्य अत्याजंबक-
रणेऽपि सन्तोषं नादधतीम् । हे सखि ! प्रणयकोपं कर्तुं मत्तमया कथं मानं कर्तव्यमिति
मानकरणप्रकारं बोद्धुमसमर्था स्वया यत् प्राणेशः प्राणवल्लभः प्रत्यभेदि विरुद्धः कृतः ।
सोऽयं विरोधरूपः अनलः त्वया स्वहस्तेन समाकृतः ।

अत्र स्वहस्तेनेति यदनलकर्मकस्य समाकर्षणस्य करणभावेन विशेषणं तत् तस्या
मानं कर्तुं मत्तमया नायिकायाः स्वयमुपचितमहद्वदन्तर्थाशीर्जस्वं प्रकाशयति । तेन तत्प्र-
धानमिति न समाकृत इत्यनेन सह समासे गुणीभावं प्रापितम् ।

धात्रेति । स्वहस्तेनेति । यदक्षरकर्मकस्य लेखनस्य करणभावेन । विशेषणं तद्य
तस्य । धातुः यथाप्राणि कर्माण्यनुधीक्ष्य अक्षरसंयोजनरूपमुत्कर्षमादधत् प्राधान्यमनु-
भवति तेन तत् न लिखितानीत्यनेन सह समासे विच्छायतां नैयम् । नीतञ्चैतन्नुचि-
तमेव ।

पौलस्त्य इति । महीयाचयितारं रावणं प्रति परशुरामवाक्यम् । हरप्रसाद-
रूपः परशुः । ताम्यति दुःखीभवति । विच्छायाकृतं शोभाशून्यं सम्पादितम् ।

अपादानस्य यथा—

“ताताञ्जन्म षण्णुर्विलङ्घितवियत् क्रौंयै कृतान्ताधिकं
शक्तिः कृत्स्नसुरासुरोष्मशमनी नीता तथोच्चैःपदम् ।
सद्यं घत्स ! तवातिशायि निधनं क्षुद्राक्षु यत् तापसात्
तेनाहं प्रपया शुचा च विवशः कष्टां दशामागतः ॥”

अत्र तातादिति क्षुद्राक्षु यत्तापसादिति च ये जन्मनिधनयोरपादानभावेन विशेषणे ते तातस्य पितामहपितामहतया महामुनेः पुलस्त्यस्यापत्यतया च क्षुद्रतापसस्य च गणनानर्हतया तयोदत्कर्षापकर्षद्वारेण तद्वतः कुम्भकर्णस्य कामपि कुलीनतां शौर्यापकर्षे चादधाने भ्रातुर्दशानस्य शोकत्रपापावकेन्द्रभावेन परिणमन इति प्राधान्येन विवक्षिते न ताभ्यां सह समासे गुणतां गमिते ।

प्रत्युदाहरणं यथा—अत्रैव ‘क्रौंयै कृतान्ताधिकम्’ इति । यथा च ‘आसमुद्रक्षितीशानामिति’ ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

पितामहपितामहतयेति पितामहो ब्रह्मपितामहः पूर्वपुरुषो यस्य । तयोर्जन्मनिधनयोः । तद्वतो जन्मनिधनवतः । ताभ्यां जन्मनिधनाभ्याम् । कृतान्ता(द)-धिकमिति आसमुद्रात् क्षितीशानामिति च वाच्यम् । अपादानसमानन्यायत्वादवधिरपि पञ्चम्यन्तोऽत्र गृह्यते इति प्रत्युदाहरणोपपत्तिः ।

मधुसूदनीविद्युतिः ।

पूर्ववत् कृतसमासोक्तोदाहरणमिव सद्विप्रदत्ता महीति पादे बोध्यम् ।

ताताञ्जन्मेति । इयं कुम्भकर्णमरणोत्तरं रावणस्य विलापमयोक्तिः । ताताए पुलस्त्यपुत्राद् विभवसः श्रुतेः । विलङ्घितं वियदाकाशम् येन तदिति षण्णुर्विशेषणम् । कृतान्तास्मृत्योरपि अधिकं क्रौंयैम् । कृत्स्नानां सुरासुराणामूष्मणः तापस्य अहंकारस्येति भावः । शमनी नाशिका शक्तिः सामर्थ्यम् धाचामगोचरं तथोच्चैः पदै उन्नतस्यानं नीता । हे यत्स! एवं तव सर्वे जन्मादि वस्तु अतिशायि लोकोत्तरम् तु किन्तु यत् क्षुद्रात् अत्यल्पप्राणात् तापसात् अकर्मण्यात् निधनं मरणम् । तेन हेतुना विवशोऽहं प्रपया लज्जया अथ च शुचा हेतौ कृषीया । प्रपानुगद्येतुकाम् कष्टां दशाम् आगतः प्रापम् । तातस्य विभवसः । पितामहो ब्रह्मा पितामहः पितुः पिता यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा । तयोः जन्मनिधनयोः । तद्वतः ते जन्मनिधने विद्येतेऽह्येति जन्मनिधनवतः ।

कृतान्तादधिकमिति वाच्यम् । आ समुद्रादिति वाच्यम् । अपादाने पञ्चमी अवधायि सति भवधिरपि पञ्चम्यन्तो गृह्यतेऽन्यथाऽपादानो विभागः अवधिः

अधिकरणस्य यथा—

“तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिमिरिष्यते च या ॥”

प्रयान्ति तामाशुगतिं यशस्विनेा रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ।

इति । अत्र रणाश्वमेध इति यत् पशुतायाः यशस्विकर्तृकैः पागमकर्म-
भूताया अधिकरणभावेन विशेषणं तत् तस्या इतरपशुवैलक्षण्यलक्षणम-
तिशयमाद्धानं शूराणां समरमरणोत्साहमुद्दीपयतीति प्राधान्येन विच-
क्षितत्वात् तथा सह समासे समशीर्षिकतां नीतम् । यथा च—

“शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विपयैपिणाम् ।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥”

इति । प्रत्युदाहरणं यथा—

रेणुरक्तविलिताङ्गो विकृतो व्रणभूपितः ।

कदा दुष्प्रत्यभिज्ञानो भवेयं रणभूपितः ॥

इति । सम्बन्धस्य यथा—

“द्वयं गतं सम्प्रति शाचनीयतां समागमप्रार्थनाया कपालिनः ।”

इति । अत्र कपालिन इति यत् समागमप्रार्थनायाः शोचनीयतागतौ
हेतुत्वेनोपात्तायाः सम्बन्धिद्वारेण विशेषणं तत् तस्यास्तत्र यत् सामर्थ्यं

व्यक्तिविवेकव्याख्याने

उपागमेति उपागता इति निर्दिष्टा उपागमक्रिया । रणभूपित इति । अत्र
रणभुवीति वाच्यम् ।

शोचनीयतागतिः क्रिया । तत्र समागमप्रार्थना हेतुत्वेनोपात्ता । तस्याः
सम्बन्धिद्वारेण सम्बन्धत्वमुखेन कपालिन इति विशेषणम् । अत्र सम्ब-
न्धसूदनीविवृतिः ।

समासिरिति उदाहरणासङ्गतिः स्यात् ।

तपस्विभिरिति । तां सत्रितपस्विप्रार्थिताम् । रणरूपोऽश्वमेध इति रूपकम् ।
तस्याः पशुतायाः । तथा पशुतया । समशीर्षिकतां समानकक्षात्वम् । रणाश्वमेधे
इति विशेषणस्य पशुतया सह समासो न कृत इत्यर्थः ।

शैशव इति । अत्र शैशवयौवनवार्धकान्तपदानि विद्याभ्यासविपयेच्छामुनिजी-
वनयोगद्वाराशरीरस्थानां सामयिकामौर्चिर्तां पुष्पन्ति तेन हेतुना अभ्यस्तविद्यादिभिः
न समासे मीलितच्छायानि कृतानि ।

रेणुरक्तेति । रेणुमिश्रितेन रक्तेन विलिप्तमङ्गं यस्य सः । अत्र अन्त्यानुप्रासलो-
भेन कविना रणभुवि निवासपशोत्थमुत्कप शूस्वद्युद्धमरणोद्योगरूपं समासे पिहितमिति
युक्तं न प्रतिभाति सचेतसाम् ।

द्वयं गतमिति । शोचनीयताकर्मकगमनक्रियायां शोचनीयतागतावित्यस्यार्थः ।
हेतुत्वेन कारणत्वेन उपात्ताया गृह्यतायाः । समागमप्रार्थनाया सम्बन्धिद्वारेण सम्ब-

तत् सुतरामुपबृंहयति तस्य सफलामङ्गलनिलयतया निन्दिताचारनि-
रततया च दर्शनसम्भाषणादीनामपि प्रतिषिद्धत्वात् । अतो विधेयार्थ-
तया प्राधान्येन विद्यक्षितं विशेष्येण सह समासे न प्रत्यवरीकृतम् ।
यथा च—

“जनको जनको यस्या या तातस्योचिता वधूः ।

आर्यस्य गृहिणी या च स्तुतिस्तस्यास्त्रपास्पदम् ॥”

इति । ‘स्कन्दस्य मातुः पयसां रसश्च’ इति । ‘कः क्षमेत तथानुज’ इति ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

न्धिशब्दो भाववृत्तिः सम्बन्धित्वे वसंतं, यथा ‘द्वैकयोर्द्विवचनैकवचने’ (१-४-२२)
इति, सधोरमुवाचेति । तत्तस्या इति । तद्विशेषणम् । तस्यास्समागमप्रार्थनायाः ।
तत्र शोचनीयतागतौ । सामर्थ्यमन्यभिचारेण सम्पादकत्वम् । तस्य सकलेति
तच्छब्दः कपालिन इत्यस्य परामशंकः । विशेष्येण समागमप्रार्थनयेत्यनेन । प्रत्य-
वरं गुणभूतम् ।

पुत्रं तातस्येति, आर्यस्येति, स्कन्दस्येति, तवेति चेत्येषां विशेषणानामु-
मधुसूदनीविवृतिः ।

न्धिविधया सम्बन्धित्वविश्वयेत्यर्थः । कपालिन इति विशेषणम् । तत् विशेषणम्
तस्याः । समागमप्रार्थनायाः तत्र शोचनीयतागतौ यत् सामर्थ्यम् अन्वभिचारेण
सम्पादकत्वशक्तिः तत् सामर्थ्यम् सुतरामवश्यमुपबृंहयति घट्टयति । इत्यन्वयः ।
तस्य कपालिनः । दर्शनसम्भाषणादीनामपि किमुत समागमविषयकप्रार्थनाया वाच्यम् ।
विशेष्येण समागमप्रार्थनया सह । समासे कपालिसमागमप्रार्थनयेति दिशा न प्रत्यव-
रीकृतम् न तिरस्कृतम् ।

जनक इति । तातस्य आर्यस्येति सम्बन्धित्वाद्वा इदार्थासनहरत्वसकललोकपाल-
कत्वादिविशिष्टमहापुरुषमन्धरुपमुत्कर्षे सीतायां प्रतीयते । कृने च समासे स उत्कर्षः
विच्छापो भाति अकारणनिगडनिरुद्धमहापुरुष इव ।

स्कन्दस्येति । यः प्रैलोक्यमन्तायकारितारकासुरहमनेन अखिलां लोकं दुःखार्ण-
यनिममममुद्धार तस्य देवसेनापतेः मातुः । या भृत्यानां सहस्रैरपि तरिस्रन्नं कारयितुं
शक्ताऽपि मातृत्वभावसुलभवात्सल्येन स्वयं प्रतिदिनं समयमनुपालयन्ती अन्ध्यासेन
पथासि पायपमास इति स्कन्दस्येति मातुरिति पयसामिति यथोत्तरमनुपातिवि-
शेषणत्वानां पदार्थानामुक्तदिशा उत्कर्षः सवेतसो गोचरीभवति । समासे तु दुद्व-
वशाद्वास्वमनुभवद्वाजकुमार इव म्यानतामापते ।

कः क्षमेत तवेति । यः एकलोऽपि चतुर्दशसहस्रं दुर्दान्तान् राक्षसान्निर्भयं
निगृह्यत तस्य तव अनुजातस्येत्येवमनुजे उत्कर्षरानिरास्वापते । समासनिगलिते तु

प्रत्युदाहरणं यथा—

“पृथ्वी ! स्थिरीभव भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिष्णुञ्जराः । कुञ्जत तद्वितये दिधीर्वा
देवः करोति हरकामुकमाततज्यम् ॥”

इति । यत्र हि हरसम्बन्धनिबन्धनः कामुकस्य गौरवातिरेको दुरा-
रोपता चेति तस्यैव विधेयतया प्राधान्यं न कामुकमात्रस्य, तच्च तस्य
वृत्तावन्तरितं, तेन 'देवो धनुः पुररिपोर्विदधात्यधिज्य'मित्यत्र युक्तः
पाठः । अस्मिञ्च पाठे कलिपतार्थस्याप्रयुक्तस्य घाततज्यस्य प्रयोगपरि-
हाराद् गुणान्तरलाभ इति । यथा—

“किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
मात्रा खीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।

व्यक्तिविशेषकन्यालयानम् ।

त्कर्षसमर्पकत्वं शेषम् ।

तस्यैवेति गौरवदुरारोपत्वनिबन्धनस्य हरस्य । तच्चेति प्राधान्यम् । तस्येति
हरस्य । कलिपतार्थस्येति विस्तारितकृत्रिमत्वमात्रवाचिनोऽधिज्यत्वमात्रलक्षणार्था-
रोपात् । अप्रयुक्तस्येति उक्तन्येतास्मिन्नर्थे कविभिरप्रयुज्यमानस्य । गुणान्तर-
लाभ इति वक्ष्यमाणलक्षणस्य, वाच्यावचनस्य परिहारात् ।

मात्रेति 'एवं कृतम्' इत्यत्र करणम् ।

मधुसूदनीविवृतिः—

मर्दभक्ष्यमागद्राक्षां प्रेक्षकस्य तत्त्वपरीक्षकस्य मानसमिव विवर्णभावमाकलयति ।

पृथ्वी स्थिरी भवेति । एनां पृथ्वीम् । द्वितयं पृथ्वीभुजङ्गमयोर्द्वयम् । तत्रितये
पृथ्वीभुजङ्गमकूर्मराजानां त्रितये । हरकामुकम् ह्यधनुः । आततज्यम् अधिज्यं
करोति सन्धानयतीत्यर्थः । अत्रेति । दुरारोपता कष्टसन्धानविषयता । तस्य हरस्य ।
प्राधान्यमित्यन्वयः । कामुकस्य केवलस्य प्राधान्यं नास्ति । तच्च वृत्तौ अन्त-
स्तिमित्यन्वयः । तस्य हरस्य तत्प्राधान्यं वृत्तौ समाप्ते अन्तरितं पिहितम् । तेन
हेतुना । कलिपतार्थस्येति ॥ आतता ज्या यस्येत्यर्थे धनुर्विरहिवाऽपि ज्या आतता
विरहता भवति परमिह कामुकपदसाहचर्यात् अधिज्यार्थत्वम् आततज्येतिपदस्य परिक-
ल्प्यते, तथा अधिज्येतिपदस्यार्थे आततज्येतिपदं कविभिर्न प्रयुज्यते । एवं नेयार्थ-
त्वमप्रयुक्तत्वं च दूषणं प्राप्तं भवति । पाठे परिवर्तिते च ते दूषणे परिहृते भवतः ।
तथाच गुणान्तरस्य हरसम्बन्धनिबन्धनस्य गौरवातिरेकदुरारोपत्वादेरेकस्य गुणस्या
पेक्षया द्वितीयस्य गुणस्य दोषपरिहारस्य लाभः । इति भावः ।

किं लोभेनेति । रामवन्वासे हेतु चिन्तयतो लक्ष्मणस्योक्तिरियम् । स विन-

मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥”

अत्र ह्यार्यस्यानुज इति तातस्य कलत्रमित्युचितं घक्तुम् । यथा च—

“जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थिताचिषा ।
हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्क इधार्पितः ॥”

इति । अत्र हरेः सम्बन्धेन चक्रस्य जयाशास्पर्दत्वमिति हरेरेव
प्राधान्यधिवक्षा न चक्रमात्रस्य, तच्च तस्य समासेऽस्तमुपगतम् । विभ-
क्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधायनी हि विशेषणानां विधेयतावगतिः । तत एव

व्याक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

निष्क आभरणविशेषः । विभक्त्यन्वयेति ध्रुवमाणाया विभक्तेरित्यर्थः ।

मधुसूदनाविद्वृतिः ।

याजंवादिमत्स्येन प्रसिद्धः भारतो लोभेन महतो राज्यस्य सम्राड् भविष्यामीति लोभेन
विलङ्घितः आक्रान्तः किम् । येन भारतेन एतद्दण्डवासादिकम् एवं कपटेन मात्रा
कैकेय्या तद्द्वारेत्यर्थः कृतम् । अथवा मे मध्यमा माता कैकेयी एव स्त्रीलघुतां
गता स्त्रीणां स्वभावमुलभां शुद्रतां प्राप्ता किम् । विचारेण चेतसः स्वस्यत्ये आह—
मिथ्येति । एतन्मया चिन्तितं द्वितयमपि भारतस्य लुब्धत्वं मातुः क्षुद्रत्वं च मिथ्या ।
कुतो मिथ्येत्याह ।—आर्येति । असौ गुरुर्भुरतः आर्यस्य रामस्य येन महत्पदं राज्यं
विभुः राजागौरवाभूषणमिव परित्यक्तम् दुःखाकीर्णं वनगमनञ्चाङ्गीकृतम् । [तस्य अनुजः
इति हेतोः लोभसंभावनं मिथ्या । माता च तातस्य यः वचसः सत्यत्वकरणाय सद्विद्यो-
गत्यक्षयमाणप्राणोऽपि प्रियतरं पुत्रं चनाय विससर्ज तस्य कलत्रमिति मिथ्या क्षुद्रत्व-
संभावनम् । महाजनसम्पर्कात् अमेध्यस्यापि मेध्यत्वम् नीचोऽपि च पूजापदं लभते ।
इति भावः । तत्केन कृतमित्याह—अनुचितमिति । विधात्रानुचितं कृतमिति मन्ये
सम्भावयामि ।

यक्तुमिति । अयं भावः । अप्रानुचिनाकरणे हेतुत्वेन विधित्सिते आर्यस्येति
तातस्येति पदे समासे पिहितच्छाये न करणीये ।

जयाशेति । यत्र च हरेश्चक्रे अन्मार्कं देवानां जयस्वाशा आसीत् । तेनाऽपि
हरिचक्रेण । प्रतिघातेन उत्थितं यद्विज्योतिः तेन तद्वारा अस्य तारकस्य कण्ठे निष्क
इव सुवर्णभूषणमिव अर्पितः । तच्च प्राधान्यं च । तस्य हरेः ।

अनु अप्राप्तत्वेन प्रतीयमानत्वं नाम विधेयस्य स्वरूपम् । विशेष्यसमवधाने च
विशेषणानां प्राप्तत्वमेव । तदेव च विशेषणत्वम् यत् स्वनिष्ठोत्कर्षांपकर्षांप्रायकत्वेन
प्रतीयमानत्वम् । तच्च विशेष्योपस्थितौ प्राप्तमेव बलाद्भवतीति कुतो विधेयत्वमित्य-
त्राह—विभक्त्यन्वयेति । अत्र विभक्तिः ध्रुवमाणैव प्राणां समस्तायाः वृषणात् ।
ध्रुवमाणाया विभक्तेरन्वयव्यतिरेकावनुविधर्तुं शीलमस्याः सा तथोक्ता । विधेयताया
अवगतिज्ञानम् । तत एव विशेषणसम्बन्धिविधेयत्वज्ञानस्य ध्रुवमाणविभक्त्यन्वयवि-

सैषां विशेष्ये प्रमाणान्तरसिद्धस्योत्कर्षाधायिनां शाब्दे गुणभावेऽप्यार्थं प्राधान्यं विशेष्याणां च शाब्दे प्राधान्ये आर्थो गुणभावोऽनूद्यमानत्वादित्युक्तम् । वक्ष्यते च ।

एतदाचार्यस्याप्यनुमतमेवेति ज्ञायते । यदयं 'वृषल्याःफामुको' 'दास्याःपुत्र' इत्यादौ फामुकादेराक्रोशादपकर्षप्रतिपत्तये समासेऽपि विभक्तिरलुक्माह । कुतस्तर्हि दासीपुत्र इत्यतः पुत्रस्याक्रोशाद्यगतिः न ह्यत्र विभक्तिरस्ति । को वा मन्यते । स्वरूपमात्रमेवातः पुत्रस्य प्रतीयते नाक्रोश इति सूत्रारम्भप्रयोजनमेव चिन्त्यम् ।

व्यक्तिविशेषक्याख्यानाम् ।

तथा च 'पठ्या आक्रोशे' (६-३-२१) इति शपक्रमुपदेत इत्यत इति प्रमाणान्तरेण 'लोको वेदस्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधमि' इत्युक्तरूपेण सिद्धौ यौ स्वस्य विशेषणस्योत्कर्षापरकर्षौ तदाधायिनाम् अर्थाद्दिनेष्वयं प्रतीत्यर्थः । आर्थं वास्तवम् । अलुक्माह 'पठ्या आक्रोश' (६-३-२१) इत्यनेन । चिन्त्यमिति । एतदवगमय विचार्यमित्यर्थः ।

मधुसूदनाविवृतिः ।

धायित्वादेव । एषां विशेषणानाम् । प्रमाणान्तरम् लोको वेदस्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधं स्मृतमित्युक्तरूपम् । तेन सिद्धौ स्वस्य विशेषणस्य उत्कर्षापरकर्षौ तदाधायिनां विशेष्ये उत्कर्षापरकर्षविधातृणाम् । आर्थं वस्तुतत्पलब्धम् । आर्थः विशेषणगतोत्कर्षापरकर्षाधीनप्राधान्यादित्यर्थः ।

न ममेदं कपोलकल्पितमपि तु आचार्यैरपि स्वोक्तमिति तत्सम्भतिमाचिन्वन्नाह-यद्यमिति । आक्रोशो निन्दा । अपकर्षप्रतिपत्तये तिरस्कारज्ञानाय समासेऽपि अलुक् विभक्तिश्रवणमनुजानाति ।

अलुकं श्रूयमाणत्वमित्यर्थः । ननु पुत्रेऽन्यतरस्यामिति विभाषयाऽलुकः शासनात् पक्षे लुगपि भविष्यतीति दासीपुत्रेत्यत्रापि आक्रोशः प्रतीयत पृषेत्याशयेन नक्ते-कुत-इति । यदि अलुसविभक्त्यावै आक्रोशप्रतीतिस्तर्हि दासीपुत्र इत्यतः समासेन लुसविभक्तिव्यपदेशः कुत आक्रोशप्रतीतिः । न हि अत्र पदे विभक्तिरस्ति समासेन लुसत्वाच्च लुस्यमाणत्वादिति शेषः । उत्तरति । को वा मन्यते अत्र पठ्यति सूत्रकृतसमासे तु कलुसविभक्तिके आक्रोशः प्रतीयत इति एवं को मन्यते अनुमोदते । अतः अस्मात्पदात् पुत्रस्य स्वरूपमात्रमेव प्रतीयते न आक्रोशः प्रतीयते । इति एवं प्रकारेण सूत्रारम्भस्य प्रयोजनं फलमेव चिन्त्यम् विचारणीयम् । अलुसविभक्तिके पदे यथाऽऽक्रोशप्रतीतिः तथा लुसविभक्तिकेऽपि पदे तत्प्रतीतिः स्यात्तदा सूत्रनिर्माणस्य किं फलं स्यादित्यादि चिन्त्यं नक्षेपणीयमिति भावः ।

समासे च विभक्तिलोपात्तत्कार्पापकार्पायगतिरिति न तन्निबन्धना-
रसादिप्रतीतिरिति तदात्मनः काव्यस्यायं विधेयाविमर्शो दोषतपोक इति।
अव्ययीभावे यथा—

“सा द्यितस्य समीपेऽवस्थातुं नापि चलितुमुत्सहते ।

ह्रीसाध्यसरसविवशा स्पृशति दृशां कामपि नवोदा ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

समासे च विभक्तिलोपादिति । इह हि विभक्तिध्रवणाध्रवणे अन्यव्य-
तिरेकाभ्यां विशेषणगतयोर्वास्तवयोः प्रयोजकता भजेते । ते तु प्रायेण वाक्यसमा-
सगतत्वेनोपलभ्यमाने समासस्य विभक्त्यध्रवणाद्विधेयाविमर्शानुत्पादयतः । अत-
एव समासेऽपि यदि विभक्तिः ध्रूयते तदा न विधेयाविमर्शो यथा दास्याः कामुक
इत्यादौ । समासस्तु तत्रैक्यपादिप्रयोजनत्वेन कृतः । तन्निबन्धनेति उत्कर्षापक-
र्पनिबन्धना । एवञ्च विभक्त्यध्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं विधेयाविमर्शस्य
व्याप्त्या प्रदर्शितं भवति ।

एवञ्च सप्तप्रकारं तत्पुदरं निरूप्याव्ययोभावं निरूपयति अव्ययीभाव इति ।
समीपं विशेष्यं प्रति द्यितस्येति यदिदोषणं तत्र तस्य समीपस्येति योजना ।

मधुसूदनीविश्रुतिः ।

इदं शोध्यम् । असमासेन वाक्ये विभक्तिः ध्रूयते । नैवा कार्यप्रयोजिका प्रकृते
विभक्तिध्रुतिः । किन्तु यत्र दास्याः पुत्र इत्यादौ “वष्टया आप्रोशे” “पुत्रेऽन्यतर-
स्यामि”ति सूत्राभ्यां समासस्य अलुकरं अनुनासनं तत्र आशेषयोधिका । आनुना-
सनस्य च विकल्पोऽनुबन्धात् एतादृशसूत्रकृतसमासेतुविभक्तिलोपेऽपि तादृशार्थप्र-
तीतिर्भवत्येवेति यथा दासीपुत्र इत्यत्र । अन्वाष्टयामुप्रविदिनसमासस्येते नैव ता-
प्रतीतिः यथा सधैव दासी पुत्र इतिपदे । इत्युक्तसमासप्रकरणव्यवस्था ।

समासे चेति । समासमपि कर्तुं तद्धेतुकं प्राप्तिं विभक्तिदोषमपि धारयति
इत्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति यद् विभक्तिशुभौ पृथाभोपिऽत्कर्षापकवंप्रतीतिः तल्लोपे च
नैवेति अतो यत्र समाससमासयोर्वाचित्वात्वाचित्यबोधः सद्धयसम्मतः तत्र तौ विधे-
याविति तद्विदां पन्थाः इति रहस्यम् ।

तन्निबन्धना उत्कर्षापकपेहेतुत्वात् । सदात्मनः विभक्तिलोपवतः ।

इत्थं सप्तप्रकारं तत्पुदरं निरूप्य अव्ययीभावमाकलयति अव्ययीभावे यथेति ।
(यथा कश्चित् सत्त्वमस्योत्यादियाव्यस्यतत्पदाभिधेयं पुदरं सप्तप्रकारं निरूप्य, तस्या-
व्ययत्वमाकलयेत्येतिभावः) ।

सा द्यितस्येति । सा नायिका द्यितस्य समीपे अवस्थातुं स्थितिं कर्तुं नापि
तस्य समीपे चलितुम् उत्सहते । एवं हि ह्रीसाध्यमयोर्विवशा हजामयेयोः पराधीना
हमाः सल्यः किं कथयिष्यन्ति वा समावयिष्यन्तीति वा सहसा गमनेनेति ह्रीः । अप-
रिचिनस्यभावस्य पाशं गमनात्प्रयं भवतीति ह्रीसाध्यमपरवशा नवोदा नूतनपरिणीता

इति । अत्र दयितस्येति सम्बन्धितया यत् समीपस्य विशेषणं तत् तस्य सुकृतशतलभ्यतालक्षणमुत्कर्षमादधद्रतेरुद्दीपने पर्यवस्यतीति प्राधान्येन विवक्षितत्वान्नोपदयितमिति यत् समीपार्थेनाप्ययेन सह समासेऽप्यसादं गमितम् ।

प्रत्युदाहरणं यथा—'मध्येऽयोम त्रिशङ्कोः शतमखविमुक्तः स्वर्गस-
र्गं चकार' इति । अत्र हि भगवतो विश्वामित्रस्य तपसः प्रभावप्रकर्ष-
प्रतिपादनं प्रस्तुतम् । स च तस्य निरूपकरणस्य सतः शून्ये व्योम्नि
स्वर्गसर्गसामर्थ्येनैव प्रतिपादितो भवतीति व्योमैव प्राधान्येन विवक्षितं,
न तन्मध्यम् । तेनाविषय एवायं समासः क्वचिना कृत इति । मध्ये
व्योम्न इति युक्तः पाठः ।

अनेनैव न्यायेन वृत्तश्चिच्चतुर्योरपि प्रतिषेधोऽवगन्तव्यः तत्राप्युक्तक-
मेण प्राधान्येतरभावविवक्षाविशेषात् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

मध्येऽयोमेति पारे मध्ये पठया वा (२-१-१८) इत्यव्ययीभावः । सचेति
प्रकर्षः । प्वमियता द्वन्द्ववर्जं समासवृत्तिविचारिता ।

इदानीमतिदेशमुखेन कृतद्वितवृत्तिनिरूप्यते अनेनैवेत्यादिना । विवक्षा-
विशेषादित्यकारप्रक्षेपः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

कामपि स्वानुभवैकमारां दशामवस्थां स्पृशति अनुभवति ।

अत्र समीपस्य वितेष्वल्ब सम्बन्धितया प्रतियोगितया यत् दयितस्येति विशेष-
णम् तत् विशेषणम् तस्य समीपस्य सुकृतशतैर्लभ्यतालक्षणमुत्कर्षम् आदधत् कुर्वन्
स्तेरुद्दीपने यदने पर्यवस्यति परिणतं भवति इति हेतोः न उपदयितमिति पदवत्
अवसादं नाशं गमितं प्रापितम् ।

मध्येऽयोमेति । शतमुख इन्द्रः तद्विमुखो विश्वामित्रः मध्येऽयोम आकाश
पूवैत्यर्थः त्रिशङ्कोः स्वनामप्रसिद्धस्य कृते स्वर्गसर्गं चकार । अस्य कथा रामायणे प्रसिद्धा
ततो विलोक्या । मानुषशरीरेण स्वर्गं जिगमिषुः गुरोर्बशिष्ठस्य पुत्रेः चाण्डालो भवेति
शतः । अंश्याभूतोऽपि विश्वामित्रतपःप्रभावात् स्वर्गं गतः । ततश्च इन्द्रपातितेन तेन
पाहीवि प्रार्थितो विश्वामित्रः अन्यान् सप्तर्षीन् अन्यं सेन्द्रं स्वर्गं समर्जति पुराणम् ।

अत्र मध्येऽयोमेत्यत्र पदे पारे मध्ये पठया वेत्यव्ययीभावः । स च प्रकर्षः । नि-
रूपकरणस्य स्वर्गसर्गसामर्थ्येनैव स्वर्गसर्जनरूपकामि-
पणद्वारैव । तन्मध्ये उपोसमध्यम् । तेन आविषय एव अरुथल एव ।

तयोरुदाहरणं यथा—

“यः सर्वं कपति खलो विभर्त्ति यः कुक्षिमेव सत्यतिथौ ।
यश्च विधुं तुदति सदा शीर्षच्छेदं त्रयोऽपि तेऽर्हन्ति ॥”

इति । अत्र सर्वादीनां कपणादिषु कर्मभावेन विशेषणतयोपात्ताना-
मुत्कर्षाधापितया प्राधान्येन विवक्षितत्वात् तैः सह वृत्तौ न्यग्भावे
विहितः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

सर्वंकपतीति ‘सर्वंकृलाभकरीषेषु कपः’ (३-२-४२) इति सूत्रेऽयं
विषयः । विभर्त्ति यः इति ‘कुक्षिभरिश्चे’ति निपातितस्य कुक्षिभरिश्चेदस्यायं गो-
चरः । विधुस्तुद इति ‘विध्वस्योस्तुद’ (३-२-३९) इति खन्यप्रत्ययस्यायम् ।
शीर्षच्छेदमिति ‘शीर्षच्छेदाद्यच्च’ [९-२-३९] इति तद्धितस्य यत्प्रत्ययस्येदं पदम् ।
तैरिति कपणादिभिः । सर्वार्थस्येति, कायोपलक्षणस्य कुक्षेरिति,
मधुसूदनीवृत्तिः ।

एवमियता प्रबन्धेन द्वैकशेषवर्गे समासवृत्तिविवेचिता सम्प्रति वृत्तित्वेन समाने
कृतद्वितवृत्तौ निरूप्येते अनेनेति । अनेन समासाल्पवृत्तिकथितेनैव न्यायेन मार्गेण ।
प्रतिषेधः समासनिषेधः । तत्राऽपि कृतद्वितवृत्तोरपि उक्तक्रमेण कथितशैल्या ।
प्रधानेतरभावविवक्षाया अविशेषात् सामान्यात् ।

तयोरुदाहरणं कृतद्वितवृत्तयोरुदाहरणं यथा—यः सर्वं कपतीति । सत्यो विष्णु-
स्तस्य तिप्पिरेकादशी त न्यां तस्मिन् वेति । ते त्रयः खलौदरिकराहवः । अत्र सर्वा-
दीनाम् आदिपदात् कुक्षेः विधोश्च परिग्रहः । कपणादिषु भादिपदात् भरणतुदने
प्राप्ते । उत्कर्षः क्रमशः मुञ्जनाभयदानदीक्षाबद्धरूपत्वरूपः, सर्वाशुचिनिधानत्ववृत्त-
मत्वविनश्वरत्वतुच्छत्ववरूपः, सकलजगदानन्दहेतुत्वरूपः । तदाधापितया तत्कारितया ।
तैः कपणादिभिः । वृत्तौ कृतवृत्तौ तद्धितवृत्तौ च न्यग्भावः गुणत्वं न विहितः ।

अयं भावः । सर्वं कपतीति विग्रहे सर्वंकृलाभकरीषेषु कप इति सूत्रेण खचि सर्वं
कपः । कुक्षिं विभर्त्तीति विग्रहे कलेप्रहिरात्संभरिदधेति सूत्रेण चात्कुक्षिभरिश्चेति निपा-
त्यते । इदमवधेयम्—कपयो लक्ष्यकचक्षुष्कः । अन्ये च लक्ष्यगैकचक्षुष्काः । कवयश्च
नानृषिः कवते काव्यमित्युक्त्या कपयोऽस्तस्ते यथोचुः तथैव प्रमाणम् । अन्यथ
तैर्क पाणिनीयमेव व्याकरणं सर्वशब्दसाधनेऽलम् । नचापाणिनीयलक्षणाणां विश्वाम-
प्रभृतीनामल्पत्वम् । नच तेषामप्यायुत्वं याचस्पतिमहर्षेणापि यत्तुं पादयते । एवं च

गिरिस्तु फनकाचलः कति न सन्ति चाश्मवज्राः

किटिस्तु धरणीधरः कति न सन्ति भूदारकाः ।

मरुतु मलावनिलः कति न सन्तिः सञ्ज्ञानिलाः

प्रभुस्तु विधुधाभयः कति न सन्ति कुक्षिभराः ॥

सर्वार्थस्य भुवनाभयदानदीक्षावद्धकदयाणां बोधिसत्त्वानामपि चरितस्य तदन्तःपातित्वात् । खलाः खलु दम्भादिदोषारोपेण तदपि तेषां करण्येव । कायोपलक्षणस्य कुक्षेः कायस्य सर्वाशुचिनिधानत्वाद्धिनश्चरत्वाच्च । विधोश्च सकलजगदानन्दहेतुत्वात् ।

कपणादिकर्तृत्वकार्यकारितयापराधातिरेकलक्षणमुत्कर्षमादधतां प्रा-

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

विधोश्चेति उत्कर्षमादधतां प्राधान्येन विवक्षेत्यत्र सामस्त्येन योजनीयम् । शीर्षच्छेदस्य चेति उत्कर्षमादधतः प्राधान्येन विवक्षेति सम्बन्धनीयम् । पूर्वभ्योऽस्य गृह्यद्निर्देशस्तद्विदितवृत्तिविषयत्वेन भिन्नजातोयत्वात् । अत्र च सर्वाधादीनां चतुर्णामुत्कर्षाधाने समनन्तरनिर्दिष्टभुवनाभयेत्यादिचतुष्टयं क्रमेण हेतुत्वेन द्रष्टव्यम् । तदपीति चरितम् । कपणादिकर्तृत्विति मधुसूदनीविवृतिः ।

इति केषांचित्प्रयोगः प्रामादिक एवेति वदन् तत्त्वबोधिनीकारः स्वस्य कृपमण्डूकत्वं व्याख्यानम् । अन्यच्च स्वर्थ पाणिनिरेव काव्यमार्गोऽवतरन् स्वकृतानेव नियमान् अवामंस्त "अपश्यती यत्समिपेन्दुविम्बे तच्छर्वरी गौरिव हुंकोति । इति सत्यपि नपश्यतीति नित्यमिति सूत्रे "अपश्यती" इति वदन् । तस्मात् केवलं वाचो देव्या-उत्पादनशीलैरत एव पितृभूतैः शाब्दिकैर्नात्र दुःप्रयत्नमास्थेयम् । कन्यासुरतचा-तुष्ट्यं जामाता वेत्ति नो पिता । इति तस्या उपयोगविधायकास्तु कथय एवेति ।

विधुं तुदतीति विप्रदे विध्वरूपोऽस्तु इति सूत्रेण खसि विधुन्तु इति सम्पद्यते । इमाः कृद्वृत्तयः । शीर्षच्छेदं नित्यमर्हन्तीति विप्रदे शीर्षच्छेदाद्यच्चेति यति ठकि वा शीर्षच्छेद्यः शीर्षच्छेदिकः इति प्रयोगद्वयं निष्पद्यते । इयं तद्वितवृत्तिः । यद्यत्र प्रयोगाः एते प्रयुक्ताः स्युस्तदा कपणादिषु कर्मभावेन विशेषणतयान्वितानां सर्वादीनां तेषूत्कर्षाधाननिमित्तं प्राधान्यं विवक्षितं न लभ्येत प्रत्युत कर्तुरविवक्षितमिह तदाप्येत कर्त्रर्थकत्वात्प्रत्ययानामिति कृतद्वितवृत्तौ न विहिते इति ।

सर्वार्थस्येत्यादिना । उत्कर्षाधायितयेति पदोक्तः उत्कर्षपदार्थो निरूप्यते । भुवनाय त्रिभुवनाय । अभयेतिपदं स्वसदृशानामुपलक्षणम् । तेन सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत् । इत्यादयोऽपि भावा गृह्यन्ते । बोधिसत्त्वानाम् बुद्धानाम् । एतत्तेषां संज्ञापदम् । तदन्तः पातित्वात् सर्वान्तः पातित्वात् । तदपि चरितमपि । तेषां बोधिसत्त्वानाम् । कुक्षिरिति कायोपलक्षणमित्याह-कायोपलक्षणस्य कुक्षेरिति । कपणादिकर्तृषु खलौदरिकराहुषु । अकार्यं कपणादि । अतिरेकः आधिक्यम् । उत्कर्षमादधतां सर्वादीनां विशेषणानाम् । शीर्षच्छेदस्य उत्कर्षमपराधातिरेकमादधतः । निग्रहोऽण्डः

धान्येन विवक्षा शीर्षच्छेदस्य च शारीरेषु निग्रहेषु तदतिरिक्तस्यान्यस्य निग्रहस्याऽऽसम्भवात् ।

यथा 'रामोऽस्मि सर्वं सह' इति "उचितकारित्वं प्रति किमुच्यते रामभद्रस्य दशरथस्य हि प्रसूतिरसावि"ति च ।

प्रत्ययोत्पत्तौ पुनर्न्यग्भूतसर्वाधिकर्मभावः कपणादिषु कर्त्रंश एयो-
न्मनंतया प्रकाशते न कर्मांशः तत्रैव प्रत्योत्पत्तेः

वाक्ये तु यद्यपि शब्दवृत्तौ क्रियायाः प्रधानभावेन प्रतिष्ठितस्तथापि तत्रान्यो विवक्षाकृतः साधनानामपि स प्रतीयत एव ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

खलौदरिकराहुष्वित्यर्थः ।

रामोऽस्मि सर्वं सह इति । 'पुन्यव्योद्वोरिसदोः (३-२-४९) इति खयोर्ध विषयः । दशरथस्य हि प्रसूतिरसाविति तस्याऽपत्यमिति इत् प्रत्यये तद्धिते कृते दाशरथिशब्दस्यायं गोचरः ।

वाक्ये तु यद्यपीति । तदुक्तम्- 'क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते' इति । अन्य इति वक्ष्यमाणन्यायेन शब्दवृत्तमामध्योक्तिः । स इति प्रधानभावेनेत्यत्र नि-
र्दिष्टः प्रधानभावः ।

सधुसुदनीवितृतिः ।

शिरश्छेदनाख्यः । तदतिरिक्तस्य सादृशेषु अपराधिषु शिरसश्छेदातिरिक्तस्य । अ-
न्यस्य दण्डस्य ।

यथा "रामोऽस्मि सर्वं सह" इत्यत्र सर्वं सह इति विग्रहे पुःसर्वव्योद्वोरिसदो रिति खचि सर्वसह इति स्यात् । रामभद्रस्य उचितकारित्वं प्रति अनुरूपकर्तृत्वविषये किमुच्यते असौ दशरथस्य प्रसूतिः । अत्राऽपि सन्त्यापत्यमित्यधिकारे गत इति इति दाशरथिरिति स्यात्परं गुणीभावः स्यात् । अत्र सहदयाः प्रमाणम् ।

कृते प्रत्यये घमत्कारो न स्यादिति । प्रकाशयति-प्रत्ययोत्पत्ताविति । उक्तेषु स्थानेषु प्रत्ययानामुत्पत्तौ पुनः न्यग्भूतः गुणीभूतः सर्वादिनिष्ठः कर्मभावो येन स कर्त्रंश एव कपणादिषु क्रियासु उन्मनंतया उरकटतया अर्थात् प्रधानतया प्रकाशते प्रतीयते न कर्मरूपोऽशः । कथमित्याह-तत्रैव कर्त्तव्यं प्रत्ययानामुत्पत्तेः अतः कारकाणां गुणत्वमिति भावः ।

ननु एतत्प्रदर्शितं कारकाणां प्राधान्यमनुपपन्नम् । वाक्यं हि क्रियाप्रधानं भवति "क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते" इत्युक्तेः । अर्थात् क्रिया साध्या । साध्या साधयितुमेव साधनानां प्रवृत्तिरिति तैति वाङ्मूतानां साधनानां कारकाणामुक्तं प्राधान्यमसद्वैतस्य आह—वाक्येतिविति । यद्यपि शब्दवृत्तौ कृतद्वितसमासपरशब्दनिष्ठ-
वृत्तिरुच्यते । वाक्ये क्रियायाः प्रधानभावेन प्रतीतिज्ञानम् तथापि सत्र वाक्ये अन्यः

न चैकस्मिन्नेव वाक्ये द्वयोः साध्यसाधनयोर्युगपत्प्रधानभावोऽनुप-
पन्न इति शक्यं वक्तुं शब्दार्थसामर्थ्यविवक्षाकृतानां त्रयाणामध्येकस्यैव
विवक्षाकृतस्य प्राधान्यस्य बलीयस्तया तयोः समशीर्षिकाभावात् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

शब्दार्थसामर्थ्यविवक्षाकृतानां त्रयाणामपीति शब्दकृतं - शब्दसंस्कार
महिम्ना निष्पन्नं यथा कर्मधारयादुत्तरपदस्य । अर्थसामर्थ्यकृतं वस्तुवृत्तनिष्पादितं
यथा 'ग्रहं सम्मार्ष्टी'त्यादौ ग्रहादेः । तस्य संस्कार्यत्वेन वस्तुतः प्राधान्यम् ।
विवक्षितं यथा रामस्य पाणिरसी'त्यादौ रामादेः । तत्र त्रिषु प्राधान्येषु विवक्षाकृत-
मेव प्राधान्यं प्रधानम् । तत्कृतत्वात् काव्यार्थचमत्कारस्य । अत एवोक्तं तयोः स-
मशीर्षिकाभावादिति । तयोरिति शब्दार्थसामर्थ्यकृतयोः विवक्षाकृतेन सहेत्यर्थात् ।

मधुसूदनीवृत्तिः ।

क्रियाऽपेक्षया पृथक् अर्थान् विवक्षाकृतः स प्रधानभावः साधनानामपि कारकाणा-
मपि प्रतीयत एव ज्ञायत एव ।

ननु तथाप्यनुपपन्नम् । एवं क्रियाऽपि प्रधानम् तत्साधनान्यपि प्रधानानि इत्यु-
भयोः प्रधानयोः समत्वात् सम्बन्धाभावत्यांशक्य समाधत्ते—न चैकस्मिन्निति ।
एकस्मिन् एव । वाक्ये साध्यसाधनयोः द्वयोः युगपदेककालं प्रधानभावः अनुपपन्नः
अनन्वयादिति शेषः इति वक्तुं न शक्यम् । शब्दश्चार्थश्चेति शब्दार्थौ तयोः सामर्थ्यं
शब्दार्थसामर्थ्यं । ते च (शब्दसामर्थ्यं च अर्थसामर्थ्यं च) विवक्षा-चेति शब्दार्थसाम-
र्थ्यविवक्षाः । तत्कृतानां त्रयाणामपि प्राधान्यानां-मध्ये । अपेक्ष्यं भावः । यद्यपि
त्रिकृतं प्राधान्यमस्ति तथापि एकस्यैव विवक्षाकृतस्य प्राधान्यस्य बलीयस्तया
चमत्कारोत्पादकत्वहेतोः बलवत्तया तयोः शब्दार्थसामर्थ्यकृतयोः प्राधान्ययोः समशी-
र्षिकाभावात् विवक्षाकृतप्राधान्येन सह तुल्यकक्ष्याभावात् । तयोः प्राधान्यमन्वयो-
पयोगि विवक्षाकृतं प्राधान्यं चमत्कारोपयोगि इति न समशीर्षिकेति भावः ।

शब्दार्थसामर्थ्यविवक्षाकृतानामिति । इदार्थं स्वरसः । शब्दसामर्थ्यकृतम्
अर्थसामर्थ्यं कृतं विवक्षाकृतमिति प्राधान्यं त्रिविधम् । तत्र शब्दसामर्थ्यकृतं प्राधान्यं
च द्वैधमप्येकमेवेति मत्वा प्राधान्यगतत्रित्वनिरूपणा । तद्यथा शब्दे सामर्थ्यं
द्विविधम्- व्यपेक्षालक्षणमेकम् एकार्थीभावलक्षणं द्वितीयम् । सामर्थ्यं संगतार्थ-
त्वम् । अर्थे सङ्गतत्वं च सम्बन्ध इति । व्यपेक्षा स्वार्थपदवसायिनां पदाना-
माकांक्षादिवशाद्यः परस्परसम्बन्धः तत्स्वरूपा । सा च वाक्ये भवति वाक्ये
च क्रियायाः प्राधान्यम् । अत एवोच्यते "वाक्ये तु यद्यपि शब्दवृत्तौ क्रियायाः
प्रधानभावेन प्रतीति" रिति । एवं चात्र "शब्दवृत्तौ" इत्यस्य पदविधौ" इत्य-
र्थौ बोध्यः । अन्यथा हि वृत्तिपदार्थस्य परस्य शब्दस्य योऽप्येकस्य शब्दान्तरेण अभि-

तदिदमत्र तात्पर्यं यत् कथञ्चिदपि प्रधानतया विवक्षितं न तन्निय-
व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

ननु पूर्वं शाब्दस्यैव प्राधान्यस्य वैवक्षिकत्वमुक्तमन्यस्य तु वास्तवत्वम् । तत्र
कथमिह शाब्दवैवक्षिकयोरन्यत्वमुच्यते । अन्यत्वे वा प्राधान्यप्रयप्रतिपादनेऽर्थसाम-
र्थकृतविवक्षाकृतयोः को विशेषः । शाब्दहतादि प्राधान्यादन्यदर्थसामर्थ्यमुच्यते । तेन
विवक्षाकृतस्य उक्तत्वात् । तत्र किमर्थसामर्थ्यकृतमवशिष्यत इति । नैव दोषः । पूर्वं
हि शाब्दिकैकगोचरस्य शाब्दिकविवक्षाकृतत्वाद् वैवक्षिकत्वम् । अन्यस्य तु कवि-
गोचरस्य वास्तवत्वं तदेवार्थत्वम् । इह पुनः सहृदयैकगोचरस्य कविविवक्षावशाद्वैव-
क्षिकत्वमुच्यते । शाब्दिकैकविषयस्य शाब्दत्वमित्यपेक्षाभेदात् पूर्वस्तावन्न विशेषः ।

यदपि प्राधान्यप्रयप्रतिपादनेऽर्थसामर्थ्यविवक्षाकृतयोर्भेद उक्तस्तत्रार्थ भावः—
इह शाब्दं वास्तवं चेति द्विविधमेव प्राधान्यम् । वास्तवत्वस्य च विवक्षानपेक्ष-
त्वेन वस्तुसामर्थ्यप्रयोजकाधीनत्वादर्थसामर्थ्यकृतत्वमुक्तम् । सत्यपि शाब्दहताद-
न्यत्व उक्तर्पापकर्षप्रतिपादनप्रयुक्तविविक्षाकृतत्वे वास्तवमेव विवक्षाकृतं प्रतिपादितम् ।
तथा च 'यद् सम्मार्थी'ति वैदिकं विवक्षानपेक्षमर्थसामर्थ्यकृतस्योदाहरणं दत्तमिति
विषयविभागव्यवस्थितेर्न द्वितीयोऽपि विशेष इति समञ्जसं सर्वम् ।

एवं कृतद्वित्ववृत्तिविषये आतिदेशिकं गुणप्रधानभावं विचार्य समासगतत्वे-
नौपदेशिकं प्रकृतमनुसन्धत्ते तदिदमत्रेति । सरूपाणामिति द्वन्द्वसमाससमा-
मयसूदनीविवृतिः ।

धानरूपत्वात् यथा राजपुरुषः इत्यत्र शब्दान्तरेण राजेशब्देन पुरुषशब्दस्य अर्थोऽभिधीयते
विवक्षाकृतप्राधान्यनिरूपणमसङ्गतमेव स्यात् । अथाऽपि क्रियायाः प्रधानभा-
वेन प्रतीतिरित्यपि कथनमसङ्गतं स्यात् । तत्र वृत्तौ क्रियाप्राधान्यस्य अलक्ष्येः ।
एकार्थीभावश्च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टार्थकत्वरूपः । तत्र
च क्वचिदुत्तरपदस्य कुदचित्पूर्वपदस्य कुप्रधान उभयपदस्य कस्मिंश्चिन्न अन्यपदस्य प्रा-
धान्यं तस्य च स्वरविषये इन्द्रशश्वुर्वर्धस्वेत्यादौ उपयोग इति बोध्यम् उभे अपीदमे
संहत्योक्तम् । अर्थसामर्थ्यकृतं वस्तुस्वभावलक्ष्यम् । यथा अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं
पचति इत्यत्र पूर्ववाक्ये जुहोत्या इवमं विहितं तत्र करणतापेक्षमिति उत्तरपठित-
स्याऽपि यवागूं पचतीति वाक्यस्य पूर्वं बोधः । यथा विपच्य यवाग्या अग्निहोत्र-
होमं भावयेदिति भावः । अत एवोच्यते पाठक्रममादर्शकमोबलयान् । विवक्षाकृतं च
प्राधान्यं वक्तुरिच्छया प्रतिपादितम् । यदन्यस्योत्कर्षार्पणप्रधानतया विवक्षितं
यथा दशरथस्य प्रसूतिरसावित्यादौ दशरथादेः । एषु च यथोत्तरं बलवत् । तत्र
अर्थसामर्थ्यकृतम् अर्थात् वास्तवं प्राधान्यं नियतमेव न परिवर्त्तनं सहते यद्वैदग्ध्यत्वगुण-
वत् । विवक्षाकृतं च सत् सहते ।

ननु कोऽयमवसरः प्राधान्यप्रयनिरूपणस्येत्याह—तदिदमत्र तात्पर्यमिति ।

मेनेतरेण सह समासमर्हतीति । इतरत्तु विशेष्यमन्यद्वास्तु न तत्र नियमः । तेन द्वन्द्वपदानां सरूपाणां च पदानामर्थस्यान्योन्यं विशेषणविशेष्यभावाभावेऽपि यदा प्रत्येकं क्रियाभिसम्बन्धोपगमलक्षणं प्राधान्यं विवक्ष्यते तदा तेषामपि समास एकशेषश्च नेप्यत एव यथा—

“किमञ्जनेनायतलोचनाया हारेण किं पीनपोधरायाः !

; पर्याप्तमेतन्ननु मण्डनं ते रूपं च कान्तिश्च विदग्धता च ॥”

इत्यत्र रूपादीनां प्रत्येकं मण्डनक्रियाभिसम्बन्धकृतं प्राधान्यं रस्युद्दी-

व्यक्तिविवेकन्याख्यामम् ।

नन्यायत्यादेकशेषवृत्तिरपि स्वीकृता । विशेषणविशेष्यभावाभावेऽपीति समासोद्दृष्टनिकायां प्रायप्रहणप्रयोजनं प्रकशयति ।

रूपं च कान्तिश्च विदग्धता चेति, अमृतेन विप्रेरोति च अभिहतानभिहितकर्तृविभोगेनोदाहरणद्वयम् । रूपमित्यादौ हि गम्यमानभवनक्रियापेक्षं रूपादीनां कर्तृत्वम् । एतेन तत्पुरुषस्य कर्तृदाहरणप्रस्तापे कर्त्रादीनां कारकाणाम् अनेके मधुसूदनीविवृतिः ।

यद्वस्तु कथञ्चिदपि केनाऽपि प्रकारेण शब्दसामर्थ्येन अर्थसामर्थ्येन वा विवक्षया वा प्राप्तया प्रधानतया विवक्षितं भवेत् तद्वस्तु नियमेन नियमतः इतरेण वस्तुना सह समासं नार्हति इति । इतिशब्दः तात्पर्यसमाप्तिं सूचयति । ननु समासोऽनेकयोस्तत्र एकं चेत् प्रधानतया विवक्षितम् तर्हि अवशिष्टस्य किं स्वरूपमित्यत आह—इतर-
रुचेति । इतरद्वयशिष्टं वस्तु विशेष्यं भवतु अन्यद्वा विशेषणं वा भवतु तत्र इतरद्वि-
पये नियमो नास्ति एतदेव भवतु इति नियमो न भवति ।

ननु यदा एकस्य विशेष्यत्वं तर्हि अपरस्य विशेषणत्वम्, यदि वा विशेषणत्वं तर्हि विशेष्यत्वं स्यादेव । अथ किमेतादृशमपि विशेष्यविशेषणभावविरहितं स्थलं येनैतत् नियमसाहित्यं चोदयति इति चेत् । अस्ति । द्वन्द्वे एकशेषे च । तदेत-
दाह-तेनेति । तेन तादृशनियमाभावेन हेतुना । उपगमः स्वीकारः । तेषामपि द्वन्द्वपदानां सरूपाणां च पदानामपि ।

किमञ्जनेनेति । नेत्रयोः विरुफारीकरणार्थमञ्जनादानं परमस्यास्तु ते स्वभावतः आयते दीर्घे इति आयतलोचनाया अस्याः नायिकाया अञ्जनेन कञ्जलेन किम् । अर्थात् न किमपि । गलवक्षसोः शोभाद्यौ गले हारः आमुच्यते परमिद्यं निसर्गतः पीन-
पयोधरा । एवं पयोधराणां पीनत्वेन वक्षसः शोभा तदाकलिता च गलस्यापि सेत्युन्नेया सुधीभिः । अर्थात् तच्छोभाद्भूते नायकः गलेऽस्याः भुजपादादर्पयिष्यति इति गल-
शोभाऽपि भविष्यी एव । तथा च पीनपयोधराया हारेण किम् न किमपीत्यर्थः । ननु एतत् ते रूपम्, कान्तिः, विदग्धता च मण्डनं भूषणम् पर्याप्तं परिपूर्णम् । तत् प्राधा-

पनपर्यवसायि विवक्षितमिति न तत् तेषां समासेऽवसादितम् तथा च—

“यान्त्या मुहुर्बलितकन्धरमाननं त-

दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

दिग्धोऽमृतेन च विपेण च पद्मलाक्ष्या

गाढं निखात इय मे हृदये कटाक्षः ॥”

इति । एकशेषे यथा—

“प्रातावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

कश्च कश्च ।

अर्जुनश्च स कर्णारिः स च क्रूरो वृकोदरः ॥”

प्रशुदाहरणमेतदेव कृतैकशेषमवगन्तव्यम् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

पामि ति यदुक्तं, तत् समाहितम् ।

कश्च कश्चेति । अत्रैकशेषो न कृतः । कृतैकशेषमिति काविति, प्रयोगे ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

व्यम् । तेषां रूपकान्तिविदग्धतानाम् । समासे इन्द्रे । न अवसादितं न नाशितम् ।

यान्त्या मुहुरिति । यान्त्या-गच्छन्त्याः गुरुजनैः-सह इति शेषः । मुहुः

वारं वारम् । बलिता तिर्षककृता कन्धरा घोवा यस्मिन् तत् बलितकन्धरम् । अत

आवृत्तवृन्तं घूर्णमानप्रसन्नवन्धनं यत् शतपत्रं, कमलं तद्विभं तत्सदृशम् आननं मुह्यं

वहन्त्या धारयन्त्याः पद्मलाक्ष्याः नायिकाया इत्यर्थः अमृतेन प्रेममयत्वात्, विपेण

वियोगकाले दुःखजनकत्वात् दिग्धः उपचितः कटाक्षः मे हृदयं गाढं यथा स्यात्तथा

निखात इव उत्खातुमशक्यो यथा भवेत्तथा लग्न इव । अत्र विषामृतयोः छेदवक्रिया-

भियम्बन्धकृते प्राधान्यम् उत्कण्ठारूपसंचारिभावोहीपनपर्यवसायि विवक्षितमिति न

तत् तयोः समासेऽवसादितम् । अत्र उदाहरणयोः इन्द्रविषयता वरार्थेऽतः कर्त्रांशिवि-

भागो न दर्शितः । इन्द्रे च विनोप्यविशेषणभावाकलनस्य अप्रसङ्गात् । परं रूपं पर्याप्तं

मण्डनमस्ति इति नयेन कर्तृविषया अन्वयः संभाव्य एव । एवमत्र अनेककर्तृकत्वम् ।

उत्तरप्रोदाहरणे अनेककणकत्वं बोधम् । ततश्चोक्तं पूर्वांम् कारकाणामनेकेपरामित्यादि

तत् समाहितं भवति ।

एवं क्रमप्राप्तमेकशेषं निरूपयति प्रातावेकेति । वेण्यां १ मेहे सुयोधनान्ध्रैव

कयोः भीमार्जुनयोरामनसुचिहा सूतन्येयमुक्तिः । पृच्छन्तौ प्राताविति द्वित्वधृत्वा

पृच्छति कश्च कश्चेति । अत्र कौ इति एकशेषरूपं स्यात् । परं कश्च कश्चेति एकशे-

षाभाषे प्रष्टुः तौ प्रति जिज्ञासातिशयो विभाति । कृते च तस्मिन्नेव भातीति एकशे-

षाभावो युक्त एव ।

यत्र पुनरेव प्रधानेतरभावो न विवक्षितः स्वरूपमात्रप्रतिपत्तिफलश्च विशेषणविशेष्यभावस्तत्र समासासमासयोः कामचारः । यथा—

“स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाशेः ।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥

इत्यत्र तु भवत इति रिपुस्त्रीणामिति च रिपुस्त्रीणां स्तनयुगस्य च सम्बन्धित्वेन यद्विशेषणं न ततस्तेषामुत्कर्षयोगः कश्चिद्विवक्षितः, अपि तु तत्सम्बन्धप्रतीतिमात्रम् । तच्च व्रतमिव भवदरिचधूस्तनद्वितयमित्यतः समासादपि तुल्यमेव । यथा चात्रैव रिपुस्त्रीणामिति रिपुसम्बन्धमात्रप्रतीतिः स्त्रीणामिति ।

व्यक्तिविवेकन्यायानम् ।

अधुना प्रधानेतरभावापत्तिर्दर्शयति यत्र पुनरिति । भवत इति रिपुस्त्रीणां सम्बन्धित्वेन, रिपुस्त्रीणामिति च स्तनयुगस्य सम्बन्धित्वेनेति योजना । रिपुस्त्रीणामिति समासस्योदाहरणम् । न चात्र सम्बन्धमात्रादतिरिक्तं प्रतीयते ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

ननु यदा प्रधानेतरभावो विवक्षाधीनस्तर्हि यदा न विवक्षा तादृशी तदा किमास्थेयमित्याह—यत्र पुनरेव इति । यत्र विशेष्यविशेषणयोर्मध्ये प्रधानेतरभावो न विवक्षितः न इष्टः प्रत्युत स विशेष्यविशेषणभावः स्वरूपमात्रस्य प्रतिपत्तिरूपं फलमाचिनोति । तत्र स्थले समासासमासयोः कामचारः समासो भवतु मा वा भवतु इति यथेच्छम् ।

यथेति समासासमासयोर्वाहच्छिककस्थले दर्शयति स्तनयुगमिति । इमामार्यां कांश्चर्यां मातङ्गकन्यानीतः शुक्रः राजानमुद्दिश्य पपाठ । भवतस्तव रिपुस्त्रीणाम् स्तनयुगं व्रतमिव नियममिव चरत्यासेवते । कीदृशं तदित्याह हृदयस्थो यः शोकः मूर्खवियोगजनितं दुःखं तदेवाग्निस्तस्य समीपतरवर्ति अतिनिकटस्थायि, अश्रुभिः प्रलापाश्रुभिः स्नातं कृताभिषेकम् । विमुक्तः त्यक्तः आसमन्तात् सर्वथेत्यर्थः वैषम्ये भूषणादिधारणस्य निषेधाद्नुचितादिति हारो मौक्तिकं सरः येन तत्तथा । अन्योऽपि यो व्रतं चरिष्युः सोऽपि कृतोन्नपवणः अग्निसेवायां सततमुद्युक्तः स्यक्ताहारो भवतीति प्रसङ्गार्थः ।

अत्र भवत इति पदे रिपुस्त्रीणां सम्बन्धित्वेन विशेषणम् । रिपुस्त्रीणामिति च पदे सम्बन्धित्वेन स्तनयुगमित्यस्य विशेषणम् । ततो विशेषणात् तेषां विशेष्यणाम् मध्ये कश्चित् उत्कर्षयोगो न विवक्षितः । तत्किमित्याह—अपि त्विति । किन्तु सम्बन्धमात्रं ततो विशेषणात् प्रतीयते इति भावः । तच्च सम्बन्धप्रतीतिमात्रं च ।

(मा भवतु समासासमासाभ्यामिह कश्चिदुत्कर्षः । परं शङ्खुस्त्रियो व्रतं चर-

पनपर्यवसायि विवक्षितमिति न तत् तेषां समासेऽवसादितम् तथा च—

“यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं त-

वावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या । . .

दिग्धोऽमृतेन च विपेण च पद्मलाक्ष्या . .

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥”

इति । एकशेषे यथा—

“प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

कश्च कश्च ।

अर्जुनश्च स कर्णादिः स च क्रूरो वृकोदरः ॥”

प्रयुदाहरणमेतदेव कृतैकरोपमवगन्तव्यम् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

पामि ति यदुक्तं, तत् समाहितम् ।

कश्च कश्चेति । अत्रैकरोपो न कृतः । कृतैकरोपमिति काविति, प्रयोगे ।

मधुमूदनीविवृतिः ।

न्यम् । तेषां रूपकान्तिविदग्धतानाम् । समासे इन्द्रे । न अवसादितं न नाशितम् ।

यान्त्या मुहुरिति । यान्त्या गच्छन्त्याः गुरुजनैः सह इति शेषः । मुहुः

वारं वारम् । वलिता तिर्यङ्कृता कन्धरा पीथा यस्मिन् तत् वलितकन्धरम् । अत

आवृत्तवृन्तं घूर्णमानप्रसवयन्धनं यत् शतपत्रं; कमलं तन्निभं तत्सदृशम् आनने मुखे

वहन्त्या धारयन्त्याः पद्मलाक्ष्याः नायिकाया इत्यर्थः अमृतेन प्रेममयत्वात्, विपेण

वियोगकाले दुःखजनकत्वात् दिग्धः उपचितः कटाक्षः मे हृदये गाढं यथा स्यात्तथा

निखात इव उत्खातुमशक्यो यथा भवेत्तथा एव इव । अत्र विपामृतयोः छेदनक्रिया-

भिमम्यन्वकृतं प्राधान्यम् उत्कण्ठारूपसंचारिभावोद्दीपनपर्यवसायि विवक्षितमिति न

तत् तयोः समासेऽवसादितम् । अत्र उदाहरणयोः इन्द्रविययता वशीतः कर्णादिवि-

भागो न दर्शितः । इन्द्रे च विशेष्यविशेषणभावाकलनस्य अप्रसङ्गात् । परं रूपं पर्याप्तं

मण्डनमस्ति इति नयेन कर्तुंविधया अन्वयाः संभाव्य एव । एवमत्र अनेककर्तृकत्वम् ।

उत्तरोदाहारे अनेककरणकत्वं बोध्यम् । ततश्चोक्तं पूर्णम् कारकाणामनेकेपामित्यादि

तत् समाहितं भवति ।

एवं क्रमप्राप्तमेकरोपे निरूपयति प्राप्तावेकेति । वेण्यां १ मेहे सुयोधनान्तेषु

कयोः भीमार्जुनयोरागमनसूचिका सूतस्थेषमुक्तिः । पृच्छन्तौ प्राप्ताविति द्वित्वधुत्या

पृच्छति कश्च कश्चेति । अत्र कौ इति एकरोपरूपं स्यात् । परं कश्च कश्चेति एकशेषे

पामाये प्रष्टुः सौ प्रति जिज्ञासातिशयो विभाति । कृते च तस्मिन्नैव भातीति एकशेषे

पामायो युक्त एव ।

यत्र पुनरेव प्रधानेतरभावो न विवक्षितः स्वरूपमात्रप्रतिपत्तिफलश्च विशेषणविशेष्यभावस्तत्र समासासमासयोः कामचारः । यथा—

“स्तनयुगमश्रुस्तातं समीपतरवर्ति हृदयश्रीकाशेः ।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥

इत्यत्र तु भवत इति रिपुस्त्रीणामिति च रिपुस्त्रीणां स्तनयुगस्य च सम्बन्धित्वेन यद्विशेषणं न ततस्तेषामुत्कर्षयोगः कश्चिद्विवक्षितः, अपि तु तत्सम्बन्धप्रतीतिमात्रम् । तच्च व्रतमिव भवदरिचधूस्तनद्वितयमित्यतः समासादपि तुल्यमेव । यथा चात्रैव रिपुस्त्रीणामिति रिपुसम्बन्धमात्रप्रतीतिः स्त्रीणामिति ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अधुना प्रधानेतरभावापत्तिं दर्शयति यत्र पुनरिति । भवत इति रिपुस्त्रीणां सम्बन्धित्वेन, रिपुस्त्रीणामिति च स्तनयुगस्य सम्बन्धित्वेनेति योजना । रिपुस्त्रीणामिति समासस्योदाहरणम् । न चात्र सम्बन्धमात्रादतिरिक्तं प्रतीयते ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

ननु यदा प्रधानेतरभावो विवक्षाधीनस्तर्हि यदा न विवक्षा तादृशी तदा किमास्थेयमित्याह—यत्र पुनरेव इति । यत्र विशेष्यविशेषणयोर्मध्ये प्रधानेतरभावो न विवक्षितः न ह्यः प्रत्युत स विशेष्यविशेषणभावः स्वरूपमात्रस्य प्रतिपत्तिरूपं फलमाचिनोति । तत्र स्थले समासासमासयोः कामचारः समासो भवतु मा वा भवतु इति यथेच्छम् ।

यथेति समासासमासयोर्वाट्टच्छिकस्थलं दर्शयति स्तनयुगमिति । इमामार्यां कादम्बरीं मातङ्गकन्यानीतः शुकः राजानमुद्दिश्य पपाठ । भवतस्तव रिपुस्त्रीणाम् स्तनयुगं व्रतमिव नियममिव चरत्यासेवते । कीदृशं तदित्याह हृदयस्थो यः शोकः महोवियोगजनितं दुःखं तदेवाग्निस्तस्य समीपतरवर्ति अतिनिकटस्थायि, अश्रुभिः प्रलोपाश्रुभिः स्नानार्तं कृत्वाभिषेकम् । विमुक्तः त्यक्तः आसन्नन्तात् सर्वधेत्यर्थः वैधव्ये भूपत्यादिधारणस्य निषेधादनुचिन्ताहेति हारो मौक्तिकं सरः श्रेण तत्तथा । अन्योऽपि यो व्रतं चरिष्युः सोऽपि कृतत्रिपवणः अग्निसेवायां सततमुद्युक्तः त्यक्ताहारो भवतीति प्रसङ्गार्थः ।

अत्र भवत इति पदे रिपुस्त्रीणां सम्बन्धित्वेन विशेषणम् । रिपुस्त्रीणामिति च पदे सम्बन्धित्वेन स्तनयुगमित्यस्य विशेषणम् । ततो विशेषणात् तेषां विशेष्यणाम् मध्ये कश्चित् उत्कर्षयोगो न विवक्षितः । तत्किमित्याह—अपि रियति । किन्तु सम्बन्धमात्रं ततो विशेषणात् प्रतीयते इति भावः । तच्च सम्बन्धप्रतीतिमात्रं च ।

(मा भवतु समासासमासाभ्यामिह कश्चिदुत्कर्षः । परं शङ्कित्वो व्रतः चर-

विनोत्कर्षापकर्षाभ्यां स्वदन्तेऽर्था न जानुचित् ।
 तदर्थमेव कथयोऽलङ्कारान् पर्युपासते ॥ १४ ॥
 तौ विधेयानुवाद्यत्वविवक्षैकनिबन्धनौ ।
 सा समासेऽस्तमायातीत्यसृष्टत् प्रतिपादितम् ॥ १५ ॥
 अत एव च वैदर्भीरीतिरेकैव शस्यते ।
 यतः समाससंस्पर्शस्तत्र नैवोपघते ॥ १६ ॥
 सम्यन्धमात्रमर्थानां समासो ह्यवबोधयेत् ।
 नोत्कर्षमपकर्षं वा—

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तदर्थमेवेति उपमोत्प्रेक्षादयोऽथलङ्काराः उपमोत्प्रेक्षादीनामुत्कर्षमपकर्षं वा प्रतिपादयितुं विधीयन्ते । अन्यथा तद्विरचनं निष्प्रयोजनं स्यात् । तौ विधेयेति । उत्कर्षापकर्षौ ।

सा समास इति विवक्षा पराश्रयते ।

वैदर्भीति यद्यपि वामनमते असमासा पाञ्चाली, मध्यसमासा तु वैदर्भी, तथापि मतान्तरे विपर्ययः स्थित इति तदभिप्रायेणेदरसमासा वैदर्भी कथिता ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

न्ति इत्यभिप्राये स्तनयुगं वाष्पसलिललहनात् शोकाग्निममीपतरयति विमुक्ताहारं सद् घतम् चरतोत्युक्तिः परमरमणीयाम् औचित्तौ कर्षपदस्य सम्भावयति परं नैप प्रकृतोपयोगीति ध्येयम् ।)

विनोत्कर्षापकर्षाभ्यामिति । उत्कर्षापकर्षाभ्यां विना कर्षाः पदार्थाः जानुचित् कदाचिदपि न स्वदन्ते रसं न जनयन्ति इत्यर्थः । तदर्थमेव आस्वादप्रयोजकोत्कर्षापकर्षार्थमेव कथयः काव्येषु अलङ्कारान् पर्युपासन्ते सेवन्ते विदधते इत्यर्थः ।

तौ विधेयेति । तौ उत्कर्षापकर्षौ । विधेयानुवाद्यत्वस्य विशेष्यविशेषणयोर्मध्ये प्रधानेतरभावस्य यां विवक्षा सा एव एकं निबन्धनं कारणं ययोस्तौ तयोक्तौ । सा विधेयानुवाद्यत्वविवक्षा समासे समन्ते परे अस्ते नाशमायाति इति एतद् असह्य पुनः पुनः प्रतिपादितम् ।

अत एवेति । अत एव समासद्वयैवसादेव च एकैव वैदर्भीरीतिः शस्यते उचिता भवति । यतः सत्र वैदर्भीरीतौ अदृष्टिरल्पदृष्टिर्वा वैदर्भीरीतिरिष्यते इति लक्षणात् समाससंस्पर्शः समाससम्बन्धः नैव उपपद्ये नैव विद्यत इत्यर्थः ।

सम्यन्धेति । ननु कोयं दुरापहो भवतां यत् समासो नैवावबोधेयः इति चेच्छृणु । समासो हि अर्थानां वस्तुतां सम्बन्धमात्रं केवलमन्वयम् अवबोधयेत् । उत्कर्षम् अपकर्षं वा न बोधयेत् । यथा—

यथा—

“उर्ध्वाक्षितापगलितेन्दुसुधालवाक-
जीवत्कपालचयमुक्तमहाट्टहासम् ।
सन्त्रस्तमुग्धगिरिजावलिताङ्गसङ्ग-
दृष्टं वपुर्जयति हारिः पिनाकपाणेः ॥”

इति ।

वाक्यात्तुभयमप्यदः ॥ १७ ॥

यथा—

“न्यकारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राजसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

कारिकामध्य एव सम्बन्धमात्रप्रतीतौ समासस्योदाहरणम् । उर्ध्वाक्षिता-
पेति । अत्र चतुर्थपादकदेशयुक्तस्य पादत्रयस्य समासे सम्बन्धमात्रं प्रतीयते नो-
त्कर्षापकर्षौ ।

वाक्यात्तुभयमिति । उभयं सम्बन्धरूपमुत्कर्षापकर्षरूपं च वस्तिवत्यर्थः ।

अत्रोदाहरणं मे यदरय इति समासे हि मदारय इति स्यात् । न चास्मादति-
शयः प्रतीतः । ननु पदादुत्तरपदयोर्दुष्मदस्मदोः 'तेमयापेकवचनस्य' (८-९-२२)
इति तेमयावादेशादुक्तौ । न चात्र पदात् परोऽस्मच्छब्दः । एवदाब्दः पदमिति चेन्न ।

मथुसुन्दनोविद्युतिः ।

उर्ध्वाक्षितापेति । उर्ध्वाक्षणः भालनेत्रस्य अग्निस्यरूपस्य तापेन गलितो य-
इन्दुस्तास्य सुधालवेन अमृतकणेन अक्तं अक्षरं अर्थात् सम्बन्धः तेन जीवद्भिः कपा-
लचयैः मुक्तः महान् अट्टहासो यस्मिन् । संत्रस्ता भीता मुग्धा भावावशोपे-अचतुरा-
या गिरिजा पार्वती तस्याः वलिताङ्गस्य सङ्गात् दृष्टम् । हारिः हारवत् मनोसम् । च
पिनाकपाणेः शिवस्य वपुः शरीरं जयति सर्वोत्कर्षेण वचते ।

अत्र पक्षे समासः केवलं सम्बन्धमात्रं परिचाययति न कीदृशमपि उत्कर्षमपकर्षं
पेति ।

वाक्यात्त्विति । तु किन्तु वाक्यादुभयमपि अदः उत्कर्षमपकर्षं च प्रतीयते ।

यथा—

न्यकार इति । अयमेव मे मम न्यकारः निन्दा । ननु कोऽयमित्याह—यत्
अरयः। अन्येषां तु अरिभूतोपद्रवादावपि न न्यकारः मम पुनर्वशीकृतज्ञातत्रयस्य अरि-
त्वेऽपि न्यकारः इत्यर्थः । तत्राऽपि अरयः नत्पेकः द्वौ वा तौ । अस्तु नाम अरिमत्ता
परन्तु यदि कारिचन्महापुरुषो भवेत्तदापि मर्षणीयम् परन्तु तत्राऽपि अरिप्वपि असौ अर्थात्
मानुषः । सोऽपि तापसो वराकः अकर्मण्य इत्यर्थः । यद्यपि अरय इति बहुव्यमुक्त्वा
सत्राप्यसौ तापस इति एकत्वनिर्देशोऽप्यङ्गतः तथापि प्राधान्येन ध्यपदेता भवन्तीति

धिकं धिक् शकजितं प्रयोधितयता किं कुम्भकणेन वा
स्वर्गप्राप्तिकायिलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिभुजैः ॥” इति ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तत्प्रयोगे 'नचवाहाहैवयुक्ते' (८-१-२४) इति निषेधाद् भिन्नवाक्यगतत्वाच्च । समान-
वाक्ये हि निघातयुष्मदस्मदादेशाः । एतन्मैव मे इति (न) व्यतिरिक्तं पदान्तरमिति
प्रायुक्तम् । उत्तरपद एव मे इति शब्दादेशाः । अत्र केचिदाहुः वाच्ये तावद्सप्रतीति-
निवृत्तौ । तामनुपमदंयन् काव्ये यद्यन्माधुशब्दोऽपि स्याद्य तदा स्थूलः कश्चिद् दोषः ।
काव्ये हि रसप्रतीतिः प्रधानम् । तदनिर्वाहे काव्यमेव न स्यात् । अपशब्दप्रयोगे तु
लक्षणास्मरणमात्रम् । तदुक्तं—

“नोरसस्तु प्रबन्धो यः सोऽपशब्दो महान् करेः ।

स तेनार्कावरेव स्यादन्येनास्मृतलक्षणः ॥”

इति । अग्नये त्याहुः । भवतु रसापेक्षयापशब्दस्य स्वल्पदोषत्वं तथापि महाक-
वीनामपशब्दप्रयागो महान् दोषः । तेनात्र 'तेमेशब्दौ निघातेष्विति' सदृशो विभक्ति-
प्रतिरूपको मेशब्दो निघातो, यथा अहन्ता अहंपुरित्पादावहंशब्दः । ततश्च नात्र
कश्चिद्विधोप इति ।

मधुसूदनो विवृतिः ।

नयात् वानरीचतुरङ्गिणोमहितस्यापि रामस्य एकस्यैव विद्वेशः कृतः । अतोऽत्र मुख्य
इतिपदमध्याहार्यम् । तेन च तत्राऽपि अरिष्वपि मुख्यः असौ तापस इति योजनाऽनु-
सन्धेया । मनुष्याणां भक्ष्यत्वाच्च तपस्विनां च शस्त्रादिविघाऽप्याटवाच्च न्यकार-
संभावना । ननु यदि तापसोऽपि रिपुरस्ति तर्हि भवतु, तस्याकर्मण्यत्वाच्च
नास्त्येति चेन्न । सोऽप्यत्रैव नान्यस्मिन् स्थले यथा पंचवट्यां खरादयो हता तथा न
अपि तु मत्समक्षमेव । राक्षसानाम् एकं वा द्वौ वा शत्रुं वा राक्षसान् न किन्तु तेषां
कुलं समूहम् आवाञ्छेयद्वाङ्गनं सर्वम् । तत्राऽपि हन्त्येव इति न अपितु निहन्ति निः-
शेषेण हन्ति धनजनतन्वादिषु सर्वे निःशेषीकृत्य हन्ति मारयति । अहो आश्चर्यम् ।
एतत्सर्वे वीर्याऽपि न कश्चिज्जीवति स्त्रियत एव सर्वैः । परम् रावणः सन्नपि
यो निजभुजप्रतापेन शत्रून् लोकान् सन्ताप्य रावयामास । 'यस्माल्लोकप्रयं चैतद्वावितं
भयमागतम् । तस्मात्सर्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यति इति रामापयीक्या
ज्ञेयां । स रावणो जीवति न मृतः । शकजितम् । यः शकरोति परान्नाशयितुं स
शकोऽपि येन जितैः स्वयमेव कृतः तमपि शकजेतारं धिग् धिग् येन मनुष्यमात्रात्परा
जयो लब्धः । प्रयोधितयता उत्थापितेन कुम्भकणेन किं न किञ्चित्फलम् । स्वर्गं
एव प्राप्तिका अल्पपामः तस्य विलुण्ठनेन ध्वंसनेन वृथोच्छूनैः वृथापुष्टैरभिः
विशतिसंख्याकैः भुजैः किं न किञ्चित्फलम् । विद्वेशभुजस्यापि द्विसृजात्पराजय इति
महती न्यकृतिः ।

किन्तु प्रवृत्तिरेतस्य रसाभिव्यक्त्यपेक्षया ।

शान्तशृङ्गारकरुणानन्तरेण प्रशस्यते ॥ १८ ॥

यतः समासो वृत्तं च वृत्तयः काकवस्तथा ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

किं सर्वात्मना करणस्य द्रष्टृत्वमेव नेत्याह किन्त्विति । एतस्य समासस्य ।
अन्तरेणेति वीरौद्रादेः समासेन प्रकाशयत्वात् ।

वृत्तं वसन्ततिलकादि । वृत्तयः कैशिक्याद्याः उपनागरिकाद्याश्च । काकुः
मधुसूदनीविवृतिः ।

अत्र अयमेव मन्व्यङ्कारः, यत्तापसशब्दत्वम् । इति रीत्या समस्तपदानां योजने
न व्याख्योक्तः समुत्कर्षः प्रतीतिपथमवतरति समालोचकानामतो वाक्यान्धेव
सातिशयवन्ति इति सिद्धम् ।

अत्र “मे यदरय” इति प्रतीकमुपादाय यत्—समासे हि मद्रय इति स्यात्, ।
नन पदादुत्तरपदयोर्युष्मदस्मदोरित्यादि केषांचिद् व्याख्यानम् तदनाघ्रातव्याकरणग-
न्धम् अनाकलितान्वयसरणि च प्रतिभाति । तद्यथा—अयमेव मे न्यङ्कारः । इत्य-
न्वयस्य पन्थाः । एवमैतद् एकं वाक्यम् तथा “मे” + “अरयः” इति पदयोः मध्ये
यदो व्यवधानाच्च कुतः समासः । तथाच मे इत्यस्य भिन्नवाक्यस्थत्वघ्नान्त्या अस्मदः
स्थाने मेइत्यादेशनिषेधः पर्यसाधि तत्र रमणोयं कस्यापि स्यात् । अयमेव मे इति
विधया द्वन्द्वमेकं वाक्यमनुसंहितम् । यच्च एवपदमनुरुध्य “न चवाहाहैवयुक्ते”
इति पाणिनेरनुशासनं प्रादक्षिं तथा एवयुक्तौ मे इत्यादेशानुचित इत्यपि
तदपि न हृदयं ज्ञेयं च । तद्यथा—उक्तस्यानुशासनस्य यत्र युष्मदस्मदर्थगतान् व्याव-
र्यादीन् एवकारादयो द्योतयन्ति तदा एवादिभिः सह अर्थद्वारा तयोर्युष्मदस्मदोः
साक्षाद्युक्तिः, तत्रादेशनिषेधः । न परम्परया युक्तौ निषेधः । तत्र तु स स्यादेव ।
इत्यर्थो वर्तते । किन्तु प्रकृतप्रयोगे अत्र एवकारेण सह अस्मदः कीदृशाऽपि योगो
नास्ति । साक्षाद्योगस्तु मे एव न्यङ्कारः इत्यन्वये स्यात्परमयमसंभवी । परम्परयो-
गस्य द्वारं नास्ति । अस्तु वा परम्परया योगः । तत्र परम्परायोगे आदेश आचार्यो-
नुज्ञात पथ तेन नात्र दोषनेहाः सम्भाव्यः इति । एवं चागुं पादनशोढैरतस्तत्पिपृभूर्तः
वैयाकरणैर्नेह किमपि वक्तव्यं तदुपयोगविदः कथयो यथा चमुस्ताया साधु मन्तव्यम् ।
कन्यासुरतचातुर्वैजामाता वेति नो पितेति बहुश उक्तम् ।

समासविषये प्रकारान्तरं नियममाचोदयति—किन्तु प्रवृत्तिरिति । एतस्य
समासस्य प्रवृत्तिः प्रयोगः रसानामभिव्यक्तिमपेक्ष्य भवति । एवं च ना प्रवृत्तिः
शान्तशृङ्गारकरुणान् रगान् अन्तरेण विना प्रशस्यते । अर्थात् शान्तादीन् रगान्
विहाय वीरादिषु समासप्रवृत्तिः शोभामावहति ।

इदानीं रसाभिव्यक्तिहेतुं परिगणयति—यतः समास इति ।

वाचिकाभिनयात्मत्वाद्द्रसाभिव्यक्तिहेतवः ॥ १६ ॥
 स चार्थान्तावधिः कार्यो नाधिको गद्यतातितः ।
 गद्ये हि वृत्तवैकल्ये न्यूना तद्व्यक्तिहेतुता ॥ २० ॥

व्याकविषेकव्याख्यानम् ।

काव्ययागलक्षितो ध्वनिविकाररूपो वा । वाचिकाभिनयो वाग्यिकाररूपोऽनुभावः ।

अर्थान्तावधिरिति श्लोकापेक्षया अर्थमन्तावधिः । न्यूनेति पद्यापेक्षया न्यूनं
 रसाभिव्यक्तिहेतुत्वमित्यर्थः । यथा पूर्वोक्त इति 'ऊर्ध्वाक्षितापे'त्यादौ । समामोऽर्था-
 न्तावधिः कार्यो नाधिक इत्यनेन व्यावर्त्यस्याधिकस्य तदुदाहरणम् ।

मशुसूदनो विवृतिः ।

काभिनयात्मकत्वात् वागभिनयस्वरूपत्वात् रसानामभिव्यक्तौ हेतुः । तत्र समासः
 अल्पः अनल्पः मध्यमश्चेति त्रिधा स्वस्वरूपं प्रकाशयन् रसाभिव्यक्तौ हेतुः । अत
 पूर्वोक्तम्—“अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा माधुर्यं घटना तथे”ति, “वृत्तिदैर्घ्ये गुम्फ उद्धत ओजसि”
 इति च । वृत्तं छन्दोऽनुष्टुपादि । तस्यापि रसव्यञ्जकत्वम् ।

तथोक्तम् ।

काव्ये रसानुगुण्येन वर्णनानुगुणेन च ।
 कुर्वीत सर्ववृत्तानां विनियोगं विभागवित् ॥
 नानावृत्तविशेषास्तु कथं शस्त्रस्य शासनात् ।
 यान्ति प्रभोरिवात्यन्तमयोग्या अपि योग्यताम् ॥
 उपगोपहसंघामे तत्कालसदृशोपमाः ।
 दृष्टास्त एव वैशद्येस्त एवाश्वा किरीटिनः ॥
 तथाप्यवस्थासदृशैः साधुशब्दपदरूपिताः ।
 सुवृत्तैरेव शोभन्ते प्रबन्धाः सज्जना इव ॥
 वृत्तरतनावली कामादस्थाने विनिवेशिता ।
 कथयत्यज्ञतामेव मेखलेव गले कृता ॥ इति ।

वृत्तयः उपनागरिकाद्याः या ह्यन्यत्र रीतिनाम्ना प्रथिताः । तास्वपि रसव्यञ्जक-
 त्वम् । यथोक्तम्—

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते ।

ओजः प्रकाशकैस्तैस्तु पदया कोमला परैः ॥ इति ।

गुणानां रसधर्मत्वेन धर्मव्यञ्जने धर्मिणोऽभिन्नक्तिरथादिव धर्म्यतिरेकेण धर्मस्या-
 नवस्थितेः । काकवः प्रसिद्धाः हर्षभयशोकादिभिर्निवृत्तकण्ठधराः ।

तांश्च आकांक्षायाम् प्रश्नगर्भा आद्येपयर्भा वितर्कगर्भा इति तिलः । सद्भाये
 विधिरूपा उत्तररूपा निर्णयरूपा इति तिलः । पूता भपि रसाभिव्यञ्जकाः ।

सचेत्ति । समासः कीदृशः कार्य इति शिक्षयति—म च समासः अर्थावधिः अन्ता-

यथानन्तरोक्त उदाहरणे ।

तस्याच्छिन्नः पदार्थानां सम्वन्धश्चेत् परस्परम् ।

न विच्छेदोऽन्तरा कार्यो रसभङ्गकरो हि सः ॥ २१ ॥

इत्यन्तरश्लोकाः ।

यथा—'माद्यद्दिग्जगद्वभित्तिकपणैर्भग्नस्रवच्चन्दनः' इति । अत्र हि क्षुण्णद्रवच्चन्दन इति युक्तः पाठः । क्वाप्ययमपि पाठो दृश्यते ।

विधेयत्वं चैतत्प्राधान्योपलक्षणमव्यभिचारात् । ततश्च प्रधाना-
विमर्शोऽपि दोषतयावगन्तव्यः यथा—

“स्नेहं समापियति कञ्जलमादधाति

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तस्येति पदार्थानां परस्परसम्वन्धश्चेन्न छिद्यते तदा तस्य समासस्य मध्ये
विच्छेदो न कार्य इत्यर्थः ।

अव्यभिचारादिति विधेयत्वं हि प्राधान्याविनाभावः ।

स्नेहमिति । अत्र पानादीनां प्रकाशनस्य च विध्यनुवादलोपित्वैककर्तृकाणां

मधुसूदनीविवृतिः ।

वधिः पादापेक्षेति शेषः कार्यः । श्लोकापेक्षयान्तावधित्वं समास्याङ्गीकारे अन्तं
यावत्समासे कृते तर्हि नाधिक इति किमपेक्ष्य निषेधः स्यात् । अधिकः पादार्थान्तावध्य-
पेक्षेति शेषः । समासो न कार्यः । तत्कृतः । गद्यातितः गद्यस्वरूपप्राप्तेः । अधिक-
समासकरणे पद्यस्याऽपि गद्यस्वरूपत्वं स्यात् । हि यतः । वृत्तवैकल्ये छन्दोभाव-
रहिते गद्ये तद्व्यक्तिरेतुता रसाभिव्यक्तिकारणता न्यूनता पद्यापेक्षया अल्पैवेति भावः ।

अनन्तरोक्ते पूर्वोक्ते ऊर्ध्वांक्षीति उदाहरण अधिक्रममासेन गद्यभाष्ये रसव्यक्ति-
हेतुता न्यूनैति समन्वयः ।

समासे नियमान्तरं प्रतिप्रसूते-तस्येति । चेत् यदि समासकरणात् पदार्थानां
परस्परं सम्वन्धः अच्छिन्नः नियतः । तर्हि अन्तरा मध्ये तस्य सम्वन्धस्य विच्छेदो
न कार्यः । अर्थात् समासः कार्य एव । हि यतः स विच्छेदः रसभङ्गकरो ।

यथा—माद्यदित्यत्र कपणैरिति विच्छेदः अनुचित एव । अतः माद्यद्दिग्जगद्व-
भित्तिकपणक्षुण्णद्रवच्चन्दन इति समस्तः कार्यः । माद्यन्तो ये दिग्गजाः आशागजाः ।
तेषां यानि गण्डमित्या कपणानि तैः भग्नः क्षुण्णः अत एव स्रवत् द्रवत् चन्दनो यत्र
स मलयान्द्रितिशेषः । कापि पुस्तकान्तरे ।

विधेयपदं प्राधान्यपरमपि इति तदविमर्शोऽपि पूर्णं भवतीति निरूपयितुमाह-
विधेयत्वं चेति । प्राधान्यस्य उपलक्षणम् संपादकम् । तत्र उपलक्षणादेनोः ।

स्नेहं समापियतीति । योऽयम् । कृतानोग्ने कर्णानां मद्येन समूहेन मय-

सर्वान् गुणान् दहति पात्रमधः करोति ।
योऽयं कृशानुकणसञ्चयसम्भृतात्मा
दीपः प्रकाशयति तत् तमसो महत्त्वम् ॥”

अत्र हि प्रकाशनक्रियाया एव प्राधान्यविवक्षा अन्यासांमिति तासां तत्समशीर्षिकया निर्देशो दीप एव । स हि तत्र शत्रादिभिरेव वक्तुं न्याय्यो नाख्यातेन ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

प्राधान्यभावो नापस्मर्तव्यम् । अत्र च योयमिति यच्छब्देन दीपस्य पदार्थस्य परामर्शोपक्रमे तत्तमस इति तच्छब्देन वाक्यार्थस्य परामर्शो दुष्ट इत्युपपादितं प्राक् ।

मधुसूदनीविवृतिः

भूतः पूरितः आत्मा शरीरो यस्य स दीपः स्नेहं तैलं समापिबति कञ्जलमादधाति अञ्जने करोति । सर्वान् लक्षणान् सर्वविधान् कार्पासकौशेयराणादिनिर्मितान् गुणान् वर्त्ताः दहति । पात्रं स्नेहवर्ष्योराधयम् अधः करोति । उर्ध्वञ्ज्वलनात् ज्योतिषः मूर्ध्नि स्थितिः पात्रत्याधः स्थितिः इति वस्तुत्वभावः । प्रकाशयति । तत् तमसो महत्त्वम् । तमसः तेजोऽभावरूपतया सति तस्मिन् दीपावश्यकता तदर्थं च स्नेहादियोजना एव मूलकारणं तम एवेति भावः स्यात् । अन्योऽपि क्रोधकृतानुकणसञ्चयसम्भृतात्मा स्नेहं श्रेयानम् आपिबति आचामति । कञ्जलम् आदधाति दीपमुद्गिरति । स्वस्थितान् सर्वान् गुणान् अभिजनत्वपण्डितत्वादीन् दहति न्यक्करोति । पात्रं विद्वांसमपि अधःकरोति तिरस्करोति । तदेतत्तमसः तमोगुणस्य महत्त्वम् । तादृशगुणप्रादुर्भावं एव एतादृशी स्थितिः । अत्र योऽयमिति यच्छब्देन दीपपदार्थस्य परामर्शः, तत्तमस इति तच्छब्देन वाक्यार्थस्येति उपक्रमोपलंकारयोः संहार एव । तस्मादत्र “यथायमग्निरूपे”ति पाठः श्रेयान् ।

अथेति । अन्यासां पानापानदहनकरणानाम् । तासां पानादीनाम् तत्समशीर्षिकया प्रकाशनतुल्यधेणितया । स हि पानादीनां निर्देशो हि शत्रादिभिरिति ।

स्नेहं पिबन्नथ च कञ्जलमादधत्स्मन्

ज्वालन् गुणान् विमलपात्रमधश्च कुर्वन्

यच्चायमग्निरूपसञ्चयसम्भृतात्मा । इति ।

व्याख्यातेन तिङन्तेन समापिबतीतिरूपेण न वक्तुं न्याय्यः ।

ज्वलन्तातोः णप्रत्यये ज्वाल इति प्रातिपादिकारसर्वाप्रातिपदिकेभ्यः क्विबिति क्विपि धातुसंज्ञायां ज्वालतीति ज्वालन्निति विदम् ।

यथा—

“विभ्राणः शक्तिमाशु प्रशमितवलवत्तारकौर्जित्यगुर्वी
कुर्वाणो लीलयाधः शिखिनमपि लसच्चन्द्रकान्तावभासम् ।
आधेयादन्धकारे रतिमतिशयिनीमावहन् धीक्षणां
वालो लक्ष्मीमपारामपर इव गुहोऽहर्पतेरातपो वः ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

विभ्राण इति । शक्तिः सामर्थ्यम् आयुधभेदश्च । तारकाः ज्योतीषि दैत्य-
विशेषश्च तारकः । अधो निस्तेजस्त्वेन वाहनत्वेन च । शिखी वह्निर्मयूरश्च । चन्द्रस्य
सुवर्णस्य सम्बन्धी कान्तावभासो लसन् देदीप्यमानो यस्मिन् । चन्द्रकाणां मेचकाना-
मवभासो लसन् स्फुरत्स्य । अन्धकारे तमसि अन्धकारेहंस्य । गुहः कुमारः ।
अपर इवेति अत्रापरशब्दसामर्थ्याद् (१) भूपे द्वितीयगुहत्वप्रतीतौ वस्तुतस्तदसम्भवे
तत्सम्भावनायामुत्प्रेक्षा । अपरशब्दाभावे तु स्वस्वरूपस्थितस्यैव वास्तवस्य गुहस्य
प्रतीताविवमुपमा स्यात् । एव ‘मपर इव पाकशासनो’ ‘मौर्वी द्वितीयामित्यादौ च
मन्तव्यम् । अहर्पतेरिति । ‘अहरादीनां पत्यादिषु’ इति वचनाद्रेफः । अत्र धारणा-
दीनां गुणभावः । आधानस्य तु प्राधान्यम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

यथेत्यनेन । शत्रादिभिराख्यातकथनप्रकारवदुदाहरणमाचिनोति । “विभ्राणः
शक्तिमाशु” इति । अहर्पतेः सूर्यस्य आतप उद्योतः अपरो गुह इव कार्तिकेय इव
अपारामपर्यन्तां लक्ष्मीं वो युष्माकमाधेयात् कुर्वादिति प्रार्थनायां लिङ् । अत्र गुहात-
पयोः श्लिष्टानि विशेषणानि । किंभूतः आतपः कीदृशो गुह इति क्रमशो विशेषणद्वारा
स्पष्टयति । प्रशमितं शान्तिं नीतं यद् बलवदुदवर्णं तारकाणां नक्षत्राणां और्जित्यम् ।
ऊर्जितस्य भाव और्जित्यम् तेजः । तेन गुर्वी शक्तिं सकललोकोद्योतनसामर्थ्यं
विभ्राणः धारयन् । आशु शीघ्रं प्रशमितं नाशितम् बलवतस्तारकस्य अयुस्य और्जि-
त्यं प्रभावो यथा सा चासौ गुर्वी च तां शक्तिमायुचविशेषं विभ्राणः दधानः । पुनः
कीदृश आतपः लसन् यश्चन्द्रः तस्य कान्तोऽवभासः प्रकाशो यस्मात् । अपि च
शिखिनम् अग्निम् लीलया अनादरेण अधः कुर्वाणः तिरस्कुर्वन् । गुहपथे च लसन्तो ये
चन्द्रकास्तैरन्तोरमणोऽवभासो यस्य तम् तथोक्तम् । शिखिनम् मयूरम् लीलया
विलासेन अधः कुर्वाणम् वाहनं सम्पादयन् । अन्धकारे तमसि धीक्षणां नेत्राणाम् ।
अतिशयिनीं विपुलां रतिं प्रीतिमावहन् । गुहपथे अन्धकारिः अन्धकामुरादिषुः शिवः
तस्य धीक्षणां मूर्धचन्द्राग्निरूपागाम् नेत्राणां रतिं प्रीतिम् अतिशयिनीमधिकाम्
आवहन् कुर्वन् । अत्र विद्यत्पादीनां शत्रन्तानां गुणत्वमाधानस्य प्राधान्यम् ।

(१) अत्रपरशब्दसामर्थ्यात् भूपे द्वितीयगुहत्वप्रतीताविवृतिः “भूपे” इति पदे “अः” इति
पठनीयम् ।

इत्यादौ । सर्वासां पुनः प्राधान्यविवक्षायां नाख्यातवाच्यत्वं दोषः ।
यथा—

“सौधादुद्विजते, त्यजत्युपपन्नं, द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं
द्वाराप्रदयति चित्रकेलिसदसो, घेपं विपं मन्यते ।
आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशब्दातले
सङ्कल्पोपनतत्वदाहृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥”
यत्रैककर्तृकाऽनेका प्राधान्येतरभाक् क्रिया ।
तत्राख्यातेन वाच्याया शब्दाद्यैरपरा पुनः ॥ २१ ॥

इत्यन्तरलोकः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

कर्त्ता हि गुणक्रियां निष्पादयन् प्राधान्यक्रियामैदम्पर्येण निष्पादयति न तु
तास्त्वैदम्पर्यम् । यत्र सर्वैस्त्वैदम्पर्ये तत्र भवत्येव सर्वासामाख्यातवाच्यत्वम् । यथा—
सौधादित्यादि । इतरद्राधान्यम् । आद्या प्रधानभूता । अपरा अप्राधान्यवती ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

क्रियाविषये नियमान्तरं प्रतिप्रसूते—सर्वासामिति । पुनर्यदि सर्वासां श्लोको-
पात्तानां यावत्क्रियाणां प्राधान्यविवक्षा स्यात् तर्हि तस्यां विवक्षायां क्रियाणामा-
ख्यातवाच्यत्वम् आख्यातैरभिधेयत्वं भवतु तत्र न दोषः । यथा—

सौधादिति । सा नायिका तत्र विरोधेन क्लिष्टेति शेषः । सौधात् प्रासादाद्
उद्विजते मयं करोति । उपपन्नं त्यजति धर्यात् तत्र न याति । ऐन्दवीं प्रभामं कौमुदीं
द्वेष्टि न सेवते इत्यर्थः । चित्राणां केलोनां साधनानि यस्मिन् तस्मात्सदसो गृहाप्र-
दयति तत्तु घीक्षितुमपि नेच्छति । घेपं नेष्ये शृङ्गारं विषं मन्यते अनुपकारिणमिव
दूरं त्यजतीति भावः । तर्किकं करोत्यात्याह—आस्ते । सङ्कल्पेन मानसव्यापारेण
उपनता स्वहृदि स्थापिता या तदाहृतिस्तस्यां यो रस आनन्दः तदायत्तेन चित्तेन
उपलक्षिता सा अब्जिन्या कमलिन्याः किसलयानां कोमलद्रव्यानां प्रस्तारो यस्याः
तस्याः शब्दायास्तत्र केवलं निर्यापारतया आस्ते तिष्ठति ।

अत्र नायिकाया विरहावस्थाद्यौतकत्वेन उपात्तानां सर्वासामुद्विजनादीनां क्रिया-
णां प्राधान्यम् नायकस्यावर्जनमभिः साधनात् ।

क्रियाणामाख्यातवाच्यत्वावाच्यत्वविषयं नियमयति । यत्रेति । यत्र पद्यादौ ।
पृक्तः कर्त्ता यस्याः सा पृक्तकर्त्तृका । प्राधान्येतरौ भवतीति प्राधान्येतरशब्दो भवेत्
क्रिया भवेत् । तत्र आद्या प्राधान्यवती क्रिया आख्यातेन वाच्या वक्तव्या । अपरा
अप्राधान्यवती शब्दाद्यैः वाच्या । आद्यपदात् शानमादेः संबन्धः । तात्पर्येण आर्त्ता
क्रियाणां विनियोगः । यत्र च वस्तुवृत्तलब्धं मुख्यं तात्पर्यं भवेत् सा आख्यातेन
वाच्या । यत्र च सत्तास्ति सा शब्दादिभिर्दलेख्या । इत्यन्तरलोकः इति तदर्थ-

ननु चाचार्यैरेवानिष्टनिवृत्त्यर्थं समासविधौ बहुलप्रहणं कृतम् । अतस्तेनैव क्वचिदेवंविधे विषये वृत्तिर्न भविष्यत्यन्यत्र भविष्यतीति किमनेन प्रधानेतरभावपरिकल्पनप्रयासेन ।

सत्यम् । किन्तु समासविधेः प्रधानेतरभावविवक्षानिवन्धनस्य च तत्प्रतिषेधस्योत्सर्गापवादभावेनावस्थानं द्रष्टव्यमित्यपवादस्यैवायं वि-

व्यक्तिविशेषकव्याख्यानम् ।

बहुलप्रहणमिति । 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्, (२-१-६७) इत्यत्र । क्वचिदित्यादि । क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरिति बहुलप्रहणप्रयोजनस्य व्यवस्थितत्वात् । उत्सर्गोति समासविधिः सामान्यरूपत्वादुत्सर्गः प्रधान्यादिविवक्षानिमित्तश्च तत्प्रतिषेधो विशेषरूपत्वादपवादः ।

अपवादस्यैवेति । 'अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवृत्तिरिति न्यायात् । कर्तुमशक्य इति । व्यवस्थितविषयत्वात् । यथा 'उत्सर्गस्य धन्यमनुष्ये बहुल' (६-३-१२२) मित्यत्र । परिशब्दे त्वर्थं भवति । परिवादः परीवाद इति । विवाद इत्यत्र नैव भवति ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

श्लोकः । अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तधिभेदतादर्थ्यं इति कोपोक्तेः ।

मध्ये प्रसङ्गारूढं निरूप्य प्रकृतमाचिनोति—ननु च आचार्य्येणेति । अयं भावः । यत्त्वं स्थले स्थले समासाभावमादिशसि स तु आचार्य्येणैव विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे बहुलप्रहणेन अनुशासितः । तदेतस्मिन् नास्ति किमपि ते नवीनार्थ-घटनापटीयस्त्वमिति । ननु शक्ये । आचार्य्येण व्याकरणशास्त्रप्रवर्तकाचार्य्येण पाणिन्यादिना पृथ्व अनिष्टनिवृत्त्यर्थम् अनिच्छितविषयपरिहारार्थम् । समासविधौ समासविधायकशास्त्रे विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यादिषु बहुलप्रहणं कृतम् । अतः तेनैव बहुलप्रहणेनैव एवंविध अमीष्टविषये क्वचित् वृत्तिः एकार्थीभावो न भविष्यति । अन्यत्र उत्कर्षापरकप्रतीतिरहिते स्थले भविष्यति समास इति शेषः । इति हेतोः अनेन उक्तेन प्रधानेतरभावकल्पनायाः प्रयासेन श्रमेण किम् अलम् ।

अभ्युपैति—सत्यम् । किन्तुरिति आक्षेपे । समासविधेः वृत्तिविधानस्य, प्रधानेतरभावयोर्जर्विवक्षानिवन्धनस्य च तत्प्रतिषेधस्य समासनिषेधस्य । उभयोः विधिप्रतिषेधयोः । उत्सर्गापवादभावेन अवस्थानं द्रष्टव्यम् । उद्भूयं सृज्यते विधीयते असौ उत्सर्गः सामान्यशास्त्रम् । अपोघतेऽनेन इति अपवादः विशेषशास्त्रं बाधकशास्त्रमिति यावत् । तत्र यथा विधिशास्त्रम् अकलितप्रधानेतरभावं सामान्यतः सर्वत्र प्रवर्त्तते बाधशास्त्रं च तत्र विशेषस्थलेषु निरोधयति एवमेव अस्मदुपदिष्टप्रधानं गच्छतामपि उत्कर्षापरकरूपोपेयलाभे सुखसम्पत्तिरन्यथा न । इति हेतोः समासविधिरुत्सर्गशास्त्रस्य विषयो भवतु अयं प्रधानेतरविवक्षानिवन्धनः समासप्रतिषेधस्तु अपवादस्यैव विषयो भवितुमर्हः ।

पयो भवितुमर्हति न बहुलप्रहणस्य ।

यत्र तु क्वचिदुत्सर्गापवादयोर्विषयवस्थानियमः कथञ्चनापि कर्तुमशक्यः स तस्य विषयो वेदितव्यः । अन्यथा गोदः कम्बलद् इत्यत्राण-
भावोऽपि तद्विषयः स्यात् । इह तु क्रमेण नियमः शक्यक्रिय एवेति
नायं बहुलप्रहणस्य विषयः कल्पनीयः ।

न चायमर्थः स्वमनीषिकयैवास्माभिरुपकल्पितः किन्तर्हि, आचार्य-
स्याप्यभिमत एव । यदयं समासविधौ समर्थगूहणं कृतवान् । केवलं

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तद्विषयः स्यादिति 'कृत्यरूपयो बहुलम्' (३-३-११३) इत्यादिगतस्य बहुल-
प्रहणस्य विषयनुवादभावविषये सामर्थ्याभावात् समासाभाव इति भावः ।

मधुसूदनीवृत्तिः ।

बहुलप्रहणस्य विषयो भवितुं नार्हः । एवं हि अपवादविषयपरिहारेण उत्सर्गस्य प्रवृत्ते-
रिति न्यायात् उत्कर्षांपक्षप्रतीतिविरहस्थले एवं समासः सेतस्यति तत्प्रतीतिस्यले नेति
भावः ।

तर्हि बहुलप्रहणस्य को विषय इत्याह—यत्र स्थिति । स अशक्योत्सर्गापवाद-
व्यवस्थानियमः तस्य बाहुल्यस्य । अर्थात् यत्र केवला प्रवृत्तिरेव वा निवृत्तिरेव वा
विकल्पो वा अन्यथाभावो वा तत्राव्यवस्थितस्थले बहुलप्रहणं चरितार्थम् अन्यथा उक्त-
स्य बहुलप्रहणविषयकनियमस्यास्वीकारे । गां ददातीति च विग्रहे सामान्यशास्त्रे कर्म-
ण्यगिति प्रवृत्तावपि अणं प्रबाध्य आतोऽनुपसर्गं क इति को विधोयते । तथा च
गोदः कम्बलद् इति सिध्यति । एवमयमुत्सर्गापवादयोर्विषयः उक्तनियमाऽस्वीकारे
तु गोदः कम्बलद् इत्यत्रत्याणोऽभावपक्षोऽपि तद्विषयः बहुलप्रहणस्य विषयः स्थलं
स्यात् । उक्तक्रमेण तु समासविधितत्प्रतिषेधौ उत्सर्गापवादयोर्विषयः । अशक्योत्सर्गा-
पवादव्यवस्थानियमो बहुलप्रहणस्य विषयः इति ।

दर्शितपरिपाट्या तु इह प्रधानेतरविवक्षानिवन्धने समासप्रतिषेधे (अणभावस्थले
वा) नियमः उत्सर्गापवादरूपः शक्यक्रियः कर्तुं शक्य एव । इति हेतोः अयं तादृश-
प्रतिषेधः बहुलप्रहणस्य विषयो न कल्पनीयो भोद्भावनीयः अपि तु अपवादस्यैव विषयः
कल्पनीयः ।

स्वकपोलकल्पनाव्युदासार्थमाह—न चेति । अस्माभिः ग्रन्थविधातृभिः अयमर्थः
“समासविधेः प्रधानेतरभावविवक्षानिवन्धनतत्प्रतिषेधस्थ च उत्सर्गापवादभावेनाप्य
स्थानम्” इत्येवं रूपोऽर्थः स्वमनीषिकया स्वबुद्ध्या न उपकल्पितः । ननु यदि स्वमनीषि-
कया नोपकल्पितस्तर्हि कथं ज्ञात इत्याह—आचार्यस्येति । पाणिनेरभिमत एव इह
एव । तत्कृतः—यद् यस्मात् शक्यमाचार्यैः समासविधौ समासाधिकारसूत्रे “समर्थः पद-
विधौ” इत्यस्मिन् “समर्थः” इति पदस्य पद्विभुपादानं कृतवान् ।

तद्भिप्रायमनवगच्छद्भिर्व्याख्यातृभिः सापेक्षतादिदोषान्तरव्यावृत्तिपरत-
यैव तद् व्याख्यातं न पुनरेतद्व्यावृत्तिपरतयापीति तद्भिप्रायमेवास्माभिः
प्रकटयद्भिस्तस्येहार्थत्वमपि प्रतिपादितं न त्वपूर्वं किञ्चित् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तद्भिप्रायमिति आचार्याभिप्रायम् । साक्षेपताद्रीति । ऋद्धस्य राज्ञः
पुरुष इत्यादौ । तत् समर्थग्रहणम् । एतद्व्यावृत्तीति एतच्छब्देन प्रधानेतर-
भावः परामृष्टः । तस्येहार्थत्वमपीति समर्थग्रहणं प्रधानेतरभावविषयनिवृत्त्यर्थमपी-
त्यर्थः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

नन्वेवं तर्हि कथं विप्रतिपद्यन्ते केचिदित्याह—केवलमिति । केवलम् तस्यां-
चार्यस्याभिप्रायमाशयमनवगच्छद्भिर्व्याख्यातृभिरन्यैः सापेक्षतादिरूपस्य दोषान्तरस्य
या व्यावृत्तिः संकोचः तत्परतया तदधीनतया एव तत् समर्थग्रहणं व्याख्यातम् न पुनः
न तु एतस्य प्रधानेतरभावस्य व्यावृत्तिपरतयाऽपि व्याख्यातम् । इति हेतोः तद्भि-
प्रायमाचार्याभिप्रायं प्रकटयद्भिस्त्माभिः इह ग्रन्थे प्रकरणे तस्य समर्थग्रहणस्य
अर्थत्वमपि प्रयोजनत्वमपि अर्थात् समर्थग्रहणं प्रधानेतरभावविषयनिवृत्त्यर्थमित्यपि
प्रतिपादितं दर्शितम् । न अपूर्वं स्वमनीषोऽज्ञावितं नूतनं किञ्चित् प्रतिपादितम् ।

अयं भावः । यत्र विशेषणकृतः उत्कर्षः अपकर्षो वा विशेष्ये प्रतीपते अथवा
यत्र उद्देश्यविषयभावेन अन्वयबोध आवश्यकस्तत्र वाक्यमेव स्यात् न समासो
विधेयः । यतो वाक्यस्यैव उत्कर्षापकर्षप्रत्यायकत्वं उद्देश्यविषयभावावगाहिवोध-
जनकत्वे च समस्ति । वृत्तौ तु एकार्थीभावात् पदैरर्थस्य पृथगनुपस्थापनात्
नोत्कर्षापकर्षप्रतीतिः न चोद्देश्यविषयभावेनान्वयः ।

एतदेव क्रियाद्वारके आयुष्यादियोगे चतुर्थी चाक्षिपीति सूत्रेण चतुर्थीविधायिका
आचार्यप्रवृत्तिरपि ज्ञापयति । अर्थात् यत्रानेन सूत्रेण चतुर्थी तत्र चतुर्थ्यन्तस्योद्देश्य-
त्वमाज्ञीर्विषयक्रियान्वयिनो विधेयत्वमिति वाक्यस्यैव तादृशबोधजनकत्वं वृत्तौ तु
न तथा बोध इति वृत्तिविषयोरसमानार्थकत्वान्नैतद्विहितचतुर्थ्यन्तेन समासः ।
तथा यत्र सम्बन्धमात्रमभिप्रेतम् तयोः समानार्थता च तत्र कामचारः समासोऽपि
समासा भावो वा ।

अथ च सापेक्षतादीनां दोषाणां व्यावृत्त्यर्थं "समर्थः पदविधौ" इति समर्थग्रहणं
शुद्धमिति व्याख्यानमाचार्याभिप्रायानवगमनिश्चयनम् । तद्यथा—अथ समर्थग्र-
हणं किमर्थमिति आक्षिप्य—"सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यदि सापेक्षमसमर्थं भव-
तीत्युच्यते । राजपुरुषो दर्शनीय अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोतीति ।

नैव दोषः । प्रधानमत्र सापेक्षम् । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः"
इति "अवश्यं कस्यविषयसमासस्य असमर्थस्य गमकस्य साधुत्वं चकन्वम् (अत्र

मधुसूदनीविवृतिः ।

असमर्थसमासे क्रियायामुभयोः सन्निपातादेकार्थीभावस्तद्धारकोऽस्त्येवेति मत्वा साधुत्वमाख्यातम्) असुयैपश्यानि मुत्तानि अपुनर्गेषाः श्लोका अद्याद्विज्ञेजी प्राक्षणः । इति च सापेक्षतायां समासस्य । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेनेत्यादिना ।

अथ च “अथ क्रियमाणेऽपि (अत्रुधजनबोधार्थं करणेऽभ्युपगम्यमाने) समर्थ-ग्रहणे इह कस्मान्न भवति महत्कष्टं श्रित इति” इत्याशंस्य “अगमकत्वात् (यथा वाक्येन प्रतीयते तथा वृत्तेः बोधजनकताया अभावात्) इति समा-धाय “इह समानार्थेनवाक्येन भवितव्यं समासेन च । यश्चेद्दार्थीवाक्येन गम्यते महत्कष्टं श्रित इति नासौ जातुचित्समासेन गम्यते महत्कष्टश्रित इति । यत्र च गमको भवति भवति च तत्र वृत्तिः । तथा—देवदत्तस्य गुरुकुलम् देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभावेति ।—तत्र यद्यगमकत्वं हेतुर्नाथः समर्थग्रहणेन । इहापि भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति योऽर्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातुचित्स-मासेन गम्यते भार्या राजपुत्रो देवदत्तस्येति तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेनेत्यादिना च अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्व एव समासः अतथात्वे तु न समास इति स्पष्टं कण्ठतः तत्र भगवता भाष्यकारेण उपपादितम् ।

तथा च वाक्ये उद्देश्यविधेयभाववायोः उत्कर्षापरुषयोर्वा प्रतीतिः, न सा यदि समासे तर्हि वाक्येनैव अवलम्ब्य समासो न कर्तव्यः । वृत्तौ तादृशबोधस्य तादृश-प्रतीतिश्च अनाकलनात् । एवं च एतादृशस्थले यत्र समासः स दोषतयैवानुसन्ध्या-तव्यः । इति ।

अन्यच्च यदन्यैः कैश्चिन्महामान्यैरुच्ये “अन्ये त्वेकार्थीभाववशादप्रथगुपस्थि-तेर्वृत्तौ नोद्देश्यविधेयभावेन अन्वयः । पृथगुपस्थितेस्तन्प्रत्येन तथान्वये तद्भङ्गादिति । तत्र भाष्यकृतानुक्तत्वात्” इत्यन्तम् । तत्सर्वम् अनाकलितमहाभाष्यगन्धस्यैव त्रयो-नादरणीयम् सुच्छेत्वाद्य । तथा क्रमसः ।

भाष्यकृतानुक्तत्वादिति । मान्याः “अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणे” इत्या-रभ्य “तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन इत्यन्तं यावद् भाष्यकृता किमुक्तम् तद्गुदल्यापि धारमेकं दृशा सनाधीकरणोपम् ।

अन्यच्च “इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन चेत्यस्य क आशयः । तदाशयो भाष्यकारशब्दैश्च यथा यश्चेद्दार्थी वाक्येन गम्यते महत्कष्टं श्रित इति नासौ जातुचित्समासेन गम्यते महत्कष्टश्रित इति । यत्र च गमको भवति भवति च तत्र वृत्तिरिति ।

अङ्ग ? रामस्य पाणिरसीत्यत्र यथोत्कर्षप्रतीतिः, अथ एषा मे शङ्क-भ्यकृतिर्यद्देश्यस्तत्राप्यसौ तापसः सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलम् इत्यत्र च यथोत्कर्ष-प्रतीतिः उद्देश्यविधेयभावप्रतीतिश्च भवति तथैव रामपाणिरिति इत्यत्र एतन्मन्व- .

मधुसूदनीविहृतिः ।

वकारः । अरितापसकृतैतद्वाक्षसकूलनिहननम् इत्यत्रापि च तादृशप्रतीतिरस्ति किम् ।
मास्ति चेत्कृतः समानार्थकता । एवं हि तदभावादगमकतया वृत्तेरभाव एव तादृशस्थ-
ले अकामेनाऽपि स्वीकर्त्तव्यमेव ।

यच्चोच्यते “किंचोद्देश्यत्वविधयत्वे यच्छब्दतच्छब्दोपबन्धव्यङ्गे वृत्तौ ऋद्धत्वा
दिवत्तदन्वयासंभवाच्च तथाऽन्वयः । इति । तदपि बालभाषितवदेव । सोमेन यजेत ।
अग्निहोत्रं जुहोति । दध्ना जुहोति पयसा जुहोति । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यादौ ।
सोमव्रता यागेन हृष्टं भावयेदिति सोमव्रतागोद्देश्येन हृष्टभावनाया विधायके, अग्नि-
होत्रोद्देश्येन हवनविधायके हवनस्यान्वयतः प्राप्तत्वे दध्नेः पयसश्च करणत्वविधायके,
हवनदधिकरणत्वयोरन्वयतः प्राप्तत्वे ऐन्द्रियकत्वविधायके वाक्ये इवापि यत्तच्छब्दोप-
बन्धः अस्ति किम् । एवं च नियमोत्पत्त्यनेन कृतायां वृत्तौ उद्देश्यविधेयभावेन
अन्वयः दोष एव ।

इदमपि न विस्मर्त्तव्यं उद्देश्यविधेयभावो हि शुद्धेरनुभवः इति न तेन सह यत्तदो-
रविनाभावः । अत एव यत्तदुपबन्धाभावस्यले नञ्समासे अन्यत्र च विधेयाविमर्शो-
पोद्भावनं सङ्गच्छते । तदुपनिबन्धव्यङ्ग्यत्वे तु वृत्तौ यत्तदोरुपनिबन्धाभावेन दोषोद्भा-
वकप्रधानां सर्वेषामाकुलीभावः स्यात् ।

तथा च “एवं च पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयः इत्युत्सर्गस्य स्यागेन सहृदयहृद-
यस्य वैमुख्यं तस्य दूपकतायीजम्” इति वाक्यगतस्य सहृदयहृदयन्येत्यादेः कथं
संगतिः स्यात् । यस्मान्न मूर्ध्नामुद्देश्यत्वादिस्थलेषु समासे यत्तदोरभावेन भयदुः-
रीत्या केवलपत्तच्छब्दोपबन्धव्यङ्ग्यतया उद्देश्यत्वविधेयत्वयोश्च दूपकतायीजस्य सहृदय
हृदयवैमुख्यस्य अभाव एव ।

यच्च “अभ्यासलोपदचेत्यादौ समासेऽपि तथान्वयेन च सत्यं सरत्नत्वाभा-
वाच्चे”त्युक्तम् । तत्रोच्यते । अभ्यासलोपदचेत्यत्र पठ्याः सौप्रलुङ्ग्येन समासाभाव
एवास्ति । एवं च अभ्यासलोपदचेत्यादिनाऽपि समासाभाव एव तथान्वय इति साध-
नात् वाक्यन्यैव उद्देश्यविधेयभावेनान्वययोग्यत्वं प्रतीयते । इति ।

यदपि “तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगेऽपि प्राप्तत्वादिवर्थालोचनोत्तरं लोहितो-
ष्णीया इत्यादौ शोधो भवत्येवेति नासाधुतेत्याशयेन अर्थ भाष्ये नोक्तः” इति तच्च
भूलिप्रक्षेपमात्रम् ।

“प्रासाप्राप्तविधेयेन यत्प्राप्तं तदुद्देश्यम् (अनुवाचम्) यच्चाप्राप्तं तद्विधेयम् ।
तथा च सोष्णीया ऋत्विजः प्रवर्न्ति” इति वाक्येन उष्णीयस्य प्राप्तत्वात् “लोहितो-
ष्णीया” इति वाक्येन तदनृच लौहित्यमात्रं विधीयते इति वृत्तौ उद्देश्यविधेयभावेन
अन्वयशोधो भवत्येवेति स्यान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगेऽपि नासाधुता” इत्युक्तम् ।
तत्र प्रष्टव्यम् । तथान्वये ऋत्याभिप्रायः, कथामाधुना मोदाजहार ।

मधुसूदनीविद्वतिः ।

किम् व्याकरणभाष्यकर्ता भगवान् पतञ्जलिर्वा मीमांसाभाष्यकर्त्ता शबरस्वामी वा । तत्र भाष्यकारेण पूज्यपतञ्जलिवरणेन “अगमकत्वांदिति । इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन चेति च वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वं वदता तदुक्तमेव । नद्वेष स्थाणोरपराधो, यदेतमन्धो न परयति ।

शबरास्वामिनाऽपि वषट् कर्तुः प्रथमभङ्गः इत्यत्र न भङ्गमुद्दिश्य प्राथम्यविधानं युक्तम् । एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति । “अथद्वैः स्विष्टकृतं यजति” इत्यङ्गानुवादेन द्वित्य विधानं न युक्तम् । एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति चोक्तं मीमांसादर्शनदृतीयदशमाध्याययोः भाष्यमालोचनीयम् ।

यच्च “विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रे उभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वाद्दुपसर्जनाप्रसिद्धिरिति वार्तिके उभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतिश्चेति” ।

तत्र प्रष्टव्यं कोऽस्य वार्तिकस्याभिप्रायः । वार्तिकोयं शंकापक्षीयः—यदि उभेऽपि विशेषणे, ते एव उभे विशेष्ये, तर्हि विशेष्यत्वेन, उपसर्जनत्वेन अप्रसिद्धिः । एवमेतेन विशेषणस्य विधेयता प्रतीतिरेवेति न सिद्धम् । शंकाप्रमेतत् समाधानभाष्येण तस्य निरामात् । समाधानभाष्यं च “न वा अन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्च अपरस्योपसर्जनप्रसिद्धिः । न चो एव दोषः । किं कारणम् । अन्यतरस्य (द्रव्यस्यैवेत्यर्थः) प्रधानभावात् । अन्यतरस्य प्रधानम् । तद्विशेषकत्वाच्च अपरस्य (गुणस्यैवेत्यर्थः) अन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनमज्ञा भविष्यति । इति । अस्मात् विशेषकत्वरूपस्य विशेषणस्य अप्रधानत्वमेवोक्तं तत्र च कुतस्तस्य विधेयतया प्रतीतिः ।

अन्यच्च यदि विशेषणविशेष्यभावो सर्वत्र विवक्षानिबन्धनपक्षेऽभविष्यत्तर्हि “कामं तर्हि अनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तिला विशेषणत्वेन तेन कर्तव्यं तिलकृष्णा इति । इत्येवं रीत्या आक्षेपभाष्यम्, “तिलकृष्णा इति प्रयोगं न कर्तव्यमिति समाधानभाष्येण न न्यसेधिष्यत् । एवं हि यत्र केवलं विशेषणयोः प्रयोगस्तत्रत्यसन्देहनिरासार्थम् पतस्य सूत्रस्य निर्माणम् । यथोक्तं भाष्ये । “तत्र त्वेतावान् सन्देहः किं प्रधानं किं विशेषणम् स चापि क्व सन्देहः यत्रोभौ गुणशब्दौ” । इति ।

यच्च “आशीर्षिपचतुर्ध्वन्ते तु न समासः । विप्राय भद्रं भूयात् इत्यादौ विप्रमद्रार्थयोरुभयोरपि विडन्तार्थान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्” इति सऽपि न सन्त्यक् । अत्रापि असूयैपइयानि इतिवत् क्रियायामुभयोः सन्निपातादेकार्थीभावं यद्गूढरेण भवन्तं को धारयिष्यति । मन्मते तु वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वाभावात् समासः ।

यच्चोक्तम् “समासादावपि तथाभ्युत्पन्नस्य सद्रोधो दुर्वारः नचासाधुत्वमिति । तत्र न चासाधुत्वमिति प्रमाणाभावात् यचनात् केनचित्प्रत्येतव्यम् ।

विधेयोद्देश्यभावोऽयं वक्तुं वृत्त्या न पार्यते ।

यत् तेनानभिधानं वा समर्थप्रहणं च वा ॥ २३ ॥

कारणद्वयमेवेष्टं बहुलप्रहणं न तु ।

अशक्यनियमो ह्यर्थो विषयस्तस्य नेतरः ॥ २४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोको ।

यद्वा कधीनामेवैप विषयो न खण्डिकोपाध्यायानामित्यनघगततद-

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

विधेयोद्देश्येति उद्देश्योऽश्रोष्वंदेशाहृत्वांदनुवाचः । यत् तेनेति यच्छब्दः पूरा-
र्थसम्यक् । तेनापारणेन । अभिधानं चेति अभिधानलक्षणा हि कृतद्वितसमासा इति ।
समर्थप्रहणं च वेति । चशब्दोऽग्रातिरिक्त, समुच्चयविकल्पयोर्विरोधात् । एवञ्च-

‘दृष्टिर्नामृतवर्षिणी स्मितमधुप्रस्थन्दि यत्र न त-

द्याद्राहं हृदयं न चन्दनरसस्पर्शानि चाङ्गानि वा’

इत्यत्र चवाशब्दद्वयं प्रयुक्तं, चवाशब्दार्थयोरेकत्र विरोधात् ।

खण्डिकेति खण्डो ग्रन्थसम्यग्धी न तु समस्तो ग्रन्थः । स विधते येषाम् ।

मधुसूदनीवृत्तिः ।

विप्रतोपवचनं च कश्चिद्वात् तस्मात् विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वरूपैकप्रसस्ताभङ्गा-
दसाधुरेव शोधः इति ।

यच्छात्र भाष्याद्यनुक्तेरिति हेतुमाकलयसि तदपि असम्यक् । भो पातञ्जले
महाभाष्ये भूरिहृतश्रमः इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समाप्तेन चेति भाष्यं कुतो
हेतोः स्मृतिपथं नारोहयसि । इत्यलं महामान्यानामुपजीव्यानामुपरि कटाक्षनिक्षेपणेन ।

कारिकाभ्यामुक्तार्थे संगृह्णाति-विधेयोद्देश्येति । कारणेति च । अयम् उद्दे-
श्यविषेयभावः वृत्त्या वक्तुं न पार्यते वृत्तिः उद्देश्यविषेयभावं वक्तुं न समर्था इत्यर्थः ।
तेनेति हेतौ सूतोया । तेन असामर्थ्येन हेतुनेति भावः । तथा च असामर्थ्यहेतुर्कं यद्
उद्देश्यविषययोरनभिधानम्, यच्च समर्थं पदविधाविति परिभाषासूत्रे समर्थप्रहणम् ।
तदेतत् । इयमेव कारणम् इष्टम् समासविधौ तत्प्रतिषेधे चेति नेपः । न किन्तु बहुल-
प्रहणं कारणं नेष्टम् । हि यतो बहुलप्रहणस्य अशक्यनियमः अर्थः विषयः । इतरः
समासविधिनिषेधरूपो न । अर्थं तु उत्सर्गापवादयोर्विषय इति सर्वे निरवद्यम् ।

ननु प्रकार्ताविशेष्येन यथा समारोऽपि अक्षते प्रतीयेते । प्रकार्ताविशेष्येन च
विशेष्यविशेष्येऽप्येते एव । “अनुवाचविषेयभावश्चाथ विशेष्यविशेष्यभावतुल्यफलः” ।
इति त्ययाऽपि स्वीकृतमेव तर्हि किमिति दुरागृह्यते वाक्यमेव रक्षणीयं न समासो
विषेय इत्येयमित्यन आह-

यद्वा कधीनामेवैप विषय इति । एषोऽर्थः समस्य पाणिरसि इत्येतादृशे
स्यैव वृत्तिर्न विषेया अपि तु वाक्यमेव स्थाप्यमित्येवैवरूपोऽर्थः कधीनामेव विषयः ।

भिप्रायैस्तेरुपेक्षितमेतत् । ते हि स्वप्नेऽप्यनासादितसाहित्यमुधारसास्वा-
दचमत्काराः शुष्कशब्दव्युत्पत्तिप्राप्तेषु जनिताभिमानदुर्विग्धा विविधा-
भिधानाधानाद्वारा अभिधेयप्रतीतिवैचित्र्यविवेककौशलशालीनाः लक्षण-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अनघगततवभिप्रायैरिति । समर्थग्रहणं प्रत्याचार्यस्य हि तैरभिप्रायो नावगतः ।
अभिधानाधानोद्घारेति । अभिधानानां शब्दानामाधानमभितवानां न्ययनम् ।

मधुसूदनीकृतितिः ।

नानृपिः कथते काव्यमृपिश्च किल दर्शनात् । दर्शनाद्दर्शनाद्येति कविरेषा सती धृति-
रिति भामहोक्तेः ऋषीणां कवीनामेव स विषयः दृश्यः । न खण्डिकोपाध्यायानाम् ।
खण्डः एकदेशः इयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इति अद्याप्यन्वेव अध्ययनीयत्वेन च पृथामस्ति
ते खण्डिकाः । ते च उपाध्यायाश्चेति खण्डिकोपाध्यायाः । तेषाम् १ इति अविषय-
त्वाद्धेतोः अनघगतः अज्ञातः तस्य काव्यस्य कविताया अभिप्रायो रममाधुयं धैस्तैः
तयोक्तैः । यथाचोक्तम्—कवितारसमाधुयं कविर्जानाति नेतरः । इति । तैः खण्डिको-
पाध्यायैः एतत् रामस्य पाणिस्तीत्यादिस्यस्थलेषु समासविधानाविधानम् उपेक्षितम्
उदासितम् ।

ते हि खण्डिकोपाध्याया हि स्वप्नेऽपि किमुत अन्यासु जागृतिप्रभृतिषु
अवस्थाम् । अनासादितः अप्राप्तः साहित्यरूपायाः सुधाया रसस्यास्वादे चर्वणायां
चमत्कारो विच्छित्तिर्यस्ते । शुष्का चमत्कारजनकास्वादाश्रयासग्न्या या शब्दानां
व्युत्पत्तिः अस्माद्धातोरयं प्रत्ययः इति ज्ञानम् । तन्मात्रोपजनितेन अभिमानेन “वयं
शाब्दिकाः” इति मिरयाद्दूरेण दुर्विग्धाः अर्थज्ञानविरहितया दुःखण्डिताः इत्यर्थः ।
विविधानां नानाप्रकाराणाम् अभिधानानाम् आधानं कृत्वा उद्घाराः उद्घारकाः उत्पा-
दका इति यावत् । उद्घरन्तीति उद्घाराः । ऋशोरप् । अभिधेयेऽयं यत् प्रतीतौ वैचित्र्यं
चमत्कारः तस्य विवेककौशले विचारपाठये शालीना अष्टयाः । शालीनकौपीनावष्टयाका-
र्ययोरिति सूत्रात्साधु । एते वैयाकरणाः धाण्याः उत्पादकाः । धाणी व्याकरणज्ञमेति
(जानाति) पितरमित्युक्तेः पिठरः । अत एते तस्या प्रयोगभूषणयोर्गं कथं कर्तुं श-
क्नुवन्ति । स उपयोगस्तु तस्याः । कवीनामेवायत्तः । तथाचोक्तमपि—कन्यासुरस्तचा-
तुर्थं जामाता भेत्ति नो पितेति भावः ।

लक्षणमस्ति सूत्रम्यं प्रवृत्तिरस्ति इति एव बुद्ध्या रसाभिव्यक्तौ विद्यन्भूतं तस्या
नाशकम् । अपरमपि घट्टतरमत्यधिकम् । अवकरप्रायम् दौषसजातीयम् । प्रयुज्जते
विदधते । इत्यतः रसविषयकास्वादस्य अनुगुणे प्रयोगे अवहितं चेतो येषां तेषां
कवीनामेव तच्छिन्ता प्रधानेतरभाषेन समासासमामचिन्ता उचिता योग्या, इतरेषां
खण्डिकोपाध्यायानां चिन्ता न उचिता । तद् दूषणं पुरस्तादये ।

मस्तौत्येव रसाभिव्यक्तिविघ्नभूतमपरमपि । बहुतरमवकरप्रायं प्रयुञ्जत
इति रसास्वादानुगुणप्रयोगाद्यहितचेतसां कवीनामेव तच्चिन्तोचिता
नान्येषाम् अस्माभिस्तु विस्तरतस्तत् पुरस्तादभिधास्यते ।

प्रकरणकाकादिसखो यस्यार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।

इष्टार्थमङ्गभीतेः शब्दो न समासमर्हति सः ॥ २५ ॥

इति सङ्ग्रहार्था ।

इत्थमवस्थिते समासासमासयोर्विषयविभागप्रतिनियमे सति यदेतदिहा
अम्बिकायाः केसरिणो विशेषणभावेनोपादानं तत् किमितरकेसरिव्यावृत्ति-
मात्रफलम् आहोस्विदसमासे वा समासादितभगवतीपादार्षणप्रसादोप-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

उद्धारः पूर्वकाणामुद्धारणम् । शालीना अष्टा अविचारका इत्यर्थः । अपरमपीति
पुनरुक्तादिकम् । तच्चिन्तेति । प्राधान्येतरभावेन समासासमासचिन्ता ।

प्रकरणेति । यत्रार्थप्रकरणादिना शब्दस्य वाच्योर्थः प्रकर्षांप्रकर्षादिकमर्थान्तरं
प्रकाशयति तत्राभिप्रेतार्थविनाशभयात् समासो न कर्तव्यः । यथा 'रामस्य पणिर-
सी'ति । प्रकरणशब्दादिसख इति पाठः । तथा काकुग्रहणेन स्वरविशेष उच्यते यः
'कालो व्यक्तिस्वराद्यः' इति काव्यगतत्वेन स्वीकृतः ।

एवं प्रसक्तानुप्रसक्तिक्रिया समासगतत्वेन तदतिदेशेन समग्रवृत्तिगतत्वेनापि गुण-
प्रधानभावविवक्षां महत् प्रपञ्चेन परिषद्य्य प्रकृतोदारणे पृथीतत्पुरुषगतत्वेन योजयितु-
माह—इत्थमवस्थित इति । अम्बिकाया उपादानमिति सम्बन्धः । तत् किमिति ।
विशेषणस्यान्यकेसरिव्यावृत्तिर्वा, केसरिगतप्रकर्षाप्रतिपादनं वा फलम् । आद्ये पक्षे
मधुसूदनीविवृतिः ।

प्रकरणेति । यस्य शब्दस्य । प्रकरणकाकादीनां सखा । राजाहः सखिभ्यष्टञ्
षोऽयः । प्रकरणादिसहायः अर्थः अर्थान्तरम् उत्कर्षांप्रकर्षादिकम् प्रकाशयति
अभिव्यञ्जयति । स शब्दः । इष्टवार्थस्य भङ्ग एव भीतिस्तया हेतोः समासं
नार्हति ।

एवं महता प्रघट्टकेन समासविषेः तत्प्रतिषेधस्य च प्रपञ्चनं संगमध्य प्रस्तुत-
परिचिन्तनायापिभं भ्रष्टनाति—इत्थमवस्थित इति । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण समासा
समासयोः । विषयः स्थलम्, विभागः निषेधः प्रतिनियमः प्रतिप्रसवः । एषां
समाहारद्वन्द्वः । तस्मिन्नवस्थिते कृते सति । यदेतद् इह "अम्बिकाकेसरी" इति पदे
केसरिणः सिंहस्य विशेषणभावेन व्यावर्त्तत्वेन अम्बिकाया उपादानं प्रहणं तद्
ग्रहणम् । इतरम्ब्यः केसरिभ्यो भिन्नोऽयं केसरी इति इतरकेसरिव्यावृत्तिमात्रफलम् ।
आहोस्विदयथा समासादितो लब्धो यो भगवत्याः पादार्षणरूपः प्रसादस्तेन उपनतं

नतद्विधातिशायिशौर्यातिरेकप्रतिपादनप्रयोजनम् ।

तत्र प्रथमपक्षे तस्य केसरिणो विवक्षितजातिमात्रविहितहेषाकारि-
रिक्तचमत्कारातिशयाविर्भावोऽन्यकेसरिण इव निर्निबन्धन एव स्यात् ।

न हि इतरेभ्योऽन्यसम्बन्धिभ्यः स्वतन्त्रेभ्योऽपि वा ध्यावृत्तस्य तस्या-
म्बिकासम्बन्धमात्रात् तस्याः कामप्युपकारकणिकामनासादयत एवा-
कस्मात् तथाविधचमत्काराविर्भावः सम्भाव्यते ।

अथ जात्यन्तरावच्छिन्नो विशिष्ट एव केसरो केसरिशब्देनाप्राभिमतः

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

निर्दिष्टचमत्कारासम्भावना । द्वितीये तु समासानुपपत्तिरिति तात्पर्यम् । विवक्षित-
पदं चमत्कारातिशयपदेन योजनीयम् ।

तस्या इत्यम्बिकायास्सकारात् ।

जात्यन्तरं विशिष्टावान्तरेकेसरिजातिः । तथावच्छिन्नो विशिष्टः । विशिष्ट
मधुसूदनीविवृतिः ।

प्राप्तं यद्विधातिशायि शौर्यम् तस्य अतिरेकप्रतिपादनमेव आधिक्यकथनमेव प्रयो-
जनं फलं यस्य सत् ।

तत्र तयोर्मध्ये प्रथमपक्षे इतरकेसरिव्यावृत्तिमात्रफले तस्य प्रस्तुतस्य केसरिणः ।
विवक्षितः अभीष्ट इति यावत् । जातिमात्रे प्रतिजाति विहिताद् हेवाकाद् अहमह-
भिकताख्यभावादतिरिक्तः अधिको यश्चमत्कारातिशयस्तस्य आविर्भावः स अन्य-
केसरिण इव सामान्यसिद्धस्य इव निर्निबन्धनः निर्हेतुक एव स्यात् ।

अयं भावः । “अम्बिकाकेसरो” इत्यत्र यदि केसरिणि न अन्यस्य केसरो
इत्येव पुष्टिसत्तम् तर्हि अकन्धकेसरिणोऽपेक्षया तस्मिन् अभीष्टः चमत्कारो न
क्षम्येत । अथोच्यते, क्षम्यते तर्हि महत्सम्बन्धशून्ये सामान्यकेसरिणि यथा चमत्कार-
सत्ताकथनं निर्हेतुकं तद्वत् अत्राऽपि तत्कथनं हेतुशून्यं स्यादिति ।

नहीति । अन्यसम्बन्धिभ्यः अथवा स्वतन्त्रेभ्यः सम्यन्वयहितेभ्यः इतरेभ्यः
केसरिभ्यः ध्यावृत्तस्य पृथग्भूतस्य तस्य केसरिणः अम्बिकासम्बन्धमात्रात् केवल-
म्बिकासम्बन्धात् तस्या अम्बिकायाः सकारात् कामपि कीदृशीमपि, उपकारकणि-
कामपि चमत्कारशेषमनासादयतः अनास्रवत एव अकस्मात् कारणं विना तथाविधस्य
विधातिशायिशौर्यातिरिक्तस्य चमत्कारस्य आविर्भावो न संभाव्यते ।

अपेक्ष्यनेन प्रथमपक्ष एव विषयान्तरं प्रस्तौति । जात्यन्तरेण विलक्षणया
क्याचिज्जात्या अवच्छिन्नो गुणः अत एव विशिष्टः विलक्षणधर्मवान् एव न सामान्यं
इत्यर्थः केसरो अत्र पक्षे केसरिशब्देन अभिहितः । यत्र केसरिणि स्वस्यां विलक्षणार्थां
जातौ नियतः सम्बन्ध एव स सादृशो विलक्षणः अतिशयचमत्कारः । येन अतिशयेन

यत्र स्वजातिनियत एव स तादृशोऽतिशयो येनासावितरकेसरिसाधार-
णेन हेवाकलवेन लज्जमानः करिकोटजलदशकलावहया दिग्द्विरदप्रलय-
पयोदघटावन्धेऽपि न संरम्भते, यथा 'मोहन्तु हरेर्विहङ्गमो हन्तु' इत्यत्र
विहङ्गमशब्देन विहङ्गमविशेषो गरुडजात्यवच्छिन्नः कश्चिदेव प्रत्याप्यते ।

तत्र च यथा भगवतो हरेरतिशयाधानानपेक्षयैव सम्बन्धमात्राद्विशे-
षणभावस्तद्वदिहापि भविष्यतीत्युच्यते । तदप्ययुक्तम् । भगवत्यनुग्रह-
सम्पत्सम्पर्कशून्यस्य कस्यचिदेवंविधस्य केसरिविशेषस्य भगवतीवाह-
नत्वेनाप्रसिद्धेः । न चायमर्थः कवेरभिप्रेतः ।

तथा ह्यसमाभियोगाभिमुखीभूतभगवत्सरस्वतीप्रसादासादितासामा-
न्यवैदुष्यातिशयशालिनमात्मानं मन्यमानस्य कस्यचित् कवेरितरमनी-
पिमात्रसमुचितेनाचरितेन लज्जमानस्य महतोऽपि तज्जातीयानगणयतो
निजगुणगरिमोहामकण्डूयिनोदसुखसमाश्रयमनुरूपमपरमपश्यतः सह-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

एवेति लोकोत्तरः । मोहन्तिवति हरेर्विहङ्गमो गरुडः मोहमज्ञानं हन्तिवत्पर्यः ।
गरुडजात्यवच्छिन्न इति । सौगतदृशा गरुडानां बहुत्वादिति भावः । विहङ्गमवि-
शेषत्वं तु जात्यादिवैलक्षण्यात् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

असौ केसरी । हेवाकः अहमिहमिका अहंपूर्वम् अहं पूर्वमित्याख्यो भावः । लज्जमानः
मन्द्रार्क्षं लभन् करिकोटे पयोदयशकले च याऽवज्ञा तथा दिशां द्विरदाः प्रलयकालोनाः
पयोदाः । तेषां घटावन्धेऽपि घटनारचनयामपि न संरम्भते नोषोऽं करोति ।

उदाहरणेन "सामान्यपदादपि विशिष्टस्य बोधो भवति" इति स्पष्टयति—
यथा—मोहमिति । मोहं विषयलिप्साम् । कश्चिदेव विलक्षण एव ।

तत्र चेति । हरेः सकाशात् अतिशयाधानस्य अनपेक्षया एव । हरेः विशेषणभाव
इत्यन्वयः । तद्वत् हरिवत् इहापि अम्बिकायामपि । भगवत्या अनुग्रहस्य सम्पत्
राशिः । अपवा अनुग्रहरूपा सम्पत् लक्ष्मीः । तस्याः सम्पर्केण शून्यस्य रहितस्य
पूर्वविधस्य जात्यन्तरावच्छिन्नस्य । भयमर्थः तदनुग्रहशून्यस्य विलक्षणकेसरिणः तदा-
हनत्वप्राप्तिरूपोऽर्थः । कथेः नामिप्रेतः ।

तथाहीत्यादिना कवेरभिप्रेतत्वमर्थस्य दर्शयति । असमो योऽभियोगः निर-
न्तरं दीर्घकालं यावत् इदमेवैारूप उद्योगः तेन अभिमुखीभूता इर्वाभूता प्रस-
न्नेति यावत् या भगवती सरस्वती तस्याः प्रसादेन प्रसन्नतया आसादितं लब्धं यद्
शसामान्यं विलक्षणं वैदुष्यं पाण्डित्यम् तस्य अतिशयेन शाल्ते शोभत इति शालिन-
म् । इतरमनीपिमात्रसमुचितेन साधारणपण्डिताहें आचरितेन शृत्येन । तज्जातीयान्
इतरमनीपिमहसान् महतोऽपि विवक्तवैदुष्यानापि अगणयतो कृणाय मन्यमानस्य ।

दयचूडामणिमानिनो विमनसः समानधर्माणमप्रकृतमेवाभ्यिकाकेसरिण
पुरस्कृत्य स्वाभिप्रायाविष्करणमेतत् ।

न च तत्र स्वाभाविक एव कवेर्विद्याचमत्कारातिशयलाभोऽभिमतः
अपि तु सरस्वतीपादप्रसादजनित एव । तस्याश्चात्मनश्चोभयोरपि वि-
श्वप्रतिविम्बभावेनाभ्यिकाकेसरिणोरुपादानात् ।

द्वितीयपक्षपरिग्रहे पुनर्न भवितव्यमेव समासेन अभ्यिकाया विशेष-
णभूताया उत्साहपरिपोषपर्यवसायिकेसरिचमत्कारातिशयाधाननिबन्ध-
नभावेन विधेयतया प्रधान्येन विवक्षितत्वात् समासे चास्य विध्यनुवाद-
भावस्य निमज्जनादित्युक्तमेव ।

ननु च यदि विशेषणस्य विवक्षितत्वे सति विशेष्यस्य कोऽपि चम-
त्कारः समुन्मिपति स च तस्य समासेऽस्तमुपयातीत्युच्यते तर्हि समा-
सादसौ न प्राप्नोति इष्यते च कैश्चित् ततोऽपीति वृत्तिवाक्ययोस्तस्य
यदेतदुदयास्तमयपरिकल्पनं तदयुक्तमेव ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

स्वाभिप्रायाविष्करणमिति । सादृश्यमूल्याऽप्रस्तुतप्रशंसयेति भावः । तस्या-
श्चेति तच्छब्देन सरस्वती परामृष्टा । सरस्वत्या अभ्यिका प्रतिविम्बम् आत्मनश्च
केसरीत्यर्थः ।

द्वितीयपक्ष इति । केसरिगतप्रकर्षप्रतिपादनपक्षे ।

समासादसाधिति अभ्यिकाकेसरिशब्दाद् उन्मिपत्येव स चमत्कार इत्यर्थः ।
उदयास्तमयेति । वृत्तौ चमत्कारस्यास्तमयता, वाक्ये उदय इति चूलिकाक-
मेण योगः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

निजगुणानां गरिष्णा या उद्दामदर्पकण्डूस्तल्याः विनोदेन अपाकरणेन यत्मुखं तस्य
समाधयम् पात्रम् । आत्मानं सहृदयचूडामणि मन्यन्ते तस्य । विमनसः स्वातु
रुशिविद्वलाभात् दुःखिनः । अप्रकृतमप्रस्तुतम् । स्वस्य केसरीणा । सरस्वत्याः
अभ्यिकाया सह साधर्म्यम् । स्वाभाविक स्वप्रवाहपल्लवित इति पायत् ।

द्वितीयपक्षस्य केसरिगतात्तादृशातिरेकप्रतिपादनप्रयोजनपक्षस्य परिपदे स्वी-
कारे । विशेषणभूताया अभ्यिकायाः विप्रेस्तया प्राधान्येन विवक्षितत्वादित्यन्वयः ।
विधेयत्वं हेतुमाह—उत्साहेति । उत्साहस्य परिपोषे पर्यवसायि यत् केसरिणि चम-
त्कारातिशयस्य आधानं सन्निबन्धनभावेन सत्कारणतया निमज्जनात् गुणतया म्लानात् ।

समासेऽपि चमत्कारो भवतीति धैयाकाणानां मतमाशङ्कते—नन्विति । विवक्षित-
स्ये उत्कर्षांप्रकर्षप्रतीतिनिबन्धनभावेन विधेयतया विशेषणस्य प्राधान्ये विवक्षितत्वे ।
समुन्मिपति प्रादुर्भवति तस्य विशेष्यस्य असौ चमत्कारः । कैश्चित्तोऽपि समासादपि

उच्यते । उदयास्तमयसोर्यत् तावदर्थस्य वैचित्र्यं तदुपदर्शितमेव प्राक् । यत् पुनः समासचमत्काराभावप्राप्तिप्रसङ्गं न तद्योच्यम् । इष्टं हि नामाप्राप्त्या चोद्यते । न चास्माभिरसौ समासादपीप्यते वाक्यादेव तत्सिद्धेरिष्टत्वात् यैस्तु ततोऽपीप्यते तेषां वृत्तिवाक्ययोर्नूनमिदमर्थवैचित्र्यं न प्रतिभातमेव ।

या पुनरेषां वृत्तेरपि चमत्कारातिशयावगतिः यथा—

“मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितीयमप्यार्यानुजोऽसौ गुह-
माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम्”

इत्यार्यानुज इत्यतस्तातकलत्रमित्यतश्च सा, प्रतीतिरेवाभिमानिकी शुक्तिरजतप्रतीतिवत् । परमार्थतस्तु सा व्याख्यावाक्यादेव तेषां, न समासात्, केवलं तत्रारोपितेत्युदयास्तमयपरिकल्पनमुपपन्नमेवेति सिद्धम् । तस्मादेवमत्र पाठः कर्तव्यः ।

व्यक्तिविकेकव्याख्यानम् ।

उपदर्शितमेव प्रागिति उदाहरणप्रत्युदाहरणप्रदर्शनद्वारेण । इष्टं हीति अभि-
प्रेतस्याप्राप्तिर्या, सा चोदनाहं इष्टमेतन्न सिध्यतीति । यत्तु नाभिप्रेतं तस्याप्राप्तिभू-
पणं न तु दूषणमित्यर्थः । अस्माभिरसाविति असौ चमत्कारः ।

सा भ्रान्तिरेवेति निर्विकल्पाविकल्पभेदेन द्विविधा भ्रान्तिः । तत्राद्या तिमि-
राद्युपप्लुतेन्द्रियस्य द्विचन्द्रादिप्रतीतिरूपा । द्वितीया त्वभिमानरूपा शुक्तिरजतादिप्र-
तीतिस्वरूपा । सेति चमत्कारावगतिः । व्याख्यावाक्यादेवेति अम्यिकायाः केस-
रीति समासविवरणवाक्यात् । तेषामिति प्रतीतिवैचित्र्यानन्युपगमवादिनाम् । त-
त्रारोपितेति तत्र समासे शुक्तिस्थानीये रजतमिवारोपिताऽप्रास्तवीत्यर्थः । उदयास्त-
मयपक्षौ क्रमाद् वाक्यसमासगतौ ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

इष्यते चमत्कार इत्यन्वयः । इति हेतो । वृत्तिवाक्ययोर्द्वयोर्मध्ये । तस्य चमत्कारस्य ।

समाधत्ते—उच्यते इति । वाक्ये चमत्कारः उच्यते । वृत्तौ स अस्तमयते ।
तयोर्मध्ये । चमत्कारेति । चमत्काराभावस्यैषा प्राप्तिः तस्याः प्रसङ्गनामापत्तिः ।
तत्प्रसङ्गं न चोद्यम् न चकल्प्यम् । हि यतः अप्राप्त्या असिद्ध्या इष्टं चोद्यते अस्मा-
देतन्न सिद्धमिष्टमिति इष्टसाधनार्थं प्रेरणा भवति । अनभिप्रेतकृते न कोऽपि चोदना-
माचरति तस्य तु अप्राप्तिभूषणमेव न दूषणमिति भावः । असौ चमत्कारः । तत्सिद्धेः
चमत्कारसिद्धेः । यैः वैयाकरणैः ततोऽपि समासादपि । तेषां वैयाकरणानाम् ।

मिथ्यैतदिति । व्याख्यातं प्राक् । शुक्तीनि । यथा शुक्ती वाक्चिन्त्य-
यनाद्रजतप्रतीतिः तद्वत्समासस्य चमत्कारप्रतीतिरभिमानिका भ्रान्तिरेवेति । पर-
मार्थतस्तु तत्त्वतस्तु सा चमत्कारप्रतीतिः व्याख्यामूलाद् समासविवरणस्याद् वाक्या-

“उद्योगः करिकोटमेघशफलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो ह्येधाकलेशः किल ।”

इत्याशात्रिरुदक्षयाम्बुदघटायम्घेऽपि नोद्युक्तयान्
योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं गौर्या हरिर्यातु सः ॥”

इति । इत्यञ्चोक्तदोषत्रयावकाशः प्रतिविद्धतो भवति ।

यद्यपि च योऽसावित्यत्र प्रतिपादिताभिसम्बन्धक्रममेकमेव तदमु-
पादाय सौम्यमिति पाठे विपर्यासिते सत्येकयाक्यतायां न यथोक्तयत्तद्-
भिसम्बन्धदोषावकाशः यथा—

“तस्य प्रयातस्य धरुधिनीनां पीडाभयपर्यातवतीव सोढुम् ।

यस्युन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यायरोहेव रजश्छलेन ॥” इत्यत्र ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

उद्योग इति । संस्पदं निरूप्योद्योगपदकरणं प्रक्रम्यमाणोद्युक्तवत्पदक्रमभेदाय ।
योऽसावित्यदः शब्दः प्रसिद्धिपरामर्शकः यच्छब्दप्रतिनिर्देशस्य तच्छब्देन करिष्य-
माणत्वात् ।

प्रतिपादितेति । आर्यो हि केवलतच्छब्दस्य प्रयोगनिबन्धनं उपक्रमोपसहार-
क्रमः प्रतिपादित एव ।

मधुसूदनीविकृतिः ।

देव । तत्र समासे वाक्याद्भवन्ती सा प्रतीतिरारोपिता अवास्तवी अच्यस्ता । इत्यतः ।
सिद्धम् युक्तिप्रयुक्तिभिः सपन्नमेव ।

यदि अत्र दूषणं तर्हि कथं पाठ्यमिति शुद्धं पाठं विपर्यस्य दर्शयति—उद्योग
इति । अत्र संस्पदत्वान्ने उद्योगपदं दत्तम् । तेन उद्युक्तवानिति पदेन सह सङ्गतिः
अर्थात् क्रमभेदाख्यदूषणपरिहारः । योऽसावित्यत्रादःशब्दः प्रसिद्धिं परामृशति ।
यच्छब्दप्रतिनिर्देशस्य तच्छब्देन करिष्यमाणत्वात् ।

ननु भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः । एवं पाठे विपर्यासितेऽपि दूषणान्तर-
मुदीते । तद्यथा—यत्र प्रक्रान्तार्थेत्तच्छब्दो भवेत् न तच्छब्दो यच्छब्दोपादान-
मपेक्षते यथा प्रागुक्ते उदाहरणे कातर्ये केवला नीतिः शौर्ये इनापदचेष्टितम् । अतः
सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः इत्यत्र, यथा च तस्य प्रयातस्येत्यत्र ।
एवं च प्रकृतोदाहरणेऽपि “सोयं कुत्र चमत्कृतेरतिशयं गौर्या हरिर्गच्छन्” इत्येवं कृते न
कश्चिदोषः । प्रत्युत अर्थबललब्धस्य शब्देन प्रतिपादनं पुनरुक्तिप्रकारस्त्वमिव प्रतीयते
इत्यभ्युपगम्य भवेत्—

यद्यपि चेति । प्रतिपादितः प्रकरणेन उक्तः अभिसम्बन्धुं घोरयः क्रमो यस्य
समेकमेव तदम् तच्छब्दम् उपादाय गृहीत्वा । एकवाक्यतायाम् चरणत्रयस्य चतुर्थं
चरणेन संगतो सत्याम् । यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य यत्तदभिसम्बन्धस्य दोषस्य अवकाशः
प्रसृतो न अस्तीति शेषः यथा तस्य प्रयातस्येत्यत्र पद्ये न यथोक्तदोषः ।

तथापि तत्रार्थस्य चमत्कारातिशयो न्यग्भवत्येव । स हि भिन्नवाक्यतायामेव सहृदयैकसंवेद्यः समुन्मिपतीति तदनुगुणार्थोऽयमेव पाठः श्रेयानिति ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

रजश्छलेनेति । छलेवशब्दप्रयोगे सापह्नवैयमुत्प्रेक्षा । केवलच्छलशब्दप्रयोगेऽप्यपह्नुतिः । केवलेवशब्दप्रयोगे च सम्भावनप्रतीतावुत्प्रेक्षा । द्वयप्रयोगे तु शबला प्रतीतिः । न चात्रापह्नुत्युत्प्रेक्षयोः सङ्करः । उत्प्रेक्षा ह्यपह्नुत्यविनाभाविनी । सोऽपह्नवः क्वचित् गर्भीकृतो यथा 'नखक्षतानीव वनस्थलीनामि'त्यत्र, न पलाशानि किन्तु सम्भावयामि नखक्षतानीति प्रतीतिः । क्वचित्तु शब्देन प्रतिपाद्यते यथा 'अध्यासोद्देवे'ति । एवञ्चास्या अपह्नुत्यविनाभाविन्या अपह्नुतिबाधकत्वं, न तथा सह सङ्करः ।

भिन्नवाक्यतायामेवेति । तत्र हि विध्यनुवादभाव आज्ञस्येन क्रमेण प्रतीयते । मधुसूदनीविवृतिः ।

तस्य प्रयातस्येति । प्रयातस्य युद्धार्थमभिगच्छतः तस्य राज्ञः वरुधिनीनां सेनानां पीडां सोढुं भारजस्यां व्यथाम् बोद्धुम् अपर्याप्तवती इव असमर्था इव वमुन्धरा पृथ्वी रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदं खम् अध्यासोद्दे इव । अत्र अपर्याप्तवती इवेति उत्प्रेक्षा । एवमत्र शुद्धोत्प्रेक्षाया पूर्वाद्धोपात्तायाः उत्तरार्द्धगतया सापह्नवोत्प्रेक्षया सह संकरः । रजश्छलेनेति अपह्नुत्या सह अध्यासोद्देवेत्युत्प्रेक्षायाः संकर इति न भ्रमितव्यम् । तस्यास्तदुपजीव्यत्वात् ।

अयमत्र विवेकः । केवलव्याजादिशब्दप्रयोगे अपह्नुतिः केवलेवादिप्रयोगे उत्प्रेक्षा । उभयोः प्रयोगे तु शबला प्रतीतिः । परमुत्प्रेक्षा अपह्नुतिमुपजीव्यैव प्रवर्तते इति तद्विनाभाविनी तस्याः स्थितिः । इत्यन्यदेतत् यत् क्वचित्सोऽपह्नवः गर्भीकृतो भवति यथा—'नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्' नेमानि पलाशानि किन्तु सम्भाव्यते नखक्षतानीति प्रतीतिः । क्वचित्तु सा स्फुटा भवति शब्देन प्रतिपादितत्वात् यथा अध्यासोद्देवेत्यत्र । एवमपह्नुत्यविनाभावेन लब्धस्थानाया अस्यास्तदुपाधकत्वमेव न तथात्र संकरः । किन्तु पूर्वाद्धोत्तरार्द्धगतयोस्तयोः संकरोऽस्त्येवेति सर्वं निरवद्यम् ।

समापत्ते—तथापि तत्र अर्थबललब्धे यच्छब्दे अर्थगतः चमत्कारस्यातिशयः विशेषो न्यग्भवत्येव म्लानतामापद्यते । ननु किं तस्य प्रयातस्येत्यत्र चमत्कारो न्यग्भूत इत्यत आह—स हि चमत्कारो हि भिन्नवाक्यतायामेव अर्थात् पक्षोः विभिन्न-विभक्तिघटितवाक्यगतत्वेन उपादाने एव समुन्मिपति । प्रादुर्भवति अन्यथा नेत्यर्थः । ननु तत्रैव चमत्कारोद्भूतो का प्रमेत्याह विशेषणम्—सहृदयैकसंवेद्य इति । तत्रत्यचमत्कारस्य वेत्ता सहृदय एव नान्यः । अस्मिन् विषये ते तत्त्वेन प्रष्टव्याः पृताहमे स्थले चमत्कारः अनोदशस्थले वा समुन्मिपतीति तदनुगुणार्थः चमत्कारानुगतगुणलाभाय अयमुक्तः एव पाठः श्रेयान् ।

यत्रोत्कर्षोऽपकर्षो वा विशेष्यस्य विशेषणात् ।

तदेव वा विधेयं स्यात् समासस्तत्र नेष्यते ॥ २६ ॥

अन्यत्र त्वर्थसन्वन्धभात्रे वक्तुमभीप्सिते ।

कामचारस्तद्धं हि समर्थग्रहणं मतम् ॥ १७ ॥

न तु सापेक्षताद्यन्यदोषजातनिवृत्तये ।

पित्रोः स्वतेव घन्त्ये सा हि न्यायेन सिध्यति ॥ २८ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तदेव वेति विशेषणम् । तत्र विध्यनुवादभावविवक्षायां विधेयम् । अन्यत्रेति । उत्कर्षापकर्षयोर्विधेयत्वस्य चाभावे ।

कामचार इति समासासमासयोः । तद्धंमिति उत्कर्षादिविषयो समासविधेयार्थम् ।

सापेक्षेति सापेक्षमसमर्थं भवतीत्येतावन्मात्रप्रतीतये । पित्रोः स्वतेवेति यथा पितरौ घन्दीयाविति नित्यसंवन्धन्यायाद् निजापेव पितरौ प्रतीयेते, तद्वत् सापेक्षागामनभिधानाख्येन न्यायेन समासाभावः प्रत्येष्यते । स्वता आरम्भत्वमिव । सा दोषप्रकारनिवृत्तिः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

यत्रेति । यत्र स्थले विशेषणात् अर्थात् विशेषणहेतुकः विशेष्यस्य उत्कर्षः अपकर्षो वा प्रतीयात् वा अथवा तदेव विशेषणमेव उत्कर्षापकर्षनिबन्धनभावेन विधेयं स्यात् तत्रोभयत्र स्थले समासो न दृश्यते विद्वन्निरिति ।

अन्यत्रेति । अन्यत्र उक्तादतिरिक्तस्थले अर्थात् यत्र केवलमर्थेन सह सम्बन्ध एव वक्तुं प्रतिपादयितुमभीप्सितो भवेत् न उत्कर्षापकर्षो न च विधेयता तत्र कामचारः । समासो वा असमासो वेति । हि यतः तद्धंम् समासासमासस्थलयोघनार्थम् समर्थः पदविधौ इति परिभाषासूत्रे समर्थग्रहणं मतमिष्टम् ।

नत्विति । तु किन्तु सापेक्षतादिरूपस्य अन्यदोषजातस्य निवृत्तये न । जातशब्दः समुद्वाची । हि यस्मात् । सा सापेक्षताद्यन्यदोषजातनिवृत्तिः पित्रोः घन्त्ये स्वता इव न्यायेन सिध्यति । अर्थं भावः । यथा "पितरौ घन्दीयौ" इत्यत्र नित्यसाहचर्यादिवलात् स्वस्वैव तौ प्रतीयेते नान्यस्य तद्वत् समर्थत्व एव वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्व एव समासः असमर्थतायां सापेक्षतायां न समास इत्यर्थदिव तेऽस्त्विति । इति सापेक्षतादोषनिवृत्तये समर्थग्रहणं कृतमिति न बोध्यमिति ।

काव्यकाञ्चनकपाशममानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एव स निर्दर्शितो मया ॥ २९॥

प्रक्रमभेदोऽपि शब्दानौचित्यमेव । स हि यथाप्रक्रममेकरसप्रवृत्ता-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अधुना सर्वोत्कृष्टशालिताप्रकृतार्थं स्वपरिधमं पिण्डीकृत्य श्लोकेन दर्शयितुमाह काव्यकाञ्चनेति । काव्यमेव परीक्षणीयत्वात् सुवर्णं तत्र परीक्षास्थानं निकपोपलमात्मानं मन्यते, न पुनरुक्तक्रमेण परमार्थतस्सन् निकपोपलः । अत एव कुन्तकेनेति । एषातस्याप्युल्लुण्ठवचनम् । श्लोक एव इति । यः सर्वसारतया प्रदर्शितस्तत्रैयती दूषणवृष्टिसुक्ता । तत्रान्यस्य ग्रन्थस्य का गणनेति सूचितम् । निर्दर्शितः स्याली-पुलाकन्यायेनोदाहृतः । अत्र श्लोके वक्ष्यमाणैतदीयन्वायानुसारेण कथेण नियमेन काञ्चनपदं पौनरुक्त्यदोषदुष्टम् । निजकाव्यलक्ष्मणीत्यत्र निजाप्यस्य संरम्भास्पदत्वेन विधेयत्वात् समासकारणं विधेयाविमर्शदूषितं केचिदाचक्षते विचक्षणाः । तत्त्व-नेनैव ग्रन्थकृता 'स्वकृतिष्वयन्त्रित' इत्यादिना दक्षोत्तरमेव । अस्य च विधेयाविमर्श-स्थानन्तेतरप्रसिद्धलक्ष्यपातित्वेनास्माभिर्नाटकमीमांसायां साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु स्थानेषु प्रपञ्चः प्रदर्शित इति ग्रन्थविस्तरभयादित एवोपरम्यते ।

एवं विधेयाविमर्शं प्रकारवैचित्र्येण लक्षयित्वा प्रक्रमभेदं लक्षयितुमाह-प्रक्रमभे-दोऽपीति । प्रतिपत्तुप्रतीतेरिति रथस्थानीया प्रतिपत्तुप्रतीतिः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

इदानीं विश्वातिशायिप्रकर्षविकासनाय स्वपरिधमं पिण्डीकृत्य श्लोकेन दर्शयितु-माह—काव्यकाञ्चनेति । काव्यमेव काञ्चनं तस्य कपाशमं निकपोपलम् । अर्थात् काव्यस्य परीक्षणीयत्वात् परीक्षास्थानम् । तदेवात्मानं मन्यते तेन कुन्तकेन । प्रसिद्ध-स्याप्युल्लुण्ठार्थं नामग्रहणं बोध्यम् । निजे लक्षणया निजकृते काव्यलक्ष्मणि लक्षणया तदभिधायके ग्रन्थे यस्य संरम्भः कारिकाटित्यस्य श्लोकस्य सर्वभाषेन निरवद्यता दोष-राहित्यम् । उदिता कथिता । स एष इयता प्रघटकेन व्याख्यातः । एतेन एकस्मिन्ने-वेह इयान् दूषणाग्निः प्रवहते तर्हि समये ग्रन्थे ते कियन्त इति अगणनीयत्वं तेषां प्रकृत्यति । श्लोकः मया निर्दर्शितः स्यालीपुलाकन्यायेन दृष्टान्तोदृतः ।

अत्र परद्रोपमाविच्छेदस्य "अनेन च" सकलकलाकनकनिकृपपापाणः" इत्यादौ वनकादिशब्दानामपि पौनरुक्त्यं व्याख्यातम्" इति वक्ष्यमाणनयेन कपस्य नियमेन काञ्चनार्थता प्रसिद्धेति काञ्चनपदस्य पौनरुक्त्यम् दूषणम् । एवं संरम्भास्पदस्य निजपदस्य समासे गुणीकरणात् विधेयाविमर्शो बोध्यः ।

इत्थं विधेयाविमर्शमुदाहरणप्रत्युदाहरणीः मुनिपुर्णं निरूप्य अत्रसरप्राप्तं प्रक्रमभेदं निरूपयति—प्रक्रमभेदोऽपीति । शब्दानौचित्यमेवेति एषेनास्य आर्या अनौचित्यी व्याख्ययति । स हि प्रक्रमभेदो हि यथाप्रक्रमम् प्रक्रमानुगतम् एकरमेन एकरमेन

या। प्रतिपत्तुप्रतीतेरुत्खात इव परिस्खलनखेददायी रसभङ्गाय पर्य-
वस्यति ।

किञ्च सर्वत्रैव शब्दार्थव्यवहारे विद्वद्भिरपि लौकिकमोऽनुसर्त्तव्यः ।
लोकश्च भा भूदसास्वादप्रतीतेः परिम्लानतेति यथाप्रक्रममेवैनमाद्रियते
नान्यथा । स चायमनन्तप्रकारः सम्भवति । प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां
तद्विषयभावाभिमतानामानन्त्यात् । तत्र प्रकृतिप्रक्रमभेदो यथा—

“सततमनभिभाषणं मया ते परिपणितं भवतीमनानयन्त्या ।
ज्ञतघृतिरखलम्वितुं चतासूननलमनालपनाद्दहं भवत्याः ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

उत्खातो विपमोन्नतः प्रदेशः ।

एनमिति शब्दार्थव्यवहारम् । तद्विषयभावः प्रक्रमभेदविषयत्वम् ।

अनभिभाषणं तत्कर्मकभाषणाभावः । एवमनालपनं ज्ञेयम् । अनलमसमर्था ।

मधुसूदनीविद्वृतिः

प्रवृत्तायाः प्रस्थितायाः प्रतिपत्तुः प्रतीतेः उत्खात इव उदघात इव विपम उच्चावच-
प्रदेश इव परिस्खलनस्य परिपतनस्य खेदं दुःखं दातुं शीलमस्येति तथा भवन रसभ-
ङ्गाय रसविषयकास्वादानाशाय पर्यवस्यति परिणमति । यथा गन्धबहुले पथि रथेन
यान् पथिकः पतनभयस्य निरन्तरं जागृकतया सुखलवमपि नाधिगच्छति सद्य
प्रक्रमभेदस्थले प्रतिपत्तुः प्रतीतेरवस्था । अत्र रथस्थानीया प्रतिपत्तुः प्रतीतिरधि-
गन्तव्या ।

मनु कुतस्त्वपाऽधिगम्यते यदेतादृशस्थले एतादृशदोष इति दोषस्य उद्गमं
कटाक्षयति—किञ्चेति । लोकेत एतदधिगतमित्यर्थः । एतम् शब्दार्थविषयक-
व्यवहारम् । परिम्लानता नाशः । अन्यथा रसादुदस्य । स चार्थं तयोर्ब्यवहाः ।
तद्विषयभावेन प्रक्रमभेदात्खलत्वेन अभिमतानाम् स्वीकृतानाम् ।

सततमिति । भवतीं त्वाम् अनानयन्त्या मया सह ते तव सततं निरन्तरम्
अनभिभाषणम् भाषणाभावः परिपणितम् “यदाहं त्वां सहस्रस्थले न प्रापयेयम् तर्हि
मया सह त्वं भाषणं माधरे”ति प्रतिज्ञाताम् । घत खेदे । किन्तु महद्दुःखम् । भवत्या
तव अनालपनात् भाषणाभावात् । १. गता प्रतिर्यस्याः सा अहम् असून प्राणान्
अवलम्बितुं धारयितुम् न अलम् अनलम् असमर्था । अत्र भू प्रकृतेः प्रक्रमभेदः । अतः
वयोपक्रान्तम् उपसंहारोऽपि सर्वैष समुचितः । अयं भावः “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके
यत्र शब्दो न भासते” इतिशास्त्राच्छाब्देज्ञाने शब्दस्यापि भानं भवति इति उपक्रमोपसं-
हारयोः भिन्नपदाभ्यामुपादाने सति शब्दभेदेन अर्थभेदः इति दर्शनाद् भिन्नत्वमिव
अर्थस्य प्रतीयेत अतः यथा क्रियया प्रकृत्या येन प्रत्ययेन पर्यायेण अन्येन वा केनचिद्-
पक्षम्येते तवैव तेन वा उपसंहारो व्याख्यः पदार्थत्वात् प्रतीतेरित्येद् व्याख्यायै सर्वत्रापि
प्रकरणे बोध्यं पुनः पुनरुच्येते पिष्टनेपणं स्यादिति ।

अत्र हि भापतिलंपश्योरुभयोरपि वचनार्थाविशेषेऽपि यदा भापतिप्र-
योगक्रमेण वस्तु वक्तुमुपक्रान्तं तदा तेनैव निर्वाहः कर्तुमुचितो नेतरेण।
एवंविधस्य प्रक्रमाभेदाख्यस्य शब्दौचित्यस्य विध्यनुवादभावप्रकारत्वो-
पगमात् यथा—

“ताला जायन्ति गुणा जाला दे सहिअएहि वेऽपन्ति ।
रङ्किरणानुगहिआइ होन्ति कमलाइ कमलाइ ॥”

यथा च—

“एमेअ जणो तिस्सा देउ कपोलोपमाइ शशिविम्बम् ।
परमत्यविआरे उण चन्दो चन्दो विअ वराओ ॥”

अत्र ह्युत्कर्षापकर्षमात्रविवक्षया परिकल्पितभेदेऽप्येकस्मिन्नर्थे विधे-

व्यकिवियेकव्याख्यानम् ।

विध्यनुवादभावप्रकारतोपगमादिति प्रकारः सादृश्यम् । उपक्रान्तं ह्यनु-
वादस्थानीयम् । निर्वाहकं च विधेयप्रख्यम् । तत्र स्पष्टं विधेयानुवाद्यप्रकारमुदाहरति
यथेति ।

“तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥”

“एवमेव जनस्त्वस्या ददाति कपोलोपमायां शशिविम्बम् ।

परमार्थविचारे पुनश्चन्द्रश्चन्द्र इव वराकः ॥”

उत्कर्षापकर्षमात्रेति कमलानामुत्कर्षविवक्षा । अत एवोदाहरणद्वयं दत्तम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

अत्र वचनार्थत्वाविशेषेऽपीति । वचनार्थत्वे कथनार्थत्वे अविशेषः समानता
भापतेरपि वचनोवार्थः, लपतेरपि वचनमेवार्थः एवमर्थे एकरूपतेति भावः । तस्मिन् ।
वस्तु भापणाभावरूपम् । तेनैव भापतिप्रयोगेणैव । इतरेण लपतिप्रयोगेण ।
प्रक्रमाभेदाख्यस्य प्रक्रमगतैकत्वाद्द्वयस्य । विध्यनुवादभावप्रकारत्वस्य विध्यनुवा-
दभावसादृश्यस्य उपगमात् स्वीकारात् । प्रकारो भेदसादृश्ये इत्यमरः । तत्र प्रका-
न्तस्य अनुवाद्यत्वम् । उपसंहृतस्य विधेयत्वम् ।

यथेति दृष्टान्तेन निगमयति—। “ताला” इति । तदा जायन्ते गुणा यदा ते
सहृदयैर्गृह्यन्ते । रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि । इत्यनुवादः ।
स्पष्टार्थः । अत्र कमलान्युरिदय कमलानां विधेयत्वम् ।

“एमेअ” इति । एवमेव जनस्त्वस्या ददाति कपोलोपमायां शशिविम्बम् ।
परमार्थविचारे पुनश्चन्द्र चन्द्र इव वराकः । इति छाया । तस्या मायिकाया कपोलौ
चन्द्रविम्बतुल्यौ इत्यर्थः । वराकः क्षीणत्वादिसधर्मत्वाच्चिःशुल इत्यर्थः । अत्राऽपि
चन्द्रोद्देशेन चन्द्रस्य विधानम् ।

अत्रेति । उत्कर्षः कमलानाम् । अपकर्षः चन्द्रस्य । एकेनैव अभिधानेन एकेनैव

यानुवाचविषयेण एकैर्नैवाभिधानेन विध्यनुवादभावो भणित इति प्रक्रमा-
भेदप्रकार एवायमिति मन्तव्यम् । केवलं पर्यायप्रक्रमभेदनिवृत्तये शशि-
विष्यमित्यत्र चन्द्रमिणमिति पाठः परिणमयितव्यः । यथा—

“एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैराचणः प्रत्यभाषत ।”

इति । तेन प्रत्यवोचत इत्यत्र पाठो युक्तः । यथा च—

“नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तं गते हन्त निशापि याता ।
कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति ॥”

इति । अत्र हि गता निशापीति युक्तः पाठः ।

न चैवं शब्दपुनरुक्तिदोषप्रसङ्गः यथान्ये मन्यन्ते 'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं

व्याकविवेकव्याख्यानम् ।

प्रक्रमाभेदप्रकार इति प्रकारोऽत्र विशेषः । पर्यायप्रक्रमेति । चन्द्रशब्दार्थस्य
शशिशब्देन पर्यायान्तरनिर्देशो न युक्तो वक्ष्यमाणप्रक्रमभेदप्रसङ्गात् ।

न चैवमिति तेनैव शब्देनोपसंहार इत्यर्थः ।

मधुसूदनीविद्वृतिः ।

शब्देन । प्रक्रमाभेदप्रकार इति । प्रक्रमस्वरूपविशेषः । प्रकारो विशेषः । पर्या-
येति । पूर्वोक्ते शशिपदमुपादाय उत्तरार्धे चन्द्रपदोपादानेन पर्यायप्रक्रमभेद आपतति
इति तन्निवृत्तये इत्यर्थः । परिणमयितव्यः प्रवर्तयितव्यः ।

परिकल्पितभेदेऽपीति । कमलम् (सामान्यम्) उत्कृष्टं कमलम् । चन्द्र-
(सामान्यः) अपकृष्टः चन्द्रः इत्येवम् रविकिरणानुपह्वसत्वा उत्कर्षस्य, वस्तुतत्वा-
लोचनेन अपकर्षस्य, यथा विवक्षया भेदः परिकल्पितः । एकस्मिन्नर्थे यथा भाषित-
पत्नोरित्यत्र कथनरूप एक एवार्थः । तत्र विधेयानुवाचयोर्द्विपदेण । (वाक्यान्तः
पातिनोरर्थात् भवान्तरयोः) विधेयानुवाचयोः स्थलेन ।

एवमुक्त इति । अत्र उक्त इति वच्धानुना आरब्धं ततः प्रत्युत्तरमपि तेनैव
धानुना कथनीयमेकरूपतारक्षायै इति वच्प्रकृतेः प्रक्रमभेदः ।

नाथे निशाया इति । निपतेरदृष्टस्य निषेगात् नियमात् निशाया नाथे चन्द्रे
अस्तेगते सति । हन्त इर्ष्यः सत्या पतिप्रतात्वात् । निशापि रात्रिरपि अस्ते याता ।
ननु शोकस्थाने को हर्ष इत्यर्थान्तरेण धर्मशास्त्रयतेन समर्थयति—हि यस्मात् आर्त्तात्
मुदिता दृष्टे प्रोपिते मलिना हृताः । मृते भ्रिमेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता”
इति पतिप्रतानाम् दशानुरूपं नाथावस्थानुगुणं भद्रतरं कल्याणतरम् अतः परं सत्वा-
जुगमनात् भिन्नं न समस्ति ।

अत्राऽपि प्रकृतेः क्रमभेदः । मभिधानुना प्रक्रान्तमुपसंहारोऽपि तेन न्याय्यः ।
तत्र गता निशापीति युक्तः पाठः ।

अन्वेषमुपक्रमोपसंहारयोरेकरूपेणाभिधाने तस्यैव शब्दस्य पुनरुपादानं स्यात् । तथा

प्रायेण' इति, तयोर्भिन्नविषयत्वात् । यथोद्देशं हि प्रतिनिर्देशोऽस्य विषयः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावाभावविषयस्तु शब्दपुनरुक्तिदोष इति कुतस्तस्य प्रसङ्गः ।

“व्रजतः क्व तात ! व्रजसीति परिचयगतार्थमस्फुटम् ।

धैर्यमभिनद्भुदितं शिशुना जननीनिर्भर्त्सनयिवृद्धमन्युना ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तयोरिति प्रकामभेदपुनरुक्तयोः । अस्येति प्रकामभेदस्य परामर्शः । तत्र द्वियथोद्देशं प्रतिनिर्देश्यपौनरुक्त्यम्, ऐकरस्येन प्रतीतिप्रसरणात् । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावो न पौनरुक्त्यस्य विषयः । यथा—

‘क्षामाङ्गयः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदभाः स्थलीः

पादैः पातितयावकैरिव गलद्वाष्पाम्बुधौताननाः’ ।

इति । अत्र गलच्छब्दद्वयं निर्दिष्टं यथोद्देशं प्रतिनिर्देशोऽस्य विषय इति समञ्जसम् ।

ननु व्रजतः क्व तात ! व्रजसीत्यत्र व्रजिना प्रक्रमे व्रजिना च निर्वाहे कथं न प्रक्रमभेदः । व्रजतिरपि घातुरस्ति । ‘व्रज व्रज गता’विति पराठ् इत्याद्यङ्योर्कं व्रजत इति । उद्दिष्टं शिशुनेति उदितमित्यस्य विशेषणम् परिचयगतार्थमिति । अस्फुटमिति च । भावे चात्र प्रत्ययः । कार्यार्थं पथि गच्छतः पश्चात्तानोदीरणं विरुद्धमिति शिशुना ललितवचसा नामन्युदीरिते जनन्यास्य भर्त्सनं कृतमिति ततोऽस्य मन्युर्विवृद्ध इत्यत्र तात्पर्यार्थः ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

च शब्दपुनरुक्तिदोषः स्यादित्यत्र आह—नचैवमिति । एवम् एकस्यैव शब्दस्य पुनरुपादानात् शब्दपुनरुक्तिनाम्नो दोषस्य प्रसङ्गः स्यात् यथाऽन्ये मन्यन्त । अन्येषां वचनमुद्धरति नैकमिति—“एकं पदं द्विः द्विवारं न प्रयोज्यं प्रायेण घाहुस्येन ॥” इति न च वाक्यमित्यन्वयः । तयोः प्रकामभेदपुनरुक्तयोः भिन्नविषयत्वात् भिन्नस्थलत्वात् । यथोद्देशम् आद्योच्चारणानुगतं हि प्रतिनिर्देशः प्रत्युच्चारणम्, अस्य प्रकामभेदस्य विषयः स्थलम् । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावाभावविषयस्तु प्रागुच्चारयित्वाव्यप्रत्युच्चारयितव्यभावविरहितस्थलः पुनः शब्दपुनरुक्तिदोष इति प्रस्थानभेदाद्भेदोः प्रकामभेदस्यैव तस्य शब्दपुनरुक्तिदोषस्य प्रसङ्गः अवसरः कुतः कथं स्यादिति ।

अयं भावः । यथाप्रक्रममेकरसप्रवृत्तायाः प्रतिपत्तुप्रतीतेरुत्साते रसमङ्गात् प्रक्रमभेदो दोषः प्रादुर्भवति । किन्तु यथोद्देशं प्रतिनिर्देश्ये एकरसप्रवृत्ताया प्रतीतेरनुत्साते रसमङ्गाभावात् कथं पुनरुक्तिदोषः स्यात् । प्रत्युत तथोक्तिरनुगुणैव । इति ।

इत्यत्र शिशुना व्रजतिरेव प्रयुक्तो न व्रजति, तत्रैव परिचयगतायत्वा-
स्फुटत्वधैर्यभेदत्वसम्भवात् । केवलं शक्तिवैकल्याद्रेफोऽऽनेन नोच्चारि-
त इति प्रत्युदाहरणमेतत् ।

सर्वनामप्रक्रमभेदो यथा—

“ते हिमालयमिमिन्य पुनः प्रेक्ष्य च शुलिनम् ।

व्यक्तिविवेकस्याख्यानम् ।

एवं धातुरूपायाः प्रकृतेः प्रक्रमभेदं प्रदर्श्य सम्प्रति प्रातिपदिकरूपायास्तस्या
मध्ये च सर्वनामादीनां प्रकारवैचित्र्येण तं दर्शयति सर्वनामेति । क्वचित् पुनः
पुस्तकेषु प्रकृतिप्रक्रमभेदादनन्तरं प्रत्ययप्रक्रमभेदोदाहरणं तत्पश्चात् सर्वनामप्रक्रमभेद-
निर्देशो दृश्यते । तत्र च प्रकृतेरनन्तरं प्रत्ययस्य च निर्देशो उचित इति स एव कथित
इति सङ्गतिः । सतः परं प्रकृतिविशेषाणां प्रत्ययविशेषाणां सत्समुदायानां च तत्प्र-
क्रमभेदो निरूपयिष्यते ।

मनुसूदनीविवृतिः ।

ननु किमियं वेदाशा लोकाव्यवहारोदेवमुच्यते लोकश्च अन्यथाऽपि प्रयुक्तो—
यथा—व्रजतः फवेत्यत्र व्रजिना उपक्रम्य व्रजिनोपसंहारः। अस्ति व्रजत्र गताविति
व्रजिधोतुरतो लक्ष्यानुसारेण लक्षणस्य उपवस्थानान्नात्रोक्तोदाहरणेषु कश्चित्कलकपङ्क इति।

प्रत्युदाहरणमुद्घृत्य समाधत्ते—व्रजतः फवेति । जनन्याः भर्त्सनेन वाचा ताडनेन वि-
बुद्धो मनुष्यस्य तेन । कार्यार्थं प्रस्थितं प्रति क्व व्रजसि इति प्रश्नो विवक्तः कार्यस्येति
मुहुर्त्तं विदः । तदनभिज्ञेन शिशुना स्वयात्स्वभावमुलभचेष्टया “तातं क्व व्रजसि” इत्युक्ते-
जनन्या स भर्त्सित इति तन्मन्योः वृद्धिकारणम् । तथाभूतेन शिशुना अस्फुटम् अत
एव परिचयेन निरन्तरं तथाविधश्रवणाहितसंस्कारेण गतो ज्ञातोऽर्थो यस्य तत् । हे
तात क्व व्रजसि ” इत्युदितं कथितं व्रजतो गच्छतः पितुः धैर्यमभिनत् नाशयामास ।

इत्यत्र पद्ये शिशुना धालेन व्रजतिरेव व्रजिधातुरेव प्रयुक्तो न व्रजतिः व्रजिधातुः ।
अर्थात् यदि व्रजिः स्यात् तर्हि परिचयागतायत्वास्फुटत्वविशेषणयो रूपादानं धैर्यमेव
स्यात् व्रजतेः गमने प्रसिद्धत्वात् स्फुटार्थत्वाच्च । एवं तत्रैव व्रजसिबुद्ध्या व्रजसि-
त्युच्चारणे एव परिचयगतार्थत्वास्फुटत्वयोः संभवात् ।

अत्र धैर्यभेदित्वसम्भवादित्युक्तिस्तु दुष्टैव यतो व्रज व्रज गतौ इति धातुपाठे ग-
मनार्थत्वेन व्रजतेरपि पठितत्वादिति “तत्रैव” इति एवकारशयावश्यकं न संभवति
तथायत्वेन तत्रापि धैर्यभेदित्वमस्त्येव तथाच तत्रैव परिचयगतार्थत्वास्फुटत्वसंभवादिति
पाठः साधीयान् केवलमुक्तिवैकल्यात् धालत्वेन कुपिऽतः कण्ठत्वात् तादृशच्छिष्टवर्णांश-
रणस्यामर्षराहित्यात् । प्रत्युदाहरणम् प्रक्रमभेदविवेकोदाहरणम् । दोषस्थलमेवेत्यर्थः ।

ते हिमालयमिति । कुमारसम्भवे पृष्ठसर्गे कवेरुक्तिरियम् । ते सप्तदशः भगवच्छिवेन
पार्श्वस्थासह स्वविवाहोत्सुकताज्ञापनाय हिमवत्सविधे प्रेषिताः मरीच्यादयः । मानसाः ।

सिद्धं चास्मै निवेद्याथं तद्विस्तृष्टाः खमुष्युः ॥”

अत्र हि भगवन्तं शूलिनं प्रकान्तमिदमा परामृश्य तेनैवोक्तरीत्या तत्परामर्शः कर्तुं युक्तो न तदा तयोर्देवदत्तयज्ञदत्तशब्दयोरेव भिन्नार्थत्वात् । न चासौ कृत इति सर्वनामप्रक्रमभेदः ।

न चैवं यत्तदोरिदमेतद्दसां चाभिन्नार्थत्वेऽप्येतदोपविषयत्वप्रसङ्गः । तेषामुक्तप्रकारेण स्वभागतोऽन्योन्यापेक्षसम्बन्धोपपादनात् । तेनेदमादिभिस्त्रिभिस्तस्य परामर्शो, न तदेति स्थितम् ।

व्यक्तिविशेषकव्याख्यासम् ।

उक्तरीत्येति । ‘यस्त्येकवाक्ये कर्तृत्वेनोक्तो यज्ञवेदमादिभिः’ त्यत्रोक्तेन क्रमेणेत्यर्थः । ननु यच्छब्देन प्रक्रमे तच्छब्देनेदमादिभिर्वा कथमुपसंहार इत्याह न चैवमिति । अन्योन्यापेक्षे इति । यत्तदोर्नित्यामित्यन्वय इत्युक्तम् । एवं तच्छब्दादूरविप्रकृष्टार्थेष्विदमादिसु प्रागुक्ते ‘योऽविलपम्’ इत्यादौ शेषम् । तेनेति प्रकृतोपसंहारः । इदमादीनां परस्परवान्तरवैचित्र्येऽपि स्थूलदृष्ट्या एकार्थत्वम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

स ते दुहितरं साक्षात्साक्षी विश्वस्य कर्मणाम् ।

वृणुते वरदः शंभुरस्मात्संक्रामितैः पदैः । इत्युक्तेः ।

हिमालयमामन्त्र्य कर्त्तव्यं निश्चतं साधु यामेत्यापृच्छथ पुनः शूलिनं । प्रेष्य । अर्थात् तत्सविधे प्राप्य । अस्मै शूलिने अर्थे सिद्धं निषेधः । तद्विस्तृष्टाः समाकाशमुष्युः उद्गताः । तेनैव इदमैव उक्तरीत्या ।

तच्छब्देन परामर्शो न तयोश्चापघते ।

यतोऽव्यक्षयमाणोऽर्थः स तेभ्यः प्रतिपद्यते ।

नचासौ तत्परामर्शोसहिष्णुरसमन्वयात् ॥

“यस्त्येकवाक्ये कर्तृत्वेनोक्तो यज्ञवेदमादिभित्यत्र च प्रोक्तेन क्रमेण ।

तत्परामर्शः शूलिपरामर्शः । न तदा न तच्छब्देन । तयोः इदं तदोः । भिन्नार्थत्वादिति “इदमस्तु सन्निरृष्टे” इति “तदिति परोक्षे विजानीयादि”ति शोकेः । असौ परामर्शः ।

ननु यथा इदमा प्रकान्तस्य तदा परामर्शो दोषः तथा यदा प्रकान्तस्य तदा इदमादिभिर्वा परामर्शोऽपि दोषः स्यात् । इत्याह न चैवमिति । एवम् इदं तदोक्तप्रकारेण । पृथगेपेति सर्वनामप्रक्रमभेदात्प्रसङ्गोपस्य । तेषां तदादीनाम् । उक्तप्रकारेण “तत्र हि प्रस्तुतं सा तयोस्तदितरपरामर्शोऽप्येवैव एतदनुमन्मति” इत्याद्युक्तप्रकारेण । तेन हेतुना इदमादिभिस्तस्य तच्छब्दस्य परामर्शं करणीयम् । न तदा इदमादीनामिति शेषः ।

व्यक्ति० ३२

प्रत्ययप्रक्रमभेदो यथा—

“रुदता कुत एव सा पुनर्भघता नानुमृतेरवाप्यते ।

परलोकजुपां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथाः शरीरिणाम् ॥”

इति । अत्र हि ‘कुत एव तु सानुरोदना’दिति युक्तः पाठः । यथा च—

“यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया घां मनुष्यसंख्यामतिवर्षितुं वा ।

“निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥

इदं चापरमत्र प्रक्रमभेदानुपङ्क्तिदोषान्तरमप्याविर्भवति, योऽयं विकल्पार्थवृत्तेर्वाशब्दस्य समुच्चयार्थस्येव चशब्दस्याधिषय एव प्रयोग इति वदयते । तेन ‘यशोऽधिगन्तुं सुखमीहितं वे’ति युक्तः पाठः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अत्र हीति अत्र हि कर्तृविशेषणद्वारेणैकस्य हेतुत्वमपरस्य साक्षादिति प्रक्रमभेदः ।

यशोधिगन्तुमिति अत्र हि तृतीयातुमुनोः प्रतीतिवैषम्यजनकत्वम् ।

घाशब्दस्येति । वक्ष्यति हि ‘तुल्यरुक्ष्यतया यत्र पदार्थाः’ इति ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

रुदतेति । रघौ अजं विलपन्तं प्रत्युद्बोधनाय वशिष्ठशिष्योक्तिः । रुदता मरता सेन्दुमती कुत एव अवाप्यते ननु अनुमृतेरपि अनुमरणादपि न अवाप्यते । परलोकजुपां शरीरिणाम् गतयो भिन्नपथा भिन्नमार्गा भवन्ति ।

अत्र शतुःप्रक्रमे अनुमृतेरिति किन्प्रत्ययस्याभिधानमेकरूपां प्रतीतिं स्थगयति ।

शतुः वर्धमाने किनः भूते अनुशासनात्प्रतीतिभेदः ।

यशोऽधिगन्तुमिति । किराते अजुर्न प्रति द्रौपद्युक्तिः । यशोऽधिगन्तुमित्यादीनां निरुत्सुकानामित्यत्रान्वयः । यशः कीर्तिम् अधिगन्तुम् लक्ष्यम्, सुखस्य लिप्सा लब्धुमिच्छा सया वा, मनुष्येषु संख्यां गणनाम् अतिवर्षितुम् अतिक्रम्यावस्थातुं मनुष्यदुर्लभमुत्कर्षे प्राप्नुमिति यावत् । निरुत्सुकानाम् इदं मे भवतु इदं मे भवतु इति केशलोत्कण्ठारहितानाम् अभियोगभाजां यत्नरत्पराणां पुंसांमिति शेषः । अत्र पुंसांमिति न प्रयुक्तं निधानगर्भासिन् सागराम्बरामित्यादिषु पृथ्वीपदस्येव विशेषणमात्रप्रयोगेण विनेष्यप्रतिपक्षौ सत्यामिति भावः । सिद्धिः अर्धलक्ष्मीः समुत्का इव अङ्गम् उत्सङ्गम् उपैति स्वयमागच्छति ।

अत्र तुमुनः प्रक्रमे उपसर्गद्वारे च लिप्सयेति सनोऽभिधानमेकरूपतां प्रतीतिः स्थगयति । अतो दोषः प्रक्रमभेदः ।

प्रासङ्गिकं वदति । इदं चापरमिति । वक्ष्यते इति अत्र दुष्टप्रयोगो नास्तीति भावः । अत्रैव प्रकरणे अनुपदमेव ।

तुल्यरुक्ष्यतया यत्र पदार्थाः स्युः परस्परम् । समुच्चयो विकल्पो वा तत्रैतौ दुष्टताऽन्यथा । इति वक्ष्यते ।

“पृथिव ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिवकुक्षराः ! कुरुत तन्नितये दिधीर्षो
देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥”

इत्यत्र पृथ्व्यादिविषयः प्रैवलक्षणोऽर्थः कचिना चक्रुं प्रकान्तः । तस्य
प्रत्ययभेदेऽपि निर्व्यूढत्वात् प्रपार्थानां पदानामुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावेनो-
पादानं न कृतमिति नैतादृशः प्रत्ययप्रक्रमभेदोपस्य विषयोऽवगन्तव्यः ।
पर्यायप्रक्रमभेदो यथा—

“महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम वृत्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥”

मधुसूदनीविवृतिः ।

पृथिव स्थिरेति । एतां पृथ्वीम् । तद् द्वितयं पृथ्वीभुजङ्गमद्वयम् । तत्प्रितये
पृथ्वीभुजङ्गमकूर्मराजत्रये । देवो रामः । आततज्यम् अधिज्यम् । प्रैवे । प्रैप-
लक्षणः अनुज्ञास्वरूपः । प्रत्ययभेदेऽपि “सिप् थास् थ” इति रीत्या प्रत्ययानां भेदेऽपि
तस्य प्रैपार्थस्य निर्व्यूढत्वात् लोट एव प्रयोगतया यथावदुपसंहृतत्वात् ।

न कृतमिति । प्राक्प्रत्यायितस्य पुनः प्रत्यायनाभावादिति भावः ।

महीभृत इति । कुमारे प्रथमसर्गं कथेरक्तिः । पुत्रवतोऽपि मैनाकादिपुत्रवतोऽपि
महीभृतः हिमालयस्य भृगरस्य दृष्टिः तस्मिन् गौरीरूपे अपत्ये वृत्तिम् इच्छाविरामं
न जगाम न प्राप स्नेहातिरेकादिति भावः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपन्यस्यति—अनन्ते-
त्यादि । हि यतः अनन्तपुष्पस्य बहुतरङ्गस्य मधोः वसन्तस्य सम्बन्धिनी द्विरेफ-
माला भ्रमरर्पक्तिः चूते दूतपुष्पे सविशेषः सातिशयः सङ्ग आसक्तिर्यस्याः सा तथाभूता
भवतीत्यर्थः ।

अत्रार्थं भावः । लोकोहि कश्चिद्बहुवस्तुममवाये आन्तरेण केनाऽपि हेतुना
कस्मिंश्चिदेव भूयसा आसजते । सा च आसक्तिः गुणनिमित्तेति गुणास्पदतया स्नेहा-
धिष्ठानतया आसक्तिपार्थं विशेषवस्तु, अन्यानि सामान्यानि । ततः सर्वः सामान्यं
परित्यज्य विशेषमनुपृच्छति । इत्येव सर्वमान्यः पन्थाः । यथात्र दृष्टान्त एव अन-
न्तसामान्यपुष्पसत्तायामपि विशेषाय दूतपुष्पाय भ्रमरमनुपृच्छयति । परमत्र दार्ष्टा-
न्तिके अन्वया कृतम् । तद्यथा—पुत्रवत इति अपत्यविशेषाभिधायिपदेनोपक्रम्य
सामान्येन अपत्य इति पदेन परामर्शः कृतः स च अनुचितः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्धैप-
स्याधायकत्वात् । यदा प्रथमत एव विशेषः (पुत्रेति) उपक्रम्यते तदा (अपत्य)
विशेषस्य उपक्रान्तत्वात् विशेषपक्षभावेन सामान्यस्य सम्पातात् सामान्यस्य प्रयोग एव
भविष्यति नार्हः । यदा तु प्रथमं सामान्यमुपक्रम्यते तदाऽधिकजिज्ञासाय विशेष उपा-
दीयते । एवं चात्र “अपत्यवतोऽपि तस्मिन्नपत्ये” यदि स्यात्तर्हि सुसम्बन्धः । यदि च

इत्यत्र हि पुत्रापत्यशब्दाद्येव पर्यायत्वात् प्रक्रमभेदविषयौ । न पुष्प-
चूतशब्दौ । तयोः सामान्यविशेषवचनत्यादित्यपत्यवतोऽपीति युक्तः
पाठः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अपत्यवतोऽपीति युक्तः पाठ इति । अप्र केचित् समर्थयन्ते विशेष-
तः त्रिद्वन्तो दृश्यन्ते—तत्र पुत्रशब्दस्यापत्यविशेषवाचित्ये अपत्यशब्दस्य च सामा-
न्यवाचित्येऽपि सर्वनामवशाद् विशेषपर्यवसाने भवत्येव प्रकृतार्थपरितीप इति । तदेतद-
स्य ग्रन्थकारस्य हृद्यमनालोचयैव, यस्माद् दृष्टान्तदर्शान्तिकभावेनात्र वाक्यार्थद्वयमुप-
निशब्दम् । तत्र च द्वयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशो युज्यते । दृष्टान्ते चात्र सामान्योप-
क्रमः, विशेषोपसंहारः, पुष्पशब्दस्य सामान्यवाचित्वाच्चूतशब्दस्य विशेषाभिधाक-
त्वाद् । विशेषस्य चोत्कृष्टतयैवावृत्तिविषयकत्वम् । दार्ष्टान्तिके तु विशेषोपक्रमः
सामान्योपसंहारः । सर्वनामवशाद् विशेषान्तरनिर्देशो न्याय्यः । स्थितपाठे पुत्रशब्द-
स्य विशेषवाचित्वम् अपत्यशब्दस्य सामान्यशक्तिनो विशेषपर्यवसानम् । यदा स्वप-
त्यवतोऽपीति पाठस्तदास्य सामान्योपक्रमो विशेषोपसंहारः । द्वितीयस्यापत्यशब्द-
स्य सर्वनामसम्बन्धेन विशेषपर्यावसानाद्, यथैकीयमते 'तस्मिन्नद्वौ कतिविद्बलेत्यत्र
अपि शब्दस्यार्थसङ्घतिश्चेदस्येव भाजते । यस्य नैवापत्यसम्बन्धस्तस्य मा भूय-
कन्यायामेकस्यमवृत्तिः यस्य त्वनेकापत्ययोगस्तस्य कथमेकस्मिन्नपत्ये स्तिष्ठत्व-
मिति विस्मयः एतदर्थ एवाऽपि शब्दो जीवति । अवृत्तिकारणत्वं च कन्यायाः
परसमर्पणीयत्वेन । गुणगौरवेण चल्नेहपात्रता । एतद्वर्धमस्याश्चूतेन प्रतिबि-
म्बनम् सदित्यमपत्यवतोऽपीत्येव एव पाठः श्रेयान् ।

मधुसूदनीविद्वृतिः ।

पुत्रवत् इत्येव आपहः तर्हि तस्यां तु पुत्र्यामिति कर्त्तव्यम् । अपोच्यते सत्यपि पुत्रे
कन्यारूपेऽपत्ये बहुमानः इति तर्हि दृष्टान्तेऽपि सत्यपि चूते सामान्ययुत्वे बहुमान
इति कर्त्तव्यं स्यात् । तथा चात्र स्थितिः द्विधा यदि सामान्यमुपक्रम्यते तर्हि
विशेषस्य परामर्शः यदि विशेषः उपक्रम्यते तर्हि तद्विशेषस्य परामर्शः । एवमपि तद्वि-
शेषापेक्षया विशेषस्य सामान्यरूपमेव । अत एवोच्यते ग्रन्थकृता अप्र हि पुत्रापत्य-
शब्दौ एव पर्यायत्वात्प्रक्रमे भेदविषयौ । न पुष्पचूतशब्दौ । तयोः सामान्यविशेष-
वचनत्वादिति ।

पर्यायत्वादिति । एकवर्तिवाचकतया गौणपर्यायत्वात् । अन्यथा सामान्य-
विशेषवाचकयोः पुत्रापत्यशब्दयोः जन्यप्राणित्येन जन्यपुस्त्येन च शक्यतावच्छेदकस्य
भेदात् । तयोः पुष्पचूतयोः ।

अपत्यवतोऽपीति युक्तः पाठ इति । ननु उपक्रम्यमाणस्य ननु उपक्रान्तस्य परामर्श-
कस्यभेदोऽर्थद्वयः तथा च अपत्यवतोऽपीति युक्तः पाठः इति अनुष्ठागिधानमपि तु तस्यां

यथा च 'उदन्वच्छिन्ना भूः संच निधिरपां योजनशतम्' इति । अत्र हि 'मिता भूः पत्यांसां स च पतिरपां योजनशतम्' इति युक्तः पाठः । एवञ्च छिदिक्रियाकर्तुं रुदन्वत उक्तनयेन विधेयतया प्राधान्यात् समासानुपपत्तिदोषोऽपि परिहृतो भवति ।

यथा वा—

“वरं कृतध्वस्तगुणादत्यन्तमगुणः पुमान् ।
प्रकृत्या ह्यमणिः श्रेयान् नालङ्कारदच्युतोपलः ॥”

एवं—

“खमिव जलं जलमिव खं हंस इव शशी शशीव कलहंसः ।
कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥”

व्यक्तिविभेकव्याख्यानम् ।

समासानुपपत्तीति अधिकं, न तु तद्वानिरिति न्यायेन गुणान्तरलाभ इत्यर्थः । वरं कृतेति । कृताः शिक्षिताः सन्तो ध्वस्ता नटा गुणा यस्य । अमणिरविधमानमणिरलङ्कारः । उपलशब्देनात्र मणिरिव विवक्षितः । तस्मात् मणिरशब्दः प्रयुक्त इति पर्यायप्रक्रमभेदत्वम् ।

खमिवेति । हंसश्चन्द्र इव चन्द्र इव हंस इति युक्तः पाठः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

हि पुत्र्यामिति युक्तमिति चेच्छृणु । अनौचित्यादृते नान्यत्रसंभंगस्य कारणमिति सिद्धान्तः । एवं च यथा पदार्थानामौचितो न मग्ना भवेत् तथा प्रयतितव्यम् । पूर्वापरीभावस्तु नेह प्रकरणे उपयोगी । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोश्च अपत्यवत इति पाठे सङ्गतिः । “तस्यां हि पुत्र्याम्” इति पाठे तु दृष्टान्तवैकल्यं स्यात्समन्वयाभावात् । वस्तुतः समालोचने कथेः “स्तत्यपि पुत्रे कन्यायां बहुमानः” इत्येव पूर्वाभिप्रायः । एवं दृष्टान्ते एव परिवर्त्तनीयम् । तद्यथा अनन्तचूतस्य मधोर्हि भृङ्गी सामान्यपुष्पे सविशेषसङ्गतिः ।

उदन्वदिति । अत्र उदन्वता उपक्रम्य कर्पा निधेः परामर्शात्प्रक्रमभेदः ।

धरमिति । कृताः पूर्वं शिक्षिताः पश्चाद् ध्वस्ता गुणा येन तस्मात्पुष्पात् अत्यन्तम् आदित एवेति भावः, अगुणः गुणान्यः पुमान् वरम् । हि यस्मात् अलङ्कारः अमणिः मणिरहितः श्रेयान्, च्युतोपलः विगलितामणिः न श्रेयान् ।

अत्र उपलशब्देन मणिविवक्षितः । उपलः पापाणः मणिः पापाणविशेषः । तथा चात्र विशेषेण मणिराशब्देनोपक्रम्य उपलशब्देन सामान्येन तत्परार्शः पर्यायप्रक्रमभेदः । प्रकृत्याऽनुपलः श्रेयानिति पाठः । नालङ्कारो गलन्मणिर्वा ।

खमिवेति । अत्र हंस उपक्रम्य समाप्तिरपि इहेनैव करणीया न तु आकाशशब्देन ।

इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । विभक्तिप्रक्रमभेदो यथा—

“धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः ।
वीर्यं च विद्वत्सु सुते मघोनस्स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥”

न चायं समुच्चयस्य विषयः । स हि तुल्यकक्षयत्वाद्भिन्नविभक्ति-
कानेकार्थविषयो वेदितव्यः यदुक्तम्—

“तुल्यकक्षयतया यत्र पदार्थाः स्युर्विवक्षिताः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

मघोन इन्द्रस्य सुतेऽर्जुने । वीर्यञ्च विद्वत्स्विति । वीर्येऽनञ्छेत्पेव इतुत्वेन
विवक्षितम् ।

मधुसूदनीषुवृत्तिः ।

अयं भावः । स्वमिवेत्यादिषु इवप्रयोगे उपमायाः सौतीत्वम् उपक्रान्तम्
परमन्ते कुमुदाकारा इति प्रभृतितु आकारशब्देन तस्या आर्थास्वमित्येकाकारेणोप-
स्थितायाः प्रतीतेः भग्नत्वात्प्रक्रमभेद उपमागतो बोध्यः । तस्या एवात्र प्रत्यायने
कवेः संरम्भात् । यद्वा हंसशरिणो उपमानोपमेयभावः प्रक्रान्त इति तयोरेव परा-
मर्शोऽप्युचितः न तु शशिकलहंसयोः । कलहंसस्य विशेषरूपत्वात् । यद्वा स्वमिवादिषु
अविशिष्टस्य उपमानोपमेयभावः प्रक्रान्तः । अतः शशिनि अपि अविशिष्टस्यैव स
वाच्यः । शशविशिष्टः शशी इति प्रतीतेः । यद्वा हंसः निष्कलकः शशी सकलकः षट्-
कोपासकः इत्यसम्भार्यप्रतीतेः ।

धैर्येणेति । किराते तृतीयसर्गे कवेरक्तिः । तेषु पुषिष्ठिरादिषु शोकः स्थानं
न अवाप । कस्मान्न अवापेति धतुरो हेतुनाकलयति । धैर्येणेति । धैर्येण स्वस्य
महाप्राणतया वेगधारणसामर्थ्येन, महर्षेः विश्वास्यतया, व्यासोक्तवाक्येषु आस्थया,
अरातिप्रभवत्तीव्रात् घोरात् मन्योश्च क्रोधाच्च, मघोनः इन्द्रस्य सुते अर्जुने वीर्यं च
असाधारणतपसा रुद्रं सन्तोष्य अज्ञादिप्रात्यर्हबलं च विद्वत्सु जानानेषु ।

अत्र वीर्यं चेति समुच्चयोऽप्युक्तः । अयं भावः । अत्र तेषामशोकित्वे धैर्यादिकार-
णतुष्टये वीर्यवेदनं कारणं न वीर्यमिति वीर्यपदोक्तं समुच्चयार्थकचकारविन्यासः अस्थल
एव वृत्तः । यतोऽयं वीर्यपदार्थः समुच्चयस्य विषयो न तयोऽप्यसमुच्चयमिदो न
अपि तु तद्वेदनं तथेष्टम् ।

ननु वीर्येण्य कथं न समुच्चैतन्व्यस्वमित्याह—सहीति । स हि समुच्चयः । तुल्य-
कक्षयत्वात् समानश्रेणित्वात् । अविभिन्नविभक्तिकाः समानविभक्तिकाः अनेकार्थाः
भिन्नार्थाः । तेषां विषयः ।

उक्तार्थे प्रमाणयति—तुल्यकक्षयतयेति । यत्र स्थले तुल्यकक्षयतया समानश्रेणि-
तया पदार्थाः विवक्षिताः । तत्र स्थले समुच्चयः विकल्पो वा इष्टौ । अन्यथा तुल्यक-

समुच्चयो विकल्पो वा तत्रेष्टौ दुष्टतान्यथा ॥

इति । न चात्र तथाविधोऽर्थस्समस्तीति समुच्चयार्थोऽशब्दयो-
रपि प्रयोगोऽनुपपन्नः । तेनात्र 'तीव्रेण विद्वेषिभुवागला च' 'विद्वत्सु
वीर्यं' तनये मघोन' इति पाठौ विपरिणामयितव्यौ ।

“यभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

समुच्चयो विकल्पो वेति । विकल्पो यतोऽधिगन्तुमित्यत्रोदाहृतः समुच्चयस्य
त्विदं वीर्यञ्चेत्तुदाहरणम् । 'विद्वत्सु वीर्यं तनये' इति पाठे न वेदन् हेतुत्वेन विवक्षितम्
अपि तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरत्वेनेत्यर्थं मन्थते । एवञ्च विद्वत्स्विति विशेषणस्य नै-
र्ध्वयमापद्यत इति नानेन विचारितम् ।

दुकूल भाव इति । सामानाधिकरण्येनोपक्रमे वैयधिकरण्येन प्रतिनिर्देशः प्रक-
मनेदावद्ः अत्र चतुर्थे पादे । 'कपालमेवामलशेखरश्रीः' त्यत्र कपालानां बहुत्वे
चाख्ये यदेकत्ववचनम् अमलशेखरश्रीरित्यत्र च शैतलमात्रे धर्मिणि वक्तव्ये यच्छेखर-
मधुसूदनोपिवृतिः ।

इत्येवामाद्ये पदार्थेषु समुच्चयस्य विकल्पस्य दुष्टता दोष एव । अत्र वीर्यपदे
तथाविधस्तुल्यकस्यः अर्थो नास्ति । अथ च एकैवैव चशब्देन कार्यनिर्वाहे चतुर्थोपादानं
दुष्टमिति च द्रष्टव्यम् अत एव आगता चेति एकवकारः कृतः ।

ननु विद्वत्सु वीर्यं तनये मघोन इति । पाठान्तरे असमुच्चयेतव्यसमुच्चयकरणरूपदोषस्य
परिहारेऽपि तेयामगोक्तिरे विवक्षितं कारणत्वं नोपगतं भवति इति अस्य विशेषणस्य
वैयर्थ्यं प्रकृतानुपकारकतया समापवति । तस्मात् ज्ञानेन वीर्यस्य हते मघोन इत्येव
पाठः श्रेयान् ।

यभूयेति । सुकरोऽन्वयः । अत्र उद्देश्यविषेययोः “भस्म एव सिताङ्गरागः”
इति प्रथमयैव प्रक्रमः इति उपलंकारस्यलेऽपि प्रथमैवोचिता । तत्रश्च सिंहाकिनस्येति
पद्यो अनुचिता । तस्मात् स्योन्द्रचर्मैव दुकूलमस्येति पाठः चतुर्थोपादस्य श्रेयान् ।
तृतीयपादस्य पाठपरिवर्त्तनं ग्रन्थकृता न कृतं तत्रैव सरम्भात् । किन्तु अस्मिन् पाठे
रोचनाङ्गत्वस्य द्रव्यधर्मस्वादित्यादिना कटाक्षितमेव । अतः “उपान्तभागेषु सुतोचना-
ङ्गम्” इति पाठः तृतीयपादे श्रेयान् ।

अर्थं भावः । रोचनया । (गोरुचनया) अङ्कनं विशेषाधानहेतुत्वाद् गुणः ।
स च द्रव्य एव सम्भवति । न तु दुकूलभावपदेन उपस्थितं दुकूलरूपे धर्मं इति तत्र
“दुकूलम्” इति करणीयम् । द्रव्यरूपस्य धर्मिण उपस्थानाद्वैत्वात् । कृतेचैव रोचनाङ्गं
इति पुंस्त्वघटितः पाठोऽनुचितः । अङ्कनस्य रङ्गरूपतया गुणत्वात् गुणवचनानां हि
वक्ष्यानानामङ्गवतो विद्वत्त्वनाम् भवन्ति । यदसौ द्रव्यं धितो भवति गुणस्तस्य बहिर्ज्ञ
वचनं च तद्गुणस्यापि भवतीति भाष्यप्रामाण्यात् रोचनाङ्गमिति पदनीयम् । एवमपि

उपागतभागेषु च रोचनाङ्कः सिंहाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥”

अत्रापि ‘भृगेन्द्रचर्मैव दुकूलमस्येति युक्तः पाठः । अस्मिन्ध पाठे रोचनाङ्कत्वस्य द्रव्यधर्मत्वाद् दुकूलभावविशेषणत्वानुपपत्तिपरि-
हाराद् गुणान्तरलाभः । उपसर्गप्रक्रमभेदो यथा—

“विपदेऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।

नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥”

इति । तेन ‘तदुपेतं विजहाति चायतिरिति युक्तः पाठः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

श्रीरिति धर्मवचनं तदनुपपत्तेषु गन्तव्यम् । एवञ्चोक्तेषु वक्ष्यमाणेषु चोदाहरणेषु सम्भव-
न्नपि विचारो ग्रन्थविस्तरमपात्रं न निरवशेषतया कृत इति तत्रैवाभियोग कर्तव्यः ।
तदुपेतमिति । स्वशब्देन सर्वनाम्ना वा निर्देशस्तुल्यफल इति प्रतिपादयिष्य-
माणत्वात् ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

रोचनाया अहो यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुमोदिरसाधुस्ववारणाय ‘सु” इति उपसृष्टयः ।
तथा च सु शोभनः रोचनाया अहो यस्मिन्निति सुरोचनारहम्” इति ज्ञेयम् । एव-
मन्यदपि दूषणमलोच्यम् ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

विपद् इति । विपदः अविक्रमम् अनुचोगिनं पुरुषं अभिभवन्ति तिरस्कुर्वन्ति ।
आपदुपेतं विपद्भिरभिभूतम् तम् आयतिः उत्तरकालम् शुभोदकं रहयति त्यजति-
नागच्छति । निरायतेः उत्तरकालशून्यस्य लघुता क्षुद्रता नियता अवयवभाविनी ।
अगरीयान् लघुतावान् नृपश्रियो राजलक्ष्म्याः पदं न । राज्यायं विक्रमितव्यमिति
निवृत्तार्थः ।

अथ विपद् इति विना उपक्रम्य आपदुपेतमिति आवा परामर्शो उपसर्गप्रक्रमभेदः ।
तेन हेतुना तदुपेतं विजहाति चायतिरिति युक्तः पाठः । परं न दोषविनिर्मुक्तिः ।
सद्यथा विपदः इति कर्तुः अभिभवन्ति इति क्रियायाश्च बहुस्येन उपक्रान्तत्वात् ।
अतो नात्र एकवचनेन भाज्यम् । अथवा अग्रैकवचनेन चेदास्येयं तर्हि पूर्वत्राऽपि
एकवचनेन भाज्यम् । तथा “लघुता” इति उपक्रम्य अगरीयानिति परामर्शो यथायप्र-
थमभेदः । पादत्रये कर्मकर्तृभावेनान्वयः, चतुर्थे स नास्ति इत्यन्वयप्रक्रमभेदः ।
एतमेव ग्रन्थकृद् शाब्दप्रक्रमभेदनाम्नोदाहरिष्यति अल्पाभिल्लु स्वतन्त्रतया इदं
नाम दत्तम् । अन्यथात्र यत्र महामान्यैः कान्यप्रकाशकारैः मम्मटमहैः एतदुक्त-
दोषद्वयनिराकरणाय “तदभिभवः कुर्वन्ति निरायतिम् । लघुतां भजते निरायतिर्लघुता-
याश्च पदं नृपश्रियः” इति पुक्तमुल्लिखितम् तत्राऽपि वचनस्य, परस्मैपदस्य सन्वयस्य
चेति त्रयः प्रक्रमभेदोपाः सन्त्येव ।

वचनप्रक्रमभेदो यथा—

“काचित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविद्धौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-
रथीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः ।
श्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत् कम्पमानाः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरो भावि नार्यः शशंसुः ॥”

अथ हि 'काश्चित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविद्धुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा'
इति युक्तः पाठः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

अथ च चेत्कश्चिन्न विक्रामति, तर्हि अविक्रमं विपदा (आप वैव हलन्तानां
यथा वाचा निशा दिशेत्युक्तेः विपदिति विपदा इत्यपि च साधु) अभिभवति ।
अभिभूतं तम् आपतिर्विजहाति निरायति तं लघुता इच्छति अर्थात् निरायतिर्लघुर्भ-
वति । लघुश्च वृषधियं कथं प्राप्नोति अतस्त्वया विक्रम आस्थेय इति भोमसेनोक्तेरा-
शयः । अतः इत्थं पाठोऽवसेयः ।

विपदाऽभिभवत्यविक्रममभिभूतं विजहाति चायतिः ।

लघुतेच्छति तं निरायति लघुराप्नोति कथं वृषधियमिति ॥

अस्मिन्नेव पाठे सम्यक् भोमसेनारायः स्फुटीभवति कारणमाला च साधु सह
च्छते इति सर्वं निरवद्यम् ।

काचिदिति । काचित्स्त्री रजोभिरात्तैः कीर्णा व्यासा । “स्याद्रजः पुष्प-
मार्त्तवम्” इत्यमरः । रजस्वला जाता इत्यर्थः । दिवस्तु औत्पातिकरजोवर्ष-
णात् सैः कीर्णता । वक्त्रम् इन्दुरिव नायिकापक्षे । द्यौपक्षे वक्त्रमिव इन्दुः ।
मन्दाः वक्त्रेन्दोलक्ष्मीः यस्याः सा तथोक्ता । दिवमनुविद्धौ अनुचकार ।
काश्चिन्नार्यः दिश इव अथीका वीतशोभाः । उभयत्र समानम् । उद्भ्रान्तसत्त्वा
व्याकुलचित्ताः नायिकापक्षे । इतस्ततो भ्रमजन्तुकाः दिक्पक्षे । अन्तरात्मनि मध्ये
च दाहं सन्तापम् औत्पातिकं प्रखलनं च दधिरे वृषुः । अन्या नार्यो वात्या इव व्रात-
समूहा इव प्रतिदिनं दिशि दिशि श्रेमुः । अपरा नार्यः भूमिवत् प्रतिपदं कम्पमापुः । इती-
त्थं पार्थिवानां प्रस्थाने प्रमाणे भावि अशिवम् अशुभम् पुरःपूर्वं शशंसुः सुचयामासुः ।

अथ काचिदित्येकत्वं वचनस्य उपक्रम्य पुनः काचिदिति, तस्य बहुत्वपरामर्शो
दोषावहः । ततोऽत्र कर्तरि क्रियायां विशेषणे च बहुत्वं कर्त्तव्यम् । तथा च काश्चि-
त्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविद्धुर्मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्म्यः । इति विपरिणमयितव्यम् । अथोका
इति पुरः पदगतावर्णे हृष्टा विसर्गस्तिरोभवति चेन्नवतु “वा पदान्ते त्वसौ” इति
शास्त्रं तद्गुह्यवरक्षायै जागरयैव । अतः तद्रक्षायै “शोभा निष्ठीका” इति पाठकल्पनं
तदेतदनवबोधनिबन्धनम् । प्रकृतपाठं रक्षती कल्पनोचिता ।

यथा च 'अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन' इति । अत्र ह्येकवचनेन भगवतीमेकां सम्योभ्य प्रसादसम्बन्धितया यस्तस्या बहु-
त्वनिर्देशः स वचनप्रक्रमभेदो दोषः । तेनात्र भवतीप्रसादेनेति युक्तः पाठः ।

तिङन्तप्रक्रमभेदो यथा अत्रैव 'अपरा भूमिवत् कम्पमाना' इति ।
अत्र हि कम्पमापुरित्युचितः पाठः । एकस्याः क्रियायाः प्राधान्याभावा-
दित्युक्तम् ।

कालविशेषप्रक्रमभेदो यथा—

"सस्नुः पयः पपुरनेनिजुरस्वरणि

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

भगवति युष्मत्प्रसादेनेति । अनेन न्यायेन 'पश्यत् मातः' इति वार्तिके
धर्मकीर्तः प्रयोगः प्रत्युक्तः ।

प्राधान्याभावादित्युक्तमिति । 'यत्रैककर्तृकानेका प्राधान्येतरभाक् क्रिया
इत्यत्र ।

अनेनिजुरक्षालयन् । जक्षुरखादन् । विस्रप्रसूनं पद्यम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

अन्येषु च द्वै परस्ताच्च परस्मैपदिभिरेव धातुभिः उपक्रमोपसंहारौ वक्तव्ये मध्ये
आत्मनेपदिना परामर्शः दधिरे इति ततश्च परस्मैपदप्रक्रमभेदः समापतति । तथाचेत्
पाठ्यम् । अधोकाः काश्चिन्तः ककुम् इव दधुरिति ।

अभिवाञ्छितमिति । उत्फुल्लकमलकेसत्परागगौरष्टुतेः मम हि गौरि ? इति
पूर्वार्थः ।

एकवचनेनेति उत्फुल्लेत्यादिना 'गौरि' इति भगवति" इति एकवचनान्तम् ।
प्रसादसम्बन्धितया प्रसादस्य प्रतियोगिविधया सम्बन्धितया । तस्या भगवत्याः ।
बहुत्वनिर्देशः युष्मत्कं प्रसादः इति समासाहंवाक्येन ।

तिङन्तप्रक्रमभेद इति आदौ अवसाने च अनुविधौ इत्यादौ शान्तुतित्यन्ते च
तिङन्तेनोपक्रम्य उपसंहृत्य च मध्ये कम्पमाना इति "हृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रका-
शते" इति नयाद् द्रव्यस्य शान्तजन्तस्य परामर्शो दोषाघायकः । अतः कम्पमापुरिति
पठनीयम् ।

ननु विभ्राणः शक्तिमित्याद्युक्तनयेनेह अन्ययोऽस्तु ततश्च न तिङन्तप्रक्रमभेद
इत्याहंकायामाह—एकस्याः क्रियाया इति । एकस्याः क्रियाया प्राधान्ये एव
शास्त्रादिभिरन्येषस्य व्युत्पादितत्वात् । तयश्चोक्तं पूर्वम् ।

यत्रैककर्तृकानेका प्राधान्येतरभाक् क्रिया

तत्राख्यातेन वाच्याया शत्राद्यैपरा पुनरिति ।

प्रकृतेषाम् एकस्याः क्रियायाः प्राधान्याभावाः इति ।

सस्नुरिति । नैत्याः सस्नुः शान्तं चक्रुः पयः पपुरित्वन्वयः सुगमः । नेजना-

जक्षुर्विसान्धृतविकासिविसप्रसूनाः ।
सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-
दोषप्रवादमृजन्नगनिम्नगानाम् ॥

अत्र हि स्नानादौ यः कालविशेषः प्रकान्तः स नेजनादौ भेदं नीत
इति प्रक्रमभेदो दोषः । तेन

'सस्तुः पर्यासि पपुरम्बरमानिनेजु-
र्जक्षुर्विसान्धृतविकासिविसप्रसूनाः ।
सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-
दोषं घनेषु सरितां प्रसभं ममार्जुः ॥' इति युक्तः पाठः ।

यदि वा दोषोऽयमनुद्भावनीय एव । कालविशेषस्य विवक्षाभाव-

व्याक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

नेजनादाविति लिटा भूतानघतनपरोक्षप्रक्रमे अनेनिजुरिति तु भूतानघतनेन
निर्वाहः । तथा "धृतविकासी"त्यत्र भूतमात्रे क्तप्रत्यय इत्यत्रापि कालप्रक्रमभेदः ।
तत्रोपरि लिङन्तप्रक्रमभेदो द्वितीयोऽत्र न स्थितः । एवञ्चेद्वादिग्रहणेन धृतविकासीति
पृथक्ते । विकचमस्य दधुः प्रसूनमिति । अनेनिजुरित्यत्र समाधानं न कृतम् प्रकरा-
न्तरेण समर्थयिष्यमाणत्वात् ।

यदि चेत्यादिनामु प्रक्रमभेदं निराकरोति । अजयदिति अत्र परोक्षोऽपि अयो
दर्शनाहत्वात् परोक्षत्वेन न विवक्षित इति लिट्प्रयोगो न कृतः । विद्यमानास्यावि-
मधुसूदनीविद्युतिः ।

दौ भेदमिति । आदिपदात् अमृजश्चित्यत्र च लङ्प्रत्ययेनेति भावः । आदौः पय
इति अवसाने दोषप्रवादमिति एकत्वं घचसः उपक्रम्य उपसंहृत्य च मध्ये अम्बराणि इति
विसानिति च बहुत्वेन परामर्शाद् भेदं नीतम् । अयो "विसान्" "विसप्रसूना" इति
विलस्य पुनरुक्तिः, शाब्दान्वयप्रक्रमभेदश्च । तस्मादित्थं पाठ्यम् । अत्र दोषप्रथं ग्रन्थ
कृताऽत्र न समाहितमिति च बोध्यम् ।

सस्तुः पर्यासि पपुरर्हपटादिनेतुः
जक्षुर्विसान् दधुरमानि सुमान्धैपाम् ।
सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थतादि
दोषान् घनेषु सरितां प्रसभं ममार्जुः ।

इति सुप्रयुक्तः पाठः ।

अमानि नास्ति मा लक्ष्मीः येभ्यस्तानि परमशोभीनि अर्थात् संकुलछानि इति ।

यदि चेत्यादिना कालविषयकप्रक्रमभेददोषो नास्तीति साधयति । विवक्षेति ।
वर्तमानसामोष्ये वर्तमानवद्वेत्यादिभिरगवत्त्वासूचनादितिभावः । यदाहुरिति स्वो-
क्तोऽर्थे प्रमाणयति—परोक्षे चेति । अनुभूतत्वात् परोक्षे परं लोकेन विज्ञाते विज्ञातु

भावितयानयस्थितत्वात् । यदाहुः—‘परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्द-
र्शनविषये दर्शनयोग्यत्वात् परोक्षस्यापि वक्षायां लङ् भवत्येव । अजय-
ज्जयन्तो भूतानि’ इति । सतोऽपि चासतो वापि चापि चापि (विवक्षा
च) भवति यथानुदरा कन्येति ।

अर्थस्य तदतद्भाष्यो विवक्षामात्रतो भवेत् ।

यत्र प्रक्रमभेदोऽयं न तत्रोद्भाष्यते बुधैः ॥ ३० ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

वक्ष्यायां दृष्टान्तमाह अनुदरा कन्येति । नहि कस्याश्चित् कन्याया उदराभावः कृत-
त्वात् पुनः सोऽपि विवक्ष्यते । एवञ्च—

‘अभूद्भूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भिर्यां तनूजस्तपनद्युतिर्दितेः ।

यमिन्द्रशब्दार्थनिवृत्तं हरेर्हिंरण्यपूर्वं करिषु प्रचक्षते ॥’ इत्यादेः

‘तात ! त्वं निजतेजसैव गमितः स्वर्गं यदि स्वस्तिं ते

किन्त्वन्येन हता धधुरिति कथां मा सल्युरग्रे कृषाः ।

रामोऽहं यदि राघवस्तदखिलं मीडानमरकन्धरं

सार्धं बन्धुजनेन सेन्द्रविजयो वक्ता स्वयं रावणः ॥’

इत्यादेश्च महतः काव्यप्रवाहस्य न किञ्चिद् दुष्टत्वम् ।

अर्थस्येति तद्भाष्योऽर्थत्वं सत्ता अतद्भाव असत्त्वम् । यत्रेति पूर्वार्धशेषः ।

मधुसूदनाविवृत्तिः ।

वाक्ये प्रयोक्तुः पुरुषस्य दर्शनविषये प्रत्यक्षयोग्यतामात्राभवेण दर्शनविषये इत्यर्थः ।
अत्र भाष्यकारस्य पतञ्जलेः पाठस्तु “परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ्
वक्तव्यः । अरण्यघवनः साकेतम् अरण्यघवनो माध्यमिकामिति । अतः “दर्शनयोग्य-
त्वात् परोक्षस्य अविवक्षायां लङ् भवत्येव अजयज्जयन्तो भूतानि” इति पाठो प्रभा-
शतरस्य बोध्यः भाष्येऽनुपलम्भात् । अजयदिति प्रयोक्तुः प्रत्यक्षत्वमिष्यते
कालस्याप्रेति भावः ।

अनुदरा कन्येति । ननु विद्यमानस्य वस्तुनोऽपि कथमविवक्षा इत्याह—अनु-
दरेति । नास्ति काचित्कन्या यस्या उदरं न स्यात्परं सूक्ष्मत्वात्तस्या उदरस्य विद्य-
मानत्वेऽपि अभावविवक्षा यथा भवति तथा कालस्यापि अविवक्षा भवति इति भावः ।
सतोऽपि अविवक्षा यथा सतः उदरस्य अविवक्षा । असतोऽपि विवक्षा यथाशैव
असतः अविद्यमानस्य अनुदरत्वस्य विवक्षा अन्यथा चेत्संगतिसूत्रा ।

अर्थस्येति । अर्थस्य वस्तुनः तद्भावः तत्त्वम् अतद्भावः अतत्त्वम् । यत्र स्थले
अर्थस्य तदतद्भाष्यो विवक्षामात्रतो भवेत् । यथा विशेषकालस्य तदतद्भावः ।
यत्र वैवश्लिक्ततद्भाष्यस्थले अर्थे प्रक्रमभेदो नोद्भाष्यते बुधैः ।

यथा विशेषकालस्य शीलादिप्रत्ययेषु च ।

कर्तुश्च फलवत्तायां तेन ते नोपदर्शिताः ॥ ३१ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोको ।

कारकशक्तिप्रक्रमभेदा यथा—

“गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायायद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्धमभ्यस्यतु ।

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

यथेति । न प्रक्रमभेद इत्यन्वयः । अत्र कालविशेषो दर्शितः । यथा शूतस्य भाविनश्च कालस्याद्यतनानद्यतनत्वे परोक्षापरोक्षत्वे च वैवक्षिके पृथेति । ते शीला-
दयोऽर्थाः आक्रेषेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिणु (३-२-१३४) इत्यत्र निर्दिष्टाः ।
तेषां च वैवक्षिके सत्त्वासरूपे । एवञ्च क्वचिताच्छीलिकादिप्रत्ययप्रयोगेऽप्यन्यत्र तदक-
रणमदुष्टम् । यथा—

“जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृह्णुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वमूय ॥”

इत्यत्रागृह्णुरिति ताच्छीलयाद्यर्थप्रत्ययप्रयोगेऽप्यत्रस्त इत्यत्रात्रस्तुरित्यकरणेऽपि
न दुष्टत्वम् अत्रस्तुरिति वा निर्देशे अगृह्णुरिति निर्दोषमेव ।

कर्तुः फलवत्ता कर्त्रभिप्रायत्वम् । तदपि वैवक्षिकमेव । एवञ्च ‘दृष्टा दृष्टिमधो
ददाति कुश्ले नालापमान्मापिता’ इत्यत्र यदि कर्त्रभिप्रायत्वं क्रियाफलस्य, तदा ददा-
तीति परस्मैपदप्रसङ्ग इति प्रक्रमभेदपर्यनुयोगो निरवकाश एव । एवमन्यत्र शोद्धक्यम् ।
तेन ते इति । ते कालविशेषादयः तेन विवक्षाप्रयुक्तत्वेन कारणेन न दर्शिता इत्यर्थः ।

गाहन्तामिति । अत्र कर्तुरालयातेनाभिधानं कर्मणश्चानभिधानं प्रकान्तं विस्र-
ब्धैरित्यन्यथा कृतमिति कारकप्रक्रमभेदः ।

मञ्जुसूदनीधितृतिः ।

यथेति । यथा कालविशेषस्य तदतद्भावः तथा शीलप्रत्ययेषु कर्तुः फलवत्तायां
अर्थात् क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे च तदतद्भावो विवक्षाकृतः । तेन हेतुना वैवक्षिकत्वेन
हेतुना ते प्रक्रमभेदाः शीलादिप्रत्ययेषु कर्तुः फलवत्तायां च नोपदर्शिताः । अत्र एकस्मिन्नेव
पक्षे न प्रक्रमभेद इत्यन्वयः इति पूर्वत्र, तं कालविशेषादयः न दर्शिता इत्यर्थः
इत्युत्र च कीदृशो व्याख्यानस्य संगतिरिति विंशैरीदृश्यं ।

गाहन्तामिति । महिषा अरण्यमहिषा शृङ्गैः मुहुस्ताडितम् उत्फालितम् निपा-
नसलिलं आहावजलम् । “आहावस्तु निपानं स्पादुपहृत्पजलाशये” इत्यमरः । गा-
हन्ताम् । रोमन्धम् अभ्यवहृतस्य यस्तुनः आशृष्य चर्षणम् अभ्यस्यतु । विप्रब्धैः
सद्भिः । पल्लवे क्षुद्रतरति । मुन्तायाः “नागरमोगा” इति प्रतीतयस्तुनः । क्षतिः
श्रोत्रम् । अस्मार्कं धनुषं शिगिम् ज्यावन्धनं गन्धं तम् । विध्वान्तं लभताम् । सर्वे

विश्रब्धं क्रियतां वराहततिभिर्मुस्तादतिः पल्यले
विश्रान्ति लमतामिदं च शिथिलज्यायन्धमस्मद्धनुः ॥”

इति । अत्र हि 'कुर्वन्त्वस्तभियो वराहततयो मुस्तादतिम्' इत्युप-
पन्नः पाठः । यथा च—

“कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं च न ते मया दृत्तम् ।
किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥”

अत्रापि 'न च तेह कृतवत्यसम्मतम्' इति । यथा च—

“सजलजलधरं नभो विरेजे विद्वृत्तिमियाय रुचिस्तडिल्लतानाम् ।
व्यवहितरतिविप्रहैचितेने जलगुरुभिः स्तनितैर्दिगन्तरेषु ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

विद्वृत्तिं विहरणं भङ्गिभाजनत्वमित्यर्थः । विद्वृत्तिमिति पाठे विस्तरशालित्वमि-
त्यर्थः । रतौ विषहो विरोधः स्तनितैर्व्यवहितस्तत्प्रसादाद्बिरोधस्य कर्तुमशक्यत्वात् ।
चितेने इति भावे प्रत्ययः । स्तनितानि विततीभूतानीत्यर्थः ।

मधुसूदनीविद्वृत्तिः ।

धीतमयाः सन्त्विति भावः । अत्र कर्त्तृकारकवाचकत्वात्स्य गाहन्तामित्यस्य प्रक्रमे
क्रियतामिति कर्मकारकवाचकस्य परामर्शात् कारकशक्तिप्रक्रमाख्यः दोषः । तस्मात्
विश्रब्धाः अभिकुर्वतां किरिवरा मुस्ताक्षतिमिति निरवधः पाठः । ग्रन्थकारपाठे
मन्मटपाठे च आत्मनेपदप्रक्रमभङ्गः । नागेशपाठस्तु अशुद्ध एव । भोः वैयाकरणोऽपि
काव्यकलायां चेष्टते । एषोऽस्याऽविषयः अत एव वचनप्रक्रमभङ्गं नैक्षते । अन्यच्च
द्वितीयपाठे वचनात्मनेपदप्रक्रमभेदनिरातायेत्यं पाठ्यम्—लायावद्धकदम्बका हरिणका
रोमन्धमातन्वताम् । शाकुन्तलं पद्यम् ।

कृतवानसीति । कुमारे रतिविलासः । अत्र कृतवानसीति 'कर्त्तृकारकवाचकस्य-
क्तवतोः प्रक्रमे कर्मकारकवाचकस्य क्तस्य परामर्शो दोषाधापकः । तस्मात् "कृतवत्य-
स्मि च ते न विप्रियम्" इति पाठः श्रेयान् । ग्रन्थकारपाठस्तु "न च तेऽहं कृतव-
त्यसम्मतम्" इति दुष्ट एव । तद्यथा—अत्र केवला कृतिर्नपिक्षिता येन "कृतवान्"
इत्युद्देश्यं प्रति "कृतवती" इति निर्देशेन कृतार्थता स्यात् । परन्तु "त्वं मां न विप्रकृ-
तवान् अहमपि च त्वां न विप्रकृतवती" इत्येव परस्परविरोधकरणाभावो विवक्षितः ।
एवं च असम्मतमिति कारणेन शब्दैकरूपताप्रकथय ५६ इति पद्यस्य प्रक्रमभेदः । पूर्वं
विप्रियमिति प्रक्रम्य असम्मतमिति परामर्शात् । अन्यच्चात्र पाठे न चेति निषेधः समु-
च्चयस्य आविषयः तुल्यकक्षयत्वाभावात् । उक्तरीत्या अस्मदर्थस्य तथात्वादिति ।

सजलजलधरमिति । जलेन सहितः सजलो जलधरो यस्मिन् । एवंभूते
मभो विरेजे । तडिल्लतानां रुचिः कान्तिः विद्वृत्तिविहरणमियाय । व्यवहिता दूरीकृता
रतिक्राफीना विषहा चैस्तैः । तस्मिन् काले मानस्य कर्त्तुमशक्यत्वान्माभजनता

शाब्दः प्रक्रमभेदो यथा—

“चारुता चपुरभूपयदासां तामनूनेनवयौघनयोगः ।

तं पुनर्मकरकेतनलदम्रोस्तां मदो दयितसङ्गमभूपः ॥”

इति अत्र हि ‘तमपि वल्लभसङ्ग’ इति युक्तः पाठः । यथा च—

“सस्तुः पयः पपुनेनितुरम्यराणि

जक्षुर्विसान् धृतविकासिविसप्रसूनाः ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

शाब्दः प्रक्रमभेद इति शाब्दविषयत्वाच्छाब्दः । शाब्दप्रक्रममेव इति तु प्रकृतिप्रक्रमभेदस्यानुक्रमेण ये पठन्ति तैः शाब्दश्चार्थश्चेत्युत्तरो ग्रन्थो नालोचित इत्युपेक्ष्यमेतत् ।

सङ्गमभूपेति । अत्र बहुमीहावन्यपदायांपसर्जनेनाथेन क्रमेणोपसंहृतमिति । भिद्यमानशब्दविषयत्वाच्छाब्दः प्रक्रमभेदः । एवमर्थः प्रक्रमभेद इत्यत्र प्रथमप्रकाशितभिद्यमानार्थविषयत्वादाथ इति व्याख्येयम् । धृतविकासीति पूर्वं कालप्रकरणेनोदाहृतम्, सम्प्रति शाब्दविषयत्वेनोदाह्रियते, तिष्ठन्तगतत्वेनाभ्युहनोयम् ।

मधुसूदनीविग्रति

रतिसामयिकविग्रहा शान्ताः इति भावः । जलहेतुकगुरुभिः स्तनितैः अर्थात् विशालैः शब्दैः दिग्गन्तरेषु वितेने विस्तृतम् । जलधराणां महान् घोषो भवतीत्यर्थः । अत्र पुष्पितायाच्छब्दः । अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताया इति लक्षणात् । अत्र विरेजे इयापेति कर्तुवाचकस्य प्रक्रमे वितेने इति भावेवाचकस्य परामर्शो दुष्टः । अथ च आत्मनेपदप्रक्रमभङ्गश्च । तत् इत्थं पाठयम् ।

सजलजलधरं नृभो विरेजे विपयिसुप्तं तडितां रुचिर्विजह्ने ।

••• व्यग्रद्वितशतिविपहं वितेने जलगुरु सः स्तनितं दिग्गन्तरेषु ।

जलगुरु इति स्तनितविशेषणम् । वितेने इति कर्त्तरि लिटि साधु । जलधरपदस्य पूर्वमुपात्तत्वात् स इति सर्वनाम्ना परामर्शः कृतः ।

शाब्दः प्रक्रमभेद इति । शाब्दः शब्दे भवः शाब्दान्वयगतः इत्यर्थः । चारुतेति । स्पष्टोन्वयः । अत्र चतुर्थपादे यत्रोच्छिजोवितकारः “दयितमङ्गमन्तं (मदं) मभूपयदिति यत्कव्ये (विशिष्टो मदस्तामभूपयदित्यथैवान्वयः समासो भवति तत्र च) कीदृशो मद दयितसङ्गमो भूपा यत्येति दयितसङ्गमस्य प्राधान्येन अभिमलस्य समासवृत्तावन्तर्भूतत्वाद् गुणीभावो न तद्विदादादकारी । द्वीपसालङ्कारस्य च वाच्यशोभाकारित्वेनोपनिबद्धस्य निर्वहणावसरे श्रुतितप्रायत्वात् प्रक्रमभङ्गविहितं सामदृश्यैरस्यमनिवार्यम् । “दयितमङ्गवितरेणम्” इति पाठान्तरं सु”भमेव” इत्यमुद्राजहार । तन्नायमपि शाब्दं प्रक्रमभेदमुत्तीर्णवान् इति । “दयितसङ्गमभूप.” इति पाठः ।

इति । अप्रापि 'जक्षुर्विस विकचमस्य दधुः प्रसूनम्' इति युक्तपाठः । अस्मिन् च पाठे विसशब्दस्य पौनरुक्त्यदोषपरिहाराद् गुणान्तरलाभः । यथा च—

"समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ।

अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सदृग्णावरणाप्रसर रक्षा ॥"

अत्र हि अनुयातिक्रियाकर्मभावो वरणस्यार्थे, प्रक्रान्त इति तत्रास्तदावृषा एव हेतुवपादातुं युक्तम् । यस्त्वसन्नियमनलक्षणः शाब्दो हेतुरस्यान्वेषामिद्योपात्तः स प्रक्रमभेदो दोषः तस्याप्युक्तयुक्त्या रसभङ्गपर्यवसायित्वात् । तेनायमत्र पाठः पठितव्यः । 'नियमयप्रसत' स नराधिप' इति ।

एवञ्च विभक्तिप्रक्रमभेदशब्दशब्दोक्तनयनिरस्तसमुच्चयविषयभावप्रक्रमभेददुष्टश्च परिहृतौ भवतः । एवमन्येऽप्यवगन्तव्याः । एषां चान्यो

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

परिहृतौ भवत इति । विभक्तिप्रक्रमभेदशब्दयोर्द्वित्वाद् द्विवचनम् । चशब्दस्योभयथा दुष्टता च । चशब्दस्य च समुच्चयो विषय । तत्राव उक्तनयेन तुल्यकक्ष्यत्वाभावाल्लयेन निवारितः । प्रक्रमभेदस्त्वसतामित्यसमुच्चैतव्यनिकटप्रयोगात् । स ि

मधुसूदनो विवृतिः ।

समतयेति । नराधिपो दशरथ यमकुबेरसुयान् असन्नियमनधनविसर्जनजल-विसर्जनकान्तिभिः समतया अनुचक्रे । वसुध्वनम् वृष्टिं प्रसिद्धा नराधिपो दशरथ । वसुवृष्टिविसर्जनहेतुकसमतया पुण्यजनेश्वरं कुबेरम् । असन्नियमनेहेतुकसमतया यमम्, एहेतुकसमतया सूर्यम् अनुययौ । इति शाब्दोऽन्वयः । सदृग्णाविति उपात्तस्य वरणस्य समासपिहितत्वाद् । अनुययवित्यत्र साक्षात् सम्बन्धाभावाद् आर्थोऽन्वयप्रक्रान्त इतिकारणात् तत्र आर्थोऽन्वये अस्य वरणस्य तादृश एव आर्थं एव हेतुरूपादातुं युक्तम् । अनुपादानेऽन्वयो दुर्घट इति अन्वयप्रक्रमभेदो दोषः । तस्मादित्थं सुगटो बोध्यः ।

नरपतिर्धनुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनैश्च द्विषां जडशिषुकः ।

अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सदृग्णावरणाप्रसर रक्षा । इति ।

जडानां शिक्षक विनयाधावकः । शपथ जडानां डलधोरैक्यात् जडानां शिक्षको गुस्तर्षीश इति यावत् । द्विषां नियमनैर्दमस्य क्षाम्यमुत्तम् । स तु धर्मद्विषां यमनैकेवलं करोति अर्थं तु तद्विषये महान् जगरूकः सर्वथा मां सुनराचरेभुः प्रजा धर्मविद्वन्मिति नि शेषतया यमनमाचरति । यच्छात्र वन्धकारेण "यस्त्वसन्नियमनेत्यादि स नराधिप इतीत्यन्त पाठ उल्लिखितः तत्र तु दुर्विचारनिरूपकस्य अस्य जडता एवानुसन्धेया सूक्ष्मनिमीषितनैत्रे विनाऽपि ॥

तद्यथा—

“मत्तता दयितसङ्गमभूषा भूपयत्यसमसायकलक्ष्मीम् ।
साप्यनूननद्ययौवनयोग तद् वपुस्तदपि चाद्यतरत्वम् ॥”
इति । अत्रापि हि ‘मत्ततां दयितसङ्गतिरेषा’ इत्युचितं पाठः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

दण्डेन परामृश्येत् । ‘समतये’त्येतद् प्रायेणादर्शेषु शाब्दप्रक्रमभेदे उदाहरणसया दृश्यते । अत्र आर्यप्रक्रमभेदप्रस्ताये ‘अनन्तरोदाहरणयोराद्यमाहितविपर्ययम्’ इति पाठः । एतच्चाद्युक्तं योजनप्रन्थे वरुणस्यार्यप्रक्रम इति ग्रन्थविरोधात् । किञ्च नियमप्रतिविधिदग्धमन्यतया दत्तोऽपि नो हृदयङ्गम पाठः, वरुणेनैव तत्सम्बन्धमित्यत्र प्रमाणाभावात् । न हि वरुणस्यान्योपसर्जनत्वेन स्थितस्य स्वातन्त्र्यमस्ति । तस्य वैधविधसम्बन्धो पुष्ट्यं धत्ते । आर्यप्रक्रमभेदप्रस्ताये इदमेवोदाहरणमाहितविपर्ययमिति पाठशेषान् ।

कमेति य उद्देशक्रम प्रकान्त सोऽनुद्देशो वैपरीत्याद् न हृत इति प्रतीतेरैक्यस्य विगमाद् दुष्टत्वम् ।

भधुसूदनीविवृतिः ।

ननु अनन्तरोदाहरणयोरिति द्वित्वं घटति परमत्र प्रकरणे उदाहृतानि घत्वारि चारुतेति, सस्त्रुरिति, समतयेति, नियतेति, चेति । तत्कथं चारुतेति शृण्वते । तद्ग्रहणे च द्वित्वस्य का गतिरिति चेच्छृणु । “पृषा च अन्योन्यसाङ्ग्याल्लोपसञ्चारक्रमेण बहवः प्रक्रमभेदप्रकाराः समुद्भवन्ति ते स्वयमभ्युक्षाः” इति ग्रन्थाकर्त्रा कथ्यमाने ये प्रकारा उद्भवन्ति ते स्वयं कथमभ्युक्षा इति जिज्ञासोदेति तच्छ्रान्तये प्रसक्तानुप्रसक्तं नियतेति पद्यमुदाहृतम् । तत्र प्रहृतोदाहरणम् । समतयेति च आर्यमेवोदाहरणम् । अथशिल्पो राधं चारुतेत्येव । भवति य शाब्दमेव विपर्यस्तमार्यमिति द्वित्वसंगतिः सुकरैवेति सर्वे गिरवणम् न किमपि योजनादूषणम् ।

मत्ततेति । दयितसङ्गमभूषा मत्तता असमाः सायका वाणा यस्य तस्य कामस्य लक्ष्मीं भूषयति । अत्र दयितस्य सङ्गमो भूषा यस्या मत्तताया इति (व्याख्यया) दयितसङ्गमो मत्ततां भूषयति इत्याद्यौन्यय मत्ततादयितसङ्गमयो प्रकान्तः परन्तु साप्यनूनैत्यादिषु तस्यान्वयस्य शाब्दकरणत्वात् भग्नः । अतः मत्ततां दयितसङ्गतिरेषा इति पाठः साधोऽयम् । आसामिति पाठो न विधेयः उपैवेति योग्यः । अथ भावः । यद्यपि आसामिति पाठे दयितसङ्गति आसां नायिकानां मत्ततां भूषयति इत्यन्वयः सुलभः तथापि असमसायकलक्ष्मीं भूषयति इत्यविमवाक्ये कः लक्ष्मीं भूषयति इति आकाङ्क्षा न निरेति । उपैति पाठेऽपि पृषा मत्तता इति रीत्या पृच्छाद्भेदेन मत्तताया परामर्शादाकाङ्क्षा निर्गता भवति ।

क्रमप्रक्रमभेदो यथा—

“तव कुसुमसरत्वं शीतरश्मिस्त्वमिन्दो-
द्वयमिदमयथायं दृश्यते मद्रिधेषु ।
विस्जति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-

स्त्वमपि कुसुमयाणान् वज्रसारीकरोषि ॥” इति ।

ननु च प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां प्रकान्तानां भेदेऽपि प्रधानभूतस्या-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तव कुसुमसरत्वं इति । इदं क्रमप्रक्रमभेदोदाहरणं न युक्तं चूलिकाक्रमस्यैवात्रो-
चितत्वम् । तथाह्युद्देशः । स्मरं प्रति साम्मुख्येनाभिधानं विहाय नेन्दुं प्रासङ्गिकं प्र-
त्ययपर्यायज्ञानमुचितमिति स्मरस्य तावत् प्रथमनिर्देशोऽयं यतः अनुद्देशे हत्वं वि-
पर्यं त्यक्त्वा न प्रासङ्गिकेन वाक्यार्थपरिसमाप्तिः शोभते इति पार्यवसानिकेन स्म-
रेणैव सम्मुखीक्रियमाणेन वाक्यार्थः परिसमापनीय इति पाठक्रमापेक्षया चूलिकाक्रम-
एव सहृदयहृदयरञ्जक इति कुशाग्रीयधिपणैर्निपुणं निरूपणीयमेतत् । तथा च ‘युष्म-
दस्मदोः पदस्य पदात् पृथीचतुर्याद्वितीयास्थयोर्वाञ्चो’ (८-१-२०) इति चूलि-
काक्रमेण व्यवहारो दृश्यते । क्रमप्रक्रमभेदस्य पुनरुदाहरणं घस्तुप्रक्रमभेदविचारप्रस्तापे
निरूपयिष्यते ।

प्रधानभूतस्येति अर्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयोगाच्छब्दस्योपायमात्रत्वाद् उपा-
मभुसुदनीविवृतिः ।

क्रमप्रक्रमभेदः । पूर्वपश्चाद्भावेन प्रकान्तस्य भेदः यथोदाहरणम् ।

तवकुसुमेति । अत्र पूर्वं कामः पश्चाद्यन्द्रः प्रकान्तः परसुपसंहारे विस्जती-
त्यादौ स क्रमो भेदं नीतः इति क्रमप्रक्रमभेदः ।

अथ चात्र विस्जति इति व्युपचष्टृजि प्रक्रम्य करोपीति करोतेः पराशां-
क्रियायाः प्रक्रमभेदः । तथा शरेत्युपक्रम्य घाणोपादाने, शीरतरश्मीत्युपक्रम्य हिममयू-
खोपादाने च पर्यायस्य प्रक्रमभेदः । तस्मात्सर्वदोषोपनुत्तयेऽयमुत्तरार्धपाठः श्रेयान् ।

इह कुसुमशांस्त्वं मुञ्चते वज्रसारान् ।

स यत् अनल्लभमान् मुञ्चते शीतरश्मीनिति ॥

ननु यदर्थं हि शब्दः प्रयुज्यते स अर्थः सरूपशब्दप्रयोगे वा असरूपशब्द-
प्रयोगे वा समान एव तर्हि उपेतया प्रधानभूतस्यार्थस्य ऐकरूप्ये उपायानामप्रधा-
नानां विसदृशात्वेऽपि नास्ति काचित् क्षतिरिति उदाहृतः प्रक्रमभेदः सकारण एव-
स्याशङ्कते—नन्विति ।

प्रधानभूतस्येति । अयं भावः । यथा अस्माकं भद्रवनीतो गम्यं स्थानं
विशेषधरमन्दिरम् । ततो यात्रा जले नौयानेन स्थले एकाधरपादिना आकारो
षायुयानेन वा केनापि वा भवतु उपायानां भेदः परं गम्यं स्थानमेकमेव तथैव

र्थस्याभेदाच्छब्दमात्रस्य भेदे सति न किञ्चिदेकारस्तायाः प्रतीतेः परिस्तर-
लनमुपपद्यत इति कथमयं प्रवृत्त्यादिप्रक्रमभेदो नाम शब्दानौचित्यमित्यु-
क्तम् । उच्यते । सर्व एवायमेवजातीयः प्रक्रमभेदः प्रायेण विध्यनुवादभा-
वप्रकार इत्यवगन्तव्यम् । न च तत्राप्यसत्यप्यर्थभेदे शब्दभेदमाद्रियन्ते
वक्ताः । यथा—

“यदधरदलमाश्रितं प्रियाया वदनसरोरुहसाम्यमेति यश्च ।
तदमृतममृतं स इन्दुरिन्दुर्विषमितरत् तमसा समस्तधान्यः ॥”

व्याकृतिपेकवाख्यानम् ।

यानां च नियमाभावात् । तदुक्तम्—

“उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रवक्षते ।

उपायानां च नियमो नावश्यमवकल्पते ॥” इति ।

प्रक्रमभेद इति । प्रक्रमभेदविषयस्य विध्यनुवादभावप्रकारत्वात् प्रक्रमभेदोऽ-
प्युपचाराद्विध्यनुवादप्रकार इत्यर्थः । अनेनैव न्यायेन शाब्दधार्थश्चेति प्रक्रमभेदस्य
भेदस्य शाब्दार्थविषयत्वाद् योद्धव्यम् । शब्दभेदमिति । एकशब्दाभिधेयत्वेना-
र्थस्य प्रत्यभिज्ञयमानत्वोपपत्तये । शब्दभेदे तस्मैवार्थस्यान्यत्वेव प्रतीतेः नाश्रितेन
प्रकारेण विध्यनुवादभावविषयत्वम् । काव्यगतत्वेन हि चिन्ता प्रस्तुता । न च
काव्ये शास्त्रादिवदर्थप्रतीत्यर्थे शब्दमात्रं प्रयुज्यते सहितयोः शब्दार्थयोस्तत्र प्रयो-
गात् । साहित्ये तु लयकस्यत्वेनान्यूनान्तिरिक्तत्वम् ।

मधुसूदनोपवृत्तिः ।

स्वहृदयस्थितो भावः परस्मै बोधनीयः स शब्दद्वारा चेष्टया वा अन्येन केनाऽपि
मार्गेण वा न तत्र नैयत्यं वस्तुतः अर्थस्यैव नैयत्यं वर्तते इति तस्य प्रधानत्वम्
शब्दस्य तु मार्गसया उपायतया अप्रधानत्वमिति ।

न च तत्रेति । तत्र विध्यनुवादे । शब्दभेदे नाद्रियन्ते । विध्यनुवादभाव-
प्रकार इति । विध्यनुवादभावसदृशे अर्थात् तत्र यथा अर्थभेदाभावेऽपि शब्दभेदोऽ-
रुनुद्गः तथैव तत्सदृशे प्रक्रमभेदेऽपि शब्दभेदो दूषणार्थैव । एकरसप्रवृत्तायाः प्रतीतेः
परिस्तरलनेहेतुत्वात् । अयं भावः । एकस्यैवार्थस्य बोधने प्रवृत्तः कश्चित् पूर्वमन्या-
हर्ष पश्चाच्चान्याहर्ष तदर्थकं शब्दं प्रयुजानः श्रोतुः एकरसप्रवाहेण संभवन्तीं ज्ञानवृत्तिं
मिमत्ति । नास्ति कश्चिदत्र हेतुः एकार्थं असरूपशब्दप्रयोगस्येति गबेपणया श्रोता
भिन्नार्थतामभ्युपगच्छन् विध्यनुवादभावं विषयवति न तं भावं तत अवबुध्यते । इति ।

उदाहरणेन अर्थाभेदेऽपि शब्दभेदं नास्तीति दर्शयति—यदधरदलमिति । यत्
प्रियाया अधरदलम् आश्रितम् तदमृतम् अमृतम् अन्यत् विषम् । अथ च यः
प्रियायाः वदनसरोरुहसाम्यमेति स इन्दुः इन्दुः अन्य इन्दुः तमसा समः । अत्र
अमृतम् अमृतमिति इन्दुरिन्दुरिति एक एवार्थः, निर्विशेषं न सामान्यमित्युक्तेः,

इति । अस्त्वेवम् । यस्त्वयमन्यः शाब्द आथञ्चेति द्विविधः प्रक्रमभेद उक्तः सोऽनुपपन्नः । यतः 'चाकृतात्रपुरभूपायदासा' मित्यादौ भूषणभूष्य-भावादिरूपं किमपि वस्तु प्रत्याख्यं वर्तते । तच्च शब्दादर्थादुभाभ्यामपि वा प्रतीयताम् । कस्तत्र प्रक्रमभेदनियमं प्रत्यभिनिवेशः यद्भेदाभेदाभ्या-मनौचित्यं स्यात् । न हि ।

“शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रथमस्तस्य भवत्यलङ्किया ।
प्रथमाभरणः पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अस्त्वेवमिति सामान्येन प्रक्रमभेदाभ्युपगमो विशेषे तु पर्यनुयोग इति भावः । प्रक्रमनियमं प्रतीति हृदयङ्गमः पाठः । यद्भेदाभेदाभ्यामिति हि यच्छब्देन प्रक्रमः परासृज्यते । प्रक्रमभेदनियमं प्रतीति तु पाठे यद्भेदाभेदाभ्यामिति प्रक्रमस्यै-षोद्गृह्यतस्य यथाकथञ्चिच्च परामर्शो व्याख्येयः ।

शुचि भूषयतीति । अत्र भूषयतीति शाब्दं भूषणं प्रक्रान्तम् अलङ्कियेत्या-दावायेंन रूपेण प्रतिनिर्दिष्टम् । अत्र च पर्यायप्रथमभेदः स्थितोऽपि न साम्प्रसं चि-न्तितः शब्दार्थप्रक्रमभेदचिन्तनप्रस्तावात् ।

मधुसूदनीकृतितिः ।

तदर्थं च सरूप एव शब्दः प्रयुक्तः ।

अस्त्वेवमिति । एवमस्तु पूर्वरीत्या सामान्यतः प्रक्रमभेदो भवतु स्वीक्रियते इत्यर्थः परं पः अन्यः पूर्वस्मात् सामान्यस्यात् भिन्नः शाब्दान्वयगतः आद्योन्वयगतः इति द्विभेदः उक्तः स अनुपपन्नः । कुत अनुपपन्नः । इति हेतुं दर्शयति—यत इति । अभिनिवेश आग्रहः । यद्भेदाभेदाभ्यामिति । यस्य प्रक्रान्तवस्तुनो भेदादनौ-चित्यम् । यस्य प्रक्रान्तवस्तुनोऽभेदादनौचित्यम् । तच्चेतिपदेन वस्तु प्रक्रान्तं गृह्यते कस्तत्रेति सन्नपदेन वस्तु गृह्यते प्रक्रान्तमतः यद्भेदाभेदाभ्यामित्यत्राऽपि यदा शब्देन प्रक्रान्तं वस्तु गृह्यते । किमपि वस्तु प्रत्याख्यं वर्तते इति पूर्ववाक्यानु-तोषाय ।

“नहि” इति । नहि इति पदम् उपलभ्यते इति अभिमेगान्नेति । अथ अनौ-चित्यसंस्पर्श इति पाठः । नानौचित्यसंस्पर्श इति तु दुःप्पाठः । तद्यथा—नहीति नानौ-चित्येति च नद्वयेन कश्चिदनौचित्यसंस्पर्शो नहि उपलभ्यते इति न अपि तु उपल-भ्यते पदेत्यर्थः स्यात् । ततश्च सदेतदिति उत्तरपक्षान्यः अनन्वितः स्यात् । अत्र पृथापे “यस्तुनः शुचि भूषयति” इत्यादौ सत्यपि प्रक्रमभेदे नानौचित्यसंस्पर्शः कश्चित्निषेधते” इत्यत्र एक एव भङ्गातो वक्ष्यते । प्रतीतिपरिस्तरणे प्रक्रमभेदे इत्यर्थः ।

शुचि भूषयतीति । शुचि शुद्धं सम्प्रदायागतं श्रुतं नाथं (कर्त्तुं) वपुः (कर्म) भूषयति । तस्य धृतस्य प्रथमः अलङ्किया भूषणम् । अन्यथा श्रुतं विफल-

इत्यादौ सत्यपि प्रतीतिपरिस्खलनेऽनौचित्यसंस्पर्शः कश्चिदुपलभ्यत इति तदेतदविदितशब्दार्थव्यापारविभागस्यैवाभिधानम् ।

अन्यो हि शब्दव्यापारविषयोऽर्थोऽन्यथार्थव्यापारविषयः । तत्र यः प्राधान्येन प्रतिपादयितुमिष्यते स शब्दव्यापारविषयः, तस्य साक्षात् तदभिसम्बन्धसम्भवात् । अन्यस्त्वर्थव्यापारविषयो विपर्ययात् । पद्यञ्च सति यद्यं भूषणभूष्यभावः प्राधान्येन यक्तुं प्रक्रम्यते तदा शब्दव्यापारस्यैवासौ विषयो भवितुमर्हति नार्थव्यापारस्येति विषयविभागे व्यवस्थिते सति तयोर्द्वन्द्व्याकरणं तदेकरसायाः प्रतीतेः परिस्खलनहेतुर्भयत्यनौचित्यमित्युक्तं यथा पूर्वोक्त उदाहरणद्वये ।

यत् पुनः 'शुचि भूषयती' त्यादौ सत्यपि प्रक्रमभेददोषे नानौचित्यसंस्पर्शः कश्चित् संवेद्यत इत्युक्तं, तत्र 'वपुषः शुचि भूषणं श्रुत' मिति, 'तां मद्मस्तमपि चल्लभसह' इति चोभयत्रापि पाठविपर्यासात् प्रक्रमभेददोषद्वये परिहृते सत्यनयोः प्रतीत्योर्थाद्दृशमौचित्यमनौचित्यं चाविर्भवति

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अत्र विभागस्यैवेति ।

तदभिसम्बन्धः शब्दाभिसम्बन्धः । विपर्ययादिति साक्षाच्छब्दसम्बन्धाभावात् । उदाहरणद्वये 'शुचि भूषयती'ति 'चास्ता वपुरिति च ।

याद्दृशमिति स्थितपाठाभिप्रायेणानौचित्यं दत्तपाठाशयेन त्वौचित्यमित्यर्थः ।

मधुसूदनीविहृतिः ।

मिति भावः । इत्यन्यत् सुगमम् ।

अत्र श्रुतं वपुर्भूषयतीति भूष्यभूषकयोः शाब्दोऽन्वयः प्रस्तुतः परमत्र नयापादितसिद्धिभूषणः स पराक्रमः प्रशमाभरणमिति आर्यान्वयस्य विधानात् भेदं नीतः । कीदृशः पराक्रमः नयापादितसिद्धिरेव भूषणं यस्येत्यन्वयात् । यत्तु कैश्चित् टीकाकारैः अत्र भूषयतीति भूषणं शाब्दं प्रक्रान्तम् अलंक्रियेत्पादावायेन रूपेण प्रतिनिर्दिष्टमिति व्याख्यातं तत्तु अज्ञानविजृम्भितम् । नहि तत्र आर्योऽन्वयः अपि तु पर्यायप्रक्रमभेदन्तत्र वक्षते इति च्छस्मनिमोलितहग्निः सुधीभिराकलनीकम् । प्रशमाभरणमित्यत्रापि पर्यायप्रक्रमभेदः । तस्मादित्थं सुपाठः ।

वपुषः शुचि भूषणं श्रुतं प्रशमस्तस्य मतं तु भूषणम् । प्रशमस्य पराक्रमो नयादितसिद्धिर्हि पराक्रमस्य तत् इति ।

तत्र य इति । यः अर्थः, स अर्थः । तस्य अर्थस्य । तदभिसम्बन्धसम्भवात् शाब्दान्वयसम्भवात् । विपर्याय साक्षात् शब्देन सह अभिसम्बन्धाभावात् । असौ भूषणभूष्यभावः । तयोः शाब्दार्थव्यापारविषययोः । उदाहरणद्वये चास्ता वपुरिति शुचि भूषयतीति च द्वये ।

नौचित्यं शोधितपाठे । अनौचित्यं दयाल्यितपाठे । अग्रे वैयाकरणा न प्रष्ट-

तत्प्रतीतिपरमार्थविदुः सहृदया एव विवेकतुल्यमिति त एव प्रष्टव्याः नान्ये । ते ह्युभयत्रापि साहृदयमेवावगच्छन्ति ।

यदि वा शुचि भूपयतीत्यादौ भूपणभूप्यभावशृङ्खलायां यथासम्भ-
यं भङ्गिभणितिवैचित्र्यमात्रं कवेर्विवक्षितं, तच्च निर्व्यूढमिति तदपहृतचे-
तसां प्रतीतिस्खलनखेदानवधारणम् ।

अथ यदि शब्दव्यापारविषयस्यैवार्थस्य प्राधान्यं नान्यस्येत्युच्यते,
तर्हि 'चक्राभिघातप्रसभेत्यादौ 'लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्'
इत्यादौ 'कृतककुपितैर्बाप्याम्भोभि' रित्यादौ च वस्तुमात्रस्यालङ्कारस्य
रसादेश्च प्रतीयमानस्यार्थस्यावाच्यस्यैवाप्राधान्यं स्यात् । तच्चानिष्टं

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तच्छब्देनान्ये परामृश्यन्ते । साहृदयमेवेति । विवेकाक्षमप्रश्रवात् ।

तदपहृतेति तत्प्रदेन भङ्गिभणितिवैचित्र्यं परामृष्टम् । उत्कटेन भणितिवैचित्र्येण
वर्णनीयमाच्छादितमित्यर्थः । तदुक्तं वक्रोक्तिकृता लौकिकालङ्कारानुपमानीकृत्य—

“पहृत् तद्दंलङ्कारैर्भासमानैर्निजात्मना ।

स्वशोभातिशयान्तस्थमलङ्कार्यै प्रकाश्यते ॥” इति ।

अप्राधान्यं स्यादिति । अयं भावः—यदि शब्दव्यापारविषयस्य प्राधान्यमर्थ-
मधुसूदनीविवृतिः ।

न्या इत्यर्थः । ते हि वैयाकरणा हि । उभयत्रापि शोधिताशोधितापाठेऽपि । साह-
दयमेवावगच्छन्ति विवेकशून्यत्वात् ।

यदि वेति । तच्च वैचित्र्यम् । तदपहृतेति वैचित्र्यापहृतचेतसाम् । भङ्गिभ-
णितिवैचित्र्यम् अलंकारमात्रम् प्रतीतिस्खलनजन्यखेदस्य अनवधारणम् अज्ञानम् ।
अयं भावः । सद्रूपमपि वस्तु अलंकारच्छायाऽऽच्छादितं कामपि काष्ठामानीय-
मानं सद्यः प्रतिभाति । त्वंश्च तत्प्रतिमानविरोहितानि सन्त्यपि दूषणानि न सचेत-
सां खेदाय प्रभवन्ति इति ।

अथ यदीति । शब्दव्यापारविषयस्यैव अर्थस्य प्राधान्यं तत्परत्वादभिधान-
स्य । अन्यस्य अर्थव्यापारविषयस्यार्थस्य प्राधान्यं नेत्युच्यते । तर्हि—

चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुवधुजनस्य ।

आलिङ्गनोद्दामविलासवन्धुं रतोत्सवं सुम्बनमाश्रयेणम् ॥

इति पद्ये आलिङ्गनोद्दामविलासराहित्येन सुम्बनमाश्रावशिष्टरतोत्सवेन कायेण
राहुशिरःपेदरूपकारणस्य वस्तुमात्रस्य । लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्निति
पद्ये रूपकालङ्कारस्य । कृतककुपितैर्बाप्याम्भोभिरिति पद्ये विप्रलम्भासत्य प्रतीयमा-
नस्य अवाच्यस्यैव अर्थव्यापारलक्ष्यस्यार्थस्य प्राधान्यं न स्यात् ।

ननु मा भवतु प्राधान्यमित्यत आह—तच्चानिष्टं भवतीति । तच्च कर्त्त-

भेदाच्चेति । यदुक्तम्—

“एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः। किरणेष्विवाङ्कः ।”

इति । न तु तावतासौ नास्त्येवेति शक्यः कल्पयितुं तत्सद्भाष्यस्य न्यायसिद्धत्वात् । न हि भङ्गिभणितिविषये घर्त्मनि प्रवर्त्तमाना प्रतीतिरपरिस्खलितक्रमेणैव प्रवर्त्तत इत्युपपद्यते कारणभेदस्यापि कार्यभेदहेतुत्वोपगमात् । तदेतदुक्तं भवति सर्वं एव भणितिप्रकारः प्रक्रमभेदस्य विषय इति ।

स च विविच्यमानो वाच्यप्रतीयमानार्थनिष्ठ एव पर्ययस्यतीति शाब्दश्चार्थश्चेति तथैव ह्यविष्येन प्रतिपादितः ।

व्यक्तिविवेकवाक्यानम् ।

वैचित्र्यमित्यंशेन प्रतीतिवैदूर्याद्यं प्रक्रमभेददोषं प्रकाशयति ।

न्यायसिद्धत्वादिति । न्यायोऽत्र भणितिवैषम्यम् । कारणभेदस्यापीति न केवलं प्रतीतिभेदो भेदहेतुः, यावत्कारणभेदोऽपि । प्रतीतिभेदो विज्ञप्त्वपेक्षया भेदहेतुः, कारणभेदः पुनरुत्पत्त्यपेक्षयेति विशेषः । तदुक्तम्—

“अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा भावानां योऽर्थं विरुद्धमर्थाभ्यासः कारणभेदश्च”

इति । इह भङ्गिभणितिवैचित्र्यावैचित्र्ये प्रतीतिपरिस्खलनयोः कारणे । सच्चेति प्रक्रमभेदः ।

शाब्दश्चार्थश्चेति पूर्वं प्रकृत्यादिप्रक्रमभेदविलक्षणौ शाब्दार्थप्रक्रमभेदौ कलिताबुदाहृतौ च । अपुना वाच्यप्रतीयमानार्थपेक्षया पर्यवसानाभिप्रायेण सर्वप्रक्रमभेदव्यापकौ सामान्येन शाब्दार्थप्रक्रमभेदापुकाविति विशेषो बोद्धव्यः ।

मधुसूदनो विवृतिः ।

निमानमिव असत्कल्पलिख प्रतिभाति किरणसमूहे कलङ्कमिषेति भावः ।

तावता निमग्नत्वेन हेतुना असौ दोषः कान्ये नास्त्येव इति कल्पयितुं न शक्यः । तत्सद्भावस्य दोषसत्तायाः न्यायसिद्धत्वात् । यथा पितुर्धने सर्वेषां पुत्राणां समानोऽधिकारः अयमपि पुत्र इत्यर्हति तत्र पूर्वं च यद्यं याचते तन्न्यायसिद्धम् । एवमेव यत्र एकरसप्रवृत्ता प्रतीतिः परिस्खलेत्तत्र प्रक्रमभेदः स्यात् । यदि कुतोऽपि हेतोर्न प्रकाशते इति नास्त्येवेति वक्तुं न पायंते न्यायेन युक्त्या प्राप्तत्वादिति तात्पर्यम् ।

अपरिस्खलितक्रमेणैव अनाहतक्रमेणैव प्रवर्त्तते इति न उपपद्यते न संगच्छते ।

ननु कुतो नोपपद्यते इत्याह—कारणभेदस्यापीति । अपिशाब्दन्यायमाशयः । न केवलं प्रतीतिभेदः प्रत्येयभेदहेतुः यावत्कारणभेदोऽपि ।

स चेति । स प्रक्रमभेदः । पर्यवस्यतीति अन्ततो गतदेत्यर्थः ।

यदाह—

“प्रकृतमपि यत्र हित्वा कर्तृत्वं युष्मदस्मदर्थस्य ।

चारुत्वायान्यत्रारोप्येत गुणः स तु न दोषः ॥”

“यद्य यथां प्रक्रान्तोऽभिधानुमर्थस्तथैव तस्य न चेत् ।

निर्वाहः स प्रक्रमभेदो न प्रकरणावसितः ॥”

इति भिन्नलक्षणत्वात् प्रक्रमभेददोषाशङ्कावकाशः ।

तत्र युष्मदर्थस्य यथा ‘यथाह सप्तमो चैकुण्ठावतार’ इति । अत्र हि यथात्य त्वमिति युष्मदर्थस्य कर्तृत्वं प्रकृतमपहाय चारुत्वाय ततोऽन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् । दाशरथिं रामं प्रति हि कस्यचित् समत्तमियमुक्तिः ।

अस्मदर्थस्य यथा—‘नाभिवादनप्रसाधो रेणुकापुत्रः । गरीयान् हि गुरुः अनुर्भङ्गापरश्व’ इति । अत्रापि हि नाभिवादनप्रसाधोऽस्मीति वक्तव्ये पूर्ववच्चारुत्वायैवमुक्तम् । एषा हि भार्गवस्यात्मानुद्दिश्योक्तिः ।

यथा च—

“अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि”

इति । अत्राप्यहं प्रष्टुमना इति वक्तव्येऽस्मदर्थस्य कर्तृत्वमन्यत्रारोप्यैवमुक्तम् ।

द्विविधो ह्यन्यशब्दार्थव्येतनाचेतनभेदात् । तत्र चेतनेऽन्यत्रारो-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

न प्रकरणावसित इति । युष्मदस्मदर्थस्य हि कस्यचित् कर्तृत्वं प्रकरणावसितं न शब्देनाभिधानुं प्रक्रान्तमिति नायं प्रक्रमभेददोषस्य विषयः ।

अन्यत्रारोप्यैवमुक्तमिति शेषत्वेन विवक्षिते रामभेदे । पवमुत्तारत्र भार्गवं धृतौ चान्यत्वं योजनीयम् ।

ननु युष्मदस्मदर्थस्य चेतनत्वात् तदपेक्षयाचेतनस्यैवान्यत्वमुचितमिति कथं मधुसूदनीविवृतिः ।

यदाहेत्यनेन तयोर्लक्षणस्य भिन्नत्वं निरूपयति प्रकृतमप्येति । यद्य यथेति । अन्यत्र सम्बोध्यापेक्षया भिन्नवस्तुनि शेषपदेन व्यवहर्तुयोग्ये । प्रकरणावसितः प्रक्रान्तनिर्वाहः प्रक्रमभेदविषयो न भवति । अथांत् यत् क्वचित् युष्मदस्मदर्थस्य कर्तृत्वं प्रकरणावसितं, न शब्देनाभिहितमिति न प्रक्रान्तमिति नायं प्रक्रमभेददोषः प्रक्रान्तार्थानिर्वाहहेतुकः अपि तु चारुत्वापायकत्वाद् गुण एवेति भावः ।

अन्यत्रारोप्य एवमुक्तमिति । अन्यत्र रामचन्द्रे । रेणुकापुत्रः परतुरामः । अन्यत्र इदमर्थं ।

ननु युष्मदस्मदर्थस्य चेतनत्वेन तदपेक्षया अन्यत्वमचेतनस्यैवोचितमिति कथं

पो हि दर्शित एव । अचेतने तु यथा—

“चापाचार्यः पशुपतिरसौ कार्तिकेयो विजेयो
वाणव्यस्तः सदनमुदधिभूरियं हन्तकारः ।
अस्त्येचैतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठवाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥”

इति । अत्र हि त्वं रेणुकाकण्ठवाधां कृतवानिति त्वया बद्धस्पर्धोऽहं लज्ज इति चकव्ये चाकृत्वाय युष्मदर्थयोः कर्तृत्वमुभयोः परशुचन्द्रहासयोर्जडयोरारोप्यैवमुक्तम् । यथा च—

“भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते
कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चिद् गतम् ।
नैवं चेत् खरदृपणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः
पत्री नैव सहिष्यते मम धनुर्न्यावन्धवन्धूकृतः ॥”

इति । अत्रापि हि अहं न सहिष्य इति चकव्ये पूर्वघदस्मदर्धस्य क-
व्यक्तिवियेकव्याख्यानम् ।

चेतनस्यैवान्यत्वमित्याह द्विविधो हीति । अयं भावः । न युष्मदस्मदर्धगतचेतन-
त्वापेक्षया बल्वन्तरस्यान्यत्वम् , अपि तु युष्मदस्मदर्धत्वापेक्षयैव । युष्मदस्मदर्धो
च क्रमात् सम्बोध्यमानवस्तुनिष्ठः परभावोऽस्मितारख्या प्रत्यक्ता च । तत्र च तदपेक्षया
शेषस्यान्यत्वम् । तस्य च चेतनत्वाचेतनत्वाद् द्वैविध्यमिति न विरोधः कश्चित् ।

परशुना चन्द्रहास इति क्रमेण द्वयोरपि युष्मदस्मदर्धयोरचेतनविषयकर्तृताव्य-
त्यास उदाहरणम् ।

भो लङ्केश्वर इति । अत्र रामः स्वयं याचत इति अस्मदर्धकर्तृत्वस्य चेतन-
विषयव्यत्यासस्यान्यत्वं स्थितुमप्युदाहरणीयं न चिन्तितं, पूर्वमुदाहरणान्तरे चिन्तित-
त्वात्, चिन्ताभ्रप्रस्तावाच्च ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

चेतनस्यैव अन्यत्वमित्याह—द्विविधो हीति युष्मदस्मदर्धगतचेतन्यापेक्षया बल्वन्त-
रस्य अन्यत्वं नापेक्षितं किन्तु युष्मदस्मदर्धापेक्षयैव । युष्मदस्मदर्धो च क्रमात् सम्बो-
ध्यमानवस्तुनिष्ठः परभावः, अस्मिताभिधाना प्रत्यक्ता च । तत्र च तदपेक्षया शेषस्या-
न्यत्वम् । तस्य च चेतनत्वाचेतनत्वाद् द्वैविध्यमिति न विरोधः कश्चित् ।

दर्शित एवेति । यथाह सप्तमो वैकुण्ठावतार इत्यादिभिः त्रिभिश्चाहरणैः ।

चापचार्य इति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र परशुचन्द्रहासौ अचेतनौ हावपि
क्रमेण युष्मदस्मदर्धविषयकर्तृताव्यत्यास उदाहृतौ ।

भो लङ्केश्वरेति । अत्र अहं याचे इत्यनुक्त्या रामः स्वयं याचते इत्युक्त्या-
स्मदर्धकर्तृत्वं व्यत्यस्तमित्यपि बोध्यम् ।

चूत्वमचेतने पत्रिणि समारोप्यैवमुक्तम् ।

क्रमभेदो यथा—

“तीर्थं तदीये गजसेनुवन्धात् प्रतीपंगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।”

इति । अत्र हि परामर्शनीयमर्थमनुक्त्यैव यस्तस्य सर्वनामपरामर्शः स क्रमभेदो दोषः । तस्य हि प्रकान्तोऽर्थो विषय इष्टो न प्रकंस्यमानः तस्य स्मृतिपरामर्शरूपत्वात् । स्मृतेध्वानुभूत एवार्थो विषयो नानुभवित्वाप्यमाणः । अत्र च प्रतीतिमात्रमनुभवोऽभिमतो नेन्द्रियविषयभावः । न स गङ्गार्थः प्रतीतपूर्वो, यः परामृदयेतेति परामर्शप्रक्रमभेदो दोषः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तदेवमियता प्रवन्द्येन प्रक्रमभेदं विचार्य क्रमप्राप्तं क्रमभेदं विचारयितुमाह क्रमभेदो यथेति ।

ननु यदि स्मृतिपरामर्शकस्य तच्छब्दस्यानुभूत एवार्थो विषय इत्युच्यते, देवयन्तपरोक्षा रामादयस्तेषां कविना काव्ये तच्छब्देन कथं परामर्शः क्रियते तेषामतीन्द्रियत्वादित्याह—अत्र च प्रतीतिमात्रमिति । अथमत्राभिप्रायः । येन विना यत्रोपपद्यते तस्य तदपेक्षा न्याय्या । स्मृतिश्च प्रतीतिमात्रमन्तरेणानुपपद्यमाना तदपेक्षिणी स्यात्, नेन्द्रियिकप्रतीत्यपेक्षिणी, ऐन्द्रियिकप्रतीतिं विनापि शब्दादिभ्यः प्रतीतौ तस्याः सम्भवदर्शनात् । रामादीनां च यदि नेन्द्रियिको प्रतीतिस्तदा शब्दात् प्रतिद्धेर्वा प्रतीमधुसूदनीविवृतिः ।

एवमियता प्रवन्द्येन प्रक्रमभेदं सुनिरूप्य क्रमप्राप्तं क्रमभेदं निरूपयितुं प्रयतते क्रमभेदो यथेति । तीर्थं तदीय इति । तदीये गङ्गे । अत्र हीति । परामर्शयितुं योग्यम् अर्थम् गङ्गारूपम् । सर्वज्ञान्ना तच्छब्देन परामर्शः । तस्य हि सर्वनाम्नो हि । तस्य तच्छब्दस्य । स्मृतिपरामर्शरूपत्वात् बुद्धिस्यपरामर्शकत्वात् स्मृतिविषयीभूतार्थबोधकत्वादित्यर्थः ।

ननु यदि स्मृतिपरामर्शकस्य तच्छब्दस्य अनुभूत एवार्थो विषय इत्युच्यते तर्हि ये अत्यन्तपरोक्षा रामादयस्तेषां कविभिः काव्ये तच्छब्देन कथं परामर्शः क्रियते तेषामतीन्द्रियत्वादित्याह—अत्र च प्रतीतिमात्रमिति । अत्रायमाशयः । बुद्धिश्च द्विविधा मता अनुभूतिः स्मृतिश्चेति अनुभवे बुद्धिरय । सा च क्वचिच्छब्दजन्या—यथा “यो धार्मिकः स सुखी” इति । क्वचित्पूर्ववाक्यरूपप्रक्रमजन्या यथा “इक्ष्वाकुर्वंशप्रभवो रामो नाम जनैः धृतः—स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्द्धनः” इति । क्वचिद्विद्यमानानुभवात्मकप्रसिद्धिरूपा—यथा “पुस्तकं हृष्टा गोशब्दे धृत्वा वा वदति हृदमानश्च शृणु वेति । क्वचित्स्मरणरूपा यथा “ते लोषधने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती” इति । अतः अनुभवपदार्थः प्रतीतिमात्रं बुद्धिमात्रम्, अभिमतः केवल इन्द्रियविषयभावो न अभिमतः । ततश्च रामादीनामतीन्द्रियाणामपि शब्दात् प्रसि-

ननु पदार्थबुद्ध्यानुपक्रम एवायमवभासते दोषः यत्र पदार्थपौ-
र्वापर्यप्रकाशः यत्समाध्रयोऽयं दोष उद्बुध्यते, न वाक्यार्थविमर्शदशा-
याम् । तत्र हि न पौर्वापर्यप्रतिनियमावभासः तस्य निरंशत्वाद् । यहि-
रङ्गा च पदार्थबुद्धिरन्तरङ्गश्च वाक्यार्थविमर्श इति कथमयं दोषः ?

सत्यमस्त्येतत् । किन्तु स वाक्यार्थविमर्शः प्रवर्तमानो वक्त्रभिप्रा-
यप्रतिरूप एव प्रवर्तते नान्यादृशस्तत्संचारमयत्वाच्छब्दव्यवहारस्य ।

व्यक्तिविवेकन्याख्यानम् ।

तिरस्तु । तन्निबन्धनश्च स्मृतिपरामर्शकेन तच्छब्देन परामर्श इति न कश्चिद्विरोधः ।

नन्विति । अयमप्रार्थः । वाक्यार्थविमर्श इति । पदार्थविमर्शवेलायां भवत्विय
माशङ्क्य । वाक्यार्थविमर्शसमये त्वलण्डप्रतीतौ पूर्वापरभावनियमावभासनाभावात्तास्य
दोषस्यावकाशः । उद्देश्यत्वाच्च वाक्यार्थप्रतीतेरन्तरङ्गत्वमिति तद्वाधयेमैव व्यवस्थोपपत्तौ
न क्रमदोषचिन्ता काचिदिति । प्रतिरूपः प्रतिविम्बरूपः तत्सञ्चारे वक्त्रभिप्रायस-
ङ्क्रमणम् । शब्दव्यवहारस्येति । शब्दव्यवहारमुखेन श्रोतृगृहीतौ वाक्यार्थविमर्शः
स्वीकृतः । वक्तुरिति । यदि श्रोतृविमर्शपर्यवसायी शब्दव्यवहारो वक्तृविमर्शप्रतिच्छ-
न्दरूपो न स्यात्, तदा शब्दैर्वक्तृविमर्शस्यासम्बन्धित्वादानुमानं न स्यादित्यर्थः ।

मधुसूदनोच्यतिः ।

शेर्वा प्रतीतिर्भवतु शब्दादिनिबन्धनेच तच्छब्देन परामर्शो न कश्चिदोपदेशः । इति ।

ननु शाब्दबोधे शक्तिग्रहो बीजम् । शक्तिग्राहकेषु च वाक्यमेव मूर्धाभिपिक्तम् ।
तच्च संसारस्य मिथ्यात्वात् प्रह्वणश्च निधर्मकत्वात् धर्मधर्मिभावाभावात्, तद्भावाच्च
क्रियाकारकभावासंभवात् पदपदार्थविभागमन्तरेण अलण्डमेव सत् अर्थं बोधयतीति
निरंशमिति तत्र वाक्ये पदार्थपौर्वापर्यप्रतिनियमो नावभासते यत्र च सोऽवभासते स
पदार्थः उपायत्वात्प्रधानम् अत एव यहिरङ्गश्च इति उच्यमानः क्रमभेदाख्यो दोषो न
प्ररूढमूल इत्याशयवान् शंक्ते-नन्विति । पदार्थबुद्धौ पदार्थविषयकज्ञानसमये उपक्रम
एव आरम्भ एव अयं क्रमभेदो दोषः अवभासते । ननु कीदृश्यां बुद्धौ अवभासते
इत्याह-यत्रेति । यत्र बुद्धौ पदार्थानां, पौर्वापर्यम् प्रकाशते । यत्समाध्रयः पौर्वापर्य-
समाध्रयः अयं दोषः । वाक्यार्थविमर्शदशायाम् वाक्यार्थविचारदशायां नावभासते ।
तत्र हि वाक्ये हि । तस्य वाक्यस्य निरंशत्वात् अंशशून्यत्वात् अलण्डत्वादिति ।
परमार्थः । पदार्थबुद्धिरायत्वाद्दहिरङ्गा वाक्यार्थविमर्शश्च अन्तरङ्गः उपेयत्वादिति ।

समाधत्ते । सत्यमस्त्येतदिति । सत्यमित्यङ्गीकारे । प्रवर्तमानो जायमा-
नः क्रियमाण इत्यर्थः । वक्तुरभिप्रायस्य प्रतिरूप एव प्रतिविम्ब एव प्रवर्तते जायते
उपतिष्ठते । अन्यादृशो न अभिप्रायातिरिक्तस्वरूपो न भवति । तत्कुत इत्या-
ह-शब्दव्यवहारस्य तत्संचारमयत्वात् वक्त्रभिप्रायबोधनार्थमेव क्रियमाणार्थ
त्वादित्यर्थः ।

पदाहुः—'वक्तुरभिप्रायं सूचयेयुः' इति ।

तत्र चासौ सुदमतयानभिष्यक्तपदार्थस्वरूपः स्थित एव 'पदार्थ-
बुद्धौ स्थूलतया केवलं व्यक्तोऽवभासत इति पदार्थसमाश्रयोऽयं देय
स्तत्रापि दुर्निषेध एव ।

न चात्र प्रमादजः पादयोः पौर्वापर्यविपर्यय इति शक्यते वक्तुं
तत्रापि गङ्गाप्रतीपगमनहेतोः शाब्दस्य तदीयतीर्थाभिधानव्यवधाने

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तत्र चास्ताविति वक्तृश्रोतृगतौ वाक्यार्थविमर्शौ सूक्ष्मत्वेनास्फुटरूपोऽस्त्येव पौ-
र्वापर्यप्रतिभास इति यावत् । पदार्थबुद्धाविति वाक्यार्थपूर्वभासिन्याम् । तत्रा-
पीति । वक्तृश्रोतृगतवाक्यार्थविमर्शोऽपि सूक्ष्मः पदार्थाद्ययो दोषो दुर्निवारः पदार्था-
गतिकमेवैव वाक्यार्थविमर्शस्य व्यवस्थितत्वादित्यर्थः ।

प्रमादज इति । 'एवं सति प्रकृत्यमानवस्तुप्राशंसोपस्तावत् परिहृतो भवति ।
प्रतीपगमनहेतोरिति गङ्गसेतुबन्धादित्यस्य । शाब्दस्येति पञ्चम्यन्तत्वात् ।
तदीयतीर्थाभिधानेति हेतुहेतुमतोस्तदीयतीर्थशब्देन व्यवधाने सतीत्यर्थः । गङ्गा-
मधुसूदनोविश्रुतिः ।

शब्दव्यवहारो वक्तृभिप्रायानुसारीति अत्र बुद्धोक्तिः प्रमाणवति—यत्राहुरिति ।
वक्तुरभिप्रायमिति । वाक्यानि वक्तृभिप्रायं सूचयेयुः । ध्वनिकारोप्याह—पौरु-
षेयाणि च वाक्यानि प्राधान्येन पुरुषाभिप्रायमेव प्रकाशयन्ति ; इति । अयं भावः ।
वक्तृभिप्रायं तानि सूचयेयुरित्युक्तं तत्र ध्वन्यभिप्रायश्च अनुमेयरूप एव । अनुमेयप्रती-
तिश्च लिङ्गाधीना । लिङ्गं च तत्र पदपदार्थप्रतीतिरेव । यन्कारणे सत्कार्येऽपीति न्यायात्
लिङ्गे योऽवभासते स साध्येऽपि प्रत्येप्यति कर्तुं निवारयिष्यति । स्थूलतया
सुदमतया च यत्तस्य व्यक्ताऽऽपत्तत्वं तद्धि तस्य स्वरूपभेदकं न प्रतीतिप्रतिबन्धक-
मिति पदार्थबुद्धौ भासमानो दोषः श्रोत्राक्रियमाणवाक्यार्थविमर्शदत्तायामपि भासि-
ष्यत्येव । अन्यथा पदपदार्थानां श्रोतृगृह्यमाणवक्तृभिप्रायेण सह सम्यन्धाभावाद्नु-
मित्तिर्नस्यादिति ।

तत्र चास्ताविति तत्र वाक्यार्थे असौ दोषः सूक्ष्मतया अल्पत्वेन हेतुना ध्वन-
भिष्यक्तस्वरूपः सन् स्थित एव बलक्षितस्वरूपः सन् विद्यते एव न समवभासते ।
पदार्थबुद्धौ वाक्यार्थपूर्वभासिन्यां केवलं स्थूलतया विपुलत्वेन हेतुना व्यक्तोऽवभा-
सते । पदार्थसमाश्रयः पदार्थगतत्वेन उपलभ्यमानोऽयं दोषः क्रमभेदाख्यः सत्राऽपि
वाक्यार्थविमर्शदत्तायामपि दुर्निषेध एव अभ्युपगम्य एवेत्यर्थः । पदार्थद्वारेणैव
वाक्यार्थप्रतीतिरिति भावः ।

नचात्र प्रमादज इति । अत्र पद्ये । इति वक्तुं न शक्यते इत्यन्यथः । तत्रापि
पद्येऽपि । गङ्गायाः प्रतीपगमने विहङ्गप्रवहने शब्देन पञ्चम्यन्तादिपदेन उक्तस्य

संत्यन्यस्य प्रक्रमभेदोपस्याविर्भावापत्तेः । तेन पादयोर्विपर्ययः शाब्द-
स्य च हेतोर्गद्वाविशेषणमुखेनार्थत्वमित्युभयविपर्ययोऽत्र श्रेयानिति ।

परामृश्यमनुक्तवैव परामर्शोऽस्य यस्तदा ।

स दोषो वक्ष्यमाणार्थसंवितावक्ष्यमो हि सः ॥ ३२ ॥

इति संक्षुभहृत्श्लोकः ।

यथा च—'नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दूषतिशाचर' इति । अत्र हि
आरोपनिवृत्तौ तद्विषयवाचिनोः सुरधनुर्धारासारशब्दयोरपि नवजलध-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

विशेषणमुखेनेति गजसेतुबन्धामिति पाठे । अयमत्राशयः—शाब्दो यत्र हेतुहे-
तुमद्भावस्तत्र हेतुत्वेनोपन्यासान्न तयोर्बन्धधानं किञ्चित् कार्यं प्रतीतिविप्रकर्षप्रस-
ङ्गात् । आर्थं हेतुहेतुमद्भावे उपन्यस्तस्य हेतुत्वाद् विशेषणभूतस्य हेतोर्विशेष्यस्वरूपव-
र्णनेन चरितार्थत्वात् सत्यपि व्यवधाने न प्रतीतिविप्रकर्षः कश्चित् पर्वालोचनसामर्थ्या-
द्धेतुत्वप्रतीतेः । अत्र च श्लोके तीर्थं तदीये इति पदद्वयाकरणेऽपि वाक्यार्थस्य निरा-
कक्षत्वात् तत्करणमपुष्टार्थमेव ।

तदेति तच्छब्देन । स इति तच्छब्दः ।

आरोपनिवृत्तायिति आरोपो भ्रमोऽन्यस्यान्यत्वेन प्रतीतिः, यथा नवजलधर-
स्य सन्नद्धसनिशाचरत्वेन । तद्विद्वत्तावत्र वक्ष्यमाणायमारोपविषयस्य जलधरादेर्वस्तु-
मपुष्टदोषविद्वृत्तिः ।

शाब्दस्य गजसेतुबन्धादित्यस्य हेतोर्मध्ये तदीयतीर्थपदयोरभिधानेन कथनेन व्यवधाने
कृते सति । अन्यस्य उक्तदोषान्निष्ठस्य प्रक्रमभेदोपस्य आविर्भावापत्तेः । अयं
भावः । यदि गजसेतुबन्धात् तदीये तीर्थे प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गद्गामिति पाठः
स्यात्तदाऽपिदोषान्तरमापतति इति तद्विद्वत्तावणार्थमेत्थं पाठोऽवधृतः कविना सतः
प्रमादादेतादृशः पाठो जातः न तु कविना पुद्ग्या कृत इति वक्तुं न शक्यत इति ।
तेन तथास्थितौ दोषसद्भावेन हेतुना पादयोः प्रथमद्वितीययोः । विपर्ययः पूर्वापश्चा-
त्तावः । गद्गाविशेषणेति गजसेतुबन्धामिति पाठेन ॥

परामृश्यमिति । यः अस्य परामृश्यवस्तुनः तदा तच्छब्देन परामर्शो दोषः
स दोषः । हि मतः स तच्छब्दः पदयमाणार्थत्व संवितौ परामर्से अस्तमर्थः । अय-
माशयः । तच्छब्दः पूर्वपरामर्शः यदा पूर्वं कश्चिदस्तुविशेष दयात्त एव नास्ति
तदा उपक्रम एव यस्तच्छब्दः प्रयुज्यते स क परामर्शेव परामर्शोपयन्त्यभावादिति
दोष एवेति ।

आरोपनिवृत्तायिति । अयमाशयः । अतस्मिन् तद्विद्वत्तावणोः भ्रमः
मित्या इत्यनर्थान्वयम् । यथा रत्नमन्वगृन्गार्यां मुक्तिः सार्यां रत्नमन्वजानम् । तस्य

रपदस्यापि पूर्वं पश्चाद्भेदं शब्दः प्रयोक्तव्यः शुक्तिकेषं न रजतमितिवद्
इत्येव तावत् क्रमो न्याय्यः यस्तु दृष्टनिशाचरविशेषणवाचिनः सन्नद्धप-
दानन्तरं तस्य प्रयोगः स क्रमभेदो दोषः ।

‘कला च सा कान्तिमती कलायतस्त्वमस्य लोकस्य च. नेत्रकौमुदी’ इत्य-
त्र हि द्वितीयश्चशब्दो भिन्नक्रमाः स हि त्वमित्यस्यानन्तरं प्रयोक्तव्यः ।
यथा च—

“मीलितं यदभिरामताधिके साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतम् ।

उद्यता जयनी कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥”

इत्यत्र पुनःशब्दः । स हि तेनेत्यतोऽनन्तरं वक्तव्यः ।

“उकूलमदुमं च सेलं हिमहृत्कमलाकरं च लक्ष्मिचिमुक्कम् ।

पीठमदिरं च सअं बहुलपओसं च मुद्गमंदविरहितम् ॥”

इत्यत्र ह्युपमानवाचिभ्यां शब्दाभ्यामेवानन्तरमिवशब्दः प्रयोक्तव्यः न
साधारणधर्मवाचिभ्यां यथात्रैव कमलाकरयहुलप्रदोपशब्दाभ्यामिति । स
हि यदनन्तरं श्रूयते तत्रैवोपमानतामाधातुमलमित्यन्यथार्थस्यासङ्गतिप्रस-
ङ्गात् । न हि भवति गौरमित्येन्दुचिभ्यं तव मुखमिति । न चासौ तथाप्रयु-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

सतः प्रकाशमानस्येदमादिना न्याय्ये निर्देशे तस्य परामृश्यसमीप एव प्रयोगेण भाव्यम् ।
यस्त्ववस्तुसदारोप्यमाणनिकटे प्रयोगः स क्रमभेदमावहति । यस्त्वधैवारीपविषयस्वरू-
पतया विद्युतो निकट इदमाद्यप्रयोगः, तत्र दूषणान्तरावकाशः ।

उत्प्लावद्रुममिव शैलं हिमहृत्कमलाकरमिव लक्ष्मीविमुक्तम् ।

पीठमदिरमिव चपकं बहुलप्रदोपमिव मुग्धचन्द्रविरहितम् ॥

मधुसूदनीविवृतिः ।

आरोपस्य निवृत्तौ यथार्थज्ञानम् । एवं हि प्रकृतेऽपि नवजलधरादिषु सन्नद्धदृष्टनिशाचर-
त्वादीनां प्रतीतिभ्रंमात्मिका उत्तरकाले प्रत्यक्षेण वाचात्, आरोपनिवृत्तौ च यथार्थ-
बोधविषयस्य प्रत्यक्षायमाणवस्तुनो निर्देशः प्रत्यक्षबोधरूपदेनैव उचित इति इदमदीनां
सन्निकर्षतरत्वमेवावश्यम् । ततश्चात्र आरोपविषयवाचिभ्यः परेभ्यः पूर्वं वा पश्चाद्वा
अर्थात् अयं नवजलधर इति वा नवजलधरोऽयमिति वा प्रयोगः कर्तव्यः ।
यस्तु तत्र व्यवधानेन अन्यसन्निधाने च प्रयोगः स तु अप्रत्यक्षयोग्यस्य प्रत्यक्षवाच-
रूपदेन निर्देशे क्रमभेदो दोष एव । इति ।

कला च सेति । त्वं वास्य लोकस्य मुनेत्रकौमुदीति पाठोऽनुष्ठेयः ।

उकूलमदुममिति । उत्प्लावद्रुममिव शैलं हिमहृत्कमलाकरमिव लक्ष्मी-
विमुक्तम् । पीठमदिरमिव चपकं बहुलप्रदोपमिव मुग्धचन्द्रविरहितम् । इति व्याख्या ।

क इतिक्रमभेदो दोषः । तेन 'सेलं व, उक्खबहुम'मिति च पाठः पठितव्यः ।

यथा वा—'उपालब्धेवोच्चैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसाविति । अत्र हि इतीवोपालब्धा क्षितिधरपतिः श्रीपतिमसाविति पाठः श्रेयान् । यतो नात्रोपालब्धेवोच्चैर्गिरिपतिरित्येतत्पर्यन्तोक्तिरवच्छेत्तमभिमता । न च पदसम्बन्धस्य पुरुषाधोनत्वात् प्रापिपयिपुपदेनैवास्याभिसम्बन्धो न गिरिपतिपदेनेति शक्यते वक्तुं तस्य तदधीनत्वासिद्धेरुपपादयिष्यमाणत्वात् । यथा च—

“प्रतीक्ष्यं च प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्रे सुतस्य ते ।

सहिष्ये शतमागांसि प्रत्यश्रौषीः किलेति यत् ॥”

इति । अत्रापि हि 'सहिष्ये शतमागांसीत्यभ्युपैर्यत् किल स्वयामिति युक्तः पाठ इति । अनेनैव तज्जातीयार्थानामन्येषामव्ययानां प्रयोगनियमो व्यवह्यात इति तेषामपि प्रक्रमभेदो दोष एव । तद्यथा—

‘ किं क्रमिष्यति किलैव वामनो यावदित्यमहसन्न दानवाः ।

तावदस्य न ममौ नभस्तले लङ्घिताकशशिमण्डलः क्रमः ॥”

इत्यत्रेत्थंशब्दस्य । स हि वामनशब्दादनन्तरं पृष्ठ्यः । यथा च—

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

इतीवेति । अत्रोपालम्बरूपः पूर्ववाक्यार्थ इतिशब्दावच्छिन्न उत्प्रेक्ष्यत इत्युपालब्धेत्यतः पूर्वमितोवशब्दौ प्रयोज्यौ । विषयान्तरे तु प्रयोगात् क्रमभेदः । प्रापिपयिपुपदेनेति पूर्ववाक्यार्थस्थितेन । तदधीनत्वं पुरुषपायत्तत्वम् ।

मधुसूदनोपिपृतिः ।

अन्यथेति । भिन्नपदाऽऽनन्तर्ये हि उपमानत्वेन प्रत्येतुमयोग्यस्य तथात्वेन प्रतीतौ अर्थस्यासंगतिरेवेत्यर्थः ।

अवच्छेत्तुमभिमतेति । अयमाशयः । इतिशब्दः स्वरूपावच्छेदकः यत्रासौ प्रयुज्यते तत्र तेन स्वान्यवहितपूर्वं वस्तु अवच्छिद्यते । “उपालब्धेवोच्चैर्गिरिपति” रित्यन्तं च अवच्छेद्यं नास्ति । यद्य अवच्छेद्यं पूर्ववाक्यार्थगतं उपालम्बरूप उत्प्रेक्ष्यं वस्तु तत्र इतिशब्दो नोपात्तः इति क्रमभेदो दोष एव । तत्र उपालब्धेत्यतः पूर्वमितोवशब्दौ प्रयोज्यौ । इति ।

प्रापिपयिपुपदेनैव अन्वेतुमिच्छुना पदेनैव अर्थात् पूर्ववाक्योपात्तेन । अस्य इति शब्दस्य । तस्य पदसम्बन्धस्य तदधीनत्वामिदं पुरुषाधोनत्वासिद्धेः ।

प्रतीक्ष्यमिति । प्रतीक्ष्यम् अपेक्षणीयम् । प्रतीक्ष्यायै पूज्यायै ।

किं क्रमिष्यतीति । किं कियत् । अस्य विष्णोः । क्रमः पादसंचारः ।

न च स्वरूपावच्छेदः पदस्यान्यस्य सम्मतः ॥ ३४ ॥
 इतिनैवेतरेषामप्यव्ययानां गतिः समा ।
 श्लेषेत्यमेवमादीनां तज्जातीयार्थयोगिनाम् ॥ ३५ ॥
 यतस्ते चादय इव ध्रूयन्ते यदनन्तरम् ।
 तदर्थमेवावच्छिन्दुरासमञ्जस्यमन्यथा ॥ ३६ ॥
 अथानन्तर्यनियमस्तेषामर्थोचितीवशात् ।
 अन्यतस्तर्हि तत्कार्यसिद्धेस्ते स्युरपार्थकाः ॥ ३७ ॥
 कैश्चिदेव हि केषाञ्चिद् दूरस्थैरपि सङ्गतिः ।
 न जातु सर्वैः सर्वेषामित्येतदभिधास्यते ॥ ३८ ॥

इतिसङ्ग्रहश्लोकाः ।

व्यक्तिवियेकव्याख्यानम् ।

अन्यथेति विषयान्तरप्रयोगे आसमञ्जस्यम् विशारदप्रतीतित्वम् ।
 आनन्तर्यनियम इति ।

“यस्य येनाभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः ।

अर्थतो ह्यसमानानामानन्तर्यमकारणम् ॥”

इति न्यायेनार्थोचित्यवशाद् व्यवहितानामप्यानन्तर्यनियमो भविष्यतीत्यर्थः ।
 अन्यतस्तर्हीति । अभ्यतोऽर्थोचित्यवशात् । तत्कार्यसिद्धेः इत्यादिकर्तव्यमिदं ।
 इति तेषां प्रयोगो नियतः स्याद् इत्युक्तम् ।

ननु ‘यस्य येनाभिसम्बन्ध, इति न्यायः’ कुत्रावतिष्ठतामित्याह—कैश्चिदेवेति ।
 अयं भावः—इत्यादिशब्दवर्जनेनोक्तक्रमेण शब्दहेत्वादिवर्जनेन चान्येषां शब्दानामर्थ
 न्यायः । इत्यादीनामर्थं पुनर्नियतप्रयोगविषय इति नान्यथा तेषां प्रयोगः
 मधुसूदनीविद्युतिः ।

आद्यधाति । अतो यथास्थाने निनेशः कर्षण्यः । हि यतः अन्यस्य अवच्छेदयितुम-
 योग्यस्य पदस्य स्वरूपावच्छेदो न सम्मतः अर्थोसंगतेरिति भावः ।

अन्यथा विपर्ययेण अनन्तरप्रयोगे आसमञ्जस्यं असाङ्गत्वं स्यात् ।

अथानन्तर्यनियम इति । अपेति प्रश्ने । अथ मूपे यदि अर्थोचितीवशादेव
 तेषां इतिप्रभृतिशब्दानां आनन्तर्यनियमः सेत्स्यति तर्हि अन्यतः अर्थोचितीवशादेव
 तत्कार्यस्य इतिशब्दजनितकार्यस्य अवच्छेदनादेः सिद्धेः ते इतिप्रभृतयः शब्दा
 अपार्थका ध्ययाः स्युः ।

ननु औचित्यं हि फाद्यजोरातुः अत औचित्यादेव भवन्तं पदार्थानां सङ्गमं को
 यारयितुं समर्थ इत्यत्राह—कैश्चिदेवेति । अन्यत औचित्यवशात्सङ्गमो भविष्यति
 परं न स सर्वस्य दृश्यमधिगच्छेत् स तु व्युत्पन्नस्यैव कस्यचित्प्रतिभासेत् । अन्यथा
 सङ्गदासङ्गविभागो न स्यात् कैटिका एव हि स्तनतत्त्वविद्ः । नियमस्तु व्युत्पन्नाः-

“घस्त्रायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शक्रसङ्काश ! काशाः

काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनगताः ध्रोनदीहंस ! हंसाः ।

हंसाभोऽम्भोदमुकस्फुरदमलवपुर्मैदिनीचन्द्र ! चन्द्र-

श्चन्द्राभः शारदस्ते जयकदुपगतो विद्विषां काल ! कालः ॥” इति ।

उभयाभावे तु पौनस्वत्यं द्वेषणमेव यथा ‘जिह्नुर्विसाम्भृतविकासिवि-
सप्रसूना’ इति । सर्वनामपरामर्शस्य ह्ययं विषयो विसार्थो न स्वशब्द-
स्य । न च घासक्रियाकर्मभावाभिधानपरः प्रथमो विसशब्दः परश्च
प्रसूनसम्बन्धाभिधानपर इत्यत्रापि तात्पर्यभेद इत्याशङ्कनीयम् । स्वार्थ-
मभिदधत् एव हि शब्दस्यार्थान्तरप्रतीतिप्राचरणं तात्पर्यमुच्यते । न
चात्रैतत् सम्भवति उक्तयोरर्थयोरभिधेयतयार्थान्तरत्वाभावात् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यातम् ।

शक्रसङ्काशेति ध्रोनदीहंसेति मैदिनीचन्द्रेति विद्विषां फालेति च चत्वा-
र्यामन्त्रणानि । अत्र तात्पर्यभेदः स्फुट एव । तथा चैकः काशाशब्दो वक्षणासुपमेय-
त्वेन स्थितः, अन्यस्तु हंसानामुपमानत्वेनेति भिन्नम् तात्पर्यम् । एवमन्यदपि
योजनीयम् ।

उभयाभावे इति अर्थभेदस्य तात्पर्यभेदस्य चाभाव इत्यर्थः । न च घासेति
कर्मत्वेन सम्बन्धित्वेन चास्तु तात्पर्यभेद इत्यर्थः । एतन्न चेति निषिध्यते । स्वार्थ-
मिति । एतदुक्तं भवति—न स्वार्थाभिधानमेव तात्पर्यम् अपि तु सत्येव स्वार्थाभि-
धानेऽधिकमर्थान्तरानुसृतत्वं तात्पर्यं, यथा काशाशब्दयोः । तत्र काशाशब्दजात्यवच्छिन्न-
द्रव्यप्रतिपादनादतिरिक्त उपमानोपमेयभावः प्रतिपाद्यते । न चैवं विसशब्दयोः । नञ्च
विषत्वावच्छिन्नद्रव्यातिरिक्तं किञ्चिद्वस्तु प्रतीयते । यत्तु कर्मत्वं सम्बन्धित्वं च
मधुसूदनीषिवृत्तिः ।

अर्थक्ये तात्पर्यभेदे तु छटाणुप्रासस्य आचार्यैरभ्यनुज्ञातत्वात् । अनुप्रासविशेषो छा-
टाणुप्रासः तस्य विषयः स्थलम् ।

घस्त्रायन्ते इति । शक्रसंकाश ? ध्रोनदीहंस ? मैदिनीचन्द्र ? विद्विषां
काल ? इत्येषां चतुर्णां सम्बोध्यतया अर्थभेदः स्पष्ट एव । काशा हंसाः चन्द्रः काल
इत्येषां च उपमेयत्वम् । काशाभाः हंसाभाः चन्द्राभः इत्यत्र तेषां प्रयोगां द्यमानत्व
मिति तात्पर्यभेदः ।

उभयाभावेत्विति । अर्थभेदस्य तात्पर्यभेदस्य चेत्युपमेयताये तु ।

नचेति । तात्पर्यभेद इति न आशङ्कनीयमित्यन्वयः । भयमाशयः । ननु
यस्य न सविधे दमितेत्यादिषु उदाहरणेषु अन्यभेदादेव शब्दार्थयोः पौनस्वत्ये “शाब्द-
स्तु छाटाणुप्रासो भेदे तात्पर्यमाग्रतः” इति छाटाणुप्रासलक्षणं तात्पर्यपदघटितम्
सङ्गमितमन्यैरिति तात्पर्यमन्वयः । तथा जिह्नुर्विसानित्यत्र तदस्येव तत्कथमुच्यते

तदुक्तम्—

“सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य यत्पुनः ।

स्वशब्देनाभिधानं सा शब्दस्य पुनरुक्तता ॥

प्राधान्यमथ सम्बन्धनिबन्धो योग्यता द्वयी ।

नातः समासगस्यापि परामर्शोऽस्य दुष्यति ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तदभिधेयस्यैव तथावस्थानं नोद्वेकेणान्यतामावहतीति स्वशब्दपरिहारेण सर्वनामपरामर्शस्यैव विषयो व्याख्य इति । ननु पुनरुक्तं किमुच्यते ? यत्र सप्रयोगं विनार्यप्रतीतिः यत्र च तत्समानपदान्तरप्रयोगोऽवश्यमुपयुज्यत, तत्र कथं पुनरुक्तत्वम् । यत्रैकार्येण प्रतीतिर्न तात्पर्यभेदः, तत्र पुनरुक्तत्वं प्रतीतिवैस्थापादनात् । यत्र तु तत्समानं पदान्तरमुपयुज्यतां मा वा सर्वथा तत्प्रयोगकृते वैरस्यं पौनरुक्त्यप्रयोजकमिति तदाश्रयेणार्थं दोष उक्तः ।

सर्वनामेति ‘जङ्घुर्विसमि’त्यत्र निर्दिष्टं विसमुत्तरत्र प्रसूतसम्बन्धित्वेन सर्वनामपरामर्शाहं सद्यत् स्वशब्देनोक्तं, तत् शब्दपुनरुक्तम् । यद्यप्यर्थपुनरुक्तमेवैकं पुनरुक्तं प्रागुक्तं, तथापि शब्दस्य पुनरुक्ततेत्युक्तम् अर्थमुत्तेनैव शब्दस्यापि पुनरुक्ततेत्यभिप्रायेण ।

‘सर्वनामपरामर्शयोग्यस्ये’ति निर्दिष्टां योग्यतां विमक्तुमाह प्राधान्यमिति । द्विविधं परामर्शयोग्यत्वं शाब्दमार्थं चेति । तत्र यस्मिन् परामृश्यत्य स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वादिना निर्देशेन प्राधान्यं तत्र शाब्दम् । यत्र पुनः परामृश्यत्वात्प्राप्तः कश्चित् मधुसूदनीविभूतिः ।

विसयोः पौनरुक्त्ये दूषणमिति चेत् । स्वार्थाभिधानमेव न तात्पर्यपदार्थः किन्तु स्वार्थाभिधाने सति अर्थान्तरप्रवायनोन्मुखत्वं नाम तात्पर्यपदार्थः यथा—काशादिशब्देषु । तत्र तैः काशत्वाद्यवच्छिन्नपदार्थाभिधानाद्यन्तरमुपमानोपमेयभावः प्रतिपाद्यते । नन्वेवं विसशब्दयोः अत्र तु विसत्वावच्छिन्नं विसवस्तु एव प्रतीयते न यत्तन्तरम् । यच्च कर्मत्वं स्वबन्धित्वं तन्नार्थान्तरम् । कर्मत्वाद्यभावे अन्वयस्यैवासम्भवात् । अतोऽयं सर्वनामपरामर्शस्यैव विषयः समुचितः इति । उक्तयोरर्थयोः कर्मत्वसम्बन्धित्वयोः ।

सर्वनामपरामर्शेति । यथा जङ्घुर्विसमित्यत्र उक्तं विसमुत्तरत्र प्रसूतसम्बन्धितया सर्वनाम्नां परामर्शयितुं योग्यं सद्यपि यत्र स्थेन विसशब्देनोक्तं तत् शब्दपुनरुक्तम् । यद्यपि पूर्वं केवलमर्थपुनरुक्तत्वमेव साधि, तथापि अर्थमुत्तेनैव शब्दस्य पुनरुक्ततेत्यभिप्रायः । अत एव शब्दस्य पुनरुक्ततेत्युक्तमिति ।

ननु सत्यमुच्यते सर्वनामपरामर्शयोग्यमर्थः द्वितीयविभादिः परन्तु घटविकासिविसप्रसूतः इत्यस्य समासेन एकपक्षात् विसस्य च तदन्तर्गततया एकदेशत्वमेव तत्र पदार्थः पदार्थेन अन्येति न पदार्थकदेशेनेति तस्य परामर्शोऽप्युत्पत्तिदोष एवेत्याह—नातः समासगस्यापीति । अर्थ भावः । पदार्थेषु द्विविधा योग्यता

इति । द्विविधा हि योग्यता शाब्दी चार्थी च । तत्र शब्दस्य प्राधान्ये सति शाब्दी साक्षात्परामृश्यार्थप्रतीतेः । यथा—

“चारुता वपुरभूपयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।

तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदस्तमपि घञ्जभसङ्गः ॥”

इति । विपर्यये त्वार्थी । सम्वन्धिप्रतीतिमुखेन तत्प्रतीतेः । यथा—

“भाति सितभूतिलितः शशाङ्कमौलिस्तदंशुनिचित इय”

इति । अत्र हि शशाङ्कसम्बन्धिनामंशुतां निबन्धस्तत्परामर्शयोग्यता । स हि समासे गुणीभूतः । यथा वा—

“जयति निशापतिमौलिर्दधन्महाकालविभ्रममजस्रम् ।

तत्तमसामिव लक्ष्म्या कण्ठघिपच्छायया च्छुरितः ॥”

व्यक्तिवियेकव्याख्यानम् ।

सम्बन्धित्वेन निर्दिश्यते तत्रार्थम् । तत्र हि सम्बन्धिर्न प्रति अत्योपयाग एवं योग्यत्वम् । तथा चैकमुदाहृतम् ।

सम्बन्धिप्रतीतिमुखेनेति । अत्र सम्बन्धी हरः तस्य मौलिद्वारेण शशाङ्कसम्बन्धित्वात् । तत्प्रतीतिमुखेन चात्र शशाङ्कः प्रतीयते न तु ‘चारुता वपुरि’त्यादी चारुतादेरिव साक्षादेव शशाङ्कस्य प्रतीतिः ।

शशाङ्कसम्बन्धिनामिति । अत्र ‘सम्बन्धिनिबन्ध’ इति कारिकायां यः सम्बन्धी उक्तः, स निर्दिष्टः । तथा चात्रांशवः सम्बन्धित्वेन निर्दिष्टाः । तत्परामर्शयोग्यतेति तच्छब्देन परामृश्यः शशाङ्को निर्दिष्टः ।

मधुमूदनीविवृतिः ।

भवति । प्रधानतया निबन्धनविपर्ययो सम्बन्धितया च । अतः समासगत्याऽपि अस्य अर्थस्य सम्बन्धिनो निर्देशात् सम्बन्धितया सर्वनाम्ना परामर्शो ग्रहणं न दुष्यति । सर्वनाम्नानुसन्धिर्बृच्चिच्छब्दस्येत्यभियुक्तोक्तेस्तादृशव्युत्पत्तिस्वीकारादिति ।

शाब्दीति । अत्र शाब्द्यां योग्यतायां परामर्शवितुं योग्योऽर्थः प्राधान्येन साक्षात्प्रतीतो भवति । आर्ष्यां सोऽर्थः सम्बन्धिद्वारा । तत्र चारुता वपुरभूपयदित्यत्र चारुतादीनां कर्तृत्वादिना प्राधान्येन निर्देशो साक्षात्प्रतीतिः । भातिसितभूतिलितः शशाङ्कमौलिस्तदंशुनिचित इषेत्यत्र च शशाङ्कस्य स्वप्रतिपादकत्वरूपसम्बन्धवत्त्वेन गुणीभूता प्रतीतिः सम्बन्धितया वर्तते । तथाचात्र पदे योग्यता सम्बन्धिर्न प्रत्युपयोग एषेति सारः । विपर्यये साक्षादर्थप्रतीत्यभावे । सम्बन्धिप्रतीतिमुखेन सम्बन्धिर्न अंशोः प्रतीतिद्वारा । कस्याप्यमंशुः इति गणेषुगत्या अंशुद्वारा शशाङ्कस्य प्रतीतिः । स हि शशाङ्को हि समासे मौलिर्देन सह समासे । तस्य शशाङ्कस्य परामर्शो योग्यता तत्परामर्शयोग्यता ।

जयति निशापतीति । कण्ठगतविषम्य छायाया तस्या निशायाः तमया लक्ष्म्या

इति । अत्र हि निशासम्यन्धिनां तमसां नियन्धो योग्यता । सा हि गुणीभूतस्यापि गुणीभूता ।

सम्यन्धिनियन्धाभावे त्वसमासगतस्यैव तस्य योग्यता यथा—

“जयति जगत्रयजनको नगेन्द्रसुतया निरुद्धदेहार्थः ।

सा च भुवनैकजननी यथा विना सोऽपि हि विहस्तः ॥”

इति । समासगतस्य यथात्रैव नगेन्द्रतनयेति पाठे ।

अयं च योग्यायोग्यत्वविवेको न सर्वजनसंवेदनीय इति प्राधान्यमेव तावत् प्रथमं योग्यतालक्षणं तदभावे तत्सम्यन्धिनियन्ध इत्युभयं

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

सा हि गुणीभूतस्येति । हरमन्यपदार्थे प्रति निशापतिगुणीभूतः । तस्यापि निशा गुणीभूता ।

सा च भुवनेति । अत्र न नरेन्द्रतनयायाः सम्वन्धी निर्दिष्टः । अपि तु सा चेत्यनेन स्वरूपम् निर्दिष्टम् । विहस्तो न क्वचिच्छतः ।

समासगतस्येति परामृश्यस्येति सम्वन्धः । तत्र हि परामृश्यस्य समासे गुणीभावात् सम्वन्धिनश्चानिर्देशात् परामर्शो न न्याय्यः ।

न सर्वजनसंवेदनीय इति । अस्वार्थः—“यथास्मै रोचते विद्वे सपेदं परिषतं” इति न्यायेनात्रातिप्रौढतया ग्रन्थकारो निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्तुंमारब्धः, येन ‘तदंशुनिश्चित’ इति ‘तत्तमसाम्’ इति च शशाङ्कस्य निशायाच्च एच्छब्देन परामर्शनघटमानमपि समर्थयते, ‘जश्रुर्विसं घृतविकासिषिसप्रसूना’ इत्यत्र च विसप्रसूनशब्दस्य संशापदस्यापि वित्तशब्दाद्भयेण सूक्ष्मेक्षिकया पौनस्वस्य दोषमुजावयति । न चैतत् समर्थनं हृदयहारि, यस्माच्छशाङ्कमौलिरिति च निशापतिमौलिरिति च संशाशब्दापेक्षौ । संशाशब्दानां च विद्यमानस्याप्यर्थानुगमस्य न प्रयोजकत्वं रूढेः प्राधान्यात् । ततश्चात्र न शशाङ्कार्यो न निशार्थः कश्चित् । किन्तूपायमात्रेणैतावर्थावाश्रित्य संशिविशेष एवात्र विवक्षितः । एवञ्च संश्वन्तर्गतयोः शशाङ्कनिशयोस्तच्छब्दपरामर्शो न सहृदयदयान्यावर्जयतीति हठसमर्थनमेतत् । किं च शशाङ्कमौलिरित्यत्र च शशाङ्कस्य भवतु सर्वनाम्ना परामर्शः तस्य वक्राहृतेस्तत्र सन्निहितत्वात्, निशाप-

मपुसुदनीविवृतिः ।

इयं ह्युरितः संगतः। स्पष्टमन्यत् । सा हि निशा हि गुणीभूतस्यापि मौलिपदेन सह समासे निशापतिपदस्य स्वभूतस्याऽपि गुणीभूता पतिपदेन सह तस्याः समासात् ।

सम्यन्धिनियन्धेति । योग्यता शब्दी इत्यर्थः । समासगतस्य नरेन्द्रतनयाया निरुद्धो देहार्थो यस्य पार्वतीरूपार्थस्य । परमत्र सम्यन्धिनोऽनिर्देशे हि समासे गुणीभूतस्य परामर्शोऽनुचित एव स्वादिति बोध्यम् ।

इतरथा द्विविधयोग्यतयोर्भावे सम्य परामृश्यवन्तुनः प्रतीतेरभावादित्यर्थः ।

योग्यतालक्षणमुक्तम् इतरथा तत्प्रतीतेरसम्भवात् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तिमौलिरित्यत्र तु निशायाः परामर्शः पापात् पापीयान् निशापतेरेवोक्तक्रमेण तत्र सम्बिहितत्वात् । निशाया उपलक्षणमाप्रत्येनोपयोगिन्यास्तत्र सम्भवाभावात् । यत्र च तस्या एव न सम्भवस्तत्र का वातां तमसाम् । तदयम् 'अन्धो मणिमविन्दत् । तमनङ्गुलिरावदद्' इति न्याय आयातः । अपि च यत्र प्रसारितानुगमेन शब्देन संज्ञि-
नः प्रत्यायनं क्रियते, परं तत्रानुगमोत्कर्षाद् भवति सर्वनामपरामर्शः । यथा—

“उत्सवाय जगतः स जायतां रोहिणीरमणखण्डमण्डनः ।

तत्प्रभामिरिव पुरितं वपुर्भाति यस्य सितमस्मगुण्डितम् ॥”

इति । अत्र हि पदव्यापिनी संज्ञान्वर्थत्वमेवोत्कर्षयति । तेमात्र परामर्शो नाप्रतीतिकरः । प्रकृते तु तादृश्यपि गतिर्नास्ति । आस्तां वा प्रकृतम् । अत्रापि हि रोहिणीरमणेत्यादौ यदि सूत्रेक्षिका क्रियते तदा संज्ञाप्रधान्यात् तदशस्य सर्वनाम-
परामर्शो नानुष्टां भजते । प्रकृते तु पापात् पापीयान् परामर्शः । कृत्स्नं चात्र समर्थनं ग्रन्थकृता । तदेतदस्य विश्वमगणनीयं मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्वोत्कर्षशालिताख्या-
पनमिति ।

ग्रन्थकर्तुः पुनरवमाशयः—इह तु द्विविधाः संज्ञाशब्दाः रूढा योगरूढयश्च । तत्र रूढानामर्थानुगमाभावात् तदनुसर्णे न कर्त्तव्यम् । ये तु योगरूढयस्तेषां यदि योग उत्कृष्टतां भजते तदाप्रयो व्यवहारो न दुष्यति । अत एव निमित्तकलेन प्रवृत्तस्य शब्दस्य निमित्तान्तर्भाषे प्रयोगः सौगतेर्निषिद्ध एव । यदाहुः—

“निमित्तिकाः श्रुतेरर्थमर्थे वा पारमार्थिकम् ।

शब्दानामनुसंधानो न बाधस्तेन वर्णितः ॥”

इति । एवं स्थिते योगाश्रिते व्यवहारे यदि संज्ञावयवमूर्तार्थस्याव्यभिचारी कश्चित् प्रतिपादयिषितः स्यात् तदा तदभिस्त्वन्वाय तस्यावयवस्य सर्वनामपरा-
मर्शो न दुष्टः । यदुक्तम्—‘सर्वनाम्नानुसन्धिर्वृत्तिच्छदप्रत्यय’ (का० सू० ५-१-११) इति । मौलिरित्यत्र शशाङ्गाव्यभिचारिणो रश्मयः सम्बन्धित्वेन प्रतिपादिताः । नि-
शापतिमौलिरित्यत्र निशाव्यभिचारीणि तमांसि । तेषां चावास्तवत्वमपि न तथा दुष्टम् उत्प्रेक्षागोचरत्वेन प्रतिपादितत्वात् । केवलं पूर्वत्र संज्ञिसम्बन्धो परत्र तु सम्बन्धिसम्बन्धो परामृष्ट इति विशेषः । तदेवं यौगिकानां संज्ञाशब्दानां योगनिमि-
त्तो व्यवहारः क्वचित् क्वचित् मुख्यवस्थित एव । यत् ‘कुर्यां हरस्यापि पिनाकपा-
ने’ इत्यत्र पिनाकपाणिपदस्य संज्ञाशब्दस्य सतोऽर्थानुगमो निवारयिष्यते येन संज्ञाव-
गमार्थे हरशब्दः प्रयुक्तः, तद्व्यापानुगमाभावप्रतिपादनपरेण, किन्त्वनुगम्यमानस्यार्थ-
स्य गतस्मात्पदत्वेन विशिष्टत्वं पृथक् संज्ञापदप्रयोगमन्तरेण न निर्बहति ‘संज्ञार्थ-

अत्र तु सत्यपि सम्बन्धनिबन्धने यत् पुनः स्वशब्देनाभिधानं तच्छब्दपुनरुक्तमिति । तेन 'जक्षुर्विसं विकचमस्य दधुः प्रसूनमित्यत्र' युक्तः पाठः ।

एवञ्चार्यप्रक्रमभेददोषोऽपि परिहृतो भवति । तच्चानेकप्रकारं सम्भवति । प्रकृतिप्रत्ययोभयपदवाक्यविषयत्वात् । तत्र प्रकृतिविषयं यथा—
 “अश्वीयसंहतिमिरुद्धतमुद्दधुरामिर्भूरेणुजालमखिलं वियदाततान ।”
 इति । अत्र हि समूहार्थायाः प्रकृतेः संहतेश्च पौनरुक्त्यम् । प्रत्ययविषयं यथा—‘विसफिसलयच्छेदपायेयवन्त’ इति । ‘त्वगुत्तरासङ्गयती-मधीतिनी’ मिति च । अत्र हि मत्वर्थीयस्य पौनरुक्त्यं, बहुव्रीहिसमाश्रयेणैव तदर्थावगतिविद्ध्येः । यदाहुः—“कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यां बहुव्रीहिल्लघुत्वात् प्रक्रमस्य इति ।

ध्याकविषेकव्याख्यानम् ।

स्वार्थातुगमस्य च युगपत् प्राधान्याभावादिति द्वयप्रयोग एवंविधेषु स्थानेषु, शक्यत इत्यभिप्रायेण । प्रकृते वस्तुस्वरूपमात्रप्रतिपादने संज्ञाशब्दत्वेऽप्यर्थातुगमानुसरणमभ्याहतमिति ।

इतरथेति उभयविधयोग्यताभावे परासूत्रप्रतीतेरभावादित्यर्थः । अत्र त्विति । 'जक्षुर्विसमित्यत्र । सम्बन्धिनः प्रसूनस्य निबन्धने उपादाने ।

वार्थं इति । क्रियाकारकभावस्याख्यातपदवाच्यत्वेन शाब्देन क्रमेण प्रस्तावेऽत्र विशेषणद्वारेण समासेन प्रतीतेरार्थत्वम् । तच्चानेकप्रकारमिति तच्छब्देन पौनरुक्त्यं परासूत्रम् । संक्षेपेण पञ्चप्रकारं पौनरुक्त्यं निर्दिशयते ।

अश्वीयेति । अत्र 'केशाद्याभ्यां यञ्छौ' (४. २. ४८) इति समूहेऽर्थे छप्रत्ययः संहतिशब्दश्च भिन्नः प्रकृतित्वेन निर्दिष्टौ पुनरुक्तौ । अश्वैरित्येव हि वाच्यम् । विसोति 'विसफिसलयच्छेदपायेया' इति 'त्वगुत्तरासङ्गाम्' इति च वाच्यम् । बहुव्रीहीति मत्वर्थं बहुव्रीहिविधानम् । कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्याम् इति । कर्मधारयमत्वर्थीयो समुच्चयेनावलम्बितौ वृत्तिलाघवाद् बहुव्रीहिणा बाध्यते इत्यर्थः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

अत्र त्विति । जक्षुर्विसमित्यत्र । सम्बन्धिनः प्रसूनस्य निबन्धने सति । आर्यप्रक्रमेति । एतदस्माभिः पूर्वमेव ध्याख्यातम् । तच्च पौनरुक्त्यं च ।

अत्र हीति समूहार्थायाः प्रकृतेरिति । अत्र 'केशाद्याभ्यां यञ्छौ' इति समूहेऽर्थे छप्रत्यये अश्वीयम् सिद्धम् । अत्र छप्रत्ययेनैव समूहार्थं प्रतिपादिते पुनः संहतिपदोपादानं पुनरुक्तमेव । समूहोऽर्थो वक्ष्याः तस्याः संहतेः प्रकृतेः भिन्नप्रत्ययप्रकृतेः पौनरुक्त्यम् । चात् अश्वैरित्येव कार्यसिद्धे छप्रत्ययस्याऽपि पौनरुक्त्यम् ।

विसफिसलयच्छेदपायेयाः 'त्वगुत्तरासङ्गाम्' इति वाच्यम् ।

“मतोभूमादयो येष्वर्थास्तेऽप्यस्त्यर्थानुयायिनः ।

गम्याः प्रकरणादिभ्य इति नोदाहृताः पृथग् ॥”

इति । यथा वा ‘वासो जाम्बवपल्लवानि जघने गुञ्जा स्रजो भूपणम्’ इति । ‘तदीयमातङ्गघटाविघट्टितै’ रिति । ‘येनाकुम्भनिमग्नवन्यकरिणां यूथैः पयः पीयते’ इत्यादौ तद्धितप्रत्ययस्य पौनरुक्त्यं पष्ठीसमासाश्च-येणैव तदर्थवगतिसिद्धेः ।

यत्र त्वर्थान्तरे तद्धितस्योत्पत्तिर्न तत्र समासात् तत्प्रतीतिरिति न तस्य पौनरुक्त्यम् । यथा—

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

ननु—

“भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुषादयः ॥”

इति बहवो भूमादयोऽर्था अस्त्यर्थमनुगच्छन्तो मत्वर्थीयताविषयत्वेनोक्ताः । ते किमिति न बहुमीदृवाच्यत्वेनोक्ताः इत्याह मतोरिति । मतुषप्रहर्षं मत्वर्थीयानामुपलक्षणम् । भूमादयो ह्यर्था न केवलेभ्यो मतुषादिभ्यः प्रतीयन्ते, किन्तु प्रकरणादिसहायेभ्यस्तेभ्य इति न मतुषादिविचारेणादोद्विद्यन्ते, नान्तरीयकृतया तेषां गतत्वात् ।

जाम्बवेति तदीयेति घन्येति च तद्धितप्रत्ययस्य पौनरुक्त्यम् । जम्बूपल्लवा-नीति, तन्मातङ्गेति, वनकरिणामिति च पष्ठीसमासेनैव तद्धितकर्मधारयलक्षणवृत्तिद्व-यार्थप्रतीतेः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

ननु—

भूमनन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुषादयः ॥ इत्येव मुक्त

भूमाद्यर्थमतुषो विचारः कुतो नोपक्रान्त इत्याह—मतोरिति । अयमाशयः भूमादयोऽर्था प्रकरणादिमहायेन मतुषा गम्याः न केवलेन । अस्ति च तेषां अस्त्यर्था-नुयायित्वमिति न ते पृथग् विवेचिताः इति । अत्र मतोरिति मत्वर्थीयानामुपलक्षणम् ।

जाम्बवेति तदीयेति घन्येत्यत्र च तद्धितस्य पुनरुक्तिः ष विनैव पष्ठीसमासेनैव कार्यसिद्धेः ।

यत्रत्विति । अयमुपरि निर्दिष्टो विचारः इदमाद्यर्थकतद्धितप्रत्यये बोध्यम् । अर्थांतरे अपत्यार्थप्रभृतिषु तु समासाच्चप्रतीतिरभावात् प्रत्ययः उचितं एव । इति हेतोस्तस्य तद्धितप्रत्ययस्य पौनरुक्त्यं न दोषः । कथंचित्कारणेन तदर्थस्य प्रतीती-सत्यां पुनरुक्तिर्भेदज्ञा दोषोऽपि स्यात् मैव नास्ति कुतो दोषः इति भावः ।

‘अथ भूतानि वार्ध्रं प्रशरेभ्यस्तत्र तत्रसु!’

इति । अत्र ह्यपत्यार्थे तद्धितोत्पत्तिर्नेदमर्थ इति । उभयविषयं यथा—

“छायामपास्य महतीमपि वर्तमानामागामिनीं जगुहिरे जनतास्तक-
णाम्” अत्र हि समूहार्थायाः प्रकृतेर्वहुवचनस्य चोभयोः पौनरुक्त्यम् ।
पदविषयं यथा—

“दलत्कन्दलभाग् भूमिस्सलम्याम्बुदमम्वरम् ।

पाप्या फुल्लाम्युजयुजो जाता दृष्टेर्विपं मम ॥”

इति । अत्र हि भजिस्सहशब्दो युजिश्च पुनरुक्तार्थः पूर्ववद् बहुयो-
हिसमासाश्रयणेनैव तदर्थो वगतेः ।

यत्र च विशेषणादिशेष्यमात्रप्रतिपत्तिरिष्यते तत्र तदुक्तेः पौनरुक्त्यं

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

वार्ध्रं इनेति वृत्रघ्न इन्द्रस्यापत्यमत्र विवक्षितं, नेदमर्थ इति नात्र तद्धितस्य
पौनरुक्त्यम् ।

समूहार्थाया इति । ‘आमजनयन्पुसद्वायेभ्यः’ इति (४-३-७) समूहे तत्प्र-
त्ययः । अत्र जनशब्देनैव समूहार्थप्रतीतेस्तत्प्रत्ययरूपायाः प्रकृतेर्वहुवचनस्य प्रत्य-
यस्य च पौनरुक्त्यम् । पूर्ववदिति दलत्कन्दलेति लम्ब्याम्बुश्रमिति फुल्लाम्बुजा इति
च बहुयोहिणैष भजत्यर्थादीनां प्रतीतेः पुनरुक्त्यम् ।

विशेष्यमात्रेति विशेष्यस्याविशिष्टविशेष्यरूपतया विशिष्टविशेष्यरूपतया वा
प्रतीतिः । तत्र विशिष्टविशेष्यरूपतया प्रतीतौ तत्र विशेषणमात्राव विशेष्यस्यैव
मधुसूदनीविवृतिः ।

अथ भूतानीति । वार्ध्रं प्रशरेभ्यः । अयन्तवाणेभ्यः । अत्र हि अपत्यार्थं
वृत्रघ्नः इन्द्रस्यापत्यं पुमाभिति तद्धितस्य अणः उत्पत्तिः नेदमर्थ । इति पौन-
रुक्त्यं नास्ति तद्धितस्य ।

छायामपास्येति । माघीयं पद्यम् । अत्र जनता इति बहुवचनान्तपदे जना
इति पदमपि कार्यकरं स्यात्तत्र जस्प्रत्ययप्रकृतेः, समूहार्थकस्य तलः तथा जतिति
प्रथमा बहुवचनस्य प्रत्ययस्य चेत्युभयोः पौनरुक्त्यम् ।

दलत्कन्दलेति । लम्बैः विल्वीतम्बुदैर्भैः सहितं सलम्याम्बुदम् । पूर्ववदिति
मत्वर्यायत्यलोकवत् । दलत्कन्दला लम्ब्याम्बुदम् फुल्लाम्बुजा इति रीत्या बहुयोहि-
समासस्य आश्रयणेनैव तदर्थो वगतेः भजत्याद्यर्थप्रतीतेः भज्यादिः पुनरुक्तार्थः ।

विशेष्यमात्रप्रतिपत्तिरिति । अयं भाष्यः । विशेषणम् विशेष्यस्य प्रतीतौ
द्विधा स्वरूपम् । क्वचिन्नन्यसाधारणविशेषणमहिम्ना क्वचिन्न साधारणविशेषणम-
हिम्ना । तत्र अनन्यसाधारणविशेषणमहिम्ना विशेष्यप्रतीतौ सत्यां पद् विशेष्यपदो-

यथा—“पायात् स शीतकिरणाभरणो भवो वा” इत्यत्र भवशब्दस्य ।
यथा वा—

‘चक्रासत चाकचमूर्धचर्मणा कुशेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ।’

इत्यत्र नागेन्द्रेन्द्रवाहनशब्दयोरेकतरस्य ।

यत्र तद्विशेषप्रतिपत्तिर्न तत्र पौनरुक्त्यम्—

“तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि सहायमेक मधुमेव लब्ध्वा ।

कुर्या हरस्यपि पिनाकपाणेश्चैर्यच्युति के मम धन्विनोऽन्ये ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

प्रतीति तत्र विनेप्यप्रयोगो न दुष्यति यथा ‘तत्र प्रसादादि’त्यत्र वक्ष्यते ।

भवंशब्दस्येति शीतकिरणाभरण इत्यनेनैव प्रतीतत्वाद् भवार्थस्य, यथा ‘नि
धानगर्भामिव सागराम्बरात्’ इत्यत्र सागराम्बराशब्देन मेदिन्या ।

चमूर्धुंगविशेष । कुशः वर्णकम्बल । एकतरस्येति इन्द्रवाहनशब्दप्रयोगे
कुशसामर्थ्यान्नागेन्द्रप्रतीतिर्नागेन्द्रशब्दप्रयोगे च शुक्लवर्णस्य वर्णितत्वाद् इन्द्रवाहन
प्रतीतिरित्येकतरस्यैव प्रयोगो न्याय्य । यत्र तदित्यादिना विशिष्टविशेष्यरूपतया
विनेप्यप्रतिपत्तिमुदाहरति ।

‘तद्विशेष विनेप्यगतो विनेप ।

मशुचुदभोविवृति ।

पादान तद् दुष्टम् । यथाऽत्रैव पायात्स शीतकिरणाभरण इति । शीतकिरणाभ
रण चन्द्रशेखर भव एव नान्य अतो भवपदोपादानं दुष्टम् । यत्र तु साधारणविशेषण
महिम्ना ज्ञातार्थस्य विशेष्यस्य पुन प्रयोगः स न दुष्ट यथा—कुर्या हरस्याऽपि
पिनाकपाणेश्चैर्यत्र । पिनाकपाणेश्चैव हरस्य प्रतीतौ हरप्रयोग विशेषोत्कर्षा-
धायक उचित एवेति ।

चक्रासतमिति । वमूर्ध अग्निनोषयोगिमृगविशेष । कुश चित्रकम्बल मारुत
प्रदेशे शूल इति प्रसिद्ध । एकतरस्येति नागेन्द्रशब्दप्रयोगे उपक्रान्तस्य शुक्लवर्णस्य
अन्यद्वस्तित्यभावान् अर्थादेव इन्द्रवाहनत्वस्य प्रतीति । इन्द्रवाहनशब्दप्रयोगे च कुश
स्य हस्तिधारणयोग्यवस्तुन अन्यवाहनेषु अभावात् अर्थादेव नागेन्द्रप्रतीति स्यात् ।

यत्र तद्विशेषेति । यत्र साधारणविशेषणमहिम्ना विशेष्यस्य प्रतीतौ रूपि
विनेप्यप्रयोगस्थे तद्विशेषस्य विनेप्यनिष्ठविशेषस्य प्रतिपत्तिर्ज्ञातम् तत्र स्थे तव
प्रसादादित्यादौ न पौनरुक्त्यमस्ति ।

तत्र प्रसादादिति । तव इन्द्रस्य । कुसुमायुधोऽपि तुच्छप्रहरणोऽपीति भाव ।
र्मधु वमन्तम् । पिनाकपाणे महासहायस्येत्यर्थ । हरस्याऽपि जगन्निधत्सोरपि ।
हरशब्दस्येति । अत्र पिनाकपाणेश्चैरिति पदेन महासहायस्याद्विद्वारा उत्कर्षाधायकेन
च हरगतो विनेपोऽभिधीयते न मन्निमात्रमिति न हरस्य पौनरुक्त्यम् ।

इति । अत्र हरशब्दस्येति चक्षते ।

अथ यथात्रैव तत्र प्रसादात् कुसुमायुधोऽपीत्यत्र विशेष्योपादान-
मन्तरेणाप्युभयार्थप्रतिपत्तिस्तद्वद्वापि भविष्यतीति । तदयुक्तम् । उक्त-
मपुरुषेणैवास्मदर्थस्य विशेष्यस्य प्रतिपादितत्वात् तदनुपादानसिद्धेः ।
यथा च—

“निर्याय विद्याय दिनादिस्मयाद् विम्यादिवाक्यस्य मुखान्महर्षेः ।
पार्थाननं वह्निकणाचदाता दीप्तिः स्फुरत्पद्ममिवाभिपेदे ॥”

इति । अत्र हि महर्षिमुखार्कविम्वयोर्विद्यादीज्योः पार्थाननपद्मयो-
ध्योपमानोपमेयभावावगतिरेकस्यैवेवशब्दस्य व्यापारः । तथा हि महर्षि-
मुखाद् विद्या निर्याय पार्थाननमभिपेदे अर्कविम्वोदिव दीप्तिः पद्ममित्येवं
पदार्थसमन्वये सति सर्वेषामुपमानोपमेयभावोऽभिमतः सिद्धस्येवेति
यत् तत्रान्येषां साम्याभिधायिनामुपादानं तत् पुनरुक्तमेव अन्यथा विद्या

व्यक्तिविवेकन्यायानम् ।

हरशब्दस्येति पिनाकपाणिशब्देन हरगतो विशेषः प्रतिपाद्यते यः सर्वोत्कृष्ट-
हेतुत्वेन विवक्षितो न संक्षिमाश्रमित्यर्थः ।

विशेष्योपादानमन्तरेणापीति । कुसुमायुधशब्दोऽपि हि विशेषणमपि विशेष-
ज्यमप्यवगमयत्यव्यभिचारात् । न तु तस्य वृथक्प्रयोगः । अत्रापीति पिनाकपाणे-
रित्यत्र । लिङ्गुत्तमपुरुषैरेवेति ‘अस्मदुत्तमः’ (१-४-१०५.) इत्यत्र हि स्या-
निन्धयोत्पन्नवर्तनादप्रयुक्तोऽप्यस्मच्छब्दे तदर्थसम्भवे उक्तमपुरुषो भवत्येव । तद-
नुपादानं विशेष्यानुपादानम् ।

अन्येषामिति । बहुवचनादीदृशु स्थानेऽप्येकैवेवशब्देन गतार्थत्वाद् अन्येषां
प्रयोगो विफल इत्यभिप्रायः । तृतीयस्यापीति धाक्यार्थोपम्यविवक्षायांमेक एवेवश-
ब्दः प्रयोक्तव्यः । पदार्थोपम्यविवक्षणे तु यावन्तो विशेष्यभूताः पदार्थास्तावन्त इव-
शब्दाः प्रयोक्तव्याः । न त्वर्थजरतीर्थ कार्यमित्यर्थः । एतद्योऽन्युपमवादेऽपि ।

मधुसूदनीविरुतिः ।

ननु विशेष्यस्य कामस्य उपादानमन्तरेणाऽपि यथा कुसुमायुधः इत्यनेन उभया-
र्थस्य विशेषणरूपस्य विशेष्यरूपस्य च अर्थस्य प्रतिपत्तिः । तथा अत्रापि पिनाकपा-
णे रित्यत्रापि उभयार्थप्रतिपत्तिरस्तु का हानिरित्याह—तदयुक्तमिति । कामार्थक-
पदेन विशेष्यभूतकामस्य उपादानं न कृतं तथाऽपि कुर्वामिति लिङ्गुत्तमपुरुषप्रयोगेण
अस्मदर्थः उक्तः स च काम एव । इति विशेष्योपादानमन्तरेणोभयार्थप्रतिपत्तिरिति
न सिद्धमिति भावः । तदनुपादानस्य विशेष्यानुपादानस्य अतिद्वेः ।

अन्येषामिति । अन्येषामिति बहुवचनेन सामान्योपदेशः । इदेषु स्थलेषु
एकैव इवशब्देन गतार्थत्वाद् अन्येषां साम्याभिधायिनां प्रयोगो निष्फल एव ।

दीप्तिरिवेति तृतीयस्यापीवशब्दस्य प्रयोगः प्रसज्येतेति 'स्फुरत्पद्मम-
भिप्रपेद' इत्यत्र युक्तः पाठः । यथा वा—

“दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव रेखा ।

पुपोप लावण्यमयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥”

इति । यथा च—

‘यं समेत्य च ललाटलेखया युञ्जतः सपदि शम्भुविभ्रमम् ।

चण्डमारुतमिव प्रदीपवच्चेदिपस्य निरवाद्विलोचनम् ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

न तु सम्भवन्त्यां वाक्यार्थोपमायां पदार्थोपमाः कार्या इत्यस्य पक्षः । तथा च
दिनेदिने इत्यादिना दूष्यति ।

दिने.दिने इति । अत्र चान्द्रमस्या लेखायां पार्वत्युपमानं, विशेषाणां तु क-
लान्तराणि । विशेषाणां च लावण्यमयानिति विशेषणम् । तत्स्थानीयं कलान्तराणां
ज्योत्स्नान्तराणीति । ज्योत्स्नान्तरे येषामिति हि व्याख्या । ‘दिनेदिने’ इत्यादि
पार्वतीन्दुलेखयोः साधारणो धर्मः । न तु कलान्तराणि कर्तुं ज्योत्स्नान्तराणि पु-
ष्णातीति साध्वी व्याख्या वचनभेदादिदोषप्रसङ्गात् । अत्र चान्द्रमसीव लेखा कला-
न्तराणि पुष्णातीत्येकेनैवशब्देन गतार्थत्वे द्वितीयस्येवशब्दस्य पौनरुक्त्यम् ।

यं समेत्येति । अत्र यमित्यस्य चण्डमारुत उपमानं, चेदिपस्य च प्रदीपः ।
तुल्यार्थे वतिः । विलोचनप्रशमनादेव शम्भुविभ्रमत्यागाः । अत्र च दत्तेऽपि पाठे कर्म
मधुसूदनीविभ्रतिः ।

वाक्योपमायामेकेनैव साम्याभिधायिना इवादिपदेन कार्यनिर्वाहे अन्येषां प्रयोगो
न कर्तव्यः । इति ग्रन्थकर्तुराशयः ।

ननु यावन्ति विशेष्याणि तावन्ताम् इवशब्दानाम प्रयोगे पदार्थोपमा उचिता
का हानिरित्यरुचेराह—यथा वेति ।

दिने दिने सेति । सा पार्वती । विशेषान् अङ्गविशेषान् । अत्र चान्द्रमस्या
लेखाया पार्वत्युपमानम् । विशेषाणां तु कलान्तराणि । विशेषाणां च विशेषणम्
लावण्यमयानि । विशेषस्थानीयकलान्तराणां विशेषणं ज्योत्स्नान्तराणीति । दैनंदिनी
वृद्धिः पार्वतीन्दुलेखयोः साधारणो धर्मः । एवं च—लब्धोदया सा पार्वती दिने दिने
परिवर्धमाना चान्द्रमसी रेखा इव कलान्तराणि ज्योत्स्नान्तराणि लावण्यमयान् विशेष-
पान् पुपोप । इत्येवमन्वये जाप्रति “कानिव यथा कलान्तराणि ज्योत्स्नान्तराणि
इत्येवं पृथगिव व्याख्या न सुन्दरी । अतश्च एकेनैव इव शब्देन गतार्थतायां द्वितीय-
स्येवशब्दस्य पौनरुक्त्यम् ।

यं समेत्य चेति । ललाटलेखया शम्भुविभ्रमं ललाटगतरेखाया तृतीयनेत्ररूपया
शिवमौन्दर्यं युञ्जतः विभ्रतः चेदिपस्य शिशुपालस्य विलोचनं यं हरिं श्रीकृष्णं समेत्य

अत्रापि 'द्वैपमर्चिरिव चण्डमारुत' मिति युक्तः पाठः । यथा च—
 "नवचन्द्रिकाकुमुमकीर्णतमः कवरीभृतो मलयजार्द्रमिव ।
 ददृशे ललाटतटहारि हरेर्हरितो मुखस्य हिमरश्मिदलम् ॥"

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

भूतयोरुपमेयोपमानयोर्ललाटलेखयेत्यादिविज्ञातीयपदगभितत्वं विवृतपदप्रयोगो वैरस्य च दुष्परिहरमेव । तेन 'चण्डमारुतनवप्रदीपवद्' इति पाठः श्रेयान् । एवं हि मिश्रद-
 स्थाने नशब्दमात्रकरणेन स्तोकमात्रप्रत्ययासेन सौकर्येण दोषपरिहारप्रतीतिः सौन्दर्ये च ।

मलयजार्द्रमिवेति हिमांशुखण्डस्थोत्प्रेक्ष्यत्वेनोपनिबद्धमाकाङ्क्षासन्निधिसाम-
 ध्याल्ललाटतटस्य विशेषणं पर्यवस्यतीति कवेरभिप्रायः । यस्तुतस्त्विवशब्दप्रयोगमन्त-
 रेणापीष्टसिद्धैरिवशब्दः पुनरुक्तः । न चन्द्रखण्डस्य मलयजार्द्रत्वोत्प्रेक्षणे, प्रयोजनं कि-
 ष्वित् । यत्र चैतद्धि विशेषणमुपयुज्यते, तत्रैवशब्दप्रयोगो व्यर्थः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

प्राप्य निरवाद्य विनष्टं शशातेत्यर्थः । कमिव प्राप्येत्याह—चण्डमारुतमिव प्रच-
 षडसमीरणमिव । किं च प्रदीपवत् । अत्र श्रीकृष्णचण्डमारुतयोः विलोचनप्रदीपयोः
 (परस्परं) उपमानोपमेयभावः । ततश्च यथा चण्डमारुतं प्राप्य प्रदीपो निर्वाति तथा
 श्रीकृष्णं हृष्टा चेदिपविलोचनं निरवात् । अन्यत्राऽप्युक्तम्—

शिशुपालः पुरा जातः त्रिनेत्रश्च चतुर्मुखः ।

पितरौ चापि संहृष्टा हातुं वै शक्रतुर्मतिसु ।

अथोच्चचार नभस्तो दानोवमरातीरिणी ॥

सैष त्याज्यो महाराज ? श्रीमान् वीरो भविष्यति ।

स चाल्य बधको भावी यं हृष्टा न भविष्यत ॥

वाहू नेत्रं च सहसा तस्माद्धै पाल्यतामयम् ।

कौतुकादथ स द्रष्टुं नृपाः सर्वे समागमन् ॥

अवाक् पूर्वं नृपोऽर्धाङ्गे पुत्रं तेषां न्यवेशयत् ।

मासौ प्रासविकारश्च कृष्णादन्यत्र धान्धवात् ॥

अत्र चण्डमारुतमिषेति इवपदस्य प्रदीपवदिति तुल्यार्थकस्य पतेश्च द्वयोरुपादानं
 पुनरुक्तमेव । तस्माद्द्वैपमर्चिरिव चण्डमारुतमिति पाठः समुचितः प्रतिभाति ।

नवचन्द्रिकेति । नवचन्द्रिका एव कुमुमानि तैः कीर्णं व्याप्तम् तम एव कवरी
 केतवाराः तां विमर्शति तद्भृतो हरिहरिन्मुखस्य ललाटतटवदारि हिमरश्मिदलं
 चन्द्रखण्डं मलयजार्द्रमिव ददृशे ।

इन्द्रदिशः शमभागे । चन्द्रखण्डं ददृशे तन्मध्ये नायिकाया ललाटतटम् मलय-
 जार्द्रम् इति कवेर्दृश्यम् । मलयजार्द्रमिषेत्युत्प्रेक्षया चन्द्रखण्डे न योऽपि गुण आहितो

इत्यत्रापीवशब्दप्रयोगः पुनरुक्तो हारीत्यनेनैव तदभिन्नाथन तदर्थस्य प्रतिपादितत्वात् । नचोभयोरभिन्नार्थत्वेऽपि हारीत्यस्य पौनरुक्त्यं युक्तं वक्तुं तस्य यथास्थानमवस्थानादिवशब्दस्य च विपर्ययेण क्रमभेददुष्टत्वादिति 'ददृशे ललाटतटमिन्द्रद्रिशो वदनस्य हारि हिमरश्मिदल' मिति धरमत्र पाठो युक्तः । यथा च—

“वर्णैः कतिपर्यैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥”

इत्यत्र द्वितीय इवशब्दः पुनरुक्तः । एवं ह्यत्र पाठो युक्तः 'गेयस्य वाङ्मयस्याहो अपर्यन्ता विचित्रता' इति ।

एवमुपमारूपकेऽपि इवशब्दप्रयोगः पुनरुक्तोऽवगन्तव्यः । यथा—

व्यक्तिवियेकव्याख्यानम् ।

तदभिन्नार्थेनेति समासे इवार्थगर्भाकरणात् । विपर्ययेणेति ललाटतटनिकटे प्रयोगार्हत्वात् । धरमिति इवशब्दस्य भिन्नक्रमत्वापरिहारान्नवृत्तिः । केवलं हारीत्यस्य समासकरणादिवार्थप्रतीतेरिवशब्दो न पुनरुक्त इति पौनरुक्त्यपरिहारः कृतः । अहो पर्यन्तेति 'ओद्' (१-१-१५) इति प्रगृह्यसंज्ञा ।

उपमारूपकेत्यादिना ।

“अलङ्कारस्य कवयो यत्रालङ्कारान्तरम् ।

असन्तुष्टा निबन्धन्ति हारादेर्मणिवन्धवद्”

मधुसूदनीविवृतिः ।

आति इति इवशब्दः पुनरुक्तः । इवार्थश्च हारीत्यनेन समासे सति प्रतिपाद्यत एवेति ग्रन्थकर्तुराज्ञायः । इति ।

अक्षरार्थश्च । तदभिन्नार्थेन इवाभिन्नार्थेन हारीत्यनेन तदर्थस्य इवार्थस्य । उभयोः इवहारिपदयोः । वक्तुं न युक्तम् । तस्य हारिपदस्य । ललाटतटवद् वक्तुं शीलमस्येति तत् हारि इत्यत्र शीलार्थप्रत्ययस्य सादृश्यव्यञ्जकत्वं दण्डिनैर्क्तं तद्यथा—
तमन्पेत्यनुबन्धाति तच्छीलं तन्निपेधति ।

तस्य चानुक्रोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः । इति ।

तथा समासे गर्भाकृतं वर्तते ।

इवशब्दस्य विपर्ययेणेति । ललाटतटनिकटे इवशब्दोऽपेक्ष्यते प्रयुक्तश्च मलय-जार्द्रपदादये इति विपर्ययेण भिन्नाधिकरणतया क्रमभेदाद् दुष्टत्वम् । धरमिति । केवलहारित्यस्य समासकरणादिवार्थाऽप्रतीतिरिवशब्दो न पुनरुक्तः ।

एवमुपमारूपकेपीति । 'उपमायां सत्याम् रूपकम् अयां अलङ्कारोपरि अलङ्कारनिर्देशः यत्र कविना कृतः । वक्त्रोक्तिजीवितकारेण स्वग्रन्थे ।

“निर्मोकमुक्तिमिव गगनोरगस्य लीलालसाट्टिकामिव त्रिविष्टपविटस्य” इति । यथा च ‘शातः श्यामालतायाः परशुरिव तमोऽरण्यघट्टेरिवार्चि’ रिति । अत्र हि रूपकस्योपनिबन्धः श्रेयान् नोपमायाः तस्यास्तन्मुखेनैव प्रतीतिसिद्धेः । न ह्यसति सादृश्ये क्वचित् स्वस्थधीरतस्मिस्तत्त्वमारोपयति । यथा—

“आलानं जयलक्षणस्य करिणः सेतुर्विपद्धारिधेः

पूर्वाद्भिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं ध्रियः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

इति वक्रोक्तिर्नोवितकृतोक्तमलङ्कारप्रवृत्तपातिनमलङ्कारं दूषयति । निर्मोकमुक्तिमिवेति अत्रोपमारूपकत्वं परप्रसिद्धयोक्तम् । न त्विदमुपमारूपकम् । उत्प्रेक्षारूपकं तु स्यात्, निर्मोकमुक्तोत्सम्भाव्यभावत्वेन प्रतीतेः । तथा हि निर्मोकानुगुण्यात् तावद् गगनस्योरगेण रूपणम् । निज्येदे च रूपके निर्मोकमुक्तिर्न सादृश्येन प्रतीयते किन्तु गगनोरगसम्बन्धित्वेन । गगनोरगसम्बन्धित्वेन च प्रतीतौ न सादृश्यम् अपि स्वध्यवसायः । तस्य च प्रवर्तमानत्वमित्युत्प्रेक्षेण ज्यायसो प्रतीतौ । अतश्चैवेदं मुक्तिपदं कृतम् । अन्यथा शुद्धसादृश्यप्रतिपादने धर्मैव विशिष्टो निर्मोक उपमानत्वेन निर्देश्यः स्यात् । भिन्नलिङ्गयोरुपमाया दुष्टत्वात् निर्दिष्ट इति चेन्न । साधारणधर्मस्यानिर्देशे निर्दिष्टस्यापि वा द्वैरूप्याभावे भिन्नलिङ्गसदृश्ययोरपि श्लोब गच्छति पण्डोऽयमित्यादौ ‘इन्तावहन्ति दोषा इव वृषतीनां गुणा इह (सहैव?) दुर्विनयम्’ इत्यादौ चोपमानोपमेयभावस्योदत्त्वात् । तस्मादुपमायां निर्मोक इवेति स्यात् । उत्प्रेक्षयां क्रियामात्रोत्प्रेक्षणमुपपद्यत इत्युत्प्रेक्षारूपकमेतत्परमार्थतः । एतदस्माभिर्हर्षचरितवार्तिके विस्तृत्य प्रतिपादितं तत् पत्रावसेयम् ।

एवं परशुरिवेत्यादौ वाक्यम् । ‘तमोरण्यघट्टेरिवार्चि’रिति । अत्र तमोऽरण्येण रूपणे वक्रिर्विस्तम्बन्धितया विवक्षितः समासे निवेशनीयः यतो न कश्चिद्ग्रन्थे निर्दिष्टो यो वदित्वा रूप्येत । तस्मात् तमोरण्यस्य वद्वर्णचरिति वक्तव्यम् इत्यत्र वाच्यावचनं शेषः ।

आलानमिति सस्येव सादृश्ये आरोग्यारोपकभावस्य निर्दर्शनम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

अलंकारस्य कवयो यत्रालंकरणान्तरम् ।

असन्तुष्टा निवृत्तन्ति हारादेर्मणिबन्धवदिति

यस्य समुचितश्वमुक्तं तद् दूष्यतेऽनेन । निर्मोकमुक्तिमिवेति । निर्मोकः सर्वकञ्चुकम् । मुक्तिस्त्वागः । शातः तीक्ष्णः ।

सादृश्ये सस्येव अतस्मिस्तदारोपो भवतीति उदाहरणेन स्पष्टयति—आलानमिति । जयलक्षणस्य जयरूपस्य हस्तितः आलानं यन्धनस्तम्भः ते धुनः

सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्द्रो
राजन् ! राजति वीरवैरिचनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥”

इति । यथा च —

“अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरोच्चिभिः ।
कुङ्कुमलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥”

व्यक्तिविशेषकध्याख्यानम् ।

चुम्बतीवेति । अत्रोत्प्रेक्षायं प्रयुक्तस्येवशब्दस्य लक्षणासमर्थितेनायं कृतार्थ-
त्वात् पुनरुक्तत्वम् ।

अत्र चोपमारूपकाभिमाने एवंविधे च प्रदेशे ग्रन्थकारो हेवाकितयैव दूषणमद्रात् ।
तथा च शब्दार्थयोर्विच्छित्तिरलङ्कारः । विच्छित्तिश्च कविप्रतिभोल्लासरूपत्वात् कवि-
प्रतिभोल्लासस्य चानन्त्यादनन्तत्वं भजमाना न परिच्छेत्तुं शक्यते । अत एवोक्तं
ध्वनिकृता—

“वाचस्पतिसहस्राणां सहस्रैरपि यत्नतः ।

निबद्धा सा क्षयं नैति प्रकृतिर्जगतामिव” ॥

इति । अन्यत्राप्युक्तम्—

“अञ्जलि (१) अभिष्णमुदो पञ्चम इवापारिष्कन्दो”

इति । एवञ्च यदि विच्छित्त्यन्तरापेक्षया तस्य विच्छित्त्यन्तरस्य पौनक्ष्यं तदो-
पमाया रूपकाद्यपेक्षया पौनक्ष्यं स्यात् । उपमपेक्षया हि रूपकमतिदायोक्तिर्वा
पलीयसी । न चैवं प्रयुज्यते, विवक्षाया नानात्वात् । तथा हि क्वचित् सादृश्यमात्रं
विवक्षितम् । तत्रापि क्वचिद्भेदः । तस्मिन्नपि क्वचिदारोपः । क्वचिदध्यवसायः ।
अध्यवसायेऽपि क्वचित् साध्यत्वं क्वचित् सिद्धत्वमित्यादिक्रमेणानन्तप्रकारं वि-
च्छित्तिवैशिष्ट्यम् । तत्रापि संयोजनक्रमेण नवं विच्छित्तिवैशिष्ट्यमनुभूयमानमाधितं
च महाकविभिः कथं संक्षेपरचित्तेनापद्रुयते । न हीटं वाक्यं लक्षणशास्त्रं, येन मात्रा-
लाघवं चिन्त्यते । तत्रापि वा न नियमेन लाघवमाधितं महद्भिः । तथा हि वापह-
णस्य स्थानेऽन्यतरस्यां ग्रहणमपि कृतम् । विच्छित्तिवैशिष्ट्यं तैत्प्याधिशमेव । तदुक्तं
'विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः' इति । एवञ्चात्र कृतेऽपि रूपके उत्प्रेक्षादिनि-
मधुसूदिनीववृत्तिः ।

राजति नोभते इत्यन्वयः । अत्र भुजे आलानत्याघारोपः अयादौ कुञ्जरत्वाघा-
रोपे हेतुरिति इति परम्परितरूपकम् । रूपकमुत्प्रेण भुजालानयोरुपमानोपमेयभावः
इह प्रतीयते इति ग्रन्थकर्तुराशयः ।

अङ्गुलीभिरिति । सत्सदृशार्थप्रतीतेः, जेहे दासिनि चुम्बतिमुख्यार्थस्य ध्वन-
क-

इति । अत्र हि च्छुम्बतीवेत्यत्रेशशब्दः पुनरुक्तः च्छुम्बतेर्मुख्यार्थवाधे सति तत्सदृशार्थप्रतीतेस्सामर्थ्यसिद्धत्योपपादनादिति । एवं

“स्मरद्दुताशनमुर्मुत्चूर्णनां दधुरियात्रचणस्य रजःकणाः ।

निपतिताः परिता पथिकप्रजानुपरि ते परिनेपुरतो भृशम् ॥”

इत्यत्रापि घेद्वितथ्यम् । यथा च—

“वृत्तियोगः परेणापि न महिम्ना महीयसाम् ।

पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥”

अत्र हि प्रतिवस्त्वलङ्कारान्महार्णवमहीयसामुपमानोपमेयभावमवगम्यमानमव गीर्य यद् दृष्टान्तशब्देन पुनर्महार्णवस्योपमानव्यवचनं तत् पुनरुक्तम् । घाच्यो ह्यर्धो न तथा स्वदते, यथा स एव प्रतीयमानः । अत

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

बन्धः कमपि गुणमुत्कर्षयति न शोपमिति सदृशवैमिर्गुणं निश्चणोयम् । ननु हेवाकस्य पञ्चाललगनीयमित्यास्तां तावत् । प्रकृतमनुसरामः ॥

मुर्मुत्ः अङ्कारः । आत्रचणस्येति ‘प्रनिरन्त’ (८. ४. ९) रिति णत्वम् । पथिकप्रजान् परित इति । परितः शब्दयोगे ‘अभितः परितः समयानिकपा’ इति द्वितीया । अत्र दधुरियेतोवशब्दः पुनरुक्त एव, वस्त्वन्तरभूतानां रजःकणानां वस्त्वन्तरभूतमुर्मुत्चूर्णत्वधारणेन सुष्ठुसादृश्यप्रतीतेः । एवं—

“तत् पातु वः धीपतिनाभिपद्मं स्वाध्यायशाला कमलासनस्य ।

दीपनिनादैर्दधतेऽनुकारं सामञ्जनीनामित्र यत्र भृङ्गाः” ॥

इत्यादावनुकारशब्दप्रयोगे इवादिसशब्दप्रयोगस्य पौनरुक्त्यमवसेयम् ।

प्रतिवस्त्वलङ्कारादिति ‘पूर्णः शशाङ्काभ्युदयमाकाङ्क्षति महार्णवः’ इति प्रतिवस्त्वपमया सादृश्यप्रतीतौ दृष्टान्तशब्दोक्तिर्दुष्टा । नच दृष्टान्तालङ्कारत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तशब्दः । दृष्टान्तशब्दात् दृष्टान्तालङ्कारत्वाप्रतीतेः । न हि पद्यवादिपरिहारेण सम्बन्धिशब्दात् सम्बन्धप्रतीतिः । अदूरविप्रकर्षेण त्वभिधानं वस्तुसंस्पर्शा भवतीति ।

ननु स्वकण्ठेनाभिधानमपहाय किमिति सादृश्यप्रतीतिराधीयत इत्याह घाच्यो मधुसूदनोविवृतिः ।

संयोगस्य बाधात् तत्सदृशार्थस्य संयोगस्य प्रतीतेः ।

स्मरद्दुताशनेति । मुर्मुत्तौजमिकणः स्मृत इत्यमरः । रजःकणानां मुर्मुत्चूर्णत्वधारणोक्त्या उरप्रेक्षायाः प्रतीतेः इवशब्दः पुनरुक्त एव । नेमे रजःकणाः किन्तु सम्भाव्यते स्मरद्दुताशनमुर्मुत्चूर्णे यतः पथिकास्तेपुरिति ।

वृत्तियोग इति । प्रतिवस्त्वपमालंकारात् पूर्णः शशाङ्काभ्युदयमाकाङ्क्षति महार्णवः इत्येते रूपात् । अवधीयै तिरन्कृत्य ।

एव—

“सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताप्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥”

इत्यत्र प्रभाधेन्वोः ‘प्रभेव भानोः सुरभिर्महर्षे’ रिति शब्दवाच्यामु-
पमामनादृत्य कविना पूर्ववद् दीपकमुखेनोपमेयभावो भणितः । एवम-
लङ्कारान्तरेष्वपि यथायोगमयगन्तव्यम् ।

घाच्यात् प्रतीयमनोऽर्थस्तद्धिदां स्वदत्तेऽधिकम् ।

रूपकादिरतः श्रेयानलङ्कारेषु नोपमा ॥ ३६ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः । यथा च—

“शिशिरकालमपास्य गुणोऽस्य नः

क इव शीतहरस्य कुचोऽपमणः ।

इति धियास्तलयः परिरिभिरै

घनमतो नमतोऽनुमतान् प्रियाः ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

हार्थ इति ।

पूर्ववदिति । पूर्वं यथा ‘आलान’मित्यादौ रूपकमुखेनोपमानोपमेयभावः कथि-
तस्तद्दृष्टिं दीपकमुखेनैत्यर्थः । अत्र च द्वयोः प्रभाधेन्वोः प्राकरणिक्त्वात् तुल्ययोगिता-
मद्यतना मन्यन्ते । द्वयोरपि प्राकरणिकत्वे महाप्रकरणापेक्षया धेनोः प्रकृतं प्राकरणि-
कत्वं प्रभायास्त्वप्रकृतमित्येतदपेक्षया चिरन्तनैर्दीपकमेतत् स्थापितम् तदपेक्षयाप्रानेन
तद्वाचोयुक्तिः कृता । एवमलङ्कारान्तरेष्वपि समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादिसु ।
तत्राप्युपमानोपमेयभावः स्वकण्ठेन नोपनिबन्धनीयः । तथा—

“द्विविणमांपदि भूपणमुन्सवे शरणमात्ममये निशि दीपिकाः ।

महुविधायुंफकाभरक्षमो भवति फोऽपि भवानिव मन्मणिः” ॥

इत्यत्राप्रस्तुतप्रशंसया भवदर्धस्य सदृशत्वेन प्रतीतेः पुनर्वचनं न कर्तव्यमिति
वक्ष्यते । अस्माभिश्चैतत्प्रप्रद्यो शृहत्यां करिष्यते ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

सञ्चारपूतानीति । अत्र प्रभाधेन्वोः अवान्तरप्राकरणिक्त्वापेक्षया तुल्ययोगिता
इत्यायुनिकाः । प्रधानप्राकरणिकत्वेनोरपेक्षया सार्यसंबन्धाप्रसंगेन भागन्तुक्त्वात् अप्रधा-
नप्राकरणिकत्वं प्रभाया इति दीपकमेवेति प्राच्याः । पूर्ववत् आलानमित्यादिषु ।

शिशिरकालमिति । गमतो नग्नान् । अतो घनं यथास्यात्तया इतिनैवेति ।

इत्यर्थः इतिशब्दः स्वभाषतः पूर्ववाक्यार्थस्य उच्यमानत्वं बोध्यमानत्वं वा गर्भा-
कृत्य प्रवर्तते । तदर्थस्य घोरान्दार्धस्य अतः क्षान्दार्धस्य च ।

व्यक्ति० ३६

इत्यत्र धीशब्दोऽत इति च हेत्वर्थः शब्दः पुनरुक्तौ, हेत्वर्थेन इतिनैव तदर्थस्योक्तत्वात् ।

यथा 'अश्वेतिविद्रुतमनुद्रवतान्यमश्व' मिति । तेन यस्मिन् 'इति यतोऽस्तरय' इति युक्तः पाठः । यथा वा—

“आः किमर्थमिदं चेत्तः सतामम्भोधिदुर्भस्म् ।

इति मत्वेव दुर्बेधाः परदुःखैरपूरयत् ॥”

इति । अत्र हि मननार्थः पुनरुक्तः, इतिनैव क्रोधपरामर्शना तस्याप्यगमितत्वात् । तेन “इति क्रुधेव तद्वेधा” इति युक्तः पाठः । एवञ्च वेधसो दुष्टत्वस्यानिवन्धस्यावाच्यस्य यद्वचनं तदपि परिहृतं भवति ।

अव्यभिचारिणः कारकस्याविशेषणः प्रयोगः पुनरुक्तः । तत्र कर्तुर्यथा—

“पतितोत्पतितैः शत्रुशिरोभिः समराङ्गणे ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

इतिनैवेति इतिशब्दो हेत्वर्थः प्रयुज्यमानः स्वभावतः पूर्ववाक्यार्थस्योच्यमानत्वं बोध्यमानत्वं वा गर्भीकृत्य प्रवर्तते ।

यस्मिन् उक्तदोषद्वयनिवारणमात्रमेतत् । न तु सर्वथा निवर्धमिदं, यत्तदशब्दात्तदशब्दयोर्वैयर्थ्यात् ।

अनियन्धनस्येति नहि दुःपूरणीयपूरकत्वेन दुष्टत्वम् ।

अविशेषण इति विशेषणदानार्थमव्यभिचारिणोऽपि प्रयोगः शक्यत इत्यर्थः तथा चाह वामनः—‘विशेषणस्य च’ (२ अधि. १८ सू.) इति ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

यथेत्यनेन । दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति—अश्वेतीति । अश्व इति धिया विद्रुतमित्यर्थः । अत्र धीशब्दस्य अप्रयोगः इतिनैव गतार्थत्वात् ।

यस्मिन् । अत्र पुनरुक्तिद्वयनिवारणार्थमुपकल्पितेऽपि पाठे न दोषविनिर्मुक्तिः अतः “इति समस्तरयः” इति पाठान्तरं श्रेयः । एतन् सम्पक् अस्ता इत् येषां ते । यद्यपि अत इति पदार्थस्य पुनरुक्तत्वं तथापि धमकालद्वारप्रयोजकत्वात्सा भूपेध ।

आः किमर्थमिति । परदुःखैः दीनजनहृद्भिः । तस्य मननार्थस्य । अनियन्धनस्येति । अम्भोधिदुर्भस्मस्य सतां चेतसः परदुःखैः भरणे कृतेऽपि कारणं विना दुष्टत्वोक्तिरनुचितेति भावः ।

अव्यभिचारिणः अवश्यं प्रयोक्तव्यस्य । अविशेषणः विशेषणरहितः । परबोधनार्थं प्रयुज्यमाने वाक्ये क्रियायाः प्राधान्यात् । तस्याश्च कर्तारं विना अनुपपद्यमानेति अव्यभिचारिण कर्तुरस्येति इति अर्थोदायात्तस्य शब्दत उपादाने पुनरुक्तिः स्यात् तथापि विशेषयितुं प्रकृतं यत् वा तादृशस्याऽपि शब्देनोपादानं भूयणमेवेति मारः ।

यः कन्दुकैरिवोच्चण्डः क्रीडन् लोकैर्व्यलोक्यत ॥”

इत्यत्र लोकशब्कस्य, विलोकनक्रियायास्तत्कर्तृकत्वाव्यभिचारात् ।
सविशेषणस्य न तस्य पौनरुक्त्यम् । यथा—

“जनैरजानस्खलनैर्न जातु द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥” इति ।
कर्मणो यथा—

“उवाच दूतस्तमचोदितोऽपि गां
न हीहितज्ञोऽवसरेऽवसीदति ॥”

इति । सविशेषणस्य यथा— ‘शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युत’ इति ।
करणस्य तथा—

“यदा दृशा कृशाङ्ग्यास्मि दृष्टो जातं तदैव मे ।
प्रजागरगरग्रस्तसमस्तप्रसरं मनः ॥”

इति । अस्यैव सविशेषणस्य यथा—

“तं विलोक्य सुरसुन्दरीजनो विस्मयस्तिमिततारया दृशा ॥”

इति । एवं कारकान्तरेष्वप्यवगन्तव्यम् ।

एकैवालङ्कृतिर्यत्र शाब्दत्वार्थत्वभेदतः ।

व्यक्तिविवेकन्याख्यानम् ।

व्यलोक्यतेति विलोकनक्रियैव लोवितारं लोकमाक्षिपतीति लोकशब्दस्य पौ-
नरुक्त्यम् ।

द्वयेऽपीति प्रस्थानवशाद्गीतिवशाच्चाश्रीयन्ते ।

गामिति गोशब्दस्य वाक्पर्यायस्य वचनक्रियायामव्यभिचारात् प्रयोगो न कार्यः ।

दृष्ट इति दर्शनक्रियाया दृशेव करणत्वेनाक्षिप्तेति दृकशब्दः पुनरुक्तः कारका-
न्तरेष्वपीति यथा ‘स्थाने तिष्ठती’ त्यत्राधिकरणस्य पौनरुक्त्यम् । विविक्ते स्थाने
तिष्ठतीति तु विशेषणार्थे प्रयोगो न दुष्टः ।

एकैवेति एकैवोपमादिः । शाब्दत्वं श्रौतत्वं यथेवादिशब्दप्रयोगात् । आर्थ-
मधुसूदनीविवृतिः ।

तत्कर्तृकत्वेति । लोककर्तृकत्वस्य । तस्य कर्तुः ।

जनैरिति । अजातस्थलनैरिति विशेषणविशिष्टस्य जनैरिति कर्तुः न पौनरुक्त्यम् ।

कर्मणः । अव्यभिचारिणः अविशेषणः प्रयोगः पुनरुक्त इति शेषः ।

उवाचेति । अत्र गामिति पुनरुक्तम् । शुचिस्मितामिति । केचिच्च शुचिस्मि-
तमवोचदिति क्रियाविशेषणमिच्छन्ति । तेषां मतेऽस्य सविशेषणस्याऽपि पुनरुक्तत्वम् ।

करणस्येति । यदा दृशेति । अत्र दृशैरिति करणस्य पुनरुक्तिः दर्शनक्रियाया
दृकरणकत्वाव्यभिचारात् ।

एकैवेति । एकैव अलङ्कृतिः उपमादिः यत्र स्थले । शाब्दत्वं श्रौतत्वं यथेवा-

द्विरुच्यते तां मन्यन्ते पुनरुक्तिमतिस्फुटाम् ॥ २४ ॥

तद्यथा—

“उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन भागधौ ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥”

इत्यत्र ।

यस्य यद्रूपताध्यक्तिः सामर्थ्यादेव जायते ।

तस्योपमा रूपकं वा तदर्थं पौनरुक्त्यकृतम् ॥ ४१ ॥

तत्रोपमा यथा—

“स्फुरदधीरेतद्विन्नयना मुहुः प्रियमिषामलितोरुपयोधरा ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

त्वं सदृशादिशब्दप्रयोगात् । अतिस्फुटमिति स्थूलदृष्टयैव दृश्यमित्यर्थः ।

उमावृषाङ्गाविति अत्र शरजन्मना यथेत्यादिना प्रतीतोऽप्युपमानोपमेयभावस्तत्सदृशेनेत्यादिना पुनरुक्तः । कवेस्तु नन्दननिमित्तः पूर्वं उपमानोपमेयभावः । प्रतीयमानप्रभावादिनिमित्तस्त्वपरः । तथा चायं ‘दिलोप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधादिषु’ इत्येवंविधमुपमानोपमेयभावमात्मनोति । ग्रन्थकारस्तु विशिष्टोपमाननिर्देशाच्चान्तरीयकतया प्रभावादिप्रतीतिर्भवतीति न द्विरुपादानं कार्यमिति मन्यते ।

यस्येति यस्य पर्वतादेर्यद्रूपतायाः प्रियतमादिरूपत्वम्याभिव्यक्तिः सामर्थ्याङ्गि-
द्रविशेषश्लिष्टपद्मोपनिबन्धनरूपाद् भवति, तस्य पर्वतादेतदर्थं प्रियतमादिरूपत्वप्रती-
त्यर्थमुपमा रूपकं वा यन्निरूपयते तव पुनरुक्तिमित्यर्थः ।

उरधो महान्तः पयोधरा मेघाः उरुष पयोधरौ स्तनौ च समयात्सङ्गतेत्यर्थः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

दिशब्दप्रयोगात् । आर्थत्वं सादृशादिशब्दप्रयोगात् । अतिस्फुटम् साधारणबुद्धिगम्यम् ।

तद्यथेति दर्शयति च । “उमावृषाङ्गौ” इति । अत्र शरजन्मना यथा इत्यादिना ज्ञाताप्युपमा तत्सदृशेनतत्समाविति पदार्थ्यां पुनरुक्ता । शरजन्मना यथेत्यादिना निर्दिष्ट उपमानोपमेयभावः नन्दननिमित्तः, अपरस्तु स प्रतीयमानरुप-
भावनिमित्तः इति भिन्नाभिप्रायतया न पुनरुक्त इति कवेराशयः । विशिष्टत्वं उपमा-
निर्देशादवश्यन्तया प्रभावादिप्रतीरपि स्यादेवेति न पुनरुपादानं कार्यमिति व्यक्ति-
विवेककाराशयः ।

यस्येति । यस्य वस्तुनः यद्रूपतायाः यत्किञ्चिद्विलक्षणरूपतायाः स्वयिः प्रती-
तिः सामर्थ्यादेव श्लिष्टविशेषणादिबलादेव जायते तदर्थम् रूपताव्यक्तये तस्य वस्तुनः यद्-
उपमा रूपकं वा निरूपयते तन्नियन्धनम् पौनरुक्त्यकृतम् । यथा स्फुरदधीरेति पद्ये वि-
शेषोपममहिम्ना रैवतकपर्वते प्रियत्वप्रतीत्यपि यत्तत्र प्रियत्वप्रतीत्यर्थं प्रियमिषेति
उपमायानिवन्धः स पुनरुक्तिर एव ।

स्फुरदधीरेति । मुहुः चार्ध्वारम् स्फुरती .अन पवाधीरा चञ्चला तद्विधेव

जलधरावलिरप्रतिपालितस्वसमया समयाञ्जगतीधरम् ॥”

अत्र जगतीधरजलधरावल्योः प्रियप्रणयिनीतुल्यत्वे समासोक्त्यैवावसिते सति यदेतज्जगतीधरस्य प्रियतुल्यत्ववचनं तत् पुनरुक्तम् । यथा-
त्रैवोत्तरेषु चोदाहरणेषु ।

“निद्रावशेन भवता हनवेक्षमाणा

पर्यत्सुकत्वमवला निशि खण्डितेव ।

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदान न रुचिं विजहाति चन्द्रः ॥”

इति । अत्र हि लक्ष्म्या अवला खण्डितेवेति यदुपमानमुक्तं तत् पुनरुक्तं तस्यास्तत्तुल्यवृत्तान्ताभिधानसामर्थ्यादेवानन्तरोक्तनयेन तदर्थावगतेः । यथा च—

“सुरभिसङ्गमजं वनमालया नवपलाशमधायित भङ्गुरम् ।

रमणदक्षमिचार्द्रनखक्षतं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥”

इत्यन्नार्द्रनखक्षतविशेषणं, प्रमदार्थः, तद्विशेषणं चेति त्रितयमपि पुनरुक्तं तदर्थस्योपमानादेव प्रतीतेर्गतार्थत्वात् । तथा हि । सुरभिशब्दात् पुंस्त्वविशिष्टाद्रमणार्थोऽवगम्यते वनमालाशब्दाच्च स्त्रीत्वविशिष्टात्

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

आर्द्रनखक्षतमिवेति भिन्नक्रम इषशब्दः । यापितो गमितः निर्वाहित इत्यर्थः । उपमानादेवेति आकारसादृश्येन पलाशं प्रति दीयमानाद् आर्द्रनखक्षतमित्यस्मात् ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

नयने यस्याः सा नायिका । अप्रतिपालितस्वसमया अनपेक्षितनिजकाला । वर्षापक्षे सर्वेषामृतनां यौगपद्येन प्रवृत्तेः, तथाकालत्वम्, नायिकापक्षे वियोगजपीडाऽस्तद्विष्यु-
तया । जलधरा वलिः मेघपङ्क्तिः जगतीधरं रैवतञ्च पर्यंतं प्रियमिव समयात् प्रापत् ।

अत्र वर्षावर्णनं प्रकान्तम् । विशेषणानि उभयधर्मवन्ति इति नायिकायामपि संलग्नाः । अलधरावलया नायिकायाश्च सद्भावे जगतीधरस्य नायकस्य अर्थात् प्रतीतिः ।

निद्रावशेनेति । तस्या लक्ष्म्या । तत्तुल्यवृत्तान्ताभिधानसामर्थ्यात् खण्डिताऽवलासदृशवृत्तान्तकथनवलात् पृथक् । अनन्तरोक्तनयेन अर्थात् समासोक्त्यैव तदर्थावगतेः खण्डितावला रूपार्थप्रतीतिः ।

सुरभिसङ्गममिति । आर्द्रनखक्षतस्य विशेषणं रमणदक्षमिति, तद्विशेषणं प्रमदार्थविशेषणम् मदयापितलज्जयेति । यत् इति । अलङ्कारान्तरेण मलक्षतमिवेति उपमया उपकृतात् विशेषितात् मुगमिवनमालयोः पुंस्त्वस्त्रीत्वेति लिङ्गविशेषस्य निर्वाणम् ।

कामिन्यर्थः । तद्विशेषणोपादानं तु व्यर्थमेव व्यावर्त्ताभावात् । तेन यथा कामुकसङ्गमसमुत्थमङ्गनया लोहितं चक्रं च नखक्षतं धार्यते, तदङ्गनमालया घसन्तसमागमजनितं नवं मङ्गुरं च पलाशमधार्यतेति समुदायाद्यमर्थः सचेतसामुन्मिपत्येव यतोऽलङ्कारान्तरोपकृताल्लिङ्गविशेषनिर्देशादेवार्थानां स्त्रीपुंसत्वानुमितिरनुमतैश्च महाकवीनाम् । यथा च—

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण
शरद्वधानार्द्रनखक्षताभम् ।
प्रसादयन्ती सकलङ्गमिन्दु
तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥”

इति । अत्र हि शरदो नायिकात्वस्थेन्द्रो रवेश्च नायकत्वप्रतिनायकत्वयोरभिष्यक्तिः ।

यथा घा—

“अत्यन्तपरिणाहित्वाद्दत्यन्तशुद्धतावशात् ।

न काचिदुपमारोदुमूरु शक्नोति सुसुषुः ॥”

इत्यङ्गनेय मणिस्तम्भाविति । यथा च—

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तद्विशेषणोपादानमिति रमणदत्तमित्यार्द्रनखक्षतविशेषणोपादाने मद्यापितलज्जयेति प्रमदाविशेषणोपादाने चेत्यर्थः । यत् इति नखक्षतमिवेत्युपमोपकृतात् सुरभिवनमालादीनां पुस्त्यञ्जीत्वनिर्देशादित्यर्थः । स्त्रीपुंसत्वानुमितिरिति प्रथमविमर्शोक्तप्रकारेण व्यक्तेरुमितिरूपत्येनोपपादितत्वात् ।

ऐन्द्रं धनुरिति अत्यन्तेति आभोगीति चोदाहरणप्रथं वैधर्म्यक्रमेणोक्तम् । उपपन्नक्रमस्या सज्ञावात् । नायकत्वप्रतिनायकत्वे इति । अनुमीयेते इति शेषः । एवम् अङ्गनेय मणिस्तम्भाविति अनुमीयत इति शेषः ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

यथा चेति लिङ्गविशेषनिर्देशादर्थेण स्त्रीत्वपुस्त्यादेरुमितिरन्यत्रापि दृश्यते इत्युदाहृतैः त्रिभिर्दशैवति—ऐन्द्रं धनुरिति । अत्यन्तपरिणाहीति । आभोगिनेचेति । ऐन्द्रे धनुषि नखक्षतसामर्थ्यं मेघे स्तनसामर्थ्यं शाब्दम् । शरदि नायिकात्वस्य इन्द्रोः रवेश्च नायकप्रतिनायकत्वयोश्च अभिष्यक्तिरनुमितिः । अप्राभिष्यक्तिरिति वदतो घन्थकर्तुरपि हृदये व्यञ्जना कृतमूला परं दुराग्रहात् अनुमितिम् अनुमोदयति इति ।

“अङ्गनेय मणिस्तम्भौ” मूलोक्तिः, एवम् अङ्गनेय मणिस्तम्भाविति अनुमीयत इति शेषः इति टीकोक्तिश्च न हृदयं सृष्टानः तस्मात् अङ्गनोरु मणिस्तम्भाविवानुमीयेते इति स्यात् ।

“आभोगिनेत्रपरिवर्त्तनविभ्रमेण
मूर्त्या नितम्बवलनाकुलतां वहन्त्या ।
यस्याशनैरविरत्तोत्कलिकाकलाप
पर्याकुलं हृदयमम्बुनिधेममन्थे ॥

इति । अत्रहि आराहार्यो हृदयार्थश्च लक्षणयोपात्तो न मुख्यतया त-
योर्जावव्यापारतत्कार्यैकदेशविशेषरूपत्वात् । लक्षणायाश्चालङ्कारान्तर-
त्वमुपपादितमेव । किञ्च—

व्याकल्पिकव्याख्यानम् ।

भोगी वासुकिः स एव नेत्रमाकर्षणरज्जुस्तस्य आसमन्ताद् यत्परिवर्तनरूपो
विशेषेण भ्रमो भ्रमणं, तेन मन्दरस्य मूर्तिः नितम्बे मध्यभागे चलनं परिवर्त्तनं तेना-
कुला जाता । तथा आभोगि विस्तारवत् यन्नेत्रं नयनं तस्य परिवर्त्तनं कटाक्षीकर-
णं स एव विभ्रमो विलासः । मूर्त्या समारोपितनायिकाव्यवहारया । उत्कलिका-
स्तरङ्गा रहिरहिकाश्च हृदयं मध्यदेशश्चित्तञ्च ।

आरोहार्थं इति आरोहुमिति पूर्वदलोकगतः । हृदयार्थश्चेति । हृदयम-
म्बुनिधेरित्यत्र स्थितः । तयोरिति आरोहो जीवव्यापारविशेषः । हृदयं जीवकार्य-
कदेशविशेषः । अलङ्कारान्तरत्वमिति सादृश्यालक्षणा वक्रोक्तिरित्यादिप्रकारेण ।

लाक्षणिकहृदयादिशब्दप्रयोगे स्वशब्दं विनाप्यर्थान्तरं प्रतीयत इत्याह यदर्थं-
मधुसूदनीविवृतिः ।

आसमन्तात् भोगिरूपस्य वासुकिरूपस्य नेत्रस्य प्राकर्षणरज्जोः परिवर्त्तनमेव
विशेषेण भ्रमः भ्रमणं तेन नितम्बे मध्यभागे चलनं परिवर्त्तनं तेन आकुलतां वहन्त्या मूर्त्या
मन्दरप्रतिमया । यस्याम्बुनिधेः समुद्रस्य अशनैः अविरलीनां महतीनाम् उत्कलिकानां
तरङ्गानां कलापेन समूहेन पर्याकुलं चक्षुलं हृदयं मध्यभागं ममन्थे । इति वाच्योऽर्थः ।
आभोगि विस्तारवत् यन्नेत्रं नयनं तस्य परिवर्त्तनं कटाक्षीकरणं तदेव विभ्रमो विलासस्तेन
नितम्बस्य स्त्रीकल्पाः पश्चाद्भागस्य चलनेन सञ्चलनेन आकुलतां वहन्त्या मूर्त्या नायि-
कया यस्य नायकस्य अशनैः अविरलीनां उत्कलिकानाम् उत्कण्ठानाम् । रहिरहिका
उत्सुकतापर्यायः । कलापेन पर्याकुलं व्यग्रं हृदयं चेतो ममन्थे इति दिलष्टविशेषणानुग-
मात् भाषरुनायिकयोः प्रतीतिरानुमानिकी ।

आरोहार्थः अत्यन्तैतिरलोऽस्यारोहुमितिपदार्थः । हृदयार्थः आभोगीतिरघगतहृ-
दयशब्दार्थः लक्षणाया उपात्तो न मुख्यतया मुख्य(शब्द)निष्ठो धर्मः मुख्यता तथा अभि-
घषेति रहस्यार्थः । तयोः आरोहहृदयार्थयोः । आरोहस्य जीवव्यापारविशेषरूपत्वम् ।
उपमा च जडा तत्र मुख्यार्थस्य बाधाहृदयेति भावः । हृदयस्य जीवकार्यैकदेशवि-
शेषरूपत्वम् । इदं कर्मसम्बद्धो जीवो जगत्कारणमितिमादिनो मतैर्नोक्तम् । जीवो
जगत्कारणं तदन्तःपातिहृदयस्यापि स एव कारणम् । तदस्य जलधेः हृदयाभावान्मु-

यदर्थंकाश्रयो धर्मो यत्र स्यादधिरोपितः ।

उपमानोपमेयत्वं न तयोःशाब्दमिष्यते ॥ ४२ ॥

यथा—

“अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णांकुलमूलसन्ततिः ।

तद्यत् सुकरः सद्दिष्टुना रिपुदन्मूलयितुं महानपि ॥”

इत्यत्र तरुशिष्योः । तद्धि सामर्थ्यादेव तयोः सिद्ध्यति, उन्मूलनस्य तरुधर्मस्य रिपावारोपितत्वात् ।

रूपकं यथा—

“अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं घणुः सुखमतापकम् ।

निरकासयद् रविमपेतवसुं वियदालयाद्परदिग्गणिका ॥”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

ति । यत्रोपमेयेऽम्बुनिधिप्रभृतौ । यदर्थंकाश्रयो नायकादिरूपोपमानविषयो धर्मो हृदयादिरारोपितो लक्षणया भवेत्, तयोर्नायकादेरुत्पन्नस्याम्बुनिध्यादेशोपमेयस्योपमानोपमेयभावः शाब्दो नेष्यते गम्यमानस्त्विष्ट एवोत्पद्यते ।

अत्रैव अपरागोत्यादिना शाब्दस्य दोषोदाहरणमाह । मूलान्यमात्वादिप्रकृति-
शर्गाः वृक्षवन्धनानि च उन्मूलयितुं सुकर इति योजना ।

तद्धीति उपमानोपमेयत्वम् ।

रूपकं यथेति । तस्योपमा रूपकं वेत्यनुसन्धत्ते । अनुरागो लौहित्यमपि । अपिशब्दः सुखादिपदनिर्करे योजनीयः । वसुशब्दस्तेजोधनयोः । अत्र निष्कासनमुक्क-
टत्वेन गणिकाधर्मो रूपकस्य साधकः प्रमाणम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

रुपार्थबोधलक्षणा । अलंकारान्तरत्वमिति साहचर्यालक्षणा यत्रोक्तिरित्यादिरित्या ।
आरोपितधर्मेण सम्भवन्त्या उपमायाः शब्देन निर्देशोऽनुचित इति दर्शयितुमाह-
यदर्थंकाश्रयं इति । एकत्र गतस्य धर्मस्य अन्यत्र आरोपणे साहचर्यं प्रादुर्भवति अतः
तस्य साहचर्यस्य शब्दद्वारा निर्देशो न सहृदयानामिष्टः इति सारः । यथा नायकगतस्य
हृदयस्य धर्मस्य अम्बुनिधौ कथनात् नायकाम्बुनिधयोः साहचर्यम् अर्थादेव प्रतीपमानं
न शाब्दं कृतम् ।

साहचर्यस्य शाब्दरूपे दोषस्तदुदाहरणं यथा—अपरागेति । अपरागो विरक्तिः ।
मूलानि अमात्वादिप्रकृतयः वृक्षवन्धनानि च । तरुशिष्योरुपमानोपमेयत्वं न शाब्द-
मुचितमित्यन्वयः । तद्धि उपमानोपमेयत्वं हि । तयोः तरुशिष्योः ।

रूपकं यथेति यस्य यदुपलब्धकिरित्यशोकम् “तस्योपमा रूपकं वेत्यनु-
स्मरति अनुरागवन्तमिति । अनुरागः स्नेहः लौहित्यं च । अतापकम् सावमस्त-
मनममयतया तापस्य शोणत्वादिति भावः । अन्ध्रं अद्भुःसुकरम् । अपेः सुखमपि

इति । अत्र हि लिङ्गविशेषनिर्देशात् स्त्रीत्वस्य, कार्यतश्च तद्विशेष-
स्याभिव्यक्तौ सामर्थ्यादेवापरदिशो गणिकारूपत्वे वियतश्चालयत्वेऽव-
गते यत् तयोस्ताद्भूव्यवचनं तत् पुनरुक्तम् । पनस्तद्वचने वा रवेरपि
कामुकरूपतावचनप्रसङ्गः विशेषाभावात् । यदुक्तम्—

“उभयार्थपदनिबन्धो लिङ्गविशेषः पदञ्च गुणवृत्ति ।
उपमानविशेषाश्रयमर्थं गमयति स न हि पुनर्वाच्यः ॥”

इति । यथा—

“राहुस्त्रीस्तनयोत्कारि सहसा येनाश्रुथालिङ्गन
व्यापारैकविनोददुर्ललितयोः कार्कश्यलक्ष्मीवृथा ।
तेनाक्रोशत एव तस्य मुरजित् तत्काललोलानल-
ज्वालापल्लवितेन मूर्ध्विकलं चक्रेण चक्रे वपुः ॥”

व्यक्तिवियेकव्याख्यानम् ।

कार्यतश्चेति कार्यमत्र निष्कासनम् । तद्विशेषस्य स्त्रीत्वविशेषस्य गणिकारू-
पस्येति ।

उभयार्थेति द्वयर्थपदप्रयोगः ‘पाण्डुपयोधरेणोरयादौ । लिङ्गविशेषः ‘शरद्’
‘रवेः’ इत्यादौ । गुणवृत्ति पदम् ‘आरोहुं’ ‘हृदयमि’त्यादौ । उपमानविशेषो
यथा आर्द्रनखक्षताभमित्यादौ । ‘आक्रोशो मालिदानम् ।

मधुसूदनो विवृतिः ।

अतापकरमपि इति योजना विधेया । अपेतवहम् वसुस्तेजो धनं च । अत्र निरकासप-
दिति क्रियायाः प्राधान्येन प्रतीतिः रूपकस्य साधिका । कार्यतश्च निष्कासनरू-
पाच्च । तद्विशेषस्य स्त्रीत्वविशेषस्य गणिकारूपस्य । तयोः द्विग्वियतोः । तद्वचने
वा ताद्भूव्यवचने वा । विशेषाभावात् द्विग्वियत्समानन्यायात् ।

यदुक्तमिति—सादृश्यव्यञ्जकान् पदार्थानाचिनोति—उभयार्थेति । उभयार्थ-
स्य शिल्लस्य पदस्य निबन्धः, यथा ऐन्द्रं घनुरिति पद्ये पयोधरेणेत्यस्य । लिङ्ग-
विशेषः यथा शरद् रवेरित्यत्र । गुणवृत्ति लाक्षणिकं पदम् यथा आरोहुं हृदयमि-
त्यादि । उपमानविशेषनिष्ठमर्थम् गमयति प्रत्याययति अतः स उपमानविशेषाश्रयः
अर्थः यथा सुरभिसङ्गमजमिति पद्ये आर्द्रनखक्षतविशेषणं प्रमदाविशेषणं च न वाच्यं न
शब्देन पुनरुक्तः करणीयः ।

राहुस्त्रीस्तनेति । अश्लथं हृदं यदालिङ्गनम् तदात्मकेन व्यापारमात्रेण विनोदेन
दुर्ललितयोः पृथोरित्यर्थः राहुस्त्रीस्तनपोः कार्कश्यलक्ष्मीः क्रोशतासम्पत् सहसा
अकस्मात् येन चक्रेण वृथा निष्फला अकारि तेन तत्काले लोलस्य चञ्चलस्यानलस्य
ज्वालाया पल्लवितेन पुष्टेन चक्रेण आक्रोशत एव मालिप्रदानं कुर्वत एव तस्य राहोः
वपुः शरीरं मूर्ध्विकलं शिरोरहितं मुरजित् कृष्णः चक्रे । इत्यन्वयः ।

इति । अत्र हि अनुप्रासैकरसिकेन कविना पौनरुप्यस्य दार्ढ्यं पश्यता पर्यायोक्तयनुमितोऽपि चक्रशब्दार्थः प्रयुक्तः । तेन 'मूर्ध्वविकलामस्त्रेण तेने तनु' मिति युक्तः पाठः । अनेनानुप्रासव्यसनिता काव्यस्य परिपु-
ष्यत्येव । यतः

समासे चासमासे चानुप्रासेष्वखिलेष्वपि ।

पदादिवर्णानुप्रासः कवीनामधिकं प्रियः

इति । तत्र समासे यथा—

“त्वत्कीर्तिकेतकीकलुप्तकान्तकर्णावतंसकः ।

दिगङ्गनागणे राजन् ! राजत्यामोदनिर्भरः ॥”

इति । असमासे यथा—

“कुतः कुचलयं कर्णे करोषि कलभापिणि ! ।

किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्दसे ॥”

इत्यलमनेन । यथा च—

“तं जिगीपुरिव शाश्रवं ततो लोकलोचनपथोपरोधकम् ।

रश्मिभिः कनकसायकोपमैरन्धकारमरणोऽस्तमानयत् ॥”

इति । अत्र लोचनपथोपरोधापराधिनोऽन्धकारस्य कनकसायको
पमैः रश्मिभिर्यदेतदस्तनयनं तज्जिगीपुरैव व्यापार इत्यरुणस्यान्धकार-
स्य च यत् कर्तृकर्मभावेनोपादानं तत् सामर्थ्याज्जिगीपुशाश्रवतुल्य-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

पर्यायोक्तीति येन शङ्खुस्त्रीस्तनयोः कार्कश्यलक्ष्मीवृथा कृतेत्यनेन भङ्गयन्तरेण
राहोः सिरस्त्रेः प्रकाशित इति उत्साधनमहाधारणं चक्रं प्रतीयत एवेत्यर्थः ।

पदादीति पदादिगताभामक्षराणामनुप्रासो गुम्फमूर्द्धी दर्शयन् कवीनामत्यन्तव-
ल्लभ इत्यर्थः ।

कलभापिणीति । अत्र कमलक्षणे इत्यर्थानुगुणः पाठः । अन्यथानुप्रासदेवाकि-
त्तैव स्यात् । शश्वरेव शाश्रव इति प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् ।

मधुसूदिनीवृत्ति ।

पर्यायोक्तयनुमितोऽपीति । “शङ्खुस्त्रीस्तनकार्कश्यलक्ष्मीवृथाकारि” इति
रूपान्तरेण चक्रमेव उच्यते किन्तु चक्रत्वेन रूपेण चक्रं नोच्यते इत्यर्थं पर्यायोक्तस्य
मार्गः । अनेन तेने तनुमिति पाठेन ।

समासे चेति । समासगते असमासगते अनुप्रास इत्यन्वयः । “त्वत्कीर्ति”
इति । तव कीर्तिरेव केतकी तथा अर्धातत्पुण्येण वल्लभो रचितः कान्तः कर्णावर्तातो
येन स दिश पद्मनास्तास्तां गणः । आमोदनिर्भरः सौरभपरिपूर्णः ।

कुतः कुचलयमिति । अस्मिन् कर्मणि कर्णयोः शोभाधापकत्वरूपे । शाश्रवं

वृत्तान्ततामवगमयतीति यदेतत् तयोर्जिगोपुरिव शात्रवमित्युपमानोप-
मेयभावेनाभिधानं तत् पुनरुक्ततां नातिवर्तते । यथा वा-

“परिहासरतिर्यश्च यशः कर्पूरपांसुभिः ।

दिकामिनोमुखान्यारात् पटवासैरिवाकिरत् ॥”

इति । अत्र परिहासरतेः कामुकस्य कर्पूरपांसुभिर्मुखावकिरणव्या-
पारः प्रायेण कामिनोविषय एव प्रसिद्ध इति दिशां मुखसम्बन्धास्त्रि-
विशेषनिर्देशाच्च व्यञ्जकात् कामिनोरूपतावगतावपि यत्तासां कामिनी-
त्वेन, रूपणं तत् पुनरुक्तम् अत एव कर्पूरपांसूनामपि पटवासरूपत्वेऽव-
गते तेषां तद्रूपणमेव तावत् पुनरुक्तं किं पुनरुपमानोपमेयभावोपनिबन्धः,
सामर्थ्यादेव तत्सिद्धेः, न च सामर्थ्यसिद्धेऽर्थे शब्दप्रयोगमाद्रियन्ते
सत्कवयः । यथा-

“महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः

प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्रतस्य ।

अधरमिव मदान्धा पातुमेपां प्रवृत्ता

फलमभिनवपाकं राजजम्बूद्रुमस्य ॥”

इत्यत्रेतिशब्दस्य । यथा च-

“चन्दनासकभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितः ।

मूर्च्छयत्येष पथिकान् मधौ मलयमारुतः ॥

इत्यत्रोत्प्रेक्षयामिवशब्दस्य । यथा च-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तद्रूपणमेवेति उपमापेक्षया रूपकस्य गम्यमानौपम्यपौनरुक्त्याद् प्रयोगार्हत्वेऽपि
सामर्थ्यावगतरूपत्वाद् यत्राभिधानं पुनरुक्तं तत्रोपमायां का शब्दा इति ।

इवशब्दस्येति मूर्च्छित इव मूर्च्छयतीत्यर्थप्रतीतेः सिद्धत्वात् । विपादिसम्प-
कादि मोहं प्राप्तः परानपि मोहयतीति प्रसिद्धम् ।

मधुसूदनीविवृतिः

शब्दं स्वार्थेऽपि । तयोरेकान्धकारयोः । किं पुनरिति । यत्र सादृश्यं गम्यं तस्य
रूपकस्योपलेशोऽपि यदा पुनरुक्तस्तर्हि उपमायाः पुनरुक्तौ तु का कथेति भावः ।

महदपि परमिति । अत्र “अण्वपि” इति पाठः “महदपि” इत्यस्य स्थाने
स्यात्तदा वरम् । तथा च परदुःखमण्वपि शीतलं भवति महतस्तु तस्य का कथा । यद्

यतः । अन्यत् सुगमम् । “भवति इति” इत्येवमन्वये आपदयकमितिशब्दं कथयो न
प्रयुज्यते सामर्थ्येन सिद्धस्योपादाने पुनरुक्तिप्रसङ्गात् ।

चन्दनेति । मूर्च्छितः सम्बद्ध इव मूर्च्छयतीत्यत्र इवशब्दस्य प्रयोगं नाद्रियन्ते
कवयः । विपाकस्य मूर्च्छाकारित्वप्रसिद्धेः ।

“अयं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रति वियासति ।

उदयः पतनायेति श्रीमतो घोधयन् नरान् ॥”

इत्यत्र निदर्शने ममेवेति ।

“स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणाम् ।

मुमुच्छं सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ॥”

इत्यत्र विनीतत्वस्य यद्विशेषणं तद् वाधकसद्भावाभावे सति समानविभक्तिकत्वाविशेषात् तेजसाप्यनुपज्यत प्येति यत् पुनस्तेजसस्तद् धनं तत्पौनरुक्त्यमावहति ।

धर्मस्तुल्यविभक्तीनामेकस्याप्युदितोऽखिलान् ।

तानन्वेतीति पर्यायैस्तदुक्तिः पौनरुक्त्यकृत् ॥ १४ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अयं मन्दद्युतिरिति निदर्शनायां ममेवेत्यर्थात् प्रतीतं न पुनरुपासम् ।

मुमुच्छंति प्रसतारोत्यर्थः ।

वाधकसद्भावाभाव इति अनेन यत्रैकस्यैव विशेषणस्योपमानोपमेयसम्बन्धवाधकमस्ति तत्र पृथक्प्रयोगेऽपि न दोषः यथा—

‘चक्षोर्य एव चतुराश्रन्द्रिकाचामरमणि ।

आवन्त्य एव निपुणाः सुदृशो रतनमणि ॥”

इत्यादौ प्रतिवस्तूपमायामित्याह । अत्र हि इवादिशब्दाभावे सति वाक्यभेदः । प्राकरणित्वाप्राकरणिकत्वाभ्यामुपमानोपमेयभावप्रतीतौ साधारणधर्मस्य पृथक्प्रयोगमन्तरेण वाक्यार्थसङ्घतिर्भवतीति पृथक्प्रयोगो न दुःखः । तद्वचनमिति सहजपदेन स्वाभाविकत्ववचनम् ।

तुल्यविभक्तीनामर्थात् उपमानोपमेयानाम् । एषा विधारेणे पृष्ठी । एतन्मध्ये एकस्येत्यर्थः । पर्यायैरिति । स्वाभाविकपदादिषु कृतेषु सहजपदादिविभिः ।

मधुसूदनोषिवृत्तिः ॥

अयं मन्दद्युतिरिति । इत्यत्र निदर्शने निदर्शनालंकारघटिते पक्षे अर्थात्प्रतीतयोः ममेव (सूर्यस्य इव) इति पदयोः प्रयोगं नाद्वियन्ते ।

स्वाभाविकमिति । अत्र विनीतत्वस्य यद् विशेषणं स्वाभाविकमिति विशेषणम् । तेजसस्तद्घनं तेजसः सहजमिति विशेषणकथनम् । तत् विशेषणम् ।

धर्म इति । तुल्यविभक्तीनां पदार्थानां मध्ये एकस्याऽपि पदार्थस्य उदित उक्तो धर्मः अखिलान् तान् सुखविभक्तीन् अन्वेति अर्थात्तत्र अन्वितो भवति इति पर्यायैः पर्यायवाचकैः शब्दैः तस्य धर्मस्य उक्तिः ‘पौनरुक्त्यकारिणी । पौनरुक्त्य इति हि द्विवि स्त्रीत्वम् ।

“कैरवेन्दीवरच्छायौ नौम्युमाधवमाधवौ ।
ब्रह्मार्चितग्रहणुतौ निहतान्धककालियौ ॥”

इति । अत्र प्रथमो धवशब्दे द्वितीयश्च ग्रहणशब्दः पुनरुक्तौ, तावन्तरेणापि समासान्तराश्रयणेन विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धयेः प्रत्युदाहरणयोः प्रथमचतुर्थयोरिव पादयोः । अन्यथा तत्रापि छायानिहतपदयोर्द्विरुपादानप्रसङ्गः स्याद् विशेषाभावात् ।

अस्तु को दोषः ? उभयोरपि लक्षणानुगमसम्भवादिति चेत् । सत्यं, किन्तु प्रतीतिरिह प्रधानमिति सैवानुसर्त्तव्या न लक्षणमात्रं, तस्य तदर्थत्वादित्युक्तम् । सा च यावद्भिरुपजायते तावतामेव प्रयोगो युक्तो नातिरिक्तानाम् ।

नच प्रतीतिमनादृत्यैव लक्षणमस्तीत्येवातिरिक्तपदप्रयोगो युक्तः, तस्यार्थप्रयुक्तत्वाद्, अर्थस्य चाधिक्यात् । तदुक्तं 'तदर्थाधिगत्यर्थो हि

व्यक्तिविशेषकव्याख्यानम् ।

समासान्तराश्रयणेनेति उमा च मा च उमामे तयोः धवावित्यादि द्वन्द्वपूर्वकतत्पुरुषाश्रयणेनेत्यर्थः । छायानिहतपदयोरिति प्रथमं छायाशब्दः द्वितीयश्च निहतशब्दः कर्तव्यः स्यादिति दाष्टान्तिकक्रमेणैव दृष्टान्तावुक्तौ ।

अस्तित्वेति छायानिहतशब्दयोः प्रयोगः । उभयोरपीति । द्वन्द्वपूर्वकस्य बहु-प्रोद्देशेऽपि पूर्वकस्य वा द्वन्द्वस्येत्यर्थः । एतच्च दृष्टान्तगतत्वेनोक्तमपि दाष्टान्तिकगतत्वेनापि पर्यवसानं नेयम् । दाष्टान्तिके हीत्थं योजुना । तत्पुरुषपूर्वस्य द्वन्द्वस्य द्वन्द्वपूर्वस्य वा तत्पुरुषस्य लक्षणानुगमः सम्भवतीति ।

तदर्थत्वादित्युक्तं विधेयाविमर्शविचारे यावद्भिरिति पदैरित्यथां व ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

कैरवेति । तावन्तरेणापि धवग्रहणशब्दौ विनाऽपि । समासान्तराश्रयणेन उमा च मा चेति उमामे तयोर्धवौ इति द्वन्द्वपूर्वकतत्पुरुषाश्रयणेन । विवक्षितार्थस्य उमाधवरूपस्य ग्रहणरूपस्य अर्थस्य । प्रथमचतुर्थयोरिवेति । छाया च छाया चेति छाये कैरवेन्दीवरवत् छाये ययोस्तौ निहतश्च निहतश्चेति निहतौ । निहतौ अन्धककालियौ याम्बां सौ । इति एकदोषपूर्वको व्यहृमीहिः । अन्यथा समासान्तराश्रयणाभावे तत्राऽपि प्रथमचतुर्थादयोरपि प्रथमस्मिन् छायापदस्य । चतुर्थे निहतपदस्य निहतान्धकनिहतकालियौ इति रीत्या पुनरुपादानप्रसङ्गः स्यात् ।

आशङ्कते—अस्तित्वेति । छायानिहतपदयोः द्विरुपादानमस्तु । उभयोः पदयोः लक्षणानुगमस्य सूत्रप्रवृत्तेः सम्भवात् । उत्तरति—सत्यमिति । सैव प्रतीतिरेव तस्य लक्षणस्य तदर्थत्वात् प्रतीत्यर्थत्वात् । सा च प्रतीतिः यावद्भिः पदैः तावतामेव

शब्दप्रयोगः । अर्धश्लेद्वगतः किं शब्दप्रयोगेणे' ति । तस्मादुभयो-
रपि लक्षणानुगमसम्भवे येनैव लघुनोपायेन प्रधानसिद्धिस्तदेव लक्षण-
माश्रयणीयं भवति नेतरत्, तत्पुरुषलक्षणाश्रयणेन चोपायलाघवमिति
तदेवाश्रयितुं युक्तं, न द्वन्द्वलक्षणम् ।

न चैवं तस्य विषयापहारः स्यादित्याशङ्कनीयं 'जगतः पितरौ घन्दे
पार्वतीपरमेश्वरौ' इत्यादावतज्जातीये विषये तस्य चरितार्थत्वादित्यल-
भवान्तरचिन्तया ।

“द्विपदधूलोचनचन्द्रकान्तनिष्यन्दनेन्दुद्वयसन्निभोऽयम्” ।

इत्यत्रेन्दुद्वयस्य यश्चन्द्रकान्तविषयो निष्यन्दनव्यापारः स प्रसिद्ध इति
नोपादेयतामर्हति यथा 'रजनीपुरन्धीलोभ्रतिलकस्तिमिरद्विपयूथकेसरी'
त्यत्र प्रसाधननिर्मथनव्यापार उपादीयमानः पौनरुक्त्यमेव पुष्णाति ।

यस्त्वप्रसिद्धोधोऽस्तावुपादीयत एव यथा 'संसारसम्भवनिराकरणै-
करेखे' त्यत्र निराकरणम् । रेखा हि हेयोपादेययोश्चभयोर्विभागहेतुः

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तत्पुरुषलक्षणाश्रयणेनेति प्रकृते द्वन्द्वलक्षणपूर्वकत्वं ज्ञेयम् । एवं न द्वन्द्वल-
क्षणमित्यत्र तत्पुरुषलक्षणपूर्वकत्वं बोद्धव्यम् ।

तस्येति द्वन्द्वस्य । तज्जातीय इति यत्र तत्पुरुषराज्ञा नास्तीति पार्वतीपरमे-
श्वरावित्यत्रापि परमेश्वरपदे कर्मधारयाश्रयणदर्शनेन तत्पुरुषपूर्वकत्वं योजनीयम् ।
अघान्तरचिन्तयेति पौनरुक्त्यप्रस्तावे समासचिन्तयेत्यर्थः । अत्र माधवस्य यौगिक-
त्वेऽपि संज्ञत्वेन निरुद्धेऽस्मान्माधवाविति प्रयोगे उमाया माधवस्य च स्पष्टत्वेन प्रतीतेर्न
तु द्वन्द्वपूर्वकतत्पुरुषार्थत्वेति द्वन्द्वलक्षणं नातीव हृदयङ्गममित्याहुः ।

रेखा हीति रेखा मर्यादा अवधिः सीमेति पर्यायाः । तत्र हेयपक्षप्रतिक्षेपेण प्रयो-
गो यथा संसारेति । अत्र संसारसम्भवस्य निराकरणमिति हेयस्य प्रतिक्षेपः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

उपादानम् । तस्य पदस्य अर्धाय प्रयुक्तत्वात् । अर्धस्य चाधिक्यात् । अतिरिक्तपदप्रयोगे
अर्धस्य आधिक्यादधिकपदत्वं स्यादिति भावः । तत्पुरुषलक्षणाश्रयणेनेति उमा च
मा चेति द्वन्द्वलक्षणपूर्वकस्य तत्पुरुषलक्षणस्य आश्रयणेन उपायलाघवम् प्रक्रिया-
लाघवम् । तदेव तत्पुरुषलक्षणमेव तस्य द्वन्द्वलक्षणस्य । अस्तज्जातीये यत्र तत्पु-
रुषराज्ञा नोदेति तत्र पार्वतीपरमेश्वरावित्यादौ । तस्य द्वन्द्वलक्षणस्य ।

द्विपदधिविति । स निष्यन्दनव्यापारः काव्ये उपादेयतां धारंतीत्यन्वयः । रज-
नीति । रजनीपुरन्धीप्रसाधनलोभ्रतिलकः, तिमिरद्विपयूथनिर्मथनकेसरी इत्येवं रूपेण
उपादीयमानः ।

प्रयोजनानुरोधेन समभ्यनुजानाति—यस्त्विति । तु किन्तु यः व्यापारः

पदार्थः प्रसिद्ध इत्यनभिमतपक्षप्रतिक्षेपाय तदनुगुणस्य व्यापारस्योपादानमुपपन्नमेव । अनभिमतपक्षपरिग्रहायापि यथा—

“त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा ।”

इत्यत्र प्रसरस्य । किञ्चात्र यदिन्दूदयस्येव सन्निभा यस्येतीन्दूदय-
तुल्यत्वं राज्ञः शाब्दमुक्तं तत् तस्य तत्त्वारोपादार्थमेव युक्तमित्युपात्त-
पदातिरिक्तस्य सन्निभापदस्य पौनरुक्त्यमाद्यहतीत्युक्तम् ।

“अयद्यार्थक्रियारम्भैः पतिभिः किं तवेक्षितैः ।

अरुध्येतामितीवास्य नयने घाष्पवारिणा ॥

इति । अत्र हि घाष्पस्य धारिरूपत्वाव्यभिचारेऽपि यद्धारित्वमुक्तं
तदसति प्रयोजने पौनरुक्त्यं करोति । न चात्र किञ्चित्प्रयोजनमुत्पद्यमानः ।
तस्माद् घाष्पसम्पदेत्यमत्रोचितः पाठः । अस्मिन् हि सति पौनरु-
क्त्यपरिहारः सम्पदः स्त्रीत्वात् सखोत्वव्यक्तौ लेशतोऽर्थान्तराद्यगतिश्चे-
त्युभयं सिद्धं भवति । सति तु प्रयोजने न दोषः । यथा—

“पृथ्वीपाल ! प्रतापस्ते वैद्यूतेनाग्निः समः ।

यो वैरिचनितावाष्पवरिणा वर्धतेऽधिकम् ॥

व्यक्तिवियेकव्याख्यानम् ।

उपादेयपरिग्रहो यथा त्वष्टुरिति । अत्र सम्पदः प्रसरो विस्तारः इत्युपादेयस्य
परिग्रहः । इन्दूदयस्येव सन्निभा यस्येति अत्र सन्निभाशब्दः प्रभापर्यायो, व्याख्यातः ।
यथा तु दाण्डो गन्धस्तथा सन्निभाशब्दः सदृशपर्यायोऽस्ति तदुक्तम्—

“इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः” ।

इति । तदनुसारेणेन्दूदयेन सदृश इन्दूदयसन्निभ इति व्याख्येयम् । तदुक्त्यैवे-
ति अवहितत्वोक्त्येत्यर्थः ।

मशुसूदनोविवृतिः ।

अप्रसिद्धः अप्रतीतः असौ व्यापारः । अनभिमतपक्षस्य हेयपक्षस्य प्रतिक्षेपाय निरा-
साय । तदनुगुणस्य प्रतिक्षेपानुगुणस्य ।

त्वष्टुरिति । अत्र प्रसरस्य उपादेयस्य परिग्रहः ।

किञ्चेति । द्विपद्विवृति पद्ये दोषान्तरमाकिरति । सन्निभा प्रभा । तत्
तुल्यत्वं तस्य राज्ञः । अत्र निभादिनां नित्यसमासविषयतायां विग्रहे सन्निभा इति पद-
मशुद्धम् । अविग्रहोऽस्वपदविग्रहो वा नित्यसमास इत्युक्तेः ।

अर्थान्तराद्यगतिश्चेति । द्रौपदी रुदनकर्त्री स्त्री इति सम्पदाऽपि स्त्रिया
सजातीयया पतीनां निरीक्षणे दुःखं भवति इति दुःखनिवृत्तये नयनावरोधः क्रियते
इत्येवंरूपमार्थान्तरस्य प्रतीतिर्भवतीति ।

इति, वैद्युताग्निवृद्धेराधिक्यस्य धारिकार्यत्वेन प्रसिद्धेः यथा च—

“साहायकार्यमिव फूत्कृतमारुतेन
सन्धुक्षितः सपदि यस्य पृथक्बद्धिः ।”

इत्यत्राग्निसन्धुक्षणस्य मारुतकार्यत्वेन प्रसिद्धेः ।

‘अवहितचेतसः पथि जनस्य कुतः स्वलितमिति । अवहितत्वं नाम चेतस एव धर्मो नान्यस्येति मुख्यवृत्त्या तत्रैवास्य वृत्तिरुपपन्ना । या खन्यत्र पुरुषादावस्य दृश्यते सा तत्सम्बन्धादिति तद्विशिष्टेन चेतसा जनस्य यद्विशेषणं तत्र चेतस उपादानं पुनरुक्तं तदुक्त्यैव तदवगतेः । यथा च—

‘अयगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शन्यमर्पितम्’ इति ।

“व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।”

इति ।

केवलादेव तत्सम्बन्धात् तदवगतिर्भवत्येव, यथा—

“तं कृपामृदुरवैदय भार्गवं राघवः स्वलितवीर्यमात्मनि ।”

इति, यथा च

‘शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते’ ।

इति । मूढोऽनात्ममयः क्वचिदिति च यथा च—

न्यक्तिविवेकन्यायानम् ।

मूढचेतन इति मूढधिय इति च मोहनाम्नो मूढत्वस्य बुद्धिधर्मत्वात् चेतनधी-
शब्दयोः पौनरुक्त्यम्

तत्सम्बन्धात् तदवगतिरिति चेतनसम्बन्धाच्चेतन्यावगतिरित्यर्थः ।

कृपामृदुरिति । कृपा चेतनधर्म इति चैतन्यवाचिपदं न कृतम् । एवं ‘मूढा’
‘मूढ’ इत्यत्रापि वाच्यम् ।

अधुसूदनीविवृतिः ।

वैद्युताग्निवृद्धेरिति । अविन्धनत्वाद् विद्युदादेः ।

अवहितचेतस इति । तत्रैव चेतसि एव अस्य अवहितत्वस्य । या वृत्तिः ।
अस्य अवहितत्वस्य सा वृत्तिः । तत्सम्बन्धात् चेतनसम्बन्धात् । तदुक्त्यैव अव-
हितत्वोक्त्यैव तदवगतेः चेतसोऽवगतेः ।

अयगच्छति इत्यत्र व्रजन्ति ते इत्यत्र च मूढचेतनः मूढधिय इत्युभयस्मिन्
मूढपदेन मूढत्वस्य बुद्धिधर्मत्वात् गतार्थत्वे चेतनधीशब्दयोः पौनरुक्त्यम् ।

केवलादेवेति । केवलादेव मूढादिपदात् तत्सम्बन्धात् चेतनसम्बन्धात् तदव-
गतिः चेतनधर्मस्य अवगतिः । तं कृपेति शरीरकस्यापीति मूढोऽनात्ममया ।
क्वचिदित्यत्र च कृपेति मूढा इति मूढ इति च केवलात् पदात् चेतनगतदुःखादेः प्रतीतिः ।

“उदितवपुपि दिननाथे प्रविकसितात्मसु कुलेषु कमलानाम् ।
जगति प्रमुदितमनसि च कोऽन्यो विमनायते घृकात् ॥”

इति । अत्र हि घपुरात्ममनश्शब्दानां त्रयाणामपि पौनरुक्त्यम् ।
तत्र द्वयोः स्वरूपमात्रघचनात् तस्य च पदार्थेष्वव्यभिचारात्, तृतीय-
स्यापि प्रमोदस्य मनःकर्तृकत्वाव्यभिचाराद् इत्यनन्तरमेवोक्तम् ।

यथा वा ‘किं पुनरीदृशे दुर्जाते जातामर्पनिर्भरे च मनसि नास्त्ये-
यायकाशः शोकक्रियाकरणस्येत्यत्र क्रियाकरणशब्दयोः । यथा च—

“पातु घंस्तारकाकान्तकलाकलितशेखरः ।

जगद्भ्रमपरिभ्रान्क्रियाविधिविचक्षणः ॥”

इति । अत्र क्रियाविधिशब्दयोः पौनरुक्त्यम् । तत्राद्यस्य तावत्
परिभ्रान्क्रियाविशेषप्रतीतेरेव क्रियासामान्यप्रतीतिसिद्धयेः विशेषस्य
च सामान्याव्यभिचारात्, द्वितीयस्यापि क्रियापर्यायत्वेन तत्तुल्यवृत्ता-
न्तत्वात् । यथा च—

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

उदितवपुपीति पौनरुक्त्यमेवानुसन्धते । मनः कर्तृकत्वं प्रमोदस्य ।

क्रियाकरणशब्दयोरिति । अत्र गौः द्वाघलेय इतिवच्छ्लोकक्रियाशब्दयोस्सामा-
न्यविशेषभावेन प्रयोगः । करणशब्देन च स्वीकाररूपमनुष्ठानमभिधीयत इत्यभिप्रायेण
कविना क्रियाकरणशब्दौ प्रयुक्तौ । ग्रन्थकृतस्तु विशेषस्यैवोपयोगात् सामान्याव्यभिचा-
राच्च क्रियाशब्दस्य वैयर्थ्यम् । करणशब्दस्य क्रियावाचित्वात्त्रिफलत्वमिति शोकशब्द-
एव कर्तव्यः इत्यभिप्रायः ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

यथाचेति । पुनः पौनरुक्त्यं दर्शयति- । मनः कर्तृकत्वेति । मनसः छलदुः-
खाद्युपलब्धिसाधनत्वेन करणत्वेऽपि चित्ताख्यस्य तस्य साक्षात्कर्तृत्वमिति भावः ।

क्रियाकरणशब्दयोरिति । अत्र कविना दाशरथिः रामः, इति सामान्यविशे-
षभावेन शोकक्रियाशब्दयोः प्रयोग आहृतः । तथा करणेन च स्वीकाररूपमनुष्ठानं
प्रतिपद्यते इति करणशब्दश्च प्रयुक्तः- । सामान्यस्य विशेषकुक्षिगतत्वात् विशेषतः
शोकरूपायाः क्रियाया एव उपादेयत्वाच्च क्रियेत्यस्य नैष्कल्यम् । करणशब्दस्य च
क्रियामिधायित्वात्तन्नैष्कल्ये अर्थाद्वैयर्थ्यमेवेति शोकशब्द एव केवलः करणीयः इति
ग्रन्थकाराशयः ।

पातु व इति । तारका नक्षत्राणि तासां कान्त इन्द्रुः तत्कलया कलितशेखरः
जगत्भ्रमस्य परिभ्रान्तरूपक्रियाया विधौ अनुष्ठाने विचक्षणः दक्षः । अप्रापि वीरः
पन्थाः ।

"सङ्कल्पकल्पितां कान्तां सर्वश्रोतपश्यतोऽनिशम् ।
वियोगदुःखानुभवक्लेशो यत तथापि मे ॥"

इति । अत्र हि सङ्कल्पानुभवक्लेशास्त्रयोऽपि पुनरुक्ताः । तत्रायस्य तावत् यत् पौनरुक्त्यं, तदर्थस्य कल्पनायां करणभावाव्यभिचारात् । द्वितीयस्य दुःखस्यानुभवविशेषात्मत्वोपगमे सति व्यतिरेकाभावात् तन्नियन्तपट्टीसमासस्तेन सह न सम्भवतीति । न च विशेषस्य सामान्येन सह समास इष्यते न हि भवति शाश्वलेयस्य गौरिति । नापि विशेषणसमासः । विशेषप्रतीतेरेव सामान्यप्रतीतिसिद्ध्येस्तयोर्विशेषणविशेष्यभावाभावात्, न हि भवति शाश्वलेयगवीति । तृतीयस्यापि दुःखपर्यायत्वात् तदुक्त्यैव गतार्थत्वात् पौनरुक्त्यमविवादसिद्धमेव ।

"अगाधापारसंसारसागरोत्तारसेतवे ।

देहार्धघृतकान्ताय कन्दर्पछेपिणे नमः ॥

इति । अत्र सागरोत्तारशब्दाद्युभावपि पुनरुक्तौ, एकस्यागाधत्वापारत्वलक्षणासाधारणसागरधर्माध्यारोपसामर्थ्यात् सेतुसम्यग्वाच्च संसारस्य तद्रूपतावगतेः । अर्थो एव हि अत्र रूपणा युक्ता अनुमेयत्वात्, न शाब्दी । यथा—

व्यक्तिविवेकन्यायपराम् ।

अनुभवविशेषात्मत्वोपगम इति सौगतप्रक्रिययैतदुक्तम् । वैशेषिकास्तु जडमेवात्मगुणम् एकार्थसमवायिना ज्ञानेन ग्राह्यं सुखमाहुः । सत्प्रक्रियायां कर्तव्यमेवानुभवप्रवृत्तम् ।

एकस्येति सागरस्य इतरस्य चेति उक्तार्थस्य । तद्रूपतावगतेरित्युभयत्र तद्रूपता सागररूपता उत्ताररूपता च ।

मधुसूदनीविब्रुतिः ।

सङ्कल्पेति । सर्वत्र यावदधिकरणे । अनिशम् प्रतिक्षणम् । तथापि सर्वत्र प्रतिक्षणशून्येऽपि । करणभावाव्यभिचारादिति । कल्पनायाः संकल्पं विना अन्व-स्थिते । व्यतिरेकाभावादिति । दुःखमपि अनुभवविशेष पक्षेति अनुभवपदं पृथग् न देयम् । व्यतिरेकस्य पाथेऽयस्य । दुःखस्य अनुभवात्मता तु भैयायिकैर्नाभ्युपगम्यते तस्तु समसा उपलब्धव्यो गुण इति मन्यते । सुखदुःखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मन इत्युक्तेः । तदुक्त्यैव दुःखोक्त्यैव ।

अगाधेति । अगाधेति कथमपि सुखकमिकाया अलाभात् । अपारेति अनादि-प्रवाहेण प्रवृत्तत्वात् । देहार्धघृतकान्ताय अर्धनारीविप्रहाय । शिवाय नमः ।

एकस्येति सागरस्य । अत्र अगाधत्वापारत्वलक्षणासाधारणधर्माध्यारोपसामर्थ्यादिति पाठः । एकस्येति सागरस्यैव प्रस्तुतत्वात् पुनः सागरपदोपादानं सर्वथा दृष्टम् । तद्रूपतेति समुद्रस्वरूपता ।

“चुम्बने विपरिवर्तिताधारं हस्तरोधि रशनाविघट्टने ।

विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनंमभूद् वधूतरम् ॥”

इत्यत्र मन्मथस्यानलत्वेन इतरस्य च सेतोर्नियमेनोत्तरणार्थत्वेन प्रसिद्धेः । अनेन च ‘सकलकलाकनकनिकपपापाण’ इत्यादौ कनकादि-शब्दानामपि पौनरुक्त्यं व्याख्यातम् ।

“करकलितनिशातोत्खातखड्गाग्रधारा-
दृढतरविनिपातच्छिन्नदुष्टारिकणः ॥”

इति । अत्र नवानां पदानामवकरत्वम् । तत्र यद् खड्गस्य करक-लितत्वादिविशेषणचतुष्टयं तत् पुनरुक्तं तत्र तस्य व्यापार्यमाणस्य तत्त्वाव्यभिचारात् । यच्चाग्रत्वविशिष्टाया धाराया वचनं तत् पुनरु-क्तं खड्गस्यैव करणत्वविवक्षायामौचित्यादेव तत्प्रतीतिसिद्धेः । यच्चात्र दृढतरत्वविशिष्टो विनिपातः करणभाषेनोपात्तो, यदपि दुष्ट-त्वमरीणां विशेषणं तदुभयमपि पुनरुक्तमेवार्थसामर्थ्यसिद्धत्वात् । अतश्च खड्गच्छिन्नारिकण इति पदचतुष्टयमेवात्र सारम् । अन्यस्ववकरप्रायं वृत्तस्य पूरणायैव पर्यवस्यति नार्थविशेषस्य कस्यचिदिति । यथा—

“शीधुरसविपयपानक्रियावशावाप्तजन्ममदविघशा ।

गलदंशुकदृश्यमुखी मुखायते किमपि कमितुरचिरोढा ॥”

मधुसूदनीविवृतः ।

यथेति शाब्दरूपणाभावस्यलमुदाहरति—चुम्बने विपरिवर्तितेति । अत्र मन्म-थस्य अनलत्वेन शाब्दी रूपणा न कृता सोधितैव । इतरस्य उत्तराशब्दस्य अनेन उक्तेन प्रकारेण

करकलितेति । अत्र नवानां करकलितनिशातोत्खातेति चतुर्णाम् अपघारेति द्वयोः दृढतरविनिपातेति द्वयोः दुष्टेति एकस्य इति सम्मेलनेन नवानाम् ।

तत्र तस्येति । अत्र तत्रैति पदं निष्कलम् ग्रन्थकर्त्रा प्रयुक्तम् । तस्य खड्गस्य । तत्त्वाव्यभिचारात् करकलितत्वेन सह मान्तरीयकत्वात् । करणत्वेति शब्देन छिन्न इत्येवं रीत्या । तत्प्रतीतिसिद्धेः अपघारत्वप्रतीतिसिद्धेः । अर्थसामर्थ्येति दृढतरविनिपातेन विना कथं अरिच्छस्य छिद्रा स्यात् । यतो हि अरिर्दुष्टः सत एव तस्य कण्ठरिच्छते अन्यथा सामान्यस्य चिन्तैव का इत्येवं रूपेण अर्थदाकस्या सिद्धत्वम् । अवक्तो दोषः

शीधुरसेति । सप्तानाम् रसविपयपानक्रियावशावाप्तजन्मेति शब्दानाम् । तस्मात् शीधुमदविघशा इत्येव पठनीयम् । गलदंशुकमज्याद् दृश्यं मुखं यस्याः सा मदवशा-द्वृत्तजन्मशुकोऽप्यगुण्डनपटः । किमपि वाचामगोचरम् । कमितुः कामुकत्वम् । अधिरोढा नशोढा ।

"सङ्कल्पकल्पितां कान्तां सर्वश्रोतृपश्यतोऽनिशम् ।

वियोगदुःखानुभवक्लेशो यत तथापि मे ॥"

इति । अत्र हि सङ्कल्पानुभवक्लेशास्त्रयोऽपि पुनरुक्ताः । तत्राप्यस्य तावत् यत् पौनरुक्त्यं, तदर्थस्य कल्पनार्यां करणभावाव्यभिचारात् । द्वितीयस्य दुःखस्यानुभवविशेषात्मत्वोपगमे सति व्यतिरेकाभावात् तन्निवृत्तनपष्टीसमासस्तेन सह न सम्भवतीति । न च विशेषस्य सामान्येन सह समास इष्यते न हि भवति शायलेयस्य गौरिति । नापि विशेषणसमासः । विशेषप्रतीतेरेव सामान्यप्रतीतिसिद्ध्येस्तयोर्विशेषणविशेष्यभावाभावात्, न हि भवति शायलेयगवीति । तृतीयस्यापि दुःखपर्यायत्वात् तदुक्त्यैव गतार्थत्वात् पौनरुक्त्यप्रविधादसिद्धमेव ।

"अगाधापारसंसारसागरोत्तारसेतवे ।

देहार्धघृतकान्ताय कन्दर्पद्वेषिले नमः ॥

इति । अत्र सागरोत्तारशब्दाद्युभावपि पुनरुक्तौ, एकस्यागाधत्वापारत्वलक्षणासाधारणसागरधर्माध्यारोपसामर्थ्यात् सेतुसम्यन्धाच्च संसारस्य तद्रूपतावगतेः । अर्थो एव हि अत्र रूपणा युक्ता अनुमेयत्वात्, न शाब्दी । यथा—

व्यक्तिविवेकपरुषयानम् ।

अनुभवविशेषात्मत्वोपगम इति सौगठप्रक्रिययैतदुक्तम् । वैशेषिकास्तु जडमेवात्मगुणत्वं पदार्थसमवायिना ज्ञानेन प्राप्तं सुखमाहुः । उत्प्रक्रियार्थां कर्तव्यमेवानुभवग्रहणम् ।

एकस्येति सागरस्य इतरस्य चेति उत्तारार्थस्य । तद्रूपतावगतेरित्युभयत्र तद्रूपता सागररूपता उत्ताररूपता च ।

मधुसूदनीविभूतिः ।

सङ्कल्पेति । सर्वत्र यावदधिकरणे । अनिराम् प्रतिक्षणम् । तथापि सर्वत्र प्रतिक्षणदर्शनेऽपि । करणभावाव्यभिचारादिति । कल्पनायाः संकल्पं विना समवस्थिते । व्यतिरेकाभावादिति । दुःखमपि अनुभवविशेष एवेति अनुभवपदं पृथङ् न देयम् । व्यतिरेकस्य पार्थक्यस्य । दुःखस्य अनुभवात्मता तु नैयायिकैर्नाभ्युपगम्यते तस्तु मनसा उपलब्धव्यो गुण इति मन्यते । सुखदुःखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मन इत्युक्तेः । तदुक्त्यैव दुःखोक्त्यैव ।

अगाधेति । अगाधेति कथमपि सुखकणिकाया अलाभात् । अपारेति अनादिप्रवाहेण प्रवृत्तत्वात् । देहार्धघृतकान्ताय अर्धनारीविप्रहाय । शिवाय नमः ।

एकस्येति सागरस्य । अत्र अगाधत्वापारत्वलक्षणासाधारणधर्माध्यारोपसामर्थ्यादिति पाठः । एकस्येति सागरस्यैव प्रस्तुतत्वात् पुनः सागरपदोपादानं सर्वथा दृष्टम् । तद्रूपतेति समुद्रस्वरूपता ।

“चुम्बने विपरिवर्तिताधारं हस्तरोधि रशनाविघट्टने ।
विम्रितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनंभूद् घट्टतरम् ॥”

इत्यत्र मन्मथस्यानलत्वेन इतरस्य च सेतोर्नियमेनोत्तरणार्थत्वेन प्रसिद्धेः । अनेन च ‘सकलकलाकतकनिकपपापाण’ इत्यादौ कनकादि-
शब्दानामपि पौनरुक्त्यं व्याख्यातम् ।

“करकलितनिशातोत्खातखड्गाग्रधारा-
दृढतरविनिपातच्छिन्नदुष्टारिकण्डः ।”

इति । अत्र नवानां पदानामवकरत्वम् । तत्र यद् खड्गस्य करक-
लितत्वादि विशेषणचतुष्टयं तत् पुनरुक्तं तत्र तस्य ध्यापार्यमाणस्य
तत्त्वाव्यभिचारात् । यच्चाग्रत्वविशिष्टाया धाराया वचनं तत् पुनरु-
क्तं खड्गस्यैव करणत्वविषयायामौचित्यादेव तत्प्रतीतिसिद्धेः ।
यच्चात्र दृढतरत्वविशिष्टो विनिपातः करणभावेनोपासो, यदपि दुष्ट-
त्वमरणां विशेषणं तदुभयमपि पुनरुक्तमेवार्थसामर्थ्यसिद्धत्वात् । अतश्च
खड्गच्छिन्नारिकण्ड इति पदचतुष्टयमेवात्र सारम् । अन्यस्ववकरप्रायं
वृत्तस्य पूरणायैव पर्यवस्यति नार्थविशेषस्य कस्यचिदिति । यथा—

“शीधुरसविपयपानक्रियावशावाप्तजन्ममदविघशा ।
गलदंशुकदृश्यमुखी सुखायते किमपि कमितुरचिरोढा ॥”

मधुसूदनीविमर्शः ।

यथेति शब्दरूपणाभावस्यलमुदाहरति—चुम्बने विपरिवर्तितेति । अत्र मन्म-
थस्य अनलत्वेन शाब्दी रूपणा न कृता सोचितैव । इतरस्य उत्तरशब्दस्य अनेन
उक्तेन प्रकारेण

करकलितेति । अत्र नवानां करकलितनिशातोत्खातेति चतुर्णाम् अपघारेति
द्वयोः दृढतरविनिपातेति द्वयोः दुष्टेति एकस्य इति सम्मेलनेन नवानाम् ।

तत्र तस्येति । अत्र तत्रेति पदं निष्फलम् ग्रन्थकर्त्रा प्रयुक्तम् । तस्य खड्गस्य ।
तत्त्वाव्यभिचारात् करकलितत्वेन सह नान्तरीयकत्वात् । करणत्वेति खड्गेन छिन्न इत्येवं
रीत्या । तत्प्रतीतिसिद्धेः अपघारत्वप्रतीतिसिद्धेः । अर्थसामर्थ्येति दृढतरविनिपातेन
विना कथं अरिच्छस्य छिद्रा स्यात् । यतो हि अरिर्दुष्टः तत एव तस्य कण्ठविघट्टते
अन्यथा सामान्यस्य चिन्तैव का इत्येवं रूपेण अर्थदाकत्वा सिद्धत्वम् । अवकतो दोषः

शीधुरसेति । सप्तानाम् रसविपयपानक्रियावशावाप्तजन्मेति शब्दानाम् । तस्मात्
शीधुमदविघशा इत्येव पदनीयम् । गलदंशुकमध्याद् दृश्यं मुखं यस्याः सा मदवशा-
त्प्रलन्नुकोऽवगुण्ठनपटः । किमपि वाचामगोषम् । कमितुः कामुकस्य । अचितोडा
मयोडा ।

इत्यत्र रसादीनां सप्तानामवकरत्वम् । यथा धा—

“मदिराद्रवपानवशावातोदयमद्विघूर्णितात्मैव ।

तय तरुणि । मदनदीपनमिदमक्षिपुर्गं समाभाति ॥”

इति । अत्र द्रवादीनां षोडशानामवकरपदानां पौनरुक्त्यं प्रयुक्तान्तर्गताभ्यां ज्ञाभ्यामेव मदिराक्षिपदाभ्यां सम्बोधनीकृताभ्यां तदर्थाप्रतीतिसिद्धेः । यथाह भरता—

“मधूर्णमानमध्या या क्षामा चाञ्चिततारका ।

दृष्टिविकसितापाह्ला मदिरा तरुणे मदे ॥”

इति । एषां चावकरपदानां पर्यायेण यथायोगमेकादिप्रयोगे सति लोपसञ्चारक्रमेणातिग्रहयोऽवकरप्रकाराः समुद्भवन्ति, येषु प्रयुक्तेष्वप्रयुक्तेष्वपि तुल्यैघार्थावगतिरिति ते तत्र शल्यायमानाः शाब्दिकैः केवलमाद्रियन्ते । कधिभिस्तु प्रस्तुतरंसाभिव्यक्तिव्यवधाननिवन्धनधियावधीरणीया एव ।

यद्वा किं बहुनोक्तेन क्रियाकारकयोरपि ।

यदौचित्यादवगतिस्तत्रान्येषां कथैव का ॥ ४५ ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

सप्तानामिति शीघ्रमदविवशेत्येव वाच्यम् ।

मदिराद्रवेति । अत्र समाभातीत्येकं पदं गणितम् उपसर्गाणां द्योत्यपारतन्त्र्येण श्रयस्पर्दाहंत्वाभावात् ।

एकादिप्रयोगे सतीति एकस्य प्रयोगान्प्रयोगेऽन्वेषामेव तत्वम् । तत्राप्येकत्वमनियतम् । एवं द्वयोस्त्रयाणामित्यादियोजना कार्या, तत्राप्यनियतत्वेन प्रकारबहुलत्वात् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

मदिरैति । शोडशानाम् द्रवपानवशावातोदयमद्विघूर्णितात्मैव तत्र तरुणि मदनदीपनमिदम् पुगक्षमाभाति इत्येषाम् । “मदिराक्षि” इत्येव उचितम् । समाहो-
रुपसर्गयोः धात्वन्तर्गतत्वेनैव ग्रहणादेकत्वम् । तदर्थस्य द्रवापर्यस्य प्रतीतिसिद्धेः ।
पूर्वरीत्या ग्रन्थकृता ।

पदार्थे वाक्यरचने वाक्यार्थे च पदाभिधा

प्रौढिर्न्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ।

इत्युक्तायाः प्रौढेः प्रत्याख्यानं कृतमिति बोध्यम् ।

यद्वेति । यदा क्रियाकारकयोरपि विनापि प्रयोगेण औचित्येनावगतिः सति अन्येषां पदादीनां तु कथैव का अवगतौ ।

तत्र क्रियाया यथा—

“मा भवन्तमनलाः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।

यत्रमिन्द्रकरविप्रसृतं वां स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ! ॥”

इति । कारकस्य यथा—

“मा धाक्षीन्मा भाङ्क्षीन्मा भैत्सीज्जातुचिद् वत भवन्तम् ।

सुकृतैरध्वन्यानां मार्गतरो । स्वस्ति तेऽस्तु सह लतया ॥”

इति । वाक्यार्थविषयं पौनरुक्त्यं यथा—

“सहसा विदंधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥”

इति । अत्र हि अविवेकप्रयुक्तमविमृश्यकारित्वलक्षणं सहकार्यकारित्वं नामापदामविकलं कारणमिति तेषां कार्यकारणभावमन्ययवाक्येन प्रतिपाद्य पुनः कारणाभावरूपं विमृश्यकारित्वमनूद्य तत्कार्यभूतविपदभावरूपाणां सम्पदां सद्भावो भणित इति व्यतिरेकवाक्येनापि तेषां कार्यकारणभाव एवाभिहित इति तस्य पुनरुक्तता, अन्ययवाक्यादेव तदवगतेः । यदुक्तम्—‘साधर्म्येणापि प्रयोगे अर्थाद्वैधर्म्येणान्ययगतिः असति तस्मिन्

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

अविवेकप्रयुक्तमिति । यद्यप्यविमृश्यकारित्वस्यैवापत्कारणत्वं, तथाप्यविवेकस्याविमृश्यकारित्वप्रयोजकत्वात् तस्य कारणत्वेऽप्यविमृश्यकारित्वमेव कारणमुक्तं भवति ।

मनुसूदनाविवृतिः ।

तत्र क्रियायाः कारकस्य यद्येत्याम्याम् प्रयोगामाशेषे क्रियायाः कारकरूप अवगतिं दर्शयति । मा भवन्तमिति अत्र अधाक्षीदित्यादीनामवगतिः । मा धाक्षीरित्यत्र अनलादेः कर्तृवगतिः ।

सहसेति । अयं भावः । यथा चन्द्रवत् मुखमित्युक्ती मुखवत् चन्द्र इति प्रतीतिर्यादेव भवति । यथा च साधर्म्यवाक्यात् स्वप्यागते सा प्रसीदति यतः चन्द्रलोके कुमुद्वती विकसति इत्यस्मादपि वैधर्म्यस्यावगतिः अन्यथा न प्रसीदति विकसति च इत्येवंरूपा भवति । यथा च औघर्म्य वाक्यात् स्वदग्नेऽरयः पलायन्ते यतोऽजाते पांसवः स्थिरा इत्यस्मादपि साधर्म्यस्य अवगतिः अन्यथा न पलायन्ते स्थिराश्च इत्येवंरूपा भवति । तथैव अन्ययवाक्येन यदुच्यते व्यतिरेकवाक्येनाऽपि तदेवोच्यते इति एकैकोक्त्यापि अपरेणाप्यभिधामं पुनरुक्तिः । तथा च अविवेकात् सहसा अविमृश्यैव कार्यकरणे आपत् इति अविवेकप्रयुक्ताविमृश्यकार्यकरणस्य आपदश्च क्रमताः अविमृश्यकार्यकरणेन आपदवर्तीत्येवंरूपः कारणकार्यभावः प्रतीतो भवति । ततश्च अविमृश्यकार्यकरणसत्त्वे आपदसत्त्वेत्यन्ययवाक्येन यदुच्यते तदेव व्यतिरेकवाक्येन अविमृश्यकार्यकरणभावे आपदभाव इत्यनेनाप्युच्यते । अर्थात् अभावाभावस्य तत्त्वात् अविमृश्यकार्यकरणभावः विमृ-

साम्याभावे हेत्वभाषस्यासिद्धेरिति नावश्यं वाच्यद्वयप्रयोग' इति ।

किञ्चान्वयव्यतिरेकवाच्ययोरन्योन्यस्य न हेतुहेतुमद्भावः सम्भवति । न हि यस्मिन् सति यस्यावगतिस्तस्य प्रत्युत् स एव हेतुरिति युज्यते यत् हेतुहेतुमद्भावविपर्यासप्रसङ्गाद् इति व्यतिरेकवाक्ये तदभिव्यक्त्यर्थो हि शब्दोऽप्यपार्थक्येति । कुतस्तर्हि द्वितीयेऽर्थेऽर्थस्य चावगतिः । उच्यते । लिङ्गविशेषाद्धर्मविशेषाच्च सम्पदां नायिकात्वेऽवसिते सति समासोक्तेरित्येतद् वक्ष्यते । यथा च—

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥”

इति । अप्र हि धर्माधर्मयोश्छायातपयोरिव अन्योन्यपरिहारेणावस्थितयोर्यदैवैकस्य ग्लानिस्तदैवेतरस्याभ्युत्थानमिति तयोरैकस्मिन् वाच्ये यदुभयोर्यच्चनं तत् पुनरुक्तमिति ।

व्याक्तिविवेकवाक्याख्यानम् ।

न हीति यस्मिन् सति 'वह्नी धूम' इत्यादिके प्रतिबन्धकामाविन्यन्वये सति विशेषणस्य यस्य 'असति वह्नी न धूम' इत्यादिव्यतिरेकस्य गतिः प्रतीतिः, तस्यान्वयस्य स एव व्यतिरेको हेतुर्न युक्तः व्यवस्थितस्य हेतुहेतुमद्भावस्य वैपरीत्यप्रसङ्गात् । अन्वयप्रतीतिहेतुको हि व्यतिरेकप्रतीत्युपक्रमो न तु विपर्ययः । विशेषाच्चेति गुणलुब्धा इति साधारणत्वादित्यर्थः ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

नयकार्यकरणम् । आपदभायः सम्पदेवेति उक्तमेव । एवञ्च सहसेति पक्षे पूर्वोद्धृतवस्तुनो गतार्थत्वे उत्तरार्द्धस्योपादानं पुनरुक्तम् । कारणभावरूपमिति । आपत्कारणम् अविमृश्यकारित्वम् तदभावः अविमृश्यकारित्वाभावो विमृश्यकारित्वमेव ।

किञ्चेत्यनेन उत्तरार्द्धे "वृणते हि" इत्युक्तस्य हिपदस्य अपार्थक्यत्वं दर्शयितुमुच्यते । अन्योन्यस्येति । अन्वयवाक्यं व्यतिरेकवाक्यस्य हेतुः व्यतिरेकवाक्यं वा अन्वयवाक्यस्य हेतुरिति परस्परं हेतुहेतुमद्भावो न सम्भवति । कुत एतदित्याह—न हीति । यस्मिन् "वह्नी धूम" इत्यन्वये सति यस्य "असति वह्नी न धूम" इति व्यतिरेकस्य अवगतिस्तत्र प्रत्युत् वैपरीत्येन व्यतिरेकः तस्य अन्वयस्य हेतुरिति षट् न युज्यते । अयं भावः । अन्वयः सत्ताघटितः व्यतिरेकोऽभावघटितः । अभावस्य च प्रतियोगिभिरुपणाधीनत्वमिति अन्वयस्यैव व्यतिरेकप्रतीतिहेतुत्वमुचितं न तु वैपरीत्येनेति । तत्कुतः इत्याह—हेतुहेतुमद्भावविपर्यासेति । अन्वयप्रतीतिहेतुकः व्यतिरेकप्रतीत्युपक्रम एव उचितः न तु व्यतिरेकप्रतीतिहेतुकः अन्वयप्रतीत्युपक्रम उचितः । अन्यथा हेतुहेतुमद्भावस्य विपर्यासः स्यात् तदभिव्यक्त्यर्थः हेतुहेतुमद्भावाभिव्यक्त्यर्थः । लिङ्गविशेषात् स्त्रीत्वरूपलिङ्गविशेषात् धर्मविशेषात् गुणलुब्धत्वरूपधर्मविशेषात् ।

सामर्थ्यसिद्धस्वार्थस्य यथार्था पुनरुक्तता ।
 तात्पर्यभेदाच्छब्दस्य द्विरुक्तिः शाब्दपीप्यते ॥ ४६ ॥
 पौनरुक्त्यमिति द्वेषा गौणमुख्यतया स्थितम् ।
 तत्र दूषणमेवाद्यमपरं भूषणं स्मृतम् ॥ ४७ ॥
 शब्दालङ्कारनिपुणैर्लाटानुप्राससंज्ञया ।
 तच्चोदाहृतमेवं प्राग् दूषणं तु वितन्यते ॥ ४८ ॥
 प्रकृतिप्रत्ययार्थोऽस्य पदवाक्यार्थ एव च ।
 विषयो बहुधा द्वेषः स क्रमेणोपदर्शयते ॥ ४९ ॥
 अभिन्न एव यत्रार्थः प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।
 तत् पौनरुक्त्योपहतं पदमादौ विवर्जयेत् ॥ ५० ॥
 विहितस्य बहुमीहेः कर्मधारयशङ्कया ।
 शब्दस्य मत्वर्थीयादेर्व्यक्तैव पुनरुक्तता ॥ ५१ ॥

व्यक्तिविशेषकव्याख्यानम् ।

सामर्थ्येति । द्विविधं पौनरुक्त्यमर्थगतं शब्दगतं चेति । तत्रार्थसामर्थ्यसिद्धत्वेऽ-
 र्थगतं गौणम् आमुखे पौनरुक्त्यानवभासात् । शब्दगतमामुखावभासमानत्वाद् मुख्यम् ।
 प्रकृतिप्रत्ययार्थस्येति प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायार्थ इति व्य-
 स्तसमस्तत्वेन योज्यम् । एवं प्रकृतेः प्रत्ययस्य चेत्यत्रापि वाच्यम् । अन्यथा प्राङ्-
 निर्दिष्टस्य पञ्चविधस्य पौनरुक्त्यस्यासङ्ग्रहः स्यात् ।

विहितस्येति । वस्तुवृत्त्या स्थितस्य बहुमीहेयां कर्मधारयशङ्का तथा मत्वर्थीया-
 मयुसूदनोविवृतिः ।

सामर्थ्यसिद्धस्येति । यथा सामर्थ्येन अर्थापत्तिद्वारा सिद्धस्य अर्थस्य
 शब्दतः पुनरुपादाने आर्था पुनरुक्तता तथा तात्पर्यभेदात् शब्दस्य पुनरुपादाने शाब्दी
 अपि द्विरुक्तिः पुनरुक्तता इष्यते ।

पौनरुक्त्यमिति । इत्येवं शब्दार्थाभ्यां पौनरुक्त्यं द्वेषा गौणमुख्यतया स्थि-
 तम् । आर्थे पौनरुक्त्यं गौणम् तस्य इति प्रतीत्यभावात् । शब्दं पौनरुक्त्यं
 मुख्यम् आमुखे एव तस्य प्रतीतिः । तत्र तयोर्मध्ये आद्यम् आर्थम् । अपरम्
 शाब्दम् भूषणम् तात्पर्यभेदे सति भूषणम् अन्यथा तु दूषणमेव ।

शब्देति । तच्च तात्पर्यभेदात् शब्दस्य पौनरुक्त्यम् ।

प्रकृतिप्रत्ययार्थ इति । अस्य सदूषणस्य शब्दस्य प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थः कवि-
 दुमवार्थः पदार्थः वाक्यार्थश्च विषयः स्युःम् ।

अभिन्न एवेति । यत्र स्थले अभिन्न एव एक उच्चार्यः प्रकृत्यादेः द्विरुपादीयेते
 तत्पौनरुक्त्येन उपहतं नष्टं पदम् आदौ आर्था पुनरुक्ततायां विवर्जयेत् ।

विहितस्येति । बहुमीहेः समासादुत्तरं विहितस्य मत्वर्थीयादेः शब्दस्य कर्म-

यस्मिन् यत्तद्वितोत्पत्तिर्यस्तेनैव जातुचित् ।
 न तदन्तः समस्येत तद्वितव्यर्थताभयात् ॥ ५२ ॥
 विशेषणवशादिच्छेद्विशिष्टं यत्र संज्ञिनम् ।
 युक्ता तत्र विशेषोक्तिरन्यथा पौनरुक्त्यकृत् ॥ ५३ ॥
 सकृदेव प्रयुक्तेन यत्र साम्याभिधायिना ।
 अन्येषामुपमानस्यं सामर्थ्यादवगम्यते ॥ ५४ ॥
 तत्रासकृत् प्रयोगोऽस्य पौनरुक्त्याय कल्पते ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यासम् ।

दिः शाब्दः कृतो विसक्तिमलयच्छेदपापेपवन्त इत्यादौ । तस्य स्फुटं पौनरुक्त्यं वृत्ति-
 ह्यस्य गौरवात् ।

यस्मन्निति 'जाम्बवपलवानी'त्यादौ यस्मिन् पलवशाब्द इत्यर्थः ।
 अर्थः इदन्तवच्छेषः । यत्तद्वितोत्पत्तिः यस्माद्गुणप्रत्ययाभ्याम् तद्विताहुत्पत्तिः
 प्रतीतिविपरत्वापत्तिर्यस्यार्थस्य । तदन्तस्तद्वितप्रत्ययाभ्याम्तो जाम्बवशाब्दादिः ।
 तेनैव पलवशाब्देन न समसनीयः, जम्बूपलवानीति समासेन गतार्थत्वात् तद्वितवैप-
 र्यप्रसङ्गात् ।

विशेषणवशादिति । पिनाकपाण्ण्यादिविशेषणमाहात्म्यात् । विशिष्टमुत्क-
 पांपर्कवन्ते सञ्चिने हरादिकं यत्रेच्छेत् न तत्र पौनरुक्त्यम् । अन्यथा तु पौनरु-
 क्त्यम् । यथा 'पापात्स शीतकिरणभरणो मयो वा' इत्यादौ ।

सकृदेवेति साम्याभिधायो हवशाब्दादिः । 'निर्याय विद्ये'त्यादौ ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

धारयशाब्दया पुनरुक्तता व्यक्ता एव । अर्थात् समासतद्वितरूपवृत्तिद्वयस्योपादाने गौ-
 रवं स्पष्टमेवेति ।

'यस्मिन्निति । यस्मिन् पदे यस्य तद्वितस्य उत्पत्तिः तेनैव तद्वितेन अर्थः
 प्रतीयेत । ततः जातुचिदपि तदन्तः तद्वितान्तः न समस्येत तद्वितस्य व्यर्थ-
 ताभयात् ।

विशेषणवशादिति । यत्र संज्ञिनं विशेषणस्य वशात् विशिष्टमुत्कृष्टमपकृष्टं वा
 हच्छेत् तत्र विशेषोक्तिः विशेषणस्योपादानं युक्तम् । अन्यथा विशिष्टसंज्ञिप्रत्ययवशात्
 विशेषणोक्तिः पुनरुक्ता ।

सकृदेवेति । तत्रासकृदिति अर्थम् । यत्र स्थले सकृदेव एकवारमेव प्रयु-
 क्तेन उपात्तेन साम्याभिधायिना पदेन अन्येषां तत्सदृशानाम् उपमानत्वं सामर्थ्यादव-
 गम्यते तत्र स्थले अहृत् पुनः पुनः प्रयोगः अस्य साम्याभिधायिपदस्य पौनरुक्त्याप
 कल्पते ।

यद्बद्ध्यभिचारस्य कारकस्याविशेषणा ॥ ५५ ॥
 अर्थस्यानुमितस्योक्तिर्नात्येति पुनरुक्तताम् ।
 यद्ब्रशाद्यदभिव्यक्तिस्तदुक्तौ नाददीत तत् ॥ ५६ ॥
 यो यद्ब्रमोपचारेण यत्सम्बन्धान्वितोऽपि वा ।
 तस्य तद्रूपणार्थोऽपि न शाब्दी पौनरुक्त्यतः ॥ ५७ ॥
 प्रयुक्तान्तर्गतैरेव यत्र सोऽर्थः प्रतीयते ।
 प्रयोगस्तत्र शेषाणां पदानां पौनरुक्त्यकृत् ॥ ५८ ॥
 कर्त्तर्यङ्गिणि रूढायां तत् क्रियायां च नेष्यते ।

व्यक्तिविवेकन्याख्यानम् ।

यद्ब्रदिति दृष्टान्तमुखेन 'जनैरज्ञातस्खलनैरि'त्यादि सङ्गृहीतम् ।

अर्थस्येति 'शरुहोस्तनयोरि'त्यादौ । अथवा यत्र कारकविशेषवशात् क्रियायाः प्रतीतिः क्रियाविशेषवशाद्वा कारकस्य तत्र क्रियाकारकयोः प्रयोगो न कार्य इत्ययमर्थः । यथा 'भा भवन्तमि'त्यादौ ।

यो यद्ब्रमेति 'अपरदिग्गणिके'त्यादौ यो दिग्लक्षणोऽर्थो यद्ब्रमस्य गणिकाधर्मस्य निष्कासनदेशवचारेणोपलक्षितः । तथा 'अम्बुनिधेममन्धे' इत्यादौ यस्य कामुकस्य सम्बन्धं यद् हृदयादि तेनान्वितोऽम्बुधिउक्षणो यश्चार्थः, तस्य तद्रूपणा गणिकाकामुकरूपणा शाब्दी नेष्यते आर्थी पुनरिष्यत एव ।

प्रयुक्तान्तर्गतैरेवेति 'मदिराद्रवे'त्यादौ ।

कर्त्तरि इति प्रधानभूते राजादौ कर्त्तरि तत्क्रियायां च खड्गेन छेदक्रियायां मधुसूदनोविवृतिः ।

यद्ब्रदिति । अर्थस्येति च । यद्ब्रव यथा अन्यभिचारस्य नियतस्य कारकस्य अविशेषणा विशेषणानुन्या उक्तिः पुनरुक्ततां नात्येति तथा अनुमितस्य व्यञ्जितस्य अर्थस्य उक्तिः पुनरुक्ततां नात्येति । यद्ब्रशाद्यस्य वस्तुनः अभिव्यक्तिः । तदभिव्यक्तम् उक्तौ शब्दविषये भाददीत । यतः पुनरुक्तम् स्यात् । अथवा तदुक्तौ सत्यां तत् भाददीत ।

यो यद्ब्रमेति । यः पदार्थः यत्पदार्थनिष्ठधर्मस्य उपचारेण उपलक्षिता, वा अथवा यस्य पदार्थस्य सम्बन्धेन अन्वितोऽपि भवेत् । तस्य तद्रूपणा तद्ब्रमरूपणा आर्थी इष्टा शाब्दी न इष्टा, अर्थगतत्वेन रूपणा अर्थात् प्रतीयते इत्यनुमन्यते, अर्थात् प्रतीतस्य शब्दत उपादाने धर्वातधर्वाणा स्यात् अतः शाब्दी रूपणा नेष्यत इति सात्पर्यम् ।

प्रयुक्तेति । यत्र स्थिते । प्रयुक्तानाम् पदानाम् अन्तर्गतैः पदैरेव सोऽभिहितः अर्थः प्रतीयते तत्र शेषाणां पदानां प्रयोगः पौनरुक्त्यकृत् ।

कर्त्तरि इति । कर्त्तरि अङ्गिणि प्रधानभूते, तत्क्रियायां कर्त्तुः क्रियायां च स्याद्व्यक्तिः ० ४२

यापसाधकतमाङ्गानामौचित्यादेव तद्गतः ॥ ५६ ॥
 दोषद्वयमिदं प्रायः समासविषयं मतम् ।
 यतोऽवकरभूयिष्ठा सक्षणेकपरायणैः ॥ ६० ॥
 कृताः प्रतीतिविमुखैर्दृश्यन्तेऽनेकधा हि ते ।
 समासमत एवाहुः कधीनां निकरं परम् ॥ ६१ ॥
 वृत्तावितरथा चोक्ते नान्यभाजि विशेषणे ।
 विशेष्योक्तिरयुक्तैष स्यात् तदव्यभिचारतः ॥ ६२ ॥
 यो यदात्मा तदुक्त्यैव तस्यार्थस्य गतिर्यतः ।
 तेन प्रयोजनाभावे द्वयोक्तिः पुनरुक्तिरुत् ॥ ६३ ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

कृतायां साधकतमस्य खङ्गस्य बहूनि तदपेक्षयाङ्गानि धाराविनिष्ठादीनि तेषां
 धाराम् वचनं नेष्यते यथा 'करकलितै'त्यादौ । एतदुक्तं भवति । राजादौ कर्त्तरि क्त्वे
 दाविक्रियायां यत् साधकतमं खङ्गाद्यङ्गं तस्याप्यङ्गानां धाराविनिष्ठातादीनां वचनं
 नेष्यते तेनैवाङ्गेन प्रधानभूतेनावान्तराङ्गानामाशेषात् ।

दोषद्वयं 'प्रयुक्ते'ति 'कर्त्तरी'ति च प्रतिपादितम् ।

ते इति समासाः ।

वृत्ताविति । समासे वाक्ये वा असाधारणं यत्र विशेषणं तत्र विशेष्यं न
 वाच्यं यथा 'दुःखानुभवे'त्यादौ ।

यो यदात्मेति । बाष्पादेर्जलादिरूपत्वाव्यभिचारात् प्रयोजनाभावे जलादिपद-
 प्रयोगो न कार्य इत्यर्थः । यथा 'नयने बाष्पवारिणे'त्यादौ ।

मधुसूदनीविवृतिः

याम् साधकतमानाम् अङ्गानाम् वाक् उक्तिः नेष्यते । कुतो नेष्यते तदाह—औचित्य-
 त्यादेवेति । औचित्यादेव औचित्यबलादेव तद्गतेः अङ्गानां प्रतीतेः

दोषद्वयमिति । कृता इति । इदं प्रयुक्तेत्यादिना कर्त्तरीत्यादिना च समीहितं
 दोषद्वयम् प्रायः समासविषयं मतम् समासे एव बाहुल्येन प्रतीतेः । अवकरः दोषः ।
 निकर्य परीक्षास्थानमित्यर्थः ।

"वृत्तौ" इति । वृत्तौ समासे इतरथा समासामात्रे अर्थात् वाक्ये च नान्य-
 भाजि असाधारणे विशेषणे उक्ते विशेष्योक्तिः अयुक्तैव अनुचितैव स्यात् । तत्कृतः-
 अव्यभिचारतः । यत्र असाधारणं विशेषणं स्यात्तदा तत्र विशेष्यं बलात्प्रत्येष्यति ।
 इति भावः ।

यो यदात्मेति । यः पदार्थः यदात्मा यत्स्वरूपः तस्य अर्थस्य गतिर्ज्ञानम् यतः
 तदुक्त्यैव स्वरूपोक्त्यैव स्यात् तेन हेतुना प्रयोजनामात्रे द्वयोक्तिः पुनरुक्तिरुत् ।

यो यस्य नियतो धर्मस्तस्य तेन न धर्मिणा ।
समासः शस्यतेऽन्यार्थस्तत एव हि तद्वतेः ॥ ६४ ॥
क्रियाप्रतीतिः करणप्रत्ययाभ्यभिचारिणी ।
तदप्रतीतौ तादात्म्यात् सैवानवसिता भवेत् ॥ ६५ ॥
यदेतत् त्यागपाकादौ क्रियेत्युक्तेर्निबन्धनम् ।
तद्यत्किर्यद्वशाद्यस्य तदुक्तौ नाददीत तत् ॥ ६६ ॥
प्रयुक्ते चाप्रयुक्ते च यस्मिन्नर्थगतिः समा ।
न तत् पदमुपादेयं कविनावकरो हि सः ॥ ६७ ॥

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

यो यस्येति यो निष्पन्नादिः यस्य चन्द्रकान्तादेर्धर्मिणोऽभ्यभिचारो धर्मः
तयोः समासो न शस्यते, यथा 'द्विपदधूलोचने'त्यादौ । अन्यार्थ इति । साधन्यार्थ
इत्यर्थः ।

क्रियेति क्रियायाः शोकादिलक्षणायाः प्रतीतिः करणक्रियाप्रतीतिं न व्यभि-
चारति करणमेव यतः क्रिया, तदप्रतीतौ करणाप्रतीतौ सैव शोकादिलक्षणा क्रिया न
निश्चिता स्याद् एकत्वात् । त्यागक्रियेत्यत्रैतदेव क्रियाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।

तत् तस्मात् यद्वशात् शोकादिशब्दप्रयोगवशात् यस्य करणस्य व्यक्तिः
प्रकाशस्त कौ शोकादिशब्दप्रयोगे तत् करणादिपदं न प्रयुज्जीतेत्यर्थः, यथा 'शोक-
क्रियाकरणस्ये'त्यादौ ।

प्रयुक्ते चेति प्रकृत्यादिपुनरुक्तानां चतुर्णामुपसंहारः । अन्योन्येति वाक्यसौ-
नरुक्त्यसङ्ग्रहः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

यो यस्येति । यो धर्मः यस्य धर्मिण नियतः-अभ्यभिचारो तस्य धर्मस्य तेन
धर्मिणा सह समासो न शस्यते । कुतो न शस्यत इत्याह—अन्यार्थ इति । धर्मो हि
अन्यार्थो भवति तत एव धर्मिण एव सकाशात् व्रततेः धर्मावगतेः । प्रधानैश्वरते तद-
नुयायिनोऽप्रधानस्य ज्ञानमर्थात् स्यादिति भावः ।

क्रियेति । क्रियायाः प्रतीतिः करणप्रत्ययेन अभ्यभिचारिणी भवति तत् तद-
प्रतीतौ करणाप्रतीतौ तादात्म्यात् अभेदात् सैव क्रिया एव अर्थमिदं स्यात् यथा
चन्द्रालोकयोरभेदात् आलोकाऽप्रतीतौ चन्द्राप्रतीतिः तद्वत् ।

यदेतदिति । एतत् तस्मात् एकत्वरणम् त्यागपाकादिवृत्तेः इति
उक्तेः प्रवृत्तेः निबन्धनम् निमित्तम् । तद्वत् यद्वशात् तदुक्तौ नाददीत
माददीत । इत्युक्तमेव पूर्वम् ।

प्रयुक्ते चेति । यस्मिन् प्रयुक्तेः अर्थगतिः समा । तदा
कविना न उपादेयम् । हि यतः य इत्युक्तेः अर्थगतिः समा । अत्र
भिप्रायेण ।

अन्योन्यात्पेकत्ये सत्यन्वयव्यतिरेकयोः ।

उभयोरुक्तिरेकस्य नात्येति पुनरुक्तताम् ॥ ६८ ॥

पुनरुक्तिप्रकाराणामिति दिङ्मात्रमीरितम् ।

विवेक्तुं को हि कास्त्र्येन शम्भोत्यवकरोत्करम् ॥ ६९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

वाच्यस्यावचनं यथा—

“कनकनिकपस्त्रिग्या विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ।”

इति । अत्र हि भ्रान्तौ निवृत्तायां तद्विषयभूतयोः सुरधनुर्धारासार-
धोरिव विद्युतोऽपीदमा परामर्शं वाच्ये यत् तस्यावचनं स वाच्यावचनं
दोषः । यथा च—

“कमलमनम्भसि कमले कुचलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च मुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥”

अत्र हि द्वितीयः कमलार्थः सर्वनामवाच्यः । तस्य यत् स्वशब्देन
वचनं स वाच्यावचनं दोषः । तेनात्र ‘तस्मिन्श्च कुचलये’ इति युक्तः पाठः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

उभयोरुक्तिरेकस्य । उभयमव्याप्तं कस्यचित् । पौनरुक्त्यं नातिक्रामति ।
यथा ‘सहसा विदधीते’त्यादौ ॥

एवं पौनरुक्त्यं सप्रपञ्चं विचार्यं वाच्यावचनं प्रपञ्चयितुमाह वाच्यस्यावचनं
यथेति । असमात्तेन निर्देशो बक्ष्यमाणमेतत्समानन्यायमवाच्यस्य वचनमपि कटा-
क्षयितुम् ।

इदमा परामर्शं इति अवाधितप्रत्यक्षनिमित्तत्वाद् भ्रान्तिनिवृत्तेः प्रत्यक्षस्य
च विषयसुलेन परामर्शाहंत्वात् । तस्य यत् स्वशब्देन वचनमिति पूर्वं सत्येव
सर्वनाम्नि पुनः स्वशब्देन प्रतिपादनम्—

मधुसूदनोविद्युतिः ।

अन्योनेति । पुनरुक्तीति । उभयमव्यादेकस्योक्तिः । अवकरोत्करम् दोषवृ-
त्तम् । अत्र पूर्वप्रत्ययसंसाहकत्वात् कारिकाणामित्यस्माभिः विस्तरभवादुपेक्षितमुदा-
हरणजातम् केवलं ग्रन्थार्थं एव निरूपितः ।

क्रमप्राप्तं वाच्यावचनं निरूपयति । वाच्यस्य अ वचनं यथेति । अवा-
च्यवचनसङ्ग्रहार्थं वाच्येन निर्देशः । तथा च नञर्थकस्य अकारस्य द्विधा योगः । वा-
च्यस्य अ वचनम् अ वाच्यस्य वचनमिति । कनकनिकपेति । भ्रान्तौ निवृत्ताया-
मिति प्रत्यक्षेण उक्तकालीनवाधाद्भ्रान्तेर्निवृत्तिः । इदमा परामर्शं इति । इदमः
सन्निवृत्तार्थवाचकत्वादिति भावः ।

स्वशब्देनेति । अवाच्यस्येतिशेषः । पूर्वं सर्वनामाहंस्य स्वशब्देन उक्तौ पुनरुक्तिः ।

सर्वनामपरामर्शविषये योऽर्थवस्तुनि ।

स्वशब्दवाच्यतादोषः स वाच्यावचनाभिधः ॥ ७० ॥

इति सद्ग्रह श्लोकः ।

‘द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिन’ इति ।
अत्र हि कपालिशब्दे धर्मिधर्मोभयार्थवृत्तिः संक्षिमात्रं वा प्रत्याययेत् ,
कपालसम्बन्धकृतं वा गर्हितत्वम्, उभयमपि वेति त्रयः पक्षाः । तत्र
प्रथमे पक्षे विशेषप्रतिपत्तये कपालिग्रहणमपरमपि कर्तव्यं येनास्य गर्हि-
तत्वं प्रतीयेत ।

द्वितीये पक्षे तस्याध्वयप्रतिपत्तये तेनैव तत्पर्यायेण सर्वनाम्ना वा
विशेष्यमवश्यमुपादेयं भवति येन तस्य विवक्षितार्थसिद्धावार्थो हेतुभा-
वोऽवकल्प्येत । तत्र तेनैवोपादाने यथा—

“सततमनङ्गोऽनङ्गो न वेत्ति परदेहदाहदुःखमहो ।

यद्यमदयं दहति मामनलशरो ध्रुवमसौ न कुसुमद्वरः ॥”

इति । पर्यायेणोपादाने यथा—

“कुर्यां हरस्यापि पिनाकपालेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥”

इति । अत्र हरस्येति पर्यायशब्देनोपात्तस्यार्थस्य पिनाकपाणित्वं धै-

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

‘सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य यत् पुनः ।

स्वशब्देनाभिधानं सा शब्दस्य पुनरुक्ता’ ॥

इति पुनरुक्तमुक्तम् । इदानीं तु सर्वनामस्यामीयत्वेन स्वशब्देन ध्वनं वाच्यावचनमुच्यते
धर्मिधर्मेति धर्मा हरलक्षणोऽर्थः । धर्मः कपालसम्बन्धेन गर्हितत्वम् । उभयं
धर्मिधर्मात्मकम् । विशेषप्रतिपत्तय इति गर्हितत्वमत्र विशेषः । तस्येति गर्हि-
मधुसूदनीविवृतिः ।

निरूपिता इदानीं सैव वाच्यावचनारूपत्वेन निरूप्यते ।

धर्मिधर्मेति । धर्मा शिवः । धर्मः कपालयुक्तत्वम् अर्थात् कपालोत्तुक्गर्हि-
तत्वम् । उभयम् धर्मिधर्मात्मकम् । विशेषप्रतिपत्तये धर्मप्रतिपत्तये । तस्य गर्हित-
त्वस्य धर्मस्य आध्वयप्रतिपत्तये अधिकरणलाभाय तेनैव स्वशब्देनैव । तस्य धर्मस्य
विवक्षितार्थः प्रवर्णानुपपन्नः ।

सततमिति । अत्र धर्माध्वयप्रतिपत्तये अनङ्ग इति स्वशब्द एव उपात्तः ।
अनङ्गो वस्तुत अनङ्ग इति स्वशब्देनोपात्तस्यार्थस्य कामरूपस्य परदेहदुःखाज्ञाने
अनङ्गत्वं हेतुः स च अनङ्गत्वादेवार्थं परदेहदुःखं न वेत्तीत्येवं पञ्चम्यन्तपदाभावाद्दार्थः ।
कुर्यामिति । अहं कुर्यामुपपत्तेन किम् । यदि हरोऽपि पिनाकं गृहीत्वा
उपतिष्ठेत् तर्हि तस्याऽपि धैर्यच्युतिं कर्तुं समर्थाऽस्मि । अयं भाषः । अत्र कपाले-

यच्च्युतेऽशक्यकरणीयतायामार्थो हेतुः अन्यथा हरग्रहणस्य पौनरुक्त्यं स्यादिति । यथा च 'एकः शङ्कामहिकुलरिपोरत्यजद्वैतयो' दिति ।

सर्वनाम्ना यथा—

"दृशा दग्धं मन्त्रसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता स्तुमो वामलोचनाः ॥"

इति । अत्रापि सर्वनाम्नोपात्तस्यार्थस्य वामलोचनात्वं मनसिज-
दाहजीवनयोरेत्योन्यविभिन्नयोरप्यभिन्नहेतुकत्वोपपत्तावार्थो हेतुः इत-
रथा वामलोचनात्वस्य पुनरुपादानप्रसङ्गः ।

अत एव तृतीयः पक्षो न सम्भवत्येव एकस्यैव शब्दस्यावृत्तिमन्तरे-
णानुकार्यप्रतिपादनसामर्थ्याभावात् । न चासाधननिवन्धना शक्या कल्प-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तत्त्वस्य । एवं तस्य विवक्षितेत्यत्र श्रेयम् । विवक्षितोऽर्थः शोच्यतालक्षणः । आर्थे
इति विशेषणद्वारेण भावात् ।

वामलोचनात्वमिति । न चात्र वामलोचनेति विशेष्यपदम् । यतो पक्ष-
द्वयोत्यापितवाक्यार्थद्वयसामर्थ्यान्नाधिकालक्षणस्य विशेष्यस्य प्रतीतिः । विशेषण-
मेवात्र वामलोचनापदम् ।

तृतीय इति उभयवृत्तिवाक्यः । न चासाविति आवृत्तिः । न चैवामिति
मधुसूदनीविवृतिः ।

रपि हरस्य धैर्यच्युतिः कर्तुं दुःशक्ता, तत्र - शस्त्रपाणेः तत्राऽपि पिनाकपाणेरिति
नितान्तमसम्भवा सा इत्येवं- पिनाकपाणित्वं हरस्येति पर्यायशब्देन उपात्तस्य अ-
र्थस्य शिवरूपस्य धैर्यच्युतेऽशक्यकरणीयतायां हेतुः परन्तु स "पिनाकपाणि-
त्वादेवास्य धैर्यच्युतिः कर्तुमशक्या" इत्येवं पञ्चम्यन्तादिपदाभावाद्यर्थः ।

दृशेति । सर्वनाम्ना तच्छब्देन उपात्तस्य अर्थस्य स्त्रीरूपस्य उपपत्तौ वामलो-
चनात्वं हेतुः । कौहद्रवामुपपत्तौ-अन्थोन्यस्मात् विशेषण भिन्नयोरपि मनसिजदाहजी-
वनयोः अभिन्नहेतुकत्वोपपत्तौ दाहेऽपि हेतुर्दंक्, जीवनेऽपि हेतुर्दंक् इति दाहजीवन-
विषये इकरूपैककारणत्वसिद्धौ परन्तु स हेतुः वामलोचनात्वादेव ताः एवं कर्तुं
पारयन्तीत्येवं पञ्चम्यन्तादिपदाभावाद्यर्थः ।

अत एवेति । अत एव पक्षद्वयाभावादेव तृतीयः उभयार्थवृत्तिवाक्यः । असौ
आवृत्तिः अनिवन्धना निष्कारणा कल्पयितुं न शक्या । एकस्यैव शब्दस्य (कपालि-
शब्दस्य) आवृत्तिमन्तरेण (कपालित कपालिन इति) चारद्वयपठनं विना अनेका-
र्थस्य उभयार्थस्य प्रतिपादने सामर्थ्याभावात् । अत्र कपालिपदावृत्तौ न किञ्चिन्नि-
वन्धनं कारणापेक्षम् । अर्थात् कपालिनः कपालिनः इत्यादावपि द्वयोरेकत्वस्य प्र-

यितुमिति वक्ष्यते । न चात्र किञ्चिन्नियन्धनमुक्तमिति तस्य वाच्यस्याव-
चनं दोषः । तेन धरमयमत्र पाठः श्रेयान् अल्पदोषत्वात् 'द्वयं गतं सम्प्रति
तस्य शोच्यतां समागमप्रार्थनया कपालिनः' इति ।

अर्थभेदाद्विभिन्नेऽपि शब्दे साद्रूप्यमात्रजः ।

आवृत्तिव्यवहारोऽयं मूलमस्यैकताभ्रमः ॥ ७१ ॥

व्यक्तिविकल्प्याख्यानम् ।

तेनैव तत्पायायेण सर्वनाम्ना चेत्येषां प्रकाराणाम् । अल्पदोषत्वादिति । तस्येति
व्यवहितसम्बन्धात् किञ्चिदुल्लेखत्वम् । तस्य समागमप्रार्थनयेति वाच्यम् ।

अर्थभेदादिति । अयमर्थः एकस्यासङ्ख्यवृत्तिरावृत्तिः, यथा दरिद्राणां भोजने
कांस्यपात्राः । तदुक्तम्—'आवृत्तिरसङ्ख्यवृत्तिः' इति । न चार्थभेदे शब्दस्यैकत्वं
न्याय्यम् अर्थभेदस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतं शब्दं प्रति भेदकत्वात् । तस्माद्द्वयं द्वयोः
शब्दयोर्वस्तुवृत्तेन यत् सादृश्यं यश्च सादृश्यहेतुकः प्रतिपत्तुणामेकताभ्रमः, तद्विष-
ममुत्तरीविवृतिः ।

त्ययात्र समीहितसिद्धिः । उपादाने तु रूढ्यर्थयोगार्थयोः योजनया समीहितसि-
द्धिरेव ।

अल्पदोषत्वादिति । परामर्शनीयार्थं निरूप्यैव सति कार्यं सर्वनाम्ना परामर्शो
भवति अन्यथा करणे तु क्रमभेदो भवति इत्यल्पदोषत्वमुक्तम् । क्रमभेदलक्षणमुक्तमनेनैव—
परामृदयमनुस्त्वैव परामर्शोऽस्य यस्तदा ।

स दोषो वक्ष्यमाणार्थसंवितावक्षमो हि स इति ।

यत्तु अल्पदोषत्वादिति प्रतीकमुपादाय तस्येति व्यवहितसम्बन्धात् किञ्चिदुल्ले-
खमिति व्याख्यानं तत्रोत्कृष्टत्वोक्तिरसङ्गता । तस्मादित्थं पाठ्यम्—

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां कपालिनस्तस्य समागमार्थया ।

ननु परामृदयार्थमनिरूप्य सर्वनाम्ना परामर्शो क्रमभेदः स्यात् । परं परामृदयार्थश्च
"अथाह वर्णां विदितो महेश्वरः" इत्यादिभिः पूर्वं प्रकान्त एवेति चेत्, सतमनहोऽनह
इतिवत् हरस्यापि पिनाकपाणेरिति वच्यं अव्यवहितत्वेनानुपादानं दूषणं गृहाण ।

ततः इत्थं पाठ्यम्—

द्वयं गतं तस्य कपालिनोऽधुना समागमप्रार्थनयातिशोच्यताम् । इति ।

ननु अत्र कपालिपदावृत्तौ न किञ्चिन्नियन्धनमुक्तमित्युक्तिरयुक्ता यतस्तत्रैकेनैव
कपालिपदेन संज्ञिमात्रस्य तद्विषयस्य चेति प्रतीतिरिति प्रतीतिभेद एव तदावृत्तौ
नियन्धनमस्ति । न च वाच्यं शब्दस्तु एक एवेति अर्थभेदेन शब्दभेदस्य सर्वानुमत-
त्वादित्यत्र आह । अर्थभेदादिति । अर्थां भावः । यद्यपि अर्थभेदाच्छब्दभेद इति
नयोऽस्ति इत्यावृत्तौ शब्दस्याऽपि भिन्नता स्यात्परमयमोवृत्तिव्यवहारः केवलसाद-
ृश्यजनितः । अतोऽस्य मूले एकरूपता भ्रमः । अत्राच्चान्यथा ज्ञानमिति प्रतिपा-

अतश्च—

तत्पययिण तेनैव सर्पनाम्ना विनिर्दिशेत् ।

आर्यहेतुत्वनिष्पत्तौ धर्मिधर्मोभयात्मकम् ॥ ७२ ॥

इत्यन्तरश्लोकौ ।

यत्रान्यस्यालङ्कारस्य विषयेऽलङ्कारान्तरनिबन्धस्सोऽपि वाच्यावचनं
दोषः । तत्र समासोक्तिविषये श्लेषस्योपनिबन्धो यथा—

“अलकालिकुलाकीर्णमारफतच्छुद्धसुन्दरम् ।

आमोदिकर्णिकाकान्तं भाति तेऽञ्जमिधाननम् ॥”

अत्र हि अञ्जसमुचितविशेषणोपादानसामर्थ्यादिप्रसङ्गस्योपमान-
भाषावचनः समासोक्तेरेव विषयो युक्तो न श्लेषस्य, तत्रैव तस्यानुमी-
यमानतया सचेतनचमत्कारकारित्वोपपत्तेः, श्लेषे तु तस्य वाच्यतया
तद्विपरोतत्वादित्युक्तम् ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

ध्वनोऽयं मुख्य एवावृत्तिव्यवहार इति ।

अतश्चेति । यत आवृत्तिर्न युज्यते, तत इत्यर्थः । धर्मिधर्मोभयात्म-
कमिति । उभयमध्ये वस्तुनि प्रतिपत्तिसते इत्यर्थः ।

यत्रान्यस्येत्यादिना । वाच्यावचनोदाहरणप्रसङ्गेन श्लेषं गुणदोषवचनया विततं
विचारयति ।

अलकालीति । अलकान्येवालिकुलम् अलकसदृशं चालिकुलम् । छदोऽधरः
पत्राणि च । प्रमोदः प्रहर्षं सौरभं च । कर्णिका कर्णाभरणं शीतकोशश्च । न श्लेष-
स्येति । ननु श्लेषप्रस्तावे कः प्रसङ्गोऽञ्जस्योपमानवर्चयाम् नैतत् । अलङ्कारान्तर-
विविक्तविषयाभावेन सर्वालङ्कारापवादत्वाच्च श्लेषस्योपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष

मञ्जुसूदनीविवृतिः ।

धार्थसङ्घतिर्न स्यादिति श्रुत्युपादानं कर्तुमुचितमेवेति ।

अतश्च आवृत्तेरेकताम्रमेतयादकत्याञ्च ।

अत्र वाच्यावचनोदाहरणव्याजेन ध्वनिकारालोचितं श्लेषालंकारं विवेचयति
यत्रान्यस्येति । अन्यस्य करणीयतायामन्यस्य करणं दुष्टमित्यर्थः । अलकालीति ।
अलकाः पूर्णकुन्तला एव अलिकुलानि । अलकसदृशम् अलिकुलम् । तीराकीर्णं व्या-
सम् । आरकाम्बां छदाम्बां इन्तच्छदाम्बाम् । आरक्तैः छदैः पत्रैः सुन्दरम् । आमो-
दिभ्यां कर्णिकाभ्यां कर्णभूषणाम्बाम् । आमोदिकर्णिका सरभिबीजकोषः तेन कान्तम् ।
परं पलाशं छदनं दलं पत्रं छदं पुमान्, कर्णिका तालपत्रं स्यात् कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ।
इत्यमरौ ।

यथा च—

“वंहीयांसो गरीयांसः स्थवीयांसो गुणास्तव ।

गुणा इव निवध्नन्ति कस्य नाम न मानसम् ॥”

इति । अत्र हि मुख्यवृत्त्या निबन्धोऽप्रस्तुतरज्ज्वादिगुणैककार्यः शौर्यादिषु गुणेष्वारोपितस्तेषां सामर्थ्यादेव तत्साम्यमवगमयतीत्ययमपि समासोक्तेरेव विषयो युक्तो न श्लेषस्य ।

न हि विशेषणसाम्यमेवैकमप्रस्तुतार्थावगतिहेतुः, यथाहुः—

“प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानैर्विशेषणैः ;

अप्रस्तुतार्थकथनं समासोक्तिरुदाहृतः ॥”

इति; किं तर्हि तत्कार्यसमारोपोऽपीति गुणा इवेत्यपास्यमेव ।

श्लेषस्य विषये उपमाया यथा—

“भैरवाचार्यस्तु दूरादेव द्रुप्रा राजानं शशिनमिव जलनिधिश्चचाल”

इति । अत्र हि राजशब्द एवोभयार्थत्वाच्छशिनमाहेति श्लेषस्यायं

व्यक्तिविकव्याख्यानम् ।

एवात्र न्यय्यो नोपमेत्यभिप्रायः । अत एव श्लेषे तु तस्य वाच्यतयेत्युक्तम् ।

निबन्ध इति निबध्नन्तीति निर्दिष्टः । तत्साम्यं रज्ज्वादिसाम्यम् । न श्लेषस्येति उपमाश्लेषेत्यर्थः । तेन रज्ज्वादिप्रतिपादकं गुणा इवेति न वाच्यम् ।

ननु विशेषणसाम्यनिबन्धना समासोक्तिर्न च निबध्नन्तीति विशेषणमित्याह—न हि विशेषणसाम्यमेवेति । एतच्चास्माभिर्हर्यचरितवार्तिके निर्णतमिति तत एवावगन्तव्यम् ।

मधुसूदनो विवृतिः ।

तत्रैव समासोक्तादेव तस्य उपमानभावस्य । तद्विपरीतत्वात् घमत्काराभावादित्यर्थः ।

वंहीयांस इति । बहलादीपसुनि वंहादेशे वंहीयांसः । गुरोरीपसुनि गरादेशे गरीयांसः । स्यूलादीपसुनि यणादिपरलोपे पूर्वस्य गुणे स्थवीयांसः ।

मुख्यवृत्त्या वस्तुतस्तु । निबन्धो निबन्धनायथा क्रिया । रज्ज्वादिरूपगुणमात्रकार्यः । तेषां गुणानां सामर्थ्यात् गुणशब्दस्योभयार्थत्वावित्थरूपात् । तत्साम्यम् रज्जुसाम्यम् । अयमपि साम्यनिबन्धः । ननु साधारणविशेषणद्वारा अप्रस्तुतार्थकथनं समासोक्तिर्भवति । परमत्र निबध्नन्तीति न विशेषणं कुतस्तस्य साधारण्यमित्याशंकां निराकर्तुमाह—न हीति । नहि एकं विशेषणसाम्यमेव अप्रस्तुतार्थावगतिहेतुरस्ति—यथान्ये आहुः विशेषणसाम्यस्याप्रस्तुतार्थावगतिहेतुत्वं—यत्कार्येत्यादिना । तर्हि किं ? तत्कारणम् । उचरति—तत्कार्यसमारोपोऽपि अप्रस्तुतकार्यसमारोपोऽपि तत्कारणम् । इति हेतोः तस्माद्गुणा इवेति पदमपास्येत्यं पाठान्—“स्वेषांसत्र” इति ।

श्लेषस्य विषये उपमाया निबन्धो दुष्टो यथा—भैरवाचार्यस्त्विति । तमुपा-

विषयो युक्तः । यदत्र पृथक्कृतमुपादाय राजशशिनोरुपमानोपमेयभावोप-
नियन्धः सोऽपि घाच्यावचनं दोषः । स ह्यार्थ एव तद्विदामधिकं स्वदते
न शाब्द इत्युक्तम् । एवं—

“तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलोप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविध ।”

इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्र हि श्लोपविषये रूपकमासुश्रितप्रनादृत्या-
पमानुरागिणा कविना सैवोपनिषद्वा । न चासौ ताभ्यां स्पर्धितुमुत्स-
हते तयोर्थथापूर्वं प्रतीयमानार्थसंस्पर्शातिरेकात् तदनुविधायिनः सहद्वयै-
कसंबेद्यस्य चमत्कारातिरेकस्य सम्भवादिति तस्य घाच्यास्यावचनं
दोषः ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

पृथक्कृतमुपादायेति । तच्छब्देन शशी परामृष्टः । स ह्यार्थ एवेति उपमानो-
पमेयभावः ।

श्लोपविषये इति । अत्र तिस्रः कक्ष्याः । राजशब्दस्योभयार्थत्वाद् श्लेषः ।
तदनाश्रयणेनेन्दुना रूपणं तत्पृष्ठे चेन्दुरिवेत्युपमा । ननु राजेन्दुरित्यत्र उपमात्पक्षयोरे-
कपरिषेदे साधक्यावकासात्वात् सहद्वये न्यारण्यः, स नित्यमेव रूपकम् । स च कथमुक्तं ‘रूप-
कमासुश्रितमिति । उच्यते । प्रक्रम्यमाणोपमामिप्रायात् पौनरुक्त्यभयेन रूपकमाश्रि-
तम् । उपमाया अभावेन सहद्वय एवात्र युक्तः । यदोपमापेक्षया रूपकस्यात्र समासे स्फु-
टत्वेन प्रतीते रूपकं संश्रितम् । अनेनैव ह्यभिप्रायेण वक्ष्यति रूपकस्य विषये उपमाया
यथेति । ताभ्यां स्पर्धितुमिति । श्लेषरूपकाभ्याम् । तयोर्थथापूर्वमिति । उप-
मधुसूदनाविवृतिः ।

दायेति तं शशिशब्दमुपादाय । स हि उपमानोपमेयभावो हि । अत्र शशिपदमपास्य
राजानं जलेनिधिरिव च्चालेति पाठः उचितः ।

तदन्वय इति । आसुश्रितम् राजा एव इन्दुरित्यादिनाऽरुध्यम् । अनादृत्य
तिरःरुटस्य । सैव इन्दुरिवेति उपमेव । असौ उपमा ताभ्यां श्लेषरूपकाभ्याम् स्पर्धितुं
सामानाधिकरण्येन स्यादुम् तुल्यरूपक्षान्तोऽमित्यर्थः । तयोः श्लेषरूपकयोः यथापूर्वं
प्रतीयमानो ज्ञायमानो योऽर्थः तत्संस्पर्शातिरेकात् तदनुविधायिनः प्रतीयमानानुगतस्य
चमत्कारस्य संभवात् हेतो न उत्सहते ।

अयं भावः । “राजेन्दुः इन्दुरिव प्रसूतः” अत्र यदि “तदन्वयाब्धौ राजा प्रसूतः”
इति रचना स्यात्तदा द्रिष्टतया राजशब्दस्य श्लेषविषयता स्यात् । यदि “तत्र राजेन्दुः
प्रसूतः” इति स्यात्तदा “राजा एव इन्दुः” इति रूपकं स्यात् । परं तौ अपि विहाय
कविना “क्षीरनिधौ इन्दुरिव राजेन्दुः प्रसूतः” इत्युपमा आश्रिता । तत्र उपमापेक्षया
रूपकस्य पूर्वत्वम् रूपकापेक्षया च श्लेषस्य पूर्वत्वम् । श्लेष एव चमत्कारस्य उद्भूतिः

रूपकस्य विषये उपमाया यथा—

‘ततोद्भूतं वैरमदाभितप्तः सोऽतीव रम्याद् भवनाद्रिकुञ्जात् ।
विनिर्ययौ दानवगन्धहस्ती महाद्रिकुञ्जादिव गन्धहस्ती ॥’

न चात्राद्याविन्दुगन्धहस्तिशब्दौ प्रशंसावाचिनावपरौ पुनरुपमान-
वाचिनाविति तयोर्भिन्नार्थत्वान्न यथोक्तदोषावकाश इति युक्तं वक्तुम्
आद्याभ्यामेव ताभ्यां तदुभयार्थावगतिसिद्धेः ।

नन्वेवम्

“अनिराकृततापसम्पदं फलहीनां सुमनोभिरुज्जिभ्रताम् ।

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

मापेक्षया रूपकस्य रूपकापेक्षया श्लेषत्यर्थः ॥

नन्वेवं सतीति । अस्य दोषस्यातिप्रसङ्गं म्रूते । ताप आतपोऽपि । फलं शा-
ल्यादिकमपि । सुमनसः पुष्पाण्यपि । खलता दुर्जनत्वं, धान्यादिक्षोदनस्थानं च ।
असती दूषणीया अशोभना च ।

मधुसूदनीचिह्नितः ।

प्रतीयमानार्थसंस्पर्शादिति श्लेषविषये उपमा कृता साऽनुचितैव । यतः श्लेषे वृत्तेऽपि
साम्यस्य व्यञ्जनया प्रतीतिर्भविष्यत्येव प्रत्युत दोष एव वाच्योकरणेनेति ।

रूपकस्य विषये उपमाया निबन्धो दुष्टो यथा—ततोद्भूतमिति । वैरमेव मदस्तेन
अभितप्तः । भवनमेव अद्रिकुञ्जम् तस्मात् । दानव एव गन्धहस्ती यस्य गन्धम् अन्य-
गजा न सहन्ते । अत्र रूपकेणैव साम्यस्य प्रतीतौ वाच्योकरणमनुचितम् । इदमु-
दाहरणं प्रक्षिप्तं पूर्वापरान्यार्थस्यानुपोद्बलनात् । विरोधाच्च ।

ननु यदि राजेन्दुरिन्दुरिवेत्यत्र दानवगन्धहस्ती गन्धहस्तीत्यत्र च इन्दुशब्दयोः ग-
न्धहस्तिशब्दयोश्च एकार्थत्वं स्यात्तर्हि एकेनैव कृतार्थतायामपरस्योपादानं दुष्टं स्यात् ।
परं नैतत् । तयोः द्वयोरपि मध्ये एकस्य प्रशंसावाचित्वेन अपरस्य उपमानवाचित्वेन च
भिन्नार्थत्वादित्याशङ्क्य समाधातुमाह—नचेति । अत्र द्वयोः पद्ययोः । पूर्वस्मिन्
इन्दुपदम् । उत्तरत्र गन्धहस्तिपदम् । यथोक्तदोषस्य अवकाशो प्राप्तिर्नास्तीति वक्तुं न
युक्तमित्यन्वयः । आद्याभ्यां ताभ्याम् राजेन्दुरिति दानवगन्धहस्तीति समासग-
ताभ्याम् इन्दुगन्धहस्तिपदाभ्याम् । तदुभयार्थस्य प्रशंसावचनत्वोभयार्थस्य अवग-
तिसिद्धेः ।

ननु अलंकारान्तरस्थले अलंकारान्तरनिबन्धो दूषणं चेत्तर्हि अनिराकृततापसम्प-
दमित्यादौ श्लेषस्थले उपमाया निबन्धो दुष्ट एव स्यादित्याशङ्कते—नन्वेवमिति । ननु
एवं चेत् तर्हि अनिराकृतमित्यादि काव्यम् असदेव दुष्टमेव उक्तदोषयोगात् अलंका-
रान्तरस्थले अलंकारनिबन्धेन वाच्यावचनरूपदोषस्य सम्बन्धादित्यन्वयः ।

अनिराकृतेति । न निराकृता पराक् न कृता अर्थात् निरन्तरं वर्तमाना तापम-

खलतां खलतामियासतीं प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ॥”

इत्यादिकाव्यमुक्तदोषयोगादसदेव स्यात् । मैवं घोचः । यत्र हि यद-
लङ्कारप्रतिभानुगुणशब्दोपरचितः श्लेषस्तत्र तदलङ्कारनिबन्धस्तमेव श्लेष-
मभिव्यनक्ति नतु तस्य विषयमाक्रामतीति नियन्धनान्तराभावे सत्युपा-
त्तस्यापि शब्दस्य यदेतदुपमानाभिधायितया द्विरुपादानं सा श्लेषस्यै-
वाभिव्यक्तिः न तु तत्रालङ्कारान्तरसंस्पर्श इति तदतद्विषयताशङ्क्यात्र

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

यदलङ्कारेति । खलतामित्यादादुपमोत्थापिते श्लेषे मोपमा श्लेषं बाधते । तस्य
विविक्तविषयत्वाभावात् । श्लेषस्तु तां बाधते इति युक्तम् । अस्य न्यापत्यालङ्कारान्त-
रेऽपि भावाद्यासिगर्भमुक्तं यदलङ्कारेति ।

नियन्धनान्तराभावे इति । सति समासोत्थादिनिबन्धने पूर्ववच् श्लेषोत्था-
पितोपमा न कर्तव्या स्यात् । मद्यान्निराकृतेत्यादिविशेषणसाम्यात् समासोक्तिरिति
वाच्यम् । विशेषणानां नियतोपमानगामित्वाप्रतीतेः ।

विषयताशङ्क्येति उपमाविषयत्वसम्भावनेत्यर्थः । इच्छित्तु तदतद्विषयतेति
पारः । तत्र श्लेषविषयत्वमुपमाविषयत्वं च युगपन्न शङ्कनीयं तयोस्तसर्गापवादभावेन
व्यवस्थितेरित्यर्थः ।

मधुसूदनीविश्रुतिः ।

मधु दुःखराशिः अपच धर्मराशिः यथा सा ताम् खलपक्षे दुःखजननेकस्यभावत्वात् आ-
काशलतायां छायाभावाच्च । फलरहिताम् एकत्र छाभरहिताम् प्रत्युत तन्नाशक्रीम् ।
अन्यत्र निष्पत्तिगुन्याम् । फलं फले घने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः । इत्यमरः । सुम-
नोमिः विद्वन्निः पुण्ड्रैश्च । “सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्री देवबुधयोः पुमान्”
इति महिनाथः । उज्जिततां त्यक्त्याम् । असतीं दुष्टाम् अपच निरयाख्याम् । खल्य
आकाशस्य लतामिव खलस्य भावः खलता ताम् दुर्जनताम् बुधो जनः सद्दत्तद्विवेक-
शालः कथं प्रतिपद्येत स्वोक्त्याम् ।

समाधत्ते—मैवं घोच इति । यदलंकारेति । अन्यालंकारप्रतीत्यनुकूलपदघटितः ।
तदलंकारस्य अन्यालंकारस्य निबन्धः तमेव स्वोपगीबन्धमेव । तस्य श्लेषस्य । इति
हेतोः निबन्धनान्तराभावे अन्यालंकाररचनाभावे सति उपात्तस्य खलतामिति शब्दस्य
उपमानाभिधायितया यद् एतद् खलतामिषेति द्विरुपादानं सा द्विवक्तिः श्लेषस्यैव अभि-
व्यक्तिस्तस्य साधिकेत्यर्थः न तु तत्र द्विरुपादानस्य अलंकारान्तरस्य स्पर्शसम्भावना ।
इत्यतः तदतद्विषयतायाः अलंकारान्तरमस्ति न वेत्येवंरूपायाः शंका एव अत्र स्यरे
न भवतरति न प्रादुर्भवति इत्यतः उक्तदोषद्वयस्य समासोक्तिविषये श्लेषोप
निरन्धस्य श्लेषविषये उपमानिबन्धस्य योगाविद्धैरप्राप्तेः ।

नाद्यतरतीत्युक्तदोषद्वययोगासिद्धेः कथमिवास्य काव्यस्य दुष्टता स्यात् ।
यदलङ्कारव्यक्त्यै ये शब्दास्तदितरोऽपि तैरेव ।
व्यज्येताल्पतरैर्यदि तदसौ गृह्येत लाघवान्नान्यः ॥ ७३ ॥
न ह्यस्ति निजे कर्मण्यलङ्कृतीनां स कश्चनातिशयः ।
येन विधीयेतैका परा निषिध्येत वा कविभिः ॥ ७४ ॥

इति सङ्ग्रहार्थे ।

किञ्च सौन्दर्यातिरेकनिष्पत्तयेऽर्थस्य काव्यक्रियारम्भः कवेर्नै त्वल-
ङ्कारनिष्पत्तये, तेषां नान्तरीयकतयैव निष्पत्तिसिद्धेः भङ्गिभणितिभेदाना-

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

उक्तदोषद्वयेति । उक्तं यच्च श्लेषविषये दोषद्वयं—यत्र समासोक्तिविषये श्लेषः
कृतः श्लेषविषये चोपमेति, तस्यात्र सम्बन्धाभावादित्यर्थः ।

यदलङ्कारेति । श्लेषोपमादीनामलङ्काराणामभिव्यक्त्यर्थं ये शब्दा अब्रजमिषेत्या-
दयः तेभ्योऽलंकारेभ्य इतरः समासोक्तिश्लेषादिः । तैरेव शब्दैः अल्पतरैरब्रजमिषेत्या-
दिरहितैर्यदि व्यज्यते । तदासौ समासोक्तिश्लेषादिलक्षणाद् प्राज्ञो, नापरः श्लेषोपमा-
दिरित्यर्थः ।

ननु शोभातिशयेतुत्वमलङ्कारान्तराणां लक्षणम् । तद्विशेष्यते । तत्र कथमिदमु-
क्तमित्याह—न ह्यस्तीति । शोभातिशयजनने निजे व्यापारे नास्त्यलङ्काराणां वि-
शेषः । तत्रैको गृह्यतेऽपरस्त्यज्यत इति न युक्तम् । गुरुलघुत्वमाश्रित्य पुनर्युज्यत
एतन्नान्यथेति तात्पर्यम् । वाच्यातिशयापेक्षया चैतदुक्तम् प्रतीयमानत्वापेक्षया
तु समनन्तरं विशेषो वक्ष्यते ।

किञ्चेत्यादिना काव्यक्रियायां सौन्दर्यनिष्पत्तेः प्रयोजकत्वमलङ्कारनिष्पत्तेश्च
मधुसूदनो विवृतिः ।

यदलङ्कारेति । अयं भावः । यः पदैः एकोऽलंकारो व्यज्यते तैस्तदपेक्षयाऽल्पतरै-
रन्योऽपि यदि व्यज्येत तर्हि स प्रथम एव प्राज्ञः अन्यो न प्राज्ञः यतोऽन्योऽलंकारः
अल्पतरपदव्यज्यमानतया लघुत्वमप्यर्थं न पूर्णतया व्यक्तः । इति ।

नहीति । अयमिह परमार्थः । अलंक्रियते अलंकारः शोभा । सा च उपर्चीयते
अपचीयतेऽपि कारणवशात् । तदुपचयापचयान्मामेव शोभ्यं घस्तु बहुलं व्यज्यते अल्पमु-
ल्लङ्घ्यते च । नहि तत्र तस्याः स्वभावगतोऽतिशयः कश्चिच्च येन इयं प्राज्ञा इयं नेति
विधिनिषेधात्पदा स्यात् किन्तु उत्कारणस्य लाघवगौरवसद्भावे तस्या अपि विधिनि-
षेधविषयत्वं स्यादित्यतः विपुलसामग्रीव्यक्ता सा गृह्यते अल्पतरव्यक्ता सा त्यज्यते ।
इति । निजे शोभाजननरूपकर्मणि ।

किञ्चेति । तेषामलङ्काराणाम् । नान्तरीयकतयेति काव्यक्रिया हि हार्द-
भावश्चक्रकतानुगतपदयोजना । तस्यां क्रियमाणायां शब्दा एव तथा विन्यस्ता भवन्ति

मेवालङ्कारत्वोपगमात् । तेनात्र समासोक्तिश्लेषभङ्गिभ्यामेवार्थस्य यथो-
क्तचमत्कारित्वसिद्धिर्नोपपद्येति तयोर्वाच्ययोर्यद्वचनं स दोष एव ।

न चालङ्कारनिष्पत्त्यै रसबन्धोद्यतः कविः ।

यतते ते हि तत्सिद्धिनान्तरीयकसिद्धयः ॥ ७५ ॥

यतः—

रसस्याङ्गं विभावाद्याः साक्षात्निष्पादकत्वतः ।

तद्वैचित्र्योक्तिवपुषोऽलङ्कारास्तु तदाश्रयाः ॥ ७६ ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यातम् ।

अनुनिष्पादित्वं यथा पक्वावोदनाचामयोरित्याह । समासोक्तिश्लेषभङ्गिभ्या-
मेवेति । समसोक्त्या तु 'अलङ्कारीत्यादौ । श्लेषेण 'भैरवाचार्य' इत्यादौ ।
नोपपद्येति । अलङ्कारीत्यादावुपमा श्लेषोपमा । भैरवाचार्य इत्यादौ उपमेयोपमा ।
'अत्र समासोक्तिश्लेषभङ्गिभ्यामेव' इत्येतदुपन्यानुसारेण 'रूपकस्य विषये उपमाया
यपे'त्यादिग्रन्थः प्रक्षिप्त इव लक्ष्यते । रूपकस्येवानुपसंहारात्, 'उक्तदोषद्वययोगा-
नुपपत्तेः' इत्यस्य च पूर्वोक्तग्रन्थस्यात्र पक्षे अनाकलनात् अतश्चैवायं क्वचिदादर्श-
न पश्यते । अत्राप्येव तु त्रिरूपक (१) प्रहणमिह कर्तव्यं स्यात् । तस्मात् स वा ग्रन्थो
निवार्य इह वा रूपकप्रहणं प्रक्षेप्यम् । उक्तदोषद्वये'ति च प्रकृतौचित्येन व्याख्यातम् ।
ते हि तत्सिद्धीति । रसबन्धसिद्धावलङ्कारा अवश्यं सिध्यन्तीत्यर्थः । निष्पा-
दकत्वमिहानुभावकत्वम् । अत एव भरते 'रसनिष्पत्तिरिति'त्यत्र रसानुमितिरिति व्या-
ख्येयम् । तद्वैचित्र्यं विभावादिवैचित्र्यम् ।

तदाश्रयाः परम्परया रसाश्रया रसज्ञसिद्धेत्वं इत्यर्थः । तेनैवामिति । कवेरर्थगतं
धारुत्वं सात्पर्येण सम्पार्थं, गालङ्कारोपनिबन्धः अलङ्काराणां सघ्नान्तरीयकत्वेनाप्राधा-
न्यात् । अतश्चारुत्वं यथा निष्पद्यते तथा तेषामुपनिबन्धः कार्यः । तत्प्रयोजनाच्चाद्या-
मधुसूदनीववृत्तिः ।

येन अलङ्कारो निष्पद्यते । न तदर्थमन्यो व्यापार आस्थीयते । इति भावः । समासो-
क्तिश्लेषेति । अलङ्कारीत्यत्र समासोक्तिरेव उचिता भैरवाचार्य इत्यादौ श्लेष
एव न्याय्यः साम्नां चमत्कारात् ।

नचेति । ते हि अलङ्कारा हि । तत्सिद्धीत्यत्र तत्पदेन रसः पराश्रयते । क्वनि-
कारेणाऽपि अयमर्थः प्रतिपादितः

रसबन्धे हि अस्मिन् अलङ्काराणि क्वानिचित् ।

एकेनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्यन्ते महाकवेरिति ॥

रससमाहितचेतसां निरूप्यमाणदुर्घटना अपि अलङ्काराः स्वतः सिद्धिं यन्तीत्यर्थः ।

रसस्याङ्गमिति । तद्वैचित्र्येति तत्पदेन विभादयो गृहीताः । वैचित्र्यपदेन
भङ्गिः । उक्तिपदेन भणितिः । तदाश्रयाः रसाधीनाः विभावादिद्वारा ।

तेनैषामप्रधानत्वादाधानोद्धरणादयः ।

चास्तापेक्षयार्थस्य कल्पन्ते कविना स्वयम् ॥ ७७ ॥

यदाहुः—

“मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभृतामपि ।

प्रतीयमानच्छायैव भूषा लज्जेव योषिताम् ॥”इति ।

अत एव बहुष्वन्येष्वलङ्कारेषु सत्स्वपि ।

कांश्चिदेव निवध्नाति शक्तिमानपि सत्कविः ॥ ७८ ॥

यतः सर्वेष्वलङ्कारेषूपमा जीयतायते ।

सा च प्रतीयमानैव तद्विदां स्वदत्तेतराम् ॥ ७९ ॥

रूपकादिरलङ्कारवर्गो यमक एव हि ।

तत्प्रपञ्चतया प्रोक्तः कैश्चित्त्वार्थदर्शिभिः ॥ ८० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

नोद्धरणादय इत्यर्थः । नन्विहाधानोद्धरणादय इत्युक्त्या अलङ्काराणां परस्परं चारु-
त्वनिष्पादने विशेषः प्रतिपादितः । पूर्वं च ‘न ह्यस्ति निजे’ इत्यादिना विशेषामाव
उक्तः । तत् कथं न विरोधः । नैतत् । पूर्वमव्यवधानेन चारुत्वनिष्पादनं मनसिहृत्य
विशेषामावः प्रतिपादितः । इह तु विभावाद्युपकरणत्वेन गुरुलघुत्वादिना विशेष उक्त
इत्यपेक्षाभेदान्न विरोधः कश्चित् ।

कैश्चिदिति वामनप्रभृतिभिः ।

अधुना यत् प्रतिज्ञामात्रेण प्रतिपादितं यथा ‘शब्दस्य शक्त्यन्तराभावाद्वाङ्मकरत्वं
न सम्भवती’ति तद्वाच्यावचनोदाहरणत्वोपयामि श्लेषप्रसङ्गेनोपपादयितुमासुत्रयति
स चायमिति । यस्समासोक्तिविषये कृतो यस्य च विषये उपमा कृता स इत्यर्थः ।

मधुसूदनो विवृतिः ।

तेनेति । तेन रसाश्रयत्वहेतुना अप्रधानत्वात् । अर्थस्य चास्तामपेक्ष्य कविना
स्वयम् उपामालंकाराणामाधानोद्धरणादयः विधिनिषेधादयः कल्पन्ते ।

अत एवेति । अयं भावः । न हि शक्तिरस्तीति कविरयंकरप्रायान् अत एव
रसविधातकान् अलंकारान् प्रयुञ्जीत । रसाक्षिप्ततया येषां रचना पृथक्प्रत्ययाभ्यां भवेत्
तान् एव । इति ।

यत इति । सर्वेषु साहचर्यमूलेषु इत्यर्थः ।

रूपकादिरिति । तत्प्रपञ्चतया तत्प्रपञ्चतया । अलङ्कारो हि वाक्यालंकार-
साम्यादङ्गिनश्चास्त्येतेषु रच्यते । वाक्यालंकारवर्गश्च रूपकादियः स सर्वोऽपि चारु-
त्वोर्गुनिष्पाते इति ध्वनिकारोनेः ।

स चायं द्विविधः श्लेषः शब्दार्थविषयतयोच्यते । तत्र शब्दवि-
षयो यथा—

यत्रान्यूनातिरिक्तेन सादृश्यं वस्तुनोद्भवोः ।

शब्दमात्रेण कथ्येत स शब्दश्लेष इष्यते ॥ ८१ ॥

स शब्दैः कर्तृकर्मादिप्रधानार्थाविनाकृतैः ।

निवद्धो धर्मिधर्मार्थे द्विविधः परिकीर्तितः ॥ ८२ ॥

इत्थं समासतो ज्ञेयं शब्दश्लेषस्य लक्षणम् ।

अपरस्तु प्रसिद्धत्वादिहास्माभिर्न लक्षितः ॥ ८३ ॥

उभयप्राप्यभिष्यक्त्यै घाञ्यं किञ्चिन्नियन्धनम् ।

अन्यथा ध्यर्थं एष स्यान्श्लेषवन्धोद्यमः कथेः ॥ ८४ ॥

तत्र धर्म्यर्थस्य श्लेषादभिन्नत्वं यथा—

“अत्रान्तरे पुल्लमल्लिकाधयलाट्टहासा कुसुमसमय-

व्यक्तिविवेकन्यायानम् ।

द्विविध इति वक्ष्यमाणस्योभयश्लेषस्यैवात्रान्तर्भावः । आभ्यामेव समुच्चि-
ताभ्यां तस्योत्थापनात् ।

यत्रान्यूनेति यत्र विज्ञेयस्य विशेषणं न न्यूनीभवति नाप्यतिरिच्यते, तत्र
श्लेषः । आत्रप्रवहणे लिङ्गवचनानां भेदादुभयसम्बन्धसिद्धिष्णुशब्दतापरिमहार्यम् ।

कर्तृकमेति । कर्तृकर्मरूपः आदिपदान्त्वात् किरारूपो यत्र प्रधानभूतोऽर्थः श्लेषेण
स्वरूपहानिं नीयते, न तत्र श्लेषो निरवय इत्यर्थः । तस्य च धर्मप्रतिपादकशब्दवि-
षयत्वेन धर्मिप्रतिपादकशब्दविषयत्वेन च द्वैविध्यम् । उभयप्रतिपादकशब्दविषयत्वं तु
दूषयिष्यते ।

अपरस्तिवति । अर्थश्लेषः ।

उभयप्रापि शब्दार्थश्लेषे च । यावत् हवादिनियन्धनं नाभितं तावदध्यान्तर-
मप्रमाणकमेवेति श्लेषाभिष्यक्त्यर्थे नियन्धनमाश्रयणीयम् ।

अत्रान्तरे इति पुल्लमल्लिकाभिर्धयला मेऽहाधिप्रचतुष्पुरमहाप्राकारा आपणा
मधुसूदनोबिभृतिः

स शब्दैरिति । स शब्दश्लेषः धर्म्यर्थः धर्मार्थेऽथ शब्दैः निवद्धो द्विविधः परि-
कीर्तितः । कीदृशैः शब्दैः कर्तृरूपप्रधानार्थः कर्मरूपप्रधानार्थः आदिपदान्त्वात् किरारूप-
प्रधानार्थश्च । एतान् सर्वान् अविनाकृतैः अद्वितीयैः अर्थात् श्लेषद्वारा एषां प्राधान्यं न
नाशयेत् ।

उभयप्रापीति । उभयत्र शब्दार्थयोः श्लेषे श्लेषस्य अभिष्यञ्जनार्थं किञ्चि-
त्कारणं वाच्यम् अन्यथा कारणाभावे । श्लेषरचनायै कवेरुद्योगः निराल्प एव ।

धर्मिरूपार्थस्य श्लेषहेतुकं सादृश्यं यथा-अत्रान्तरे इति । पुल्लमल्लिकाधय-

युगमुपसंहरन्तजृम्भते गोप्ताभिधानो महाकालः”

इति । अत्र हि समासोक्तिनियन्धना देवताविशेषाच्चिनो महाकाल-
शब्दस्यावृत्तिर्न तु तस्यैवोभयार्थत्वनियन्धनेति घट्यते ।

नियन्धनाभावे तु तस्य दुष्टतैव यथा—

आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गा-

माक्रम्य च स्थितमुद्गप्रविशालशृङ्गम् ।

मूर्ध्नि स्खलत्तहिनदीधितिकोटिमेन-

मुद्गीचयको भुवि न विस्मयते गिरीशम्”

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

वा तैर्विकासो हासो यस्य तद्वच धवलाष्टहासो यस्य । कुलमसमयुगं मासद्वयं रम्य-
त्येन तत्सदृशं च युगं कृतादिमुपसंहरन् अजृम्भत विकसितवान् व्यक्ताननश्चाभूद्
महाकालो दीर्घसमयः संहर्तृदेवताविशेषश्च । समासोक्तीति । महाकाल इत्यत्र
महासमय इत्यङ्घ्रिणे विशेष्यपदे प्रयुक्ते विशेषणसाम्यादेव देवताविशेषप्रतीतेः समासो-
क्तिर्भवन्ती महाकालशब्दस्यावृत्तौ प्रमाणम् । नचात्र महाकालशब्दे प्रयुक्ते प्रयासः
कश्चित् । येना ‘लकालिकुले’तिवत् समासोक्त्या श्लेषस्य वैयर्थ्यं शङ्कयेत् ।

आच्छादितेति । पर्वतपक्षे आच्छादितं वैपुलयाद् दिशश्चांभ्वरमाकारं च येन,
उच्चकैरुन्नतां गां भूमिं चाक्रम्य घर्तमानं महारोहपरिणाहानि शृङ्गाणि शिखराणि यस्य,
तदौन्नत्याच्च शिरसि स्फुल्लन्द्रलेखम्, एवंविधं नगेशं पर्वतराजं दृष्ट्वा को न विस्मि-
मधुसूदनोविवृतिः ।

धवलोऽष्टहासः शिवपक्षे । धवलानि अट्टानि आपणा येन एवंभूतः कुलमलिकानां हासो
विकासो यत्र क्रतुपक्षे । कुमुमयसमयः वसन्तः तस्य युगम् प्रत्येकम् क्रतूनां मासद्वय-
व्यापित्वात् मासाभिप्रायेण युगत्वोक्तिः । शिवपक्षे कुमुमसमयसदृशं युगं कृतादि ।
उपसंहरन् माहायन् समापयश्च । गोप्ताभिधानो महाकालः संहारकर्तृदेवता अपच
दीर्घसमयः । अजृम्भत व्याप्तास्यः विकसितवांश्चाभूत् ।

अत्र महाकालशब्दः छिष्टः देवताविशेषस्य क्रतुविशेषस्य च वाचकत्वात् धर्म्यर्थः
तथात्वेऽपि महाकालस्य कर्तृत्वं न नष्टम् । युगस्य कर्तृत्वं च । तस्यैव धर्म्यर्थस्यैव
शब्दस्य महाकालेत्यस्य ।

तस्य धर्म्यर्थस्य । शब्दस्य । आच्छादितायतेति । आच्छादितानि
व्याप्तानि आपणानि दीर्घाणि दिशोऽंभ्वरमाकारं च (‘दिगम्बराणि’) येन तम् अयच
आच्छादितं वसितमायतं दिगेषाम्बरं वासो येन तं तयोफम् । उच्चकैरुन्नतां गां भूमिं
घृषन् च आक्रम्य व्याप्य वाहनीदृश्य च स्थितम् विराजन्तम् उदपाणि उन्नतानि
विशालानि महान्ति शृङ्गानि शिखराणि यस्येति पर्वतपक्षे । अयच उदपे उल्लङ्घ्य विशाले
शृङ्गे विषाधे यस्य ताम् गोविशेषणमेतत् बोध्यम् । मूर्ध्नि शिरसे शिरसि च । स्ख-

इति । अत्र हि आवृत्तिनिवन्धनं न किञ्चिदुक्तमिति तस्य धाच्यस्याव-
चनं दोषः ।

न च सङ्क्षेपप्रयुक्तोऽयं गिरीशशब्द एवोभयार्थत्वाच्छ्रुतो धावती-
तिवद्यथायोगं प्रदीपवत् तन्प्रेण प्रसङ्गेन धार्थान्तरप्रतीतिनिवन्धनमिति
शक्यते वक्तुं, तयोः प्रतिपत्तृपरामर्शानपेक्षं प्रदीपस्यापरपदार्थविष-
यत्वेन प्रवृत्तिदर्शनात्, न शब्दविषयतैवम् । शब्दो हि प्रतिपत्तृपरा-
मर्शमन्तरेण नार्थान्तरे प्रतीतिमाधातुमलं, परामर्शश्च निर्निवन्धनो न
भवेत्तुमर्हति अतिप्रसङ्गात्, निवन्धनं चात्र न किञ्चिदुपपत्कल्प्यत इति

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

तो भवतीत्यर्थः । इत्यत्र तु आच्छादितं परिधानीकृतं दिश एव आयतं वस्त्रं
येन तथा उपरतं स्थूलविषाणं च वृषभमधिरोहणं स्थितं, मस्तके चन्द्रकलान्वितं च नोर्ध्वं
कैलासाधिपतिं साक्षात्कृत्य अनुगृहीतमन्यत्वेन को न विस्मयत इत्यर्थः ।

श्वेतो धायतीतिवदिति शब्दतन्त्रम् । प्रदीपवदिति । पुनर्यतन्त्रम् ।
यथायोगमिति तुल्यप्रधानत्वेन साधारण्यं तन्त्रम् । अनुल्यप्रधानत्वेन तु प्रमङ्गः ।
तयोः प्रतिपत्तिरिति । किञ्चित् खलु वस्तुशक्त्यैव कार्यकारि यथा दीपादि ।
किञ्चित् परामर्शपेक्षं यथा धूमादि लिङ्गम् । यत्र यस्मिन् विषये परामर्शनैरपेक्षयेण
वस्तुशक्त्यैवोभयकारित्वं तत्र तन्त्रादि नान्यत्र । शब्दः परामर्शपेक्षोऽर्थप्रतीतिकारी ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

लन्ती स्फुरन्ती तुद्दिनदोषितेः चन्द्रस्य कोटिः कञ्च पश्य तं गिरीशम् रैवतकं गिरेः
कैलासपर्वतस्य ईशम् महादेवं च वीक्ष्य को न विस्मयते सर्वोऽपि विस्मयं तनुते ।

अत्र गिरीशपदे हि आवृत्तिनिवन्धनं न किञ्चन उक्तम् । अयं भावः । उपासा-
र्थस्य प्रस्तुताप्रस्तुताभावात् न तुल्ययोगिता, विशेषणमात्म्यमात्रेण प्रवृत्ता समासो-
क्तिरपि नेति ।

नचेति । इति वक्तुं न शक्यते । इतीति किम्—सङ्ख्य प्रयुक्तः एकवारमुपासः
अयं गिरीशशब्दः एव उभयार्थत्वात् । यथायोगम् श्वेतो धावतीतिवत् श्वेतो वर्णः
लक्षणया तद्विशिष्टः कश्चिद्वशः श्वेतो वा धावति, इवा इतो धावति इतिचोभयार्थकशब्द-
वत् प्रसङ्गेन प्रकरणादिसाहाय्यमष्टम्य अर्थान्तरप्रतीतिनिवन्धनम्, प्रदीपवत् तन्प्रेण अर्थात्
संकेतं विना अर्थान्तरप्रतीतिनिवन्धनमस्तु इति वक्तुं न शक्यम् । तयोः शब्दप्रदीपयो
संख्ये प्रदीपस्य या अपरपदार्थविषयत्वेन अर्थात् अर्थान्तरपरवायने प्रवृत्तिः सा प्रतिपत्तृ
प्रवृत्तिसाहचर्यनपेक्षं यथास्यात्तथा दृश्यते, शब्दविषयता तु पूर्व न; हि यतः शब्दः
प्रतिपत्तृपरामर्शपेक्षमन्तरेण विना अर्थान्तरविषयिकां प्रतीतिं बोधमाधातुं कर्तुं नालम्
न समर्थः ।

अयं भावः । ननु श्वेतो धावतीत्युभयार्थकशब्दवत् प्रकरणादिना, प्रदीपवत् तन्प्रेण

व्यर्थः त्रिल्लघार्थशब्दान्वेषणप्रयासः कचेः । यथा च—

“विदधतः पथिकक्षपणं प्रति स्मृतिभुवो निजशक्त्युपवृंहणम् ।
दधुरहार्यभटाः सहकारितामनवमा नवमाधवसङ्गिनः ॥”

अत्र हि सहकारिशब्देन सहकर्तृशीलत्वं सहकारसम्बन्धश्चेत्युभयो-
ऽर्थः झलेपेण विवक्षितः । तत्र रम्यतातिरेकलक्षण एक एव ततः प्रतीयते
नापरो निबन्धनाभावादिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

एकोऽनेकार्थकृद्यत्र स्वभावेनैव दीपयत् ।

समयस्मृत्यनाकाङ्क्षस्तन्त्रस्य विषयो हि सः ॥ ८५ ॥

शब्दे त्वसिद्धमेकत्वं प्रत्ययै तस्य भेदतः ।

सादृश्यविप्रलब्धस्तु लोकस्तरत्वमवस्यति ॥ ८६ ॥

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

परामर्शो न निर्निबन्धन इति नात्र तन्त्रादिप्रवृत्तिः ।

अहार्यः पर्वतः । सहकारिता सहकरणशीलत्वं सहकारसम्बन्धश्च ।
अनवमा उत्कृष्टाः । नवः प्रत्ययः । माधवो वसन्तः । रम्यतातिरेकेति सहकार-
सम्बन्धरूप इत्यर्थः । तस्य वाच्यस्येति । तच्छब्देन निबन्धनं परामृष्टम् ।

समयस्मृतिः सङ्केतस्मरणम् ।

असिद्धमेकत्वमिति । ततश्च नायं तन्त्रादेर्विषयः । तत्त्वम् एकत्वम् ।

मधुसूदनीविद्वृत्तिः ।

वा गिरीशब्दः उभयार्थं प्रत्याययतु इति चेत् । शृणु अत्र हि गिरीशशब्दः अर्थद्वयं प्र-
त्यायिष्यति । स च यदा अर्थान्तरं बोधयिष्यति तदा प्रतिपत्तृपरामर्शेनैव बोधयितुं
समर्थः, न स्वभावेन संकेतमनपेक्ष्य प्रदीपयत् । परामर्शश्च न निर्विबन्धनो भव-
तुमर्ह इति निबन्धानभिधाने त्रिल्लघार्थशब्दावेषणश्रमो निष्फल एव क्वयितुरिति ।

विदधत इति । नवमाधवसङ्गिनः । नवो यो माधवो वसन्तः तत्सङ्गिनः ।
पथिकक्षपणं पान्थनाशनं प्रति निजायाः शक्तेरुपवृंहणम् वृद्धिं विदधतः कुर्वतः स्मृति
भुवः कामस्य सहकारितां साहाय्यम् दधुः । कीदृशास्ते-अहार्या अप्रतिनिषेध्याः
भटाः । अनवमाः उत्कृष्टाश्च ।

अत्र सहकर्तृ शीलमेपाम् ते सहकारिणः सहायकास्तेषां भावस्तरत्वम् साहाय्यमि-
त्यर्थः । सहकारो हि आग्रः । स एषु अस्तीति ते सहकारिणः आग्रवन्तः तेषां भाव-
स्तरत्वम् सहकारसम्बन्धः इत्यर्थः इति उभयोऽर्थः श्लेषेण विवक्षितः । एक एव सहकार-
सम्बन्धरूप एव । अपरः साहाय्यरूपः । तस्य धर्म्यैतस्य शब्दस्य । समयस्मृतिः
संकेतस्मरणम् ।

शब्दे त्विति । शब्दे तु परस्त्वमसिद्धम् । अर्थभेदेन शब्दभेद इति नयात् तस्य
शब्दस्य प्रत्ययै भेद एव । किन्तु सादृश्यविप्रलब्धः औपम्यवञ्चिनः लोकः तत्त्वमेकत्व-

नैतावताप्रगन्तव्या तस्यानेकार्थवृत्तिता ।
 नात एव प्रसङ्गस्य पदं शब्दोऽवकल्पते ॥ ८७ ॥
 न चानिवन्धना युक्ता शब्दस्यार्थान्तरे मतिः ।
 तच्चानेकविधं प्रोक्तमव्ययानव्ययात्मकम् ॥ ८८ ॥
 तस्मादर्थान्तरव्यक्तिहेतौ क्स्मिन्धनासति ।
 यः श्लेषवन्धनिर्बन्धः फलेशायैव कवेरसौ ॥ ८९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

धर्मार्थस्य यथा—

“प्रकटकुलिशकुन्तचक्रभास्वत्परयलभीहितमत्तवारणाङ्का ।

दिशि दिशि दृश्ये निशान्तपङ्क्तिः समरविमर्दभुवं विडम्बयन्ती ॥”

व्यक्तिविवेकन्यायानम् ।

अव्ययान्तव्ययात्मकमिति । अव्ययमिवादि । अनव्ययं श्लेशादि ।

धर्मार्थस्येति । श्लेषादभिन्नत्वमिति योज्यम् । प्रकटेति । कुलपश्चटकाः
 तदुक्तम्—‘कुलिः कुलिङ्गश्चटक’ इति । ते च ते शकुन्ताः शकुनयः तेषां धमेण समूहेन
 भास्वतीनां बलमीनां हिताः अनुरूपा मत्तवारणाः अङ्कः विद्धं यस्याः । निशान्तोऽन्तः
 पुरम् । विडम्बयन्ती उपहसन्ती । समरभूपक्षे कुलिशं वज्रम् । कुन्ताः प्रासाः । चक्राणि
 अराणि । तैर्भास्वन्तिः । व्यतिरेको विडम्बयन्तीति प्रकाशितः । प्रकटेत्यादौ च
 विशेषणभागेऽत्र श्लेषः ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

भवस्यति जानाति ।

नैतावतेति । एतावता प्रत्यर्थं शब्दस्य भेदात् । तस्य शब्दस्य अनेकार्थवृत्तिता
 नास्ति । एतेन सन्प्रविषयता शब्दस्य पराकृता । अत एव शब्दः प्रसङ्गस्य पदं नावकल्पते
 तच्चेति । निबन्धप्रयोजकपदं च । अव्ययमिवादि । अनव्ययं गुल्यादि ।
 क्स्मिन्धनेति । असति अविद्यमाने ।

धर्मार्थस्य श्लेषादभिन्नत्वं यथा—प्रकटेति । प्रकटः स्पष्टः । अस्य अङ्केन सहा-
 न्ययः । कुलपः चटकाः । ते च ते शकुन्ताः पक्षिणः तेषां धमेण समूहेन भास्वन्त्यो
 पाः परा उत्कृष्टा बलमयः । तासां हिताः अनुगुणं मत्तवारणा वारहदतीति प्रसि-
 द्धाः सासामहो रचना यस्यां सा । निशान्तपङ्क्तिः भवनमाला समरविमर्दभुवं विड-
 म्बयन्ती अनुकुर्वन्ती विशि दिशि दृश्ये । समरभूरपि । कुलिशो वज्रः । कुन्तः
 भासा इति प्रसिद्धः । चक्राणि प्रसिद्धानि । तैः भास्वन्ति परबलानि परसैन्याः
 तेषां भियि मये हिता उपयुक्ताः ये मत्तवारणा इस्तिनः तेषामहो यस्यां सा ।

एव विडम्बयन्तीति एतेन व्यतिरेको निर्दिष्टः । तद्व्ययन्धना शब्देयुक्ता । अर्थान्

अत्र व्यतिरेकालङ्कारनिबन्धना श्लेषाभिव्यक्तिः । यथा च—

“उपसि विगलितान्धकारपङ्कप्लवशबलं घनवर्त्म दूरमासीत् ।
मधुरतरणितापयोगतारं कमलघने मधुपायिनां च पङ्क्तिः ॥”

इति । अत्र चशब्दः श्लेषाभिव्यक्तिहेतुः ।

केचित् पुनः धर्मिधर्मोभयार्थस्यापि शब्दस्य श्लेषमिच्छन्ति, यथा—
“अनवरतनयनसलिलसिच्यमानस्तरिव विपल्लवोऽपि सहस्रधा

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

उपसीति । अन्धकार एव मलिनत्वात् पङ्कः । तस्य विगलितस्य प्लवोऽनव-
स्थानं तेन शबलं विचित्रम् । घनवर्त्मं वियत् । दूरमत्यर्थम् । मधुरः सुकुमारो यस्त-
रणितापो रविप्रभा तद्योगेन तारं हृद्यम् । मधुपायिनो भ्रमरास्तेषां पङ्क्तिः । अन्ध-
कारपङ्कप्लव एव विगलनेन निस्सारत्वाच्छबः तस्य लङ्घनेन वर्त्मसु पक्ष्मसु दूरमा
अरमणीयश्रीः । मधुरता मकरन्दसक्तता तथा रणिता सशब्दा, यद्वा मधुरतेन मकर-
न्दसङ्गेन रणितं गुञ्जितं यस्याः । पयोगता जलगता । अरमत्यर्थम् । अत्र घनवर्त्मश-
ब्दस्योपमेयवाचिनः श्लेषेऽन्तर्भावत्वात् धर्मिधर्मोभयार्थस्योदाहरणत्वे न्याय्ये धर्मार्थस्यो-
दाहरणत्वं घिन्त्यम् ।

अनवरतेति । अनवरतं नयनसलिलेन सिच्यमानो वृद्धिं नीयमानः । तथा अन-
वरतं नयनं प्रापणं यस्य तेन सलिलेन सिच्यमान आर्द्रत्वं प्राप्यमाणः । विपदो लवः
मधुसूदनीविवृतिः ।

विडम्बयन्तीतिपदानुरोधेन श्लेषस्य गवेषणा भवतीति । श्लेषाच्च प्रकटेत्यादि विशेष-
णार्थस्याभिप्लवम् ।

उपसीति । उपसि प्रातःकाले घनवर्त्मं आकाशम् विगलितः अन्धकारः
एव मालिन्यात् पङ्कः । तस्य प्लवोऽनवस्थानम् । तेन शबलम् तथा मधुरस्य नवस्य तर-
णितापस्य सूर्यतापस्य । योगेन सम्यन्धेन तारं मनोहरं दूरमासीत् न जातमित्यर्थः । किन्तु
कमलघने मधुपायिनां भ्रमराणां पङ्क्तिश्च आसीत् । साऽपि उपसि विगलितान्धकारपङ्क-
प्लव एव शबः । श्लेषे बवयोरैक्यात् । तस्य लङ्घनेन वर्त्मसु पक्ष्मसु । दूरमा अरमणा-
यशोभा । मधुरतेन मकरन्दप्रेम्णा रणितं गुञ्जितं यस्याः सा अथ पयोगता जलगता ।
अरं शीघ्रम् अत्यर्थम् । अशब्दोपादानेन श्लेषगवेषणाप्रयत्नः । तेन च विगलितेत्यादिना
उपात्तार्थस्य मधुरेत्यादिना शोपात्तस्य एकत्वम् । इदं तु बोध्यम् । अत्र धन्यकारेण
केवलं धर्मार्थस्य श्लेषादभिप्लवमभिहितम् । किन्तु मधुपायिपङ्क्तिघनवर्त्मनोः उपमानो-
पमेययोः धर्मस्य एकविशेषणद्वारोपादानादेकत्वस्य एषणायाम् उपमेयस्य विशेषणान्तर्ग-
तत्वात् तस्यापि तद्द्वारा एकत्वमिति धर्मिधर्मोभयार्थस्य अभिप्लवत्वं प्राप्तं भवति । इति ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं नयनसलिलेन मधुसूदनीविवृतिः वृद्धिं नीयमानः
विपदो लवः आपल्लवः । अनवरतं नयनं प्रापणं यस्य तेन सलिलेन सिच्यमाणः

प्ररोहति”

इत्यत्र विपल्लवशब्दस्य । तथायुक्तम् । तथाहि—विपल्लवशब्दस्य धर्मिधर्मोभयार्थत्वेऽपि न धर्मार्थत्वम्, यतोऽयमुपमानस्य विशेषणभावमुपगन्तुं नोत्सहते, तस्योपमेशाभिधाने चरितार्थस्यावृत्तेरनुपपत्तेस्तत्स्वरूपापहारप्रसङ्गात् ।

यः पुनरप्रधानमेवार्थमभिधत्ते न प्रधानमसावुपयुक्तार्थोऽपि निव-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

सूक्ष्मभागो विपल्लवो विगतकिसलयश्च । प्ररोहति विस्तीर्णो भवति अङ्गुरांश्च मुञ्चति ।

धर्मार्थत्वमिति । अत्र स्थितमपि धर्मार्थत्वं नोपमानविशेषणत्वापालं विनेपणत्वस्य कक्षान्तरभावित्वात् । न चावृत्तिमन्तरेण कक्षान्तरपरिग्रहो न्याय्यः । न चात्रावृत्तिः कार्या । प्रमाणाभावात् । अनावृत्तौ तु तस्यामेव कक्ष्यायां विशेषणत्वे उपमेयस्वरूपापहारप्रसङ्ग इति पदार्थः । तस्योपमेयेति तच्छब्देन विपल्लवशब्दः परामृष्टः ।

य पुनरिति श्लेषप्रयोजकः शब्दः । अप्रधानं विशेषणभूतम् । प्रधानस्य हि मधुसूदनीविवृतिः ।

आर्त्तक्रियमाणः । विपल्लव विपदो लवः, विगतकिसलयश्च तरुविव । सहस्रधा अनेकप्रकारेण अनेकशाखाभिश्च । प्ररोहति विस्तीर्णो भवति अङ्गुरांश्च मुञ्चति ।

अत्र केचित् “विपल्लवशब्दस्य आपल्लवेशवाचकत्वे धर्मार्थत्वम् विगतकिसलयवाचकत्वे धर्मार्थत्वम्” । इत्युभयार्थश्लेषमिच्छन्ति । तच्च श्लेषैषणं च अयुक्तम् । यद्यपि विपल्लवशब्दस्य धर्मिधर्मोभयार्थत्वं तथापि इह न धर्मार्थत्वम् । सदैवार्थं विपल्लवशब्दः धर्मार्थः स्यात् यदा उपमानस्य ततोः विशेषणं स्यात् । विशेषणं च तदैव स्यात् यदास्य आवृत्तिः स्यात् । आवृत्त्यभावे चायं तस्य विशेषणभावमुपगन्तुं प्राप्तुं नोत्सहते ।

ननु आवृत्तिरस्तु इत्याह—तस्येति । उपमेयस्य आपल्लेशरूपस्य अभिधानेन चरितार्थस्य तस्य विपल्लवशब्दस्य आवृत्तेरनुपपत्तेः शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयात् धारमेकमर्थबोधनेन चरितार्थस्य नावृत्तित्यर्थः । ननु आवृत्तिं विनैव अर्थे बोधयतु इति चेत्, उपमेयस्वरूपापहारप्रसङ्गः स्यात् । अर्थात् उपमायां प्राधान्यं न स्यात् साहस्रयानुसूलपदोपस्थापनस्य वैयर्थ्ये स्यादिति रहस्यम् । अत्राक्षरयोजना द्विधा शक्येकस्यात् । यदि “तथायुक्तम् तथाहि विपल्लवशब्दस्य धर्मिधर्मोभयार्थत्वेऽपि न धर्मार्थत्वम् यतोऽयमुपमानस्य विशेषणभावमुपगन्तुं नोत्सहते” इति पाठः स्यात्तदा समीचीना संगतिः स्यात् । मुद्रितपाठस्तु । “तथायुक्तम् यतो विपल्लवशब्दस्य धर्मिधर्मोभयार्थत्वेऽपि न धर्मार्थत्वमुपमानस्य विशेषणभावमुपगन्तुं नोत्सहते” इत्येवंरूपः प्रतिपात्ताप्रतिपादने विकल एवेति ग्रन्थतलावगाहितधीभिः सुषोभियोऽधीयम् ।

तस्मिन्नाग्रे आबन्धेऽतीति निरमान्तरं प्रप्सौति—यः पुनरिति । यः पुनः सिद्धः

न्यनसद्भावे सत्यावर्त्तत एव । यथा—

“सानुस्थितिर्जनकराजसुतेव भास्वदङ्गोल्लपल्लवतया श्रियमेति यस्य ।”

इत्यत्र भास्वदङ्गोल्लपल्लवताशब्दः ।

इह पुनर्द्विरुपादानमेवैकमुपमानसम्यन्प्रयुद्धिनियन्धनमवसेयं न चे-
वाद्यव्ययमनव्ययमलङ्कारान्तरं वा किञ्चित् ।

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

पूर्वोक्तन्यायेनावृत्तिर्न्याय्या । नियन्धनमिवादि ।

सानुः पर्वतस्य माल(१)भूभागः । अङ्गोल्लाख्यास्तरवः तेषां पल्लवा भास्वन्तो
पत्र । अङ्गोल्लशब्दः प्राकृतर्भापापदमपि कविभिरतिप्रसिद्धा श्लेषादिषु प्रयुज्यते ।
तथा च ‘सकुशाङ्गोल्लपल्लवा । मैथिलीव श्रियं धत्ते’ इति परिमलेन प्रयुक्तम् । संस्कृते
पुनरङ्गोल्लशब्दः स्थितः । तथा भास्वानङ्के उल्लपन् मुखरः ललाख्यः पुत्रो यत्रेति सामा-
न्येनान्यपदार्थो गृह्यते ।

इहेति विपल्लवशब्दे । इवाद्यव्ययमिति तरुविति प्रयुक्तस्येवशब्दस्यान्यथा
व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । अलङ्कारान्तरं समासोक्तादि ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

शब्दः अप्रधानमेव अप्रधानोभूतमेवार्थमभिधत्ते असौ उपयुक्तार्थोऽपि अन्यत्र चरितार्थो-
ऽपि नियन्धनसद्भावे आवृत्तिकारणस्य इवादेरव्ययस्य वा अनव्ययस्य अलङ्कारान्तरस्य
वा उपस्थितौ सत्योम् आवर्त्तते एव । यथा सानुस्थितिरित्यत्र इवस्य सद्भावे भास्व-
दङ्गोल्लपल्लवताशब्दः श्लिष्ट आवर्त्तते । तस्य पर्वतस्य सानुस्थितिः प्रस्थस्थितिः ।
भास्वन्तोऽङ्गोल्लानां पल्लवा यत्र तस्य भावस्तत्ता तथा जनकपुत्रेव श्रियमेति ।
जनकमुताऽपि भास्वदङ्गोल्लपल्लवा । भास्वान् चक्ष्व अङ्के उल्लपन्मुखरो लला-
ख्यः पुत्रो यस्याः । सा अनु रामस्य पश्चरिस्थित्या सह वर्तते सानुस्थितिः ।
अत्र भास्वदङ्गोल्लपल्लवताशब्दः उपमानोपमेययोः जनकपुत्रसानुस्थितयोर्विशेषग-
मिति अप्रधानमेव तदर्थः न प्रधानमिति भावः । अनवर्त्ततेत्यत्र तु विपल्लवशब्दस्य
उपमेयवाचकतया विशेषस्यत्वमिति प्रधानमपि तदर्थः । तरुविशेषगतायां विशेषणतेति
अप्रधानमपि तदर्थः । द्वैविध्यासक्तस्य यथा न हरेः न लक्ष्म्याश्च सङ्गतिर्भवति तथैव
उपमार्थप्रतिपादकस्य अस्य नोपमेयत्वं नच विशेषणत्वमिति पुनर्शक्तिः करणीयेति ।

विपल्लवशब्दस्यावृत्तिरेवास्त्रेया इति वक्तुमाह—इह पुनरिति । इह अनवर-

तेत्यत्र पुनः विपल्लवशब्दस्य द्विरुपादानमेव एकम् उपमानसम्यन्धनस्य उपमेयस्य
पुत्रौ शाने नियन्धनं कारणम् अवसेयम् श्रेयम् । इवाद्यम् अव्ययम् वा अनव्ययम् अ-
लङ्कारान्तरं समासोक्त्वादि वा किञ्चित् कारणं न भवमेयम् ।

(१) मालं क्षेत्रम् । सद्यः मीथिलदेशप्रसिद्धिः क्षेत्रमारुह्य मालम्तिवादिष्वपि च हृद् हृदयने ।

यत्र च प्रधानार्थसंस्पर्शमात्रादेवोभयार्थस्य शब्दस्य द्विरूपादानम-
वश्यं कार्यं तत्र तदेकार्थस्य तत् स्थितमेव । यथा—

“प्रश्नस्येद्वा रुचिर्वो रुचिरिव रुचितस्यास्ये वस्तुनोऽस्तु ।”
इति । यथा च—

“खलतां खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ।” इति ।

न चावृत्तिनियन्धनमिचशब्दोऽत्र प्रयुक्त एवेति कुतः प्रधानार्थ-

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

प्रधानार्थसंस्पर्शमात्रादिति । यतः तेन परेन सम्भवदप्रधानार्थेनापि प्रधान-
भूतोऽर्थः संस्पृष्टः, ततोऽन्तरसम्बन्धासहिष्णुत्वात् द्विरूपादानार्हत्वम् । यत्र च प्रधा-
नाप्रधानोभयार्थस्य द्विरूपादानमवश्यं कार्यं, तत्र दण्डापूपिकया तदेकार्थस्य प्रधान-
मात्रार्थस्य शब्दस्य द्विरूपादानं न्यायसिद्धमेव ।

रुचिर्दीप्तिः अमिलापश्च रुचिः । अत्र द्वौ रुचिशब्दौ विशेष्यवाचित्वात्
प्रधानार्थौ । ननुप्रमानस्य यदि विशेष्यत्वं नोपमेयविशेषणत्वं तत् कथमुपमेयसम्बन्धि-
स्युपमानस्य विभक्तिः । यथा 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ' इति । नैव दोषः । विशेषण-
त्वमवच्छेदकत्वं तच्चोपमानस्योपमेयं प्रत्युपमितिक्रियायां विद्यत एव । अन्यथा तयोः
सम्बन्धाभावादनन्वयप्रसङ्गः । स्थिते विशेषणत्वे तस्य न विशेष्यविभक्तौर्हानिः का-
चिद् । यत् पुनरिदोपमानशब्दस्य विशेष्यवाचित्वमुक्तं तद् धर्मिताभिप्रायेण । धर्मा-
द्युपमानम् । न च स्वतन्त्रत्वात् विशेष्यार्थः । अतश्चैवायं 'क्षीव गच्छति पण्डोऽ-
यम्' इत्युपमेयलिङ्गं न भजते । धर्मवाचि तु विशेषणं विशेष्यलिङ्गमेव । तदुक्तम्—
'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इति । तदेवमुपमानमुपमेयविभक्ति-
भजने धर्मित्वं च न जहातीति । खलता आकाशवल्ली । अत्र प्रयुक्त इति ।
तदरिषेत्यत्र ।

मधुसूदनीविश्रुतिः ।

यत्र चेति । अयं भाषा । यदा एक एव शब्दः उभयतर्कमभिदध्यात्तदा न
तस्य यद्यपि पुनरक्तिः कर्तुमुचिता तेनैव उभयार्थबोधसिद्धेः तथापि प्रधानत्वमनुभवत्
अन्यत्र विशेषणत्वं न सहेतु इति प्रधानार्थसंस्पर्शमात्रादेव तस्योभयार्थस्य शब्दस्य
यदा द्विरूपादानमवश्यं कर्तव्यं भवति तदा तदेकार्थस्य प्रधानमात्रवाचिनः शब्दस्य
तत् द्विरूपादानम् स्थितमेव यत्प्रामाण्यमेव ।

प्रश्नस्येति । रुचितस्य प्राप्तामिलापस्य रुचिरिव अमिलाप इव अन्नस्य सूर्यस्य
इवा दोषस्य शधिः कर्न्ति यो शुष्माकं वस्तुन आसयेऽस्तु । अत्र द्वौ रुचिशब्दौ
उपात्तौ विशेष्यवाचितया प्रधानार्थत्वात् । एवं खलतामिरप्यत्र स्पष्टम् ।

ननु अनवरतेत्यत्र तदरिषेति इत्यर्थसादृश्यम् उभयनिष्ठतया तत्र उपमानस्यो-
पात्त्वादुपमेयम् तथा कथमिमौ तदशाविति तस्य धर्माधीनतया विशेषणं
च उपस्थापयन् अत्र द्विरूपादान इत्याह—न चेति । अत्र तदरिषेत्यत्र ।

संस्पर्शवशाद्विपल्लवशब्दस्य द्विरुपादानप्रसङ्ग इति शक्यते वक्तुं, तस्य तरुविपल्लवयोरुपमानोपमेयभावद्योतनमात्रचरितार्थस्य तयोर्विशेषणविशेष्यभावाभिधानसामर्थ्याभावात् ।

अथ विपल्लवशब्दस्य तरुविशेषणभावोपगमयोग्यार्थान्तरसम्भवे तस्य तरुणा सामानाधिकरण्ये सत्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात्, तयोर्विशेषणविशेष्यभावोऽवगम्यत इति चेत्, तत्र; वाक्यप्रभेदप्रसङ्गात् 'विपल्लवस्तदरिव स च तरुर्विपल्लव' इति ।

अथ समासोक्तिवशादुक्तनयेन तयोः सम्यन्धावगतिरिति । तद्युक्तम् । तस्या उपमानभूतधर्मिमात्रप्रतीतिसामर्थ्योपगमात् । इह तु तरुरिवेति तदुपात्तमेवेति व्यर्थं एवायमनेकार्थपदोपादानप्रयासः कवेः ।

तस्मात् सलिलसिच्यमानत्वसहस्रधाप्ररोहादिसमानधमपिज्ञयैवात्र तरुविपल्लवयोरुपमानोपमेयभावोऽवगन्तव्यः न तु दोषः, स हि भ्रान्तिमात्रकृतः । यथा च—

“कचित् तरुतलविधरवर्त्तिनो वम्रवः क्वचित् स्वच्छन्द-

व्यक्तिवियेकव्याख्यानम् ।

वाक्यभेदप्रसङ्गादिति 'सम्मन्वत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च' नेष्यत' इति वाक्यभेदस्य प्रतिपत्तिगौरववत्त्वादेवैतन्म ।

अथ समासोक्तीति । अनवरतजलेत्यादेर्विशेषणस्य व्यर्थत्वात् । उपमानभूतेति । यत्रोपमानभूतस्य धर्मिणोऽन्यस्यार्थस्य गम्यमानत्वं तत्र समासोक्तिः; न माक्षादुपादान इत्यर्थः ।

फयचिदिति । यम्रवः कपिलाः । पतद् दावाग्नि विनेपणं सन्नकुललक्षगम्ये मधुसूदनीवदृति ।

तस्य इयशब्दस्य ।

ननु अस्तु आपलेदावाचकतया विपल्लवशब्दस्य उपमेयार्थता परंतु विगतः पल्लवो पश्येत्पर्यात् तत्र तरुविशेषणयोग्यताऽपि वर्त्तत एव ततश्च तन्माहात्म्यात् तयोर्विशेषणविशेष्यभावोऽवगम्यत एवेत्याशयेन शङ्कते—अथेति ।

समाधत्ते तत्र । अयं भावः । यद्यपि तत्र शब्दे विशेषणत्वप्राप्तियोग्यता वर्त्तते तथापि वाक्यभेदं विना अन्ययो दुष्करः । वाक्यभेदश्चाप्यर्थस्वीकृतं एव । "सम्मन्वत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते" इत्युच्येति ।

अथ समासोक्तीति । अयं भावः । साधारणविशेषणबलात् कार्यसमारोहाद्वा यत्र उपमानस्य रूप्यत्वं तत्रैव समासोक्तिर्भवति । अत्र तु उपमानं तरुरिवेति शब्दत एव उपात्त इति न समासोक्तिरिति ।

तस्मादिति । तस्मात् उक्तात् त्रिरूपादेतोः । न हि दोषो हि ।

फयचिदिति । अत्र दोषेण यत्रद्विषंग्णे तस्यैतानि विशेषणानि । अ-

चारिणो हरिणाः ष्वचिञ्जटायल्कलाघलम्बिनः कपिला" इति ।
एवमर्थदलेपेऽप्यवगन्तव्यम् । यथा—

“समन्तः केसरिणं वसन्तं भीमं च कान्तं च वपुर्वहन्तम् ।

विलोक्य दूरात् तरसाभिमानो दुर्वारणः क्वापि गतः स मत्तः ॥”

इति । अत्र हि केसरिदुर्वारणयोर्वसन्ताभिमानयोश्च धर्मिधर्मोभया-
र्थयोर्न्योन्यं विशेषणविशेष्यभावो रूप्यरूपकभावो या नियन्तः । स

व्यक्तिविवेकस्याप्याप्तम् ।

प्रतिपादयतीति धर्मिधर्मोभयात्मत्वम् । एवं हरिणा हरिता मृगाश्च । जटा मूलानि
केदासत्रिवेशाश्च । वल्कलं वृक्षत्वक् तत्कृतं च घातः । कपिलाः पिङ्गला मुनिविशे-
पाश्च । आरोपविषयबहुत्वादारोप्यमाणानामपि बहुत्वम् ।

केसरिणं बहुलपुष्पवन्तं सिंहं च । वसन्तं माधवं निवसन्तं च । अभिमानो
धाराधिरुधो भानो महाप्रमाणश्च । दुर्वारणोऽज्ञान्यवारणो दुष्टश्च करी । मत्तो मत्स-
काशात् समदश्च । अभिमान इति न तथा हृद्यद्भ्रमः पाठः ।

अन्योन्यमिति वसन्तमित्यस्य केसरिणमिति विशेषणं, सिंहपञ्चे च केसरिण-
मित्यस्य वसन्तमिति । रूप्येति चः केसरी प्रतीतः स वसन्तस्य रूपकत्वेन न ताट-
स्येन । एवं वसन्तमित्यस्य निवसेनार्थयोगेऽपि वसन्तार्थः केसरिणो रूपकत्वेन योज-
नपुसूदनोविभूतिः ।

स्मिन् प्रसङ्गे शब्दाः धर्मार्थाः । नकुलादिरूपार्थप्रतिपादने एतानि विशेष्याणि शब्दाश्च
धर्मार्थाः । इति धर्मिधर्मोभयार्थतावज्ञात् दलेपः उद्भवति । परं स भ्रान्तिमात्रकृतः
कारणस्य उदलेखाभावादित्याशयः । बभ्रवः कपिलाः नकुलाश्च । हरिणाः हरिता
मृगाश्च । जटा मूलम् केदासघातः । वल्कलं वृक्षत्वक् तदाह्वयं वल्कं च । कपिलाः
पिङ्गला मुनिविशेपाश्च । आरोपोपविषयबहुत्वादारोप्यमाणानामपि बहुत्वम् । माला-
रूपकम् छिद्रशब्दनिबन्धनम् ।

अर्थदलेपेऽपीति । अर्थदलेपोदाहरणमाचिनोति समन्तत इति । इयं विकसित
वसन्तप्रेक्षिकाया नायिकाया उक्तिः । समन्ततः सर्वतः केसरिणं बहुलपुष्पवन्तम् ।
भीमम् वियोगिनां दुःखदत्त्वात् । कान्तं शृङ्गारिणां सुखजनकत्वात् । वपुः शरीरं
वहन्तम् धारयन्तं वसन्तम् ऋतुम् दूरादेव विलोक्य स प्रियमिलनप्रतिबन्धकः दुर्वारणः
वारयितुमनास्थः अभिमानः । तरसा शीघ्रं मत्तः मत्सकाशात् क्वापि गतः । इति
प्रन्तुतार्थः । आरोपार्थश्च । भीमं भयंकरम् अत एव कान्तं कस्य सुखस्य अन्तम्
अन्यैर्बहुवहन्तं समन्ततो वसन्तं वृत्तनिवासे केसरिणं सिंहं दूरादेव विलोक्य
अभिमानः महाप्रमाणः मत्तः शीघ्रं दुर्वारणो दुष्टगजः तरसा जवेन क्वापि गतः पलायितः ।

अत्र केसरिदुर्वारणौ धर्मिभूतौ आरोप्यमाणौ वसन्ताभिमानौ धर्मिभूतौ आरोप-
विषयौ बोध्यौ । अन्योन्यमिति । वसन्तशब्दः निवासाथकः केसरिविशेषणम् ।

चायुक्तः । न हि स्वतन्त्रपरतन्त्रतालक्षणविशेषणविशेष्याद्यात्मकविरुद्धो-
भयार्थाभिधानं सकृदुपात्तेनैकेनैव शब्देन शक्यते कर्तुम् अर्थयोरन्योन्य-
विरोधात् । द्विरुपादाने तु तयोर्मिधार्थत्वात्तत्र केचित् दोषः । यथा—

“अलिमिरक्षणविन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

न खलु शोभयति स्म घनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥”

इत्युक्तप्रायम् । न च तदुपात्तमिति तस्य घाञ्चस्यावचनं दोषः ।
तदभिव्यक्तिनियन्धनसद्भावे तु तयोः प्रधानेतराभिव्यक्तौ विशेषणविशे-
ष्यप्रतिनियमो युक्त एव । यथा—

“अतिगम्भीरे भूपे कूप इव जनस्य निरवतारस्य ।

दधति समीहितसिद्धिं गुणवन्तः पार्थिवा घटकाः ॥”

व्यक्तिविषेकव्याख्यानम् ।

नीयः । इत्थमेव दुर्वारणाभिमानयोर्वाच्यम् । विशेष्यत्वेन रूप्यत्वेन च स्वतन्त्रत्वं,
तद्विपर्ययेण परतन्त्रत्वम् । विशेष्याद्यात्मकेति । आदिग्रहणेन रूप्यरूपकभावो गृह्यते ।

तिलकस्तखविशेषस्तिलकश्च विशेषकः । तदभिव्यक्तिरभयार्थाभिव्यक्तिः ।

तयोरर्थयोः ।

गुणवन्तो रज्जुयुक्ता अपि । घटकाः सङ्घटयितारो इस्वाश्च घटाः । पार्थिवा

राजानः, ननु वक्ष्यमाणयुक्त्या पृथिवीविकारा व्याख्येयाः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

केदारिशब्दः वकुलपुष्पवदर्थकः वसन्तविशेषणमिति एकस्य विशेषणत्वेऽपरस्य विरो-
प्यत्वमिति परस्परं विशेष्यविशेषणभावः । वसन्ताभिमानौ रूप्यौ केदारिदुर्वारणौ रू-
पकौ । तयोर्भावः । नियद्धः कृतः । स च तद्भावश्च । स्वतन्त्रतालक्षणं विशेष्यम् पर-
तन्त्रतालक्षणं विशेषणम् । आदिग्रहात् रूप्यरूपकभावो गृह्यते । तदात्मकस्य परस्पर-
विरुद्धोभयार्थस्य अभिधानं प्रतिपादनम् । सद्य एव उक्तवारमुपात्तेन एकैव शब्देन वस-
न्तादिना कर्तुं न शक्यते । अर्थयोः उक्तयोः अन्योन्यविरोधात् ।

यथेत्यनेन अर्थयोर्द्विरुपादानस्थलीं दर्शयति । अलिभिरिति । कुसुमानां पङ्क्ति-
निपातितुं शीलमेपां तैः । अञ्जनविन्दुवन्मनोहरैः अलिभिः अमरैः अङ्कितः युक्तः
तिलकाख्यो पृश्नः प्रमदां रमणीम् तिलक इव विशेषक इव घनस्थलीं न शोभयति
इति न अपि तु शोभयति स्म । अत्र उपमानोपमेयभूतयोः तिलकयोः द्विरक्तिः ।

नचेति । तत् पदं भिन्नमुपात्तं नास्तीति संगतिः । तदभिव्यक्तेः उभयार्थाभि-
व्यक्तेः निषन्धनं कारणम् इवादि अलङ्कारान्तरम् । यस्य सद्भावेन तयोर्दोषयोरर्थयोः ।
प्रधानेतराभिव्यक्तौ सत्याम् विशेष्यविशेषणभावः युक्त एव उचित एव ।

यथेति । तदौचित्यस्यैव निरूपयति—अतिगम्भीर इति । अतिघातत्वात्गम्भीरे
इव इव अतिगम्भीरे इत्यपि भाषानालङ्कारात् । भूपे निरवतारस्य शोभाम्-

इति । अत्र हि इवशब्दनियन्धनो, गुणवत्त्वघटकत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावो न पार्थिवत्वस्थापि, तस्योपमेयतया प्राधान्यात् अन्यथा तस्य स्वरूपापहारापत्तेरित्युक्तम् ।

किञ्च मत्त इत्यस्य द्विरुपादानेऽपि नार्थश्लेषो घटते तयोर्भिन्नविभक्तिवत्त्वादिति भ्रान्तिमात्ररुतस्तन्नार्थश्लेषाभिमानः ।

किञ्च लक्षणवाक्ये शब्दमात्रेणेति यन्मात्रग्रहणं तदुपमानसामानाधिकरण्यतदितरयोर्ग्ययोरुभयोरपि शब्दयोः परिग्रहार्थम् । तेन लिङ्गघञनविभक्तिविशेषयोगे सति यस्य तद्योग्यत्वमुपजायते, तेनापि साहृश्यं कथनीयमित्यभ्यनुज्ञातं भवति ।

व्यक्तिविवेकव्याख्यानम् ।

गुणवत्त्वघटकत्वयोरिति । यद्यप्यत्र समीहितसिद्धौ हेतुत्वेन व्यवस्थितस्य घटका इत्यस्य पार्थिवा इति प्रतिविशेषणत्वं, तथापि कृप इत्येत्तुपमासामर्थ्याद् विशेष्यत्वमपि घटते ॥ (१)

भद्रसूदनो विवृतिः ।

प्रासवतः घनाद्यलम्बितवतः जनस्य समीहितसिद्धिं जलसिद्धिं घनादिसिद्धिं गुणवन्तः रश्मियुक्ताः विद्वांसश्च घटकाः अल्पघटाः संयोजकाश्च पार्थिवाः राजानः विदधति ।

इवशब्दः । अत्र भूप इवेति । तस्मिन्धनम् तद्धेतुकम् । गुणवत्त्वस्य विशेषणत्वम् घटकत्वस्य विशेष्यत्वम् वर्तते । पार्थिवत्वस्य विशेषणत्वं नास्तीति भावः । अर्थात् पृथिव्या विकाराः इत्यर्थकरणे पार्थिवा इति जलरूपसमीहितसिद्धौ हेतुत्वेन उपात्तस्य घटका इत्यस्य विशेषणम् । परन्तु वर्णनीयस्य राज्ञः प्राधान्येन तदुपयोगितया पार्थिवा इति विशेष्यमेव ।

समन्तत इत्यत्र यस्मन्तादिपदानां पुनरुपादानेऽपि मत्त इत्यस्य भिन्नविभक्तिवत्तया शब्दश्लेषत्वमेवेति अर्थश्लेषत्वं न संघटते इत्याशयेनाह किञ्चेति । तयोः द्विरुक्तमस्यशब्दयोः । तत्र मत्तपदघटिते पद्ये ।

किञ्चेति । लक्षणवाक्ये—

‘यत्रान्यूनतिरिक्तेन साहृद्यं यस्तुनोर्द्वयोः

शब्दमात्रेण कथ्येत स शब्दश्लेष इष्यते ।

इत्येवंरूपे श्लेषलक्षणवाक्ये । तत्र ग्रहणम् उपमानेन सह सामानाधिकरण्येन । तस्मादितरस्य वैपथिकरण्येन अन्वययोग्यस्य हेतुभयोः । तेन उभयपरिग्रहणेनुना यस्य अर्थस्योपमेयस्य तद्योग्यत्वम् उपमानेन सह सामानाधिकरण्यवैवाधिकरण्याभ्यामन्वयाईत्वम् । तेनापि उपमेयभूतेन अर्थेन ।

(१) अर्थं वाख्यानग्रन्थोऽस्माभिर्दीवानुपपन्नः सादानेऽपठकानां पुरतः उपस्थापितः । चेत्तु भोग्यमस्ति मया मया मन्नुपस्थापितोऽपि लक्ष्येन तद्दि पुनः पठकेभ्यः सेनायामुपहरिष्यामहे ।

तत्र लिङ्गविशेषयोगे सति यथा—

“उपसि विगलितान्धकारपङ्ककलवशवलं घनवर्त्म दूरमासीत् ।
मधुरतरणितापयोगतारं कमलवने मधुपायिनां च पङ्क्तिः ॥”

इत्यत्र चशब्दनिबन्धना श्लेषाभिव्यक्तिः । वचनविशेषयोगे यथा—

“विघटिततिमिरौघदिकप्रवन्धप्रकटनभस्यभवन्निशावसाने ।
स्फुटदलनमनाश्च पद्मपण्डास्सपदि हिमेतरदीधितिश्च तेषाम् ॥”

इत्यत्र चशब्दनिबन्धनावृत्तिः । यथा च—

“तनुस्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च ।

अभवन्नितरां तस्या वलयः कान्तिवृद्धये ॥”

विभक्तिविशेषयोगे यथा—

“सरसमन्थरतामरसोदरभ्रमरसज्जलयां नलिनी मधौ ।

जलधिदेवतया सदृशीं ध्रियं स्फुटतरागतरागरुचिं दधौ ॥”

इत्यत्र सादृश्यमनव्ययमावृत्तिनिबन्धनम् ।

मधुसूदनीचिह्नितः ।

उपसीति । व्याख्यातम् प्राक् । अत्र घनवर्त्मनः स्त्रीत्वम् । मधुपायिपङ्केः स्त्रीत्वम् । तद्योगे सति घनवर्त्ममधुपायिपङ्केः सादृश्यमुपनिबद्धम् ।

विघटितेति । निशावसाने प्रातःकाले दिग्गततमसां विगलितत्वेन नभसः स्वच्छता जाता । तदानीं पद्मपण्डा कमलसमूहाः स्फुटैः दलैः पत्रैः नमनाः नम्रा, अभवन् हिमेतरदीधितिः मूर्धोऽपि तेषाम् पद्मपण्डानां स्फुटदलने स्पष्टविकासने मनो यस्य स अभवत् । अत्र हिमेतरदीधितश्चेत्युपात्तः चशब्दः तन्निबन्धना आवृत्तिः स्फुटदलनमनाश्चेति पदस्य बौद्धा पुनरुक्तिः वचंते । एकत्वं बहुत्वं च विशेषणपदस्य क्रियायाश्चेति षोडशम् तथा एकत्वबहुत्वरूपवचनयोगे पद्मपण्डाहिमेतरदीधितयोः सादृश्यमुपनिबद्धम् ।

तनुत्वेति । तनुत्वम् कृशत्वम् कोमलत्वञ्च । अभवत् अभवन्निति च । वलयः त्रिवलयः कङ्कणं च । अत्र वलयः इत्यत्र एकत्वं बहुत्वं च वचसः । तद्योगे मध्यभुजयोः साम्यमुक्तम् ।

सरसेति । सरसः शृङ्गारो रसिको वा मन्यारः अलसो यः सामरसस्य कमलस्य उदरे मध्ये स्थितो भ्रमरः तेन सज्जः कृतः लयः गुञ्जनालयचन्यनुगतं कालक्रिययोः साम्यं यस्यां सा । तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमित्युक्तेः । नलिनी । मधौ वसन्ते । सरसो यो मन्यः अपांश्च बलपूर्वकं यन्मन्यनं तत्र रतौ यौ अमरानोदरी देवदेवी ताभ्यां हृत्वेन भ्रमेण रसश्च दाहदायमानं जलं यस्यास्तथा जलधिदेवतया सदृशीं दृग्ध्रियं शोभां दधौ । कीदृशीं ध्रियम् । स्फुटतरं यथा स्यात्तथा आगता वृक्ष एव लौहित्यस्य अग्राय पद्मपण्डाः य इवियत्र ताम् । अत्र सरसेति विमर्शः अत्रैव प्रथमान्तम् । जलधिदेवतापत्ते मृतीयाग्नमिति विमर्शः अत्रैव

न्यूनातिरिक्तप्रतिषेधश्चास्य प्रधानविशेषणसाम्यप्रतिपत्त्यर्थः । तेन यत्र तन्न सम्भवति स दुष्ट एव श्लेष इत्यवसेयम् ।

तत्र न्यूनत्वं यथा—

“इह चटुलतया विलोचनाद्यैः स्फुटशितितारकविभ्रमैस्तदप्ययः ।
दधति मधुकरैश्च कोरकान्तस्थितिरमणीयतरैः श्रियं नलिन्यः ॥”
इति । अत्र मधुकरपक्षे न्यूनत्वम् । अतिरिक्तत्वं यथा—

“दिशि दिशि विहगास्तनूस्समन्तादनलसपक्षतयोपचीयमानाः ।
उपसि जिगमिपाकुलास्तदानीं दयितवियोगदशा चधुश्च देहुः ॥”

मधुसूदनीवृद्धिः

श्लेषलक्षणोक्तस्य अन्य्यूनातिरिक्तविशेषणस्य फलमाह—न्यूनातिरिक्तेति । अस्य सादृश्यस्य न्यूनस्य अतिरिक्तस्य च प्रतिषेधः । प्रधानं प्रकृतार्थोपोद्बलकत्वान्मुल्यं यद्विशेषणं तत्साम्यप्रतिपत्त्यर्थः । अर्थं भावः । उपमानोपमेययोः सादृश्यं न्यूनम् अतिरिक्तं वा न उपस्थाप्यम् । समत्पेनोपस्थापने हि प्रधानविशेषणस्य उभयत्र समा सङ्गतिः स्यात् अन्यथा न्यूनातिरिक्तत्वेनोपस्थापने प्रधानविशेषणस्य उभयत्र सम-
तया प्रतिपत्तिर्न स्यादिति । तच्चेति । तत्र प्रधानविशेषणसाम्यम् ।

इह चटुलतयेति । तरुण्यो युवत्यः । स्फुटे स्वच्छे शिती कृष्णे ये तारके भक्षणः कर्नानिके तयोर्विभ्रमो विलासो येषु सैः विलोचनानामोद्यैः समूहैः चटुलतया चञ्चलतया श्रियं दधति । कमलिन्यः नलिन्यः कोरकस्य कलिकायाः अन्ते या स्थितिः तथा रमणीयतरैः मधुकरैः भ्रमरैः चटुलतया श्रियं दधति ।

अत्र तरुणी नलिनो च क्रमशः उपमेयम् उपमानम् । तत्र पूर्वं विलोचनैः उत्तरत्र मधुकरैः शोभा आधीयते । तत्रापि यद् विलोचनानां स्फुटशितितारकविभ्रमशालित्वं प्रतिपादितं तन्न मधुकराणां सम्भाव्यते यच्च तेषां कोरकान्तस्थितिरमणीयतरत्वमुक्तं न तत्सादृश्यं भवति इति मधुकरपक्षे न्यूनत्वम् ।

दिशि दिशीति । अत्र विहगा दयितवियोगदशाः इति कर्तृणी द्वे । तनूः शरीराणि वधुः अभिसारिकाः इति कर्मणी द्वे । देहुः पूर्वत्र उपचिताः उत्तरत्र ओपाचकुः । प्रातःकालतया तदानीं विहगा आहारार्थं दिशि दिशि जिगमिपाकुलाः अभिसारिका वधवः अपि अभिसारकृत्यं निर्वह्य रमणसदनात् स्वगृहं प्रति जिगमिपाकुलाः । आकुलताकारणं च दयितवियोगदशाया अनलसपक्षतया उपचीयमानता पूर्वकं दहनम् । अनलो यथा घृद्धिं गच्छन् दहति तथैव दशा अपि तत्समानतया घृद्धि गता दहन्ति भक्तः अनलसपक्षतया उपचीयमाना इति अभिहितम् । विहगपक्षे च अनलताः समर्थाः पक्षा येषां तेषां भावस्तत्र तथा उपचीयमाना एकत्र समवयन्तः पक्षिणां सम्भ्योद्भवत्प्य जातिस्वभावात् । देहुः एकत्र समेता जाता इति भावः ।

इति युक्त पाठः । कर्मणो यथा—

“कुं तालीभिर्बुधमिव गहनामेतामासाद्योच्चैश्शितशरशतसङ्कोणाः ।
अस्मिन् नानाफलकप्रलनसंसक्ता घटगन्धयेते दिशि दिशि हरिसैन्यौघाः ॥”

इति । क्रियाया यथा—

“कुसुमैः कृतवासनः समन्तादपनिद्रत्यमुपेयिवद्भिरस्मिन् ।
ध्रुतिमन्त्रगणाभिरामरूपैर्न घवौ पदपदशोभिभिः समीरा ॥”

इति । एष चार्थो न्यायसिद्धोऽपि मृदुमतीन् प्रति सुखप्रतिपत्तये
घचनेन प्रतिपादितः ।

सा चेयमखिलस्यैव पदस्यावृत्तिरिष्यते ।

निबन्धनदलोद्भूता न तदंशस्य जातुचित् ॥ ६० ॥

उपयुक्तार्थता ह्यस्य पदस्येव न विद्यते ।

अधुना त्पयोगेऽस्य पूर्वस्यार्थस्तिरोभवेत् ॥ ६४ ॥

मधुसूदनीविवृतिः ।

कुन्तालोभिरिति । कुन्ताः प्रासाः तेषाम् । तालीभिः समूहैः गहनां व्याप्तं
युधमिव युद्धभूमिमिव तालीभिः तालपङ्क्तिभिः गहनां संकटां कुं भूमिमासाद्य । नाना
फलानां कवलने अद्ने संसक्ताः । नानाफलकानां अनेकेषां वाणाप्रभागानां बलने
सम्बरणे अथवा सञ्चरणे । बल सम्बरणे सञ्चरणे इत्येतौ भावे ष्युट् । संसक्ताः संबद्धाः ।
उच्चैः शिताः सीदन्ताः क्षारा वाणास्त्रविशेषाश्च । अन्वयस्तु सुगमः । घटगन्धि
शब्दं कुर्वन्ति । अत्र कुमिति कर्मणः स्वरूपापहारः

कुसुमैरिति । अस्मिन् उपःसमये । औपट्पदान्येव पदपदास्तैः शोभिभिः ।
ध्रुतिर्वेद एव ध्रुतिः कर्णः तत्र मन्त्रगणसदृशमभिरामं रूपं येषां सैः ।

नियन्धनेति । निबन्धनम् इवादि चादि च अलङ्कारान्तरं समासोक्त्यादि । तदं-
शस्य पदांशस्य । अर्थं भावः । सततमनङ्गोऽनङ्ग इत्यादिस्यलवस्य अल्पयानव्यवका-
रणोद्भूता सम्पूर्णपदस्यार्थवृत्तिः कार्या पदांशस्य यथा मदनदीपरागरक्ता इत्यत्र पदे
अंशभूतस्य मदनदीपस्य यद्वृत्तिक्रियाकर्तृत्वार्थम् रतिगृहभित्तिविशेषणत्वार्थम् च-
भारवृत्तिः कियते सा जातुचिदपि न कर्णीया । इति ।

ननु पदांशवृत्तेतिषेचः कैमर्थिक इत्याह—उपयुक्तार्थतेति । अस्य पदांशस्य पद-
स्य इव उपयुक्तार्थता संगतार्थता न विद्यते । अधुना अस्य पदांशस्य उपयोगे तु पूर्व-
स्य पदस्य अर्थः तिरोभवेत् । मदनदीपरागरक्ता इत्यत्र पदे अंशभूतस्य मदनदीपस्य
उपयोगे कर्तृत्वेन अन्वये कृते सति मदनदीपरागरक्ता इति सम्पूर्णपदस्य अर्थः नष्ट एव
भवति इत्यर्थः ।

अर्थप्रयोगो युगपत्लाघवेनोभयोरपि ।

स्यादयं कामचारो यद्येकेनोक्तिर्द्वयोर्भवेत् ॥ ६२ ॥

इत्यन्तरश्लोकाः

“यत्र च मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च गौर्यो विभवरताश्च श्यामाः
पद्मरागिण्यश्च धवलद्विजशुचिचन्दनामदिरामोदिनिश्वसिताश्च प्रमदा”
इत्यत्र चशब्दादेदितो विरोधः, तस्याप्यपिशब्दस्यैव तदर्थाभिधा-
नसामर्थ्योपगमात् ।

यथा—“घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ।”

मधुसूदनीविवृतिः ।

अर्थप्रयोग इति । लाघवेन युगपत् उभयोरपि पदतद्देशयोरपि अर्थस्य प्रयोगः
शेष इत्यर्थः स्यात् यदि एकेनैव द्वयोर्भक्तिः स्यात् । अयमेतादृशः कवीनांकृते कामचारः
पूर्वविधे विषये यथेच्छाचरणमनुष्ठेयमिति भावः । यथा—यत्र मातङ्गगामिन्यः शी-
लवत्यश्च इत्यत्र मातङ्गेति पदानेन एकेन उभयार्थावगतिर्भवति । तद्यथा पूर्वम्
मातङ्गगामिन्य इति ध्रुवौ चाण्डालगामिन्य इत्यर्थोऽवष्टतो भवति । परम् पूर्वविधाच-
रणशीलतायां तासां शीलवतीत्वं अर्थात् पतिमतात्वं कथं स्यादिति तद्योपनिवारणार्थं
पदान्त्वैव मातङ्गस्यावृत्तिः क्रियते मातङ्गवत् गन्तुं शीलमासां ताः इति । एवमेके-
नैवोभयोरर्थयोर्शेषे कामचारः कर्तव्यः न तत्र स्वरूपापहारः । प्रधानस्यैव स्वरू-
पापहारे शेष इति तत्त्वम् ।

अधुना प्रसङ्गेन इह मातङ्गेत्युदाहरणे चशब्दव्यतिरेके “न वाच्यो विरोधः साक्षाच्छ-
ब्देन विरोधात्कारणस्य अप्रकाशितत्वादि” इति ध्वनिकारोक्तिं रण्डनाय विप्रेक्षति—
यत्र चेति । मातङ्गः चाण्डालः हस्ती च गौर्यः महादेवस्त्रियः विभवे विगतभवे
भवो महादेवः तद्विरक्तो इत्यर्थः रता इति विरोधः । गौर्यः गौराङ्गयः विभवे पेशव्यं
रताः । इति तत्परिहारः । श्यामाः कृष्णाः पद्मरागो रक्तमणिः तत्सदृशा इति कृष्ण-
रक्तयोरैकाग्रयतया विरोधः । श्यामाः पौष्परागिण्यः पद्मरागाण्डप्रमणिवारिण्य इति
तत्परिहारः । धवलद्विजवत् उत्कृष्टविप्रवत् शुचि शुद्धं चन्दनं गुणं वासां ताः
मदिरया मुरया आमोदि मुनिभि निरयसितं श्यामरागुः श्यामां ता इति विरोधः । पश्टीः
स्पष्टैः द्विजैर्दन्तैः शुचि निर्मलं चन्दनं वासां ता इति तत्परिहारः ।

चशब्दादेदित इति । अत्र पदान्देन शीलवत्येत्यादिपदानाद्येन वापेदिशः श्लो-
को विरोधः । ननु अविनाशस्यैव विरोधोनावयवतया किमिच्छुष्यते चशब्दादेरिदो विरोध
इत्यत आह—तस्यापीति । तस्यापि चशब्दस्यापि तदर्थाभिधानसामर्थ्यस्य तिर्यग्-
व्यपनान्तेः उपगमात् त्र्योहात् ।

यकारस्य विरोधप्रधानस्यैव वृत्तान्तेन समर्थयति—यथेति । घृणीति । प्रमादी प्रमा-
दो असावधानः । नो हि दयासुर्भवति न कदापिदपि मय कृपेन मा कृपेन
व्यतिः ० ५१

इत्यसिद्धं विरोधस्य साक्षाच्छब्देनाप्रदर्शितत्वम् ।

“खं येऽभ्युज्ज्वलयन्ति लूनतमसो ये धा नखोद्भासिनो
ये पुष्पन्ति सरोरुहश्रियमधिक्षिताप्लभासश्च ये ।

ये मूर्धस्वयभासिनः क्षितिभृतां ये चामराणां शिरां-
स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रियै सन्तु यः ॥”

इत्यत्रोभयेषां पदानां व्यतिरेकोऽनुमेयस्तत्र चैषां भिन्नविशेषणत्वमेव
हेतुः ।

अभिन्नविशेषणत्वे हि नियन्धनसद्भावे सति साहृदयमात्रं प्रतीयते
न व्यतिरेकः, यथा—

“भक्तिप्रह्वयिलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीति हितप्राप्तये ।

लाघव्यस्य महानिधौ रसिकतां लक्ष्मीं दृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्धा हरेः ॥” इत्यादौ ।

अनुसूदनीविवृतः ।

पीडा स्यादिति सन्ततमप्रमत्तो भवति इति घृणित्वप्रमादित्वयोस्तामानाधिकरण्येन
विरोधः तं च चशब्द आबेदयति इह ध्यासवाक्ये । इत्यतः अपिदाब्दस्य इव तस्यापि
चशब्दस्यापि तदर्थान्निधानसामर्थ्योपगमात् हेतोः विरोधस्य साक्षाच्छब्देन अप्रका-
शितत्वम् असिद्धम् इति ।

“खं ये इति । दिनपतेः स्वयंस्य उभयेऽपि किरणरूपाः अङ्गुलीपाष्ण्यांशवयव-
पाश्च ते पादाः धो युष्माकमध्येतृणां श्रियै सन्तु । कीदृशास्ते ये लमाकाशम् अभ्यु-
ज्ज्वलयन्ति अथवा ये नहै ह्नासिनः । ये सरोरुहश्रियं कमलशोभां पुष्पन्ति अथापि
क्षिप्ता तिरस्कृता अभ्युज्जानां कमलानां भाः पैस्ते । ये क्षितिभृतां पर्वतानां मूर्ध्नु अथ-
भासिनः ये अमराणां देवतां शिरांसि आक्रामन्ति । तत्र अनुमाने । अत्र शशिरूपाः
पादाः लभ्युज्ज्वलयन्ति । अङ्गुल्याद्यवयवरूपास्तु न खमुद्रासयन्ति अपितु नहै ह्नासि-
नः इति व्यतिरेकः । विशेषणानां रश्मिपक्षे अङ्गुल्याद्यवयवपक्षे च भिन्नस्वरूपत्वम् ।

भक्तिप्रह्वेति । हरेर्मधुसूदनस्य नेत्रे तनुर्धा । वाशब्दः । समुच्चयार्थः । युष्माक-
मध्येतृणां भवार्तिशमनं संसारवाधानिवर्तनं कुरुताम् । कुरुतामिति परस्मैपदद्विवचनम् ।
आत्मनेपदैकवचनं च । कीदृशी नेत्रे तनुर्धेति उभयानुसंधानि विशेषणानि अवचिनोति—
भक्तीति । भक्त्या प्रद्वानां नष्ट्राणां जीवानां विलोकने सद्दयावलोके प्रणयोऽनुरागो
यद्येस्ते नेत्रे । भक्तिपङ्कराणां विलोकनस्य दर्शनस्य प्रणयो यस्यां स तनुः । प्रणयिनी-
ति नेत्रपक्षे ननुसंके द्विवचनम् । तनुपक्षे छिपामेकवचनम् । नीलोत्पलं स्पर्धिनु शीलं
ययोः यस्याश्च । एकत्र हितप्राप्तये नीते अपरत्र ईद्वितप्राप्तये नीता । अस्मिन् पक्षे
नीतेद्वितैत्यत्र भावगुणः । महानिधोति नेत्रपक्षे द्विवचनम् । यद्यपि नेत्रशब्दस्य

भिन्नविशेषणत्वे तु तेषामन्योन्यविशेषप्रतिपत्तिः । विशेषेण हि न भेदमन्तरेण भवति स एव च व्यतिरेके नापर इति भिन्नविशेषणत्वानु-
मेय एवासौ न शब्दशक्तिमूलः ।

तदभिन्न्यक्तिनियन्धनं क्वचिदन्यदीयं वचनमपि भवति । यथा
वेणीसंहारे—

“रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ।”

इति शैल्यवचनाकर्णानक्रुद्धं भीमसेनं सान्त्वयितुं सहदेवस्य “आर्य !
अनुमतमेव नो भरतपुत्रस्य वचनम्” इति वचनम् ।

क्वचित् पुनः प्रतीयमानार्थस्तदभिन्न्यक्तिनियन्धनं भवति यथा—
“आलिङ्गनादरचितस्थितिरायभौ या पर्युर्विकासिपरिखाजलनीविबन्धा ।
विस्तारिसाजलधनं परिवर्त्तमाननक्षत्ररत्नरशनागुणमुद्रहन्ती ॥”

मधुसूदनीविवृतिः ।

क्लीबत्वं तथापि महानिधिशब्दस्य अजहलिङ्गत्वात् पुंस्त्वमेव । तनुपक्षे महानिधि-
रिति ष्टेदः । द्रुलोपे पूर्वस्येति दीर्घो रेफोत्तरत्वात् । तन्वतीति शत्रन्तस्य क्लीबे
द्विवचनम् । तनुपक्षे स्त्रियामेकत्वम् । अत्र विशेषणानामुभयपक्षे प्रायः अभिन्नत्वम् ।

भिन्नाभिन्नविशेषणत्वस्य फलं दर्शयति । भिन्नेति । तेषां विशेषणानां भिन्नत्वे
तु परस्परस्मिन् विशेषण्य आधिक्यमन्य प्रतिपत्तिः । स एव विशेष एव । अपरः
श्लेषो न । भिन्नविशेषणत्वेन अनुमेयः । असौ व्यतिरेकः । न शब्दशक्तिमूलः अनु-
स्वानाल्लयो व्यनिरिति शेषः ।

क्वचित् स्थलान्तरे । तदभिन्न्यक्तिनियन्धनमिति । अत्र तत्पदेन श्लेषः परा-
मृश्यते । अन्यदीयं परकीयं वचनं वाक्यमपि भवति । अत्र मुद्रितं तच्चेति पाठोऽमुद्रः ।

रक्तेति । रक्तेन हृदिरेण अनुरागेण च प्रसाधिता अलङ्कृता वशीकृता च भूर्य-
स्ते । विग्रहो युद्धम् शरीरं च । स्वस्था स्वर्गस्थाः नीरुणाश्च । अत्र सहदेवस्य
“भरतवाक्यमस्माकमनुमतमेवेति” वाक्यमावृत्तेः कारणम् ।

तदभिन्न्यक्तीति । अप्रापि तत्पदेन श्लेषः परामृष्टः ।
आलिङ्गनेति । अत्र नगरीवर्णनमुपक्रान्तम् । या नगरी पर्युः राज्ञः आलिङ्ग-
नात् निरन्तरसम्यन्धात् । आलिङ्गनस्य मुख्यार्थेवाधात् निरन्तरसम्यन्धे लक्षणा ।

भाद्रेण चिता युक्ता स्थितिरवस्थितिर्यस्याः सा । विकासि विस्तृतं परिखाजलमेव
नीविबन्धो यस्याः सा । विगारी साल एव प्रकार एव । सालः पादपमात्रे स्यात् प्रा-
कारे मर्जपादपे इति मदिनो । जघनं तत् । परिवर्त्तमानानि उपरि भ्रमन्ति नक्षत्राण्येव
रत्नानि तन्निर्मितं रशनागुणं कटिमूत्रम् उद्रहन्ती भ्राममान्तात् वमौ शुशुभे ।
अत्र रूपकालङ्कारः ।

इत्यत्र तदुचितविशेषणसामर्थ्योपस्थापितो नायिकार्थः पत्युरालिङ्गनादरचितस्थितस्य श्लेषस्य ।

यत्र तु आवृत्तिनिबन्धनगन्धोऽपि न सम्भवति न तत्रार्थान्तरावगतिरिति वृथैव तत्र कथीनामुभयार्थपदे।पनिबन्धप्रयासः चाच्यावचनदोषदुष्टत्वात् । तत्र शब्दश्लेषे यथा—

“क्ष्माभर्तुरस्य विकटः कटकः सपीलु-

पालीकुलस्सहरिसैन्यशतायमर्दः ।

लक्ष्मीं विलासघटनां नयति व्यपास्त-

नानाधिकामचरमागधराजितश्रीः ॥”

इति । यथा च—

“येन ध्वस्तमनोभवेन घलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो

यश्चोद्विक्तभुजङ्गहारघलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

अत्र तदुचितानां नायिकोचितानां विशेषणानां सामर्थ्येन उपस्थापितः नायिकार्थः । श्लेषस्य अभिव्यक्तिनिबन्धनमित्यन्वयः । नायिकापक्षे । पत्युर्नायकस्य । आलिङ्गनाद्यैर्वादरेण चिता स्थितिर्यस्याः सा । विलासिपरिखाजलवत् नीविबन्धो यस्याः सा । विस्तारि सालवत् जघनम् । परिवर्त्तमाननक्षत्रसदृशैस्तैर्निर्मितं रत्नानां गुणमुद्बहन्ती धारयन्ती ।

वस्तुद्वये च शब्दशक्त्या प्रकाशयमाने श्लेष इति ध्वनिकारोक्तिं दूषयन्माहययेति । तत्र आवृत्तिकारणाभावस्थले ।

क्ष्माभर्तुरिति । अस्य क्ष्माभर्तुः पर्वतस्य राज्ञश्च । विकटः भयङ्करः महाश्व । कटकः नितम्बप्रदेशः सेनानिवेशश्च । विलासघटनां विलासकरणार्थम् लक्ष्मीं नयति स्वीकरोति । अथवा लक्ष्म्यै शोभाय विलासघटनां क्रीडामित्यर्थः नयति धारयति । नयतिद्विकर्मकः । क्रीडशः कटकः । पीलुनां हस्तिनाम् स्वनामाख्यातद्रुमाणाञ्च । पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात् परमाणौ मतङ्गने इति । मेदिनी । द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलव इत्यमरः । या पाणी पट्टिः तत्कुटेन सहितः । हरयः सिद्धा भद्रवाञ्च । भद्रवसहितसैन्यकक्षुक्छतावमर्देन सहितः । पर्वतपक्षे व्यपास्ताः दूरीकृता नाना आघयो यस्यास्तां लक्ष्मीम् । अचरम प्रथमः अगः पर्वतः हिमालयः तस्य धरायाः पृथ्व्या जिता श्रीः शोभा येन स कटकः । राजपक्षे व्यपास्ताः दूरीकृता नाना आघयो येषां ते तयोक्ताः । अत एव कामचरः स्पेच्छाविहरणशीलाः ये मागधाः सगधदेशीयभटाः तैः राजिता शोभना श्रीर्यस्य स कटकः । अत्र कारणाभावात् श्लेष इति भावः ।

येन ध्वस्तेति । नास्ति भवो जन्म यस्य तेन येन माधवेन अतः शक्यम् अर्थान् शब्दासुरः ध्वस्तम् नाशितम् । घलिजित् कायो घामनावतारीवदेहः पुरा अस्य-

यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥”

इति । एवम्—

“कह णाम ण होसि तुभं भाअणमसमअसस्स णरणाह ।

णिच्चं चेअ कुणन्तो जहिच्छमत्थाण विणिओअम् ॥”

इत्यादावपि द्रष्टव्यः । न ह्यत्र चाटौ निन्दायां वा निश्चयो निबन्ध-

नाभावादिति । अर्थश्लेषे यथा—

“दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाङ्गिष्टसृष्टैः पयोभिः

पूर्वाङ्गे विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यहि संहारभाजः ।

दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्यदुत्तारनावो

गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥”

मधुसूदनीविवृतिः ।

तपरिवेशनसमये स्त्रीकृतः मोहिनीमूर्त्यां परिणमितः । यश्च उद्विक्तम् उद्वण्डम् भुजङ्गं
तद्रूपधारिणम् अघासुरं हन्तीति उद्वण्डभुजङ्गहा । आरम्भरिसम्बन्धिवलं यातीति
तथा । यः अगं गोवर्द्धनपर्वतम् कृष्णावतारे गां पृथ्वीं वराहावतारे अधारयत् ।
अमरा देवा यस्य शशिनं मधनातीति शशिमत् तस्य शिरोहर इति स्तुत्यं प्रशंसनीयं
नाम अभिधानम् आहुः । अन्धका यादवाः तेषां क्षयस्य गृहस्य करः द्वारिकापुरीनिर्मा-
ता सर्वदाः अखिलाभिलाषापूर्को माधवः त्वां पायात् । इति माधवपक्षे । उमाध-
वपक्षे । ध्यस्तः मनोभवः कामो येन तेन, येन उमाधवेन शिवेन पुरा त्रिपुरदाहसमये
बलिजितः विष्णोः कायः शरीरः अस्त्रोक्तः । उद्विक्ता भुजङ्गा एव हारो यलयं च
यस्य सः । यः गङ्गामधारयत् । अमरा यस्य शशिमच्छिः चन्द्रशेखरः हर इति च
स्तुत्यं नामाहुः । स अन्धकासुस्य । क्षयकरो नाशकः उमाधवः त्वां सर्वदा पायात् ।
अत्रापि अर्थान्तरप्रतीतिनिबन्धनाभावाच्चिद्वृत्तपक्षोपन्यासो वृथैपेति तत्त्वम् ।

“कह णाम” इति । कथं नाम न भवसि त्वं भाजनमसमञ्जसस्य नरनाथ ? नि-
त्यमेव कुर्वन् यथेच्छमार्थानां विनियोगम् । इति टाया । असमञ्जसस्याकुश्लतायाः । अत्र
अपव्यपकारित्वेन निन्दा वा दासृत्वेन प्रतीया वेत्यस्य कारणाभावात् निश्चयो नास्ति ।

दत्तानन्दा इति । समुचितसमये अङ्गिष्टं विना दुःखं सृष्टैः दक्षैः पयोभिर्नष्टैः
दुग्धैश्च प्रजानां जलानां सन्ततीनां च दत्तानन्दाः । पूर्वाङ्गे प्रातः काले दिशि दिशि
विप्रकीर्णाः विस्तृताः गताश्च । विरमति अस्तमयति अङ्गि दिवसे संहारभाजः सद्गो-
षयुधाः स्वालयोद्देशेन प्रतिनिवृत्तिभाजः । दीर्घम् उत्तोरं शूर्दि गच्छदेष न कदा-
चिदपि क्षीणत्वमप्यद् यद् दुःखं तस्य प्रभवः उत्पत्तिम्पानं यो भवः संसारः तस्य
भयरूपात् उदन्वतः समुद्रात् उत्तरहेतुका नावः दीप्तांशोः सूर्यस्य गायः किरणाः पंक्तश्च
पावनानां पवित्राणां यो पुन्माकम् अपरिमिताम् अपिष्टाम् प्रीतिं परं उष्टांशम्

इति । अत्र हि गाय इत्यस्य विशेष्यवाचिनं उपमानाभिमतार्थांतरवृत्तित्वेऽपि विशेषणानाञ्चोभयार्थानुगुण्येऽप्युपमानस्य तत्सम्बन्धाभिधायिनश्चावश्यवाच्यस्यावचनं यत् स दोष इत्येतद्विदितनिष्यते ।

उभयश्लेषे यथा—

“सर्वैकशरणमक्षयमधीशमीशं धिषां हरिं कृष्णम् ।

चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत चक्रधरम् ॥” इति ।

इहापि द्वाच्यावचनमवगन्तव्यं; यथा—

“पतिते पतङ्गमृगराजि निजप्रतिविम्बरोपत इवाम्बुनिधौ ।

अथ नागयूथमलिनानि जगत्परितस्तमांसि परितस्तरिरे ॥”

इति । अत्र नागयूथेन धर्मिणा साम्यं तमसां वक्तुमभिमतं कवेः न तद्वर्गेण मलिनत्वमात्रेण । मृगपतौ पतिते निष्प्रतिपक्षतया तस्यैव स्वेच्छाविहारित्वोपपत्तेः, न तद्वन्मलिनानां तमसां, पतङ्गस्य मृगराजरूपण-

मधुसूदनीविवृतिः ।

यथा स्यात्तथा उत्पादयन्तु ।

अत्र हि गाय इतीति । अत्र गोदपदार्यस्य सुरभिरूपस्य उपमानत्वेऽपि विशेषणानां च तदनुपायित्वेऽपि यद् अवाच्यत्वकरणं सोऽयं दोष इति ग्रन्थकाराशयः । एतादृशेषु प्रस्तुताप्रस्तुतयोः सादृश्यं व्यज्यते इति ध्वनिरुक्तुंशाशयः । उपमानत्वेन अभिमतम् अर्थान्तरं धेनुरूपम् तत्र वृत्तित्वेऽपि । उभयार्थयोः किरणधेनुरूपार्थयोः आनुगुण्यमन्वयः । तत्सम्बन्धाभिधायिनः उपमानसम्बन्धवाचकस्य च इवादेशित्वर्थः ।

सर्वैकशरणमिति । सर्वेषाम् एकं शरणं गृहम् यस्तम्, न क्षयं गृहं यस्य तम् अक्षयं गृहहरितं कथमिति विरोधः । शरणं रक्षितारम् । क्षयो नाशस्तद्वदितम् । अक्षयम् अविनाशिनम् । इति तत्परिहारः । न धियामीश इत्यधीशस्तम् अधीशम् तथापि धियामीशमिति विरोधः । अधीशं स्यामिनम् धामोशरमिति तत्परिहारः । हरिं कपिलवर्णम् कृष्णं इयामकण्ठचेति विरोधः हरिं पापनाशकम् कृष्णनामकं चेति तत्परिहारः । चतुरो विषेकशीलः आत्मा मनो यस्य स चतुरात्मा तम् निष्क्रियम् चैष्टारहितम् इति विरोधः सङ्घेणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धेति चतुर्व्यूहस्वरूपम् मायो विना स्वतः क्रियारहितमिति तत्परिहारः । अरीणाम् अरा येषां सन्तीति तेषाम् अरयुक्तानां चक्राणां मथने माशकम् तथापि चक्रधरम् धक्रायुधम् इति विरोधः शत्रुनाशकम् सुदर्शनाख्यचक्रधरमिति तत्परिहारः । अत्रापि पेकारणाभावे सर्वैकशरणादीनामावृत्तिः कर्तुं न शक्यते इति भावः ।

इहापि पतित इति उच्यमाने पदेषु अर्थान्तरप्रतिभोत्पत्तौ न निश्चयनं किञ्चिदिति वाच्यस्य तदभिप्यक्तिनियन्धनस्य अवचनमवगन्तव्यम् ।

पतित इति । पतङ्गः सूर्यं पृथ्वीं गृगताद् सिद्धः । अत्र रूपकम् । नागयूथः राजमगूहस्तेन सह तमसां साम्यं सादृश्यम् धनुं कवेरभिमतम् तद्वर्गेण नागयूथवर्गेण

वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च तत् मलिनादिशब्दाः शक्नुन्ति वक्तुं हारिसुन्द-
रसुभगसदृशसन्निभादिशब्दानामेव तदधिधानसामर्थ्यदर्शनात् ।
अन्यथा—

“सरोजकर्णिकागौरीं गौरीं प्रति मनो दधौ ।”

इत्यादौ गौरादिशब्दा अपि धर्मिसाम्यमेवावगमयेयुः न धर्ममात्र-
साम्यम् । तच्चानिष्टं गौरत्वमात्रसाधर्म्यकृतस्य गौर्याः सरोजकर्णिका-
साम्यस्य वैयक्तिकत्वात् ।

अथोच्यते गौरादिशब्दा अपि सदृशादिशब्दवत् साक्षाद् धर्मिसा-
म्यमेवाभिदधुः, सामर्थ्यात् तु धर्ममात्रसाम्यावगतिः कर्णिकाया गौर-
त्वाव्यभिचाराद् इति । तदयुक्तम् । तन्नियन्धनभूतायाः श्रुतहानेरश्रुतक-
ल्पनायाश्चान्याव्यत्वात् । युज्येत पुनरेवं, यदि प्रतीतिः क्षमेतेति ।

यत् पुनर्धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यधर्मप्रतिपत्तिः साहचर्यादित्यन्ये मन्यन्ते,

मधुसूदनीविश्रुतिः ।

फेवलमालिन्येन न । मृगपतौ सिद्धे पतिते मृते सति निष्प्रतिपक्षतया निःसापत्न्येन
तत्स्यैव नागयूयस्यैव । तद्वत् नागयूयवत् । न च तदिति । तदभिधानेत्यत्र
तत्पदेन साम्यं परामृश्यते । अन्यथा ह्यर्थादिष्वेव साम्याभिधानस्याऽस्वीकारात् ।
मलिनादिष्वपि घ स्वीकारात् ।

सरोजेति । सरोजस्य कर्णिकावत् गौरो धर्मो यस्यास्ताम् ।

धर्मिसाम्यमिति । धर्मिणः देव्या गौर्याः, धर्मो गौरत्वम् । तच्छेति ।
गौरत्वधर्मद्वारा गौरीसरोजकर्णिकयोः साम्यमालोच्यते ततः धर्मस्यैव साम्यमत्र प्रति-
भाति । इति भाषः । कर्णिका बीजकोपः ।

ननु सदृशादिष्वपि गौरादिरपि धर्मिसाम्यमेव प्रतिपादयन् अर्थाद्य तद्विद्यतस्य
धर्मस्य प्रतिपत्तिर्भविष्यति का क्षतिरित्याशङ्कते—अथोच्यते इति । समापत्ते-
तदयुक्तमिति । तन्नियन्धनभूतायाः गौरादीनां धर्मिसाम्याभिधानस्य सामर्थ्याद्य
त्र धर्ममात्रावगतेश्च कारणभूतायाः श्रुतहानेः शब्दतः प्रतीतस्य हानेः हेतोः अश्रुतस्य
अर्थात् प्रतीतस्य कल्पनायाः उद्भाषनाया अन्याव्यत्वात् । अयं भाषः ।
सरोजकर्णिकागौरीमित्यादिभ्योऽप्यु धर्मद्वारा उपमानोपमेययोः साम्यं विवक्षितं
शब्दतः तथा प्रतिभाति च । इदानीं वैपरीत्यस्वीकारे तु श्रुतहानिरश्रुतकल्पना
स्यात् वा च अनुपितेति ।

युज्येतेति । एवं गौरादीनां धर्मिसाम्याभिधानं युज्येत स्यात् यदि तथा
प्रतीतिः क्षमेत् सत्त्वं । अर्थात् सादृशी प्रतीतिः यदि स्यात्तदा नुमन्तुं शक्येतेति ।

ननु मास्तु धर्मिधर्मयोर्मध्ये एकस्य धर्मिणो निर्देशे प्रतीती उभयपरत्वापनल्पता-
व्यत्वाच्चान् अन्यस्य धर्मस्य प्रतिपत्तिः, परं धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यधर्मप्रतीतिः साहचर्य-

यथा—“निर्विष्टेऽपि यहिर्घने न विरमन्त्यन्तर्जरद्वेश्मनां
लूतातन्तुततिच्छिदो मधुपृषत्पिङ्गाः पयोविन्दश्च ॥”

इत्यत्र पयोविन्दूनां मधुपृषत्पिङ्गात् पिङ्गत्वसहचरितवृत्तत्वस्य
प्रतिपत्तिरिति ।

तदनुपपन्नम् । माधुर्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् साहचर्याविशेषात् ।
या तु रूपादेस्सतो गति सा हेतुधर्मानुमानेनेष्यते ।

इह तु हेतुहेतुमज्ञावस्तयोरसिद्ध इति साहचर्यासिद्धौ कुतोऽन्य
धर्मप्रतिपत्तिसिद्धिः । सिद्धेऽपि चा तस्मिन्स्तस्यैकस्य धर्मस्य साधन
भावेनानिर्देशे कथमन्यधर्मप्रतिपत्तिसिद्धिः ।

मधुसूदनीविवृति ।

इत्यु-यथाहि वामनाचार्याः मन्यन्ते “धर्मयोरकनिर्देशेऽन्यस्य संविस्साहचर्यादि इया
शङ्कते-यत्पुनरिति । निर्विष्टेऽपीति ।

इहावर्षके निपत्य कणिकाभावेन जाता शिवो

रहास्फालनमद्गनिद्रगृहिणीचिरव्यधानापिन ॥

इत्युत्तरादम् । बहिराकाणे इत्यर्थे । घने मेघे । जात्यभिप्रायेण एकवचनम् ।
निर्वापेण वृष्टेऽपि वर्षयित्वा इतस्ततो दिक्षु प्रविष्टेऽपि अन्त जरद्वेश्मनाम् जीर्णगृहाणां
मध्ये तु लूता मकडीतिप्रसिद्धो जन्तु । सन्निर्मितानां सन्तुततीनां छिदो माशका
मधुपृषद्वत् मधुविन्दुवत् पिङ्गा कपिला पयोविन्द्व म विरमन्ति शेष । अत्र पयो
विन्दूना मधुपृषत्सदृशं पिङ्गत्वं प्रतीयते तत्र पिङ्गत्वस्य सहचरितम् अनुगतम् वृत्तत्व
मपि पक्षुलत्वमपि प्रतीयते इति धर्मयोरैकस्य निर्देशे अन्यस्य साहचर्यात्प्रतिपत्ति
यथाऽस्ति तद्वत् गौरादिष्वपि धर्मसाम्योक्तौ धर्मसाम्यं प्रत्येप्यति इति शङ्कार्थं ।

खण्डयति-तदनुपपन्नमिति । धर्मयोरैकनिर्देशे साहचर्यादन्यस्य प्रतिपत्तिरिति
यदुच्यते तत् तदनुपपन्नम् न क्षोदश्वमसद्वम् । पिङ्गत्वसहचरितवृत्तत्ववत् साहचर्यस्य
समानतया मधुपृषत्पिङ्गत्वस्य माधुर्यादेरपि आदिपदात् गाढरक्षस्याऽपि प्रतिपत्तिप्रसङ्गात्
प्रतीत्यापत्तेः । युक्तिरिक्तमिदं वचो भवतामिति भावः ।

हेतुधर्ममिति । अनुमितिहेतुभूतस्य धर्मस्य अनुमानेन । इह तु माधुर्यादिस्थे तु
सयो पिङ्गत्वमाधुर्ययोः कुत इति । धर्मयोरैकनिर्देशे अथधर्मप्रतिपत्तिसिद्धिः कुत ।
मूलं नास्ति कत शालेति भावः ।

ननु यत्र यत्र मधुभि इना सत्ता सत्रं सत्रं पक्षुलत्वं पिङ्गत्वं मधुत्वं च नियतमिति
तेषां नियतसाहचर्यमेवानुभूयते इत्यत्र आह—सिद्धेऽपीति । अरि वा
अथवा तस्मिन् साहचर्ये सिद्धे तस्य मधुविन्दुनिष्ठस्य धर्मस्य साधनभावेन अनि
र्देशे अथधर्मप्रतिपत्ति कथम् । अर्थं भावः । यथा अग्निधूमयोः निवृत्ते साहचर्ये
अग्निप्रतिपत्त्यर्थं धूमस्य हेतुभावेन निर्देश महानसम् अग्निमत् धूमादित्येवमावश्यक
व्रियते । अन्यथा हेतुभावेन निर्देशभावे नानुमिति स्यात्सद्भावापीति ।

दसाम्बन्धसामर्थ्यादेव प्रतीयते न भङ्गुरस्यसाहचर्यादिति ।

एवम्—

“प्रभवति च समरमूर्धनि नवनीरदनील एव तव खड्गः ।

विशति च मानसममलं सतां यशो हंसविसरसितम् ॥”

इत्यत्रापि खड्गस्य यशसश्च पूर्वोक्तेन नयेन नवनीरदहंसविसररूपत्वाप्रतीतौ तद्विव्यन्धनाया अर्थान्तरप्रतीतेरनुपपत्तिरिति भ्रान्तिमात्रकृतोऽसाविति मन्तव्यम् । तेन ‘नवनोरदसुन्दरः वृषाणः’ इति ‘हंसविसरसम’ मिति चानानुगुणौ पाठौ ।

धर्मिसाम्यविवक्षायां धर्ममात्राभिधायिनाम् ।

नेष्टः प्रयोगः शब्दानां समासोपमितौ बुधैः ॥ ६३ ॥

इति सहस्रहश्लोकः ।

यथा च—

“तेनावरोधप्रमदासत्वेन विगाहमानेन सरिद्धरां ताम् ।

आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलील ॥”

इत्यत्रानुयातिक्रियापेक्षो राजमरुत्प्रतोः कर्तृकर्मभावोऽभिधातुमभिमतः कयोः ।

न चासौ तत्सम्बन्धस्तथो साक्षादुक्त जललीलासम्बन्धमुखेन राजसम्बन्धस्योक्तत्वात् । अतोऽत्र साक्षात् तत्सम्बन्धो धा घाच्यः, तदर्थमन्यत् क्रियान्तरं धा, येन कर्तृकर्मभावस्तयोर्घटनामियात् ।

न चोभययोरेकमप्युक्तमिति तस्य घाच्यस्याघचनं दोषः । तेन

मधुसूदनोविधृतिः ।

मृगपतरोवादो माहात्म्ये धन्दवानां तु सहत्वमिति भावः ।

प्रभवतीति । पूर्वोक्तेन नयेन पतिते पतङ्गेत्यत्र उक्तेन मलिननीलादिपदानां धर्मिसाम्यप्रतिपादकत्वात्प्रयत्नेन । तद्विव्यन्धना तद्रूपत्वप्रतीतिरेतुका अर्थान्तरस्य समरो युद्धम् भवेण मृत्युना सहितश्च समरः । मानसं विश्वं सरश्चेत्यस्य । असौ अर्थान्तरप्रतीति भ्रान्तिमात्रकृतेति मन्तव्यम् ।

धर्मोति । समासोपमितौ उपमानानि सामान्यवधनैरिति सुप्रकृतसमासस्य लीपोपमायाम् धर्मिणा नागयूथेन सह साम्यविवक्षायां धर्ममात्रस्य मलिनत्वादेः अभिधायिना वाचकानां शब्दानां मलिननीलादीनां प्रयोगः न इष्टः ।

कर्तृकर्मभाव इति । सरिद्धरां ता गङ्गां विगाहमानः तत्राभिरेकं कुर्यान् अयरोधप्रमदासत्वेन अन्तपुरीयरमणोत्साहयः स राजा आकाशगङ्गारतिम् अप्सरोभिर्वृतम् मरुत्बन्तमिन्द्रे लीलया अनुषयी । इत्येवंरूपेण राजेन्द्रयोः कर्तृत्वं कर्मत्वं च क्रमशोऽभिधातुमभिमतः । असौ तत्सम्बन्ध कर्तृकर्मभावात्स्य सम्बन्धः तयो राज

धरमत्र पाठः श्रेयान् 'आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतोऽनुयातो मघवा
विलासैः' इति ।

न चैवं क्रियान्तराकाङ्क्षाप्रसङ्गः । यथा वा—

“लच्छ्ठी दुहिआ जामादुओ हरी तंह घरल्लिआ गङ्गा ।

अमियमिअङ्गा अ सुआ अहो ? कुडुम्बं महोअहिणो ॥”

इति । अत्र लक्ष्म्या दुहितृत्वममृतमृगाङ्गयोः सुतत्वं च विधीय-
मानं तेषां त्रैलोक्यैकस्पृहणीयतया नत्कुडुम्बस्य महोदधेः श्लाघाया
आर्षस्पदत्वमुपपद्यत इति द्वयमेवोपादेयं द्रष्टव्यं नान्यत् ।

तत्र हि भगवतो हरेर्गङ्गायाश्च सकलत्रैलोक्यालङ्कारत्वेऽपि न
तयोर्जामातृगृहिणीभावेन विधानमिति न महोदधेः श्लाघातिशययोगः
यन्निबन्धनमत्यद्भुतास्पदत्वमस्य स्याद् इति तद्विधानस्य वाच्यस्या-
वचनं दोषः ।

अथ हरिर्जामाता गङ्गा गृहिणीत्येवं विपर्ययेणात्र सम्बन्धः करिष्यते
तस्य पुरुषाधीनत्वात् । तथा च न यथोक्तदोषावकाशः इति ।

सत्यम् । किन्तु न सर्षविषयोऽयं सम्बन्धस्य पुरुषाधीनत्वोपगमः ।
तस्य हि विशेषणविशेष्यभाव एव विषयोऽवगन्तव्यः । यत्र स्वसौन्दर्या-
देव तयोरन्योन्यापेक्षो विध्यनुयादभावः तत्र हि यथाश्रुतपदार्थसम्बन्धि-
यन्धनोऽर्थप्रतीतिक्रम इति तत्रैव पदार्थपौर्वापर्यनियमोऽवगन्तव्यः । यथा—

मधुसूदनीविभूतिः ।

मस्त्यतोः । येन साक्षात्तत्सम्बन्धेन क्रियान्तरेण वा । उभयोः साक्षात्तत्सम्बन्धस्य
क्रियान्तरस्येति च उभयोः ।

‘लच्छ्ठी’ इति । लक्ष्मीर्दुहिता जामाता हरिस्तया गृहिणी गङ्गा । अमृतमृ-
गाङ्गौ च सुतायद्वौ कुडुम्बं महोदधेः । इत्यनुवादः । तेषां लक्ष्म्यमृतमृगाङ्गानाम् ।
तत्र लक्ष्म्यादि कुडुम्बं पत्या तस्य महोदधेः ।

विधानमिति । जामातृगृहिणीपदार्थयोः हरिगङ्गापदार्थान्यां पुरंमुपस्थित्या
भिद्वत्यप्रतीत्या न विधेयतायाः प्रतीतिरिति भावः ।

अद्येति शङ्कते । अत्र पाठ्ये सम्बन्धोऽन्यथः । तस्य पुरुषाधीनत्वादिति ।
अर्थं भावः । यत्रभिप्रायरूपो हि वाच्यार्थः एतः प्रोत्राप्यसौ यत्रभिप्रायानुसारं
प्रत्येतव्यः वाच्यया प्रवृत्तिं वा निवृत्तिं वा कर्तुंनयामर्त्यमेव स्यादिति पदार्थानामन्व-
यस्य पुरुषाधीनत्वं प्राप्तं भवति इति ।

सत्यमिति त्र्योक्तोत्तरति । तस्य होति सम्बन्धस्य अन्यस्येत्यर्थः । तन्ते
विनोप्यविनोप्ययोः ।

“त्वक् तारवी निवसनं मृगचर्म शय्या
गेहं गुहा विपुलपत्रपुटा घटाश्च ।
मूलं दलं च कुसुमं च फलं च भोज्यं
पुत्रस्य जातमटवीगृहमेधिनस्ते ॥”

इति । प्रत्युदाहरणं यथा—

“शय्या शाद्वलमासनं शुचिशिला सन्न द्रुमाणामधः
शीतं निर्भरवारि पानमशनं फन्दाः सहाया मृगाः ।
इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभये दापोऽयमेको घने
दुष्प्रापार्थिनि यत् परार्थघटनावन्यैर्धृथा स्थीयते ॥”

इति । अत्रोदाहरणप्रत्युदाहरणप्रतीत्योर्दन्तरं तन्मतिमतामेवावभा-
सते अन्येषां तु शपथप्रत्येयमेव ।

अनुवाद्यमनुकथैव न विधेयमुदीरयेत् ।

न ह्यलब्धास्पदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रतितिष्ठति ॥ ६५ ॥

विधेयोद्देश्यभावोऽयं रूप्यरूपकतात्मकः ।

न च तत्र विधेयोक्तिरुद्देश्यात् पूर्वमिष्यते ॥ ६५ ॥

इत्यन्तरलोकौ ।

मधुसूदनीविद्वृतिः ।

त्वगिति । अटवीगृहमेधिनः अरण्यगृहस्थस्य ते पुत्रस्य तारवी तरोरिधं त्वक्
निवसनम् । अथ तस्त्वक् निवसनमिति स्थितं पदार्थकमं “निवसनी तस्त्वक्” इत्येवं
विपरीतं कर्तुं न शक्यतेऽन्वयस्यात्तापुत्वात् । अयं भावः । अत्र अटव्यां
गृहमेधित्वस्य प्रसूतत्वात् यत्राटव्यां तस्त्वगोव निवसनम् इत्येवं तत्र अरण्योचिततस्-
त्वगुद्देशेन निवसनादेः विधेयत्वमित्येव अन्वयः साधुरिति ।

शय्येति । वनं सर्वगुणकामं, परं तत्रस्थैर्न परं उपकर्तुं शक्येत सुलभविभवतया
अर्थिनोऽभावादिति भावः । अत्र घनस्य गुणदोषविवेचनप्रस्तावे तद्वस्तुनि उरिश्य
तत्र निवसतामुपयोगिभूदायानां विधेयत्वमुचितं पामिह विपर्ययेण पदार्थकम आहृतः
स बोधितः । इति रहस्यम् । शाद्वलः शादहरिते इत्यमरेण शाद्वलस्य पुंस्त्वप्रतीत्या
शय्या शाद्वलमित्यत्र ह्योदप्रयोगिभित्त्याः । शीतं निर्भरवारि पानमित्यस्मिन् वाक्ये तु
मास्ति विपर्ययः इति । अन्येषां खण्डिकोप्राध्यायात्तम् ।

रूप्यरूपकतात्मकः इति । रूप्यरूपकभावसदृशः रूपकस्थले रूप्यं वस्ति
पूर्वमुपस्थाप्य रूपकं उपस्थाप्यते यथा मुखं चन्द्रः इत्यत्र मुखोद्देशेन चन्द्रत्वं विधी-
यते तद्वत् रूपकस्थलीया प्रक्रिया अप्राहतेति ।

उद्देश्यविधेयभावस्य रूप्यरूपकतात्मकत्वमित्युदाहृत्य दर्शयति—

यथा—

“स्पष्टोच्छ्वसत्किरणकेसरसूर्यविम्बविस्तोर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
दिल्लप्राष्टदिग्दलकलापमुखावतारवद्धान्वकारमधुपावलि सञ्चुकोच ॥”

इत्यादौ केसरादेः ।

पदानामभिसम्यन्धस्यान्यथाभावमात्रतः ।

यत्रानिष्टप्रतीतिः स्याद् रचनां तां परित्यजेत् ॥ ६६ ॥

यथा—

“तव कण्ठासृजासिका करवाल्लता द्विपाम् ।

प्रसूते समरारण्ये यशःकुसुमसम्पदम् ॥”

इति । अत्र हि चाटुके युग्मद्वयस्य च पौर्वापर्यविपर्यये समासे वा
वाच्ये यत् तयोरेवचनं तदेवानिष्टार्थप्रतिपत्तिमूलमिति दोषतयाद्यगन्त-
व्यम् ।

यथा च—

“मधुश्च ते मन्मथ ! साहचर्यादिसावनुकाऽपि सहाय एव ।

मधुसूदनीववृत्ति ।

स्पष्टेति । अत्र किरणा एव केसरा इत्येवं किरणोद्देशेन केसराणां दिवसमेव
अरविन्दम् इत्येवं दिवसोद्देशेन अरविन्दस्य अष्टदिगेव दलकलापः इत्यष्टदिगुद्देशेन
दलकलापस्य च रूपणा कृता इति केसरारविन्ददलकलापानां विषेयत्वम् प्रतीयते ।

स्पष्टमुच्छ्वसन्तः प्रसरन्त किरण एव केसरा यस्य एवंभूतं यत्सूर्यस्य विम्बं तेन
विस्तोर्णां विकसिता कर्णिका यस्य तत् । श्लिष्टः सम्यग्दो यः अष्टदिगूपो दलकलापः तस्य
मुने अवतारेण अवतरणेन वदः अन्धकारो यथा सा मधुपावलिर्ध्वं तत् । दिवस एवार-
विन्दम् । अथवा दिल्लं सम्यग्दा अष्टदिगेव दलकलापो यत्र तत् । उपरेत्यदस्तौपि ये
सान्ता ते सर्वे अदन्ताः इति स्वीकारात् उपस्य प्रातःकालस्य अवतारे प्रातश्मे वदः
वृत्तः अन्धकारो यथा सा मधुपावलिर्ध्वं तत् दिवसरूपमरविन्दम् । इदानीं सञ्चुकोच ।
समयमाहात्म्यमेतत् ।

पौर्वापर्येति । “तव” इत्यस्य स्थाने द्विपामिति द्विपामित्यस्य स्थाने त्वेति
वाच्यम् । द्विपां कथ्येति करवाल्लता त्वेति च पत्नीपतिरर्थः । समासे येति ।
द्विपत्कण्ठासृजासिका स्वस्करवाल्लता त्वेति वा वाच्यम् । तयोः पौर्वापर्यविरथ-
समासयोः । तदेव अवचनमेव अनिष्टार्थस्य स्वस्करवाल्लतास्य द्विपत्कण्ठः त्वेति प्रसूते
इत्येवं विरुद्धार्थस्य प्रतिपत्तिमूलम् ।

मधुश्चेति । यद्यपि इह मधुमन्मथयोः मधीन्द्रुनाजन्तौ च किञ्चिद्विनिश्चितयोः
न अनिष्टार्थप्रतीतिः तथापि तेषां तद्विशेषणमात्रं विशुद्धिक्रियाकारणं मन्मथि-

समीरणः प्रेरयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥”

इति । अत एव

“येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन सः ।

पदानामसमासानामानन्तर्यमकारणम्” ॥

इति प्रतीत्योर्वेचिष्यमनालोच्यैव चर्चितम् ।

गुणदोषमपश्यद्भिर्दूरादूरोत्थयोस्तयोः ॥ ६७ ॥

स्वरूपेऽवस्थितयोर्वा शब्दानामिति नेप्यते ।

न तानन्यव्ययहितान् प्रयुञ्जीत विचक्षणः ॥ ६८ ॥

इति सङ्ग्रहदशोकाः ।

तेन “द्विपत्कण्ठासृजासिक्ता त्वत्कृपाणलता घरा ।” इत्येकत्र युक्तः
पाठः, अपरत्र व्यादिश्यते केन समीरणे वा हविर्भुजश्चोदयिता भवेति ।

अनन्ययोऽप्यभ्युद्यार्थत्वाद्सम्बन्धहेतुरिति सोऽपि घाच्यावचनं दोषः ।

यथा—

“निर्वातोम्रैः कुञ्जलीनान् जिघांसुर्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।

नूनं तेषामभ्यसूयापरौऽसौ धीर्योदमे राजशब्दे मृगाणाम् ॥”

इति । अप्र हि सिंहानां तावन्न राजशब्दसम्बन्धः सम्भवति तेषां

तद्वाच्यत्वाभावात् तत्सम्बन्धाभावाच्च । तत्पर्यायस्य मृगराजशब्दस्य
सन्नप्यसाधनुपयुक्त एव तस्य प्रकान्तत्वाभावाद् मृगाणामित्यत्र मृग-
राजानमित्येवमनुक्तेश्च ।

किञ्च मृगेषु राजत्वं भवति सिंहानां नतु शब्द इति धीर्योदप्रत्वं

अनुसूदनीविश्रुतिः ।

त्यभिप्रायेणेह उदाहृतम् ।

येन यस्येति । इयं कारिका प्राचीना नास्य ग्रन्थकर्तुः, स्यादभाष्येऽस्याः
समुपलम्भात् । अत एवापि मकारिकायाम् “इति बुधैः चर्चितमि” इति पठ्यते । स्वल्पः
पाठभेदस्तु भान्त्वेव । असमासानां समासरहितानाम् । आनन्तर्ये व्यवधानम् । अप्र
स्येति पदमप्याहार्यम् । सः सम्बन्धः ।

इति प्रतीत्योरिति । इति येन यस्याभिसम्बन्ध इत्येवं बुधैः प्राच्यावाप-
चर्चितम् अधीतम् । चर्चं अध्ययन इत्यस्य कान्तं रूपम् । दूरादूरदोत्थयोः प्रतीत्योः ।
अभ्युद्यार्थेति । अर्थात् कल्पत्वादित्यर्थः ।

निर्वातोम्रैरिति स्पष्टार्थः । तेषां सिंहाणाम् । तद्वाच्येति तत्पदेन राजा परा-
भूयते राजार्थत्वाभावादित्यर्थः । तत्पर्यायेति तत्पदेन सिद्धः परानृद्धः । सन्नपीति
असौ सम्बन्धः सन्नपि । इति सङ्गतिः ।

विज्ञेति । सद्भिरेषां शब्दविशेषणम् । तस्य विशेषणस्य धीर्योदप्रत्वं अर्थ-

तद्विशेषणमनुपपन्नमेव तस्यार्थनिष्ठत्वेनोपपत्तेः । तेन न सिद्धानां न भूगाणां न वीर्योदप्रत्यस्य च राजशब्दशब्देनान्वयः सङ्गच्छत इत्यवाच्य एवासौ । तेन राजभाव इति मृगोप्यिति वा वाच्ये तदवचनं दोषः । यथा—

“तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो

वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।

प्रसूनकूर्ति दधतः सदत्तवः

पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां दधुः ॥”

इति । अत्र हि तपत्तोर्लिङ्गविशेषानुमितपुरुषभावस्य कर्तृत्वात्प्राधान्यं षक्तुमुचितम्, वर्षाणां च स्त्रीत्वस्य सहभावेन निर्देशात्प्राधान्यम्, यथान्येषां हिमागमादीनाम्, अन्यथा तेषां कुटुम्बिरूपतानुपपत्तेः । न च तयोक्तमिति तस्य वाच्यस्यावचनं दोषः ।

“किमचेदयं फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।

प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥”

इत्यत्र महीयसामिति बहुवचनं वा घोषासमानफलं प्रयोक्तव्यम्,

यथा—

“यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माध्वयः ।

धिरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥”

इत्यत्रार्थान्तरन्यासे । सर्वादिशब्दो वा यथा—

“छायामवास्य महतीमपि वर्त्तमाना-

मागामिनीं जगृहिरे जनतास्तरुणाम् ।

सर्वो हि नोपनतमप्यपचीयमानं

वर्धिष्णुमाश्रयमनागतमप्युपैति ॥

इत्यत्र । अन्यथा समर्पकस्य प्रकृतिमहीयस्त्वस्य हेतोरन्यसमुदायस-

मधुसूदनीविवृतिः ।

निष्ठत्वेन उपपत्तेः । राजशब्देत्यनेन शब्देन ।

उचितमिति । तपत्तोः पुंसः सहयुक्तेऽप्रधाने इति सूत्रेण “वृक्षो यूना” इति शाचार्याभिप्रायात् विनापि सहयोगं विहितया तृतीयया अप्राधान्यं प्रतीयते सन् तेषां तपादीनामृत्नां कुटुम्बिरूपत्वानुपपादकत्वादुचितं नास्ति इति सारः । वर्षाणामिति वर्षाशब्दस्य नित्यबहुत्वात् बहुवचनम् । यथान्येषामिति । अन्येषां हिमागमादीनां पुंस्यं प्राधान्यं शरदादीनां स्त्रीत्वमप्राधान्यं यथा वर्त्तते तथा षक्तुमुचितमिति भावः ।

प्रार्थयते अभिसुखमाक्रामति । महीयसामिति । एकवचनत्वे हि एकस्य कस्या-
ऽपि तादृशी प्रकृतिरित्यर्थतया न भावसामान्यस्य सङ्घटत इति तद्वत् ।

सर्वादिशब्दो घेति । प्रयोक्तव्यः । तत्रापि घोषासमानफलः स्यादित्याशयः ।

हिष्णुत्वलक्षणेन साध्येन सर्वोपसंहाराख्यातिर्न प्रतीयते । तस्मादेवमत्र पाठः परिणमयितव्यः ।

“प्रकृतिः खलु सा महीयसां न सहन्तेऽन्यसमुच्चतिं यया ।” इति ।

सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य या पुनः ।

स्वशब्देनाभिधा दोषः स चाच्यावचनाभिधः ॥ ६६ ॥

यथा—

“निशि नान्तिकस्थितामपि चक्राहः सहचरौ विलोकयति ।

चक्राह्वापि न सहचरमहो सुदुर्लभ्यता नियतेः ॥”

इति । अत्र हि चक्राहासहचरौ न स्वशब्दपरामर्शविषयो भवितु-
मर्हति, तयोक्तनयेन सर्वनामपरामर्शविषयत्वेऽपपादनात्, अन्यथा तयोः
पौनरुक्त्यं सर्वनाम्नां च विषयापहारः स्यात् । न चात्र तथा परामर्शो
विहित इति चाच्यावचनं दोषः । तेन ‘विरहविधुरा न खापि तमित्य-
त्रानुशुणाः पाठः । एवम्—

“परिपाति स केवलं शिशुनिति तन्नामनि मास्म विश्वसीः ।”

इत्यादावप्ययं दोषो द्रष्टव्यः । तस्य हि शिशुपाल इति नाम प्रसिद्धं
न तु शिशुपरिप इति । तेन ‘स शिशुन् किल पालयत्यभीः’ इति युक्तः
पाठः इत्यलं बहुभाषितेन ।

अनेन च चाच्यावचनेन सामर्थ्याद्वाच्यावचनमपि सङ्गृहीतं वेदि-
तव्यम् । तस्यापीष्टार्थविपर्ययात्मकत्वात् । तत्रथा—

“सरिसमुद्रान् स (सीश्च गत्वा रक्षःकपोन्द्रैरुपपादितानि ।

तस्यापत्तन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रमवा इवापः ॥”

इति । अत्र ह्येकस्यैवार्थस्य यः पर्यायमात्रमेदेन भेदमुपकल्प्योपमा-

मधुसूदनीविवृतिः

सर्वोपसंहारेति । सर्वेषां महीयसाम् एषा प्रकृतिः अन्यसमुच्चत्यसहिष्णुत्व-
रूपा इति एवं सर्वत्वरूपार्थस्य प्रतीतिर्न भविष्यति अन्यथा बहुवचनाभावे केवलमेक-
वचनप्रयोगे सतीति साः ।

उक्तनयेनेति कमलमनम्भनीत्यत्रात्र धोक्तेन न्यायेन सर्वनामपरामर्शोत्पादिना ।
अन्यथा सर्वनामद्वारा उपादानाभावे तयोः चक्राहासहचरयोः । विषयापहारः सर्वत्र
स्वीयशब्देरेव स्वस्वोपस्थापनात् सर्वनाम्नां वैयर्थ्ये स्यादिति भावः ।

एवमिति । शिशुन् परिपातीति विभेदे सिद्धं शिशुपरिप इति स्यात् । परमनेन
शिशुपालेति संज्ञाशब्दस्वरूपं माश्रयते इत्यनुचितमिति ।

सरिदिति । तस्य रामत्वम् । पर्यायेति । जलस्य पर्यायः भाप इति । तस्य
उपमानोपमेयभावस्य ।

नोपमेयमावो. निवद्धः सोऽवाच्यवचनं-दोष, तस्य भिन्नार्थनिष्ठत्वात् । तदयमत्र पाठो युक्तः 'विन्ध्यस्य मेघप्रभवानियद्धत्' इति । अस्मिंश्च पाठे भिन्नलिङ्गत्वमुपमादोषोऽपि परिहृतो भवति ।

पर्यायमात्रभिन्नस्य यदेकस्यैव वस्तुनः ।

उपमानोपमेयत्वमवाच्यवचनं च तत् ॥ १०१ ॥

इति सङ्ग्रहलोकः । यथा च—

"इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्यास्त्वपशौ वपुषि वहलश्चन्दनरसः ।

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमरुणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेषो यदि परमसहस्तुं विरहः ॥ "

इति । अत्र यत् साक्षात्साधिकावर्णनं तदवाच्यमेव । तत्सम्बन्धिनामेव स्पर्शादीनामिव रम्याणामर्थानां विरहव्यतिरेकेणाङ्गभावोपगमाद् । न । तस्या एव विरहस्य तत्सम्बन्धित्वेऽप्यसह्यत्वाभिधानादिति तस्या वचनं दोषः । तेन 'मुखं पूर्णश्चन्द्रो वपुर्नृतवर्तिर्नयनयोरित्यत्र युक्तः पाठः ।

यथा च—

"शोकानलधूमसम्भारसम्भृताम्भोदभरितमिव धर्षति

नयनवारिधाराविसरं शरीरम् । "

इति । अत्र हि शोकस्य केनचित् साधर्म्येण यदनलत्वेन रूपेण तत् तावद्रूप्यस्य सङ्गवाद्युक्तमेव । धूमस्य पुनर्न किञ्चिद् रूप्यमस्तीत्यवाच्य एवासौ । यथा 'शोकानलदाहभीतेव न हृदयमवतरतीत्यत्र ।

रूप्यान्तरसङ्गावे तु न कश्चिद् दोषः । यथा—

मधुसूदनोविश्रुतिः ।

इयं गेहे इति । हृदं प्रागुक्तमर्थस्यम् । विरहव्यतिरेकेण विरहेण विना । विरहो नाङ्गभावमुपगन्तुमोदत् इति तत्त्वम् । तस्या इति । तस्या साधिकाया वचनं वर्णनं शेष इत्यन्वयः । अत्र ननुपठितपाठः अमुद्धः । अथवा एवमभ्युपगान्त्ययोऽभ्युपेयः । ननु विरहस्याप्यङ्गत्वमस्तिवति चेत् । न । अर्थात् विरहस्याङ्गत्वं नास्तीत्यर्थः । अतस्त इत्याद् तस्या इति । असह्यत्वेति । यदि परमसहस्तुं विरह इत्यनेन विरहस्यासह्यत्वाभिधानात् ।

शोकानलेति । शोक एव अनलः तस्य धूमसम्भारेण सम्भृतः उत्पादितो य अम्भोदः सङ्गु भरितमिव भरितमिव शरीरं नयनवारिधारायाः विसरं समूहं धर्षति । भरितमिवेत्युत्प्रेक्षा । यथा शोकानलशरीरस्य धूमो नोपासः ।

रूप्यान्तरेति । यथा तस्या इति पद्ये अङ्गानां कश्चनश्चित्तत्वात् साम्यात् धूमरेतेति परमुपात्तमुक्तिमेव ।

“तस्या धौताञ्जनश्यामा हृदयं दहतोऽनिशम् ।

शोकाग्नेर्धूमस्तेष्वेव गलस्यधुकणाधलिः ॥”

इति । अनलकार्यत्वात् तस्य घाव्यत्वमदृष्टमिति चेत् । नः॥अनव-
स्थापत्तेरतिप्रसङ्गाच्चेति तस्य घचनं दोष एव । यथा च—

“तत्ते महाविरहवद्विशिखावलीमि-

रापाण्डुरं स्तनतटे हृदये प्रियायाः । इत्यादि ।

उपचारसद्वैक्यं रूपकस्येप्यते क्रिया ।

यथानलस्य दाहादिर्न कार्यादिरसम्भवात् ॥ १०२ ॥

इति सहस्रहस्तोक्तः ।

“बृहतरनिघड्मुष्टेः कोशनिपणस्य सहजमलिनस्य ।

कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥”

इति । अत्र कृपणकृपाणयोरंकारमात्रतो व्यतिरेक उक्तः । स घायुकः,
द्विविधो शाकारार्थः सन्निवेशलक्षणोऽक्षरविशेषलक्षणश्च ।

तत्राद्यस्तावदिहानुपादेय एव, सहानयस्यानयतोर्ययोस्तद्व्यभिचारा-
भावादिति नास्तौ सचेतसां चमत्कारमाद्यहति । द्वितीयस्तु न सम्भवत्येव,
अक्षरकृतविशेषस्य शब्दैकविषयत्वात् । यद्यपि हि स्वरूपमपि शब्द-
स्यार्थ एव । यदाहुः—

“विषयत्वमनापन्नैः शब्दैर्नार्थः प्रकाशयते ।

न सत्तयैव तेऽर्थानामगृहीताः प्रकाशकाः ॥” इति ।

तथापि तस्य तात्पर्येणाविवक्षितत्वात् न तदपेक्षमर्थविषयत्वमस्य
शक्यं वक्तुम् । चाच्यदशापत्तावपि तस्य शब्दस्वरूपतानपायादिति ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

तप्ते इति । अत्र विशिखावलीति नोपादेयम् । मुष्टिः अङ्गुल्यादिवन्धः, सङ्गे तद्गू-
हणस्थानं च । कोशो घनखड्गयोर्गृहम् । मलिनो वर्णतः चित्तगृहितश्चेति । आकारतः
वर्णतः स्वरूपतश्च ।

तत्राद्य इति । आद्यः सन्निवेशलक्षणः भेदः । तद्व्यभिचारामावादिति ।
यौ द्वौ पदार्थौ सह न तिष्ठतः तयोः । तस्य अनवस्थानस्य व्यभिचाराभावः अर्थात्
अनवस्थानमस्त्वेषेति नत्वम् ।

विषयत्वमिति । शुद्धिविषयत्वमनापन्नैः अप्राप्तैः शब्दैः अर्थो न प्रकाशयते ।
घतस्ते शब्दाः अगृहीताः स्वरूपतोऽज्ञाताः सन्तः सत्तयैव शब्दत्वेनैव अर्थात् शब्द-
इत्येव अर्थानां प्रकाशका न अभिमताः ।

तथापि तस्येति । तस्य स्वरूपस्य । तदपेक्षम् स्वरूपापेक्षम् । अर्थं निर्यासः ।
यद्यपि स्वस्वरूपमपि शब्दार्थः परं, नात्र तत्तात्पर्येण वक्तुमिष्टम् । अस्तु वा तात्पर्येण

यथा च—

“येनालङ्कृतमुद्यानं विहारेणामुना तव ।
तेनैव निर्विकारेण करिकुम्भनिभौ कुचौ ॥” इति ।

इह तु युक्त एवासौ—

अक्षराणामकाराऽहमिति यः स्वयमभ्यधात् ।

सोऽपि त्वयामुना स्वामिन्नाकारेण लघुकृतः ॥” इति ।

तेनाक्षरविशेषारमकाकारमेदलक्षणस्य शब्दधर्मस्यार्थविशेषण भावे-
नावाच्यस्य यद्वचनं सोऽपि दोष एवेति द्रष्टव्यम् ।

यद्यप्यर्थावुभौ शब्दः क्रमेणाभिदधात्ययम् ।

स्वरूपञ्चार्थरूपं च तथाप्यस्याभिधा क्रिया ॥ १०३ ॥

तत्परत्याद्विवक्षाया विश्राम्यत्यर्थ एव हि ।

भिन्नधर्मतया तेन भिन्नकथयतयापि च ॥ १०४ ॥

नार्हतो जातुचिदिमौ श्लिष्टमेकं विशेषणम् ।

मा भूदेकात्मतापत्तिदोषोऽसावेतयोरिति ॥ १०५ ॥

इति सङ्ग्रहदशलोकाः ।

मधुसूदनीवृत्ति ।

विवक्षितम् स्थानान्तरे अक्षराणामकारोऽहमित्यादौ तथापि प्रकृते स्वरूपमेवार्थे इति
वक्तुं न शक्यते । यदि स्वरूपमेवार्थः तर्हि स अर्थः शब्दरूप एव । शब्दमात्रेण भेदे च
द्वयतरेत्यादिविशेषणानामसङ्गत्या वैयर्थ्यमेवेति ।

येनेति । येन अमुना तव विहारेण उद्यानमलङ्कृतम् निर्विकारेण वि इति पद-
शून्येन तेनैव अर्थात् हारेण करिकुम्भनिभौ कुचौ अलङ्कृतौ । अत्र विहारपदार्थः विला-
सेन भ्रमणम् । तत्र विहारेति पदात् विनिष्कास्यते चेत्तर्हि हारेति अवशिष्यते । तेन
हारेण च कुचयोः शोभा इति विवक्षितार्थः । परं विहारपदात् विपक्षोत्सारणे हारेति
पदमवशिष्यते । तेन पदेन च कुचयोः शोभा कर्तुं न पार्यते इति वाच्यस्य अर्थस्य अव-
चनं दोषः इति भावः ।

इदित्यिति । इह उदाहियमाणे पद्ये तु असौ अक्षरविशेषलक्षणः आकारार्थः युक्त
एव सङ्गच्छत एवेति ।

अक्षराणामिति । अहम् अक्षराणां मध्ये अकारः इति योऽर्थः स्वयं गीता-
यामभ्यधात् कथितवान् । त्वया अमुना त्रिविक्रमेण सोऽपि आकारेण स्वल्पेण
आकारवर्गेन च लघुकृतः शुद्धीकृतः । अत्र आकारपदेन अक्षरविशेषलक्षणः आकारार्थो
गृह्यते अक्षरस्य प्रस्तुतत्वात् ।

तत्परत्यादिति । विवक्षायाः तत्परत्वात् अर्थपरत्वात् । भिन्नधर्मतयेति शब्द-
त्वेन अर्थत्वेन च । भिन्नकथयतयेति भिन्नधेजितपर अर्थात् पृथस्य कार्यकाल्पित्वम्
अपरस्य अतथात्वम् । एकारमतापत्तिदोष इति शब्दार्थयोरेकस्वरूपतापत्तिदोषः ।

“यमिन्द्रशब्दार्थनिपूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥”

इति । अत्र हिरण्यकशिपुमिति वक्तव्ये हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्युक्तं सोऽवाच्यवचनं दोषः ।

यतोऽत्र हिरण्यशब्दः कशिपुशब्दश्चाभिधेयप्रधानौ वा स्यातां स्वरूपमात्रप्रधानौ वा । तत्र न तावदभिधेयप्रधानौ अनभ्युपगमाद्, अर्थस्यासमन्वयात् ; कशिपुशब्दस्य नपुंसकलिङ्गतापत्तेश्च । नापि स्वरूपप्रधानौ । नह्येवमसुरविशेषस्य हिरण्यकशिपोरभिधानानुकारः प्रख्यानक्रियाकर्मभावेनाभिहितो भवति ।

द्विविधो हि शब्दानुकारः शाब्दत्वार्थत्वभेदात् । तत्रेतिना व्यवच्छेदे शाब्दः प्रसिद्ध एव । अर्थावच्छेदभावादर्थः यथा ‘महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः’ इति ।

इह चायमर्थोऽनुकारः, इतिनानवच्छेदात् । केवलं यत् तस्याभिधानमनुकार्यं तन्नानुवृत्तं, यश्चानुवृत्तं तत् तस्याभिधानमेव न भवति । लोके हिरण्यकशिपुमिति तस्याख्यानं न हिरण्यपूर्वः कशिपुमित्यतस्तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः । यथा वा—

“क्षुरणं यदन्तःकरणेन वृक्षाः फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ॥”

इत्यत्र ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

अभिधेयेति । अभिधेयप्रधानौ अर्थप्रधानौ । स्वरूपमात्रप्रधानौ हत्वोत्तरेत्वोत्तरत्वादिरूपमात्रप्रधानौ । अर्थस्य असमन्वादात् । हिरण्यशब्दस्य स्वर्गार्थत्वात् कशिपुशब्दस्य शण्यार्थकत्वात् असुरविशेषरूपार्थस्य अलाभात् प्रकृतार्थाऽसङ्गतिरित्यर्थः । नपुंसकलिङ्गतापत्तेः पार्थक्येन कशिपुपदोपादाने कशिपुत्वत्रमाच्छादनं द्वयमिति कोषात् कशिपुनि क्लीबत्वं स्यात्तथा च कशिपु प्रचक्षते इति पाठः स्यादिति भावः ।

नहीति । एवं स्वरूपस्य प्रधाने । अभिधानानुकारः संज्ञानुकारः । आख्यातत्राच्यप्रख्यानक्रियायां कर्मभावेन अभिहितो न भवति । हत्वोत्तरेत्वोत्तरत्वादिरूपस्य शब्दस्वरूपस्य इन्द्रशब्दार्थनिपूदनकवेन प्रख्यानाभावादिति भावः ।

अर्थावच्छेदभावादिति । अर्थादेव अवच्छेदो व्यवच्छेदः तद्भावात् । महदपीति । परदुःखं शत्रुकथं महदपि शीतलं भवति इति सम्यगाहुः । अत्र अर्थादेव व्यवच्छेदभावादितिपदं नोपात्तम् ।

इह चेति । इह हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्यत्र । इतिनानवच्छेदादिति नष्पठितः पाठः । तन्नानुवृत्तमिति अर्थत्यासमन्वयादित्यर्थः ।

क्षुरणमिति । इतिनानवच्छेदान् अर्थोऽनुकारः । कल्पवृक्षेति कल्पवृक्षेति वा

“क्षुण्णं यदन्तकरणेन नाम तदेव कल्पद्रुमकाः फलन्ति ।”

इति युक्तः पाठः । अस्मिन्न पाठे क्षुण्णस्यार्थस्य कल्पद्रुमाणां चावशाव-
गतौ गुणान्तरलाभः । एवम्

“दशपूर्वस्थं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं प्रचक्षते ।”
इत्यादौ द्रष्टव्यम् ।

“या घर्मभासस्तनयापि शीतलैः

स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः ।

कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधातुभि-

विहन्तुमहांसि जलैः पटीयसी ॥”

इति । अत्र घर्मभासस्तनयत्वादीनां शीतलत्वादीनां च घर्माणामेकाश्रये-
त्वेन विरोधो वक्तुं युक्तो, न भिन्नाश्रयत्वेन, तस्य तथानुपपत्तेः । नचा-
सौ तथोक्तः, एकेषां यमुनाश्रयत्वेन अन्येषां जलाश्रयत्वेनोपादानात् ।

यद्यपि यमुनायास्तज्जलानां च तात्त्विकमेवैक्यं, तथापि तेषां शब्देन
कर्तृकरणतया निर्देशाच्छब्दं भिन्नत्वमस्त्येव । शाब्द एव विरोधो वक्तु-
मिष्टः कवेरिति तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः । तेनायमत्र पाठः श्रेयान् ।

“या घर्मभासस्तनयापि शीतला

स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनी ।

कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधायिनी

विहन्तुमहांसि जलैः पटीयसी ॥”

मधुसूदनीविवृतिः ।

वृक्षविरोधस्य संज्ञा न तु कल्पद्रुमे वृक्ष इति द्रुम इति वा काचित् ।

अवद्योति । कल्पद्रुमका इति तिरस्कारार्थेन कना अवशार्थस्य बोधनात् गुणान्तर-
लाभः । अर्थात् भवास्तु मनसाऽयम्भावितमपि अर्थे ददाति सतु चिन्तिमेव इति
कल्पद्रुमापेक्षया भवान् महान् । इति ।

एकाश्रयत्वेनेति । एकाश्रयतया “घर्मभासस्तनयाऽपि शीतला” इत्येवमेका-
धिकरणात्तत्त्वेन विरोधः वक्तुं युक्तः । भिन्नाश्रयतया घर्मभासस्तनयात्वं यमुनायां, शीत-
लत्वं जले इति अधिकरणभेदेन वक्तुं न युक्तः । तथा भिन्नाश्रयत्वेन तस्य विरोधस्य
अनुपपत्तेः । आसी विरोधः । तथा एकाश्रयत्वेन न युक्तः । एकेषाम् घर्मभासस्तनयात्वं-
यमस्यस्यूत्य- कृष्णान्यानाम् । आश्रयेषाम् शीतलत्व-जीवनत्व-शुद्धविधानृत्यानाम् ।

तात्त्विकं । यास्तयम् अर्थं भाष्यः । यज्जलं तदेव यमुना वा यमुना तदेव
फलमिति अर्थतः यमुनाजलदोः तात्त्विकत्वात् अधिकरणभेदेनोक्तो विरोधः आस्यत्
न लभते एकाश्रये तु शाब्दविरोधः सम्भाष्यत एवेति न चात्र तेषां कर्तृश्रमभारं
निर्देशात् भेदं शीतः ।

यथा च—

“रुहचे हिमाचलगुहामुखोन्मुखः पयसां प्रवाह इव सौरसैन्धवः”

अत्र हि पयसामिति यत्प्रवाहस्य सम्बन्धितया विशेषणं तदवाच्य-
मेव तस्य हि तत्सम्बन्धिताव्यभिचारात् । यथात्र सौरसैन्धव इति वि-
शेषणं तत्र तद्वितनिर्देशोऽप्यवाच्य एव पट्टोनिर्देशेनैव तदर्थावगतिसि-
द्धेः । तेन ‘सुमहान् प्रवाह इव जन्हुजन्मनः’ इत्यत्र युक्तः पाठः । यथा च—

“लक्ष्योक्तस्य हरिणस्य हरिप्रभावः

प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।

आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी

घाणं कृपासृदुमनाः प्रतिसङ्ग्रहार ॥”

“रह्यिष्यति तं लक्ष्मीर्नयविमुखो नापदां पदं क इव ।

स च तव रिपुरेवमतो भावी तस्यापि तद्विरहः ॥”

इति । अत्र प्रतिज्ञानिगमनयोः पौनःकृत्यम् । प्रसिद्धव्याप्तिकस्य
हेतोर्यमित्युपसंहारवचनेनैव तदुभयार्थसिद्धेरिति । यदुक्तं ‘प्रतिज्ञाया
एव तावद्भ्रम्यमानार्थाया वचनं पुनर्वचनं किं पुनरस्याः पुनर्वचनमित्य-
पार्थक्यं निगमनम्’ इति ।

इह तु न क्षोपाः—

“यो यत्कथाप्रसङ्गे छिन्नच्छिन्नायतोष्णनिश्चसितः ।

स भवति तं प्रति रक्तस्त्र्यं च तथा दृश्यसे सुतनु ! ॥” इति ।

यत्राप्रस्तुतादेव प्रस्तुतस्यार्थस्य प्रतिविम्बादिव विम्बस्य साम्याव-
गतिर्न तत्रासौ घक्तव्यतामयतरति तदभिधानसामर्थ्यादेव तद्वचनमाद्
उक्ताववाच्यवचनदोषानुपह्नात् । यथा—

“आहृतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो धार्यते

मध्येवारिधिं घा घसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां पदम् ।

मधुसूदनोविद्वृत्तिः ।

सौरसैन्धवः । सुरसिन्धुः मन्दाकिनी । तस्या भवः । उभयपदवृद्धिः । तद्वि-
शेषणम् अवाच्यमेव । तस्य प्रवाहस्य तत्सम्बन्धितया पयः सम्बन्धितया सह अव्य-
भिचारः । पयसामेव प्रवाह इति यस्तुस्थितिः । तद्वितनिर्देशः भावार्थकाणो निर्देशः ।

लक्ष्योक्तस्येति । हरिरिन्द्रः तद्रूप प्रभावो यस्य स दशरथः लक्ष्योक्तस्य केश-
मार्थमनुपहितस्य हरिणस्य शृगमस्य देहं व्यवधाय अन्तर्घाण स्थितां सहचरीं शृगीम्
प्रीक्ष्येत्याद्यन्वयः सुगमः । अत्र कृपासृदुमना इत्यत्र मनस उपादानं न कर्तव्यम् ।
कृपाया मनोघर्मत्वात् । घेतनमप्यन्वाद्य घेतनघर्मत्वावगतिः सुलभैव ।

रह्यिष्यतीति । अत्र प्रतिज्ञायाः एवमित्यन्तायाः । निगमनस्य अतो-

खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां

धिक् सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥”

इत्यत्र प्रभुमिवेत्युपमानभावः प्रभोः । यथा च—

“द्रविणमापद्भि भूपणमुत्सवे शरणमात्मभये निशि दीपकः ।

यहुविधाथ्युपकारभरत्तमो भवति कोऽपि भवानिव सन्मणिः ॥”

इति । अत्र भवदर्थस्योपमानभावः । प्रस्तुतात्तु तदन्यस्य प्रतीतिर-
नियन्धना न सम्भवत्येवेति तत्र तस्योक्तिरुपपद्यत एव ।

“निम्नमुन्नतमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।

सर्वमेव तमसा समीकृतं धिङ् महत्वमसतां हतान्तरम् ॥”

इति । अत्र तमसाः प्रस्तुतत्वात्तदुक्तेरसत्पुरुषमहत्त्वप्रतीतावसाम-
र्थ्यमिति तद्वक्तव्यमेव भवतीति न तत्रावाच्यवचनदोषानुपह्वः ।

अप्रस्तुतोक्तिसामर्थ्यात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते ।

प्रतिविम्बश्चथा विम्बं तस्योक्तिस्तत्र नेष्यते ॥ १०६ ॥

प्रस्तुतात्तु तदन्यस्य प्रतीतिरनियन्धना ।

न सम्भवत्येव ततस्तदुक्तिस्तत्र शस्यते ॥ १०७ ॥

इति सद्ब्रह्मशोकौ ।

किञ्च यत्राप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतस्यार्थस्य श्लेषमुखेनासम्भेदो
त्कर्षोऽपकर्षो वा तद्वितरस्य तथाप्रतिपक्षयेऽभिधीयते नासौ तद्विषय इति
न तत्र तामाधानुमुत्सहते तयोर्विषयप्रतिविम्बभावेनावस्थानोपगमादि
त्यवाच्य एवासौ । तस्य वचनं दोषः । तत्रोत्कर्षे यथा—

“सद्ब्रह्मे महति स्वभावसरले पक्षोऽसि यस्मिन् गुणे-
युक्ते संयमहेतुतामुपगते यत्रापि विश्राम्यसि ।

मधुसूदनीवितृतिः

मावीत्यादेः ।

हतान्तरमिति । भेदरहितम् । अन्तरमावकाशावधिपरिधानात्तद्विनेशार्थं
इत्यमरकोषः ।

किञ्चेति । तद्वितरस्य प्रस्तुतस्येत्यर्थः । तथाप्रतिपक्षे उरुकारावकर्षप्रतिपक्षे ।
असौ उत्कर्षोऽपकर्षो वा । तत्र प्रस्तुते तामुत्सृष्टामुत्सृष्टां वा प्रतीतिम् । तयोः प्रस्तु-
ताप्रस्तुतयोः ।

सद्ब्रह्मे इति । सद्ब्रह्मे सदाधारमि गद्ब्रह्मे । महति वचने विनिष्टे । स्व-
भावेन स्वयमेतः चित्तवृत्त्या च गतं परिमन् वृत्तं वदोऽपि विगच्छोऽपि । वृत्-
तशालम्बनोऽसि महापुण्यगणे । गुणैः सत्त्वैः क्लृप्त्यादिभिश्च सुष्टे दैवयोग्याम्
वचनधारणतामुत्सृष्टे यत्रापि विश्राम्यसि । अन्तरमावकाशः आवाक्य

तस्याक्षेपपरम्पराभिरभितो दोलायमानस्थिते-

रालानस्य मतङ्गजैफ कतमो निर्मूलने दुर्महः ॥”

इति । अत्र सद्वृत्तादिभिर्विशेषणैरदन्तुदस्यालानस्याप्रस्तुतस्य श्लेषबलोपकल्पितेन सदाचारत्वादिधर्मसम्बन्धेनात्कर्षोऽभिहिता, न चासौ वास्तव इति तदुन्मूलनग्रहो गजस्योचित एव न दुष्ट इत्युपालम्भयोग्यत्वं तत्रासिद्धमेव ।

यच्च विम्बभूते तस्मिन्नसिद्धं, तत्र कथं प्रस्तुतेऽयं दर्पणप्रतिमे प्रतिविम्बोभवेदिति श्लेषोत्कर्षस्याघाच्यस्य वचनं दोषः । तस्माच्छ्लेषमनादृत्यैव निराकाङ्क्षाकुकमेण किंशब्दस्यार्थो व्याख्येयः ।

तेन ‘कतमो निर्मूलने दुर्महः’ इत्यत्र “न खलु कश्चिदित्युचित एवायं निर्मूलनेऽभिनिवेशस्तथा” इत्ययमर्थोऽवतिष्ठत इति । एवमपकर्षेऽपि प्रष्टव्यम् ।

सर्वनाम्ना परामृष्टस्यात्यर्थस्य यत्पुनः स्वशब्देन वचनं सोऽघाच्यवचनं दोषः यथा ‘उदम्बच्छिन्ना भूस्त च निधिरयां योजनशतम्, इत्यत्र निधिरपामिति ।

यस्यार्थस्य समासोक्ति एवोपमानभावोऽवसितो न तस्यासौ पुनर्वाच्यो भवति अघाच्यवचनदोषानुपह्नात् । यथा—

“आलभिरञ्जनविन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

न खलु शोभयति स्म यनस्थली न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥”

मधुसूदनीविवृतिः ।

समूहैः निन्दाविपर्येक्ष अभितः परितः दोलायमानस्थितेः चञ्चलस्थितेः तस्य आलानस्य लक्षणया घन्धनाभयस्य निर्मूलने हे मतङ्गज १ तव कतमो दुर्महः ।

श्लेषबलेति । अर्थश्लेषबलात् । सम्बन्धेनेति सम्बन्धद्वारा । असौ उत्कर्षः । तदुन्मूलनग्रहः आलानोच्छेदनग्रहः । तत्र गजे । यच्च उपालम्भयोग्यत्वम् । विम्बभूते तस्मिन् गजे असिद्धम् । तत्र उपालम्भयोग्यत्वम् । यद्यपि पूर्वं अप्रस्तुतात् प्रस्तुतार्थस्य प्रतिविम्बादिव विम्बस्येत्युक्त्या अप्रस्तुतस्य प्रतिविम्बत्वं प्रस्तुतस्य विम्बत्वमभिहितं भवति । अत्र च विम्बभूते तस्मिन्नित्याद्युक्त्या विपर्ययो दृश्यते तथापि पूर्वम् वास्तववृत्तावापेक्षया अभिहितम् उत्तरम् श्लोकोपासद्वन्नावापेक्षयोक्तमिति आद्यभेदान्न विरोधः ।

व्याख्येयः इति । व्याख्या तु तेनेत्यादिना स्वयमेव ग्रन्थकृता कृता । निर्मूलने कतमो दुर्महः अर्थात् न खलु कश्चिदित्यादि अभिहितमपि शिष्यद्विवेकाय पुनः पुनः स्पष्टयति ।

सर्वनाम्नेति । नमस्तेभ्यः कविवरेभ्यः इति कविवात्, प्रति सोऽल्लुण्ठं वाक्यम् ।

इति । अत्र तिलकप्रमदयोरेकतरस्मिन् वाच्ये यदुभयोर्वचनं तदवा-
प्यवचनं दोषः ।

ये तु गण्डस्योपरि पिटकोद्भेदमिव तत्राप्यार्थमेव तस्योपमानत्वमु-
परचयन्ति, नमस्तेभ्यः कविधरेभ्यः । तद्यथा—

“जङ्घाकाण्डोदनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः

प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।

भक्तुर्नृचानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-

सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनयो दण्डपादो भवान्या” ॥ इति ।

अत्र हि समासोक्त्यैव दण्डपादस्याम्भोजतुल्यत्वेऽवगते यत् तस्या-
म्भोजशोभां विदधदिति पुनर्वचनं तदवाच्यवचनदोषतां नातिपतति ।

यत् पुनस्तत्राप्यम्भोजस्यार्थमुपमानत्वमुपात्तं तदप्ययुक्तमेव, तस्यो-
दनालत्वादिधर्मसम्यन्धोपगमयोग्यतानुपपत्तेः । केवलमेकेनैव समासा-

मधुसूदनीविवृतिः ।

जङ्घाकाण्डेति । जङ्घाकाण्डमेव उरु महानालं यस्य । नखकिरण एव लसन्ती
केसरालीं तथा करालः । प्रत्यग्राया अलक्तकस्य आभायाः प्रसरा उद्गमा एव किसल-
यानि पर्णां यस्य । मञ्जुर्मनोहरः मञ्जीर एव भृङ्गो यत्र । निजा तनुरेव स्वच्छा लाव-
ण्यस्य जलस्थानोयस्य वापी तस्याः सम्भूतस्य अम्भोजस्य शोभां विदधत् विशेषेण
धारयत् अर्थात् अम्भोजसदृशः अभिनयः नवानः भवान्याः भक्तुर्नृत्यानुकरणकालिको
दण्डपादो जयति सर्वोत्कण्ठेण वर्तते ।

अत्र हि समासोक्त्यैवेति । अयं भावः । जङ्घाकाण्डमेव उदनाल
मिति नखकिरण एव लसत्केसरालीति प्रत्यग्रालक्तकाभाया प्रसरा एव किसलयानीति
मञ्जुमञ्जीरमेव भृङ्ग इति रूपकचतुष्टयेन अम्भोजरूपोपमानधर्मः शोभा दण्डपादे समा-
रोप्यते । तत्र धर्मादिसमारोपजीवातुरेव समासोक्तिर्भवति । समारोपोपि स्वसदृश
एव भवतीति समासोक्त्यैव दण्डपादस्य अम्भोजतुल्यतावगतिरिति यत् तस्य तुल्यस्य
अम्भोजशोभां विदधदित्यादिना पुनर्वचनं तद्वचनम् दुष्टम् ।

यत् पुनरिति । आर्थमिति । यः कोपि कस्यान्यस्य शोभां धारयति स
स्वदृशस्य एवेति स्वसदृशस्यैव शोभाधारणात् दण्डपादः अम्भोजसदृश इत्यर्थ-
सामदर्शांशिसमम्भोजस्योपमानत्वं धात्रेणोपात्तं तदपि अयुक्तमेव । तस्य उपमानस्य
अम्भोजस्य समासविहिततया उदनालत्वादिभिः धर्मैः सह विशेष्यविशेष्यभावस्य-
सम्यन्धप्राप्तियोग्यताया अनुपपत्तेः । वृत्तस्य विशेष्ययोगो न अर्थात् वृत्तिच्छन्नस्य
पदार्थकदेनातया पदार्थैः पदार्थेन अन्येति न तु पदार्थकदेनेति नियमविशेषात्सम्ब-
न्धो न भविष्यति । केवलम् समासान्तर्भागात् शोभां समासेन ऐक्यपात् तदेक-
त्यक्तिः ० ४५

स्तर्भावाद् वापीसम्भूतत्वेनास्य विशेषणविशेष्यभावः सङ्गच्छते । किन्तु समास एवाप्रोक्तनयेनानुपपन्न इवावभासते सचेतसां प्रकामभेदप्रसङ्गादित्युक्तम् ।

न च दण्डपादस्य तत्सम्बन्धो घटिष्यत इति शक्यते धकं, तस्य तद्धर्मसम्बन्धासंभवात् । तेनात्राम्भोजस्य शाब्दमुपमानत्वं वा, दण्डपादस्य धाम्भोजत्वेन रूपणं कर्तव्यम्, येनास्य प्राधान्ये सति विशेषणसम्बन्धोपगमयोग्यता स्यात् ।

किञ्च भर्तुर्नृत्तस्योद्धतस्य ताण्डवात्मनो योऽनुकारस्वस्य दण्डपादविषयभावेनोपादानाज्ज्ञाकाण्डनालत्वविशिष्टतया संस्थानविशेषवशाच्च पादस्य दण्डाकारताभिनयत्वं चेत्युभयमप्ययगतमिति न तत्पुनः उपादेयतामर्हति । अतो घरमयमत्र पाठः श्रेयान्—

मधुसूदनीविश्रुतिः ।

दान्तर्गतेन एकेन वापीसम्भूतत्वेन अर्थेन सह अस्य अम्भोजस्य उपमानत्वं विशेष्यविशेषणभावः सम्बन्धः सङ्गच्छते । किन्तु अत्र अम्भोजपदे समास एव उक्तनयेन प्रकामभेदोक्तन्यायेन अनुपपन्न इव सचेतसामवभासते प्रकामभेदप्रसङ्गात् । प्रक्रान्तं शाब्दकर्म परित्यज्य शोभापदेन सह समासे पिहितेन आर्यान्वयस्य कर्णात् प्रकामभेदः प्रसज्यते इति भावः ।

ननु उदनालत्वादीनां अम्भोजेन सह वृत्तिच्छन्नतया अन्वयो न भवति चेन्ना भवतु दण्डपादेन सह तेषामन्वयो भविष्यत्येवेत्यादाहते—नचेति । दण्डपादस्य तैः उदनालादिभिः सह सम्बन्धो घटिष्यते इति वक्तुं न शक्यते ।

समाधत्ते—तस्येति । तस्य दण्डपादस्य तद्धर्मैः अम्भोजधर्मैः उदनालत्वादिभिः सह सम्बन्धस्य विशेषणविशेष्यभावस्य असम्भवात् । तेन हेतुना । शाब्दमुपमानत्वम् अम्भोजमिव इत्यादिरीत्या । वा अथवा दण्डपादस्य अम्भोजत्वरूपणं यथाप्रे प्रत्यकृता ददर्शते पादपत्र इत्यादिरीत्या कर्तव्यम् । येन अस्य अम्भोजस्य प्राधान्ये सति विशेषणैः उदनालत्वादिभिः सम्बन्धोपगमस्य योग्यता स्यात् ।

किञ्चेत्पनेन दूपगान्तस्फुट्यादयति—तस्य दण्डपादविषयत्वेनेति । तस्य अनुकारस्य । भगवान् शिवः पादं दण्डाकारं कृत्वा ताण्डवमभिनयति तत्र यदि पार्यती अपि पादं दण्डाकारमकृत्वा ताण्डवमभिनयेत्तर्हि सद्रुकारो तत्पादे कथं स्यादिति पादस्य स स्वतः प्राप्त इति दण्डपदं नोपादेयम् । अथ च पादस्य दण्डाकारेण असम्पादने जड्याकाण्डोदनालत्वरूपं वैशिष्ट्यमपि नाधिगम्येत इति सद्रिशिष्टतया संस्थानवृत्तौ सौष्ठवम् स्वतः प्राप्तं भवति । तत्र च पादस्य दण्डाकारतानिष्ठम् अभिनयत्वं च नोपादेयमिति ।

“स्वच्छलाण्यवापीसम्भूतो भक्तिभाजां भवद्वदहनः पादपद्मो भ-
यान्याः” इति ।

एवञ्च धारणमात्रविवक्षायां विपूर्वस्य दधातेः प्रयोगः परिहृतो
भवति, स हि विपूर्वः करोत्यर्थे वर्तते न धारण इति ।

यत्रार्थस्थोपमानत्वं समासोक्तयैव गम्यते ।

न तत् तत्र पुनर्वाच्यमुक्तौ वा शाब्दमस्तु तत् ॥ १०८ ॥

अन्यथा त्वन्यधर्मैः कः सम्बन्धोऽन्यस्य वस्तुनः ।

तेन वाच्यत्वमार्थत्वं चेत्यस्य द्वयमप्यसत् ॥ १०९ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकौ ।

“पत्ता णिर्भवफंसं ह्याणुत्तिरणाय सामलङ्कीण ।

चिहुरा रुञ्जन्ति जलविन्दुएहि वन्धस्स व भण्ण ॥”

इत्यत्र रोदनं वन्धनमयञ्चेति यद् द्वयमुत्प्रेक्षितं वर्तते, तत्र प्राधान्या-
द्रोदनाभिधायिन एव पदादनन्तरमुत्प्रेक्षायादिनि पदे वाच्ये यत् तस्या-
न्यतोवचनं सोऽवाच्यवचनं दोषस्तस्य तादर्थ्येनाप्राधान्यात् । प्रधाने
चोत्प्रेक्षिते तद्वितरदर्शादुत्प्रेक्षितमेव भवति । यथा—

“ज्योतीरसाश्रमभवनाजिरदुग्धसिन्धुरभ्युन्मिपत्प्रचुरतुङ्गमरोचिवीचिः ।
घातायनस्थितवधूवदनेन्दुविन्ध्रसन्दर्शनादनिशमुल्लसतीव यस्याम् ॥”

मधुसूदनीविवृतिः ।

एवञ्चेति । एवमुपरि दर्शितपाठेन च धारणमात्रस्य विवक्षायां विपूर्वस्य दधातेः
प्रयोगेण सम्भवन् अवाच्यवचनत्वात्पः अवाचकतापरपर्यायः दोषः परिहृतो दूरीभूतो
भवति । स हि दधातिर्हि ।

तेन वाच्यत्वमिति । तेन उदनालत्वादीनां धन्यधर्माणामन्येन दण्डपादेन सह
अनन्ययेन हेतुना । साम्यस्य वाच्यत्वमसत् । अम्मोजस्य आर्थत्वमुपमानत्वमपि असत् ।

“पत्ता” इति । प्राप्ता नितम्बस्यर्त्तं स्नानोत्तीर्णायाः दयामलादस्याः ।
चिहुरा रुञ्जन्ति जलविन्दुभिर्दन्धस्यैव भयेनेति छाया ॥

रोदनाभिधायिनः रुञ्जन्तीति पदस्य धनन्तरम् । उत्प्रेक्षायादिनि ह्वादि-
पदे । तस्य इवस्य । अन्यतो वन्धस्स व इति वन्धस्य पादवै । तस्य अन्यस्य वन्ध-
त्वेति पदस्य । तादर्थ्येन रुञ्जन्ति इत्याकृषातोपोद्बलकृत्वेन अप्राधान्यात् विनेयग-
त्यादिस्पर्धः । तद्वितरत् प्रधानातिरिक्तम् ।

ज्योतीरसेति । ज्योतिरेव स्यो यस्य एवम्भूते यदम पापानि चन्द्रकान्ता-
स्यत् तेन निर्मितरूप मयनस्य अजिरे प्राङ्गणे दुग्धसिन्धुः । यस्यां पुर्याम् अनित-
मुत्पत्तीरेत्युपेक्षा । कीदृशाः । अभ्युन्मिपत्पः प्रादुर्भवन्त्यः प्रचुराः पुत्रा मरोचवः

इत्यत्रेन्दुविम्बसन्दर्शनम् । तेन 'जलविन्दुएहि रुमइवः विहुरचयो
यन् प्रणभरण' इत्यत्र युक्तः पाठः ।

एकत्रोत्प्रेक्षितत्वेन यत्रार्था बहुषो मताः ।

तत्रेवादिः प्रयोक्तव्यः प्रधानादेव नान्यतः ॥ ११० ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

"तव वदनपदार्थश्चन्द्रशब्दार्थतुल्यो
हृदयकुमुदवस्तुज्जृम्भयत्येव यन्मे"

इत्यत्र समासान्तगतेन वदनशब्देनैकेनैव वदने वाच्ये यद् बहुभिः
शब्दैस्तस्य वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः ।

तथा हि वदनं च तत् पदार्थश्चासाविति कर्मधारयो वा कल्प्येत,
वदनपदस्यार्थ इति तत्पुरुषो वा । तत्राद्यस्तावदर्थयोरन्योन्यव्यवच्छेद्य-
व्यवच्छेदकभावाभावादनुपपन्नः, द्वितीयोऽपि प्रयोजनाभावात् । न
हि समासे सत्यसति वार्थस्य कश्चिद्विशेषो षोऽवगम्यते अन्यत्र प्रतिप-
त्तिगौरवादित्यवाच्यवचनप्रकार एवायमिति ।

यथा च—"कुशं द्विपामङ्कुशवस्तु विद्वान्" इति

यत्स्वरूपानुवादैकफलं फलगु विशेषणम् ।

अप्रत्यक्षायमाणार्थं स्मृतमप्रतिभोद्धवम् ॥ १११ ॥

मधुसूदनीविवृतिः ।

एवं वीचयस्तरङ्गा यत्रासौ । तत्तुतः इत्याह—वातायने गवाधे स्थितानां वधूनां
वदनेन्दुविम्बस्य सन्दर्शनात् । अत्र वाक्ये क्रियायाः प्रधान्यात् उल्लसतोरेति क्रि-
योत्प्रेक्षया तदुपोद्गलकस्य इन्दुविम्बसन्दर्शनस्य अर्थादुत्प्रेक्षाऽवगम्यते । जलविन्दुभी-
रुदतीव विहुरचयो वन्दनमयेनेति संस्कृतम् ।

बहुभिः शब्दैः वदनेति पदेति अर्थेति त्रिभिः शब्दैः ।

अनुपपन्न इति कर्मधारयसमासस्य विशेषणविशेष्यभावविषयत्वादिति भावः ।
अवच्छेद्यं विशेष्यम् अवच्छेदकम् विशेषणम् । प्रयोजनाभावादिति तादृशसमासेन
धर्मत्कारानुपलम्भादानुपपन्न इति भावः । ननु समासे सत्यसति वार्थस्य न कश्चिद्विशेषो
लक्ष्यते तर्हि पूर्वप्रसङ्गे रामस्य पाणिरसीत्यादौ किमर्थमिषान् ताण्डवाऽम्बरो दर्शित
इत्यत्र आह—अन्यत्र प्रतिपत्तिगौरवादिति । प्रतिपत्तिः प्रतीतिः क्वचिदुत्कृष्यते
कथं पश्यते चेति तां विहाय समासस्य करणाकरणयोश्चिन्ता नास्तीति भावः ।

यथा च कुशमिति । अत्र व-पुपशोपादानं दुष्टमेव ।

यत्स्वरूपेति । यद्विशेषणं स्वरूपानुवादैकफलम् । अप्रत्यक्षायमाणार्थं धर्मत्कार-
कतया प्रत्यक्षमिव लक्ष्यमाणार्थं च न भवेत् तत्र फलगु नि.सारम् अत एव अप्रतिभोद्ध-

तद्वाच्यमिति द्वेष्यं वचनं तस्य दूषणम् ।

तद् वृत्तपूरणायैव न कवित्वाय कल्पते ॥ ११२ ॥

यथा—

“ककुभां मुखानि सहसोज्ज्वलयन् दददाकुलत्वमधिकं रतये ।
अदिदीपदिन्दुरपरो दहनः कुसुमेपुमत्रिनयनप्रभवः ॥” इति ।

अत्र हि यदत्रिनयनप्रभवत्वमिन्द्रोर्विशेषणं तत् स्वरूपमात्रानुवा-
दफलमित्यवाच्यमेव तस्य तदव्यभिचारात् ।

न चाव्यभिचारिणोऽपि ततस्तस्योत्कर्षः कश्चिद्विवक्षितः कवेः, यथा—

“अत्रेलोचनशुक्तिमौक्तिकमणेर्देवात्सुधादीधिते-

गोत्रं हेहयभृभुजां यदुदगात् तस्मिन्नभूदजुंनः”

इत्यत्र सुधादीधितेरिति तस्यावाच्यस्य वचनं दोषः । यद्यात्र दह-
नस्यापर इति व्यतिरेकप्रतीतिफलदं विशेषणं तद्वाच्यमेव तस्यात्रिन-
यनप्रभव इति नञ्समासेनैव प्रतिपादितत्वात् । तस्मादुदित इति तत्रा-
नुगुणः पाठः । यथा च—

“नाडीजह्णे निजह्णे कृततदुपहृतिर्यत्कृते गौतमेन” इति ।

अत्र हि तच्छब्दपरामर्शो गौतमस्यावाच्य एव तमन्तरेणाप्यु-
पकारस्य तद्विषयभावावगतेः । तेन परमपकृतवानिति वरमत्र युक्तः
पाठः । यथा च—

‘कटस्थलप्रोषितदानवारिभिरिति । अत्र हि दानवारिप्रवासस्य यदे-
तत् कटस्थलमवधिभावेन विशेषणमुपात्तं तत्र वाच्यमव्यभिचारात् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

यम् प्रतिभाप्रादुर्भूतिरहितं स्मृतम् । एतादृशं विशेषणं वृत्तपूरकतया अवकरप्रायमप्रयो-
गाहं च ।

नचेति । अव्यभिचारिणोऽपि असाधारणादपि तत्रो विनोपगात् तस्य इन्द्रोः
कश्चिदुत्कर्षो न विवक्षितः । यथा अत्रेलोचनेत्यत्र सुधादीधितेरिति इन्द्रोःसाधारणादपि
विनोपगादुत्कर्षस्य अनवगतेरिति ।

अपर इतीति । अत्र यद्यपि स अपरः पाकतासन इतिवत् अपरत्वेन अत्र दहने
प्रसिद्धेन्द्रपेशया आधिस्थं प्रतीयते इति व्यतिरेकाच्छास्त्रस्य विषयो भवति ।
तथापि प्रसिद्धः इन्दु आत्रिनयनप्रभवः त्रिनयनप्रभवो न तथा अत्रेमुनेः नयनप्रभवः ।
अथ दहनाख्यः इन्दुः त्रिनयनप्रभवः दहनेत्रजग्मेति निषेधानिषेधयोः तथा अत्रेः
मुनेश्च प्रतीत्या विनोपनेनैव तत्पेशया आधिस्थप्रतीतिः अत्ररदोचानं दुष्टमेषेति ।
नाडीजह्ण इति । गौतमेन वष्टने कृततदुपहृतिः भाशोत्पद्यः काङ्कः निजह्णे

एवम्—

“उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरघृते ! मम हि गौरि ! ।

अभिधाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! सुश्रुतप्रसादेन ॥”

इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । उत्फुल्लकेसरगौरशब्दानां पौनरुक्त्यात् ।

कथं तर्हि स्वभावोपतेरलङ्कारत्वमिष्यते ।

न हि स्वभावमाशोको विशेषः कश्चनानयोः ॥ ११३ ॥

उच्यते यस्तुनस्तावद्द्वैक्यमिह विद्यते ।

तत्रैकमत्र सामान्यं यद्विकल्पैकगोचरः ॥ ११४ ॥

स एव सर्वशब्दानां विषयः परिकीर्तितः ।

अत एवाभिधेयं ते सामान्यं बोधयन्त्यलम् ॥ ११५ ॥

विशिष्टमस्य यद्रूपं तत् प्रत्यक्षस्य गोचरः ।

स एव सत्कविगिरां गोचरः प्रतिभाभुवाम् ॥ ११६ ॥

यतः—

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

मारितः । अत्र कृततदिति तच्छब्देन गौतमस्य परामर्शः । अवधिभावेनेति । कटस्थलात् प्रोषितः इति अवधौ पञ्चम्याः विधानात् ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लकेसरगौरशब्दानाम् पौनरुक्त्यात् कमलपरागघृते इति वाच्यम् । कमलस्य अनुत्फुल्लतया अकेशरतया च परागस्थालाभात् । परागस्वीकारेण च तयोर्स्थांलाभः । सम्बोध्यस्य हे गौरि ? इति सम्बोधनतया गौरत्वस्य अर्थादेव लाभ इति तेषां पुनरुक्तिरिति भावः ।

ननु उत्पुलादिपदैः कमलस्य उत्फुल्लत्वादिकं स्वो भावो निरूप्यते तस्य च अर्था-
द्रम्यत्वमिति यस्तुनां स्वभावमाशोकी वैचित्र्यं नोपलभ्यते तदलाभे च कथमन्यैस्तस्या
अलङ्कारत्वं प्रदर्शितं यतः वैचित्र्यस्यैवालङ्कारवीजत्वादित्याशङ्कते । कथं तर्ह्यिति ।-समाश्रुते । उच्यते इति । अत एवेति । अयं भावः । यस्तुनः सामान्यं
विशिष्टं रूपद्रव्यम् । तत्र सामान्ये विकल्पाः भवन्ति । विशिष्टस्य तु प्रत्यक्षत्वा-
द्विकल्पागोचरत्वम् । तत्र सामान्यार्थस्य सर्वशब्दविषयत्वात् ते शब्दाः सामान्यम्
सामान्यरूपमर्थम् अलम् बोधयन्ति । यदस्य अर्थस्य विशिष्टं रूपं तत् प्रत्यक्षस्य गो-
चरं विषयः । अत्रैव क्वचन स्वप्रतिभां प्रतिभासयन्तीति । यथा कमलपरागघृते
इति सम्बोधने कमलपरागघृतेतिशब्दाः इत्युक्तौ सत्त्वं कीदृशी घृतिरिति मन्वेक्यार्था
ते कमलपरागघृतिशब्दाः सामान्यमर्थात् गौरत्वादिरूपमभिधेयमर्थम् अलं बोधयन्ति ।
अत्र सामान्यमिति पाठ इति गुरुधरणाः । यवामलमिति मुद्रितस्त्वशुद्धः । इति बोध्यम् ।
स्तिमितेति । स्तिमितत्वं सावधानत्वम् । स्वरूपस्य स्पर्शेन उत्था प्राप्तपसरा

क्षणं स्वरूपस्पर्शाद्या प्रज्ञैव प्रतिभा कथेः ॥ ११७ ॥
 सा हि चक्षुर्भगवत्स्तृतीयमिति गीयते ।
 येन साक्षात्कारोत्येष भाषांस्त्रैकाल्यवर्तिनः ॥ ११८ ॥
 शयादि प्रतिभातरयमस्माभिरुपपादितम् ।
 शास्त्रे तत्त्वोक्तिकोशाख्य इति नेह प्रपञ्चितम् ॥ ११९ ॥
 अर्थस्वभावस्योक्तिर्या सालङ्कारतया मता ।
 यतः साक्षादिषाभान्ति तत्रार्थाः प्रतिभापिताः ॥ १२० ॥

यथा—

“अञ्जुतां नयतः स्मरामि ते शरमुखस्वङ्गनिषण्णधन्वनः ।
 मधुना सह सस्मिताः कथा नयनोपान्तविलोकितां च तत् ॥”

इति । यथा च—

“कुर्वन्नाभुम्रपृष्ठो मुखनिकटकटिः कन्धरामातिरर्ध्या
 लोलेनाहन्यमानस्तुहिनकणमुचा चञ्चता केसरेण ।
 निद्राकण्ठकपायं कपति निविडितधोत्रशुक्तिस्तुरङ्ग-
 स्त्वङ्गत्पद्मप्रलम्प्रतनुदुसकणं कोणमदणः खुरेण ॥”

इति । यथा धा—

“प्रीयामङ्गाभिरामं मुहुरुनुपतति स्यन्दने धरुदृष्टिः
 पश्चाधेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम् ।
 दमैरर्धावलीदैः ध्रमविवृतमुखस्रंशिमिः फीर्णवर्त्मा
 परयोदप्रञ्जुतत्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥”

मधुसूदनीविवृतिः

विशेषविषयिणी प्रज्ञा एव ।

साहोति । सा हि प्रतिभा हि भगवतः चन्द्रमौलीधरस्य ।

तत्रेति । तत्र स्वभाषे प्रतिभया अर्पिता उद्भाविताः । अयं भाषः । अहर्निताम्
 अनुक्षणम् अनुभूयमानाः त एव पश्याः कविप्रतिभया उद्दृष्टिताः कामपि कमनी-
 यतानासादयन्ति । यथा अञ्जुतां नयत इत्यादिषु मित्रेण सहालापस्य तुरङ्गावस्थाः
 निरूपणस्य च विच्छित्तिरात्याघत इति कविप्रतिभयोद्दृष्टतायां वैविध्यस्य
 क्षमास्वभावयोक्तेरप्यलङ्कारत्वमिदं भवतीति परमार्थः ।

अञ्जुतामिति । शरम् अञ्जुतां नयत इत्याद्यन्वयाः सरसः ।

कुर्वन्सिति । कन्धरायाः धीवायाः तिर्यकरायाश्च पृष्टस्य च आसुने भुगनीकणाव
 मुखनिकटे कट्याः सम्मयो पर्यन्ते । तुहिनेति । रात्रौ निरावृत्तपदेणे स्थित्या हिमस्य
 मर्षः । केसराः सदाः । हरम् अक्षस्य निद्राक्षरमोचनकालीनापस्थायी निरूपणम् ।

प्रीयामङ्गेति । इदं तादृशम् परम् । तत्र अक्षस्य, जरेण धावनमनुवर्षन् ।

समान्यस्तु स्वभाषो यः सोऽन्यालङ्कारगोचरः ।
 म्रिष्टमर्थमलङ्कुर्मन्यथा फो हि शक्नुयात् ॥ १२१ ॥
 घस्तुमात्रानुवादस्तु पूरणैकफलो मतः ।
 अनन्तरोक्तयोरेव यद्द्वान्तर्भाषमर्हति ॥ १२२ ॥
 यथायोगमयं दोषस्तेन पञ्चैष ते मताः ।

इत्यन्तरङ्गोक्ताः ।

ता एता दोषजातयो महाकवीनामपि दुर्लभा इत्यवसीयन्ते । यथा—

“उमावृषाङ्गौ शरज्जन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥”

इत्यत्र यथातथाशब्दाभ्यामेव मागधीनृपयोः उमावृषाङ्गसाम्यं शची-
 पुरन्दरसाम्यं च, सुतस्य च शरज्जन्मजयन्तसादृश्यमवगमितमिति यत्
 तयोस्तस्य च पुनस्तत्सादृश्यवचनं तत् पुनरुक्तम् ।

तद्योपमानयोरो निर्देशक्रमः प्रकान्तः स उपमेययोः क्रमे भेदं नीत इति
 निर्देशप्रक्रमभेदे दोषः; तत एव च तत्समावित्यत्राचार्यवचनदोषोऽपि
 तावत् स्फुट एव उपमानयोग्यत्वानुपपत्तेः ।

किञ्च तथा शब्दस्य यद्वचनं सोऽवाच्यवचनं दोषः, तद्व्यतिरेकेणा-
 प्यर्थयोर्विपर्ययासमात्रेण तदर्थवगतिसिद्धेः । तस्मादेवमत्र पाठः श्रेयान्
 ‘मुज्जन्मना तेन सुतेन तावुभौ ननन्दतुः सा च विशोपतिश्च सः’ इति ।
 यतो घस्तुमात्रोपनिबद्धप्रायेऽपि पदसमुदाये दृश्यन्त एव ते ।

मनुसूदनीविवृति ।

म्लिष्टम् अविस्पष्टम् ।

दोषाणां महाकवीनामपि दुर्लभत्वप्रकृत्या महाकवेः कालिदासस्य सदूपणं पद्य-
 मुदाहरति— उमावृषाङ्गविति । स्पष्टम् । वृषाङ्गः शिवः । शरज्जन्मा कार्तिकेयः ।
 जयन्तः इन्द्रपुरः । तयोः मागधीनृपयोः । तस्य सुतस्य । तत्सदृशेनेत्यादिना
 सादृश्यमुक्तम् ।

तद्योपमानयोः । उमावृषाङ्गयोः शचीपुरन्दरयोर्मध्ये पूर्वेः उमायाः शक्यावचेति
 क्रियाः वृषाङ्गस्य पुरन्दरस्य च पुंसः पश्चादिति यः निर्देशक्रमः स प्रक्रमः उपमेयनिर्देश-
 क्रमे पूर्वं नृपस्य पश्चाच्च मागध्या निर्देशान् भेदं नीतः । अर्थात् पूर्वं क्रिया सह पश्चात्
 पुरुषेण सह साम्यमुपकान्तम् परमुपमेयपदार्थनिर्देशसमये स क्रमोऽन्यथा कृत इति
 निर्देशप्रक्रमभेदः दोषः । तत् एव निर्देशप्रक्रमभेदादेव अर्थात् उपमानभूतपदार्थेषु निर्दि-
 ष्टस्य क्रमस्य उपमेयपदार्थनिर्देशे विपरीतीकरणेन उपमानैः सह योग्यत्वस्य अनुपपत्ते-
 र्हेतोः । तस्मादवित्यत्र अर्थाच्चवचनदोषोऽपि स्फुट एव ।

तन्वानिष्टमेव । न हि केचित् काव्यात्मनो रसादेरभावं भाकत्वं
याभ्युपगच्छति । मुख्यवृत्त्या च काव्यात्मशब्दाच्चो रसादिरेव युक्तौ
मापरः । तदभावे प्रतीयमानार्थान्तरसंस्पर्शोऽप्यर्थापत्यादिवाक्यवत् का-
व्यस्य निर्जावितापत्तेः ।

एतच्च रसस्वरूपमुपक्रम्य स एवाह—

“काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्था शोकः श्लोकवमागतः ॥” इति ।

इतिनार्थो व्ययच्छिन्नः शब्दमात्रेऽवतिष्ठते ॥ १२३ ॥

सर्वनामपरामर्शयोग्योऽसौ न भवेत् ततः ।

यथा घटः कुट इति होयो यस्त पृथूदरः ॥ १२४ ॥

‘यथा नृपो नृग इति ख्यातो यः स महामतिः ।’

ततोऽर्थ एष काव्यात्मा तत्परामर्शनोचितः ।

न ध्वनिस्तदभावादिसम्बन्धोऽस्य कथं मतः ॥ १२५ ॥

इत्यन्तरश्लोकाः ।

एवन्तीह

“मस्त्युन्नते सुरसरिज्जलधाव्यमानः

भागे नवाकर्णचि मन्दरसैलशृङ्गे ।

ज्योत्स्नाघतीति नगरी भुवनप्रथैक-

भूया वृषाङ्कशिरसीव शशाङ्कलेखा ॥

मधुसूदनीविवृत्तिः ।

निषेशितः । यतो हि यत्र इतिशब्दो योज्यते स शब्दमात्रेऽवतिष्ठते । अर्थात्
इतिपदप्रयोगे शब्दस्योपस्थितिर्भवति । ततश्च अर्थपरामर्शकेन सर्वनाम्ना शब्द-
स्यापरामर्शात् प्रकृतार्थासङ्गतिः । इति ध्वनिना सह इतिपदस्य योजनया शब्द-
स्योपस्थानात् । तस्याभावमित्युक्तेन भाकत्माहुस्त्वमित्युक्तेन तदीयमित्युक्तेन च तदा
संख्य शब्दस्य अपरामर्शादनष्टमेव स्यात् । अतः अभावाद्यन्वयार्थं तदधिकरणभा-
वेन सर्वनामपरामर्शाहंमन्यत्पदमुपदेश्य स्यात् । उपासत्य च अभिधानानुकारस्व-
रूपमात्रप्रधानत्वात् मार्थाभिमुखत्वमिति तदा परामर्शयोग्यत्वात् । काव्यस्या-
त्मेति पदे च अभावाद्यन्वयस्य कर्तृमयोग्यत्वात् इतिशब्दः प्रक्रमभेददुष्टः । इति ।

यथा घट इति । यथा घट इति, यथा नृप इति च उदाहरणद्वयम् । इतिव्य-
यच्छिन्नोऽर्थः शब्दमात्रेऽवतिष्ठते अतः सर्वनाम्ना परामर्शाहो न भवतीति दर्शनार्थम् ।
अत्र मुञ्जितपाठस्तु कारिकागर्भे अन्यकारिकापाठपाठाद्विकलः अतस्तं निःसार्य यथा
अस्माभिः शोधितं तया पठनीयम् ।

ततोऽर्थ इति । ततो हेतोः अर्थं काव्यात्मैव तेन इतिना परामर्शानाऽहं, न ध्व-

इत्यत्र शशाङ्कलेखाया ज्योत्स्नावतीत्वेन यद्विशेषणं तदनुपपन्नमेव स्याद् । इतिशब्दव्यवच्छेदादिति । वाढम् । को वा नानुमन्यते । केवलमितिशब्दार्थानवधारणमूलो मोह एवासौ व्याख्यातृणामिति ।

अथ काव्यात्मानुवादेन विहितस्य ध्वनेः समाप्तानक्रियाकर्मभावावच्छेदेन समुदायादयमितिशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थप्रधान एवायं ध्वनिशब्दो न स्वरूपप्रधान इति तस्य सर्वनामपरामर्शयोग्यस्याभावादिसम्बन्धो घटत एव इत्युच्यते ।

तदयुक्तम् । एवं हि वाक्यार्थावच्छेदः प्रतीयेत, ततश्च तत्परामर्शिनः सर्वनामपदादेर्नपुंसकलिङ्गनिर्देशप्रसङ्ग इति । यथा-

‘तद्विधितमेव मन्ये विषया आशीविषा इति यदाहुः ।’

तस्मादात्मशब्दानन्तरमेवायमितिशब्दः प्रयोक्तव्यः । स च हेत्वर्थवृत्तिः, यथा—

मधुसूदनीविद्वृत्तिः ।

निः । ध्वनेरितिना सह सम्बन्धे सति तेन ध्वनिना सह अभावादेः सम्बन्धः कथं मतः स्यात् ।

इतिशब्दार्थेति । इतिशब्दस्य येषां ।

इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमासिषु ।

निदर्शने प्रकारे स्यादनुक्तं च सम्मतम् ॥ इत्यादयः ।

तेषाम् अनवधारणमूलः एषु कोऽर्थोत्र प्रसक्तो भवत्येवं निवचयाकरणहेतुकः व्याख्यातृणां मोह एवासौ । अयं भावः । यत्र निदर्शनार्थक इतिशब्द उपस्थाप्यते तत्रैव तस्य स्वरूपप्रधानत्वम् अन्यत्र तु न । अत एवात्र ज्योत्स्नावती इति प्रकृता । इत्येवम् इतिशब्दोऽत्र प्रकरणार्थकः । इति ।

समाप्तानक्रियाकर्मभावावच्छेदेनेति । इधैः पूर्वम् यः काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति समाप्नात इत्येवं समाप्तानक्रियायाः कर्मत्वं तेन वाक्यार्थस्य एवावच्छेदस्तेन । अप्यमाशयः । काव्यस्यास्यात्मा ध्वनिरिति परसमुदायरूपवाक्यस्य घटते इति समुदायान्तः पातिनां पदानां तु अर्थपरत्वमेव ततो न किमपि दूषणमिति भावः ।

सर्वनामपदादेरिति । भाक्तमाहुस्तामन्य इत्यत्र भाक्तमाहुस्तदन्वय इति पठनीयं स्यात् । तस्य तदीयमित्यत्र च पुंसपुंसकस्य न भेद परिषय इति भाक्तमाहुस्त्वित्येवाश्रमाभिर्निरूपितम् ।

यथेत्यनेन वाक्यपरामर्शिनन्तरः नपुंसकत्वं भवतीत्युदाहरणेन साधयति—

तद्विधितमेवेति । इति यदाहुः सः । अत्र तदो वाक्यपरामर्शित्वात् सांमान्ये नपुंसकत्वम् ।

स च हेत्वर्थवृत्तिरिति । स च इतिशब्दः । यथा रम्या इतीत्यत्र इतिशब्दः ।

“रम्या इति प्राप्तयतोः पताका रागं विविका इति वर्धयन्तीः”

इत्यत्र । तेनायमर्थः—यतः काव्यस्यात्मा जीवितभूतस्ततो बुधैर्यो ध्व-
निर्नाम समाप्नातपूर्व इति । एष पदार्थोऽभिमतः कवेरिति विज्ञायते
यद्यं तत्र तत्र ध्वनेः काव्यैकजीवितत्वमाह ।

किञ्च समाप्नातेर्धातोः कर्मणि भूते च कप्रत्ययोत्पत्तौ कर्मण एव
प्राधान्ये तस्यैव निर्देशो न्याय्यो न कर्तुर्नापि पूर्वशब्दस्य, अव्यभिचा-
रात् प्रयोजनाभावाच्चेति यदेतयोरुपादनं तत् पुनरुक्तमेव ।

किञ्च ‘भाकमांडुस्तमन्ये’ इत्यत्रापि पूर्ववदितिशब्दः प्रयोक्तव्यः
उत्तरत्र च । अन्यथा अन्येषां केषाञ्चिच्चोक्तिर्नानुहता स्यात् ।

ततश्च भाक्तो धो ध्वनिस्तमाहुरन्य इति, धाचामविषये स्थितं यत्
तदीयं तस्यं तत् केचिद्बुचुरिति प्रतीतौः ध्वनेर्भाक्तत्वोक्तिः, अन्येषां केषा-
ञ्चिच्च धाचामविषये स्थितत्वं यत् तदीयस्य तस्यस्य तदुक्तिर्नानुहता
स्याद् इतिना व्ययच्छेदाभावाद् इति धाच्यायचनं दोषः ।

सामर्थ्यादुक्तेरनुकारानुगमे वा पूर्वत्रेतिशब्दस्य पौनरुक्त्यप्रसङ्गः ।

किञ्चात्र वचनार्थो गदतिः प्रयुक्त एवेति तस्यैषादिदीपकन्यायेनानु-
वृत्तियुक्ता न तु तदभिन्नार्थस्य प्रतीतेरुपादानमित्युभयत्राप्युक्तदोषद्वयान-
नतिवृत्तिः ।

कालविशेषप्रक्रमभेदश्चात्रावगन्तव्यो जगदुरित्युचुरिति च काल
विशेषस्य प्रक्रान्तस्यानिर्वाहात् ।

किञ्च ध्वनेस्तत्त्वं ध्वनिरेव वा स्याद् अन्यदेव वा । तत्र ध्वनिरूप-
स्ये तस्यमुचुस्तदीयमिति त्रितयमपि पुनरुक्तं स्यात् । केचिद् धाचां
स्थितमविषये जगदुरित्येतावद्भिः प्रयुक्तान्तर्गतैरेव पदैस्तदार्थावगति-
सिद्धेः । यथोक्तं प्राक्—

“प्रयुक्तान्तर्गतैरेव यत्र सोऽर्थः प्रतीयते ।

प्रयोगस्तत्र शेषाणां पदानां पौनरुक्त्यकृदिति ॥”

मधुसूदनीविवृतिः ।

हेत्वर्थः । रम्या इति हेतोरित्यर्थकल्पनात् ।

तस्यैव कर्मण एव । कर्तुः बुधैरित्यस्य । अव्यभिचारात् कर्तारं विना क्रियाया
अनिष्पत्तेः कर्तुरावश्यकत्वम् । प्रयोजनाभावरत् विशेषणस्य उपादाने प्रयोजनं ना-
स्तीति भावः । पूर्ववत् काव्यात्मेतौतिवत् “भक्तिरिति” “वाचां स्थितमविषय
इति” इत्येवं प्रयोक्तव्यः इतिशब्दः ।

तदभिन्नार्थस्येति । तदभिन्नार्थस्य गदत्यभिन्नार्थस्य प्रतीतेः आहुरित्यादिना
उपादानम् । अनिर्वाहादिति आहुरिति क्तः प्रयोगतया अनिर्वाहात् । जगदुरुचु-

अन्यरूपत्वे त्वन्यस्य वागविषयत्वाभावे ध्वनेस्तद्विषयत्वं नोक्तं स्यात् तयोर्भेदात् ।

किञ्च भक्तेरेव ध्वनिरूपतामन्ये मन्यन्ते न तत्सम्बन्धिनोऽन्यस्य व्यापारादेरिति व्यर्थस्तद्वितनिर्देशः । यत् स एवाह भक्तिर्ध्वनिरिति—

“भक्त्या विमर्त्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।” इति ।

युक्तं चैतत् , तथा हि—

“कृशाङ्गयाः सन्तापं वदति विसिनीपत्रशयनम्”

इत्यत्र वदत्यर्थाद्वाच्यादन्यस्य व्यक्तिलक्षणस्यार्थस्य तात्पर्येण प्रकाशनमिति ध्वनिलक्षणानुगमात् भक्तेरेव तत्त्वमुपपद्यते नान्यस्येति व्यर्थस्तद्वितनिर्देशः ।

सहृदयमनाप्रीतय इत्यत्र च मनश्शब्दः पुनरुक्तः प्रीतेर्मनोधर्मतया तदधिकरणभावाव्यभिचारादित्येतत् प्रपञ्चितमेव प्राक् । तेन वरमयमत्र पाठः श्रेयान् अल्पदोषत्वात् ।

“काव्यस्यात्मेत्यमलमतिभिर्यो ध्वनिर्नाम गीत-
स्तस्याभावं जगदुरपरे भक्तिरित्येवमन्ये ।

केचिद्वाचामविषय इति प्रस्फुरत्तत्त्वमन्त-

स्तेन द्रुमः सहृदयजनप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥” इति ।

अनुसूदनीविवृतिः ।

रित्यनयोः परोक्षार्थकत्वम् आहुरित्यस्य वर्तमानार्थकत्वमिति प्रकान्तकालनिर्वाहो न कृत इति भावः ।

अन्यरूपत्वे तिष्ठति । तत्रैव अन्यरूपत्वे तु अन्यस्य तत्त्वस्य वागविषयत्वाभावे अर्थात् वागविषयत्वे ध्वनेः तद्विषयत्वं वागविषयत्वं न उक्तं स्यात् । तयोः वागविषयत्वाविषयत्वयोः भेदात् ।

अयं भावः । यदि ध्वन्यपेक्षया अन्यस्य तत्रैवदन्वयवहार्यम् तस्य च वागविषयत्वं तर्हि अन्यरूपस्य ध्वनेः वागविषयत्वं कथमुक्तं स्यात् वागविषयत्वाविषयत्वयोर्भेदात् । इति ।

भक्तेरेवेति । भक्तिर्ध्वनिरित्युक्तेः । तद्वितस्य अणः भक्तेरितिद्वितीयदमर्थकस्य निर्देशः ।

युक्तं चैतदिति । पतत् भक्तेरेव ध्वनित्वं युक्तमपि । तथाहीति उदाहरणेन भक्तेर्ध्वनित्वं साधयति । कृशाङ्गया इति । अत्र विसिनीपत्रशयनस्य जडस्य वदन्क्रियाया अमावाचनत्र भक्तिरात्रीपते तथा च व्यञ्जयति प्रकाशयतीत्यर्थो बुध्यते इत्येवमर्थान्तरशानात् ध्वनिलक्षणानुगतिः ।

अल्पदोषत्वादिति । जगदुरित्यस्य पूर्वाद्धोषात्तस्य उत्तरार्धेऽन्वयकरणादप-

यद्वा

इदमवतनानां च भाषिणां चानुशासनम् ।

लेशतः कृतमस्माभिः फविधर्माद्व्यस्तताम् ॥ ११६ ॥

इत्यलमप्रस्तुयस्तुविस्तरेण । तस्मात् स्थितमेतद् यथा शब्दस्या-
र्थाभिधानमन्तरेण न व्यापारान्तरं सम्भवतीति ।

गमयन्त्यर्थमुखेन हि सुप्तिङ्बच्चनादयोऽपरानर्थात् ।

तेन ध्वनिलक्ष्मविधौ शब्दग्रहणं विफलमेव ॥ १२७ ॥

इति सङ्ग्रहार्था ।

इति धीराज्ञानकमहिमभट्टविरचिते व्यक्तिविवेकालये काव्याऽ-
लङ्कारे शब्दानौचित्यविचारो नाम द्वितीयो विमर्शः ।

मधुसूदनीविवृति ।

दोषत्वमिति । वाचामविषय इति केचिन्नगदुरित्यन्वयस्य पन्थाः ।

उक्तमुपसंहरन्नाह—तस्मादिति ।

प्रासूत रामो विदुषां वरेण्यो यं पार्वती दानदयाप्रसिद्धा ।

महात्मनेस्तस्य कृतौ विमर्शो मध्यो ययौ व्यक्तिविवेकवृत्तौ ।

इति श्रीमत्समण्डलधराधीशचक्रवर्चितपदपापोज-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-पदवाक्य-

प्रमाणात्रिसिद्धवगाहननिर्मलप्रज्ञ-महामहोपाध्याय-वण्डितप्रकाण्ड-

श्रीरामश्रीलालशास्त्रिणां तनूजन्मना सहित्यार्णवकर्णधारणे

राजस्थानकेसरिणा साहित्याचार्येण आहिताग्निना

श्रीमधुसूदनरामश्रिणा विरचितायां मधुसूद-

नीविवृत्तौ द्वितीयो विमर्शः ।

अथ तृतीयो विमर्शः ।

तदेवं ध्वनिलक्षणस्य तद्भेदानां चानुमानेऽन्तर्भावमुपपाद्य सम्प्रति तदुदाहरणानां यथायोगं क्रमेणासाद्युपदर्शयते । तत्र ध्वस्तुमात्रस्य तावत्—

“भम धम्मिअ ! धीसद्धो सो सुणामो भज्ज मारिभो देण ।

गोलान्दकच्छकुड्ढवासिणा दरिणसीहेण ॥

इयत्र केनचित् सुकृतिना श्रुता सह विरुम्भसम्भोगसुखास्वादला-
लसया विजने धने विविधकुसुमामोदमुदितमधुकृति हृतसङ्केतया कया-
चित् कुसुमापचिचीपया भ्रमतो धार्मिकस्य मनोरथपरिपन्थि तद्देश-
सादनं विघ्नमिघ मन्यमानया जानानयापि केसरिकिशोरकस्य श्रौर्याति-
रेकं कुक्कुरमारणमात्रप्राप्तोपन्यासेनास्य प्रियमावेदयितुकामया विद-

मधुसूदनीविवृतिः

॥ श्रीः ॥

स्वभावविक्रीडितिनरैः सद्यः प्रत्यहसंद्ध्यन्तौ ।

इच्छितकलस्य दार्थी कल्पे देवीं शिवाय धृतदेहाम् ॥

तदेवं प्रथमविमर्शोक्तप्रकारेण सम्प्रति तृतीयविमर्शे । तदुदाहरणानाम्
ध्वनितद्भेदोदाहरणानाम् । असौ अन्तर्भावः ।

“भम धम्मिअ ?” इति भ्रम धार्मिक विघ्नस्थः स श्रुतकोऽद्य मारितस्तेन ।

गोदानदीरुच्छकुड्ढवासिना दृष्टसिद्धेनेति ॥ अनुवादः । स्पष्टेयमार्थाः ।

इयं कल्यादिष्वत् सम्भोगान्तरायभूतधार्मिकत्वभयोत्पादनाय प्रतारणोक्तिः । तत्र
स्ववसिद्धस्यापि कौट्येकभयेन निषिपित्साविषयस्य भ्रमणस्य दृष्टसिद्धकृततद्भवेन वि-
धिः प्रतिप्रसवरूपा । तत्र भावाभावयोर्विशेषात् न युगद्वाच्यता । नापि क्रमेण, शब्देः
शब्दपुद्गिकर्मणो विरम्य व्यापाराभावादिति सिद्धान्तेन विरामात् । नापि तात्पर्यत-
क्त्या तस्या आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिरूपायाः विराटलितपदार्थानां परस्परं सम्बन्धरू-
पत्वात् । नापि लक्षणया प्रतीतिः, मुख्यार्थबाधाघभावादतः अनुर्थकशान्तःपाविपदा-
र्थबोधनाय व्यञ्जनावयवं स्वीकार्यां तथैवात्र “मा भमीः” इति निषेधो बोध्यते इति
ध्वनिप्रत्यापयितुं शक्यः ।

विविधाना कुसुमानामामोदेन मुदिता मधुसूदो यस्मिन् । तद्देशासादनमिति ।
धार्मिककर्तृकं तस्य संकेतितस्य विजयवनरूपदेशस्य आसादनम् । मनोरथपरिप-
न्थीति तद्देशोत्पत्त्यस्य विनेयम् । धार्मिकस्य संकेतितदेशासादने सम्भोगरूपो मनोरथो
इतो भवतीति मनोरथपरिपन्थि । प्रियमिति । यत्रपात्रिःशब्दं भ्रमणं नापरासि

अथवापि मुग्धयेव विधिमुखेन भ्रमणस्य प्रतिषेधो विहितः ।

अत्र हि द्वावर्थौ धाच्यप्रतीयमानौ निधिनिषेधात्मकौ क्रमेण प्रतीति-
पयमवतरतः, तयोर्धूमार्ग्योरिव साध्यसाधनभावेनावस्थानात् । तत्रा-
द्यस्तावदविवेकसिद्धः स्पष्ट एव भ्रमणविधिलक्षणस्य साध्यस्य तत्परि-
पन्थिक्रूरकुर्रमारणात्मनः साधनस्य घोभयोरप्युपादानात् ।

द्वितीयस्त्वत एव हेतौः पर्यालोचितगिजर्यस्य विवेकिनः प्रतिपत्तु ।
प्रयोजकस्वरूपनिरूपणेन सामर्थ्यात् प्रतीतिमवतरति । तद्वच सामर्थ्यं
मृतेऽपि कौलेयके क्रूरतरस्य सत्त्वान्तरस्य तत्र सद्भावावेदनं ताम्र नाप-
रम् । तदेव च साधनम् । तयोश्च साध्यसाधनयोरविताभावनियमो
विरोधमूलः । स चानयोर्लोकप्रमाणसिद्ध इत्युक्तम् ।

अनु यद्यतो धार्क्यादर्थद्वयावगमस्तत् कथमुत्तरस्मिन्नेव नियमेन वि-
श्रान्तिर्न पूर्वस्मिन् उभयत्रापि धा, तयोः प्राकरणिकत्वेन विशेषाभावात् ।

उच्यते । न तावदत्र धाच्यानुभेयोरर्थयोः समुच्चयेन अवगतिरुपपद्यते
भ्रम मा च भ्रमोरिति विधिनिषेधयोरेकाधयत्वविरोधात् ।

नापि विकल्पेन, भ्रम धा मा धा भ्रमोरिति वचनेनोच्चारणानर्थक्य-
प्रसङ्गात् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

स मारित इति प्रियम् ।

तत्राद्य इति । आप्तो विधिरूपः । अविवेकसिद्धः अविचारेण आपाततो ज्ञातः ।
द्वितीयः निषेधरूपः । गिजर्यस्य "मारित" इत्यत्रस्यगिचप्रत्ययार्थस्य । प्रयोजकैति ।
प्रयोजकस्य कामुक्त्याः स्वरूपनिरूपणेन स्वरूपगवेषणेन । तत्र देशे सद्भावस्य सत्त्वाया
आवेदनं निषेदनमेव अपरं सामर्थ्यं न । तदेव सद्भावावेदनमेव साधनं हेतुः ।

नन्वित्याशङ्कने यद् यतो यस्मादेकस्मात् "भ्रम धम्मिअ" इत्यादेशांस्यात्
अर्थद्वयरूप विधिनिषेधरूपस्य अवगमो ज्ञानम् तत् तदा उत्तरस्मिन् पश्चात्प्रतीतेऽर्थे
निषेधे नियमेन अवश्यं कथं विश्रान्तिः । पूर्वस्मिन् प्रथमप्रतीतेऽर्थे अथवा उभयत्र वि-
धिनिषेधयोः पूर्वोत्तरयोः अर्थयोः विश्रान्तिः कथं न । तयोः उभयोः विधिनिषेधयोः
प्राकरणिकत्वेन प्रकारणोद्भूतत्वेन विशेषाभावात् समानत्वात् ।

समाधत्ते—उच्यते । इति । एकाधयत्वविरोधादिति । सामानाधिकर-
ण्येन विरुद्धयोः समुच्चयस्यासम्भवादित्यर्थः ।

विकल्पेनाऽपि अवगतिर्नोपपद्यते इत्यन्वयः । वचनेनोच्चारणेति । अर्थ
भावात् । परि "भ्रम धम्मिअ" इत्यत्र विनाऽपि भ्रम वा मा वा भ्रमोरित्येवमुक्तिं
विकल्पोऽवगच्छेत स हि भ्रम वा मा वा भ्रमोरिति वचनेन विकल्पोच्चारणस्य आनर्थ-
क्यप्रसङ्गः स्यादिति ।

नाप्यङ्गाङ्गिभावेन, विधिनिषेधयोस्तदसम्भवात् ।

केवलं योऽसौ भ्रमणविधौ हेतुभावेन द्रुतपञ्चाननव्यापारस्तत्रोपात्तः स एव विमृश्यमानः परस्परया धार्मिकस्य तन्निषेधे पर्यवस्यति तयोर्वाध्यवाधकभावेनावस्थानात् ।

को ह्यनुन्मत्तः कुक्कुरमात्रसद्भावमयात् परिहृतभ्रमणस्तत्रैव द्रुतसिंहसद्भावावाशङ्कायामपि सविस्मभं भ्रमेदित्यनुमेयार्थविश्रान्तिनियमहेतुर्वाध्यवाधकभावोऽस्त्येवात्र विशेषः ।

अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा शुक्तिकारजतप्रतीत्योरपि क्रमभाविन्योरेतत्पर्यनुयोगप्रसङ्गः केन चार्यते । तस्माद् वाध्यवाधकभावावसायकत एवात्रोत्तरार्थविश्रान्तिनियम इति स्थितम् ।

तत्र 'भम धम्मिअ' वासदो' इति वाक्यार्थरूपो भ्रमणविधिर्वाच्यः तस्य 'सोमुणओ अज्ज मारिओ देण' इत्यादिना क्रूरकुक्कुरमारणं द्रुतसिंहविहितं वाक्यार्थरूपमेवार्थो हेतुः । तत्प्रतिषेधस्त्वनुमेय एव न वाच्यः तस्योक्तनयेनात्तेपात् ।

तत्र 'गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिणा' इति गोदावरीकच्छकुहरस्य मधुसूदनीविवृतिः ।

अङ्गाङ्गिभावेनाऽपि अवगतिर्नोपपद्यते इत्यन्वयः । तदसम्भवादिति । अत्र तत्पदेन अङ्गाङ्गिभावं आश्रयते ।

पञ्चाननव्यापारः शुनकमारणाख्यः । परस्परया शुनकनिवारणद्वारा धार्मिकनिवारणात् । तन्निषेधे भ्रमणनिषेधे । तयोः भ्रमणविधिनिषेधयोः ।

भ्रमणविधिनिषेधयोः वाध्यवाधकमात्रं दर्शयति-को ह्यनुन्मत्त इति । अवश्यं चैतदिति । एतद् वाध्यवाधकभावेन अवस्थानम् ।

एतत्पर्यनुयोगेति । अयं भावः । शुक्तिकायां पूर्वं वाक्येतिवशात्तत्रजतत्वप्रतीविभ्रमो भवति पश्यात् यथार्थप्रतीत्या सा प्रतीतिर्वाच्यते इति शुक्तिजतप्रतीत्योः वाध्यवाधकभावोऽवसीयते । अन्यथा एतादृशस्यै वाध्यवाधकभावोऽस्तीत्येव शुक्तिकारजतप्रतीत्योरपि एतस्य पर्यनुयोगस्य (कथमुत्तरस्मिन्नेव नियमेन विश्रान्तिः पूर्वत्र उभयप्राशपि वा कृतो नोति) प्रदनस्य प्रसङ्गो भवितुं शक्यतेति । तस्मात् वाध्यवाधकभावस्य अवस्थानाभ्युपगमनीयत्वात् वाध्यवाधकभावस्य दावसायेन निरूपणेन क्तः एव अत्र "भम धम्मिअ" इतिपद्ये उत्तरस्मिन्पर्ये विधान्तेः नियमः इति स्थितं सिद्धमिति ।

ननु मा मूत् पूर्वस्मिन् विश्रान्तिः परमुभयप्राविधान्तौ को हेतुरित्याह-तत्रेति । आर्थः हेतुत्वबोधकस्य पञ्चम्यादेरनुपादानात् । अस्य प्रतिषेधस्य उक्तनयेन सामर्थ्यादित्यर्थः । धर्मित्यनिर्देशः पञ्चनिर्देशः । गोदानदीकच्छकुहरस्यैव "अयं देताः भीक-

धर्मित्वनिदशः । 'दरिभसीहेणे'ति श्वमारणकारणाभिधानद्वारेणोपात्तस्य दृप्तसिंहसद्भावस्य हेतुभावः । कुडुङ्गवासिणेति तद्विशेषणेन तस्य धर्मिणि सद्भावोपपादनम् ।

तस्यास्य हेतोः साध्यस्य च निर्भयभ्रमणविधिलक्षणस्य सहानवस्थानलक्षणो विरोधः प्रसिद्ध एवेत्येकस्य सद्भावावेदनेनापरस्य स्वभावविरुद्धोपलब्ध्या प्रतिषेधे विज्ञायमाने सति समशीर्षिकयोभयार्थप्रतीतिरेवात्र न समस्तीति तद्विधान्तिपर्यनुयोगो निरवकाश एव ।

तेनानुमेय एव भ्रमणस्य निषेधो न व्यङ्ग्य इत्यवसेयं यथा नात्र शीतस्पर्शोऽग्नेरित्यतः शीतस्पर्शस्य ।

यदि वा घेदावतां प्रवृत्तिरर्थसंशयाभावनिश्चयेन व्याप्ता, तद्विरुद्धभ्रान्तार्थसंशयोऽस्माद्विधियाक्याणिजर्थपर्यालोचनयावसीयत इति व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या यथा नात्र तुषारस्पर्शोऽग्नेरित्यतः तुषारस्पर्शस्य ।

अपि चास्मिन्नुदाहरणे दारुणतरानितरानुत्तप्रभृतीन् प्रसिद्धतद्यापारानपास्य यदेतत् करिकलभकुम्भनिर्भेदैकहेवाकिनः केसरिणः कौलेयकयथाभिधानमौचित्यैकनिकेतनस्य एवेतत्र चिरं चिन्तयन्तोऽप्यभिप्रायं न विद्मः ।

न हि दृप्ततया यत्किञ्चनकारिणोऽन्यस्यापि स्वजातिसमुचितं चरितमपहायाप्रसिद्धमेव किमपि रसभङ्गमीरयः कवयो वर्णयितुमादि-

मधुसूदनीविवृतिः ।

भ्रमणायोग्यः दृप्तसिंहसद्भावादिभिति दृप्तसिंहसद्भावेन भीरुभ्रमाणायोग्यत्वस्य साधनात् । तद्विशेषणेन सिंहविशेषणेन तस्य हेतोः सिंहस्य धर्मिणि देशे पक्षे सद्भावोपपादनम् । तस्यास्य हेतोः सिंहस्य ।

विरोध इति । सिंहवद्रेषु निर्भयभ्रमणस्यासुकरत्वात् साध्यहेत्वोः निर्भयभ्रमणसिंहसद्भावयोस्तामानाधिकरण्याद्विरोध इति भावः ।

एकस्य दृप्तसिंहस्य सद्भावावेदनेन स्वभावविरुद्धया उपलब्ध्या साध्यहेत्वोः सहानवस्थितिरूपया अर्थावस्था अपरस्य निर्भयभ्रमणविधेः प्रतिषेधे भा भ्रमोरिति निषेधे विज्ञायमाने सति समशीर्षिकया तुल्यत्वेन उभयार्थयोः विधिनिषेधयोः प्रतीतिरेव न समस्ति इत्यतः तद्विधान्तेः उभयत्र विधान्तेः पर्यनुयोगः प्रजनः निरवकाशावसरानुन्यः ।

तेन उभयथा पर्यनुयोगाभावेन । शीतस्पर्शस्येति । शीतस्पर्शस्य निषेधोऽनुमेय एव न व्यङ्ग्यः इत्यर्थः ।

यदि वेति पक्षान्तरमुपन्यस्यति । व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या प्रतिषेधे विज्ञायमाने

यन्ते किमुत जगद्विदितव्यापारस्य केसरिणः ।

अनौचित्यनिबन्धो हि परं रसभङ्गकारणं कवयो वदन्ति । यत्
स एवाह—

‘अनौचित्याद्गते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥’

इति । तस्माद्दरिअरिक्खेणेत्यत्र पाठः श्रेयान् ।

“अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिवसअं पलोएहि ।
मा पहिअ ! रतिअंधअ सेज्जाए महँण मज्जहिसि ॥”

अत्र हि चलितचारित्रमुद्रा प्रोपितपथिकयुवतिः कश्चिद्युवानं वास-
रावसाने वसतिं प्रार्थयमानमुद्दिश्योत्पन्नमन्मथव्यथावेशा श्वधूसान्निधौ
तस्मै शयनस्थानं विचिक्रमुपदिश्य निशान्वताध्यात्पेण स्वशयनसंस्पर्श-
प्रतिषेधमुखेन श्वश्रूशय्यासन्निवेशदेशं दर्शयन्ती रात्रावत्र मदीय एव

मधुसूदनीविवृतिः ।

सतीत्यादि समानं पूर्वेण ।

उपसंहरति—तस्मादिति । तस्मात् सिंहस्य कुक्कुरमारणे अनौचित्याद्भेतोः
अत्र हससिंहेनेति पदस्य स्थाने दरिअरिक्खेणेति हसस्त्रेणेति पाठः श्रेयान् ।

अत्ता एत्थेति । श्वधूसर निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोक्य ।
मा पथिक ? रात्र्यन्ध ? शय्यायामावयोर्माद्धीः । इति छाया ॥

अत्र प्रोपितपथिकया तरुण्या स्वामवलोक्य प्रवृद्धमदनः कदिवत्पान्थो युवा-
ऽनेन निषेधद्वारेणाम्युपगम्यते इति निषेधाभावो विधिर्न तु निमन्त्रणरूपोऽप्रवृत्तप्रवर्त्त
नास्वभावः सौभाग्याभिमानलण्डनाप्रसङ्गात् ।

अचेति सम्भोगस्य प्रयत्नसाध्यत्वम् तेन प्रमादपरिहारः । अथात् अनिभृतस-
म्भोगपरिहारः प्रकाश्यते । निमज्जतीति । यद्यपि सम्भोगस्य प्रयत्नसाध्यत्वं तथापि
एतद्वायां पतनोत्तरं जलनिमग्नत्वं न किमपि भेत्ति अतो न नैराश्यमुपगन्तव्यमिति
घोष्यते । दिवसकमिति । यद्यपि भवान् मदनशरासारदीर्यमाणहृदय उपेक्षितुं न युक्त
स्तथाऽपि किं करोमि पापो दिवसकोऽयमनुचितत्वात् कुरिसतोऽयमित्यर्थः । न च
सर्वथा समुपेक्ष्यः । यतोऽग्रेवाहं सत्प्रलोक्य नान्यत्रो गच्छामि । तदन्योन्यविलोकन-
यिनोदेन दिवसं तावद्विवाहयावः । रात्रायपि प्रतिवन्नमदनो मा अन्वीभृतो मदीपशय्यां
दिल्लः । अपि तु निभृतनिभृतं दत्तावधानो निरुत्कण्टकान्वेषणपूर्वस्मुरस्यातऽयमिति
सूच्यते । रात्र्यन्धेति । समुचितपमयसम्भाव्यमानविकाराकुलितत्वं प्रकाश्यते ।

अत्राऽपि पूर्ववत् भावाभावयोः युगद्राच्यत्वाभावादि समानमिति ध्वनिकाराशयः ।
यामरावासाने सार्थकाले । तद्गतादि तस्य अज्यभिचारिसांधनस्य अहस्मात् प-

शयनीये त्वया निभृतमुपस्थातव्यमिति तैस्तैराकारैः प्रतिषेधमुखेन स्वाभिप्रेतमर्थमस्मै निवेदयते ।

तत्र च केचिद्विदितस्वरूपस्यैव पथिकस्याकस्मान्निशान्धतोपक्षेपः स्वशयनीयोद्देशदर्शनं चेत्युभयमव्यभिचारि साधनमिति मन्यन्ते । तद्वशाद्धि तस्य नायिकाशयनोद्देशोपसर्पणमपि कल्पनीयं स्यात् । श्वश्रूणाश्च तस्याविनयदोषाशङ्कानिरास इत्युभयमभिमतं सिध्यति ।

यद्यत्र श्वश्रूशयनदर्शनं तत् तदाशङ्कानिरासार्थमेव न पथिकप्रवर्त्तनाङ्गतां गच्छति । आत्मन एव शयनोद्देशदर्शने हि तस्याः शङ्का स्यात् ।

यद्वा शयनयोर्विप्रकर्षप्रकाशनपरं तदिति तत्प्रवृत्त्यङ्गमेवास्तु तदिति च तद्यायुक्तम् । अत्र हि श्वश्रूः प्रत्याख्या वर्त्तते नान्यः । न चायं चिरपरिशीलनावसेयो निशान्धताख्यो हेतुस्तां प्रति सिद्धः । तथाविधश्चोपादीयमानः प्रत्युत तस्याः शङ्कामुपजनयेत् । उभयार्थकारी ह्यत्र हेतुरूपादेयो भवति यो न श्वश्रूः शङ्कामाधत्ते पथिकं च प्रवर्त्तयति । नचायं निशान्धताख्यो हेतुस्तथेति व्यर्थस्तदुपन्यासः ।

मधुसूदनोच्चृतिः

पथिकगतनिशान्धतोपक्षेपपूर्वकस्वशयनीयोद्देशदर्शनस्य वशात् बलात् । तैस्तैराकारैरिति । अप्राहमित्यत्र अहमित्यादिना अभिनयविशेषेण आत्मदशापेदनेनाकारणामपि शाब्दत्वमित्याशयः । शयनोद्देशेति । उद्देशः खट्वास्थापनस्थानम् । उपसर्पणं गमनम् । कल्पनीयम् अनुमेयमित्यर्थः ।

श्वश्रूणाश्च तस्येति । श्वश्रूकर्तृकायाः तस्य पथिकस्य अर्थात् पथिकगतायाः अविनयरूपदोषविषयकाशङ्कायाः निरासः ।

तदाशङ्केति । तदाशङ्कायाः पथिकगताविनयरूपदोषविषयिण्याः निरासार्थमेवेति । पथिकप्रवर्त्तनस्य मद्येव एव शयनीये निभृतमुपस्थातव्यमित्यस्याः प्रेरणाया अङ्गतां साधनभावं गच्छति । आत्मनो नायिकाया एव । तस्याः शस्त्राः अविनयस्येति शेषः ।

यद्वेति पदान्तरमाश्रीयते । तत्र श्वश्रूशयनदर्शनं शयनयोः स्वरवश्रूशयनयोः विप्रकर्षप्रकाशनपरं दूरत्वबोधनपरं तेन अन्योन्यदर्शनस्यालक्षितत्वं तेन च त्वया निर्भयमुपस्थातव्यमिति प्रकाश्यते इति । तत्र श्वश्रूशयनदर्शनं तस्य पथिकस्य प्रवृत्त्यङ्गमेवास्तु ।

प्रत्याख्या बोद्धव्या । चिरपरिशीलनेन अवसेयः कतिचिदिवसतद्व्यासेन परिवर्त्तुं शक्यः । तां प्रति श्वश्रू प्रति न सिद्धः । तथाविधः असिद्धावस्मः । तस्याः श्वश्रूणाः । तथा उभयार्थकारी । तदुपन्यासः निशान्धताख्यहेतूपन्यासः ।

किञ्चायं निशान्धतोपक्षेपः पक्षद्वयेऽप्यप्रयोजक एव शयनसन्निवेश-
दर्शनसंस्कारादेव तदुभयसिद्धेः ।

ये तु शयनीययोर्विप्रकर्षदर्शनेनान्योन्यदर्शनस्यास्फुटत्वमनुमीयमानं
हेतुतया मन्यन्ते अत एव च 'अत्ता एत्थ णिमज्झइ' इति पठन्ति तेऽप्य-
युक्तवादिनः । अनैकान्तिकत्वात् । दृश्यन्ते ह्यचलितचारित्राणामपि यु-
वतीनामेवंविधाः सद्भावगर्भाः भणितयः ।

आकारविशेषाणां हेतुत्वपरिकल्पनमुपहासायैव तेषां वाच्यत्वाभा-
धात् वाच्यस्यैव व्यञ्जकत्वेन प्रकृतत्वात् ।

किञ्चात्र निरूप्यमाणो हेतुरेव न लभ्यते । स हि विधेयानुगुणो वा
स्यात् प्रतिषेध्यानुगुण उभयानुगुणो वा । तत्राद्यः श्वश्रवाः शङ्कामैव ज-

मधुसूदनीचिन्तितः ।

पक्षद्वयेऽपीति । श्वश्रुकर्तृकशङ्कानिराशे पथिकप्रवर्तने च शयनसन्निवेशः शयन-
स्थानं शयनप्रकारो वा । तदुभयसिद्धेः शङ्कानिरासप्रवर्तनयोः सिद्धेः ।

अनैकान्तिकत्वादिति । व्यभिचारित्वाद्धेतोः । अर्थात् अचलितचारित्रोक्ति-
ष्वपि तथाविधशयनीयदर्शनाचारस्य सम्भाव्यमानत्वात् शयनीयविप्रकर्षदर्शनेन हेतुना
अनैकान्तिकेन अत्ता एत्थेत्यादिना इहस्थया सा मां न निरीक्षितुं शक्नोति नचाहं ता-
मिति परस्परस्य अलक्षितत्वमित्यनुमातुं न शक्यते । इति । वाच्यत्वाभाधादि-
ति । आकाराणां साक्षादहमर्थाभावात् काका तादृशार्थबोधनाद् व्यङ्ग्यत्वमेवेति वा-
च्यत्वामात्र एव तेषाम् ।

वाच्यस्यैव व्यञ्जकत्वेनेति ।

आलोकार्थी यथा दीपशिखायां यत्नवाञ्जनः ।

तदुपायतया तद्दृश्यं वाच्ये तद्राहतः ॥

यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थः सम्प्रतीयते ।

वाच्यार्थपूर्विका तद्वत्प्रतिपक्षस्य वस्तुनः ॥ इत्युक्तेः ॥

किञ्चेत्यनेन हेतोराभासान् सद्गृह्य दर्शयति—अत्र निरूप्यमाण इति । अत्र
पक्षे निरूप्यमाणः आलोच्यमानः हेतुरेव न लभ्यते साध्यस्य साधकतया न व्यव-
तिष्ठते वाभासादित्यर्थः ।

सहीति । स हि यथोक्तरूपो हेतुः 'विधेयस्य' अत्र मदीय एव शयनीये निवृत्त-
मुपस्थातव्यमिति त्वस्य अनुगणः अनुकूलः साधको वा स्यात् । वा अथवा प्रतिषेधस्य
स्वमिश्रान्धोऽसि अतोऽज्ञानात् नावयोः शप्यायां निमज्जनकर्त्तव्यं त्वयेत्यस्य अनुगु-
णः स्यात् । वा अथवा उभयोः श्वश्रवाश्चारादित्यस्य पथिकप्रवर्तनस्य चेत्युभयोरनुगु-
णः स्यात् । ननु हेतुरेव न लभ्यते इति किमुच्यते पथिकस्याकस्मान्निशान्धत्वोपस्थादाः
शयनीयोद्देशदर्शनं च हेतुत्वं वेत्यत्र आह—तत्राद्य इति । तत्र त्रियु आद्यः विधेया-

नयेदसिद्धत्वाच्चाक्षुपत्वादिवत् ।

द्वितीये न विवक्षितार्थसिद्धिहेतुर्यिच्छत्वात् कृतकत्वमिद्य नित्यत्वे ।

तृतीयस्तु सन्देहमेव जनयत्यनैकान्तिकत्वात् । प्रमेयत्वादिवदिति ।

यदाहुः—

मधुसूदनीविवृतिः ।

गुणो हेतुः शब्दमाः शङ्कामेव जनयेत् । चाक्षुपत्वादिवदसिद्धत्वात् । यथा शब्दो गुणः चाक्षुपत्वादित्यनुमितौ पक्षे शब्दे हेतोः चाक्षुपत्वस्य अभावः शब्दस्य आखणत्वादिति । स्वरूपासिद्धः तथैव प्रकृतोऽपि ।

अयम् भावः । निशान्धत्वादयं रात्रौ अन्यत्र मन्तुमसमर्थः अतोऽत्र गृहे निवास्यते इति त्वयाऽस्मिन् पथिके अविनयादिशङ्का न करणीया इति प्रकार्यने पुंश्चलया वृद्धां प्रति । तत्र पथिकः अविनयदोषरहितः निशान्धत्वात् । इत्यनुमानं चाक्षुपत्वेहेतुवत् निशान्धत्वस्य हेतोः पक्षे पथिके असिद्धत्वं चिरपरितोक्षनावसेयत्वात्तस्य । यथात्र अकस्मादुपप्लेपः स शङ्कास्पद इति शब्दमाः शङ्कामेव जनयेदित्युक्तमिति ।

द्वितीयः प्रतिषेध्यानुगुणो हेतुः विवक्षितार्थस्य मदीय एव शयनीये निभृतमुपस्थातव्यमित्यस्य सिद्धौ साध्ये हेतुः कारणं न भवति । नित्यत्वे साध्ये कृतकत्वे हेतुरिव विद्वत्त्वात् । यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादित्यनुमितौ हेतुः कृतकत्वं साध्यस्य नित्यत्वस्य अभावेन अर्थात् अनित्यत्वेन यत्र यत्र कृतकत्वं तत्रानित्यत्वं नियतमिति ध्यासत्वादिरुद्धः तथैव प्रकृतोऽपि बोध्यम् ।

अयं भावः । पथिकः शय्यानिमज्जनाभाववान् निशान्धत्वात् इत्यनुमितौ निशान्धत्वं हेतुः साध्यस्य शय्यानिमज्जनाभावस्य अभावेन शय्यानिमज्जेन यत्र यत्र निशान्धत्वं तत्र तत्र शय्यानिमज्जनमिति ध्यासत्वादिरुद्धः इति पतनभवस्य जागरूकत्वेन निवासानर्हस्यम् । निवासभावेन च मदीय एव शयनीये निभृतमुपस्थातव्यमित्यस्य अभिप्रेतार्थस्यासिद्धिरेव ।

तृतीय उभयानुगुणस्तु प्रमेयत्वादिवत्-अकान्तिकत्वात् ध्वमिवास्त्वात् विधिर्वा निषेधो वेति सन्देहमेव जनयति । यथा पूर्वतो वद्विमान् प्रमेयत्वादिति प्रमेयत्वेन वद्विसाध्यक-पक्षे हेतोः प्रमेयत्वस्य साध्यस्य वद्वेरभाववति इदे विद्यमानत्वात् अनैकान्तिकत्वं तथैव प्रकृतोऽपि ज्ञेयम् ।

अयं भावः । निशान्धत्वस्य हेतोरप्रयोजकतया शयनीयो हेतुदर्शनमेव हेतुः । तेन इवधुशङ्कानिरासस्य पथिकप्रवृत्तस्य च सिद्धिः । तथा च पथिकः सम्भोगविषयकसङ्कृतवान् नापिकाकर्तृकशयनीयो हेतुदर्शनात् इत्यत्र नापिकाकर्तृकशयनीयो हेतुदर्शनस्य हेतोः सम्भोगविषयकत्वकताभावे पतिव्रताकर्तृकत्वस्तुस्थितिदर्शने विद्यमानशब्दानैकान्तिकत्वमिति विधिर्वा निषेधो वा इति सन्देहमेव जनयति । इति ।

“नासिद्धो भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ।

धर्मो विरुद्धो भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥” इति ।

अपि च तत्र यथाद्य उदाहरणे अमणविधिहेतुरेव निरूप्यमाणः प्रतिपेधे पर्यवस्यति न तथेह प्रतिपेधहेतुरेव विधाविति कुतो विधिरूपार्थान्तरप्रतीतिसिद्धिः । तस्माद्विधेयस्यार्थान्तरस्य नियन्धनाभावात् प्रतीतिरेव नास्तीति कुतस्तस्य व्यङ्ग्यत्वमित्ययुक्तमेवेदमुदाहरणम् ।

“यद्य महब्विभ एकान् होन्तु णीसासरोद्भववाइ ।

मा तुज्झ वि तीण विण दक्खिण्णहअस्स जाअन्तु ॥”

अत्र कयाचित् खण्डितयान्तर्ज्वलितेर्ध्याप्रकोपया सावहित्थं सोल्लुण्ठनं सप्रणयौचित्यं च यः प्रियं प्रति भेदो विहितस्तत्र तस्यामेव भयान्निर्व्याजमनुरक्तहृदयो मयि तु कित्तव ! तव कृतकोपचारवचनरचनामात्रमेतदिति नायकस्यान्यत्रानुरागातिशयः साध्यः ।

तत्र च गच्छ त्वद्विरहविहितानि निदवासरोदितव्यानि ममैव एकस्या भवन्तु मा तवापि दाक्षिण्यमात्रविशस्य तथा विना तानि भूवन्निति तत्र तस्य प्रस्थानानुमतिर्हेतुः । प्रस्थाने हि तस्य तद्विरहविरतिः । तद्विरतौ च तद्धेतुकानां निःदवासरोदनादिदुःखानामपि विरतिः ।

स्नेहोत्कर्षानुविधायिनो हि प्राणिनां विरहव्यथावेशा भवन्ति तेषां तत्कार्यत्वात् कार्यकारणभावश्चपामध्यात्मप्रमाणसिद्धः । धर्मिणि सद्भावसिद्धिश्चास्य हेतोस्सतोऽसत एव चा प्रतिपेक्षसामर्थ्यादवसीयते, प्रा-

मशुसूदनीविवृतिः ।

नासिद्ध इति । असिद्धेन, उभयाश्रयेण व्यभिचारिणा, विरुद्धेन च भावधर्मेण सा सत्ता कथं साध्यते अर्थात् न साधयितुं शक्या । अतः असिद्धः व्यभिचारी विरुद्धश्च भावधर्मो नास्ति अर्थात् भावधर्मयोग्यः ।

आद्य उदाहरण इति । “अम धाम्मिअ” इत्यत्र आद्ये । प्रवृत्तमुपसंहरणात्-तस्मादिति । अर्थान्तरस्य मदीय एव शयनीये निवृत्तमुपस्थातव्यमित्यस्य ।

“यद्य महाव्विअ” इति । अत्र ममैव एकस्याः भवन्तु निःधासरोदितव्यानि ।

मा तवापि तथा विना दाक्षिण्यहतस्य जनिपंत । इत्यनुवादः ॥

सावहित्थं साकारगोपनम् । सोल्लुण्ठनम् मोक्षप्राप्तम् । सोल्लुण्ठनं तु शोच्यं चटु चाटु प्रियोदितमिति दाक्षिण्यपदुमोदृष्टता दाक्षिण्यपद्यो । भेदः पार्थक्यम् निराकरणमिति यावत् । तत्र तस्येति । तत्र अन्यनाविक्रान्तिये । तस्य नायकस्य । तद्विरहे-त्यत्र तत्पदेन नाविक्रान्ता परागृह्यते । तेषां विरहव्यथापेक्षानां तत्कार्यत्वात् स्नेहोत्कर्षं यावत्त्वात् ।

धर्मिणि सद्भावसिद्धिरिति । नायकः निःधासरोदितव्यानि शक्तिः न

सिपूर्वका हि प्रतिषेधा भवन्तीति ।

तस्य च सत्यासत्यत्वविचारो निरूपयोग एव प्रतीतिमात्रपरमार्थत्वात्
काव्यनाट्यादीनामिति विरहव्यथावसितोऽनुरागातिशयः कान्तस्यानु-
मेय एव भवति न व्यङ्ग्य इत्यवसेयम् ।

‘दे आ पसिअ णिवत्तसु मुहससिजोह्वाविलुत्ततमणिवहे ? ।
अहिसारिकाणां विघ्नं करेसि अण्णाण वि हभासे ॥’ इति ।

अत्र काचित् कामपि निशान्धकाराभिसरणसमुद्यता सहज-
सौन्दर्यकान्तिकमनीयमुखी सखीमालोक्य मुदितान्तःकरणा प्रणयोपा-
लम्भनिभेन तस्यास्तां रूपसम्पदमित्थमुपवर्णयतीति चाटुकार्योऽत्र प्रती-
यमानोऽनुमेयः ।

तत्र च वाच्यस्य प्रतिषेधानुपपत्तिरेव हेतुः । तदनुपपत्तिश्च सम्बो-
धनद्वारेणोपात्तस्य मुखशशिज्योत्स्नाविलुत्ततमोनिवहत्वस्य हेतोराथं
स्यासिद्धेः, परमार्थतो मानुषीमात्रस्य तथाविधया वदनेन्दुकान्तेरस-
म्भवात् ।

अतस्तस्यास्तदन्यासां चाभिसारिकाणामभिसरणविघ्न एव न सं-
भवतीति तत्प्रतिषेधप्रणयप्रयासस्तस्यास्तस्यामनर्थक एवेति प्रतिषेध-
विधेरनुपपत्तिसिद्धिः ।

अतो वदनेन्दुकान्तेर्यदेतद्विलुत्ततमोनिवहत्वमुपात्तं तदन्यथानुपप-

मधुसूदनीविवृति ।

वेति कालादिविप्रकारांश्च ज्ञातुं न पार्थन्ते परं नायिकाकृतप्रतिषेधसामर्थ्यात् न स्यु-
स्तानि तर्हि मां सवाऽपि तथा विना जनियत इति निषेधः कथं स्यात् सन्तीत्येव
निषिध्यते प्रासिपूर्वका हि प्रतिषेधाः भवन्तीत्युक्तेरिति एतसामर्थ्यादवसीयते इति
भावः । कान्तः अन्यनायिकानुरागातिशयवान् तद्विषयकविरहव्यथायुक्तत्वदर्शनेन
नायिकाकृतप्रस्थानानुमोदनवत्त्वादित्यनुमानम् ।

देश इति । प्रार्थये तावत् प्रसीद निवर्त्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुत्ततमोनिवहे ?

अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्वन्यासामपि हताद्ये ? । इति छाया

तत्र च वाच्यस्येति । अर्थ भावः । यस्या वदनेन्दुकान्तया सकलजगदन्तः-
खर्त्ता तमोनिवहो विलुप्तो भवति सा सहजसौन्दर्यकान्तिकमनीया नायिका मुदिता-
न्तःकरणया सख्या निवर्त्तस्वेति निवार्यते । स च प्रतिषेधो वास्तविकतादृशकान्त्य-
भावेन अभिसरणविघ्नाभावादनुपपत्तिं ग्राहते अनुपपन्नश्च चाटुकार्यं हेतुरिति ।

तदनुपपत्तिश्च प्रतिषेधानुपपत्तिवच । आर्थस्य पद्मम्यन्तादिपदानुपादानादना-
दस्य हेतोःसिद्धेः । सम्बोधनद्वारोपात्तस्य सुवेत्यादिप्रतिपाद्यस्य । असिद्धिरपि

यमानं वदनस्य कान्त्यतिरेकतत्त्वणमर्थान्तरमेव चाट्टरूपमनया भङ्गयानु-
मापयति कान्त्यतिरेकमन्तरेण निर्मूलस्य तद्वृत्तिशायारोपस्य लोकेरना-
हृतत्वादिति तत्प्रमाणसिद्ध एवानयोः सम्बन्धो योद्धव्यः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

परमार्थतः वस्तुतः मानुषीमात्रस्य तथाविधायाः समो निवहविलोपिकायाः वदनेन्दुका-
न्तेरसम्भवात् । अतः तथाविधवदनकान्तेरसम्भवात् तस्याः प्रकृतनायिकायाः तदन्या-
सां प्रकृतेतरासाम् सत्प्रतिषेधरूपस्य अभिसरणोद्योगनिषेधात्मकरूपेण प्रणयस्य प्रयासः
सन्ध्यां प्रकृतनायिकायाम् । अतः प्रतिषेधांतुपपत्तिसिद्धेः । तत् उपादानम् अन्यथा का-
र्मितं विना अनुपपद्यमानं वदनस्य नायिकामुखस्य । तत्प्रमाणेति तत्पदेन लोकः
पारमृश्यते । अनयोः कान्त्यतिरेकतत्त्वणशायारोपयोः ।

अनन्ततोपात्तयोरार्ययोरवमाशयः ध्वनिमन्त्रमते । व्रजेति । अहमेव एतादृशी
या क्रियात्मभिहारेण विताड्यन्ते त्वामनुवर्त्तयामि । अद्य च अन्यादृशमुत्तरागगोत्र-
स्वलनादिभिः स्पष्टमुपलक्षितोऽसि । न ते प्रमादादेव नायिकान्वरसङ्गमनं जातम्
अपि तु गाढानुरामाश्चया सत्सम्पादितम् । अत्र तु केवलं पूर्वस्वीकृतानुपाकनात्मना
दाक्षिण्येन एकरूपताभिमानेनैव आगतोऽसि मनसा तु तत्रैवाऽसि । तत् सर्वथा शतो-
ऽशीति वारं वारं क्षान्तेऽप्यपराध्यति कस्मिंश्चिद्वृत्तिशयप्रियतमे गाढमन्युरूपः ख-
गिद्धतनायिकामिप्रायोऽत्र प्रतीयते । तत्रच सम्भोगादिना स्वान्तस्पृतिशयसर्वक-
तयां पुनरपि अनुसन्धिर्त्साया हृदयनिहितत्वात् सर्वथात्यागसुवचस्य मनैति प्रयोगस्य
अनर्हत्वात् न व्रजनविधिरिष्टः । न च व्रजनाभावरूपः स्थित्यात्मा निषेधः ; तदानीं
तस्य दर्शनेन मन्योवद्विचयमानत्वात् । इति पाठ्ये विधिरूपेऽपि अनुमपहसं व्यङ्ग्य-
मिहास्तीति ।

प्रार्थये तावत्प्रसीदेति । बहुतरनायिका अभिसारयतः सत्रं अपि समयभेदेनानु-
रञ्जयतः स्वसङ्केतितममये व्यपरोक्ष प्रत्यक्षसमये समागच्छन्तीम् अत एव सविश्रम्भ-
सम्भोगमुखास्वादाऽऽत्मात् हृत्तारात्पेन व्यपदेशार्थाकाञ्चन नायिकां बोध्य सर्वथा त्वमेव
मे वल्लभा मान्येति बहुधाः कथितवाक्यतया रहस्याभेदात् तद्विचर्त्तनमपीहमानस्य
परं तद्विश्रमगद्गन्तिररिमुपितस्वान्तवया उर्यितमन्मपव्ययस्य अत एव अनिवर्त्तनं
यावत्ततः निवर्त्तनाविर्त्तने किञ्चिद्व्यभिच्यन्त्य कल्पविक्षामुकस्य सन्धी तस्याः प्रसूयै
षाट्टु करोति । अतो निवर्त्तस्व अर्थात् प्रतिगच्छेति निषेधो भावितं तद्विश्रमगद्ग-
न्तिररिमुपितस्वान्तवया उर्यितमन्मपव्ययस्याप्याप्या यन्मुमोशयत्वात् । न च मा
निवर्त्तस्व अर्थात् आगच्छेति निवर्त्तनाभावो विधिरपि ; रहस्याभेदमप्यात् । दर्श-
नां पृष्टाभ्यवृत्तिरयानि शर्दि वरुया आगमनेरेण मा हन्त्ये । अद्य च इवमपि
अन्यासकं मां ज्ञारवा हन्त्येति ।

प्रमथकाराशयस्तु । यस्या वदनेन्दुशाय्या समोक्तिः विवृत्तौ वां बीस्य
इयत्कि० पृ२

“कस्स च ण होइ रोसो दट्ठुण पिआए सव्वणं अहरम् ।
सअमरपद्माघाणि धारिअवामे सहसु एहिम् ॥”

मधुसूदनीविवृति ।

सखी मुदिता भवति यां प्राप्य नायकः कृतार्थतामनुभवति स्वजन्मनः सा सख्या
निवार्यते इत्यनुचितम् । अन्यथा वदनेन्दुकान्तेः तमोनिवहनाशकत्वं, तमस्येव च वि-
धोयतेऽभिसरणमिति सद्विघ्नशङ्कया निवार्यते चेत् । न । मानुषयोर्नै तादृशवदन
कान्तेरसम्भवात् । ततश्च विलुप्ततमोनिवहत्ववृत्त्यर्थेऽसौतरोमावेन निवारणमनुपपन्न-
मेव । परं यदेतद् वदनेन्दुकान्तेः तमोनिवहविलोपकृतत्वमुक्तम्, तत्कथं न कार्णित
विनाऽनुपपन्नम् । अर्थात् कार्णो विना तादृशारोपोऽसम्भवः इत्यनुपपन्नमानं तत्कथं न
वदनस्य कान्त्यतिरेकमनुमापयति । नायिकावदनेन्दुः विलक्षणकान्तिमान् ३ असम्भा-
वितविलुप्ततमोनिवहत्ववृत्त्याभिसरणविघ्नशङ्कया सलीकर्तृकायुक्तप्रतिषेधप्रयोजकत्वादि-
त्यनुमानम् । यत् पूर्वमुक्तम्—इति चाटुकार्योऽत्र प्रतीयमानोऽनुमेयः । तत्र च वाच्यस्य
प्रतिषेधस्यानुपपत्तिरेव हेतुरिति, तस्य व्याख्यानं यथा—इत्यत्र रूपसम्बन्धेनप्रस्तावे
चाटुकार्यः नायिकावदनेन्दुः विलक्षणकान्तिमानितिरूपः प्रतीयमानोऽनुमेयः साध्यः ।
तत्र साध्ये च हेतुः वाच्यस्य निवर्तकत्वेतिपदप्रतिपाद्यस्य प्रतिषेधस्य अनुपपत्तिः अस-
ङ्गतिरिति । अत्र मुद्रितपाठस्तु अशुद्धः अतः “तत्र च वाच्यस्य प्रतिषेधस्य अनुप-
पत्तिरिति” अस्मत्तः पाठः अर्हः । समस्तस्तु विकल एवेति ।

अत्र धम्मिपत्ति अज्ञा एत्थेति वच महन्निवृत्ति देआ पत्तिपत्ति च वाच्यव्यङ्गयोः
धार्मिकपान्यप्रियतमाभिसारिकाविषयैक्येऽपि स्वरूपभेदाद्दे इति ध्वनिकारोदाहृतानि
चत्वारि पद्यानि शिविच्य अधुना विषयभेदादपि व्यङ्ग्यस्य वाच्यत्वं विभिन्नविषयता
भवतीत्याशयेनोदाहृतं विवेक्तुमवतरति—

कस्स च” इति । कस्य वा न भवति रोपो दट्ठा प्रिययाः सव्वणमधरम् ।

सअमरपद्माघाणि ? वारितवामे ? सहस्वेदानीम् ॥ इति छाया ।

कस्य ऐत्यनीष्यांलोरपि । न भवति रोपो दट्ठेति स्वयमेव कुतश्चित्कृत्वाऽपि
अपरक्षतेः अपूर्वतया रोपः सम्भाव्य एव । पद्माघाणशौल इति । शौल हि कपचि-
दपि वारयतुं न शक्यम् । धारितेति भाषे कः । धारिते चारण्यायां कृतायामपि धामे ?
तदनङ्गीकारिणि सहस्वेदानीम् ।

अत्र काचिद्विनीता उपपत्तिप्राप्तापरलण्डना अत एव अत्रां भक्त्येयमामा भर्तुः स-
न्निधाने तं भक्तारमनवलोकमानया एव कथाचिद्विदग्धसख्या तन्निन्दारपरिहाराय एव-
मुच्यते । तत्र सहस्वेदानीमुपालम्भपरम्परामिति वाच्यस्य अविनीता विषयः ।
व्यङ्ग्य-पुनः नास्या अपराधः किन्तु सौरमलोभाकृतेन भ्रमरेण पद्माघाणसमये ईशि-
समेतधरमिति भर्तृविषयम् । मन्त्रैश्च वैदग्ध्यम् अविनयप्रच्छादारूपमिति तस्यां प्रिष-
तमेन गाढमुपलम्बमानायां सखीकृशान्तिप्रतिषेधमीकलीकृविषयम् । तद्व्यपत्त्यै

अत्र काचिद् विदग्धा सखी कामपि कामुकान्तिके परपुरुषपरित्ताध-
रपक्षयामालोक्य तद्सहनस्वभावं च तं कामुकमाकलय्य तस्या परपरिभो-
गशङ्काकलङ्कमपाकर्तुं मधरक्षतस्यान्यथासिद्धत्वमुपालम्भनिभेन तामाह ।

तत्र सव्रणवल्गुभाधरदलदर्शनं सर्वस्यैव कामुकलोकस्वेष्याप्रकोपकारणं
भवतीति व्याश्लेषचनम् । तत्र च वारितवामाया सन्नमरान्मोजाघ्राणशी-
लायास्तत्रिवन्धनमिदमधरस्य सव्रणत्वमिति पक्षधर्मोपसंहारः । सख्यता-
मिदानो तस्य निजस्याचिनयस्य विपाकः प्रियतमप्रकोपरूपस्त्वयेति नि-

मधुसूदनीविश्रुतिः ।

च तदुपलम्भतद्विनयप्रदृष्टायां प्रियाया इति शब्दबलात् सौभाग्यातिशयख्यापनमिति
सपत्नीविषयम् । “सपत्नीमध्ये ह्यतस्त्वल्लोकतास्मि” इति लावत्रमात्मनि प्रहीतुं न युक्तं
प्रत्युतामुं बहुमानं सहस्व-शोमस्वेदानीमिति सौभाग्यप्रख्यापनेन न मत्सख्यं त्वया
कदाऽपि परिहारमिति सखीविषयम् । अद्येयं तव प्रच्छन्नानुरागिणी हृदयवल्लभा इत्थं
रक्षिता न पुनः प्रकटं रदनदर्शनादिविधिर्विधेयः इति तच्चौर्यैकामुकविषयम् । सालसरेयं
न किञ्चित्प्रपञ्चजानाति इति साध्वीविषयम् । नान्यथा शङ्कित्वा इति श्वभ्रविषयम् ।
अनया विना त्वत्पतिर्न जीवति इति विदितमेव तदस्मत्समवाये भेदो माल्येष इति उ-
पपतिभार्याविषयम् । इत्थं मयैतदपन्हुतमिति स्ववैदग्ध्यप्रख्यापने तदस्यलोकविषयमिति
बहुविधमस्ति ।

काचिदिति । अत्र पद्ये काचिद् विदग्धा चतुरा सखी । “सती” इति मुद्रित-
पाठस्तु परमाशुद्धः । तस्य परपरिभोगेति । इयं परेण परिभुक्तेति यत् तस्य कामुकस्य
शङ्का तद्रूपं कलङ्कमपाकर्तुं । तस्या इति पाठे तु परपरिभोगविषयकतद्गोहेतुकं
तस्या नायिकायाः कलङ्कमपाकर्तुं । उभयोर्यत्र सहृदयानुग्रहः स सनाधीकरणीयः ।
तस्येति पाठे सत्पदस्य शङ्कापदे कलङ्कपदगुणोभूतेऽन्वयः । तस्या इति पाठे सत्पदस्य
कलङ्कपदे साक्षात् अन्वयः इतीयान् विशेषः ।

अन्यथासिद्धत्वमिति । अधरक्षतस्य अन्यथा परपरिभोगं विना भ्रमरदर्शनेन
सिद्धत्वं निष्पन्नत्वम् । दर्शयितुमिति शेषः । अथवायं भावः । नायिका मुग्धा
वसन्ते अतः सा सपत्नीनां मध्ये अहमियत्स्वलीकृतेति वैवर्ण्यमेवानुभवन्ती प्रकारान्त-
रेणापि समाधातुं शक्योऽर्थं विषय इत्यजानाना तिष्ठति सामधरक्षतेः भ्रमरदर्शने
न सिद्धत्वं कथयति ।

इति व्याश्लेषचनमिति । यत्र यत्र सव्रणवल्गुभाधरदर्शनं सत्र तत्र कामुक-
मात्रस्य ईर्ष्या प्रकोपः इति व्याप्त्यमिलापकं वाक्यम् । तत्रिवन्धनं सन्नमरान्मो-
जाघ्राणस्वभावहेतुकम् । पक्षधर्मोपसंहारति । पक्षः नायिका । तत्रिष्ठस्य धर्मस्य
सन्नमरपद्माघ्राणशीलस्य उपसंहारः सत्प्रहः ।

अचिनयस्येति । वारणे हृत्नेऽपि वामावरणे हृत्ने तन्मात् प्रकोपमनुभवेति निग-

गमननिर्देशः । इति वाच्यार्थविषयः साध्यसाधनभावस्तावत् स्पष्ट एव ।

अनुमेयार्थविषये तु तस्मिन् परपुरुषपरिभोगशङ्कानिरासः साध्यः । तस्य सन्नमराम्भोजाग्राणशीलत्वेन सम्योधनसमर्पितेनानुमितमधरपक्ष-
घपरिज्ञतेरन्यथासिद्धत्वमार्थो हेतुः । तयोश्चाविनाभावनियमोऽनुरागि-
णामध्यात्मप्रमाणसिद्ध एवेति सिद्धम् ।

अत्र वाच्यानुमेययोरर्थयोरपि प्रतीतावनुमेय एव विश्रान्तिर्न वाच्ये
तस्य तदङ्गतया प्राधान्याभावाद्, इत्युक्तमेव ।

“सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम्” ॥ इति ।

अत्र शूरादीनां त्रयाणां सर्वत्रैव स्वाधीनाः सम्पदो भवतीति सा-
ध्यम् । तत्र सुवर्णपुष्पपृथिवीचयने कर्तृत्वाभिधानं तेषां हेतुः ।

तद्धि मुख्यमनुपपद्यमानं वाक्यार्थोपधारवृत्त्या तत्सदृशमेव सर्वत्र
सुलभविभवत्वमनुमापयति यथा पदार्थोपचारे गङ्गायां घोष इत्यत्र
गङ्गाशब्दो गङ्गासमीपवर्तिनं तटम् ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

मनस्वल्पम् । तत्रश्च नायके प्रकोपः सन्नमरवलभाधरदर्शनात् इत्यनुमानेन वाच्या
र्थविषयः साध्यसाधनभावः स्पष्टः ।

अनुमेयार्थविषये च्चनिमित्तभाषायां व्यङ्ग्यार्थविषये तस्मिन् नायके परप-
रिभोगविषयकशङ्कायाः निरासः दूरीकरणं साध्यम् । तस्य साध्यस्य सम्योधनद्वारास-
मर्पितेन सन्नमराम्भोजाग्राणशीलत्वेन हेतुना अनुमितं अनुमित्या शातम् अधर-
पक्षवशतेः अन्यथासिद्धत्वं सम्भोगं विना सन्नमरपदमाग्राणेन निष्पन्नत्वं तत्
मार्थो हेतुः । तयोश्च साध्यसाधनयोः अविनाभावनियमः व्याप्त्याख्यसम्बन्धनिश्चयः
अनुरागिणां रसिकानाम् अध्यात्मप्रमाणेन मानसेन सिद्ध एवेति । ततश्चानुमानम् इयं,
परपरिभोगवती न, सन्नमरपदमाग्राणशीलत्वात् ।

अविवक्षितवाच्यध्वन्युदाहरणं विवेचयितुं प्रस्तौति—सुवर्णपुष्पेति । सुवर्णानि
पुष्प्यतीति सुवर्णपुष्पा तां सुवर्णपुष्पाम् । सर्वत्रैवेति । सर्वत्रैव विषमपरिस्थिताव-
पि ऋरुपसविधेऽपि सकले जगदपि । तत्रेति । तत्र साध्ये । तेषां शूरादीनाम् ।

येहि शूरादीनां पृथिवीचयनकर्मणि कर्तृताभिधानं हि मुरुपम् साक्षाद् अनुप-
पद्यमानम् पृथिव्याः चयनकर्मत्वस्य बाधात् कर्तृत्वमपि असद्गतमेवेत्यर्थः । वाक्यार्थो-
पधारवृत्त्या वाक्यार्थनिष्ठगौणोत्पन्नया तत्सदृशमेव चयनतुल्यमेव सर्वत्र सुलभविभ-
वत्वमनुमापयति । चयने यथा साधारणस्याऽपि सर्वत्र सुखेन लभ्यं तथैव शूरादीना-
मपि सर्वत्र विभवः सुलभ इति सादृश्यं चयनविभवयोः ।

द्विविधो ह्युपचार इष्टः पदार्थवाक्यार्थविषयत्वाद् उपचारे च वाच्य-
स्योपायत्वात् । अप्राधान्ये सत्यविचक्षितत्वमेव भवति, उपचारविषय-
स्यैवोपेयतया प्राधान्यात् । तयोश्च प्रसिद्धिरुत एवाचिनाभावनियमोऽव-
गन्तव्यः, साध्यश्चानुमेय एव, न वचनगोचरतां गच्छतीत्युक्तम् ।

“शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

तरुणि ! येन तवाधरपाटलं दशति विम्वफलं शुकशावकः ॥”

इत्यत्र त्वदधरपल्लवपरिचुम्बनामृतं नालपपुरायः पुमानासादयतीति
चाटुकरूपोऽर्थः साध्यः । तत्सादृश्यलयावलम्बिनो विम्वफलस्यापि परि-
खण्डनविधौ शुकशावकस्य लोकोत्तरतयापरिणामशालित्वसमारोपो
हेतुः ।

यत्र खलु यत्सादृश्यसद्भावमात्रभाजो भावस्य पुरायोपचयपरि-
श्रमपरिप्रापणीयत्वमाशङ्क्यते तत्र तस्य तत्सम्बन्धिनो मुख्यस्यैव तत्-
कथं नावगम्यते । तस्माद्त्रापि साध्यसाधनभावगर्भतैवोपपन्नेति सिद्धम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

तयोश्च वाच्यस्य उपचारविषयस्य लक्ष्यस्य चेत्युभयोः । अत्र मते लक्षणायाः
प्रयोजनं कथं केन प्रतीयते इति न सूचितम् । शूरकृतविद्यसेवकाः, सर्वत्र स्वाधीन-
सम्पदः, सुवर्णपुष्पपृथिवीचयनकारित्वात् । इत्यनुमानम् ।

वियक्षितान्परवाच्यध्वन्युदाहरणं विप्रेर्क्तुं प्रस्तौति । ‘शिखरिणि’ इति ।
शिखरिणि शिखरवति यत्र समप्रदेशभावेन-मुठेन स्यात्तुं दुःशकम् । कनु कुत्र पर्वते
न हि निर्विघ्नोत्तमतिद्वयोऽपि धोपर्वतादय इमां सिद्धिं व्यदध्युः । कियत् चिरम्
गणनाविरहितं कालं यावत् गणनायां तु दिव्यसहस्रादित्वेन परमेयः स्यात् । किमभि-
धानम् अधुतपूर्वम् यद्यपि पञ्चामिप्रभृति उत्कृष्टं तपः श्रुतम् । परं नीवविधोत्तमफलज-
नकत्वं तस्य । तच्च लोकोत्तरमहजसौन्दर्यकमनीयाया मान्यस्याः । अधरयत् पाटलं
विम्वफलम् । अधरसदृशस्य प्राप्ते इत्यतः - अपेक्ष्यते मुख्यस्य तत्राधरस्य प्राप्ते न जाने
कियत्तपसः आवश्यकरत्नम् । दशति आस्वादाय दर्शनमात्रं तनुते न त्वौदरिकत्वं अन-
वच्छिन्नप्रयत्नतया परं शुक्ले अपि तु आस्वादनविषये रसज्ञः । शुकशावकः य इदा-
नीमेव समये तरुगिमानमनुप्रविष्टः । इति सर्वमिदं तपसां प्रभावः । इत्येवं कविनिबन्धेन
वक्त्रा नायिकाविषयः स्वानुरागः प्रकाशयते इति व्यङ्ग्यम् । इति ध्वनिमन्तुराशयः ।
प्रणयकाराशयस्तु । त्वदधरस्युन्मनामृतम् नालपपुरायवत्पुरयप्राप्त्यम् त्वदधरसदृशविम्व-
फलदर्शनविधौ शुकशावकस्य असाधारणतपःसम्पन्नत्वकल्पनात् । इत्यनुमानम् ।

यत्र गलियति । यत्र स्यने यस्य अधरस्य केवलं सादृश्यमद्रावयुक्तस्य भाव-
स्य पदार्थस्य विम्वफलारमकम् । प्रणयोपचये पुष्पसङ्घे यः परिश्रमः तत्राकर्णक-
त्वम् आशाङ्क्यते तत्र स्थले तत्सम्बन्धिप्रहः मुख्यस्य प्रयान्त्य तस्य भावस्य अधर-

“स्निग्धश्यामलकान्तिलिसवियतो घेस्लद्वस्त्राका घना
घाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वे सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि ! धीरा भव ॥”

इत्यत्र मदनदहनोद्दीपनचन्द्रोदयोद्यानादिदारुणपदार्थसार्थदर्शनदुः-
खसहिष्णुत्वं नाम रामस्य साध्यम् । तत्र च रामत्वमेवार्थो हेतुः ।

रामशब्दो ह्ययं स्वेच्छापारिकल्पितप्रकरणाद्यवसेयसकलक्लेशभाज-
नत्वलक्षणधर्मविशिष्टं संज्ञिनं प्रत्यायति न संज्ञिमात्रम् । तयोश्च व्याप्य-
व्यापकभावलक्षणः सम्बन्धः प्रसिद्धिहेतोऽध्यात्मप्रसिद्ध एवावगन्तव्यः
यथा वृक्षशिशपयोः ।

यद्य तदनुमितं धर्मान्तरं तत् सर्वसहृदयस्योपात्तस्य साधनं न राम-
त्वमेवेत्यनुमितानुमेयं तत् । एवमस्मीत्यस्मदर्थे धर्मिणि रामत्वमात्र-
निबन्धनायां सकलक्लेशभाजनत्वलक्षणसाध्यधर्मसिद्धौ स्फुट एवास्या-

मधुसूदनीवृत्तिः

एव तत्र पुण्योपघवपरिक्षमप्रापणीयत्वं कथं कुतो नावगम्यते । तस्मात् मुख्ये अवश्यं
तत्प्राप्यत्वस्वीकारात् अत्रापि पक्षे साध्यसाधनभावगम्यता एव उपपन्ना सङ्गतेति
सिद्धम् ।

अविवक्षितवाच्यस्योदाहरणान्तराणि विवेकतुमवतरति—स्निग्धश्यामले-
ति । तत्र चेति । तत्र दुःखसहिष्णुत्वे साध्ये । रामशब्दे हीति । स्वेच्छपा
परिकल्पितं स्वीकृतं प्रकरणादिभिरवसेयं च तत् सकलक्लेशभाजनत्वं तल्लक्षणेन तत्स्व-
रूपेण धर्मेण विशिष्टं युक्तं संज्ञिनं रामं न संज्ञिमात्रं न सामान्यं रामम् रामशब्दः
प्रत्याययति । तयोः सामान्यविशिष्टरामयोः व्याप्यव्यापकभावलक्षणः सम्बन्धः प्रसि-
द्धिहेतुः अध्यात्मप्रमाणसिद्ध एव बोध्यः । यथा वृक्षशिशपयोः ।

अयं भावः । यथा शिशपात्वेऽवगते वृक्षत्वमर्थाद्वगते भवति सामान्यं विशिष्टा-
न्नातिरिच्यते इति न्यायात् । शिशपात्वं विशिष्टो व्याप्यो धर्मः वृक्षत्वं सामान्यं व्यापको
धर्मः तथैव दुःखसहिष्णुरामेऽवगते विशिष्टे सामान्यो रामोऽर्थाद्वगम्यते । इति । यत्र
तेन सामान्यरामेण अनुमितं अनुमिस्था शतं धर्मान्तरं दुःखसहिष्णुत्वरूपम् विशिष्टं
तत् धर्मान्तरमेव उपात्तस्य रामोऽस्मि सर्वे सहे इति प्रतिपादितस्य सर्वसहृदयस्य
साधनं हेतुः, न रामत्वं सामान्यमिति । तत् धर्मान्तरम् अनुमितानुमेयम् ।

अनुमितानुमेयमिति । एवं सामान्यरामात् दुःखसहिष्णुत्वरूपो धर्मोऽनु-
मीतने तस्माच्च सर्वमहत्त्वं धर्मान्तरमनुमीयते । अहं क्लेशसहिष्णु- रामत्वात् ।
अहं सर्वमहः क्लेशसहिष्णुत्वात् इत्यनुमितानुमितेः । एवमस्मीति । अस्मदर्थे
धर्मिणि रामत्वमात्रेण हेतुना सकलक्लेशभाजनत्वलक्षणस्य साध्यधर्मस्य सिद्धौ

नुमानान्तर्भावः । ततश्च रामस्य यत् कठोरहृदयत्वाभिधानं तत् पुन-
रुक्तमेव अनुवादपक्षस्यातितुच्छत्वात् ।

“ताला जायन्ति गुणा जाला दे सहिभएहि घेप्पगित्ति ।

रइकिरणानुग्गहिआऽ होन्ति कमलाइ कमलाइ ॥”

इत्यत्राद्यस्तावत् कमलशब्दः सामान्यवृत्तिर्द्वितीयो विशेषवृत्तिः । स
चास्य विशेषो निरतिशयशोभासौरभाभिरामतालक्षणोऽर्थः प्रकरणादि-
गम्यो रविकिरणानुग्रहकृतः प्रमाणान्तरसिद्धस्सामान्यनिष्ठोऽनुमेयः ।
तत्र च तयोः सामान्यविशेषार्थयोर्विजातीययोरिव सजातीययोरप्या-
रोप्यारोपकभाव एव हेतुः यथा सिंहो माणवक इति ।

न च भिन्नजातीयत्वमेवार्थानामारोपनिबन्धनमिति नियमः सम्भ-
वति येनात्र सजातीयत्वाद्सौ न स्यात् तस्य भिन्नार्थमात्रप्रयुक्तत्वात् ।
तच्चानयोक्तनयेनास्त्येवेति नासिद्धो हेतुः ।

सामान्यविशेषवृत्तित्वं चेदं शब्दानां विवक्षामात्रनिर्मितमिति न
तस्य पूर्वपक्षाद्भावनियमः कश्चित् । ततश्च—

“पमेअ जणो तिस्सा देउ कवोलोपमाइ ससियिम्म्यम् ।

परमत्यविआरे उण चन्दो चन्दो विअ धराओ ॥”

इति विपर्ययेणापि तदुपपद्यत एव । एवञ्चास्याप्यनुमानान्तर्भाव
एवावगन्तव्याः ।

मधुसूदनीविद्वृत्तिः ।

सत्याम् अनुमानान्तर्भावः अस्य ध्वनेः स्फुट एव ।

पुनरुक्तमेवेति । रामस्य सर्वे सह इत्युक्त्या सर्वाधारतायाः प्रतीती कठो-
रहृदयो रामः सर्वे सह इत्येवम् अनुवादतावच्छेदककुशौ कठोरहृदयत्वस्य प्रवेगे पुन-
रुक्तिः स्यात् । अर्थात् सिद्धस्य कथने चर्चितचर्वाणा स्यादिति अनुवादपक्षस्य अतितु-
च्छत्वम् ।

“ताला” इति । प्रागुक्तायां । रविकिरणानुग्रहेति । रविकिरणसम्पर्कात्
कमलस्य विरुचत्वं तेन च तद्य शोभाहृद्यत्वे भवतः त एवात्रानुमेये । तत्र अनुमेयये
सामान्यविशेषार्थयोरारोप्यारोपकभावो हेतुः । प्रमाणान्तरेति । प्रमाणपदेन प्रत्य-
क्षप्रमाणं गृह्यते । कमलं रविकिरणानुग्रहात्निरतिशयशोभासौरभाभिरामताविति-
ष्टकमलम् । इत्यनुमानम् ।

तस्य भिन्नार्थेति । तस्य आतोपस्य भिन्नार्थमात्रे न तु भिन्नजातीयत्वे
प्रयुक्तत्वात् कृतत्वात् । तच्च भिन्नार्थत्वं च जनयोः सामान्यविशेषार्थयोः उक्तन-
येन आप्तः सामान्यवृत्तिर्द्वितीयो विशेषवृत्तिरिति कथितरीत्या ।

विपर्ययेणापीति । पूर्वत्र ताला इत्यत्र पद्ये कमलयोः सामान्यविशेषतया

‘निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते’ इत्यत्रादर्शस्य विच्छाया-
त्वमनुमितमुपमानम् । तदनुमितौ चादर्शस्यान्ध्यामिधानं साधनम् ।
तद्धि तत्र मुख्यं न सम्भवति प्राणिधर्मत्वात् ।

अतस्तत्सामर्थ्यात् पटलपिहितस्येव नयनस्य निश्वाससमर्पितं दर्प-
णस्य विच्छायात्वमेवानुमापयतीति । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्येऽपि सिंहा
माणवक इत्यादिवत् पदार्थोपचार एव । तस्य चानुमानान्तर्भावो
समर्थित एव प्राक् । एधम्—

“गगनं च मत्तमेहं धारालुलिअञ्जुणाइ अ घणाइ ।
शिरहङ्कारमियङ्गा हरन्ति नीलाओ वि णिसामो ॥”

इत्यत्र मत्तनिरहङ्कारशब्दयोःपि द्रष्टव्यम् ।

मनुसूदनीविवृतिः ।

पौर्वापर्यम् । अत्राप्यमेव जगो इत्यत्र चन्द्रयोः विशेषसामान्यभावेन पौर्वापर्यम् ।
अन्यथात्र पूर्वमुक्तम् ।

निश्वासान्ध इत्यत्र पद्ये आदर्शस्य अन्धत्वेन बाधितमुख्यार्थेन हेतुना
विच्छायात्वं मलिनत्वमनुमितम् । तच्च उपमानम् चन्द्रनिष्ठविच्छायात्वरूपोपमेयनिरु-
पितं बोध्यम् । तद्धि आन्ध्र्यं हि । प्राणिधर्मत्वादिति । अन्धत्वं नाम दर्शनशक्ति-
राहित्यम् । तच्च प्राप्तिपूर्वकत्वाविषयस्य सति दर्शने स्यात् । दर्शने च प्राणिन एव
प्राणाहितस्य जडस्य तदभावात् । तदेतदुक्तं भवति तत् आन्ध्र्यं तत्र आदर्शं मुख्यं
वास्तवं न सम्भवति तस्यान्धस्य प्राणिधर्मत्वात् । आदर्शश्च जड इति । आदर्शो
विच्छायः ; निश्वासान्धत्वात् ।

गगनं च इति । गगनं च मत्तमेहं धारालुलिअञ्जुनानि च घनानि ।

शिरहङ्कारमियङ्गा हरन्ति नीला अपि निशाः । इति छाया ।

अयं वर्णः केनाऽपि वर्ण्यते । चशब्दः अपिशब्दार्थकः । गगनं न केवलं तारकितं
किन्तु मत्ताः मेघा यत्र तत् मत्तमेधमपि । तथा घनानि न केवलं मलयमारुतान्दोलित-
सहकाराणि किन्तु धाराभिः लुलिताः झालोडिताः अर्जुनाः वृक्षा यत्र तानि धारालु-
लितार्जुनान्यपि । निशा न केवलं सितककरपवला किन्तु निरहङ्कारः जलशैरच्छादि-
तत्त्वात् विच्छायः मृगाहो यामु ता नीला अपि । हरन्ति उत्सुकयन्ति ।

अत्र पद्ये मत्तशब्दः अनुपयुक्तस्वार्थतया बाधितमदिरापानजन्यक्षीबस्वरूपमुख्यार्थः
उरण्डान् मेघांलक्षयन् विरहिमारणाद्यनर्थकारित्वासमीक्ष्यकारित्वदुनिवार्यत्वादीन्
प्रकाशयति । निरहङ्कारशब्दोऽपि असंभवस्वार्थतया बाधितमुख्यार्थः सतन्द्रं चन्द्रं
लक्षयन् तन्द्रतातिशयं अन्धकारपराजयोपमानुद्बुद्धचतुर्दिकप्रत्यानाभावमनुमापयति ।

यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमानं एवान्तर्भावमर्हतीति । "विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते । ते हि रसादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन् निष्पादयन्ति । त एव हि प्रतीयमाना आस्वाद्यदपदपदवीं गताः सन्तो रसा इत्युच्यन्ते इत्यवश्यवश्यम्भावी तत्प्रतीतिक्रमः । केवलमाशुभाधितयासौ न लक्ष्यते यतोऽयमद्याप्यभिन्यक्तिक्रमः" इत्युक्तम् ।

अत्रोदाहरणानि यथा कुमारसम्भवे मधुप्रसङ्गे वसन्तपुष्पाभरणं बृहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णनं मनोभवशरसन्धानपर्यन्तं शम्भोश्चपरिवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादीनि ।

"अत्रान्तरे कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नुदजृम्भत

प्रीप्ताभिधानः फुल्लमल्लिकाधवल्लाट्टहासो महाकालः"

इत्यत्राप्रकरणिकमहाकालाख्यदेवताविशेषविषया प्रतीतिस्साध्या । तस्याश्चाट्टहाससम्यन्धोऽयुगसंहारख्यापारश्चेत्युभयं साधनं तस्य तत्कार्यत्वात् । कार्यकारणभावावसायश्चानयोरागमप्रमाणमूल इति तत एव समासोक्तिकमेणाप्राकारणिकार्थान्तरप्रतीतिसिद्धिः न तुभयार्थवृत्तेर्महाकालशब्दस्य सा शक्तिरित्येतदुक्तं वक्ष्यते च ।

"उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः ।

पयोधरभरस्तन्व्याः कं न चक्रोऽभिलाषिणम् ॥"

इत्यत्र त्यनन्तरोक्तः प्रकारो न सम्भवतीति कुतोऽर्थान्तरप्रतीतिः ।

"दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाक्लिष्टसुष्टैः पयोभिः

पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यद्धि संहारभाजः ।

दीप्तांशीर्दीर्घैर्दुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारजावो

गावो यः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥"

इत्यत्र तु गोशब्दस्यानेकार्थत्वेऽप्रांकरणिकार्थान्तरप्रतिभोत्पत्तौ न

मधुसूदनीविवृतिः ।

रसवनेरुदाहरणानि विप्रेस्तुमाह—यापीति । इत्युच्यमिति प्रथमविमर्शे अत्रान्तर इति । महाकालः महाकालाख्यदेवताविशेषः अट्टहासयुक्तत्वे सति युगसंहारकर्तृत्वात्

उन्नत इति । पयोधरः स्तनः मेघश्च । उन्नतः पीनत्वात् उदूर्ध्वमाकारं प्राप्य नतः लम्बितः । प्रोल्लसन् शोभायमानो द्वारो यत्र अथ च प्ररूपेण उल्लसन्त्यः उदूर्ध्वो घाताः यस्मात् । कालागुरुमलीमसः कृष्णः उभयप्रांषि समानम् । अत्र समासोक्तेरभावात् न द्वितीयार्थप्रतीतिः ।

दत्तानन्दा इति । व्याख्यातम् । अर्थान्तरस्य धुरभिरुपापस्य प्रतिभाया उत्पत्तौ । उभयमपि गोशब्दविशेषजातोभयमपि ।

किञ्चिन्नियन्धनमयधारयामः ।

तथा हि—गोशब्द एवानेकार्थत्वात् निबन्धनमुपकल्प्येत, तद्विशेषणजातमुभयमपि वा अन्यस्यार्थप्रकारणादेरसम्भवात् । तत्र न तावद् गोशब्द एवेति शक्यते षकं सुरभिव्यतिरिक्ते घञादावनभिमतेऽप्यर्थान्तरे प्रतीत्युपजननप्रसङ्गात्, तस्यानेकार्थत्वाविशेषे नियमहेतोरभावात् ।

अथ विशेषणजातमेव नियमहेतुर्नापरः, तद्धि यदर्थानुगुणमुपलभ्यते तत्रैव प्रतीतिमुपजनयतीति । तर्हि ततोऽपि सा तदनुगुणार्थावगतिर्नियन्धना तद्देवाकस्मिन्की कथमिधेत्यद्येत । विशेष्यवाचिनोऽनेकार्थस्य तु तन्नियन्धनभावोपगमे अन्योन्याश्रयदोषः ।

न चोभयमप्यन्योन्यानुप्राहितदुपजननसामर्थ्यमवनिपयनादिकमिघाङ्कुरमर्थान्तरप्रतिभामुपजनयति, यतो जडपदार्थविषय एवायमुपपन्नः क्रमः । यत्र स्वाभाविक एवार्थ अन्यजनकभावः न चाच्यवाचकभावविषयः ॥ "तत्र हि प्रतिपक्षूपरामर्शापेक्षापरतन्त्रोऽर्थाध्यवसायोपजने न स्वाभाविकः ।

तत्र वाच्यार्थविषयस्यास्य वाचक एव तत्संस्कारप्रबोधनिबन्धनं नान्यः । अर्थान्तरविषयस्य तु तस्यावश्यमन्यदेवापेक्षणीयं युक्तं न पुन-

मधुसूदनो विवृतिः ।

नियमहेतोरिति । अनेकार्थविषयकाभिधानियमहेतोः अर्थप्रकारणादेरभावादिति भावः । तस्तीति । तत्र विशेषणं हि यस्य अर्थस्यानुगुणम् अनुकूलम् । तत्रैव अर्थे । ततोऽपि विशेषणजातादपि । तदनुगुणा प्रकृतार्थानुगुणावगतिः प्रतीतिः निर्विबन्धना प्रवृत्त्यादि विनैति शेषः । तद्देव प्रकृतार्थकप्रतीतिवत् आकस्मिकी अर्थान्तरविषयिणी ।

अन्योन्याश्रयदोष इति । विशेषणानाम् नियतार्थप्रतीत्या नियतविशेष्यप्रतीतिः नियतविशेष्यप्रतीत्या च विशेषणानां नियतार्थप्रतीतिशालित्वमिति प्रतीत्योः परस्परश्रयत्वसत्तावात् अन्योन्याश्रयाख्यो दोषः संजागर्त्ति । इति भावः ।

ननु यथा अवनिपवननोरादय अङ्कुरोत्पादने परस्परोद्बलकसामर्थ्यमधिभित्तवैव अङ्कुरमुत्पादयन्ति तथैव प्रकृतेऽपि गोशब्दतद्विशेषणोभयमपि अन्योन्यानुप्रादि अर्थान्तरप्रत्यापनोपयोगि सामर्थ्यं गृहीत्वा अर्थान्तरं जनयतु इति चेदाह—नचोभयमिति । जडपदार्थेति । अयं परस्परानुप्राहितत्वाल्लयः क्रमः जडपदार्थविषयक एव उपपन्नः । यत्र जडपदार्थे । तत्र हि वाच्यवाचकभावे हि । प्रतिपक्षुः बोद्धव्यस्य यः परामर्शः तदपेक्षापरतन्त्रः तदपेक्षायत्तः अर्थाध्यवसायोपजनः अर्थज्ञानोपकरणः ।

तत्रेति । वाच्यार्थविषयस्य अस्य प्रतिपक्षुकैकूपरामर्शस्य अध्यवसायस्य च तत्संस्कारप्रबोधनिबन्धनम् अर्थानुकूलम्स्कारोद्बोधनकारणम् । अर्थान्तरविषयस्य तस्य परामर्शस्य । अध्यवसायस्य च । अनपदेव शब्दाद्भिन्नं कारणान्तरम् । अवश्यमपेक्ष-

रेक एवोभयत्रापि, एकहेतुकत्वेऽर्थयोः क्रमनियमानुपपत्तेः, प्रत्यर्थं शब्द-
निवेशोपगमविरोधाच्चेति तयोर्भिन्नहेतुकत्वमवगन्तव्यम् ।

तच्च तदोवृत्त्या घास्तु अर्थप्रकरणादिना घा, न तत्रास्माकमभिनिवेशः
कश्चित् । केवलमन्यतस्तत्प्रतिभेदाभ्युपगमेऽनुमानान्तर्भावः स्फुट एव
तस्यैव लिङ्गतापत्तेरिति शब्दस्यानेकार्थतावगममात्रमूलोऽयमद्यापि क-
धीनामर्थान्तरप्रतीतिभ्रम इति व्यर्थः शब्दशक्तिपरिकल्पनप्रयासः ।

एवं चास्य वाच्यातिरेकिणोऽर्थान्तरस्य प्रतीतिरेव न समस्तीति य-
त्राप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गभयात् तयोरुपमानोपमेयभावप्रकल्पनं तदपि नि-
र्मूलमेवेत्यवगन्तव्यम् ।

किञ्च न स्वभावात् एव शब्दानामर्थप्रतीतिक्रम इति नियमसम्भवं,
किन्तर्हि ? ; सामग्रीवशात् । सा हि यदर्थानुगुणोपलभ्यते तमेव तस्यार्थं
कल्पयतीति सर्वः शब्दः सर्वार्थविषयः सर्वश्चार्थः सर्वशब्दविषयो
भवितुमर्हति । ततश्च अतर्द्धोऽप्यन्यः शब्दः सामग्रीवशात् समासो-
क्तिन्यायेन तमवगमितुं क्षमेतैव, न पुनस्तर्द्धोऽपि सामग्रीविकलो
गवादिशब्दः ।

आस्तां घान्यः शब्दो, यः साधुत्वेन प्रसिद्धः । असाधुरपि यावत्
तद्वशादनुमितवाचकभावोऽभिमतमर्थमभिधातयेवेति सामग्रीसद्भावाव्य-
वयतिरेकानुविधायिनीयमर्थान्तरप्रतीतिरित्यवसीयते । यदाहुः—

मधुसूदनाविवृतिः ।

णीयम् । एक एव हेतुः उभयत्रापि वाच्यार्थे अर्थान्तरे चेत्युभयत्र ।

एकहेतुकत्व इति । यदि द्वयोः अर्थयोः प्रतीतिः एकेनैव चेत्तर्हि कः पूर्वं कः
पश्चादिति नियमो न स्यात् । तथा प्रत्यर्थं हि शब्दाभिनिवेश इति सिद्धान्तश्च विव-
क्ष्येत । अतः अर्थद्वयप्रतीतौ हेतोः भिन्नत्वमवश्यमङ्गीकर्णीयं भविष्यतिसति च भेदे
वाच्यार्थप्रतीतौ वाचक एव हेतुः नान्यः । अर्थान्तरप्रतीतौ च वाच्यार्थः । सा च संयोः
त्रिपतसम्बन्धमन्तरा असम्भवा । नियतसम्बन्धश्च उपासिरेवेति अनुमानपक्ष एव
समाधितो भवतीति सिद्धम् ।

तच्चेति । तच्च तयोर्थयोर्भिन्नहेतुकत्वञ्च । तदावृत्त्या शब्दावृत्त्या । अभिनिवेशः
आशङ्कः । अन्यतः कारणान्तरात् तस्य अर्थान्तरस्य प्रतिभाया प्रतीतेः उद्भेदः उत्पत्तिः ;
भवतीत्यभ्युपगमे स्वीकारे । तस्यैव अन्यस्यैव । शब्दशक्तीति । एतेन शब्दश-
क्तिमूलकानुमानोपमव्यङ्गो ध्वनिर्निरस्त इति बोध्यम् ।

सा हीति । सा हि सामग्री हि यस्य अर्थस्य अनुगुणा उपलभ्यते तमेवार्थं तस्य
शब्दस्य कल्पयति करोतीत्यर्थः । अतर्द्धोऽपि । मिथार्थोऽपि । तं भिन्नमर्थम् ।
तर्द्धोऽपि प्रहृतार्थोऽपि । सामग्रीविकलः उद्बोधकसामग्रीरहितः ।

“मसाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिद्विद्यते ।

वाचकत्वाविशेषेऽपि नियमः पुण्यपापयोः ॥” इति ॥

नचैतायता तस्यापशब्दत्वं कल्पयितुं युक्तम् । यतः शब्दस्तावच्छब्द-
व्यते विमृश्यतेऽभिधीयतेऽनेनार्थ इति शब्दनक्रियाकरणभावोपपन्नोऽर्थः
कथ्यते । स च त्रिविधः । साधुरस्ताधुरपशब्दश्चेति । लक्षणानुगतः साधुः
प्रकृतिप्रत्यादिभिर्भागपरिकल्पनया लक्षणेनानुगम्यत इति । यतोऽन्योऽसा-
धुरव्युत्पन्नो द्वित्यादियत् । शब्दादपेतोऽपशब्दः योऽर्थे न प्रतिपादयति
विगुणसामग्रीक इत्यर्थः ।

एवञ्च साधुशब्दस्यापि सामग्रीवैगुण्येनावाचकत्वात्पशब्दत्वमुप-
पन्नं भवति । ततश्च वाचकत्वावाचकत्वमात्रनियन्धने शब्दापशब्द-
त्वव्यवहारे व्यवस्थिते सति ये केचिदितिहासपुराणादावागमशास्त्रादौ
च क्वचित् केपाश्चिच्छब्दानामसाधुत्वात्पशब्दत्वमुद्गावयन्ति ते प्रत्यु-
क्ता भवन्ति । अस्मान् प्रति पुनरविषये प्रयुज्यमानः शब्दोऽपशब्द इति ।
तद्यथा—

“मधुकरैरपवादकरैरिव स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव ।

कलतया घचसः परिवादनीस्वरजिता रजिता घशमाययुः ॥”

इत्यत्र हरिणानामुपमानत्वात्प्रधान्यमविगणय्यैव यः कविना रञ्जि-
ल्लुप्तानुनासिकः प्रयुक्तः सोऽपशब्द एव तत्प्रयोगस्योपमेयार्थानुगुण्येनोप-
पन्नत्वात्, तस्यैव प्रधान्यात्, प्रधाने च कार्यसम्प्रत्ययोपगमात् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

पतायता पुण्यपापविषयकनियमस्वीकारेण ।

शब्दनक्रियेति । शब्दनक्रिया प्रतिपादनाख्या तत्र कारणभावेन साधकत्वमत्वेन
उपपन्नः युक्तः अर्थः अर्थात् कारणरूपः । विदु र्णेति । सामग्रीविकल इत्यर्थः ।
अस्मान् प्रति अस्माकं मते इति भावः ।

मधुकरैरिति । मधुकरैः भ्रमरैः अपवादकरैरिव । अपवादो विश्रम्भः विश्वासाः ।
“अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि इति मेदिनी । व्याघ्राः वाघादिभिः वि-
श्वासमुत्पाद्य भ्रमान् निन्दन्ति इति विश्वासोपजनकरूप्यापि रूढ्या विश्वासरूपार्थत्वम्
तथा आपवादो विश्वासोत्पादकराद्यम् । तस्य कटाः वादका व्याघ्रास्तैरिव पथिका
परिवादिनीस्वरजनिव्या घचसः कलतया मधुरतया रजिताः आकृष्टाः हरिणा इव
स्मृतिभुव कामस्य हरिणप्रहणोपयोगिगत्तेशस्य च घशमाययुः । यथा व्याघ्राना-
सक्ता भृगाः गर्हं पतन्ति तद्वत् मधुधरगुजनाकृष्टा पथिका मन्मथपारवर्ध गताः ।
अर्थात् कामिनीनां सम्महरिति रहस्यम् ।

अत्र हरिणानाम् उपमानत्वात् अप्राधान्यम् (अग्रस्तुतं हि उपमानं भवति तत्र

केवलमप्रधानापेक्षया शब्दसंस्कारविपरिणामेन व्याख्यानमत्र श्रेयो न पुनस्तस्य प्रयोगः । युज्येत पुनरेतद् यदि पधिकानां हरिणतया रूपं स्याद् आरोपो वा यथा 'स्मृतिभुवो घत पान्थमृगप्रजा' इति, यथा वा 'स्मृतिभुवः पथिका हरिणप्रजा' इति । अन्यथा त्वपशब्द एवायमविषये प्रयुक्तत्वाद् अस्वगोण्यादिशब्दवत् । यदुक्तम्—

“अस्वगोण्यादयः शब्दाः साधवो विषयान्तरे ।
निमित्तभेदात् सर्वत्र साचुत्यं च व्यवस्थितम् ॥” इति ।

शब्दप्रयोगः कर्त्तव्यः प्रधानार्थव्यपेक्षया ।

तदन्यापक्षया त्वर्थादेनं विपरिणामयेत् ॥ १ ॥

विपरीतमतो यत् स्यादपशब्दः स मां प्रति ।

हेतुर्ध्वनेश्चायमेव प्रयोगपरिमाणमयोः ॥ २ ॥

परिणामो बहुविधो वाचोलिङ्गादिभेदतः ।

स च प्रसिद्ध एवेति नास्माभिरिह दर्शितः ॥ ३ ॥

इति संप्रहृश्लोकाः ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

अप्रधानभेदेत्याशयः) अविगणध्वैव अविचार्यैव कविना मापेन यः लुप्तानुतासिको रञ्जि-
धांतुः प्रयुक्तः । सोऽपशब्द एव तत्प्रयोगस्य रञ्जिप्रयोगस्य उपमेयभूतस्यार्थस्य पथि-
कस्य आनुगुण्येन आनुकूल्येन उपपन्नत्वात् युक्त्या सङ्गतत्वात् । तस्यैव उपमेयस्यैव
प्रस्तुततया प्राधान्यात् । प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायेन प्रधाने
एव कार्यसम्प्रत्ययस्य उपगमात् स्वीकारात् ।

ननु यदि प्रधानस्य पथिकस्यानुपासित्वं रञ्जेः स्यात् नाप्रधानस्य मृगस्यानुपा-
सित्वं; तर्हि “रञ्जेर्गौ मृगरमणे मलोपो षष्कञ्यः” इति घातिकाऽप्रवृत्त्या रञ्जिता
इति स्यात् परं तस्य च न हरिणपदार्थेऽन्वय इत्याह—केवलमप्रधानापेक्षया शब्द-
संस्कारेति । अर्थं भावः । प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायानुरोधेन
प्रधान एव कार्यसम्प्रत्ययस्य स्वीकारात् विशेषणानामपि मुख्यतया प्रधान एव अन्वयः
इत्यतः पथिकानुयायितया विशेषणानामुपादानं कर्तुंमुचितम् हरिणरूपाप्रधानान्यार्थं च
तेषु शब्दसंस्कारस्य (मलोपादिकस्य) विपरिणामः कर्त्तव्यः अर्थात् रञ्जिता इति
प्रधानानुरोधेन पठित्वा अप्रधानान्वयार्थं रञ्जिता इति अर्थान् व्याख्यानं करणीयं न
पुनः रञ्जिता इति प्रयोगः करणीय इति भावः ।

अस्वगोण्यादय इति । विषयान्तरे स्वस्मान्निघेपाप्रविशेषे च प्रयुक्ता अस्व-
गोण्यादयः शब्दाः साधव एव । निमित्तभेदात् प्रयुक्तानां शब्दानां लब्धसंस्कारतया
सर्वत्र साचुत्यं व्यवस्थितम् । इयमिह व्यवस्था बोध्या । नास्ति स्वं घनं कस्य स अस्व
इत्येवं घनरहिते अस्व इति साधु । बहुवचनपारगवति पात्रे गौर्गति इति साधु सा-

यद्यपि च केचिदाचक्षते समानायामर्धगतौ शब्देनापशब्देन च शा-
खेण धर्मनियमः क्रियते साधुभिरेव भाषितम् न सासाधुभिरिति, तत्र कूप-
खानकवद् वृत्तिर्भविष्यतीत्यादिना तैरेव प्रतिविहितम् । सा चेतिहास-
पुराणागमशास्त्रेष्वप्यस्त्येवेति नागमविरोधः । त्रिविधं हि शास्त्रं शब्द-
प्रधानमर्थप्रधानमुभयप्रधानञ्चेति । तत्र शब्दप्रधानं वेदादि अध्ययना-
देवाभ्युदयध्रवणात् मनागपि पाठविपर्यासे प्रत्यवायध्रवणाच्च । अर्थ-
प्रधानमितिहासपुराणादि तस्यार्थ्यादमात्ररूपत्वात् । उभयप्रधानं सर्गं
धन्वादि काव्यं तस्य रसात्मकत्वाद् रसस्य चोभयौचित्येन परिपोषदृशं
नात् । काव्यस्यापि शास्त्रत्वमुपपादितमेवं । तदेवं यदर्धप्रधानमिष्यते
तच्छ्रवणधारणार्थावधोधानुष्ठानोत्थितेन धर्मेणासाधुशब्दोदीरणोदितोऽ
धर्मः प्रतिहतो भवतीयमसौ कूपखानकवृत्तिः । धर्मस्य तद्गुणितत्व-
मुपगतमेव—

“यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद् व्यवहारकाले ।

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र धार्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ॥” इति ।

असाधुध्यापशब्दश्च द्विधा शब्दः प्रकीर्तितः ।

तत्रासाधुर्न साधु यः प्रकृतिप्रत्ययादिभिः ॥ ४ ॥

शब्दादपेतेऽपशब्दः शब्दनाकरणात्मनः ।

शब्दना हि परामर्शो धाच्यार्थविषयोऽस्य यः ॥ ५ ॥

मधुसूदनीविवातः ।

स्नादिमति व्यक्तौ असाधु । हेपितादिमति च अस्य इति असाधु । पूर्वोर्थां नियते
साधुत्वमसाधुत्वं वा न व्यवस्थितम् । किन्तु निमित्ताश्रयेण साधुत्वमसाधुत्वं वा
व्यवस्थितम् । अतः निमित्ते विनैव गवादिष्वमी प्रयुक्ता असाधवः निमित्ताश्रयेण
पात्रविशेषादियु प्रयुक्तास्त एव साधव इति रहस्यम् ।

केचित् पाणिनीयमहामाष्यकर्तारः । अपशब्दानां भूयस्त्वात्तेषां ज्ञाने प्रयोगे च
महानधर्मः, साधुशब्दानां अल्पाः तेषां ज्ञाने प्रयोगे च अल्पोयान् धर्मः तथापि स्वल्प-
मप्यस्य धर्मस्य प्रायते महतो भयादित्युक्तेः ज्यायस्त्वाद् धर्मनियम उक्तः ।

कूपं खनतीति । कर्त्तरि ण्वल् कूपखनकः तस्य वृत्तिराचारः । तद्वत् । यथा कू-
पखानकाः खननसमये मृदादिभिराल्लिसो भवति खननोत्पन्नैर्न जलेन तन्मार्जयति
इत्येवं कूपखानकानामाचारो हृदयते तद्दसाधु शब्दोदीरणोदितोऽधर्मः साधुशब्दध्रवण-
धारणार्थावधोधानुष्ठानोत्थितेन धर्मेण नाशयते इति कूपखानकवद् वृत्तिर्भविष्यतीत्युक्तम् ।

यथोक्तं भाष्ये अथवा कूपखानकवदेतन्नविष्यति । तथाच कूपखानकः कूपं खनन्
यद्यपि मृदा (आर्द्रमृत्तिकाया) पांशुभिः (शुष्कमृत्तिकाभिः) अवकीर्णं (आप्सुतो)
भवति । सोऽप्यु सजातासु सत एव तैर्गुणमासादयति । येन च सद्योपो निर्हण्यते भूयसा

एवञ्चासाधुशब्दोऽपि नापशब्दत्वमर्हति ।

न सोऽप्यभ्येति साधुत्वं तयोर्विषयभेदतः ॥ ६ ॥

ततश्च—

सामर्थ्यादेव शब्दस्य विषयेऽवगते सति ।

न प्रयोगोऽस्य न ह्येव स्वनिष्परत्यै प्रवर्त्तते ॥ ७ ॥

अत एव प्रकृत्यर्थमात्रं तत्र प्रयुज्यते ।

सह्यासाधनकालादेरानुगुणानपेक्षिणः ॥ ८ ॥

इयता चापशब्दत्वं न तेषामवकल्पते ।

अर्थेषु शब्दनाकर्मकरणत्वानपायतः ॥ ९ ॥

असाधुश्चारणाद्यस्तु तत्रार्धर्मः प्रवर्त्तते ।

कृपखानकयद्वृत्तेः सोऽर्थज्ञानान्निवर्त्तते ॥ १० ॥

अथ वार्धपरिहानमास्तां तत्पठनादपि ।

धारणादपि वा पुंसां श्रूयतेऽभ्युदयः परः ॥ ११ ॥

इति संग्रहश्लोकाः ।

तस्मादुपपत्तिशून्य एवायं गतानुगतिकतया अनेकार्थशब्दप्रयोग-
विप्रलब्धव्याख्यातृपरम्परासमयमात्रप्रवर्त्तितः शब्दशक्तिमूलानुस्वानरू-
पाद्यान्तरप्रतीतिपक्षः । व्याख्यातारोऽप्यलोकविद्वन्मानितया प्रायेणापव्या-
ख्यानैर्न केवलत्मानं यावत् तत्रभवतो महाकवीनपि ह्येव्यन्तो दृश्यन्ते ।
तद्यथा—

“तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमियैकाम् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

षाम्युदयेन योगो भवति । एवमिहापि यद्यपि अपशब्दज्ञाने अधर्मः तथाऽपि यस्त्वसौ
शब्दज्ञाने धर्मः तेन न दोषो निर्वाणियते भूयसा षाम्युदयेन योगो भविष्यति इति ।

सामर्थ्यादेवेति । अर्थावगत्यर्थे हि शब्दः प्रयुज्यते स चेदर्थोऽवगतः किं श-
ब्दप्रयोगेति भावः ।

शब्दनाकर्मिति । शब्दनाकर्मणि प्रतिपादनक्रियायां शब्दनिष्ठत्वकारणत्वानरा-
यतः ।

तां जानीया इति । अत्र एष अनुभूयमानेषु दिवसेषु मादोत्कण्ठया गुण्य सत्सु
गण्डत्सु व्यतियत्सु सा बाला तिरिशरमयिता वस्त्रिणी इव हिमदहनलिनी इव गान्ध-
रुपा सम्भावितान्याकारा जाता इत्यर्हं मन्ये इत्येवमुच्यतेः अन्यकृतुराशयः । तत्र
दृष्टान्तः “अयैमि” इति । अत्र तस्य अवज्ञानात् तिरस्कारात् मनोरथः अभिहापः
यत्रापेशः यत्रसाध्यः इत्ययैमि । इत्येवमुभयत्रापि वाक्यार्थस्य कर्मत्वं मन्यतेः अकतेश्च
वर्त्तते न तु बालायाः मनोरथस्य च । तत्रैव बालादेः कर्मतया व्याख्यानमुचितम् ।

गाढोत्कण्ठागुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छन्सु धाला
जाता मन्ये शिशिरमयिता पद्मिनीधान्यरूपा ॥”

इत्यत्र पाठमिममुद्धवैव कलितकविहेवाकाः पराकृतप्रतीतिचादता-
तिशयास्ते

“अथैमि तदवहानाद्यनापेक्षो मनोरथः ॥”

इत्यादौ दृष्टामपि चाप्यथार्थकर्मतां मन्यतेरपश्यन्तो धालायाः कर्मता-
मस्य मन्यमानाः स्वरसन्धिवशाद्विकृतमिवशब्दमेव अमाद् वाशब्दं
परिकल्प्यापन्यास्यामारभन्ते । न चैवमर्थस्य वैचित्रो काचित् समुन्मि-
पति । नापि महाकवेः कालिदासस्यान्वयगतिरियं क्वचनापि प्रबन्धेऽव-
धारितपूर्वा यदयं रसनिधाने काव्ये व्याधिमिव वाशब्दमिषार्थं प्रयु-
क्षीतेति ।

कथं तर्हि चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमालीति तस्यैव कवेरयं प्रयोगः ।
उच्यते । द्रिष्टत्वाद्विभावितार्थपाठेन केनचित् कल्पितोऽयं पाठः । स
हि जलधिर्निशीथेति द्रष्टव्यः । यथा च—

“प्रामेऽस्मिन् पथिकाय पान्य ! वसन्तिनैवाधुना दीयते
रात्रायत्र विहारमण्डपतले पान्यः प्रसुप्तो युवा ।

मधुसूनीविवृतिः ।

स्वरमन्धेः पद्मिनी हवेत्वात्र दीर्घरूपस्य अचूस्मन्धेः वशात् । अपन्याख्याम् धालामिति
पद्मिनीं धान्यरूपामिति कृत्वा दुष्टं व्याख्यामारभन्ते व्याख्यातारः ।

इवशब्दार्थकवाशब्दापेक्षया विषयान्तरे तस्यैव कवेरेच्युतिं दर्शयित्वाशङ्कामुद्धरति—
कथं तर्हिति । चन्द्रमिति । अत्र प्रवृद्धोर्मिपदे उर्मिमालीतिपदे च स्थानद्वये ।
उर्मिपदप्रद्वेषणं कवेः निर्माणविधौ स्वलनमवधारयते इति भावः । उच्यते इति समा-
धानपन्थः । द्रिष्टत्वादिति । अयमाशयः । “ओर्मिओर्मि” इत्युभयत्र “ओर्मि”
इत्यक्षरयोः मैत्री वर्तते । अतः तयोः यथोत्तरसुधारणे द्रिष्टतामनुभवता केनचित्पाठ
इत्थमाकलितः । वस्तुतस्तु स पाठो हि “चन्द्रं प्रवृद्धो जलधिर्निशीथः” इत्याकारको
वर्तते इति ।

सं तस्मिन्नासं नगरोपकण्ठे तदागमारूढगुरप्रहर्षः ।

प्रत्युत्तमगम कथकैशिकेन्द्रबन्धं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ॥ इति पूर्णे पद्यम् ।

प्रामेऽस्मिन्निति । प्रियां स्मृत्वा गते तस्मिन् नायिका मृता इति तत्कृतप-
दार्थः । करङ्कः शवः । तदुद्देश्येन दण्डपतनमाशङ्कते यः स तथोक्तः । पृथ निर्धामः ।
यश्चिस्थान्यो युवा वसन्तिमन्धेपमाणः काञ्चन नायिकासुपगतः सा च तत्तदणिमानमव-
लोक्य सम्भोगलोभमसंवृण्वाना वसतिं प्रदातुमीदृते परं प्रागक्स्मादागतपथिकवृत्तस्य
स्मरन्ती सं बोधयति । रमिवं पूर्वमपि दृष्टावसथे कश्चित्पान्यः समापाठः । स च

तेनोद्गाय खलेन राजति घने स्मृत्या प्रियां तत्कृतं
येनाद्यापि करुणदण्डपतनाशङ्की जनस्तिष्ठति ॥”

इत्यत्र हि काचित् वसति प्रार्थयमानं पथिकयुवानमुद्दिश्योत्पन्नमन्म-
थ्यथावेशा तस्यान्यानुरागितामाशङ्कमाना दाक्षिणतरपरिणामोऽन्यासक-
जनानुराग इति न चेदस्ति कस्याश्चिदनुक्तस्तद्विदमखिलमेव गृहमयं च
जनस्तथायत्त पचान्यथा गम्यतामिति स्वाभिप्रेतमर्थमस्मै निवेदयितुका-
मा पूर्ववृत्तान्तं वसतिविहितोपकारकामिनीमरणावेदनफलं वक्तुमुपक्रमत
इति तदभिप्रायमविद्वांसंस्ते पुरुषवधावेदनं तदिति मन्यमानास्तथैवा-
पव्याचक्षते ।

तद्यायुक्तमेव रसभङ्गप्रसङ्गात् । उभयोरनुरागातिशययोगेऽपि पुरुषव-
धवर्णनस्यात्यन्तमनुचितत्वात् खलार्थकरणार्थयोरसङ्गतिप्रसङ्गात् ।

न हि योऽस्ववशाः सन् प्रियते तस्य तन्मरणं यद्यपि कस्यचिदुपका-
रायापकाराय वा स्यात् तदपेक्षमस्य सौजन्यं खलत्वं धानं शक्यं व्य-
पदेष्टुम् । तावभिसन्धाय मरणे तस्य तद्यपदेक्ष्यत्वोपपत्तेः अन्यथातिप्र-

मधुसूदनीविद्विः ।

अन्यासक गासीव । गतः सामयिकमेघगर्जनीद्भूताह्वानादिसंस्कारः प्रियां स्मृत्या
वसतिप्रदानेन विहितोपकारामपि कामिनी “त्वं मा गच्छ एकामेव निर्शा वस” इत्येवं
सनिर्भ्रंशं प्रार्थयन्ती विहाय गतः । सा च तद्विरहमसहमाना रात्रौ सुता प्रासदिवले च
धृतकैवलमरणवृत्ता राजकीयपुरुषाः तदीयशोदेक्ष्येन तत्रत्याः बहवो जना दण्डिता अतः
कोऽपि वसतिं दातुं न प्रभवति । यदि त्वमपि तादृशः तर्हि गच्छ नात्र वसतिः अन्यथा
अन्यानुक्तत्वे तद्विदमखिलं गृहमयं च जनः तत्रायसः का कथा निवासस्येति ।

पुरुषवधावेदनमिति । प्रियां स्मृत्या स पथिको गृह इति मरणं तत्कृत
मित्यत्र तत्पदार्थो वर्तते इति केपाश्चिद्भारुषा अपन्यास्येति भावः ।

उभयोः स्मृतायाः नायिकायाः पथिकस्य चेत्युभयोः । ननु दण्डयन्ते पूर्वविधाः
समाचारा लोके दुःखमसहिष्णुनां मरणादयः । ततः पुरुषवधेन गृहः किमाश्चर्यमित्यत
आह—खलार्थेति । अथमाशयः । पुरुषवधेनुरागातिशयतदर्थं गृहन्तर्हि स
सञ्जनेन कथं व्यवहार्यः । एवं हि नाम भावुकैव सर्वनामिपात् । अथ स वस्तुतः
खलः तर्हि मरणं कथं कुर्यात् । इत्यतः खनेनेतिपदार्थस्य तत्कृतमिति करणार्थस्य च
असङ्गतिरेव स्यादिति ।

ननु स तु स्वप्रेमपीविरहेण गृहः परमन्ये तु विनापराधं राजकीयपुरुषैर्दण्डं सन्नि-
ता इति परेषामपकाररूपेत्वात्तस्य खलःवमुचिनमेवेत्यप्राह—नहि योऽस्ववशा
इति । यः पुरुषः अल्पयुगः पराधीनः सन् प्रियते तस्य तन् मरणं नास्ति । इत्यन्य-
देतन् मरणं तन्मरणं कस्यचिदुपकारकम् अकारकं वा मरेत् । अतः पराधीनमप्रा-

सङ्गादिति तन्मतानुविधायिनोऽन्धपरम्पराक्रमेण व्याख्यातारोऽद्यापि ते-
नैवोपपत्त्यतिपातिना पथा सञ्चरन्त इति स्थितम् ।

ननु

यावन्निरर्थैः सम्बन्धः प्राक्कृद्भ्यस्यावधारितः ।

तावत्स्वन्धनिराशंसः ध्रुतः सन् कुरुते गतिम् ॥ १२ ॥

ततो यदर्थानुगुणा सामप्रयस्योपलभ्यते ।

स एवार्थो व्यवस्थाप्यः सत्स्वप्थन्येष्वबाधितः ॥ १३ ॥

तेनोभयार्थानुगुणो ध्यन्यत्यर्थानुभावपि ॥

ययोः सामर्थ्यतः सिध्येदुपमानोपमेयता ॥ १४ ॥

मधुसूदनीविशृतिः ।

पेशम् तस्य उपकारकतया सौजन्यम् अपकारकतया खलत्वम् व्यपदेशं न शक्यम् ।
मन्मरणे तव महान् लाभः अतोऽहं त्रिये, मन्मरणे स्वमप्यवश्यं मरिष्यसि तव सर्व-
भाणो भविष्यति । इत्येवमुपकारापकारौ तौ अभिसन्धाय निश्चित्य मरणे तस्य पुरुषस्य
ताभ्यां खलत्वसौजन्याभ्यां व्यपदेश्यत्वस्य व्यवहार्यस्य उपपत्तेः सङ्गतेः अर्थात् बुद्धि-
पूर्वकं स्वैच्छया उपकारापकारौ मनसि निधाय मृतस्य सौजन्यं खलत्वं वा व्यवहर्त्त-
व्यम् । अन्यथा अस्ववशतया मृतस्य खलत्वादिब्यवहारे अतिप्रसङ्गः स्यात् । भा-
वुकतैव पताहता स्यादिति तत्त्वम् । तावमिसन्धीय मरणे इति पाठः । एवं एव पाठ
उचितः प्रकृतार्थानुकूलश्च । तयोरभिसन्धाय करणे इति पाठे तु—अभिसन्धाय अस्यो-
पकारेण मद्यसो विस्तृणातु अथवा एतत्करणेनास्य नाशो भवतु इति निश्चित्य तयोः
उपकारापकारयोः करणे इति व्याख्यानुसन्धेया । दर्शितामुपपत्तिमतिपतति यस्तेन
पथा मार्गेण सञ्चरन्ते गच्छन्ति । अन्यदपि एषं व्याख्यातृभिर्दूषितमिति प्रदर्शनार्थ-
मेतदुदाहृतमिति बोध्यम् ।

ननु शब्दश्रुतौ पावन्तोऽर्थाः समुपतिष्ठन्ते तावतां मध्यात् अनुगुणसामग्रीला-
भात् कदाचिदेकोऽर्थः कदाचिदुभौ धाऽर्थौ व्यवस्थाप्येते । उभयोपस्थितौ च साम-
र्थ्यात् अर्थान्तरेण उपमानोपमेयताऽपि हेतुस्त्येव इत्थं शब्दस्य निर्विद्वन्धनता एव
अर्थान्तरप्रत्यायने इत्याराङ्गते-नन्विति ।

यावन्निरिति । प्राक् सङ्केतप्रवृत्तौ शब्दस्य यावन्निरर्थैः सह सम्बन्धेऽव-
धार्यते तावत्सु अर्थेषु विषये ध्रुतः स शब्दः अन्यनिराशंसः अन्यविषयकाकाङ्क्षाहितः
सन् गतिं शानं कुरुते ।

तत इति । ततो हेतोः अस्य यदर्थानुगुणा सामग्री लभ्यते अन्येषु अर्थेषु सत्सु
अपि अबाधितः बाधारहितः स एव सामग्रीप्राप्त एवार्थः व्यवस्थाप्यः ।

तेनेति । तेन हेतुना उभयार्थानुगुणः शब्दः उभावपि अर्थौ ध्यनक्ति । ययोरर्थ-
योः सामर्थ्यतः उपमानोपमेयता सिध्येत् ।

इत्थमर्थान्तरे बुद्धिं ध्वनिरेवाद्घात्ययम् ।
तन्निबन्धननिर्वन्धो निर्निबन्धन एव सः ॥ १६ ॥
एवञ्चात्मन्यधिज्ञेय्ये किमर्थं तत्त्वदर्शिनः ।
व्याख्यातारोऽप्यधिकृता मोहात् को वेत्ति वा हितम् ॥ १६ ॥

उच्यते--

यद्यप्यर्थेषु सर्वेषु प्राकलुब्धः कुरुते मतिम् ।
तथापि तद्व्यवस्थार्थं विशेषणमपेक्षते ॥ १७ ॥
तच्चेत् तद्वदनेकार्थं मुख्योर्थः कोऽवतिष्ठताम् ।
यस्तत्र प्राकरणिकः पौर्वापर्यगतिः कुतः ॥ १८ ॥
सा चेत् प्रकरणाद्यो हि प्रकृतस्तस्य सा पुरः ।
पश्चादन्यस्य सामर्थ्यगम्या तस्योपमानता ॥ १९ ॥
यतो न तावतैवायं व्यापारो विरतो ध्वनेः ।
व्यापारविरतौ हि स्यान्न ततोऽर्थान्तरे मतिः ॥ २० ॥

मधुसूदनीविवृतिः

इत्थमिति । इत्थम् अर्थं ध्वनिरेव शब्द एव अर्थान्तरे बुद्धिम् अवदधाति नि-
श्चापयति । तत्र तस्मात् निबन्धनिर्गन्धः अर्थान्तरप्रत्यापनाय कारणगवेपगतारूप-
बन्धनशून्यः स शब्दः निर्निबन्धन एव । सामग्रीबलात्स्वभावादेव अर्थान्तरं प्रत्याप-
यतीत्यर्थः । एवञ्चेति । अर्थान्तरन्यासः—मोहादज्ञादात् को हितं वेत्ति न
कोपीत्यर्थः ।

उच्यते—समाधातुमाह—यद्यपीति । तद्रूपवत्कार्यम् उपलभ्यतेषु बहुषु एकस्य
निर्णयार्थम् । विशेषणमिति विशेषणसहायः शब्द एकमर्थं बोधयतीत्यर्थः ।
तच्चेदिति । चेद्यदि तद्विशेषणं तद्रूपं शब्दवत् अनेकार्थम् तर्हि मुख्योऽर्थः कः अव-
तिष्ठताम् । इति शङ्का । उत्तरति । यस्तत्रेति । तत्र तेषु अर्थेषु यः मुख्योऽर्थः
प्राकरणिकः स अवतिष्ठताम् ज्ञातव्यः । ननु अपमेव प्राकरणिक इति पौर्वापर्यस्य
गतिज्ञानम् कुतः ? प्रकरणात् सा भविष्यति इत्यर्थः ।

सा चेदिति । चेद्यदि सा पौर्वापर्यावगतिः प्रकरणात् । तर्हि यः प्रकृतः अर्थः
तस्यार्थस्य सा पुरः अप एव । एवं हि पश्चात् उत्तरस्मिन् समये च अन्यस्य तस्य
सामर्थ्यगम्या उपमानता स्यादेव ।

ननु पश्चात्कस्तीं बोधयिष्यति शब्दबुद्धिकर्मणं विरम्य व्यापाराभावादिति
नयेन व्यापारविरते सतीत्याह—यत इति । यतः तावता एव प्राकरणिकार्थबोधेनैव
ध्वनेः शब्दस्य व्यापारो न विरतः । यदि व्यापारविरति मनुने तर्हि ततः ध्वनेः
शब्दस्य अर्थान्तरे मतिः अर्थान्तरविषयिणी बुद्धिर्न स्यात् अर्थान्तरस्य प्रतीतिः न
स्यादित्यर्थः ।

ध्यनेरनेकार्थस्यापि यथा प्रकरणादिभिः ।
 अनाहृत्यैव तच्छक्तिं प्रस्तुतार्थविनिश्चयः ॥ २१ ॥
 क्रियते तद्वदेवायं नेप्यतेऽर्थान्तरेऽपि किम् ।
 को विशेषोऽस्य यद्यं शब्दशक्तिनिबन्धनः ॥ २२ ॥
 विशेषणानुगुण्यं चेदर्थान्तरगतेः पदम् ।
 यतस्तदप्यनेकार्थमिष्टमेव विशेष्यवत् ॥ २३ ॥
 अनेकार्थत्वमप्यस्य कुतस्तद्वचसीयते ।
 पद्यमेवावसायश्चेद्विशेष्येऽवगतिर्न किम् ॥ २४ ॥
 तत एव विशेष्याच्चेद् भवेदन्योन्यसंश्रयः ।
 अथोभयंपरामर्शादिष्यतेऽर्थान्तरे मतिः ॥ २५ ॥
 स्यादेवं प्रकृतार्थश्चेत् सिध्येन्नयं तथा विना ।
 ततोऽनया विमर्शः स्यादन्यथातिप्रसज्यते ॥ २६ ॥

मनुसुदनीवद्वृत्तिः ।

ध्यनेरिति । यथा अनेकार्थस्यापि ध्वनेः प्रकरणादिभिः शक्तिमभिधाम् । तच्छ-
 क्तिमित्यत्र तदिति पाठोऽवकीर्णः । अनाहृत्यैव संकोच्यैव प्रस्तुतार्थविनिश्चयः क्रियते
 तद्वत् अथ प्रकरणादिः अर्थान्तरेऽपि किं नेप्यते । यः अस्य अर्थान्तरस्य विशेषः यद्
 अयम् अर्थः (द्वितीयः) शब्दशक्तिनिबन्धनाधीनः ।

ननु शब्दश्चेत् अन्यप्रयुक्तं वैशिष्ट्यमनवलम्ब्यैव वाच्यायै द्वितीयार्थं प्रत्याय-
 येत् तर्हि सर्वोऽपि शब्दः सर्वमर्थे बोधयतु । एवं हि शास्त्रसिद्धान्त एव विप्लुतः स्या-
 दिति अकामेनाऽपि स्वया अभ्युपेयं भविष्यति यत्कस्यापि वैशिष्ट्यमदलम्ब्यते शब्दः ।
 तच्च कस्येति गवेषणायां विशेषणस्यैरेत्यभ्युपगम्याह—विशेषणेति । चेत् विशेषणस्य
 आनुगुण्यमेव आनुकूल्यमेव अर्थान्तरगतेः पदम् चिद्गम् प्रत्यायकं कारणम् । यतः इति
 प्रश्नधिया व्याख्येयम् । तदपि विशेषणमपि विशेष्यवत् अनेकार्थम् इष्टमेव । तत्र वृत्तग-
 ते—अस्य विशेषणस्य तदनेकार्थत्वं कुत ? अवसीयते । एवमेव कारणं विना एव अव-
 सायः इति चेत् ; तर्हि विशेष्ये कुतो ? न मन्यते अवगतिं तत्र कुतः ? कारणं मन्यते ।

ननु विशेष्यादेव तत्र अनेकार्थत्वावगतिरित्याह—तत एवेति । ततो विशेष्यादेव
 विशेषणे अनेकार्थत्वावगतिरिति चेत्तर्हि विशेष्ये कुतः ? पक्षार्थं चेद्विशेषणात् ; तर्हि
 अभ्योन्यसंश्रयः स्यात् । ननु नैकस्मादभवत् अनेकार्थावगतिः । पदार्थमियम् अनेकार्थ-
 त्वावगतिः स्वोक्रियते स हि अर्थः (द्वितीयः) केवलविशेषणविशेष्योभयपरामर्शा-
 देव प्रतीतो भविष्यतीत्याशयेन पश्चान्तरमाशिनोति—अथोभयेति । एवं स्यात्
 उभयपरामर्शादपि अर्थान्तरविषयिणी प्रतीतिः स्यात् चेद्यदि तथा विना तयोर्नेकार्था-
 वगत्या विना अयम् अर्थः (द्वितीयः) सिद्धेत् प्रतीयात् प्रतीतो भवेत् ।

पतोऽनया विना न सिध्येत् ततः अनया एव विमर्शः स्यादिति मन्तव्यं स्यात् ।

तस्मादनेकार्थत्वेऽपि विशेषणविशेष्ययोः ।
अर्थान्तरप्रतीत्यर्थं वाच्यमेव निबन्धनम् ॥ २७ ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकाः ।

अर्थशक्तिमूलः पुनरुपपद्यत एव धूमादिवाग्नेः सम्बन्धावधारणपुर-
स्सरीकारेण ततोऽर्थान्तरप्रतीतिरुपपादितत्वाद्, यथा 'एवं चादिनि दैव-
र्पावित्यादौ लोलापत्रगणनं गौर्याः शब्दव्यापारं, विनैवार्थान्तरं रतिभा-
वव्यभिचारिलक्षणं लज्जादिकमनुमापयतीत्युक्तम् ।

सर्वोऽर्थः कवेः कविनिबन्धस्य वा वक्तुः प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः
स्वतस्सम्भवी वास्तु । नैतावता तस्य गमकतायां फलभेदः कश्चित् ।

गम्यस्य पुनरर्थस्य प्राधान्यनिबन्धनो व्यपदेश इति तस्य प्रधाने-
रभावेन द्वैविध्योपगमः सफल एव । तथाहि—

मधुसूदनीविवृतिः ।

अन्यथा तयोरनेकार्थत्वाऽस्वीकारे अतिप्रसङ्ग्यते अतिव्याप्तिः स्यात् ।

उपसंहरन्नाह—तस्मादिति । स्पष्टम् ।

एवमित्यता प्रवृत्तेन शब्दशक्तिमूलं ध्वनिं विविच्य अर्थशक्तिमूलं तं विवेचयितु-
मवतरति—अर्थशक्तिमूल इति । नैतावतेति । एतावता वक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्न-
त्वस्वतःसम्भवित्वरूपभेदद्वयस्वीकारेण तस्य अर्थस्य गमकतायां फलभेदः । अर्थात्
वक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नार्थस्य गमकत्वं भिन्नफलं स्वतः सम्भविनोऽर्थस्य गमकत्वं भिन्न-
फलमित्येवम् भेदो नास्ति कश्चित् ।

इत्थं गमकदेशकमर्थस्य भेदं निरस्य गम्याक्षयेण विवेचने अर्थस्य द्वैविध्यं भव-
त्येवेत्याह—गम्यस्य पुनरिति । प्रधानतामुपगतोऽर्थः गम्य इति अप्रधानः स वाच्य
इति व्यपदिश्यते इति प्रधानाप्रधानभावेन तस्य अर्थस्य द्वैविध्योपगमः सफलः । इदं
पुना रहस्यम् ।

प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः सम्भवी स्वतः ।

अर्थोऽपि द्विविधो ज्ञेयो वस्तुनोऽन्यस्य वीपकः ॥

इत्येवं ध्वनिमन्त्रा व्यञ्जकद्वैविध्यं स्वीकृत्य कारणभेदात्कार्यभेदः इति नयेन
व्यङ्गस्य फलस्य भेदः अर्थात् द्विविधत्वमङ्गीकृतं तदननेनैवम् निरस्य प्रधानेतरभावेन
अर्थस्य द्वैविध्यमुपगतम् । अथ च प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति उररीकृत्य

अलङ्कारान्तरस्याऽपि प्रतीतौ यत्र भासते

तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥

यत्र वाच्यस्य व्यङ्ग्यप्रतिपादनौऽन्मुख्येन वाच्यं न प्रकाशने नामौ ध्वनेर्मार्गः
यत्र तु व्यङ्ग्यपरत्वेनैव वाच्यस्य ध्वनस्यानं तत्र व्यङ्ग्यमुख्येनैव व्यपदेशो युक्त इति
तदुक्तमभ्युपगतम् । अत एव अलङ्कारध्वनेरुदाहरणानि विवेच्यन्ते । तथा

“प्राप्तश्रीरेव कस्मात् पुनरपि मयि तन्मन्थखेदं विद्म्या-
त्रिद्रामप्यस्य पूर्वाम्नलसमनसो नैव सम्भावयामि ।
सेतुं यद्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-
स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥”

इत्यत्र लक्ष्मीलाभलक्ष्मणद्वयया पयोनिधौ मन्थनव्यथावितरणं विला-
सालसतया योगनिद्रामुखाश्वावो द्वीपान्तराधीशदशकन्धरनिधनधिया
सेतुवन्धश्चेति भगवतो वासुदेवस्यामो व्यापाराः प्रसिद्धास्तन्तो यद्-
न्यत्र राजादावारोप्य तस्य समोहितप्राप्त्या निषिध्यन्ते तेन तत्कार्यत्वात्
कारणभूतभगवद्रूपतारोपमेव तत्रानुमापयन्तीति रूपकानुमितिरिति व्य-
पदेशः प्रवर्त्तते ।

“ज्योत्स्नापूरप्रसरधवले सैकतेऽस्मिन् सरय्या
वाद्घृते सुचिरमभवत् सिद्धयूतोः फयोश्चित् ।
एकः प्राह प्रथमनिहतं केशिनं कंसमन्यः
स त्वं तत्त्वं फयय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥”

मधुसूदनीविवृतिः ।

रूपकानुमितिरिति व्यपदेशः प्रवर्त्तते रूपकानुमितिव्यपदिश्यते रूपकानुमितिव्यपदेशो
भवतीति मुहुर्मुहुः व्यपदेशपदमुपादीयते चेति ।

प्राप्तश्रीरिति । कस्मिंश्चिदनन्तबलसमुदायवति नरपतौ समुद्रपरिसरवर्तिनि पूर्ण-
चन्द्रोदयतदीयबलावगाहनादिना निमित्तेन पयोधेः कम्पो जातः । स च कस्मादि-
त्यादि सन्देहेन दधत इवेति उत्प्रेक्ष्यते । इति ससन्देहोत्प्रेक्षयोः सङ्घातसङ्घारलङ्कारो
वाच्यः । तेन च शृपतेः वासुदेवरूपता च्वन्यते इत्यभिनवः ।

ग्रन्थकारस्तु—पयोनिधिमथनादिव्यापाराणां भगवत्कार्यत्वेऽपि राजनि सम्भाव-
नया आरोप्य निषिद्धत्वात् तस्य भगवद्रूपत्वमनुमापयति तद्यथा—राजा भगवद्रूपः
भागवतकार्योत्पत्तेन उच्यमानत्वात् । यथा भगवान् ॥ इति ।

अमी मन्थनव्यापसेतुवन्धाह्वयः । तस्य राशः समोहितानां लक्ष्मीलाभः भनल-
सत्वं द्वीपनाथानुयातत्वं चेति इष्टानां प्राप्त्या लक्ष्या व्यापाराणां तत्कार्यत्वात् भग-
वत्कृतत्वात् । तत्र राजनि ।

स रवमिति । स तभयोर्निहस्ता त्वम् । अनुयोगः प्रश्नः । तस्य यधवौर्वापर्यय-
प्रश्नमन्य । तयोः यधवौर्वापर्यविपर्ययप्रश्नभगवतोरेव । सोऽयं प्रश्नः सद्रूपत्वान् भगवद्रू-
पताम् । तयोः राजभगवतोः । ज्योत्स्नेत्युदाहरणमभिनवगुप्ताचार्यानुमतम् । तन्मते-
ऽत्र भवतेत्यनेन “त्वं वासुदेव” इत्यर्थस्य लुप्टोद्धृतत्वात् रूपकञ्चनिरिति । यधवौर्वा-
पर्यविपर्ययप्रश्नः भगवत्येवोपपद्यते न राजनि; परं प्रतिपाद्यते सेत्यनुपपद्यमानः प्रश्नो राशो

इत्यत्र केशिकंसासुरयोः कनरो भवता पूर्वं हत इति योऽयं वधपौर्वा-
पर्यधिपर्यायानुयोगस्तस्य साक्षाद् भगवानेव विषयभावेन वक्तुमुचितो
नापरो राजादिस्तयोरेव धूमाग्न्योरिव कार्यकारणभावप्रसिद्धेः । सो-
ऽयमन्यविषयतयोच्यमानस्तत्र भगवद्रूपतारोपमन्तरेणानुपपद्यमान-
स्तद्रूपतामुपकल्पयं तयो रूप्यरूपकभावमनुमापयतीति रूपकानुमिति-
व्यपदिश्यते ।

“लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्

स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ! ।

क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

सुख्यक्तमेव जडराशिररयं पयोधिः ॥”

इत्यत्रापि यदेतत् कस्याश्चिद्यथोदितगुणगणोदितसौन्दर्यसम्पदि
घटने सति समुद्रसंक्षोभाविर्भावस्योचितस्यापि कुतश्चित् कारणादभा-
वाभिधानं तत्तस्य पूर्णेन्दुरूपतारोपमन्तरेणानुपपद्यमानं मुखस्य ताद्रू-
प्यमुपकल्पयत् पृथ्वत् तयो रूप्यरूपकभावमनुमापयतीति रूपका-
नुमितिर्व्यपदेशो भवति ।

केवलमिदमत्र विचार्यते-यदेतद्घटनेन्दुविम्बसङ्गावे सत्यपि पयोधे-
स्सलिलोद्भासलक्षणक्षोभाविर्भावनिवन्धनधिया सलिलसमूहमात्रपर-
माथ “यत्रास्य काचन चेतनचमत्कारककणिका समस्तीत्ये”वमर्थता-
त्पर्येण जलराशित्वमुपात्तं तत् तस्य सदैव सन्निहितमित्यनारोपितरू-
पयामिनीरमणोदयसमयेऽपि नास्य संक्षोभाविर्भावो भवेत् तदापि ज-
लराशित्वाविशेषात् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

भगवद्रूपत्वमनुमापयति । अनुमानं तु राजा वासुदेवरूपः ; इलोकोक्ततादृशप्रपन्नस्य
आश्रयत्वात् मुख्यवासुदेवत्वं ।

कुतश्चित्कारणादिति जडत्वाद्धेतोः तत् अभावाभिधानम् तस्य घटनस्य ।
ताद्रूप्यम् चन्द्ररूपत्वम् । तयोः मुखचन्द्रयोः ।

केवलमिदमत्र विचार्यते इति । अयं भावः । क्षोभं यदेति न मनागपीत्यत्र
उपात्तः क्षोभपदार्थः कः । अयोच्यते सलिलोद्भास इति । तत्र वक्तव्यं स्यात्-यदि घट-
नेन्दुं दृष्ट्वा पयोधेः सलिलं नोल्लसति तद्रूपद्वयैव केवलमल्लिङ्गसमूहपरमाणे जलराशित्वम्
“काचनाऽपि चेतनचमत्कारककणिकाऽस्य पयोधेः नास्ती”त्येवमर्थतात्पर्येण उपात्तम्,
तर्हि तत् जलराशित्वं सदैवास्य पयोधेः सन्निहितमतः मुख्यचन्द्रोदयेऽपि कुतोऽस्य
सलिलोद्भासो भवितुं शक्येत यतः मुख्यचन्द्रोदयकालेऽपि जलराशित्वं समाप्तमेवेति ।
कामिनीवदने अनारोपितं रूपं यस्य एवंभूतो यो यामिनीरमणस्तस्योदयसमयेऽपि ।

अथ मदनोन्मादलक्षणज्ञोभाषिर्भावनिबन्धनवृत्त्या मद्सद्विवेकविक-
लोऽयं जड इति जाड्यप्रतिपादनपरत्तया तदुपादानमिति । एवमपि
पदनस्य सौन्दर्यातिशयशालिनः सौभाग्यातिरेक एवानुमितो भवति,
यथात्रैव पाठविपर्यासे सति—

“यत् प्रह्लादमुपयाति, न तेन मन्ये ।

सुख्यकमेव जलराशिर्यं पयोधिः” ॥

इति, न पुनः पूर्णेन्दुरूपत्वम् । तद्धि तत्कार्यस्य समुद्रसंतोमस्या-
विकलकारणतया सम्भाव्यमानोत्पादस्य सतः प्रतिबन्धकप्रत्ययबला-
दनुत्पादे सत्यनुमीयते नान्यथा । यथा—

“होत्रेण गुणानुरागो जडाण णवरं प्रसिद्धिसरणाण ।

क्षीरं पक्ष्मिद ससिमणी चन्द्रे ण प्रियामुदे दिट्ठे ॥

इत्यत्र प्रियामुखस्य पूर्णेन्दुरूपत्वं तत्कार्यस्य चन्द्रकान्तमणिप्रस्तुति
लक्षणस्य सम्भाव्यमानोत्पादस्य सतो जाड्यजनितप्रसिद्धिशरणत्वरूप-
प्रतिबन्धकप्रत्ययबलादनुत्पादे अस्यनुमीयते ।

समुद्रनोविवृतिः ।

अथ मदनोन्माद इति । तद्धि तेन वदनस्य पूर्णेन्दुरूपत्वं कथं निश्चेतुं शक्य-
ते । यतः सलक्षणज्ञोभाषावधिना केवलं सदसद्विवेकवैकल्यरूपं जाड्यं प्रतिपादयितुं
जडासतिरिति पदमुपागतम् । तेन च वदनस्य सौन्दर्यातिरेकवतः सौभाग्यातिशय
एव व्यज्यते न पूर्णेन्दुरूपत्वं कृतेऽपि अन्याहये पाठे । वयं तु ममः वदनस्य
पूर्णेन्दुरूपत्वं तदेव अनुमातुं शक्येत । यदा स्वकार्ये समुद्रसंतोमं प्रति पूर्णेन्दोरवि-
कलकारणता स्यात् तथा च संक्षोभोत्पत्तिः सम्भाव्यते परं प्रतिबन्धकप्रत्ययबलावाप्तोत्प-
द्यते । अन्यथा अविकलकारणाभावे तु नानुमातुं शक्येतेति ।

यथेत्यनेन अविकलकारणत्वेन सम्भाव्यमानोत्पादस्याऽपि प्रतिबन्धवत्तादनुत्पाद
इति उदाहरणमुत्तेन दर्शयति—“होत्रेण” इति ।

भवति न गुणानुरागो जडानां केवलं प्रसिद्धिसरणाणाम् ।

क्षीरं प्रस्तौति शशिमणिचन्द्रे न प्रियामुदे हृष्टे ॥ इति छाया ॥

णवरमिति केवलायं देशीशब्दः इति भाषाविदः । सम्भाव्यमानोत्पाद-
स्येति । अयमाशयः । पूर्णेन्दुं वीक्ष्य इन्दुकान्तः क्षीरं प्रस्तौति इति साधारणो
निषमः । ततः प्रियामुखरूपमिन्दुं वीक्ष्याऽपि स तत्प्रस्तौति परं प्रसिद्धिमात्रनाणा
जडां नेद्वै मन्वते । इत्येवं क्षीरप्रस्तुतिः सम्भाव्यमानोत्पादा परं जडादीनां ताहस्ता-
विधासाद्य प्रतिबन्धते तत्रैव मुखस्य पूर्णेन्दुरूपत्वं बलादनुमितं भवति । स्थितिस्तु
ईदृशी परं जडा न मन्वते इति कथनं कथं स्यात् मुखस्य सदुत्पत्त्वाभाव इति दिग्गु ।

न चेह चन्द्रविम्बकार्यस्य किमपि प्रतिबन्धकारणमुपात्तमिति कथं तस्य पूर्णोद्भूतरूपतामुमितिसिद्धिः ।

यत्र हि यत्कार्यस्य यत्प्रतिबन्धनिवन्धनभावेनोपकल्प्यते तत्र तस्यैव तदुपादाने सत्यवसायो नान्यस्य अतिप्रसङ्गात् ।

मुखे च सौभाग्यातिरेककार्यस्य मदनोन्मादलक्षणस्य क्षोभस्याचेतनत्वं परमार्थजलराशित्वं प्रतिबन्धनिवन्धनभावेनोपात्तम् ।

अतस्तस्यैव तत्र प्रतीतिरूपपन्ना न चन्द्रत्वादेः । अन्यथा कमलत्वादेरपि सा स्याद् विशेषाभावात् ।

तस्मादुभयार्थसाधारणक्षोभपदप्रयोगमात्रविप्रलम्भकतोऽयं मुखेन्दुविम्बयो रूप्यरूपकभावस्रम इति स्थितम् । तस्मादेवमत्र पाठः कर्त्तव्यः-

“क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

रूपान्तरं पतिरपां किमपि प्रपन्नः”

इति । अत्र हि न केवलं चन्द्रनस्पेन्दुत्वं प्रतीयते, यावदपां पत्युः

मधुसूदनीविद्युतिः ।

नचेहेति । इह क्षोभं यदेति न मनागपीत्यत्र चन्द्रविम्बकार्यस्य संक्षोभस्य प्रतिबन्धकारणम् अभावेतुर्नोपात्तम् । इति हेतोः तस्य मुखस्य पूर्णोद्भूतरूपतायाः सिद्धिः यथं स्यात् ।

यत्र हीति । यत्र यद्वस्तु यत्सम्बन्धिकार्यस्य प्रतिबन्धकत्वेन उपादीयते तत्र स्थले तस्यैव सम्बन्धिनोऽवसायो निश्चयो, न अन्यस्य निश्चयः अतिप्रसङ्गात् इति तत्त्वम् ।

मुखे चेति । मुखे सति तत्सौभाग्यातिरेकस्य कार्यस्य मदनोन्मादलक्षणस्य समुद्रगतस्य क्षोभस्य उत्पत्तौ प्रतिबन्धनिवन्धनभावेन प्रतिबन्धकत्वेन पयोपेरचेतनत्वं परमार्थजलराशित्वं च उपात्तम् । अयं भावः । मुखे चोत्स्य पयोपिर्न क्षुभ्यति तत्र क्षोभाभावे हेतुः तस्य अचेतनत्वं परमार्थजलराशित्वञ्च । अत्र क्षोभः कार्यम् । अतः तदुत्पत्तौ प्रतिबन्धकः इति वाच्यम् । अथवा तदभावे हेतुरिति वा वाच्यम् । अत्र तात्पर्यं सारं तद्योभयथाऽपि लेखे पुरुमेवेति ।

अतस्तस्यैवेति । अयं सारः । मुखे सौभाग्यातिरेकसम्बन्धिकार्यस्य मदनोन्मादलक्षणस्य क्षोभस्य प्रतिबन्धकम् पयोपेरचेतनत्वं परमार्थजलराशित्वं च उपात्तम् । अतः अचेतनत्वपरमार्थजलराशित्वोपादाने सति तत्र मुखे तस्यैव सौभाग्यातिरेकस्यैव प्रतीतिरूपपन्ना भवति न चन्द्रत्वादेः । अन्यस्यापि प्रतीतिश्रेतर्हि कुतः चन्द्रत्वस्यैव, कमलत्वादेः सा कथं न, समानव्यापानं । यद्यत्र अन्यादृशी क्वचित्प्रतीतिरास्तीत्यने ते तु उभयार्थसाधारणपदप्रयोगमात्रव्यभिक्ता एव । इति ।

अपां पत्युः शृङ्गारित्यमपीति । अनेकेषां जन्माभिषेयानां मन्त्रादेःपि स्त्री-

शृङ्गारित्वमपि । तेन तत्र घदनेन्दूदये सत्यनेकसुन्दरीरूपलायण्यसम्प-
दामन्तरक्षोऽप्यपांपतिर्यत्र मनागपि क्षोभमुपयाति तन्मध्ये रूपान्तरं कि-
मपि प्रपन्न इत्ययमर्थोऽवतिष्ठते । एव धानन्तरोक्तपाठार्थाद्विशिष्यते न
वेति साहृदया एव प्रमाणमिति ।

यथास्थितपाठपक्षे तु नेदं रूपकानुमितेरदाहरणमुपघते ।

“वीराण रमइ घुसिणारुणमि ग तदा पिआथणुच्छङ्गे ।

दिद्वी रिउगअकुम्भत्यलमि जह घहलसिन्दूरे ॥”

इत्यत्र कान्ताकुचतटकरिकुम्भस्थलयोः प्राकरणिकेतरयोः प्रमाणा-
न्तरप्रतिपन्नसंस्थानविशेषयोः कुङ्कुमसिन्दूराहितलौहित्यलक्षणनिबन्धन-
साहृदयावसायमूलोऽयमुपमानोपमेयभावावगम इति तस्यैव तत्र हेतु-
त्वम् अप्रतिपन्नसंस्थानस्यानिरूपितसाधारणधर्मस्वरूपस्य च साहृदया-
वगमासम्भवाद् इत्युपमानानुमितिरितीयमुच्यते । एवम्—

“तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणमि हिअअमेकरसम् ।

विम्बाहरे पिआणं निवेसिअं कसुमवाणेन ॥”

इत्यत्रापि वेदितव्यम् । केवलमत्र साधारणो धर्मो लौहित्यलक्षणो
रत्न उपमानेऽनुमेयो न शब्दोपाखण्डो, विम्बरूपतयाधरस्य विवक्षितत्वात् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

छिद्रस्य तत्रापि बहुत्वार्थकस्य अपामिति अप्पदस्य प्रयोगात्, अथच तासां बह्वीनां
पत्युर्वित्युक्त्या पतित्वाभिधानेन एकत्र सर्वासां निर्वाधे सन्धारकत्वशक्त्यवगमाच्च
शृङ्गारित्वप्रतीतिरिति हृदयम् ।

“वीराण” इति । अस्य छाया प्रागुक्ता । अयं सारः । लोकप्रमाणात् कुचस्य
कुङ्कुमरक्तत्वं कुम्भस्य च सिन्दूररक्तत्वं प्रतीयते । तत्र रक्तत्वेन हेतुना कुचकुम्भयोः
साहृदयमवसितं भवति । यतो यत्र नेदशी स्थितित्तत्र न कोऽपि असाधारणोऽपि
पुमान् तयोः साहृदयमवबोधुं शक्नोति इति रक्तत्वस्यैव साहृदये हेतुत्वं तन्मूलब्रान-
नयोपमानोपमेयभावः प्रतिपन्नो भवति । इति ।

तं ताण इति । इयमपि प्रागुक्तच्छायायां । अयमाश्रयः । यत्तेषां हृदयम् रत्ने
संलग्नमासीत् तद्विम्बाधरे संरक्तम् । यदि रत्नाधारयोः ऐकरूप्यं न चेत् तर्हि को वा
हनुन्मत्तः कारणं विना एकत्र संलग्नमपत्र संरजयेद्धृदयम् । अस्मिन् च संरक्तिः संस्कारण-
मपि तयोः साहृदयमन्तरा किं वाऽवसेयमिति साहृदयहेतुकस्तयोपमानोपमेयभावः इत्य-
त्रापि वीराणोतिपद्योक्तवत् स्थितिः । भेदः केवलमिवान् यद्य पूर्वत्र उपमानोपमेययोः
लौहित्यं शब्दोपाखण्डम् अत्र च उपमाने रत्ने तदनुमेयं शब्दानुपाखण्डत्वात्, अधरस्य तु
सदुपात्तमेव विम्बतया विवक्षितत्वादिति ।

“स वस्तुमखिलाञ्छुको ह्यप्रोवाश्रितान् गुणान् ।
योऽभ्युक्तुम्भैः परिच्छेदं शको ज्ञातुं महोदधेः ॥”

इत्यत्र ह्यप्रोवगुणान् साकल्येनाभिधातुं न कश्चित् समर्थ इति साध्यम् । तत्र तदभिधानशक्तत्वस्य कुम्भकरणकाम्भोधिपरिच्छेदज्ञान-
शक्तत्वस्य चोभयोः प्राकरणिकेतयोरेककर्तृनिष्ठयोस्त्वमशीर्षिकयोपास्त-
योस्तुल्ययोगितादिषु गर्भाकृतोपमानोपमेयभावयोः परिकल्पितेन व्या-
प्यव्यापकभावेनोपनिबन्धो हेतुः ।

तयोर्हि व्यापकस्य धर्मस्य वृक्षत्वादेरिवाम्बुधेरम्भसः कुम्भैः परि-
च्छेदज्ञानशक्तत्वस्य प्रमाणान्तरावसितायामभावप्रतीतौ व्याप्यस्यापि
शिशपात्वादेरिव ह्यप्रोवगुणप्रामाभिधानसामर्थ्यस्याभावावगतिरिति
तस्यामनुमेयत्वमिति ।

अतिशयोक्तिगर्भश्चाद्युपमानोपमेयभावावसायो ह्यप्रोवगुणानां
साकल्येनावर्णनीयतात्मकासाधारणधिशेषप्रतिपादनपरमाक्षेपमाक्षिपती-
त्याक्षेपानुमितिरित्युच्यते ।

“देव्या अत्तम्मि फले किं कोरइ पत्तिभं उण भणामि ।
कङ्केल्लिपल्लवा पल्लवाण अरणण ण सरिच्छा ॥”

मधुसूदनोपिबृतिः ।

स वस्तुमिति । इदं हृदयम् । केनचिदुक्तम्-अथ शिशपाया वृक्षः । तत्र अन्येन
प्रमाणैः तस्य वृक्षत्वमेव निरासितम् । तत्रश्च यथा व्यापकधर्मस्य वृक्षत्वस्य अभाव-
निश्चये व्याप्यो धर्मः शिशपात्वं सुतरां निरस्तो भवति तद्वत् समुद्राम्बुजः कुम्भद्वारा
इत्यतानिश्चायकसामर्थ्यस्य अभावप्रतीतिः प्रमाणैर्निश्चिता खेत् तर्हि ह्यप्रोवगुणप्रामा-
भिधानसामर्थ्यस्याभावावगतिरपि अर्थात् प्राक्तेव व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्य
सिद्धेः । तथा च ह्यप्रोवगुणान् न कोपि साकल्येन वर्णयितुं समर्थः इत्याक्षिप्तं
भवेतीति आधेपालद्वारोऽनुमोयते । इति ।

“देव्या अत्तम्मि” इति । देवायके फले किं क्रियतामेतत् पुनरेणामि ।

रक्षाशोकपल्लवाः पल्लवानामन्येषां न सदृशाः ॥ इत्यनुवादः ।

अशोकस्य फलमाद्यादिवस्त्रास्ति किं क्रियतां पल्लवास्त्वतोव इषा इतीयता अ-
भिधा समाप्तेव । ततोऽत्र फलशब्दस्य शक्तिबलात्समर्थकमस्य यत्पुनः पूर्वमेव प्रतीयते ।
लोकोत्तरनिगीपातदुपायप्रवृत्त्यापि हि फलं सम्पल्लव्यं देवायके कदाचित् भवेद-
पीत्येवं रूपं सामान्यम् ।

मन्वथ अर्थान्तरन्यासोपस्थापकस्य दिशब्दस्य आदिराद्य तदर्थस्यान्यस्य वा
अपयोगात् यदा अर्थान्तरन्यास एव न तुज्यते तदा कुम्भत्सामर्थ्यादन्यस्यावगायः ।

इत्यप्रार्थान्तरोपन्याससामर्थ्यादेव घस्तुनेः समर्थ्यसमर्थकभावाव-
सायो न शब्दशक्तिमूल इति । तदर्थस्य हिशब्दादेरप्रयोगो गतार्थत्वात् ।

“हिभ्रमद्वाचिभ्रमणं भयदणमुहं पि मं पसामन्त ।

अपरदस्स वि ण हु दे घहुजाणवा रोसिउ’ रुक्कम् ॥”

इत्यप्रानाविष्टतकोपचिहायाः कस्याश्चिदन्तर्गतमन्योर्मानिन्याः के-
नचित् कृतागता प्रसाद्यमानाया यत् तत्र रोपविषयेऽपि न तव रोपितुं
शक्यमित्युक्तं तदनुपपद्यमानतया समर्थनीयमेवेति यत्तत्र चल्लभसम्बो-
धनद्वारेण बहुत्वमर्थान्तरभूतमुपात्तं तदेव तत्समर्थकहेतुतामुपयाति;
तत एव हि परद्वयवेदिनि जने कः खलु कोपं कर्तुंमर्हतीत्यस्यार्थस्य
प्रतीतिसिद्धेः ।

द्विविधा हि हेतुकः शब्दार्थश्चेति । तेनेपमार्थस्य हेतोरुपादा-
नादर्थान्तरन्यासानुमितिरित्युच्यते ।

“जापज्ज घणुहेसे खुज्जोधिभ पाभवो घडिभवत्तो ।

मा माणुसम्मि लोप तापकरसो दल्लिहो अ ॥”

मधुसूदनीवृत्तिः ।

अतः शब्दशक्तौरेव घस्तुनोः सामर्थ्यसमर्थकभाव इत्यर्थान्तरन्यासस्य व्यङ्ग्यत्वमित्याक्षेपे
आह—तदर्थस्येति । तदर्थस्य अर्थान्तरन्यासहेतुकस्य हिशब्दादेः अप्रयोगः गता-
र्थत्वात् । अर्थात् लब्धस्य शब्दतः पुनरुपादाने पुनरुक्तिः स्यादिति हिशब्दो नोपात्तः ।

“हिभ्रम” इति । हृदयस्थारपितमन्युमवरोपमुत्तमपि मां प्रसादयन् ? ।

अपराद्धस्यापि न खलु ते बहुज्ज ? रोपितुं शक्यम् ॥ इत्यनुवादः ।

हृदये स्थापितो न तु बहिः प्रकाशितो मन्युर्यथा अत एवाप्रदर्शिनरोपमुखामपि मां
प्रसादयन् हेबहुज्ज ? अपराद्धस्यापि तव न खलु रोपकरणं शक्यम् । अत्र बहुशेत्या-
मंत्रणार्थो विशेषे पर्यवसितः । अनन्तरं तदर्थपर्यालोचनाभ्यायकनिष्ठरोपाभावनस्य
यत्सामर्थ्यं तद्रूपं समर्थकं प्रतीयते तदेव चमत्कारकारि । सा हि खण्डिता सती वैदग्ध्य-
मुनीता तं प्रत्यसुयां दर्शयन्तीरथमाह । यः कश्चिद्बहुशो धृतः स एव सापराधोऽपि
स्वापराधावकाशमाच्छादयतीति मा स्वमात्मनि मिथ्या यदुमानं प्रहोरित्यभिनवः ।

महिमा तु । कांचिन्नायिकां शृणुं कश्चित्कृतागताः प्रसादयति । प्रसाद्यमाना
सा स्ववल्लभमेव अनुस्मद्धि यत् “बहुज्ज ? अपराद्धेनाऽपि त्वया न रोपणीयमिति ।
परमिथं प्रसन्नं प्रति रथाया नायिकाया उक्तिरुपपन्ना । अतः तदुपपादकः अर्थः एवं
बहुजोऽसि अर्थात्वं परद्वयं जानासि तेन कस्तदपि कोपं कर्तुंमर्हति नाहं कुपिता
इत्यादिरनुमितो भवति । ततश्चात्र अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारोऽनुमेयः इत्युच्यते । इत्याह

“जापज्ज” इति । जायेव वनोद्देशे कुज्ज इव पादपो धटितपत्रः ।

मा मानुषं लोके त्यागीकरसो दस्सिदधेति ॥ इत्यनुवादः ॥

इत्यत्र यथोक्तस्वरूपस्याप्रस्तुतस्यैव चनपादेपस्य, पुंसश्च कस्यचिद् दारिद्रस्य प्रस्तुतस्यानुपयोगितया निष्फलबोद्धमयोरप्यनभिनन्द्यजन्म-
ताप्रतीतौ तुल्यायां यदेतदेकस्यैव जन्मानभिनन्दनं नेतरस्य तत् तस्य
शोच्यतातिरेकलक्षणं व्यतिरेकमनुमापयतीत्यस्य व्यतिरेकानुमितिव्य-
पदेशसिद्धिः ।

“चन्द्रनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितः ।

मूर्च्छयत्येप पथिकान् मधौ मलयमारुतः ॥”

इत्यत्र चन्द्रनासक्तभुजगनिःश्वासानिलसम्पर्कमात्रेण मूर्च्छयितुत्वं मलय-
मारुतस्य मुख्यमनुपपद्यमानं मूर्च्छाकारित्वलक्षणात् साधर्म्यात् सिंहो
माणवक इत्यत्र सिंहत्वमिबोपचरितमाश्रीयत इतीवार्थमनुमापयति ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

वनस्य उद्देशे उत्क्रान्ते देशे अर्थात् एकान्ते गहनप्रदेशे यत्र स्फुटतरवहुवृक्ष
सम्पत्त्या प्रेक्षतेऽपि न कश्चित् । कुरुज इवेत्येन कार्यानुपयोगित्वं ध्वन्यते । घटित
पत्रः श्रुतितपत्रः इत्यनेन छायादाहित्यं फलपुष्पाभावश्च सूच्यते । जायेय इत्यनेन
तादृशोऽपि कदाचिद्भारोपयोगितया जनशैत्यनिवर्त्तनक्षमत्वम् उल्लादिनिवास
योग्यत्वञ्च स्वस्य प्रकाशयते । मा मानुषे इत्युत्तराद्धेन अर्थिनां बाहुल्यात् प्राचीनाऽ-
भ्यासवशात् यत्र आलोक्यते तत्रैव सोऽर्थिभिः प्राश्यते परं घनाभावात् न किञ्चिद्-
पकर्तुं शक्यते इति महद्वैशसमिति घोत्यते । ततो वनपादपजन्माभिनन्दनेन दारिद्र-
पुरुरजन्मानभिनन्दनेन च वनपादपदारिद्र्यपुरुरयोऽपमानोपमेयभावप्रतीतिपूर्वकः
वनपादपापेक्षया दारिद्र्यपुरुरस्य शोच्यतातिरेकलक्षणो व्यतिरेको व्यज्यते इत्यानन्दः
भनमीषते इति ग्रन्थकारः ।

एकस्यैव दारिद्रस्यैव । इतरस्य पुंसः । तत् अनभिनन्दनम् । तस्य दारिद्रस्य
वनपादपभवनापेक्षया दारिद्र्यपुरुरभवनं, शोच्यतास्पदम्, कथमपि कस्यापि उपयोग-
राहित्यात् । मूर्च्छयति । यत्रैवं तत्रैवं यथाश्रपाद्यः । इत्यनुमापयति ।

चन्द्रनासक्तेति । मधौ वसन्ते चन्द्रेण्वासकानां भुजगानां निःश्वासानिन्देन
मूर्च्छितः सम्पृक्तः एव मलयमारुतः दक्षिणानिलः पथिकान् मूर्च्छयति व्याकुलीकरोति ।
कुलविरोपानुभवकाले सर्वोऽपि जनः समुत्सुको भवति सुहृदः प्रतीति साधारणी ध्य-
वस्था । तत्र वसन्ते दक्षिणानिलसम्पर्कजनियमुत्पानुभवसमये केचित् विरहिणः उत्सु-
काः सन्तः प्रियां स्मरन्तः असह्यतया विरहस्य व्याकुला बभूवुरिति वस्तुस्थितिः । तत्र
तथाविधं वस्तु एवमुत्प्रेक्ष्यते—नेत्रे असह्यविरहेण मलयमारुतगम्पकौत्पन्नमन्द्रेण व्या-
कुलाः परं भुजगश्वासमारुतसम्पर्केण तथा जाता इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते । इत्यानन्दः ।

केवलं भुजगश्वासगम्बन्धेन मलयमारुते पथिगमूर्च्छयितुत्वं न मूर्च्छयति यतो

मुख्यतानुपपत्तौ च निमित्तं भुजगनिःश्वाससमोरसम्पर्कमात्रेण मलयमारुतस्य न्यग्भाषभाजो बहलीभाषासम्भवः ।

यद्वा मुख्यमर्थमनाहृत्यार्थान्तरे प्रयुज्यमानः शब्दो यथाकञ्चित् साहृदयमेवावगमयति ।

न चैवंविधे विषये इवादिप्रयोगमन्तरेणासम्बद्धान्तैवेत्याशङ्कनीयं प्रकरणादितोऽप्यर्थस्य स्वसौन्दर्यादेव धार्थान्तरावगतेः, यथा—

‘ईसाकलुसस्स वि तुइ मुहस्स णं पस.पुणिगमाचन्दो ।

अज सरिसत्तणं पाविऊण अङ्गे विवथ ण भाइ ॥”

मधुसूदनीविद्वृतिः ।

मूर्च्छाकारित्वं नाम विपल्यधर्मः । तत्तश्च असङ्गच्छमानः स धर्मः यथा सिद्धो माणवक इत्यत्र माणवकस्य क्रूरत्वनेजस्वित्वादिसाधर्म्यात् सिद्धत्वमुपचर्यते तथैवात्र मलयमारुतस्यपि असह्यममथव्यथोद्रेकेण मूर्च्छाकारित्वरूपसाधर्म्यात् पथिकमूर्च्छा हेतुत्वमुपचरितमाश्रीयते इति इवार्थे सादृश्यमनुमापयति । मलयमारुतः, विपसदृशः ; मूर्च्छाकारित्वात् हालहलवत् । इति महिमा ।

मुख्येति । मलयमारुतनिष्ठमूर्च्छाहेतुत्वस्य मुख्यताया अनुपपत्तौ निमित्ते कारणं भुजगभाससम्पर्केण मलयमारुतस्य नृद्वेरभावः अर्थात् यथा प्रसरत् विषं मोहं जनयति तथा न मलयमारुतः तत्सम्पर्केण प्रसरति प्रत्युत तत्सम्पर्केण स न्यग्भूत एव स्यात् ।

अनु बाधौ प्रसरणात्मिका शक्तिः स्वाभाविकी एव तत्तश्च मलयमारुतस्तद्गतं न प्रसरति इति किमुच्यत इत्यस्येवाह—यद्वेति । अयं भाषः । अन्यार्थे अन्यार्थकतद्बदप्रयोगः सहेतुकः प्रकृते च सादृशः प्रयोगः इति तत्र साधर्म्यात् कस्माच्चिदपि सादृश्यमेव बोधयतीति ।

न चैवमिति । अतः यत्र यथेवादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते तथैव सादृश्यप्रतीतिर्भवति न चात्र प्रयुक्ता इति तानन्तरेण असम्बद्धान्तर्यता एवेति चेत् । प्रकरणादिभिर्वा वस्तुतः स्वाभाविकसौन्दर्यादेव वा इवादेरप्रयोगेऽपि अर्थान्तरस्य सादृश्यस्य अवगतेः प्रतीतेः ।

यथेत्यनेन इवाद्यभाषेऽपि सादृश्यप्रतीतिर्भवति इत्युदाहरणेन सङ्गमयति—ईसाकलुसस्सेति । ईसाकलुपस्यापि तत्र मुख्यस्य नन्वेव पूर्णिमाचन्द्रः ॥

अथ सदृशत्वं प्राप्याद् एव न माति । इति संलृप्तम् ॥

हे तदणि १ एव पूर्णिमाचन्द्रः ईष्यदा कलुपस्यापि ईष्यदागच्छवाकस्याऽपि अर्थात् अप्रसन्नस्याऽपि तत्र मुख्यस्य प्रसन्नस्य तु सादृश्यं मनोरपामपि अपथमिति भावः । अत्र इयता कालेन एकं दिवसमात्रम् । सदृशत्वं प्राप्य अद् एव न माति. बहिरुच्छति प्रसरतोत्यर्थः ननु, । यथा घटे भ्रियमाणं जलं पूरणोत्तं यद्विरागच्छत् पार्वत्स्थितानि वस्तून्पि आर्द्राणि करोति तथैवह रावाचन्द्रेऽपि मन्ये स्वमुखसादृश्यजामो

इत्यत्रेशब्दस्य । यथा च—

‘प्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान् ।

पुंभिर्नै कैश्चिदपि धन्विभिरन्वयन्धि ।

तस्यौ तथापि न मृगः कश्चिदङ्गनाभिरराकर्णपूर्णनयनेपुहतेक्षणश्रीः॥’

इत्यत्र । शब्दार्थव्यग्रहारे च प्रतीतिरेव प्रमाणम् । प्रतीतार्थश्च शब्दः प्रयुज्यमानः पौनरुक्त्यमेवावहतीति अत्रेवार्थस्याद्यगमादुत्प्रेक्षानु-

मधुसूदनो विवृतिः ।

द्विचानन्दः अमान् सन् सर्वं भुवनं प्रकाशयति । तच्च भुवनप्रकाशनं पूर्णचन्द्रस्य नैसर्गिकं वृत्तं तदेवोत्प्रेक्षितं । तेन च उत्प्रेक्षायाः सादृश्यमूलत्वात्त्वन्मुखं पूर्णचन्द्र इति मुखचन्द्रयोः सादृश्यमर्थात्प्रतीतमिति ।

इत्यत्र इवशब्दस्येति । अत्र पद्ये इवशब्दस्य अप्रयोगः सादृश्यव्यक्तये इति शेषः । चित्र इति पृथकार्थाऽन्वयः न तु इवकारार्थः “वच मह चित्रम्” इत्याद्युदाहरणेषु तथा दर्शनात् ।

नन्वत्र चन्द्रकर्तृकं भुवनप्रकाशनमुत्प्रेक्ष्यते तत्र नैवा राजाज्ञा यदिवशब्द एव तद्व्यञ्जकः तत एव असंबद्धतानिराकरणं च ।

मन्ये शङ्खे भुवं प्राप्ये नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवनाम्नोऽपि तादृशः ॥

इत्युक्तेः वितर्कौत्प्रेक्षाया व्यञ्जकेन अनुदाश्रयेनाऽपि असम्बद्धतानिराकृता भवतीत्यद्वेषे रुदाहरणान्तरमाचिनोति-यथा चेति । प्रासाकुल इति । प्राप्तेन भवेन अकुलः अत एव निकेतन् परितः । अभितः परितः समयेति वार्तिकेन द्वितीया । गृहाणाम् सर्वतः इति भावः । परिपतन् कैश्चिदपि पुंभिः धन्विभिः न अन्वयन्धि तथाऽश्रमौ कश्चिदपि न तस्यौ । तस्य स्वाभाविकप्रासाकुलत्वपरत्वं युक्तत्वात् । तत्र मृगस्य स्थित्यभावे उत्प्रेक्ष्यते-अङ्गनाभिरिति । अङ्गनाभिः नायिकाभिः आकर्णपूर्णः नयनरूपैस्त्रिभिः दत्ता ईक्षणश्रीः नेत्रतीभा सर्वस्वभूता यस्य अत एव न तस्यौ । इत्यत्र इवशब्दस्य अप्रयोगः ।

नन्वेतदपि पूर्ववदसम्बद्धमेवास्तु प्रमाणाभावादिस्वाशङ्कापामाह—शब्दार्थेति । अयं भावः । अयं शब्द एतदर्थेवाचकः अयमर्थ एतच्छब्दगम्यः इति व्यग्रहारे महदपानां मोक्षेषु यादृशी प्रसिद्धिः सैव प्रमाणम् । तात्त्विकाः तन्मर्मविदः काव्यभावता परिपकान्तः काणाः सादृश्या पत्र प्रमिष्यन्ति तदेवान्यैः तत्परपटुभिः बोधयन्म् । सादृश्यादप्यत्र एवमनुमन्वते इति न काश्चिदसम्बद्धतेति ।

अथ अर्थाश्रयान्तरावगतिरियं शोत्रेऽप्यमेव इत्यने पत्रोऽन्यत्राऽपि इति दर्शयित्वा-

मिांस्त्रित्येवा व्यपदिश्यते । एवम—

“अत्युच्चपदाध्यासः पतनायोपर्यशालिनां शंसत् ।

आपाण्डु पतति पत्रं तपोरिदं बन्धनप्रग्रथेः ॥”

इति निदर्शनानुमिताव्यवसेयम् ।

“रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति धर्षयन्तीः ।

यस्यामसेवन्त नमद्दलीकाः समं बधूभिर्वलभीर्युधानः ॥”

इत्यत्र वाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरमुपमाप्रतिभोद्धेदनियन्धनभूतं न किञ्चि-
द्व्यधारयामः, यत्सामर्थ्याद् बध्व इव बलभ्य इत्यमुमर्थमवगच्छेम । न
चोभयार्थसाधारणस्य बलभीविशेषणकलापस्यैव तत्र नियन्धनभावोऽव-
गन्तुं युक्तः, तस्य भिन्नविभक्तिकस्य बधूभिरभिसम्बन्धानुपपत्तेरि-
त्युक्तमेव ।

अथ सममित्यस्य तुल्यार्थस्य बधूबलभीसम्बन्धबलात् विभक्तिविप-
रिणामेन कल्पिततदुचितविभक्त्यन्तानां बधूनां विशेषणकलापाभिसम्ब-
न्धसहत्वाद् बलभीभिरुपमानोपमेयभावावगतिर्भवति, यथा सममिन्दुना
सकलकलोऽब्धिरुचिद्यत इति ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

माह—एवमिति । अत्युच्चेति । अत्र “यः अत्युच्चपदाध्यासः स पतनाय” इत्येव
यत्तदोभावात् निदर्शनायाः गम्यत्वम् । अत्युच्चपदाध्यासः पतनेकारणं यथा एतस्येति
दृष्टान्तपर्यवसानान्निदर्शनात्त्वम् ।

रम्या इतीति । पत्न्यां द्वास्कायां पुरि युधानः रम्या इति हेतोः पताकाः ध्वज-
पदान् प्राप्तवतीः । अथत्र बधूपत्रे रम्या इत्येवंरूपेण पताकाः प्रसिद्धीः सौभाग्यानि
प्राप्तवतीः । प्रतिदिं गता इत्यर्थः । पताकाः वैजयन्त्यां च सौभाग्येऽर्षेऽपि च
इति । इति हेतोः प्रकारेण प्रकारादिममासिषु इति विश्वः । विविक्ताः विजना विम-
लाश्च इतिहेतोः रागं कामं विप्रार्थं मनसिञ्जातिन्पूरादिकं च धर्षयन्तीः । योभने हि
स्थाने असह्य बहुविचित्रं चित्रं क्रियते । नमद्दलीकाः नम्रवीणाः । बलीकनोत्रे पटल-
प्रान्ते इत्यमरः । बधूपत्रे नमन्त्यो बलयः त्रिवलयपञ्चया मध्येरेखा यासां ता-
मद्दलीकाः । बलीमध्यमेरलोर्मित्रीगंत्वत्पृहदारु इति वैजयन्ती । बलभीः कृतागा-
रणि । कृतागारं तु बलभी इत्यमरः । बधूभिः समं यथा ह्यात्तथा अशेवन्तं । बध्वः
पुत्रभिः साकं युवावप्य ताभिः साकं बलभीषु प्रीडामकृवन् । इति भावः ।

अत्र वाक्यार्थस्य बधूभिः सह बलभीरशेवन्तैत्यस्य प्रतीतेरनन्तरं बध्व इव
बलभ्य इत्युपमायाः प्रतिभोद्धेदस्य बुद्धिसमुत्पत्तेः नियन्धनभूतं कारणभूतं किञ्चिदपि
न अवधारयामः । अन्य कारणस्य सामर्थ्यात् बलात् बध्व इव बलभ्य इति अमुम् अर्थं
साहचर्यरूपम् अवगच्छेम । बधूबलभ्युभयार्थयोः साधारणस्य समाकथ्य द्वितीयान्तस्य

एवं तर्हि तुल्यतासम्बन्धावधारणनियन्धनेयं वधूवलभीनामुपमानोप-
मेयभावावगतिरिति नासाधनुमेयतामभिपततीति श्लेषानुमितिरित्युच्यते ।

मधुसूदनोचिष्टितिः ।

वलभीविशेषणकलापस्य एव तत्र वध्व इव बलभ्य इत्यर्थावगमे नियन्धनभावः
अवगन्तुं न युक्तः । तस्य बलभीविशेषणकलापस्य द्वितीयान्तत्वेन भिन्नविभक्ति-
कस्य तृतीयान्तैः वधूभिः सह अभिसम्बन्धस्य अनुपपत्तेः । इत्युक्तमेव द्वितीयविमर्शे
इति शेषः ।

ननु विभक्तिभेदेऽपि सममिति तुल्यार्थकपदोपादानात् तदभिसम्बन्धाक्षेपकं सा-
धर्म्यमिह भिन्नद्वन्द्वस्तीत्यभ्युपगम्याह—अथ सममित्यस्येति । अथेति पश्चान्तरे ।
तुल्यार्थस्य सममित्यस्यैः उपादानात् संभान्यमानः यो वधूवलभीसम्बन्धः तद्वलात्
विभक्तिविपरिणामेन कल्पिता याः तदुचिताः विशेषणान्वयोचिता विभक्तयः तदन्तानां
वधूनां बलभीविशेषणकलापेन सह अभिसम्बन्धसहत्वात् बलभीभिः सह उपमानो-
पमेयभावस्य अवगतिर्भवति—यया सममिन्दुना सकलकलोऽभिवर्द्धितः इत्युदाहारे
इन्द्रज्योः विभिन्नविभक्तिकपोरपि तुल्यार्थकसममितिपदोपस्थितसाधर्म्यबलात् विभ-
क्तिविपरिणामेन अन्वयो भवति तथा प्रकृते भविष्यति इति उच्यते चेत् । तर्हि
एवमपि तुल्यताया बलात् यत्र वधूवलभीसम्बन्धावधारणं तन्नियन्धना इयं वधूवल-
भीनामुपमानोपमेयभावावगतिरित्यतः असौ तद्वगतिः शाब्दत्वात् अनुमेयतां नामि-
पतति इति श्लेषानुमितिरेव इयमित्युच्यते ।

अयं भावः । वधूवलभीनां विभक्तिभेदात् परस्परमसम्बन्धात् उपमापतिभोज्जे
क्रिष्टिकारणं नास्ति । अथ सममित्यस्य तुल्यार्थवाचकत्वात् साधर्म्योपस्थितौ उपमा-
प्रतीतिर्भविष्यति इति । सत्यम् । परं सा नानुमेया । किन्तु सममित्यस्य सहायि-
त्वेन गतार्थतया साधर्म्येषालाभात् प्रत्युत श्लेषवशात्तदुपस्थितेः श्लेष एवानुमेय इति
श्लेषानुमितिरित्युच्यते इति ।

सममिति निपातः स्पष्ट साधर्म्यार्थवाचको भवेद्येत् तदा उपमायाः स्पष्टत्वात्
श्लेषः उपमाक्षितो भवेत् । परं स निपातः अज्ञप्ता सहाय्यवृत्तिरिति व्यञ्जकवलेनैव
क्रियाविशेषणतया शब्दश्लेषतामेति । न च तेन विन्द्य अभिधाया अपरिपुष्टतास्ति
काचित् । यदि यथा पीनो देवदत्तो दिवा न मुह्ये इत्यत्र अभिधैव अपरिपुष्टा अपरि-
समाप्ता इति सैव स्वार्थनिर्वाहाय अर्थान्तरं शब्दान्तरं वा आकर्षतीति श्रुतार्थापत्तेः
प्रसङ्गः तद्वदत्र अभिधाया अपरिपोपो नास्ति किन्तु परिपुष्टायां परिममाप्तायानेया-
भिधायां सद्दर्थैः न वधूपयोगी द्वितीयोर्थः पृथक् प्रयत्नेनावगम्यते इति सर्वथा
ध्वन्यमान एव श्लेष इत्यभिनवगुप्ताचार्याशयः ।

अथ विभक्तिभेदात् द्वितीयान्तविशेषणमपि तापान्तराणां न शब्दसामर्थ्येन
वधूभिरन्वयः । न च विभक्तिभेदेऽपि तदन्वयाक्षेपकं साधर्म्यमिहास्ति । ननु सममि-

“अद्भुरितः फोरकितः पल्लवितः कुसुमितश्च सहकारः ।

अद्भुरितः फोरकितः पल्लवितः कुसुमितश्च हृदि मदनः ॥”

इत्यत्र मुख्यामुष्याद्भुरितत्वादिधर्मविशिष्टयोः सहकारमदनयोः प्रमा-
णान्तरावगतकार्यकारणभावयोरप्यतिशयोक्तिच्छ्रयाया यस्तुल्यकालत-
योपनिबन्धस्तत्र कार्यकारणधर्माणां यथाश्रुतक्रमं संख्यासाम्यमेव यथास-
ह्यमनुमापयति, यथाश्रुतक्रमातिक्रमे प्रयोजनाभावात् निबन्धनाभावाच्च

को ह्यविप्लुतमतिरसति बाधके श्रुतमर्थमनादृत्याश्रुतं परिकल्पयेदिति
यथासह्यानुमितिरित्यमुच्यते ।

यत्र प्रकरणादिप्रतिपत्त्यानुमितविशेषो वाच्योऽर्थः प्रतीयमानस्या-
र्थस्य लिङ्गभावमुपयाति सोऽप्यनुमानस्यैव मार्गः ।

मधुसूदनोच्चृतिः ।

स्वल्प तुल्यार्थत्वात् साधर्म्यलाभे तदन्वयाधेपे भविष्यति इति चेत्, तस्य सहार्थत्वे
नाप्युपपन्नत्वं गृह्याण । अथ च वधुषु विद्वेषविशेषगार्थान्वयात्प्राग् द्वागप्रतीतं साम्यं
लभ्यते । तस्मादर्थसौन्दर्यबलादेव तदन्वयानुसन्धानम् । तदनु तद्वलादेव समशाब्दस्य
साधर्म्यार्थरूपनमिति वाच्यस्यैव उपमालङ्कारस्योपपादकः श्लेषः इति न श्लेषध्वनिः
किन्तु गूढः श्लेष इत्यप्यव्यवदीक्षिताशयः ।

अत्र वधुतां धलमीनां च प्रकृतानामेव धर्मसाधर्म्येण औपम्यावगमात् केवलप्रकृ-
तागोचरा तुल्ययोगिता न श्लेषः । श्लेषे हि विशेषस्य विकटत्वनियमात् । यथाहुः—

प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः ।

औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगितेति ॥ इति महिनाथः ।

अद्भुरित इति । अद्भुरितत्वादीनां धर्माणाम् मुख्यत्वे सहकारे समुत्पत्त्वं
मदने । प्रमाणेति । प्रकृतितं सहकारादि दृष्ट्वा कामोद्रेको भवतीति अप्यात्म
प्रमाणेन अवगतः कार्यकारणभावोः यथोस्तयोः सहकारमदनयोः सहैव अद्भुरितत्वा-
दीनां दर्शनात् कारणकार्यपूर्वापर्यविपर्ययरूपा अतिशयोक्तिर्भासते तस्याः छापया यः
तुल्यकालताया उपनिबन्धः तत्र सहकारमदनयोः कार्यकारणधर्माणां यथाश्रुतक्रमं
संख्यायाः साम्यमेव यथासंख्यालंकारमनुमापयति । सादृशक्रमोलङ्घने प्रयोजनं नास्ति
कारणं च भवति । बाधके सति तथाऽपि कर्तुं शक्येत परं असति बाधके न कोऽप्यनु-
मत्तः पुमान् श्रुतं परित्यज्य अश्रुतं परिकल्पयेत् । अतः यथासंख्यानुमितिरियमुच्यते ।

अत्र हि यथोद्देशमनुद्देशे यत् धारत्वमनुम्यानरूपम् मदनविशेषणभूताद्भुरिता-
दिगतं तत् मदनसहकारयोः तुल्ययोगितासमुच्चयलक्षणाद्वाच्यादतिरिच्यमानमालक्ष्यते
इति ध्वनिप्रस्थापनपरमाचाराः ।

यत्रेति । अर्थं भावः । ध्वनिमन्त्रिभिः यत्र वाच्यप्रतिपत्तये व्यवहृतस्य अपे-
क्षणेऽपि यदि वाच्यस्य व्यवहृतान्तर्गन्मुत्तर्यं प्रतीयात् सोऽपि ध्वनिमार्गः इति

यथा—

“उच्चिणसु पडिअकुसुमं मा धुण सेहालिअं हलिअसोह ? ।
अह दे विसमविराओ समुरेण सुओ वलयसद्दोः॥”

इति । अत्र ह्यविनयपतिना सह रममाणा काचित् वहिश्श्रुतवलय-
कलकलया सख्या प्रतिबोधयत इत्येतदपेक्षणीयं वाच्यस्य प्रतिपत्तये प्रति-
पत्ते च वाच्येऽर्थे तस्याविनयप्रच्छादनतात्पर्येणामिधीयमानत्वादानुमेया-
ङ्गत्वमेवेत्यस्यानुमान एवान्तर्भावः ।

एवमन्यासामपि वाच्यव्यतिरेकिणीनामलङ्कृतीनां यथायोगमनु-
मानान्तर्भावः स्वयमेवानुसर्त्तव्यः ।

एवं वस्तुमात्रादीनां गम्यत्वं प्रतिपाद्येदानां वर्णपदवाक्यसङ्घटना-
दीनां गमकत्वं प्रतिपाद्यते ।

तत्र वर्णसङ्घटनानां तावद् गमकत्वमर्थद्वारकमेव । तथा हि विशिष्ट-
वर्णसङ्घटनोपकृतशब्दप्रतिपादितेनार्थेन रत्यादयः स्थायिनाऽनुमीयमानाः
स्पष्टतरमवभासन्त इति शब्दोपाधिभूतयोर्वर्णसङ्घटनयोरपि गमकत्वमु-
पपन्नमेव पारम्पर्येण, न साक्षात् ।

तथाविधशब्दसन्दर्भाभिहितस्यार्थस्य रत्यादेश्च भावस्य तार्णपर्ण-
योरिव धूमान्योः कार्यकारणभावेनावस्थानात् ।

तथा हि ये रतिशोकाक्रान्तान्तःकरणाः ये च क्रोधोत्साहादिविषय-
शास्ते मधुरतरवर्णविरचितामसमासप्रायां रेफशकारटकारकर्कशां दोर्घ-

मधुसूदनीविवृतिः ।

स्वीकृतं तदेव अनेन ध्वनिस्थाने अनुमानवदं निषेदय अविकलमुदतमिति ।

“उच्चिणसु” इति । उच्चिणु पतितकुसुमं मा धुणु शेफालिकां हाळिकसुणे ?

एष ते विपमविरावः शशुरेण श्रुतो वलयशब्दः । इति छाया ।

अत्र काचित् परस्पर्येण रममाणा सख्या बोध्यते इति व्यङ्ग्यं विना वाच्यार्थं एव
न उपपद्यते । तदुपपन्नश्च वाच्यार्थः अविनयप्रच्छादनयोक्तिरियमिति व्यङ्ग्यानु-
गुण्यं प्रतीयते अतः ध्वनिरेवास्ति इति भ्रान्तः । अत्र व्यङ्ग्यपदस्थाने अनुमेय
पदयोजनेन पाठयोजने प्रत्याशयो लभ्यते ।

“एवमन्येऽप्यलंकारा यथायोगे योजनीयाः” इति द्वितीयोद्योतस्यां ध्वनिकारोकि
मनुवदति एवमन्यासामिति ।

एवं द्वितीयोद्योतस्य ध्वन्यालोकीयं वस्तु विविच्य तृतीयोद्योतस्य विवेचयितुम्
क्रमते—एवं वस्तुमात्रादीनामिति ।

तार्णपर्णयोरिवेति । तृणपर्णयोः भवयोः तार्णपर्णयोः धूमान्योरिव

समासभूयिष्ठां च सङ्घटनामाश्रित्य भूम्ना भावमाणा दृश्यन्त इति स्व-
भाव पचायम् ।

सङ्घटनाघर्णाहितविशेषवाचकसमर्पितादर्थात् ।

क्रोधाद्विशेषगतिर्धर्मविशेषादिव कृशानोः ॥१८॥ इति सङ्घट्टप्रहार्या ।

पदवाक्ययोः पुनः साक्षादर्धद्वारकं गमकत्वं न घर्णसङ्घटनयोरिव
वाचक्रोपाधिभावनिग्रन्धमिति न तुल्यकक्षयतया निर्देशस्तयोरुपपन्नः ।
पदवाक्ययोर्हि द्वयमर्थान्तरप्रतीतौ निग्रन्धनमिष्यते, उपचारः प्रकरणा-
दिसामग्री चेति ।

यत्र हि तत् समारोपितं तत्र यथाकथञ्चित् तत्सादृश्यं तत्सम्यग्धा-

मभुस्तनीपिटृतिः ।

न तुल्यकक्षयतयेति । अयं भावः ।

यन्त्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिर्वर्णपदादिव ।

वाक्ये संघटनायां च स प्रवन्धेऽपि दीप्यते ॥ इति ।

तत्र वर्णानामनर्धकत्वाद् घोटकत्वमसम्भवीत्याशङ्क्येदमुच्यते—

शपौ सरेफसयोगो णकारश्चापि भूयसा

विरोधिनः स्युः शृङ्गादे, तेन वर्णा रसच्युतः ।

त एव तु निषेद्यन्ते धीमत्सादौ रसे यदा

तदा तं दीपयन्त्येव तेन वर्णा रसच्युतः ॥ इति ।

श्लोकद्वयेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णानां रसघोटकत्वं दर्शितं भवतीति ।

गुणानाश्रित्य तिष्ठन्ती माधुर्यादीन् ध्वनक्ति सा ।

रसान्तरनिधमे हेतुरीक्षित्यं वक्तृवाच्ययोः ॥ इति च ॥

कारिकाभिर्यद् ध्वनिमन्तुभिर्वर्णसंघटनादीनां ध्वनिपकाराकरवमङ्गीकृतं तत्र ग्रन्थ-
कृता विशिष्टवर्णसंघटनोपकृतशब्दात्प्रतीतोऽर्थः रत्याधनुमापकः इति पारम्पर्येण वर्ण-
संघटनयोः गमकत्वम् । पदवाक्याभ्यां पुनः अनुपकृताभ्यामेव प्रतीतोऽर्थः रत्याधनु-
मापकः इति तयोः साक्षादर्धद्वारकं गमकत्वमिति पदवाक्यतुल्यकक्षयतया वर्णसंघटनयोः
निर्देश अनुपपन्न इति विप्रतिपत्तिरनुष्ठापितेति ।

एतस्मादपि तादृशनिर्देशोऽनुपपन्नः यत् पदवाक्ययोः अर्थान्तरस्य प्रतीतौ क्वचित्
उपचारो (लक्षणा) क्वचित् प्रकरणादिसहायकसामग्री चेति द्वयं निग्रन्धनमिष्यते नेतव्यं
वर्णसंघटनयोरिष्यते नाप्यस्ति च । अत्र ग्रन्थकर्तुः ग्रन्थग्रन्थनवातुरो पल्लविता वर्तते ।

उपचारप्रकरणादिसामग्रीरूपनिग्रन्धनद्वयस्य माहात्म्यं दर्शयति । अथवा उपचारोहि
गौणी लक्षणा तथा च रुदयार्थस्यैव प्रतीतिः न तु मृत्वीयकोटिपतितस्य अनुमेयस्य ।
एवं प्रकरणादिसामग्र्याऽपि स्वार्थं एव प्रतिपन्नो भवतीत्यत आह—यत्र हीति । यत्र
आदर्शं तत्र अन्धत्वं समारोपितम् । तत्र आदर्शं यथाकथञ्चित् तत्सम्यग्धातु अप्रका-

द्वयगम्यते, न तत्त्वम् तदभावे सादृश्यानुपपत्तेरिति तदेतदत्रानुमेयमित्युक्तम् ।

एकोऽपि हि शब्दः सामग्रीवैचित्र्यात् तद्धर्मविशिष्टं स्वार्थमेवावगमयतीति तदेव तत्र लिङ्गमवगन्तव्यं न शब्दमात्रम् । तद्धि संज्ञिनमेव प्रत्याययितुमलं न संज्ञिविशेषमित्येतदप्युक्तमेव ।

तत्र पदस्योपचारतो यथा महर्षेर्व्यासस्य 'सद्योताः समिधश्चिप्रय' इति, यथा च वाल्मीकेः 'निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते' इति, यथा च कालिदासस्य 'कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम्' इति, यथा च—

“सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मी तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥”

इत्यत्र समिद्धसन्नद्धमधुरपदानि गमकत्वाभिप्रायेणैव प्रयुक्तानीति उक्तमेव । तस्यैव सामग्री वैचित्र्ये यथा 'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रियेणोचितम्' इत्यत्र रामेणेत्येतत् पदं प्रकरणादिसामग्रीवशात् साहसैकरसिकत्वादिधर्मविशिष्टस्य रामार्थस्य गमकम् ; अन्यथा हि मयेत्येव वक्तव्यं स्यात् ।

यत्रापि चैकस्यैवार्थस्यैकाभिधानमुखेनोत्कर्षापकर्षतत्त्वाभिधित्सयोपकल्पितभेदस्य विध्यनुवादभावेनोपनिबन्धः तत्र प्रकरणादिभ्य एवा-

मधुसूदनीविवृतिः

शकत्वधर्मसम्बन्धात् तत्सादृश्यं अन्धसादृश्यमवगम्यते न तत्त्वम् अन्धत्वम् । तदभावे समारोपाभावे सम्बन्धाभावे वा सादृश्यप्रतीतेरनुपपत्तेरिति तदेतत् सादृश्यम् अत्र पदवाक्ययोरनुमेयम् । अर्थात् सादृश्यं नाम लक्षणायाः फलं न तल्लक्ष्यम् तस्य अनुमेयमेवेति ।

एकोऽपि हीति । एकोऽपि शब्दः यथा रामेण प्रियजीवितेनेत्यादौ रामशब्दः सामग्रीवैचित्र्यात् प्रकरणादिमाहारयात् तद्धर्मः रामनिष्ठसाहसैकरसिकत्वादिधर्मः विशिष्टं युक्तं स्वार्थमेव स्वार्थभेदमेव अवगमयति तदेव धर्मविशिष्टः स्वार्थं एव तत्र अनुमेये विप्रलम्भशङ्कारादौ लिङ्गम् हेतुः अवगन्तव्यम् न शब्दमात्रम् । तद्धि शब्दमात्रं हि संज्ञिनमेव दशरथापत्यस्वरूपमेव प्रत्याययितुमलं समर्थम् न संज्ञिविशेषम् साहसैकरसिकत्वादिमन्तम् । इत्येतदपि उक्तमेव अनुपपत्तेरे विमर्शः ।

यत्राऽपीति । यत्राऽपि “कमलानि कमलानि” इत्यत्र “चन्द्रः चन्द्र एव” इत्यत्र काचः काचो मणिर्मणि” इत्यत्र प्रियुष्य शभिधानमुखेन तेनैव प्रत्येन प्रमणः चन्द्र-

स्योत्कर्षोऽपकर्षः तत्त्वं चानुमेयम् ; न तु तत एव । न हि विधेयाभिधायिनः शब्दस्यैव सा शक्तिस्तयोर्विरोधात् । तत्रोत्कर्षो यथा—

“रश्मिकिरणाणुमाहिमाऽहोन्ति कमलाह कमलाह ।”

इत्यत्र द्वितीयः कमलशब्दः । अपकर्षो यथा—

“एमेव जपोऽस्ति सा वेद कवोलोपमाऽससियिम्बम् ।

परमत्यचिभारे उण चन्दो चन्दोऽप्यिभ घराभो ॥”

इति । अत्र द्वितीयश्चन्द्रशब्दः । अत्र हि विधेयाभिधायिनो द्वितीयाच्चन्द्रशब्दाद्यथापकर्षोऽवगम्यते न तथा पूर्वत्र कमलशब्दादित्यर्थप्रकरणादिरेव तत्र हेतुभावेनोपगन्तुं युक्तो न शब्दशक्तिः । तस्या हुत्कर्षापकर्षावगमः पूर्वापरपदार्थनियत एव स्यात्, नानियतः । तत्त्वे यथा—

“काचो मणिर्मणिः काचो येषां तेऽन्ये हि देहिनः ।

सन्ति ते सुधियो येषां काचः काचो मणिर्मणिः ॥”

इत्यत्र द्वितीयो काचमणिशब्दौ ।

शब्दशक्तिमूलाया अर्थान्तरप्रतीतेरनियन्धनायाः पराकृतत्वात् न त

मधुसूदनोविश्रुतिः ।

पस्य अपकर्षस्य तत्त्वस्य च अभिधित्तया उपकल्पितभेदस्य कृतभेदस्य एकस्यैव अर्थस्य कमलत्वादेः विषयनुवादभावेन उद्देश्यविधेयतया उपनिबन्धः सन्निवेशः । तत्र पद्येषु प्रकरणादिरेतुक एव उत्कर्षः

अपकर्षः तत्त्वं वा अनुमेयम् । न तत एव प्रकरणादिसामग्रीरहितान् केवलात् शब्दात् । ननु शब्दमात्रादेव कुनो नेत्याह—नह्येति । विधेयाभिधायिनः विधेयोपस्थापकस्य एव शब्दस्य सा उत्कर्षाभिधानात्मिका शक्तिः । तयोः उद्देश्यविधेयार्थयोर्विरोधात् ।

प्रकरणादिभ्य एवेति एवकार फलं दर्शयति । अत्र हीति । अर्थ भावः । पूर्वत्र उत्तरत्र च उदाहरणयोः पकार्यम् एकरूपम् कमलानि कमलानीति चन्द्रः चन्द्र इति शब्दप्रयुपात्तम् । तत्र को हेतुः पूर्वत्र उत्कर्षः उत्तरत्र अपकर्षः प्रतीयते । न हि शब्दमात्रस्य सा शक्तिः अनुभवविरोधात् तथानुपलब्धेः । अतः कोऽप्यवश्यं हेतुः स्वीकार्यो भविष्यति स च क इति गणेषणायां प्रकरणादिरेव सामग्रीविशेषः तुलाधिरुद्धो भवति । अन्येषु यदि उत्कर्षादिः शब्दमात्राशक्तैरेव अवगतो भवति इति स्वीक्रियते चेत् तर्हि स पूर्वापरपदार्थसम्बन्धेन नियतः शत्रु अयमेव नान्य इति निश्चितः स्यात् न तु अनियतः । प्रकरणादिस्वीकारे तु यादृशी प्रकरणं तादृशः अर्थः ननु नियतः । इति ।

ध्वनिमन्त्रा प्रतिपादिते शब्दशक्त्युत्पन्नप्रभेदस्य पदप्रकाशकत्वं निराकर्तुमाह—शब्दशक्तीति । शब्दशक्तिमूला अर्थान्तरप्रतीतिः निर्निबन्धना न भवतीति, उक्तत्वात् अर्थान् शब्दशक्तिमूला पदनाक्यप्रकाशा न सम्भवतीति पूर्वमुक्तमेव ।

म्बूला पदवाक्यप्रकाशता सम्भवति । यथा—

“प्रातुं धनैरर्थिजनस्य वाञ्छां देवेन सृष्टो यदि नाम नास्मि ।

पथि प्रसन्नाम्बुधरस्तटाकः कृपोऽथवा किन्न कृतो जडोऽहम् ॥”

इति । अत्र हि जड इत्येतत् पदं निर्विण्णेन केनचिद्वक्त्रा कूपस-
मानाधिकरणतयैव प्रयुक्तं, नात्मसमानाधिकरणतया कृपोऽथवा किं न
कृतो जडोऽहमित्यात्मनो जडत्वाशंसास्पदत्वेनेष्टत्वाद्, इत्यमेव वाच्य-
स्य चारुत्वोपपत्तेः, यतोऽयमत्रार्थो विवक्षितः “किं ममानेन परदुःख-
भाजा हतचैतन्येन कृत्यं, जडस्तटाक एवास्मि कस्मान्न कृत इति ।

नचोक्तनयेन निबन्धनान्तरमन्तरेण स्वशक्त्यैवानुरणनरूपतयार्थान्तर-
रसमानाधिकरणतां प्रतिपत्तुमलमित्यनुदाहरणमेतत् ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

प्रातुमिति । यदि नाम दैवेन अशक्यपर्यनुयोगेनेति भावः । अहम् अर्थिजनस्य
धनाभिलाषिपुरुषस्य प्रायेण हि लोको धनार्थी एव न तु गुणैश्वकारार्थी । अतः
धनाभिलाषीत्युक्तम् । धनैः रायोभिरिति बहुवचनम् यो यो जनः यादृशेनार्थो तस्य
तादृशेनेति सूचनार्थम् । वाञ्छाम् इच्छाम् प्रातुं पूरयितुं न सृष्टोऽस्मि तर्हि पथि
मार्गं प्रसन्नं लोकोपयोगि अम्बु जलं धारयतीति प्रसन्नाम्बुधरः जडः शीतलः सन्तापर-
हितः तटाकः किं न कृतः । अथवा जडः शीतलः अथ च गह्वरतया सर्वसाधारणोप-
काररहित कूपः किं न कृतः ।

अत्र केनचित् निर्विण्णेन पदे पदे भ्रष्टमनोरथतया हतोत्साहेन दुःखिना वक्त्रा
जड इत्येतत्पदं कूपसमानाधिकरणतया अर्थात् जडः कूप इति विशेष्यविशेषणभा-
वेन एकाधिकरणतया प्रयुक्तम्, आत्मसमानाधिकरणतया जडः अहम् इत्येवम्
अहमर्थविशेषणतया न प्रयुक्तम् । यतः कृपोऽथवा किं न कृतो जडोऽहमिति रीत्या जड-
त्वस्य या आशंसा अभिलाषा तदास्पदत्वेन आत्मन इष्टत्वात् अर्थात् जडकूपभव-
नेच्छया जडत्वेच्छया आस्पदत्वं सुनरामात्मनः प्राप्तं भवतीति ।

नचोक्तेति । उक्तनयेन दर्शितरीत्या निबन्धान्तरं कारणान्तरम् अन्तरेण विना
स्वशक्त्यैव अनुरणनरूपतया घण्टायां वाघमानायां यथा प्रथमशब्दोत्तरं मधुरः
शब्दः प्रादुर्भवति तथा शब्दे उच्चारिते अभिप्रेयार्थप्रतीत्युत्तरं या द्वितीयार्थप्रतीति-
र्भवति सा अनुरणनेति अनुत्त्वानेति शब्दवाच्या भवति । तद्रूपतया अर्थान्तरसमा-
नाधिकरणतया प्रतिपत्तुं नालं न योग्यम् । इत्यतः एतत् अनुदाहरणं पदप्रकाशयन्ने-
रदाहरणं भवितुं न योग्यम् ।

अर्थं तु महात्मा एतद्वनतमःशुभ्रमतिः न गह्वरं प्रविशति । अत्र विमर्शं उपरि
उपरि धावति तथा च्वनिमन्त्रा यदुक्तं तदेव अनुमेयेति अनुमानेति च पदं निवेद्य
उल्लिखितं प्रायः । अन्य महाशयस्य लोकोत्तरं पाण्डित्यं प्रतिभा वा द्वितीय एव

“असमपिपिभं वि गृहिभं कुसुमशरेण मधुमासलच्छिद्युद्धम् ।”

इत्यत्र ह्यसमर्पितमपि कुसुमशरेण मधुमासलक्ष्म्या गृहीतमित्य-
समर्पितमपीत्येतदर्थ्याभिधायि पदमर्शयत्कत्या कुसुमशरवलात्कारमनु-
मापयति ।

“वाणिज्यम् । हृत्विदन्ता कत्तो शह्याण वच्चकिन्ती अ ।

जाव लुलिमालममुही घरम्मि परिसकए सोएणा ॥”

इत्यत्र द्विरदरदन्त्याघ्राजिनानां प्रतिषेधावगतिरुक्तक्रमेण व्यापवि-
रुद्धकार्यो पलञ्चिनियन्धनेत्यनुमान एवान्तर्भावमर्हति ।

केवलमिदमत्र निरूप्यते यदुत कस्येयमुक्तिः, किं श्वशुरयोक्त तद-
स्थस्यैव कस्यचिदिति । तत्र श्वशुरस्य तावत् दुहितुरिव स्नुषायाः
सौभाग्यातिशयवर्णनमिदमनुचितमेव । श्वशुरा अपि पुत्रस्नेहविक्रवायाः
स्वसदसमृद्धिं समीहमानाया वा तत्सौभाग्यातिरेकप्रसूयमानाया वा-
णिज्यकं प्रति नास्ति हस्तदन्तादि विक्रेयमिहेत्येतावन्ति वक्तव्ये तद्वर्णनं
निष्फलमनुचितं चेति तदस्थस्यैवेयमुक्तिरुचिता तत्रैव लेशतो रसास्या-

मधुसूदनीविद्वृति ।

वर्त्तते । स एव नूनः पन्थाः अन्यैरनालोचितचरः प्रतिभाप्रधावनोपयोगी लोकेभ्यः
सन्दर्शितः । यमालम्ब्यैव अन्ये मम्मशदयः प्रात्तान् ।

अयमिह ध्वनिप्रत्यापनपरमाचार्याणामाशयः—

आयाता मधुषामिनी यदि पुनर्नापातं एव प्रभुः ।

प्राणा यान्तु विभावसौ यदि पुनर्जन्मपदः, प्रार्थये ॥

व्याधः फोकिश्चन्धने, विधुपरिध्वंसे च राहुपदः ।

कन्दर्पो हरनेत्रदीधितिरहं प्राणेऽश्वरे मम्मधः ।

इत्यत्र पद्ये—हे विधे ? यदि मां मनुष्यमारचयेस्तर्हि व्याधं सृज, घटं चेद्राहुम्,
ज्योतिश्चेद्भरनयदीधितिम्, अथादृश्यमेव खण्डमिच्छसि तर्हि अनङ्गम् येनाहं तमु-
त्पीड्य कृतप्रतिकारिणी भवेथ वैरस्य च प्रतिशोषो भवेदिति अभ्यर्थना स्वीकार्या
इति भावात्मके यथा कथा तथा अत्रापि वर्त्तते ।

तद्यथा—याचकेषु याज्ञयानेषु दैवदत्तात् धनाभावात् किं कर्त्तव्यविमूढतापादनेन
यद्यहं जड एव कृतः तर्हि कृप एव किं न कृतः । एवमात्मसमानाधिकरणतया प्रयुक्तं
जड इत्येतत्पदं शब्दशक्त्या कृपसमानाधिकरणात्तां गच्छति । इति । आवातेत्यस्य
व्याख्यानानन्दं लक्ष्मणोद्गा अथ च श्लोकस्य व्याख्या कथं कर्त्तव्येति व्याख्यानरचना-
टोपेभ्यः चेत्तर्हि मत्कृते श्रेयारतिलकव्यारूपे युवकमोदिनीरसिकञ्जिन्यौ द्रष्टव्ये ।

असमपिपिभं वि इत्येतत् इय पदं कुसुमशरस्य बलात्कारमनुमापयतीति ।

वाणिज्यम् इति । व्याख्याता प्राक् । तत्रैव तदस्थस्योक्तादेव ।

दसम्भवात् । अन्यथा—

“विवरीमसुरमसमप ग्रहं दृष्टूण णाहिकमलम्भि ।

हरिणो दाहिणमणं चुम्बइ हिलिमाउला लच्छी ॥”

इति प्रहेलिकांदावपि मुख्यवृत्त्या काव्यव्यपदेशः स्यात् । केवलं तत्पक्षे ब्रह्माण इत्यत्र एमाण इति पाठः परिणमयितव्यः

“उत्कम्पिनी भयपरिस्त्रलितांशुकान्ता

ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा

धूमान्वितेन दहनेन न धोक्षितासि ॥”

इत्यत्र ते इति योयमसमसौन्दर्यनिधानभूतयोः पुरःपरिस्फुरतोरिव लोचनयोः परामर्शः, स हि सामग्रीयोगाधायकस्य शोकदहनेहीनवि-
भायतामेतयोरनुमापयतीति मुख्यवृत्त्या तद्वाच्यस्याथस्यैव लिङ्गता, न पदस्य । यथा च—

“शटिति कनकचित्रे तत्र दृष्टे कुरङ्गे

रमसविकसितास्ते दृष्टिपोताः प्रियायाः ।

पवनविलुलितानामुत्पलानां पलाशैः

प्रकरमिध किरन्तः स्मर्यमाणा दहन्ति ॥” इति ।

पदावयवोपि विशिष्टः पदार्थ एव न शब्दमात्रं तस्य व्यापारान्तर प्रतिषेधात् । विशिष्टत्वं च ‘मय्यासकश्चकितहरिणीहारिनेत्रिभाग’ इत्यत्र चकितहरिणीहारिणा नेत्रेण सम्यन्धितया त्रिभागस्य विशेषित-
त्वात् तथाविधस्य चास्य गमकत्वात् ।

यास्यस्य चोपचारतोऽर्धान्तरप्रकाशनं यथा—

“या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

मधुसूदनीविश्रुतिः ।

व्यापारान्तरेति । अभिधां विहाय शब्दस्यान्यो व्यापारो नास्तीति साधि-
तत्वात् । मय्यासक इति ।

मीशयोगाप्रतषदनया सन्निधाने गुरुणां

पक्षोत्कर्षं कुचरुद्रापोर्मन्मुमन्तनिगृह्य ।

तिष्ठेत्सुकं किमिव न तया यत्समुत्सृज्य यास्य

मय्यासकश्चकितहरिणी हारिनेत्रिभागः ॥ इति पूर्वं पद्यम् ।

सम्यन्धितयेति । त्रिभागः षटाक्षः । नेत्रषटाक्षयोः अयपथावयवविभायः
सम्यन्धः । तदृशया । तथाविधस्य विशिष्टस्य साम्य त्रिभागस्य ।

एवं पदद्वयपदप्रकाशकप्रनियमुराहरगानि विविधप वाक्यस्य तानि विरच्यन्ते—
या निशेति । अत्र ध्वन्याढोमेषः अविकृतः पाठ उद्भूतः केवलं ध्वन्यवयवमिति
इयत्कि० ५७

यस्यां जाग्रति भूतानि सा रात्रिः पश्यते मुनेः ॥

इति । अनेन हि वाक्येन न निशार्थो नापि जागरणार्थः कश्चिद्
विवक्षितः ; किं तर्हि ? तस्यज्ञानावहितरक्षमतत्वपराङ्मुखत्वं च मुनेः
प्रतिपाद्यत इति तिरस्कृतवाच्यस्यास्य गमकत्वम् । यथा च—

“सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुपात्रयः ।

शरश्च कृतविद्यश्च यश्च ज्ञानाति सेवितुम् ॥” इत्युक्तम् ।

तस्यैव प्रकरणादितो यथा—

“विसमइधो विचम फाण वि काण वि घोलेइ अमअणिम्माओ ।

काण वि विसामअमधो काण वि अविसामआ कालो ॥”

इत्यत्र वाक्ये प्रकरणादिवशाद्विषामृतशब्दाभ्यां सुखदुःखस्वरूप-

मधुसूदनीविवृति ।

पदे गमकत्वमिति परिवर्तितम् । तिरस्कृतवाच्यस्येति । निद्रायां जागरितव्यमन्य-
प्रान्धतपासितव्यमित्युक्तेन न किञ्चिदुपदेश्यं प्रत्युपदेशः सिद्धयति तस्माद्वाधितस्वार्थ-
मेतद्राक्यं संयमिनो लोकोत्तरतालक्षणेन निमित्तेन तत्त्वदृष्टाववधानं सिद्ध्यादृष्टौ
च पराङ्मुखत्वं गमयति । सर्वभूतानां या निद्रेति उक्तस्य सर्वशब्दार्थस्य गमक-
तायाम् उपेक्षिततयाऽपि उपपद्यमानतैव वर्तते इति न सर्वशब्दार्थान्यथानुपपत्त्या
अयमर्थ आक्षिप्त इति मन्तव्यम् । सर्वेषां मद्भादिस्थावरान्तानां चतुर्दशाना-
मपि भूतानां या निशाक्या मोहजननी तत्त्वदृष्टिस्तस्यां संयमी जागर्ति कथं
प्राप्नोतेति । न तु विषयवर्जनमाप्रादेव संयमोति यावत् । यदि वा सर्वभूतनि-
द्रायामेव मोहिन्यां जागर्ति कथमिदं हेयेति । यस्यां तु निद्र्यादृष्टौ सर्वाणि भूतानि
जाग्रति अतिशयेन सुप्रबुद्धरूपाणि सा तस्य रात्रिप्रसोधविषयः तस्यां हि चेष्टायां
नासौ प्रबुद्धः । एवं लोकोत्तरव्यवस्थितिः स पश्यति मन्यते च । तस्यैवान्तर्बहिष्क-
रणवृत्तिश्चरितार्या अन्यस्तु न पश्यति न च मन्यत इति तस्यदृष्टिपरेण भाव्यमिति
सात्पर्यम् । एवं च पश्यत इति वचनं न स्वार्थमात्रविभ्रान्तम् वापि तु मन्यपरम् ।
यत्तच्छब्दयोश्च न स्वतन्त्रतार्थेतेति वाक्यस्यैव गमकत्वम् ।

तस्यैव वाक्यस्यैव प्रकरणसामग्रीतोऽर्थान्तरप्रकाशनं यथा—“विसम इअ”
इति ।

विषमय इव केपामपि केपामपि प्रयात्यमृतमयः ।

केपामपि विषामृतमयः केपामन्यविषामृतः कालः ॥ इति च्छाया ।

कालः केपाञ्चित् दुष्कृतिनाम् अविवेकिनाम् वा विषमयः विषमयतां प्राप्तः
केपाञ्चित् सुकृतिनाम् विवेकिनाम् वा अमृतमयनिर्वाणः प्रयाति । केपाञ्चित् मिश्र-
कर्मेणां विवेकाविवेकतां वा विषामृतमयः । केपामपि मृतप्रायानां धाराप्राप्तयोगभू-
मिकारूढानां वा अविषामृतमयः प्रयाति ।

सङ्क्रमितवाच्याभ्यां व्यवहार इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यास्य गम-
कत्वम् ।

शब्दस्याभिधातिरेकेण शक्त्यन्तरानुपपत्तेस्तन्मूलं पदस्येव वाक्य-
स्याप्यर्थान्तरप्रकाशनं न सम्भवत्येव यथा हर्षचरिते सिंहनादवाक्ये—

“प्रवृत्तेऽस्मिन् महाप्रलये धरणीधारणायाधुना त्वं शेषः”

इति । नद्येतद्वाक्यमनुरणनरूपमर्थान्तरं शब्दशक्त्यैवानिवन्धनं
प्रकाशयितुं क्षममित्युक्तमेवं ।

“सज्जेद् सुरहिमासो ण आ पणावेइ जुवइजणलखसहे ।

अहिणवसहभारमुहे णवपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे ॥”

इत्यत्र कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरे सुरभिमाससम्भवानामावि-
र्भूताभिनवपल्लवानां तरुणामचिरभाविद्युवतिजनमदनोन्माददायित्व-
मनुमेयम् ।

तत्र च सहकारसुरभिमासमदनानां रूपकोपनिवन्धने शरशरकार-
धानुष्कतुल्यवृत्तान्तत्वे सति यदसम्पन्नसम्पूर्णरूपतया सम्प्रति सहका-
राणां शरानामिवानङ्गायासमर्पणं स हेतुः । तदसमर्पणमात्रान्तरायो हि
तस्य तद्गव्यापारः । कन्दर्पोद्दीपनसमर्थस्वभावसम्पादनमेव च तेषां सु-
रभिमासेन कन्दर्पायासमर्पणं नान्यदिति ।

“सिंहिपिञ्जकएणऊरा जाया धाहस्स गव्विरो भमइ ।

मोत्ताफलरइअपसाहणाण मज्जे सवत्तीण ॥”

मधुसूदनीविद्वृत्तिः ।

अत्र विपासृतपदे प्रकरणाद् सुखदुःस्वरूपार्थयोः संक्रान्ते ।

प्रवृत्तेऽस्मिन्निति । अस्य वाच्यस्य समासोक्त्यादिकारणमावाप्तं गमकत्व-
मिति ग्रन्थकृत् ।

महानासमन्तात् प्रलयो यत्र सादृशि दोककारणभूते प्रदृष्टे घृते धरण्या राज्य-
धुराया धारणाय आदवासनाय त्वं शेषः शिष्यमाण इत्यर्थकमिदं वाक्यम् कल्पवास्ताने
मूपीठमारोहद्वन्द्वम पृको नागराज इव दिग्दन्तिप्रवृत्तिषु प्रलीनेषु इत्यर्थान्तरमनुरण-
नरूपं स्वशास्त्रैव स्फुटमेव शब्दः प्रकाशयति इत्यानन्दाभिनयौ ।

“सज्जेद्” इति । सज्जयति सुरभिमासा न सावदप्ययति युवतिजनलक्ष्यसहान् ।
अभिनवसहकारमुखान् मवपल्लवप्रप्रलाननहस्य धरान् ॥ इति उजाया ।

सुरभिमासतरयो युवतिजनमदनोन्माददायिनः मदनोद्दीपनसमर्थस्वभावसम्पाद-
कत्वात् चन्द्रवर्णः । तदयमर्पणं सुरभिमासासमर्पणम् । तस्य कामस्य । तद्गव्यापारः
उद्दीपनव्यापारः । कन्दर्पोद्दीपने समर्थो यः स्वभावस्तत्सम्पादनम् ।

भाषस्योपपादितत्वात् तन्मूलो लक्ष्यक्रमो गम्यकभाषोऽभ्युपगन्तव्य एव ।
तेषामुदाहरणानि यथा—

“न्यकारो हायमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।
धिकं धिक् शक्रजितं प्रबोधितयता किं कुम्भकर्णेन मे
स्वर्गभ्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥”

इति । भूम्ना सर्वेषां स्फुटमेव गमकत्वं दृश्यते । तत्र मे यदरय इति
सुप्तसम्बन्धवचनानामुक्तयेन गमकत्वम् यथायोगमुत्तरत्र च । तत्राप्यसौ
तापस इति तद्धितनिपातयोः सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो
रावण इति तिङ् कारकशक्तीनाम् । धिक् धिक् शक्रजितमित्यादौ श्लो-
कार्धे कृत्तद्धितसमासोपसर्गाणामिति ।

सुप्तिङ्सम्बन्धाद्याः क्रोधोत्साहादिकान् यथा भावान् ।

गमयन्ति, तद्विधेयाधिमर्श एधोक्तमस्माभिः ॥१६॥ इत्यन्तरार्थाः ।

निपातोपसर्गादीनामसत्वभूतार्थानामुपाधिरूपत्वादुपाधिमतसमाश्र-
णैवार्थावगतिरिति पदवाक्ययोरर्थ्यावगमकत्वोक्तयैव तेषामपि गमकता
प्रतिपादितैष । केचित् पुनर्निपाताः क्रोधाद्भुतशोकादीन् भावान् प्रदीप-
वद् धक्त्वगतानेवाघघोतयन्ति न घाच्यगतान् । यथा—

“भास्तिष्ठ रक्षः ! क मे प्रियतमामादाय गच्छसी” ति क्रोधः ।

“अहो घतास्मि स्पृहणीयवीर्यं” इति विस्मयः ।

“हा धिक् कष्टमहो फ्व यामि शरणम्” इति शोकः ।

अत एव तेषां त्रिप्राणां त्रिचतुराणां वा प्रयोगे पुनरुक्तता नाशङ्कनीया
समुदितानां प्रदीपादीनामिव स्वकार्ये प्रकर्षदर्शनात् । तदुक्तम्—

“नामवदुपसर्गास्ते किन्त्वन्योपहितमाहुरर्थे स्वम् ।

दीपकवत्तु निपाताः शोकादीत् घोतयन्ति धक्त्वगतान् ॥

गमयन्ति कार्यभूतान् गद्गदिकादियदयाचका एव ।

सङ्कटनावर्णाद्याः क्रोधोत्साहादिकान् भावान् ॥”

इति । तदेवं ध्यनेरनुमानान्तर्भावाम्भ्युचगमः ध्येयनिति ।

मधुसूदनीविवृतिः ।

मुपादाने तादृशार्थप्रतीतिः अनुपादाने न तादृशार्थप्रतीतिरिति अन्वयव्यतिरेको
बोध्यः ।

उपाधिरूपत्वादिति । निपातोपसर्गादीनां पदप्रयोगं विना अर्थावयोपाक्षमतया
पदवादिधर्मैव उपाधिरूपत्वमुच्यते तत्र यथा धर्मिणो विना धर्मस्य प्रयोगो नास्ति
तथैवेषामपीति पदवाक्ययोरर्थ्यावगमकत्वोक्त्या गमकत्वोक्त्य भवतीति भावः ।

आधातुं व्युत्पत्तिं
 नप्तृणां धेययोगभाजानाम् ।
 संस्तु प्रथितनयानां
 भीमस्यामितगुणस्य तनयानाम् ॥ ३५ ॥
 धीर्धैर्यस्याङ्गमुया
 महाफवेः क्यामलस्य शिष्येण ।
 व्यक्तिविवेको विद्ध्ये
 राजानकमद्विमकेनायम् ॥ ३६ ॥
 प्रतिपाद्यबुद्धयपेक्षौ
 प्रायः संक्षेपविस्तरो कर्तुः ।
 तेन न बहुभाषित्वं
 विद्वद्भिरसूयितव्यं नः ॥ ३७ ॥
 अन्यैरनुखिलखितपूर्वमिदं द्रुवाणो
 नूनं स्मृतेर्विपयतां विदुषामुपेयाम् ।

मधुसूदनोविवृतिः ।

शास्त्रिणं रामजीलालं प्रार्थयद्विनयान्वितः ॥ ८ ॥
 प्रार्थनां दिनयेनादद्यां तस्वाश्रुत्य मुहुः कृताम् ।
 धीमान् रामो ययौ सन्न सर्वविद्याविचक्षणः ॥ ९ ॥
 मीमांसैकरहस्यवश्यहृदयो यो वेदविद्यानिधिः ।
 न्याये व्याकरणे कृतधममतिः सर्वत्रवेदान्तके ॥
 आयुर्वेदमते विशुद्धभरतालकारछन्दःसु च ।
 होराकेरलिसंहितासङ्गनसिद्धान्तक्षणे ज्योतिषि ॥ १० ॥
 यच्छ्लाघ्यतामुपगतः शतशः प्रवीणाः ।
 सिद्धान्तवारिधिगतान् सुमणीनवापुः ॥
 तन्मण्डलं तद्वितराश्च दिशोऽथ यत्वा ।
 प्राकाशयन् सुगुरुसिद्धपदे प्रतिष्ठाः ॥ ११ ॥
 धीश्रीनिवासासमधुसूदनशास्त्रिणौ द्वौ ।
 तस्माज्जनिं ह्यलभतां बहुविश्वर्यात् ॥
 यः श्रीनिवासभिषगस्ति स कालिपुत्र्यं ।
 काशीमसीमधिबसन् मधुसूदनोऽहम् ॥ १२ ॥
 विरलाकृतसंस्थानो विरलालग्यजीविकः ।
 काश्यो भद्रवनीमध्ये निरसन् व्यदधामिमाम् ॥ १३ ॥

हासैककारणगधेपणया नवार्थ-
तस्यावमर्शपरितोपसमीहया वा ॥ ३८ ॥

इति श्रीराजानकमहिमभट्टविरचिते
व्यक्तिविवेकाख्ये काव्यालङ्कारे
ध्वनेरनुमाने

अन्तर्भावोपदर्शनो नाम
तृतीयो विमर्शः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः

शुभं भूयात्

मधुसूदनीविद्युतिः ।

रामनन्दनवचन्द्रसम्मिते यत्सोऽयदुलभाद्रमासके ।

पूर्णतामियमगात्कृतिस्तथा सन्नतिर्भगवतो प्रसीदतु ॥ १४ ॥

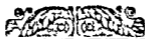
यस्यास्तोषार्थमारम्भो विपुलादाप्रहात्परम् ॥

प्रन्यप्रणयनादेः सा दुर्गा पत्नी प्रसीदतु ॥ १९ ॥

इति श्रीमहमण्डलधराधीशचक्रचिंतपदपाथोज-सर्वतन्त्रस्वतन्त्रपदवाच्यप्रमाण
शिपरिद्वगाहननिर्मलप्रज्ञ-महामहोपाध्याय-पण्डितप्रकाण्ड-श्रीरामजी
लालशास्त्रिणां तनूजन्मनाऽसहित्याणवर्णधाम्ण राजस्थान-
केसरिणा साहित्याचार्येण आहिताग्निना श्रीमधुसूदन
शास्त्रिणा विरचितायां मधुसूदनीविद्युतौ तृतीयो
विमर्शः समाप्तमगात् ।

समाप्ताच्चेयं विद्युतिः ।

शुभं भूयात्

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

व्यक्तिविवेकस्य श्लोकानुक्रमणी

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
अकृत्वा पर	३७	अश्वीयसंहति	२९४
अक्षराणामका	३७९	असममपिभं वि	४४८
अगाधापार	३२२	असौ मरुच्युम्बि	१७१
अहङ्कुरितः कोर	४४२	अस्त्युत्तरस्यां	४१
अहङ्गुलीभिरिव	३०३	अस्त्युग्रते सुर	३९४
अतिगम्भीरे	३५५	आः किमर्थं	३०६
अत्ता पृथ णि	४०३	आच्छादिता	३४५
अत्यन्तपरिणाहि	३१०	आत्मा जानाति	१६८
अत्युच्चपदा	४४०	आभोगिनेत्र	३११
अत्रान्तरे	४१७	आलानं	३०२
अत्रेलांचन	३८९	आलिङ्गनाद्	३६३
अथ इ हानि	२७१	आलोकमार्गं	२००
अथाङ्गराजा	५६	आहृतेषु विद्	३८२
अनिराकृत	३३९	अयं गेहे लक्ष्मीः	३७७
अनुरागवती	१३८	अह चटुलतया	३५८
अनुरागवन्त	३२	अह विजुधराज	३५९
अपरागसमी	३१२	इसाकलुमस्त	४३८
अभिवाञ्छितं	२५८	उक्तराजदुर्मं घ	२८४
अयं जनः प्रपु	२७८	उष्णिगुमु पदिभ्र	४४२
अयं मन्दपुतिः	३१६	उत्कम्पिनी भय	४४९
अयपार्यक्रिया	३०९	उत्तिष्ठन्त्या रत्नानं	१८६
अयाचितारं	४३	उत्पुलकमल	३९०
अलङ्कालिहृला	३३६	उदन्वच्छिप्रा	२५३
अलिभिरभन	३८४	उदिनवृनि	३२१
अवगच्छति मूढ	३२०	उद्योगः क्वि	२४०
अवन्तिनाथो	१८७	उद्यमः प्रोद्यमदाः	४१७
अयन्त्यकोप	३६९	उद्यमं मनु	१९६
अयमि तद्व	४३४	उद्योगं	११

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
उमावृषाङ्गौ	३०८-३१३	दंष्ट्राभुग	३११
उवाच दूतः	३०७	कुसुमैः कृत	३६०
उपसि विमलिता	३४९	कृतककुपितैः	१९९-४१२
ऊर्ध्वाक्षिताप	२१९	कृतवानसि	२६२
श्रुतां नयतः	३९१	कैरवेन्दोवर	३१७
एमेश जणो	४१५-४४६	क्षिसो हस्ता	१४०
एयं वादिनि	६१	क्षुण्णं यदन्तः	३८०
एवमुक्तो मन्त्रिमुत्तपैः	२४६	दमाभर्तुरस्य	३६४
दैन्यं घनुः	३१०	खं येऽभ्युत्थयल	३६२
ककुभां मुखानि	३८९	खमिब जलं	२१३
कमलमनम्भसि	३३२	खलतां खलता	३१२
कयासि कामिन्	४२	गभणं च मत्त	४१६
करकलित	३२३	गाह्वन्तां महिषाः	२६१
करिकलभ	३६९	गुर्वर्थमर्था	१९९
कर्णुं मक्षमया	२०१	पामेऽस्मिन्	४२४
कला च सा कान्ति	२८४	पीवाभङ्गाभि	३९१
कम्प्य प ण ह्रीं	४१०	पृणी कर्णैः	३६१
कह नाम ण	३६५	चकासितं चारु	२९७
काचो मणिः	४४६	चन्द्रनासकः	४३७
काचिन् कीर्णा	२५७	चन्द्रमज्जुहि	१३९
कातर्ये केवला	१६५	चन्द्रं गता पत्र	४३
वाक्यकाञ्चन	२४३	चापाचार्य	१८१-२७९
कारणगुणानु	१९१	चारता घपु	२६३
काक्यव्यारमा	३९३-३९७	सुम्यने विपरि	३२३
काव्यार्थतरवा	१५७	छायामयास्य	३७५
किं ऋमिष्यति	२८५	जगतः पितरौ	३१८
किं लोभेन	२०५	जङ्घाकाण्डोर	३८५
किं ह्रास्येन	१३९	जनको जनको	१९५-२०४
किमज्जनेनायत	३१५	जनेरजात	३०७
किमपेक्ष्य	३७५	जयति जगप्रथ	२९२
कुन्तालीभिः	३६०	जयति निशापति	३९१
कुतः कुबलयम्	३१४	जवाता यत्र	२०६

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
जा एज वजु	४३६	तेनायरोध	३७०
जुगोपात्मान	१५५	ते हिमालय	२४८
ज्योतोस्ताश्म	३८७	त्रासाकुलः	४३९
ज्योत्स्नापूर	४३०	त्वव् सारवी	३४२
क्षिति कनक	४४९	त्वत्कीर्त्ति	३१४
तां कर्ममूल	१४	त्वष्टुः सदा	३१९
तां कृपासृदु	१९०	दत्तानन्दाः	३६५-४१७
तां जिगीषु	३१४	दल्लक्ष्मण	२९६
तां ताण तिरि	१३८-४३४	दशपूर्वरथम्	३८१
तां विलोक्य	३०७	दिने दिने सा	०९९
ततो हुत	३३९	दिवं यदि	४९
तदन्वये	३३८	दिशि दिशि	३५८
तदसृत	२४७	दुःखाभित	३६९
तदवितथ	३९५	दुर्मन्त्रान्नु	४७
तद्वक्त्रं यदि	१६५-२७६	दृढतरनियद	३७८
तनुत्वरम	३५७	दृशा दग्धं	३३४
तपस्विभि	२०३	देभा पतिभ	३०८
तपेन यपोः	३७५	देव्यापत्स्मि	४३५
तते महा	३७८	देशः गोऽय	१९७
तमभ्यनन्द्य	२००	द्विणमापदि	३८३
तरङ्गय दृशो	२५५	द्वयं गतं	१६४
तव षण्ठासृजा	३७३	द्विपतामु	४७
तव कुमुम	२६७	द्विपद्रु	३१८
तव प्रमादा	२९७	द्वैतयुद्धिमपास्वेमां	१९०
तत्र यदन	३८८	धात्रा स्वदस्त	३४१
तन्व्य प्रयातस्य	३४०	धैरेण विघास्य	३६४
तन्वा घौता	३७८	न केवलं यो	१७१
तां आनीयाः	४५३	ननु सर्वं एव	३९
मातामनम	२०३	ननु सायु न्तं	१६९
माला जाशगि	४१५	नयन्निद्रा	३००
तापं तदीये	३८०	नरकपथः	३३३
मुक्षियोगः	३०४	नारी नृपां	३३३

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
पाथे निशाया	२४६	प्रासधरैरप	४३०
नि.शासाम्ब	४४६	प्रासाधैकरथा	२१६
विग्रहाय स्वयं	१९६	बंधीयांसो	३३७
निद्रावशेन	३०९	यभूव भस्मेव	२६६
निद्रमुद्यतमव	३८३	विभ्राणः क्षक्तिम्	२२६
नियता लघुता	२६४	भक्तिप्रद	३६२
निरीक्ष्य संस्रभ	२८	भम धम्मिभ	३९९
निर्घातोमैः	३७४	भाति सितभूति	२९१
निर्घाव विष्ठा	२९८	भुङ्क्ते सदा धाञ्	१६१
निर्वृष्टेऽपि वदिः	३६८	भो लङ्केश्वर !	२७९
निवार्यताम्	४८	मत्तता ददित	२६६
निशि नाग्निक	३७६	मगनामि कौरव	६४
न्यकारो ह्य	२१९-४६६	मदिराद्रवपान	३२४
पतिते पतङ्ग	३६६	मधुकरैरप	४२०
पतितोत्पतितैः	३०६	मधुश्च ते मन्मथ	३७३
पत्ता गिअम्य	३८७	मद्दरपि पर	३१६
पद्भुः शिरश्चन्द्र	६१-८७	मद्दोभुतः पुत्रवतोऽपि	२६१
परिपाति	३७६	मा धाक्षीन्मा	३२६
परिदासरतिः	३१६	मा भवन्तम्	३२६
पशुपतिरपि	४९	मिध्वैतन्मम	२३९
पासु वस्तरका	३०१	मोलितं यद्भि	१७०
पृथ्वि स्थिरीभव	२०६-२६१	मुग्धः किं कि	१९२
पृथ्वीपाल	३०९	यं समेत्य	२९९
पौलस्त्यः स्वयमेव	२०१	यः स्थलीकृत	१९३
प्रकटकुलित	३४८	यः सर्वे कपति	२१०
प्रजानां विलया	४६	यत्कोषामै	१६८
प्रतीक्ष्य च प्रती	२८६	यत्तूर्जितं	१६८
प्रतीयमानः पुनः	११	यत्प्रह्वमान	४३२
प्रक्षिणक्रिया	१९९	यत्र च मत्र मात्तद्	३६१
प्रभवति च	३७०	यद्धादल	०६८
प्रयच्छतोथैः	६२	यदा ददा	३०७
प्रातुं धनैरधि	४४७	यदा यदा हि	३२६

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
यदुवाच न तन्मिध्या	१६७	लावण्यसिन्धु	१३७
यमिन्द्रशब्दार्थं	३८०	षच मह विवभ	१३७-४०७
यशोऽधिगान्तुं	२६०	वरं कृतध्वस्त	२९३
यस्तु प्रयुंक्ते	४२२	वर्णः कतिपर्यैः	३०१
यस्य प्रकोप	१७२	वस्त्रायन्ते	२८९
यस्यावमत्य	१९८	वाच्यत्रैचिद्रय	१९७
या धर्मभास	३८१	वागिभज	८४-४४८
यां दृष्ट्वापि	२८	विघटिततिमिरौ	३९७
या निता सर्वं	४४९	विदधतः पथिक	३४७
यागत्या शुहुंवलित	२१६	विद्वान् दारसखः	१८७
या दर्शयदां	३७९	विपदोऽभिभव	२९६
येन ध्वस्त	३६४	विषरागसु	८६-४४९
येन स्थलीकृतो	१९३	विसमहगो	४९०
ये नाम केचिदिह	१६६	घोरान् रमह	१३८-४३४
येनाह दृष्ट	३७९	मजतः क तात !	२४७
यो यत्कया	३८२	मजन्ति ते मूढ	३२०
योऽविकल्प	१७३	दाया दादूळ	३७२
रक्तप्रमाधित	३६३	शरीरकस्यापि	३२०
रम्या इति प्राप्त	४४०	शशाङ्कशेखरः	१९२
रहयिष्यति तं	३८२	शिरःरिणि क मु	४१३
राशो मानघनस्य	१८८	शिरः शवा काफो	९०
रामस्य पाणि	१२८	शिशिरकाळ	२७
रामेण प्रिव	१२८-४४९	शीपुरस	३२३
रामे सटाग्त	१२८	शुचि भूपयति	२६९
राहुकोन्तनयो	३१३	शैशवेऽभ्यस्त	२०३
रदता कुत पव	२६०	शोकान्त	३७७
रदये हिमाचर	३८२	श्रुत्वापि माम	२६
रेणुरक्तविक्षिता	२०३	संरम्मः करिकीट	१९३
रुदपीकृतस्य	३८२	संगारमग्मव	३१८
रुदपी दुहिभा	३७१	सद्गुरुपरिवर्ता	३२२
साक्षात्पृथगल	९९	सत्पामनाटक	३६३
साक्यवद्भागिन	८१-४३१	सत्प्रजन्तर्था	३६३

दश्लोक	पृष्ठ	दश्लोक	पृष्ठ
सज्जेह सुहि	४५१	साहायकार्थे	३२०
सञ्चारपूतानि	३०५	मिहिपिच्छकण्ण	८३-४५१
सततमनहोऽनहो	३३३	सुरभिमद्गमजं	३०९
सततमनमि	२४४	सुवर्णपुष्पां	५०-४१२-४५०
स दुर्मतिः श्रेयमि	१६४	सूर्याचन्द्रमसौ	१९५
सद्भूते महति	३८३	सौऽयं पटः	१७४
समतया यमु	२६४	सौधादुद्विजते	२२६
समन्ततः केसरिणं	३५४	स्तनयुगमशु	२१७
सममिन्दुना	४४०	स्तम्बेरमः परि	२८६
सरसमन्धर	३५७	स्निग्धश्यामल	४५४
सरसिजमनुविद्धं	४४५	स्नेहं समापिषति	२२३
सरल्यामेतम्यां	४८	स्पष्टोच्छ्रवसत्	३७३
सरस्वती स्वादु	९१	स्फुरदधीर	३०८
सरित्समुद्रान्	३७६	स्मरसतनवी	४५०
सरोजकर्मिका	३६७	स्मारहुताशन	३०४
सर्वकशरण	३६६	स्मृतिभूः स्मृतिभू	१७३
स यः दशिकला	१६७	सम्ताक्षितम्या	१९०
स वस्तुमखिलान्	४३५	स्वाभाविकं	३१६
सम्नुः पयः पयुः	२५८	हसति हसति	२८८
संहसा विदधीत	३२५	दिमजरुदाधिज	४३६
सा द्युपितल्य-	२०८	हे हस्त दक्षिण	१८९
सानुत्वितिः	३६१	हो ह ण गुणाणु	३४

व्यक्तिविवेकव्याख्यानस्य श्लोकानुक्रमणी ।

श्लोक	पृष्ठः	श्लोक	पृष्ठः
अप्राकृतस्य	१७८	दिलीप इति	३०८
अभूदभूमिः	२६०	दृष्टिर्नामृत	१८०
आचार्यो मे	१८१	द्रविणभापदि	३०५
इन्दीवरं यद्	१७७	न केवलं यो	१८
उत्खातद्रुम	२८४	नमोस्तु ताभ्यो	१७८
उत्सवाय	२९३	निर्वाणभूयिष्टम्	१८०
उदन्वच्छिन्ना	१८१	पदाहतं यद्	१८१
कल्याणानाम्	१७३	पुण्ड्रक्षोः परि	१७८
ज्ञानं न क्षमया	१७९	पूर्णः शशाङ्का	३०४
क्षामाङ्गवाः क्षत	२४७	प्रजानामेव	१७८
चकोर्यं पय	३१६	मसृणचरण	१८२
जुगोपात्मानम्	२६२	मीलितं यदभि	१८०
तत् पातु यः	३०४	यः कल्याण	१७९
तपेन वर्षाः	२७७	येषां तास्त्रिदशे	१७१
समादजायत	१८२	ये सन्तोष	१७८
सस्याः शलाका	१८०	यो यो यं यम्	१७३
सात ! त्वं निज	२६०	यो यः शम्भु	१७३
सीर्थे सदीये	१७९	स मेदनी	१७३
स्वमेवंसौन्दर्या	१७८	देग्नां भारशानि	१७३

प्रातिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

